Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС
ЕНГЕЛС

СЪЧИНЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1967

МАРКС
ЕНГЕЛС

ТОМ

21

Материалите, включени в настоящото издание, са преведени от руски и сверени със съответните оригинали

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения

Издание второе

Издательство
политической литературы
Москва 1961 г.

ПРЕДГОВОР

В двадесет и първия том от съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс влизат произведенията на Енгелс, написани от май 1883 до декември 1889 г.

Това беше период на относително „мирно“ развитие на капитализма, период, когато започнаха да се създават предпоставките за прерастването на домонополистичния капитализъм в монополистичен капитализъм, когато пролетариатът събираше сили за предстоящите революционни боеве. „Западът е свършил с буржоазните революции — посочва В. И. Ленин, характеризирайки този период, — Изтокът още не е дорасъл до тях“. (В. И. Ленин, Съч., т. 18, стр. 594.)

През 80-те години работническото движение в европейските страни и САЩ направи голяма крачка напред. Все нови отряди на работническата класа влизаха в движението, идеите на научния социализъм ставаха достояние на все по-широки работнически маси. В двете най-големи страни на Западна Европа — Германия и Франция — действуваха вече влиятелни пролетарски партии, признаващи марксизма за своя теоретическа основа. В много страни — Австро-Унгария, Италия, Испания, САЩ, Белгия, Холандия, Швейцария и т. н. — възникваха или укрепваха създадените по-рано социалистически организации. Разви дейност за разпространение идеите на научния социализъм в Русия първата руска марксистка група „Освобождение на труда“. Повишаването на класовото съзнание на пролетарските маси създаваше реални предпоставки за разрешаването на основната задача, която беше поставена в резултат на дейността на Първия интернацио-

нал — задачата за създаване в отделните страни на масови политически пролетарски партии върху идейната основа на научния социализъм.

За осъществяването на тази задача беше необходима всекидневна борба за освобождението на работническата класа от влиянието на буржоазната и дребнобуржоазната идеология. Трябваше да бъдат окончателно разгромени в идейно отношение продължаващите да съществуват вътре в работническото движение дребнобуржоазни реформистки и анархистични течения, които вземаха в различните страни различни форми и отсенки в зависимост от равнището на тяхното развитие и от особеностите на социалните условия. Все по-голяма опасност за младите социалистически партии и организации ставаха опитите на буржоазията да внесе разцепление и разложение в работническото движение чрез преки атаки върху марксисткото учение, а също и чрез подкупване върхушката на работническата класа и използване на всевъзможните опортюнистически елементи в нейните редове. Борбата с тези опити ставаше насъщна задача на работническото движение.

При тези условия огромно значение имаше дейността на Енгелс за по-нататъшното развитие и разпространение на марксистката теория, борбата му за чистотата на идеите на научния социализъм, против антипролетарските влияния и опортюнизма. След смъртта на Маркс цялата отговорност по ръководенето на международното работническо и социалистическо движение премина върху Енгелс. Тясно свързвайки теоретическите и практическите потребности на разгръщащата се борба на работническата класа, Енгелс придаваше първостепенно значение на довършването на незавършената от Маркс работа по подготовката за издаване на II, III и IV том от главното произведение на марксизма — „Капиталът“. Наред с това той отдаваше силите си на по-нататъшното разработване на други проблеми на марксистката теория, на защитата на идеите на марксизма от изопачаване от идеолозите на буржоазията и опортюнистите, на изработването на тактическа линия на партията на работническата класа, отговаряща както на общите задачи на пролетарското движение, така и на конкретните условия във всяка страна, на възпитаването на съзнателните работници в духа на пролетарския интернационализъм.

Много важен принос в теоретичната съкровищница на марксизма, направен от Енгелс през тези години, е публикуваното в настоящия том произведение „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, което Ленин характеризира като „едно от основните съчинения на съвременния социализъм“ (В. И. Ленин,

Съч., т. 29, стр. 468). В този труд се осветлява за пръв път системно от научно-материалистическо гледище историята на човечеството в ранните етапи на неговото съществуване, излага се историята на развитието на семейството, разкриват се причините за възникването на частната собственост, за разделянето на обществото на антагонистични класи и за появяването на държавата като оръдие за господство в ръцете на експлоататорските класи, доказва се най-сетне неизбежността на постепенното отмиране на държавата с пълната победа на безкласовото комунистическо общество.

Това произведение на Енгелс въоръжи дейците на работническото движение с дълбоки научни аргументи за разобличаване апологетите на капитализма, катедер-социалистите и другите врагове на марксизма, които се стараеха да докажат непоклатимостта на частната собственост, буржоазната държава и другите институции на капиталистическото общество.

Работейки над създаването на своето произведение, Енгелс по собствените му думи изпълнявал един вид духовното завещание на Маркс, който от времето на написването на техния съвместен труд — „Немска идеология“ — отделя голямо внимание на проблемите на историята на предшествуващите капитализма обществени форми. В своята работа Енгелс използва бележките на Маркс в конспекта на книгата на прогресивния американски учен Морган „Първобитното общество“, в която основоположниците на научния комунизъм намират фактическо потвърждение на редица свои изводи; Енгелс се опира също на материалите на собствените си изследвания на обществения строй на древните келти, германци и други народи. В класическия труд на Енгелс са обобщени формиралите се години наред възгледи на основоположниците на марксизма за докапиталистическите обществено-икономически формации. Прилагайки метода на материалистическата диалектика при анализиране на тези формации, Енгелс допълва дадената от Маркс в „Капиталът“ научна картина на развитието на буржоазното общество с дълбока характеристика на първобитнообщинния и робовладелския, а в известна степен и на феодалния строй. По този начин бе конкретно доразвито истински научното тълкуване на целия ход на световната история.

За пръв път в марксистката литература Енгелс осветлява в своето произведение еволюцията на семейството от позициите на историческия материализъм. Разглеждайки семейството като историческа категория, Енгелс разкрива органичната връзка на неговите форми — като се почне от древния групов брак и се стигне до утвърдилото се с възникването на частната собственост моногамно

семейство — с различните етапи на развитието на обществото, зависимостта на тези форми от изменението на начина на производство. Той посочва как с развитието на производителните сили се е намалявало влиянието на връзките на родство върху обществения строй и как с победата на частната собственост възникнало общество, в което „семейният строй е напълно доминиран от собственическия строй“ (виж настоящия том, стр. 28).

Енгелс рязко критикува съвременното буржоазно семейство. Той разкрива икономическата основа на неравноправието на жената в условията на господството на частната собственост и посочва, че истинско освобождение на жената може да бъде постигнато само след премахването на капиталистическия начин на производство. Само в социалистическото общество, посочва Енгелс, благодарение на широкото въвличане на жените в общественото производство, на установяването на пълното им равенство с мъжете във всички сфери на обществения живот, както и на избавянето на жената от бремето на домакинската работа, грижата за която все повече и повече ще поема обществото, ще се утвърди нов, висш тип семейство, основано върху пълно равенство на половете, върху взаимно уважение и истинска любов.

Значителна част от труда на Енгелс е посветена на изследване на появата и развитието на различните форми на собственост и на зависимостта от тях на различните форми на обществен строй. В противоположност на буржоазните историци, икономисти и социолози Енгелс неопровержимо доказва, че институцията на частната собственост не е всевечна, че през дълъг период от първобитната история средствата на производство са били обща собственост. Тогавашното общество, чиито основни клетки са били родът и племето, които на определено стъпало сменили първобитното стадо, не познавало нито деленето на класи, нито свързаните с това делене отношения на господство и подчинение, нито отделена от народа публична власт, т. е. държава. Енгелс подробно показва как с развитието на производителните сили и с повишаването на производителността на труда се появява възможността за присвояване продуктите на труда на други хора, а следователно частната собственост и експлоатацията на човек от човека, и как обществото се разделя по такъв начин на антагонистични класи. Пряка последица от това е възникването на държавата.

Произходът и същността на държавата са главната проблема в произведението на Енгелс, неговото основно ядро. Всестранното изследване на тази проблема от Енгелс е важен етап в разработването на марксисткото учение за държавата и в това отношение книгата му се нарежда до такива класически трудове на Маркс

като „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“ и „Гражданската война във Франция“, а също и до работата на самия Енгелс „Анти-Дюринг“.

Произведението на Енгелс е насочено пряко против буржоазните учени, които се опитват да представят държавата за някаква надкласова сила, призвана да защищава еднакво интересите на всички граждани. С примера на възникването на държавата в древна Атина, в древния Рим и у германците Енгелс ясно и убедително показва, че още от момента на своето възникване държавата винаги е била оръдие за господство на класите, които притежават средствата за производство. Държавата, пише Енгелс, е орган „на най-мощната, икономически господствуваща класа, която чрез нея става и политически господствуващата класа и по този начин придобива нови средства за потискане и експлоатиране на потиснатата класа“ (виж настоящия том, стр. 169).

В своя труд Енгелс разглежда различните конкретни форми на държавата, по-специално буржоазнодемократичната република, която апологетите на капитализма представят за висша форма на демокрация. Енгелс разкрива класовата природа на тази република като скрита зад външно демократична фасада форма на господството на буржоазията. С изключителна прозорливост той посочва очертаващите се по негово време тенденции за по-нататъшна еволюция на буржоазната държава, които се развиват в по-късния, империалистическия стадий на капитализма, за който е характерен процесът на срастване на държавния апарат с монополите, на превръщане на държавата в оръдие на финансовата олигархия. Забелязвайки още тогава някои страни на този процес, Енгелс посочва, че в демократичната република „богатството упражнява своята власт... във формата на съюз между правителството и борсата, който се осъществява толкова по-лесно, колкото повече растат държавните дългове и колкото повече акционерните дружества концентрират в своите ръце не само транспорта, но и самото производство и намират своето средоточие пак в борсата“ (виж настоящия том, стр. 170).

Като предупреждава срещу парламентарните илюзии, които по това време се бяха разпространили сред известна част от дейците на работническото движение, особено сред опортюнистическите елементи в германската социалдемокрация, Енгелс посочва, че докато съществува властта на капитала, никакви демократични свободи сами по себе си не могат да доведат до освобождението на трудещите се. Същевременно Енгелс изтъква, че пролетариатът е заинтересован да запази и разшири демократичните свободи, създаващи максимално благоприятни условия за разгръщане на

неговата освободителна борба за революционно преустройство на обществото.

Разглеждайки как с развитието на производителните сили се изменя и начинът на производство на материалните блага, как в определен етап става неизбежна и закономерна появата на частната собственост и разделянето на обществото на противоположни класи, Енгелс развива в книгата си формулирания от основоположниците на марксизма извод, че по-нататъшното разрастване на производителните сили в капиталистическото общество със същата необходимост води към превръщането на частната собственост и експлоататорските класи в пряка пречка за развитието на производството. Това прави неизбежна пролетарската революция, която може да бъде осъществена, както неведнъж са изтъквали Маркс и Енгелс, само чрез разрушаването на старата експлоататорска държавна машина на буржоазията и заменяването ѝ с държава от нов тип — диктатурата на пролетариата, която представлява висша форма на демокрация. Само на основата на ликвидирането на частната собственост върху оръдията и средствата за производство и на антагонистичните класи ще възникнат предпоставките за изчезването и отмирането на държавата изобщо. „Обществото, което ще организира производството по нов начин въз основа на свободна и равноправна асоциация на производителите, ще запрати цялата държавна машина там, където ще ѝ бъде истинското място: в музея на старините, наред с хурката и бронзовата брадва“ (виж настоящия том, стр. 171).

Марксисткото учение за държавата, изложено от Енгелс в такава класическа форма, по-късно беше всестранно развито от В. И. Ленин с оглед на новата историческа епоха. То се доразвива от Комунистическата партия на Съветския съюз и другите марксистко-ленински партии — авангарда на международното работническо движение.

В гениалния си труд „Държавата и революцията“ В. И. Ленин посочи от какво огромно значение за борбата на работническата класа е учението на марксизма за произхода и класовата същност на държавата, за диктатурата на пролетариата. В. И. Ленин даде отпор на фалшификаторските опити на ревизионистите и реформистите да премълчат и изопачат това учение, разобличи грубата фалшификация, към която те прибягваха, опитвайки се да представят тезата на Енгелс за отмирането на държавата като отказ от идеята за революционно разрушаване на буржоазната държавна машина. Той разясни, че тази теза се отнася не до буржоазната, а до социалистическата държава, която ще отмре, след като изпълни своите функции, необходими за изграждането на комуни-

стическото общество. Развивайки творчески марксистката теория, В. И. Ленин разработи въпроса за икономическите предпоставки за отмирането на държавата, като го свърза с учението за двете фази на комунистическото общество и доказа, че държавата ще отмре едва във висшата форма на комунизма. Учението на марксизма-ленинизма за държавата нанесе и нанася в наши дни съкрушителен удар на буржоазно-ревизионистките опити да се възродят лъжливите „теории“ за надкласовия характер на държавата, да се представи фалшификаторски съвременната империалистическа държава за „държава на всеобщо благоденствие“. Това учение помага на трудещите се в страните от социалистическия лагер успешно да изграждат новото, безкласовото общество.

Създавайки своето произведение, Енгелс се опира върху огромен фактически материал из областта на археологията, историята и етнографията. Той е използвал най-вече книгата на стихийния материалист Морган „Първобитното общество“. Енгелс е запазил и предложеното от Морган делене на първобитната история на епохи на дивачество и варварство, като всяка от тях се подразделя още на три стадия в зависимост от развитието на оръдията на труда и равнището на материалното производство. Давайки да се разбере, че този принцип на периодизация на историята има само ограничено значение, тъй като в основата му лежи не смяната на различните типове производствени отношения, а различните стадии в еволюцията на материалната култура на първобитното общество, Енгелс изтъква, че с по-нататъшното развитие на науката и с натрупването на нов фактически материал в тази периодизация на Морган неизбежно ще бъдат внесени уточнения. Както предвидил Енгелс, данните на съвременната наука дават възможност да се създаде по-съвършена периодизация на историята на първобитнообщинния строй, а също и да се внесат редица изменения в отделните положения на Морган, отнасящи се до някои форми на първобитното семейство, което отчасти бе направено още от самия Енгелс при подготовката на четвъртото издание на неговата книга през 1891 г. Но тези неизбежни изменения и уточнения, внасяни в конкретната картина на зараждането, развитието и гибелта на първобитната обществено-икономическа формация, нарисувана от Енгелс преди повече от 75 години, се отнасят само до отделни подробности и ни най-малко не засягат основните изводи, които са намерили и намират в новите научни данни само потвърждение на своята правилност. Книгата на Енгелс спада към онези произведения, в които според думите на В. И. Ленин „можем да се отнасяме с доверие към всяка фраза“ (В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 468).

Другият публикуван в тома теоретически труд на Енгелс — „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“ — е забележително произведение, в което с класическа яснота е показан процесът на възникването на марксисткия светоглед и е разкрита неговата същност. Написването на този труд също беше свързано с насъщните потребности на работническото движение, особено в Германия. Систематичното излагане на основите на диалектическия и историческия материализъм трябваше да послужи на революционния пролетариат в Германия и в другите страни като мощно оръжие в борбата срещу всевъзможните идеалистически теории, които представляваха идейната база на опортюнизма и реформизма. Необходимо беше да се даде отпор на опитите за възраждане и противопоставяне на марксизма отрицателните страни на класическата немска философия, опити, които се изразиха в разпространяване на неокантианството, реакционните елементи на Хегеловото учение и други подобни тенденции, наблюдаващи се в кръговете на буржоазната, както и сред известна част от социалдемократическата интелигенция. Трябваше да се покаже в какво отношение се намира философията на марксизма към класическата немска философия, към Хегел и Фойербах, да се посочи нейната принципна качествена отлика от всички предишни философски системи, да се изтъкнат техните слабости и вътрешна противоречивост, да се разкрие положителното и рационалното в тях, което беше запазено и творчески преработено от марксизма.

Като показва, че марксистката философия е резултат от развитието на цялата философска мисъл, Енгелс разкрива такава извънредно важна особеност на историята на философията, характерна за целия период на нейното съществуване, като борбата между двата лагера — материализма и идеализма. За първи път Енгелс дава класическо определение на основния въпрос на философията — въпроса за отношението на мисленето към битието, на духа към природата, като подчертава, че този въпрос има и друг аспект, друга страна, изразяваща се в проблемата за познаваемостта на света, за съотношението между битието и неговото отражение в човешкото съзнание. В зависимост от това как един или друг философ отговаря на основния въпрос на философията, се определя и принадлежността му към единия или другия от двата философски лагера.

Енгелс подчертава несъстоятелността на опитите за примиряване на материализма и идеализма чрез създаване на промеждутъчна философия (дуализъм, агностицизъм). Като доказва познаваемостта на света, Енгелс опровергава агностицизма във всичките му прояви и показва, че „най-решаващото опровержение на

тези, както и на всички други философски приумици е практиката, а именно експериментът и производството... Ние можем да докажем правилността на своето схващане за дадено природно явление, като сами произведем това явление, като го предизвикаме от неговите условия и на това отгоре го заставим да служи на нашите цели“ (виж настоящия том, стр. 282).

Извънредно голяма заслуга на Енгелс е обосноваването на принципа на партийността на философията въз основа на цялата история на борбата между философските течения, която, както той показва, отразява в идеологическата област борбата между класите и партиите. Самият труд на Енгелс представлява образец на пролетарска партийност и принципност във философията, пример за страстна защита на напредничавия мироглед и за решително отхвърляне на реакционните идеалистически течения.

Като разглежда критически Хегеловата философия, Енгелс показва, че нейната прогресивна страна е диалектическият метод; същевременно той подчертава, че този метод е бил мистифициран и изопачен от Хегел с идеалистическа обвивка. Енгелс разкрива противоречието между този метод и цялата Хегелова идеалистическа система, имаща догматичен и метафизичен характер. Той показва как Маркс, след като отхвърлил идеализма на Хегеловата философия, използвал нейното рационално зърно, диалектическата теория на развитието, съединявайки я с материалистическото разбиране за света.

Характеризирайки възгледите на Фойербах като един от философските източници на марксизма, Енгелс същевременно разкрива ограничеността на домарксовия материализъм, неговия механицизъм и метафизичност. Той посочва, че Фойербах, както и другите представители на този материализъм, макар и да признава първичността на природата по отношение на духа, не е успял да преодолее идеализма във възгледите за човешкото общество и неговата история. Фойербах, казва Енгелс, „беше долу материалист, а горе идеалист“ (виж настоящия том, стр. 297).

Енгелс разкрива същината на революционния преврат във философията, който беше извършен от Маркс със създаването на диалектическия материализъм. „С това — пише той — диалектиката бе сведена до наука за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене“ (виж настоящия том, стр. 299). Той подробно разглежда същността на историческия материализъм, който откри общите закони на развитието, действуващи в историята на човешкото общество. Отбелязвайки, че в основата на историческия процес лежат икономическите отношения, определящи характера на политическия строй и всички фор-

ми и видове на общественото съзнание, включително и религията и философията. Енгелс подчертава активната роля на идеологическите надстройки, способността им да се развиват самостоятелно, да въздействуват обратно на икономическата база. С това Енгелс показва недопустимостта на вулгарното тълкуване на материалистическото разбиране на историята в духа на игнориране и принизяване значението на политическите и идеологическите фактори. В труда на Енгелс са разкрити от материалистически позиции произходът, социалните корени и реакционната същност на религията. Твърде голямо значение има мисълта на Енгелс за тясната връзка между развитието на прогресивната философия и успехите на човешката мисъл в областта на природознанието. Енгелс подчертава, че революционният мироглед, който отразява стремежа на прогресивната класа към преобразуване на обществото, намира опора и в прогресивното развитие на природните науки.

Енгелс изтъква научната несъстоятелност и упадъка на буржоазната философия, чиито представители са станали открити идеолози на реакционната буржоазия. Само идеолозите на работническата класа продължават да развиват и тласкат напред теорията. Именно те, завършва Енгелс, са действителните наследници на класическата немска философия.

Редица произведения, включени в тома, отразяват друга много важна страна от теоретическата дейност на Енгелс през този период — работата му върху завършването и подготовката за печат на „Капиталът", както и върху отпечатването и преиздаването на други произведения на Маркс. Енгелс смятал издаването на „Капиталът" за свой основен дълг пред международния пролетариат след смъртта на Маркс. Той неведнъж казвал, че с отпечатването на всички томове на „Капиталът" теорията на научния комунизъм ще получи несъкрушима основа и цялата официална буржоазна политическа икономия ще бъде напълно разбита. Вторият том на „Капиталът" беше отпечатан през 1885 г., а над третия Енгелс работил още около десет години. Този том излезе от печат едва през 1894 г.

Едновременно с това Енгелс подготвя отначало третото (1884 г.), а след това и четвъртото (1890 г.) немско издание на I том на „Капиталът", грижливо редактирал превода му на английски език (този превод излиза в 1887 г.). В третото, както и в четвъртото немско издание Енгелс внася редица изменения и уточнения, основани на запазилите се указания на самия Маркс, и написва за тези издания специални предговори (виж настоящото издание, т. 23, стр. 27—29, 35—40). Специален предговор той

пише и за английското издание (виж пак там, стр. 30—34). Към излезлия през 1885 г. II том Енгелс също написа голям предговор, в който дава решителен отпор на онези буржоазни икономисти, които в опитите си да дискредитират учението на Маркс и да попречат на победоносното разпространение на марксизма си позволяваха всевъзможни недостойни похвати, включително и най-мръсни клевети, обвинявайки Маркс в плагиатство от германския буржоазно-юнкерски икономист, един от духовните бащи на пруския „държавен социализъм“ — К. Родбертус (виж настоящото издание, т. 24).

В тясна връзка с предговора на Енгелс към II том на „Капиталът“ се намира публикуваният в тома предговор към първото немско издание на труда на Маркс „Нищета на философията“, отпечатано през 1885 г. по инициатива на Енгелс и под негова редакция. В този предговор Енгелс нанесе съкрушителен удар на апологетите на Родбертус — германските катедер-социалисти, както и на представителите на опортюнистическата група в германската социалдемокрация. Тук Енгелс разкрива реакционната утопичност на възгледите на Родбертус, несъстоятелността на неговата теория за „трудовите пари“, основана върху пълно неразбиране на действието на закона за стойността в капиталистическото общество. Изхождайки от Марксовата теория за стойността, Енгелс посочва, че в условията на капиталистическия начин на производство законът за стойността действува чрез конкуренцията и че стойността на стоката може да бъде разкрита само при постоянното отклоняване на цените на стоките от тяхната стойност и само по силата на това отклонение. Енгелс отбелязва, че Маркс, след като използва критично теорията за стойността на Рикардо, е дал строго научно обяснение на неизбежността на краха на капиталистическия строй и е доказал неизбежността на победата на социализма, основавайки се не върху изискванията на морала, а върху икономическите факти.

Енгелс разобличава реакционните твърдения на Родбертус и неговите последователи за „надкласовия“ характер на пруската държава и за способността ѝ да изпълнява особена социална мисия на облекчаване положението на трудещите се. С тези твърдения привържениците на „държавния социализъм“ се опитваха да обосноват своето угодничество пред правителството на Бисмарк и възхваляването на провежданите от него с демагогски цели „социални реформи“.

С работата на Енгелс над редактирането на английския превод на първия том на „Капиталът“ е свързана статията „Как не трябва да се превежда Маркс“, в която се разглежда критично

преводът на английски език на началните раздели от първата глава на I том, направен от лидера на английската Социалдемократическа федерация опортюниста Хайндман (под псевдонима Д. Бродхаус). Тази статия показва колко непримиримо се е отнасял Енгелс към най-малките опити да бъде изопачен Маркс, какво голямо значение е придавал той на правилния превод на „Капиталът" на чужди езици. Енгелс е проявявал особен интерес към превода на „Капиталът" на руски език, поддържал постоянен контакт с преводача на втория том Н. Ф. Даниелсон, помагайки му да ускори това издание.

Работейки над „Капиталът", Енгелс продължава да следи развитието на капиталистическата икономика, анализира новите явления в нея. В статията „Протекционизмът и свободата на търговията", написана като предговор към американското издание на речта на Маркс „За свободата на търговията", Енгелс показва как с развитието на капитализма протекционистката система се превръща от фактор, стимулиращ това развитие, във фактор, който става негова спирачка. Енгелс отбелязва при това такива нови явления в икономиката на капитализма като образуването на големи акционерни дружества, считайки това за неизбежен резултат от развитието на капиталистическото производство. „Превръщането на пенсилванската нефтена промишленост в монопола „Стандард ойл къмпани" е процес, който напълно съответствува на законите на капиталистическото производство" (виж настоящия том, стр. 385). Той подчертава антинародния характер на такива монополи, тяхната насоченост не само против чуждестранната конкуренция, но и против жизнените интереси на местния потребител.

Работейки напрегнато в областта на марксистката теория, през всички тези години Енгелс осъществява едновременно практическото ръководство на международното работническо и социалистическо движение. „След смъртта на Маркс — пише В. И. Ленин — Енгелс продължава сам да бъде съветник и ръководител на европейските социалисти" (В. И. Ленин, Съч., т. 2, стр. 13). Той непрекъснато следи внимателно борбата на пролетариата, поддържа лични контакти със социалистическите лидери на Германия, Франция, Англия, Русия, САЩ, Холандия, Австрия, Румъния и други страни, старателно изучава социалистическия и буржоазния печат. Ролята на Енгелс като вожд на международното работническо движение е отразена особено ярко в неговото извънредно богато епистоларно наследство, в огромната кореспонденция, която той водел с дейците на работническото движение в Европа и Америка. Притежавайки огромен опит в революционната борба, огромни познания в областта на историята и ионо-

миката на различни страни, Енгелс винаги обличал своите съвети и указания в конкретна форма. Държейки сметка за историческите особености в развитието на всяка страна, той помагал за решаването на най-сложните въпроси на тактиката на работническата класа. Той непрестанно се грижел за организационното формиране и идеологическото укрепване на пролетарските партии, като им помагал да поправят грешките и да преодоляват трудностите, борел се страстно срещу всевъзможните прояви на опортюнизма, догматизма, сектантството и анархизма.

Изключително внимание отделял Енгелс през всички тези години на германското работническо движение. Особеностите на историческото развитие на Германия, разкрити в редица публикувани в настоящия том работи — незавършеността на буржоазната революция, осъществяването на обединението „отгоре", под хегемонията на юнкерска Прусия, политическата слабост и страхливост на буржоазията, бързото развитие на капитализма при запазване на значителни остатъци от полуфеодални отношения както в икономическата, така и особено в политическата област — всичко това обуславяло изключителната острота на класовите противоречия. Поради това през последната четвърт на XIX век германският пролетариат се оказа в авангарда на международното работническо движение. Германия беше първата страна, в която бе създадена единна масова социалистическа партия, стояща на почвата на марксизма. Тази партия трябваше да действува в сложните условия на изключителния закон против социалистите, приет от правителството на Бисмарк през 1878 г. Енгелс оказва на партията огромна помощ, като води непримирима борба срещу опортюнистическите елементи в нейните редове, критикува грешките и колебанията на партийното ръководство и помага за тяхното преодоляване. През 80-те години Енгелс помага на социалдемократическата партия да изработи правилна революционна тактика, да съчетава умело легалната работа с нелегална дейност и повишила значително своя авторитет и влияние сред работниците, да постигне през 1890 г. отменяването на закона против социалистите.

Енгелс смятал за първостепенна задача възпитаването на партията и работническите маси в духа на революционните традиции и пролетарския интернационализъм, окончателното преодоляване на реформисткото влияние на ласалианството, както и на другите течения на буржоазния и дребнобуржоазния социализъм. Като отбелязва в предговора към второто издание на своя труд „Към жилищния въпрос", че в Германия тези антипролетарски течения имат още многобройни представители както в лицето на катедер-социалистите, така и в социалдемократическата фракция в

райхстага, Енгелс подчертава обусловеността на това явление от социалната обстановка в Германия — „предимно дребнобуржоазна страна, и то в такова време, когато индустриалното развитие насилствено и в масови размери изкоренява тази от старо време вкоренила се дребна буржоазия“ (виж настоящия том, стр. 336). Поради това Енгелс придава огромно значение на разработването на изопачаваната от катедер-социалистите история на социалистическото движение в Германия и другите страни, на първо място на историята на Съюза на комунистите и на I Интернационал. Тъй като нямал възможност да осъществи напълно замисления от него план за създаването на такава история, Енгелс публикувал статии, посветени на отделни периоди на революционната борба, организирал преиздаването на някои трудове на Маркс и на най-важните документи от историята на революционното работническо движение, придружавайки ги със свои предговори.

В статията „Маркс и „Neue Rheinische Zeitung““, написана по случай годишнината от смъртта на Маркс, Енгелс разкрива особеностите на тактиката на пролетарските революционери през периода на буржоазнодемократическата революция от 1848—1849 г. Статията на Енгелс показва историческото значение на революционната борба на масите и на правилното тактическо ръководство на техните действия. Енгелс подчертава, че пролетарската партия трябва умело да съчетава общодемократическите задачи с пролетарските. Сочейки за пример тактиката на Маркс през 1848—1849 г., Енгелс учи германските социалдемократи да се борят за ръководна роля на работническата класа в общодемократическото движение, да защищават класовите интереси на пролетариата, като не се поддават на дребнобуржоазните илюзии и решително разобличават опитите на управляващите класи за заблуждаване на пролетариата с лъжливи обещания.

В работата „Към историята на Съюза на комунистите“ Енгелс разкрива историческата роля и мястото в развитието на международното работническо движение на тази първа международна организация на пролетариата, която за първи път провъзгласи за свое идейно знаме програмата на научния комунизъм. Като подчертава, че основаването на тази организация е важен етап от борбата за създаване на пролетарска партия, включително и в Германия, Енгелс разобличава и разпространяваната от ласалианците легенда, че самостоятелното работническо движение в Германия води началото си от ласалианския Общогермански работнически съюз. С примера на историята на Съюза на комунистите Енгелс посочва, че победата на теорията на марксизма над различните сектантски течения е била обусловена от това, че от

момента на своето възникване тази теория напълно е отразявала потребностите на практическата революционна борба на пролетариата и е била неделима от нея.

За германската работническа класа през годините на действието на изключителния закон е било особено важно да овладее опита на революционната борба в периода на настъплението на реакцията през 1849—1852 г. Именно поради това Енгелс сметнал за необходимо да преиздаде речта на Маркс пред съдебните заседатели в Кьолн на процеса на Рейнския окръжен комитет на демократите през 1849 г., както и памфлета на Маркс „Разкрития относно кьолнския процес на комунистите". В предговора към брошурата „Карл Маркс пред съдебните заседатели в Кьолн" Енгелс изтъква, че речите на Маркс представляват прекрасен пример за това, как комунистът трябва да използва буржоазния съд за публично отстояване на революционните си възгледи. С гняв и възмущение Енгелс разобличава тук буржоазната „законност", въз основа на която правителството на Германската империя преследвало социалистите. Предговорът на Енгелс е непосредствено насочен и против опортюнистическите елементи в самата социалдемократическа партия, които били готови да се откажат от основните революционни принципи и срещу обещание за отменяване на изключителния закон да превърнат партията на революционния пролетариат в партия на германското еснафство.

Публикуваната в тома статия „Стачката на рурските миньори в 1889 г." показва голямото внимание, което Енгелс отделя на масовите акции на германските работници и на участието на социалдемокрацията в практическата борба на германския пролетариат. Той постоянно изисквал това от ръководителите на партията, като подчертавал особената важност на въвличането в движението на нови отряди на работническата класа.

Енгелс всестранно помагал на германската социалдемокрация да си изработва правилна тактика спрямо селяните. Той постоянно се стараел да привлече нейното внимание към това. Именно през тези години Енгелс подготвя за преиздаване своето произведение „Марката" във вид на популярна брошура, пристъпва към преработването на своята книга „Селската война в Германия" за ново издание. В тези произведения, както и в редица други той обосновава необходимостта от съюз на работническата класа с трудещите се селяни като единствено реален път за освобождението на селяните от гнета на юнкерството и буржоазията.

Написаното от Енгелс във връзка с това произведение „Към историята на пруските селяни" е посветено на разкриването на историческия процес на закрепостяване на селяните в Прусия и

показва как земевладелците — принудени от войната против Наполеон, а след това и от революционните акции на селяните през 1848 г. — да се съгласят с ликвидирането на феодалните повинности, направили това чрез грандиозно ограбване на селяните. Енгелс показва по този начин, че в лицето на ограбените от земевладелците селяни работническата класа има естествен съюзник в борбата за събаряне на капиталистическия строй.

С тази проблема е тясно свързан и споменатият по-горе „Предговор към второто издание на книгата „Към жилищния въпрос"". Като анализира в него състоянието на германската домашна промишленост, Енгелс отбелязва извънредно ниското равнище на заплащане труда на работниците от тази промишленост, все още свързани със селското стопанство, което дава възможност на капиталистите не само да им плащат жалки грошове, но и да намаляват работната заплата на останалите категории работници. В същото време Енгелс показва, че разпространението на тази домашна промишленост обуславя разоряването на дребните стопани и превръщането им в пролетарии. По такъв начин в редовете на пролетариата се вливат широки слоеве на трудещите се и това създава благоприятни предпоставки за разпространяването на революционното движение до най-изостаналите кътчета на Германия. Оттук Енгелс прави извода, че в случай на революционна акция на работническата класа „селските синове на „славната боева армия" ще ѝ окажат мъжествена подкрепа" (виж настоящия том, стр. 341).

В интерес на идейното възпитание на германските работници и на германската социалдемокрация в духа на правилното разбиране на историята на своята страна и на съвременното ѝ положение Енгелс, въпреки крайната си заетост, се готвел да издаде редица трудове, посветени на анализа на историческото минало на Германия. Той възнамерявал да разкрие в тях историческите корени на реакционните отношения, които господствували в Германската империя. Готвейки ново издание на своята книга „Селската война в Германия", той възнамерявал да я разшири значително, като осветли по-подробно предшествуващата история на страната и разкрие значението на събитията от първата четвърт на XVI в. като първата, макар и неуспяла буржоазна революция, събития, станали по неговите думи крайъгълен камък на цялата история на Германия.

В тома се публикуват запазилите се фрагменти от този незавършен труд — началото на уводната част, поместено в раздела „Из ръкописното наследство" под заглавие „За разлагането на феодализма и възникването на национални държави", и ръкописът „Към „Селската война"", представляващ скица на плана на този

увод. В тези работи Енгелс разкрива процеса на постепенното възникване на капиталистически отношения и на образуването на национални държави в Западна Европа в рамките на разлагащия се феодален строй. Във връзка с това Енгелс подчертава прогресивната централизаторска роля, която изиграла в този исторически етап кралската власт — „представителка на реда в безредието“ (виж настоящия том, стр. 409), като с това дава ключ за разбиране и правилно оценяване на историческия процес на образуването на централизирани абсолютни монархии през XV—XVI в. в редица европейски страни с изключение на Италия и Германия. Енгелс направи съществен принос в разработването на марксисткото учение по националния въпрос, като разкри особеностите на формирането на нациите в Европа.

В същия раздел се публикува и друго незавършено произведение на Енгелс — „Ролята на насилието в историята“, замислено като четвърта глава на брошурата със същото заглавие. Първите три глави на тази брошура трябвало да образуват глави от неговата книга „Анти-Дюринг“, обединени под общото заглавие „Теория на насилието“. Както се вижда от думите на самия Енгелс, той имал намерение въз основа на конкретния пример на историята на Германия да покаже правилността на направените в „Анти-Дюринг“ изводи относно взаимоотношението между икономическия и политическия фактор в историята.

В своето произведение Енгелс възнамерявал да даде отпор на злостните опити на господствуващите класи в Германия, които сами в политиката си на обединение на страната „с кръв и желязо“ прибягвали до грубо насилие, да изобразят представителите на пролетариата като привърженици на употребата на насилие при всякакви обстоятелства. Именно под този лъжлив предлог правителството на Бисмарк предприело полицейски репресии срещу революционната социалдемокрация.

В „Ролята на насилието в историята“ са разкрити особеностите на развитието на Германия след 1848 г. Ако във фрагментите към новото издание на „Селската война в Германия“ Енгелс дава ключ за разбиране причините за запазване на феодалната раздробеност в Германия до средата на XIX в., то в произведението „Ролята на насилието в историята“ той изяснява икономическите и политическите предпоставки на станалото по-късно обединение на страната. Енгелс дава изключително ярка характеристика на възможните пътища за обединение на Германия, като разкрива причините, обусловили обединението ѝ „от горе“, под хегемонията на Прусия. Като отбелязва прогресивността на самия факт на обединението, макар и станало по такъв път, Енгелс разкрива

цялата историческа ограниченост и бонапартисткия характер на политиката на Бисмарк, която в крайна сметка доведе до утвърждаването на полицейската държава в Германия, до господството на юнкерството — тази икономически и политически изродена класа, и до засилването на милитаризма. Енгелс разобличава цялата половинчатост и страхливост на германската буржоазия, неспособна да отстоява докрай собствените си интереси и да постигне окончателното ликвидиране на феодалните остатъци. Енгелс подлага на бичуваща критика войнствената външна политика на господствуващите класи в Германия, която намерила най-ярък израз в ограбването на Франция през 1871 г. и в анексирането на Елзас и Лотарингия. Като анализира вътрешното състояние на Германската империя и съотношението на класовите сили в нея и разкрива вътрешните противоречия, присъщи ѝ още от нейното основаване, нейните милитаристични и агресивни стремежи, Енгелс стига до извода за неизбежността на нейния крах. От труда на Енгелс съвсем недвусмислено следва, че само една класа в Германия — пролетариатът — може с право да претендира за ролята на носител на истински националните общонародни интереси.

В тома се публикуват редица статии, в които е дадена дълбока характеристика на състоянието и особеностите на английското работническо движение („Англия през 1845 и 1885 г.", „Приложение към американското издание на книгата „Положението на работническата класа в Англия"", „Абдикирането на буржоазията"). Като анализира измененията в икономиката на Англия, Енгелс стига до извода за появяването на признаци, които предвещават, че в бъдеще Англия ще загуби своя световен промишлен монопол и господствуващото си положение на световния пазар. Но с неизбежното загубване на този монопол, изтъква Енгелс, ще изчезне и особеното положение на английските работници в сравнение с работниците от другите страни и това ще даде тласък за разпространяване на социалистическото движение в Англия.

Придавайки първостепенно значение на въвличането в класовата борба на широките маси неквалифицирани работници, които се намирали извън старите консервативни трейдюниони и не се ползвали от относителното благополучие на обединената в тях „работническа аристокрация", Енгелс горещо приветствува пробуждането на класовото съзнание на тази най-многобройна и най-потисната част от английския пролетариат. Енгелс активно поддържал започнатото в Англия в края на 80-те години организиране на така наречените нови трейдюниони, които обхващали неорганизираните преди слоеве на неквалифицираните работници, и осъждал ръководството на английската Социалдемократическа фе-

дерация за сектантското ѝ отношение към това движение. Енгелс смятал, че именно тези слоеве на работническата класа са най-възприемчиви за социалистическите идеи, че тяхната пробуждаща се активност открива перспективи за освобождението на работническата класа от трейдюнионистката идеология и за създаването на масова социалистическа партия в Англия.

Енгелс следял с изключително внимание взелата широк размах през 80-те години на XIX век борба на пролетариата в САЩ. Той се обявил решително против правените още тогава опити от страна на теоретиците на изключителността на американския капитализъм да докажат, че в САЩ нямало почва за разпространение на социалистическите идеи. Енгелс подчертава, че в условията на повишаване класовото съзнание на пролетариата в САЩ идеите на научния социализъм неизбежно ще получат достъп до работническите маси и че тяхното разпространение става насъщна необходимост. Енгелс предприема издаването в САЩ на своето произведение „Положението на работническата класа в Англия“, смятайки, че то ще се окаже най-разбираемо и близко за американските пролетарии, равнището на политическото развитие на които в средата на 80-те години съответствувало приблизително на политическото равнище на английските работници през 40-те години. В предговора към това издание, публикуван и в отделен отпечатък под заглавие „Работническото движение в Америка“, Енгелс посочва, че бурното развитие на капитализма в САЩ неизбежно се придружава от също тъй бурно разрастване на работническото движение. Той отбелязва, че американският пролетариат, подобно на своите европейски събратя, рано или късно непременно ще тръгне по пътя на борбата за социализъм.

В това произведение Енгелс подлага на критически анализ утопичната доктрина на американския буржоазен реформатор Хенри Джордж, чиито идеи се ползвали известно време с някакво влияние сред работниците в САЩ. Като отбелязва прогресивността на издиганото от Джордж и неговите привърженици искане за национализация на земята, Енгелс същевременно посочва несъстоятелността на провъзгласяването на това искане за единствен лек срещу бедността и мизерията на народните маси. При запазване на капиталистическата система, изтъква Енгелс, национализацията на земята, противно на твърденията на Джордж, не може да доведе до освобождението на трудещите се от гнета и експлоатацията. „Това, което искат социалистите, предполага пълна революция в цялата система на общественото производство; онова, което иска Хенри Джордж, оставя сегашния начин на обществено производство незасегнат“ (виж настоящия том, стр. 348).

Като подчертава в това произведение, както и в други свои произведения, че пролетариатът може да извоюва освобождението си и да вземе в свои ръце политическата власт само като създаде самостоятелна политическа партия, Енгелс изтъква колко важно е за такава партия да има издържана революционна социалистическа програма. Без такава програма „новата партия ще води само зачатъчно съществуване..., тя ще бъде партия в перспектива, но не в действителност" (виж настоящия том, стр. 345). Същевременно Енгелс отбелязва, че само програмна декларация за признаване принципите на научния социализъм е недостатъчна. Партия, която е провъзгласила тези принципи, но е откъсната от практическата борба на работническата класа, неизбежно ще си остане сектантска група. Енгелс критикува сектантската, догматическа позиция на Американската социалистическа работническа партия, която, макар и да признавала марксизма на думи, не правила сериозни стъпки, за да се свърже с масовото работническо движение в страната. Той подчертава, че по-нататъшното развитие на самостоятелното работническо движение в САЩ зависи от това, дали американският пролетариат ще успее да създаде своя класова политическа партия, освободена от влиянието на буржоазната идеология.

Публикуваните в тома произведения „Обстановката", „До редакционния комитет на „Socialiste"", „По случай годишнината на Парижката комуна", „За стачката на работниците от стъкларския завод в Лион" и други показват какъв дълбок интерес е проявявал Енгелс към борбата на работническата класа във Франция, как е помагал той на френския пролетариат да се оправи по-скоро от поражението, нанесено му с разгрома на Парижката комуна. Смятайки Франция за страната, където „са най-рязко очертани изменящите се политически форми, в които се движат тези класови борби" (предговора към третото немско издание на труда на Маркс „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт", виж настоящия том, стр. 255—256), Енгелс приветствувал успехите на френските революционни социалисти, по-специално успешната дейност на работническите депутати в парламента. Самото появяване на социалистическата фракция, пише той, „беше достатъчно да внесе объркване в редовете на всички буржоазни партии" (виж настоящия том, стр. 265). Енгелс непрекъснато поддържал френските марксисти в борбата им с отцепилото се от Работническата партия опортюнистично течение на посибилистите. В поместения в приложенията към тома памфлет „Международният работнически конгрес от 1889 г.", редактиран от Енгелс, се изтъква, че „понастоящем посибилистите представляват всъщност правителствена пар-

тия — *министерски социалисти,* и се ползват от всички облаги на това положение" (виж настоящия том, стр. 528—529). Енгелс с всички средства помагал на френските марксисти да превърнат френската Работническа партия в истинска пролетарска масова социалистическа партия.

С най-голямо внимание Енгелс следял развитието на революционното движение в Русия. Засилването на политическата реакция в страната през 80-те години не разколебало увереността на Енгелс в неизбежността на народна революция против царизма, на която той, както и преди, придавал огромно значение, подчертавайки, че тя ще допринесе за ускоряване победата на европейската работническа класа. В интервю за американския социалистически вестник „New Yorker Volkszeitung" Енгелс посочва, че една революция в Русия би предизвикала „преврат в цялото политическо положение в Европа" (виж настоящия том, стр. 517).

Енгелс бил убеден, че революционните сили в Русия, въпреки всички репресии и полицейския терор на царизма, неотклонно ще растат и ще играят все по-голяма роля в световното революционно движение. „Русия — това е Франция на днешния век — предава думите му Г. А. Лопатин. — На нея законно и правомерно принадлежи революционната инициатива за *ново* социално преустройство" (виж настоящия том, стр. 488). Енгелс поддържал постоянна връзка с руските революционери и приветствувал образуването на първата руска марксистка група „Освобождение на труда". Той придавал изключително значение на разпространението на марксизма и на формирането на революционен пролетариат в Русия. Много ласкаво се изказвал Енгелс за първите произведения на руските марксисти, посветени на критиката на народническите възгледи, кореспондирал с В. И. Засулич и Г. В. Плеханов, радвал се на участието им в борбата за интернационално сплотяване на социалистическите и работническите партии.

Редица произведения и документи, публикувани в тома, отразяват ролята на Енгелс за укрепването на международните революционни връзки между социалистите от различните страни. Енгелс с всички средства поддържал различните форми на тия връзки: личните контакти, взаимното сътрудничество в социалистическия печат, провеждането на международни кампании във връзка с едно или друго събитие, агитационните пътувания в други страни, накрай — организирането в случай на необходимост на материална поддръжка. Огромно значение придавал Енгелс на социалистическия печат. Той взимал непосредствено участие в ръководенето на органа на германската социалдемокрация вестник

„Der Sozialdemokrat“, сътрудничел във френския вестник „Le Socialiste“, в английските социалистически органи „The Commonweal“ и „The Labour Elector“, в германското теоретично списание „Die Neue Zeit“. Много от поместените в тома статии на Енгелс се препечатвали в социалистическите органи на различни страни. С непосредственото участие на Енгелс, а в повечето случаи и под неговата редакция освен „Капиталът“ били преведени и издадени на различни езици редица важни произведения на научния комунизъм: подготвени били френският превод на труда на Маркс „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, италианското, полското и датското издание на „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ и т. н. Изключително важно значение имало подготвеното с участието на Енгелс ново немско (1883 г.) и редактираното от него английско (1888 г.) издание на „Манифеста на комунистическата партия“. В предговора към английското издание на този програмен документ на марксизма Енгелс със задоволство отбелязва, че „Манифестът“ е станал „най-широко разпространеното, най-интернационалното съчинение на цялата социалистическа литература, обща програма, призната от милиони работници от Сибир до Калифорния“ (виж настоящия том, стр. 365).

Докато социалистическите партии в най-важните европейски страни не били още оформени организационно, Енгелс смятал за преждевременно възраждането на Интернационала. Но когато към края на 80-те години с повсеместното създаване на социалистически партии, стоящи на платформата на марксизма, и с тяхното укрепване се създали благоприятни условия за основаване на ново международно социалистическо обединение, Енгелс взел найенергично участие в подготовката на Международния социалистически работнически конгрес от 1889 г., който сложил началото на Втория интернационал. Именно благодарение на неговото участие претърпели пълен крах опитите на опортюнистическите елементи в лицето на френските посибилисти и на лидерите на английската Социалдемократическа федерация да вземат в свои ръце ръководството на международното работническо движение. Тази дейност на Енгелс е отразена в статията „Посибилистките мандати“, както и в публикуваните в раздела „Приложения“ материали: писмото до редакцията на вестник „The Labour Elector“, написано от Енгелс от името на френския социалист Боние, редактираните от него два памфлета „Международният работнически конгрес през 1889 г.“ и съставените с негово участие документи за свикването на конгреса.

В настоящия том се публикуват няколко произведения на Енгелс, посветени на борбата против заплахата от война, против

милитаризма и надпреварата във въоръжаването — борба, която Енгелс смятал за една от най-важните задачи на социалистическите партии и на цялото международно работническо движение. В статията „Политическото положение в Европа", в която се анализира международната обстановка през втората половина на 1886 г., когато в резултат на така наречената балканска криза и на засилването на шовинизма в Германия и Франция заплахата от война особено се изострила, Енгелс подчертава, че управляващите класи в европейските държави, готвейки се за война, виждат в нея и средство за смазване на революционното движение. *„Пред тях се възправя призракът на социалната революция и те знаят само едно средство за спасение — войната"* (виж настоящия том, стр. 324). Енгелс напомня на социалистическите партии, че техен непосредствен дълг е да водят борба против разпалването на война. „Социалистите... — пише той — са заинтересовани от запазването на мира, тъй като именно те ще трябва да плащат всички разходи на войната" (виж настоящия том, стр. 325).

Забележителен принос за разобличаване на милитаристичната и завоевателна политика е уводът на Енгелс към брошурата на С. Боркхайм „За спомен на немските ура-патриоти от 1806—1807 г.". В това произведение е дадена блестяща, основана върху грижлив анализ на дълбоките противоречия на европейските държави прогноза за мащабите и последиците на бъдещата война, подготвяна от управляващите класи. „И това би било световна война с невиждани досега размери, сила — пророчески пише той. — От осем до десет милиона войници ще се душат един друг и при това ще изпоядат цяла Европа до голо, както никога още не са я оголвали облаци скакалци. Опустошенията от Тридесетгодишната война — сбити в три-четири години и разпространени върху целия континент; глад, епидемии, всеобщо оскотяване на войските и народните маси от дълбока мизерия, безнадеждно объркване на нашия изкуствен механизъм в търговията, промишлеността и кредита, завършващо с всеобщ банкрут, крах на старите държави и на рутинираната им държавническа мъдрост — крах такъв, че корони с дузини ще се търкалят по улиците и няма да се намери никой да ги вдигне; абсолютна невъзможност да се предвиди как ще завърши всичко това и кой ще излезе победител от борбата; само един резултат е абсолютно сигурен: всеобщо изтощение и създаване на условия за крайната победа на работническата класа" (виж настоящия том, стр. 360).

Това предвиждане на Енгелс беше характеризирано от В. И. Ленин като „гениално пророчество". „Някои неща от това, което предсказва Енгелс — писа В. И. Ленин в 1918 г. в статията си

„Пророчески думи“, — станаха иначе: не ще и дума, че светът и капитализмът са се изменили в течение на тридесет години бясно ускорено империалистическо развитие. Но най-учудващото е, че толкова много от това, което е предсказано от Енгелс, се сбъдва „дума по дума“. Защото Енгелс даваше безупречно точен класов анализ, а класите и техните взаимоотношения си останаха предишните“ (В. И. Ленин, Съч., т. 27, стр. 495—496). Ленин ценеше особено високо в тези изказвания на Енгелс за бъдещата война неговата оптимистична непоколебима вяра в крайната победа на работническата класа и тържеството на социализма. Вдигайки глас на гневен изобличителен протест против престъпната човеконенавистническа политика на подготвяне и разпалване на световна война, Енгелс предсказва, че тази война ще доведе до краха на капиталистическия строй.

*
* *

В настоящия том са включени пет произведения, които не влизат в първото издание на съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс на руски език: статията на Енгелс „Стачката на рурските миньори през 1889 г.“, неговата бележка „За стачката на лондонските докери“ (последната се публикува изобщо за пръв път на руски език), черновата „Към „Селската война““, планът на IV глава на брошурата „Ролята на насилието в историята“ и планът на заключителната част на тази глава. Произведенията, които не са били публикувани приживе на автора и са се запазили в ръкопис, се печатат в раздела „Из ръкописното наследство на Ф. Енгелс“.

В раздела „Приложения“ се публикуват произведения и документи, в чието съставяне е участвувал Енгелс и които дават допълнителен материал за неговата теоретическа и практическа дейност през този период. Освен публикуваните вече в първото руско издание на съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс интервю на Енгелс за „New Yorker Volkszeitung“, поправките на Енгелс към програмата на Северноанглийската социалистическа федерация, редактираните от него памфлети „Международният работнически конгрес през 1889 г.“, възванието и съобщението за свикването на Международния социалистически работнически конгрес в настоящия том са включени редица други документи. За пръв път се публикува на руски статията „Майското въстание през 1849 г.“, написана от П. Лафарг по материали на Енгелс, и съставеното от Енгелс от името на френския социалист Ш. Боние писмо до ре-

дакцията на вестник „Labour Elector“. В „Приложенията“ са включени също писмото на Г. А. Лопатин до М. Н. Ошанина, в което е изложен разговорът му с Енгелс, и пълният текст на статията „Юридически социализъм“, написана съгласно замисъла на Енгелс и в значителна част от самия него.

При работата върху текста на публикуваните в тома произведения са използвани всички техни издания, публикувани приживе на автора, както на езика на оригинала, така и в превод; най-важните различия в текстовете са посочени в бележки под линия. Печатните грешки и неточностите в собствените имена, географските названия, датите и т. н. са поправени въз основа на фактическа проверка. Заглавията на произведенията са дадени по оригиналите. В случаите, когато липсващото в оригинала заглавие е дадено от Института по марксизъм-ленинизъм, пред заглавието е поставена звездичка.

Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС

Ф. ЕНГЕЛС

МАЙ 1883 — ДЕКЕМВРИ 1889

ПРЕДГОВОР КЪМ НЕМСКОТО ИЗДАНИЕ НА „МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“ ОТ 1883 г.[1]

За съжаление аз трябва сам да подпиша предговора към това издание. Маркс — човекът, на когото цялата работническа класа в Европа и Америка дължи повече, отколкото на когото и да било друг, — Маркс почива в гробищата на Хайгейт и над гроба му вече расте първата трева. След неговата смърт вече съвсем не може да става дума за преработване или допълване на „Манифеста“. Затова смятам за толкова по-необходимо още веднъж да изтъкна изрично тук следното:

Основната мисъл, която минава през целия „Манифест“ — че икономическото производство и необходимо произтичащото от него обществено устройство на всяка историческа епоха образуват основата на политическата и интелектуалната история на тази епоха; че съобразно с това (след разлагането на първобитното общинно владение на земята) цялата история е била история на класова борба, борба между експлоатирани и експлоатиращи, потиснати и господствуващи класи на различни степени на общественото развитие, и че тази борба сега е стигнала до степен, когато експлоатираната и потиснатата класа (пролетариатът) не може вече да се освободи от експлоатиращата и потискащата я класа (буржоазията), без едновременно да освободи цялото общество завинаги от експлоатация, потисничество и класова борба, — тая основна мисъл принадлежи единствено и изключително на Маркс.*

* „Към тази мисъл — писах аз в предговора към английския превод [виж настоящия том, стр. 366—367. *Ред.]*, която по мое мнение е призвана да послужи за основа на също такъв напредък в историческата наука, какъвто Дарвиновата теория донесе за природознанието, — към тази мисъл ние двамата постепенно

Аз вече неведнъж съм казвал това, но тъкмо сега е необходимо то да бъде поставено и пред самия „Манифест".

Лондон, 28 юни 1883 г.

Ф. Енгелс

Напечатано в книгата „Das Kommunistische Manifest", Hottingen—Zürich, 1883

Печата се по текста на немското издание от 1890 г., сверено с изданието от 1883 г.

Превод от немски

се приближавахме доста години преди 1845 г. Доколко аз самостойно съм се придвижвал в тая посока, показва моята книга „Положението на работническата класа в Англия"[2]. Но когато през пролетта на 1845 г. отново се срещнах с Маркс в Брюксел, той вече беше напълно разработил тази мисъл и ми я изложи с почти също тъй ясни думи, както тия, с които аз съм я формулирал по-горе". *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1890 г.)*

Der Sozialdemokrat

Zentral-Organ der deutschen Sozialdemokratie.

№ 24. Donnerstag, 7. Juni 1883.

*ГЕОРГ ВЕЕРТ

„ПЕСЕН НА ЗАНАЯТЧИЙСКИТЕ КАЛФИ“ ОТ ГЕОРГ ВЕЕРТ (1846 г.)[3]

Под цъфнали череши
намерихме подслон,
под цъфнали череши
във Франкфурт свихме дом.

Измери ни кръчмарят:
„Окъсани сте, май ...“
„Я трай, вършлив кръчмарю,
със нас не си играй!

Дай бира, дай и вино,
мезето тука дай,
за бира и за вино
къс печено ни дай!“

Изскърца чепът остро,
запени се струя.
На вкус туй беше просто
възтопличка пикня.

Донесе ни той заек,
подправен с магданоз;
от тоз вмирисан заек
окапва всеки нос.

Когато във кревата
се тръшнахме без мощ,
ни жилеха в кревата
тахтаби цяла нощ.

Във Франкфурт туй се случи,
прекрасен град е, знам,
туй всеки ще научи,
когато иде там.

Това стихотворение на нашия приятел Веерт намерих между ръкописното наследство на Маркс. Веерт, първият и най-значителен поет на германския пролетариат, се е родил край Рейн, в Детмолд, където баща му беше пастор — инспектор на църковния окръг. Когато през 1843 г. аз бях в Манчестер, Веерт дойде в Братфорд като пратеник на една немска фирма и ние прекарахме заедно няколко весели неделни дни. През 1845 г., когато Маркс и аз живеехме в Брюксел, Веерт пое представителството на своята търговска къща за континента и нареди работата така, че установи главното си седалище също в Брюксел. След* мартенската революция в 1848 г. всички се събрахме в Кьолн за основаването на „Neue Rheinische Zeitung". Веерт се нагърби с фейлетоните и аз се съмнявам дали е имало в някой друг вестник такива забавни и остроумни фейлетони. Едно от главните негови произведения е „Живот и подвизи на знаменития рицар Шнапхански", в което се описват приключенията на княз Лихновски, наречен така от Хайне в поемата „Ата Трол"**. Всички факти са истинни; как те ни станаха известни, ще разкажа може би друг път. Тези фейлетони за Шнапхански излязоха през 1849 г. в отделна книга[4], издание иа „Хофман и Кампе", и досега още са извънредно забавни. Но тъй като на 18 септември 1848 г. Шнапхански-Лихновски и пруският генерал фон Ауерсвалд (също член на парламента), тръгнали на коне да шпионират селските отреди, отиващи в помощ на франкфуртските барикадни борци, бяха заслужено убити от селяните като шпиони, германските имперски власти възбудиха преследване против Веерт за оскърбление на мъртвия Лихновски. Веерт, който отдавна вече се намираше в Англия, бе осъден на три месеца затвор, дълго след като реакцията тури кръст на „Neue Rheinische Zeitung". Впоследствие тези три месеца той напълно си излежа, тъй като работите му го заставяха от време на време да отива в Германия.

През 1850 и 1851 г. той посети по работите на друга брадфордска фирма Испания, а след това Вест-Индия и обиколи почти цяла Южна Америка. След кратковременно посещение на Европа отново се върна в любимата си Вест-Индия. Там той не искаше да се откаже от удоволствието да види истинския оригинал на Луи Наполеон III, негърския император Сулук в Хаити[5]. Но както съобщава В. Волф на Маркс в писмо от 28 август 1856 г., понеже срещнал

* Оттук и до края текстът на статията е сверен със съществуващия ръкопис. *Ред.*

** Хайне, „Ата Трол", глава I. *Ред.*

„затруднения от карантинните власти, той трябваше да се откаже от своя проект и тъй като по пътя заболя от треска (жълта), върна се в Хавана. Легна, получи и мозъчно възпаление — и на 30 юли нашият Веерт се помина в Хавана".

Аз го нарекох първия и *най-значителен* поет на германския пролетариат. И наистина, неговите социалистически и политически стихотворения по своята оригиналност, остроумие и особено по пламенната си страстност далеч превъзхождат стихотворенията на Фрайлиграт. Често той използваше Хайневи форми, но само за да ги напълни с изцяло оригинално, самостоятелно съдържание. Същевременно той се различаваше от повечето поети по това, че ставаше съвсем равнодушен към стихотворенията си, щом ги напишеше. След като изпратеше копие от тях на Маркс или на мен, Веерт забравяше стиховете си и често беше трудно да го накараш да ги напечата някъде. Само по време на „Neue Rheinische Zeitung" беше иначе. Защо — това показва следният откъс от писмото на Веерт до Маркс от 28 април 1851 г. от Хамбург:

„Между другото надявам се в началото на юли да се видя с тебе в Лондон, защото не мога повече да понасям тези grasshoppers (скакалци) в Хамбург. Тук ме заплашва блестящо съществуване, но аз се ужасявам от това. Всеки друг би се хванал за това с две ръце. Но аз съм твърде стар, за да ставам филистер, а пък отвъд океана се простира далечният Запад...

В последно време съм написал доста неща, но нищо не съм довършил, защото не виждам никакъв смисъл, никаква цел в съчинителството. Ако *ти* пишеш нещо по въпроси на политическата икономия, то е смислено и разумно. А *аз?* Да пускам немощни остроти, плоски шеги, за да предизвикам идиотска усмивка върху мутрите на сънародниците си — наистина, аз не познавам нищо по-жалко! На моята литературна дейност решително бе сложен край заедно с края на „Neue Rheinische Zeitung".

Трябва да призная: колкото и да ме огорчава, че последните три години прахосах напразно, аз изпитвам голяма радост, когато си спомням за нашето пребиваване в Кьолн. Ние *не* се компрометирахме. И това е главното! След Фридрих Велики никой не се е отнасял към немския народ така en canaille*. както „Neue Rheinische Zeitung".

Не искам да кажа, че това беше моя заслуга; но и аз бях там...

О, Португалия! О, Испания! (Веерт току-що беше се върнал оттам.) Да имахме у нас поне твоето прекрасно небе, твоето вино, твоите портокали и мирти! Но и това го няма! Нищо освен дъжд, увиснали носове и пушено месо.

Оставам си при дъжда с увиснал нос, твой

Георг Веерт."

В какво Веерт беше майстор, в какво той превъзхождаше Хайне (защото беше по-жизнен и по-искрен) и е надминат в немската литература само от Гьоте? — Именно в изразяването на естествена, здрава чувственост и плътска страст. Много от читателите на „Sozialdemokrat" биха изпаднали в ужас, ако препечатам

* — без никакво стеснение. *Ред.*

там някои фейлетони от „Neue Rheinische Zeitung“. Но нямам намерение да правя това. Не мога обаче да не забележа, че и за немските социалисти трябва един ден да настъпи моментът, когато те открито ще отхвърлят този последен немски филистерски предразсъдък, лицемерната еснафска срамежливост, която впрочем служи само за прикритие на тайно сквернословие. Когато например четеш стиховете на Фрайлиграт, наистина можеш да си помислиш, че у хората съвсем липсват полови органи. И все пак никой така не обичаше тихичко да послуша пикантен анекдот, както именно този ултрацеломъдрен в поезията си Фрайлиграт. Време е най-сетне поне немските работници да свикнат да говорят за неща, които самите те вършат денем или нощем, за естествени, необходими и извънредно приятни неща тъй непринудено, както романските народи, както Омир и Платон, Хораций и Ювенал, Старият завет и „Neue Rheinische Zeitung“.

Впрочем, Веерт е писал и по-малко пикантни неща и от тях аз ще си позволя от време на време да изпращам по нещичко в „Sozialdemokrat“ за фейлетони.

Написано в края на май 1883 г.

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat“, бр. 24, 7 юни 1883 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на вестника, сверен с ръкописа.

Оригиналът е на немски език.

КНИГА НА ОТКРОВЕНИЕТО[6]

Историческата и лингвистична критика на библията, изследването на въпроса за времето, произхода и историческото значение на различните писания, влизащи в състава на Вехтия и Новия завет — тази *наука* не е известна в Англия почти никому, с изключение на малцина либералстващи богослови, които се стараят по възможност да я пазят в тайна.

Тази наука е почти изключително немска. Нещо повече, онова мъничко от нея, което е проникнало извън границите на Германия, съвсем не е най-добрата нейна част; това е онзи волнодумстващ критицизъм, който се гордее с това, че е освободен от предубеждения и компромиси, оставайки в същото време християнски: тези книги уж не са непосредствено откровение на светия дух, но представляват божествено откровение чрез свещения дух на хуманността и т. н. Така Тюбингенската школа (Баур, Гфрьорер и др.)[7] се ползва с голям успех в Холандия и Швейцария, както и в Англия, а който има желание да отиде малко по-далеч, върви след Щраус. Същият умерен, но съвсем не исторически дух преобладава у известния Ернест Ренан, който е само жалък плагиатор на немските критици. Във всички негови трудове нему принадлежи само естетическият сантиментализъм, с който са пропити мислите му, и разводнената словесна форма, в която те са облечени.

Но Ернест Ренан е казал добре поне едно нещо:

„Ако искате да си представите ясно какви са били първите християнски общини, то не ги сравнявайте със съвременните църковни енории; по-скоро те напомнят за местните секции на Международната работническа асоциация."

И това е вярно. Християнството, също както и съвременният социализъм, овладяло масите под формата на различни секти и в още по-голяма степен във вид на противоречащи си един на друг индивидуални възгледи, от които едни са били по-ясни, други — по-замъглени, като последните са съставлявали подавляващо мнозинство; но всички те са били опозиционни спрямо господствуващия строй, спрямо „властвуващите".

Да вземем например нашата Книга на откровението. Ще видим, че тя съвсем не е най-неразбираемата и тайнствената, а напротив — най-простата и ясна книга от целия Нов завет. Засега трябва да замолим читателя да повярва в онова, което се готвим да докажем по-долу, а именно: че тя е била написана в 68 г. или през януари 69 г. от нашата ера и че поради това е не само единствената книга на Новия завет, чиято дата действително е установена, но и най-древната от тези книги. Как е изглеждало християнството в 68 г., можем да видим в нея като в огледало.

Преди всичко — секти и секти безброй. В обръщението към седемте църкви в Азия[8] се споменават най-малко три секти, за които освен това съвсем нищо друго не знаем: николаити, валаамити и последователи на някаква си жена, символично наречена тук с името Йезавела. И за трите е казано, че те разрешавали на своите последователи да вземат за храна онова, което се принасяло в жертва на идолите, и че те се отдавали на блудство. Един любопитен факт: във всяко голямо революционно движение въпросът за „свободната любов" излиза на преден план. За едни това е революционен прогрес, освобождение от старите традиционни окови, престанали да бъдат необходими; за други — драговолно приемано учение, удобно прикриващо всякакъв род свободни и леки отношения между мъжа и жената. Последните, своего рода филистери, изглежда скоро са надделели тук; защото „блудството" винаги се свързва с употребяването за храна на „онова, което се принасяло в жертва на идолите"; това било строго забранено както на юдеите, така и на християните, но и да се отказват от него понякога можело да бъде опасно или най-малкото неприятно. От това става съвсем очевидно, че споменатите тук привърженици на свободната любов са били изобщо склонни да поддържат добри отношения с всички и в никакъв случай не били склонни да се подлагат на мъченичество.

Християнството, както и всяко голямо революционно движение, е било създадено от масите. То възникнало в Палестина, по какъв начин — съвсем не ни е известно, по онова време, когато се появявали със стотици нови секти, нови религии, нови пророци. Фактически християнството се формирало стихийно, като нещо

средно от взаимното въздействие на най-развитите от тези секти и впоследствие било оформено като учение в резултат на добавяните от александрийския евреин Филон положения, а по-късно и от широкото проникване на идеите на стоиците[9]. Наистина, ако можем да смятаме за баща на християнското учение Филон, то негов чичо е бил Сенека. Някои места от Новия завет като че ли са преписани почти дословно от неговите съчинения; от друга страна, в сатирите на Персий можете да намерите места, които изглеждат преписани от несъществуващия още по онова време Нов завет. В нашата Книга на откровението не може да се намери и следа от елементите на всички тези учения. Тук християнството е представено в най-суровата си от дошлите до нас форми. Господствува само една догма: вярващите са спасени от саможертвата на Христа. Но как и защо — това съвсем не може да се определи. Тук няма нищо друго освен старата юдейска и езическа идея, че бог или боговете трябва да бъдат умилостивявани с жертви — идея, която, преобразувана в специфично християнска (всъщност именно тя е направила християнството всеобща религия), се е състояла в това, че смъртта на Христос е велико жертвоприношение, което, принесено веднаж, има сила навеки.

За първородния грях — нито намек. Нито дума за троицата. Исус е „агнец", но подчинен богу. Така в едно място (XV, 3) той е поставен наравно с Мойсей. Вместо един свети дух, там има „седем божи духове" (III, 1 и IV, 5). Убитите светии (мъчениците) въпият към бога за мъст:

„Докога, Господарю свети и истинни, не ще съдиш и въздадеш на живеещите по земята за нашата кръв?" (VI, 10) —

чувство, което впоследствие било старателно изтръгнато из теоретическия кодекс на християнския морал, но което на практика се проявило в мъст, щом християните взели връх над езичниците.

Естествено, че християнството се проявява само като секта на юдеизма. Така в обръщението към седемте църкви се казва:

„Зная как те клеветят ония, които наричат себе си юдеи" (иехристияни), „но не са, а са Сатанинска синагога". (II, 9);

и пак (III, 9):

„...От Сатанинската Синагога, които наричат себе си юдеи, но не са..."

И тъй, нашият автор в 69 г. от нашата ера не е имал дори и далечно понятие за това, че е представител на нова фаза в развитието на религията, фаза, на която е отредено да стане един от

най-големите елементи на революцията. Точно така и при явяването на светиите пред престола господен начело вървят 144 000 евреи, по 12 000 от всяко от дванадесетте племена, и едва подир тях се допускат езичниците, които са се присъединили към тази нова фаза на юдеизма.

Такова е било християнството в 68 г., както то е изобразено в най-древната от книгите на Новия завет, единствената, чиято достоверност не може да бъде оспорвана. Кой е бил авторът ѝ, не знаем. Той нарича себе си Йоан. Но дори не претендира да бъде „апостолът“ Йоан, въпреки че върху основните камъни на „новия Ерусалим“ са изписани „имената на дванадесетте апостоли на Агнеца“ (XXI, 14). Следователно, когато авторът е писал, те, изглежда, вече не са били живи. Че той е бил евреин, се вижда по многото хебраизми в неговия гръцки език, чиято лоша граматика рязко изпъква дори и сред другите книги на Новия завет. Че тъй нареченото евангелие от Йоана, посланията на Йоана и тази книга принадлежат най-малкото на трима различни автори, ясно се доказва от техния език, ако не го доказваха изложените в тях учения, които съвсем се различават помежду си.

Апокалиптичните видения, съставляващи почти цялото съдържание на Откровението, в повечето случаи са взети дословно от класическите пророци на Вехтия завет и от техните по-късни подражатели, като се започне с Книгата на Данаил (която около 160 г. преди нашата ера пророчествувала за събития, станали векове по-рано) и се завърши с „Книгата на Енох“ — апокрифна каша, написана на гръцки малко преди началото на нашата ера. Оригиналното творчество, дори групирането на заимствуваните видения, е извънредно бедно. Професор Фердинанд Бенари — на курса от негови лекции, четени в Берлинския университет през 1841 г., съм задължен за следващите по-долу сведения, — като изследваше главите и стиховете, показа откъде нашият автор е заимствувал всяко от своите мними видения. Затова безполезно е да следваме нашия „Йоан“ във всичките му фантазии. По-добре е веднага да се спрем на онзи пункт, който разкрива тайната на тази във всеки случай интересна книга.

В пълна противоположност с всички свои ортодоксални коментатори, които след като са изминали повече от 1800 години, все още очакват, че неговите пророчества ще се изпълнят, „Йоан“ постоянно повтаря:

„Времето е близко, това трябва да стане скоро“.

И това се отнася особено за кризата, която той предсказва и която очевидно се надява да види.

Тази криза е великата последна битка между бог и „антихрист“, както са го нарекли други. Най-важните глави са XIII и XVII. Изпускаме всички излишни украшения. „Йоан“ вижда издигащ се из морето звяр със седем глави и десет рога (рогата съвсем не ни интересуват):

„И видях една от главите му като че ли смъртно ранена, но смъртоносната му рана оздравя“.

Този звяр трябвало да получи власт над земята, враждебна богу и на агнеца, в продължение на четиридесет и два месеца (половината от свещените седем години), и всички хора трябвало през това време да имат на дясната си ръка или на челото си белега с името на звера или числото на името му.

„Тук е нужна мъдрост; който е разумен, нека *сметне числото на звера, защото е число на човек, а числото му е шестстотин шестдесет и шест.“*

Още във втори век Ириней е знаел, че ранената и оздравяла глава е означавала император Нерон. Нерон е бил първият голям гонител на християните. След смъртта му се разпространил слух, особено в Ахайа и в Азия, че той не е умрял, а само бил ранен и че някога отново ще се яви и всее ужас в целия свят (Тацит. „Анали“, VI, 22). В същото време на Ириней е бил известен и друг, много стар текст, в който числото на името било обозначено с цифрата 616, вместо 666[10].

В глава XVII зверът със седемте глави отново се появява; този път върху него седи прословутата дама в багреница, чието изящно описание читателят може да намери в самата книга. Тук един ангел обяснява на Йоан:

„Зверът, който си видял, беше, но го няма... Седемте глави са седем хълма, на които седи жената, те са и седмина царе, от които *петимата паднаха, единият сега е, а другият още не е дошъл,* и когато дойде, трябва само малко да стои; и зверът, който беше и го няма, *той е осмият цар, който е от седемте...* И жената, която си видял, е големият град, който царува над земните царе“.

И тъй тука има две ясни твърдения: (1) дамата в багреница е Рим, великият град, царуващ над земните царе; (2) книгата е написана през царуването на шестия римски император; след него ще дойде друг, който ще царува кратко; а след това се връща един „от седемте“, който бил ранен, но оздравял и чието име се съдържа в това тайнствено число и за когото още Ириней е знаел, че това е Нерон.

Като се започне от Август, следват: Август, Тиберий, Калигула, Клавдий; петият е Нерон; шестият е онзи, който е сега — Гал-

ба, чието възкачване на престола послужило като сигнал за въстание на легионите, особено в Галия, под предводителството на Отон, приемника на Галба[11]. По такъв начин, изглежда, че нашата книга е била написана през царуването на Галба, което траяло от 9 юни 68 г. до 15 януари 69 година. И в нея се предсказва близкото завръщане на Нерон.

А сега за последното доказателство — за числото. Това доказателство също беше открито от Фердинанд Бенари и оттогава никога не е било оспорвано в научния свят.

Приблизително 300 години преди нашата ера евреите започнали да употребяват своите букви като символи за обозначаване на числата. Философстващите равини виждали в това нов метод за мистично тълкуване, или кабала. Тайните думи се изразявали с число, получено от сбора на цифровите значения на буквите, от които се състояли тези думи. Тази нова наука те наричали gematriah, геометрия. Именно тази наука прилага тук нашият „Йоан“. Ние трябва да докажем: 1) че числото съдържа името на човек и че този човек е Нерон и 2) че даденото решение на въпроса си остава в сила както за текста с числото 666, така и за също толкова стария текст с числото 616. Да вземем древноеврейските букви и тяхното цифрово значение:

נ (нун) н — 50	ק (коф) к — 100
ר (реш) р — 200	ס (самех) с — 60
ו (вав) като о — 6	ר (реш) р — 200
נ (нун) н — 50	

Нерон кесар, император Нерон, по гръцки — Neron kaisar. Сега, ако вместо с гръцкото изписване напишем латинското Nero Caesar с древноеврейски букви, то буквата нун в края на думата „Нерон“ отпада, а заедно с нея и численото ѝ значение 50. Това ни отвежда към другия стар текст — 616, и по такъв начин доказателството е съвсем безупречно.*

И така, тайнствената книга става сега абсолютно ясна. „Йоан“ предсказва връщането на Нерон приблизително към 70-ата година и господството на терор през неговото царуване, което трябва да трае четиридесет и два месеца, т. е. 1 260 дни. След изтичането на този срок бог ще се вдигне, ще победи антихриста Нерон, ще разруши великия град с огън и ще окове дявола за хиляда години. Ще настъпи хилядолетното царство и т. н. Всичко

* Цитираното по-горе изписване на имената, както с второто „нун“, така и без него, се среща в талмуда и по такъв начин е достоверно.

това сега е загубило всякакъв интерес за всички, освен комай само за невежите хора, които още може би се опитват да пресмятат деня на страшния съд. Но като достоверна картина на почти съвсем първоначалното християнство, картина, нарисувана от един от самите християни, тази книга има много по-голяма ценност, отколкото всички останали книги на Новия завет, взети заедно.

Напечатано в списание „Progress", Vol. II, август 1883 г.
Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на списанието.
Оригиналът е на английски език.

МАРКС И „NEUE RHEINISCHE ZEITUNG“ (1848—1849)[12]

Когато се разрази февруарската революция, немската комунистическа партия, както я наричахме, се състоеше само от малобройно ядро, от Съюза на комунистите, организиран в тайно пропагандистко дружество. Съюзът беше таен само защото по онова време в Германия не съществуваше свобода на сдружаване и на събрания. Освен работнически дружества в чужбина, сред които съюзът вербуваше своите членове, той имаше около тридесет общини, или секции, в самата Германия и освен това отделни членове в много места. Но този незначителен боен отряд имаше в лицето на *Маркс* първокласен вожд, вожд, на когото всички охотно се подчиняваха, и имаше благодарение на него принципиална и тактическа програма, която и досега е запазила цялото си значение — *„Комунистическия манифест“*.

Тук на първо място ни интересува тактическата част на програмата. Общите ѝ положения бяха следните:

„Комунистите не представляват особена партия, която противостои на другите работнически партии.

Те нямат никакви интереси, отделни от интересите на целия пролетариат изобщо.

Те не издигат никакви особени принципи, под които биха желали да подведат пролетарското движение.

Комунистите се отличават от останалите пролетарски партии само по това, че, от една страна, в борбата на пролетариите от различните нации те изтъкват и отстояват *общите, независещи от националността интереси* на целия пролетариат; от друга страна, по това, че в различните стадии на развитието, през които

преминава борбата на пролетариата с буржоазията, те винаги са представители на *интересите на движението в неговата цялост.*

Комунистите следователно *на практика* са най-решителната, винаги тласкаща все напред част от работническите партии във всички страни; *теоретически* те имат пред останалата маса на пролетариата предимството, че разбират условията, хода и общите резултати на пролетарското движение.“[13]

А относно немската партия по-специално се казваше:

„В Германия, доколкото буржоазията се проявява революционно, комунистическата партия се бори заедно с нея против абсолютната монархия, феодалната поземлена собственост и реакционното еснафство.

Но комунистическата партия нито за миг не престава да изработва у работниците колкото може по-ясно съзнание за враждебната противоположност между буржоазията и пролетариата, за да могат немските работници веднага да използуват като оръжие срещу буржоазията обществените и политическите условия, които буржоазията по необходимост ще създаде със своето господство, та веднага след събарянето на реакционните класи в Германия да започне борбата против самата буржоазия.

Комунистите обръщат своето внимание главно към Германия, защото тя се намира в навечерието на една буржоазна революция“ и т. н. („Манифестът“, гл. IV)[14].

Никога още нито една тактическа програма не се е оправдала в такава степен, както тази. Обявена в навечерието на революцията, тя издържа изпитанията на тази революция; и оттогава всеки път, когато някоя работническа партия отстъпваше от нея в своята дейност, тя плащаше за всяко отстъпление. И сега, след изминаването на почти четиридесет години, тя служи като ръководна нишка за всички решителни и съзнателни работнически партии в Европа — от Мадрид до Петербург.

Февруарските събития в Париж ускориха надигащата се германска революция и с това измениха нейния характер. Вместо да победи със собствените си сили, германската буржоазия победи, влачена от френската работническа революция. Неуспяла още напълно да се справи със старите си противници — с абсолютната монархия, с феодалната поземлена собственост, с бюрокрацията, със страхливото еснафство, — тя вече трябваше да обърне фронта против нов враг — пролетариата. Но тук веднага се прояви влиянието на извънредно изостаналите в сравнение с Франция и Англия икономически отношения и на също така изостаналите вследствие на това класови взаимоотношения в Германия.

Германската буржоазия, току-що започнала да създава своя едра индустрия, нямаше нито силите, нито мъжеството, необходими, за да си извоюва безусловно господство в държавата, нито насъщна нужда от такова завоевание; пролетариатът, в същата степен неразвит, израсъл в пълно духовно робство, неорганизиран и даже още неспособен за самостоятелна организация, само смътно чувствуваше дълбоката противоположност на своите интереси спрямо интересите на буржоазията. Затова, макар по същество той да беше застрашаващ противник на буржоазията, все пак оставаше неин политически придатък. Наплашена не от това, което беше германският пролетариат, а от онова, което той застрашаваше да стане и което френският пролетариат вече беше, буржоазията виждаше само едно спасение — във всякакъв, даже най-страхлив компромис с монархията и дворянството; а пролетариатът, който не съзнаваше още своята собствена историческа роля, беше принуден на първо време в преобладаващата си маса да изпълнява ролята на най-напредничаво, крайно ляво крило на буржоазията. Немските работници трябваше преди всичко да извоюват онези права, които им бяха необходими за самостоятелна организация в класова партия: свобода на печата, на сдружаванията и на събранията — права, които самата буржоазия би трябвало да извоюва в интерес на собственото си господство, но които тя от страх пред работниците започна сега да им оспорва. Няколкото стотин разпръснати членове на съюза се загубиха в огромната маса, внезапно приведена в движение. Поради това немският пролетариат се появи на политическата сцена отначало като крайно демократична партия.

Това определяше нашето знаме, когато пристъпихме към основаването на голям вестник в Германия. Това знаме можеше да бъде само знаме на демокрацията, но демокрация, която навсякъде, при всеки отделен случай, изтъкваше своя специфичен пролетарски характер, който тя още не можеше веднъж завинаги да напише на своето знаме. Ако не бяхме постъпили така, ако не бяхме пожелали да се присъединим към движението на неговия вече съществуващ, най-прогресивен, фактически пролетарски фланг и да го тласкаме все напред, не би ни останало нищо друго, освен да проповядваме комунизъм в някакво почти неизвестно вестниче и вместо голяма партия на действието да основем мъничка секта. Но ролята на проповедници в пустинята вече не беше за нас: не за това ние така добре бяхме изучили утопистите и не за това бяхме съставили своя програма.

Когато пристигнахме в Кьолн, там вече демократите, а отчасти и комунистите, правеха приготовления за създаване на голям

вестник. Искаха да го направят истински местен, кьолнски, а нас да изгонят в Берлин. Но ние за 24 часа завоювахме позициите главно благодарение на Маркс; вестникът стана наш; затова пък ние се съгласихме да включим в състава на редакцията *Хенрих Бюргерс*. Последният написа (в брой 2) *една* статия, след която вече не последва никаква друга.

На нас ни бе нужен именно Кьолн, а не Берлин. Първо, Кьолн беше център на Рейнската провинция, която бе преживяла френската революция, беше усвоила чрез Наполеоновия кодекс[15] *съвременното* правосъзнание, беше развила у себе си най-едра индустрия и въобще във всяко отношение беше тогава най-напредничавата част на Германия. Ние по собствени наблюдения твърде добре знаехме тогавашния Берлин с неговата буржоазия, която едва се зараждаше, с неговото дръзко на думи, но страхливо на дело и раболепно еснафство, с неговите още съвсем неразвити работници, с неговите безбройни бюрократи, с придворните му и дворянски прислужници, с всичките негови особености на град, който представляваше само „резиденция“. Но решаващо значение имаше фактът, че в Берлин действуваше мизерното пруско-земско право и политическите процеси се разглеждаха от професионални съдии; а на Рейн действуваше Наполеоновият кодекс, който не познаваше процеси по печата, тъй като изхождаше от съществуването на цензура, и ако се извършваше не политическо престъпление, а само *правонарушение*, то подлежеше на съд със съдебни заседатели. В Берлин *след* революцията младият Шльофел за дребни работи бе осъден на една година[16], а на Рейн ние разполагахме с безусловна свобода на печата и я използувахме до последна възможност.

Ние пристъпихме към издаването на вестника на 1 юни 1848 г. с твърде незначителен акционерен капитал, от който беше внесена само малка част; а и самите акционери бяха повече от ненадеждни. Още след първия брой половината от тях ни напуснаха, а към края на месеца не остана вече нито един.

Конституцията на редакцията се свеждаше просто до диктатура на Маркс. Голям всекидневен вестник, който трябва да излиза в определен час, при никаква друга конституция не може последователно да провежда своите възгледи. При това по този въпрос за нас диктатурата на Маркс беше нещо, което се разбира от само себе си, безспорно, и всички ние охотно я приемахме. Благодарение главно на неговата проницателност и твърда позиция вестникът стана най-известният немски вестник на революционните години.

Политическата програма на „Neue Rheinische Zeitung“ се състоеше от две главни точки:

единна, неделима, демократическа германска република и война с Русия, включваща възстановяване на Полша.

Дребнобуржоазната демокрация се делеше тогава на две фракции: северногерманска, която желаеше демократически пруски император, и южногерманска, тогава почти изцяло специфично баденска, която желаеше да превърне Германия във федеративна република по образец на Швейцария. Ние трябваше да се борим и с двете фракции. На интересите на пролетариата еднакво противоречеше както опрусачването на Германия, така и увековечаването на нейната раздробеност на множество малки държави. Интересите на пролетариата повелително изискваха окончателно обединяване на Германия в единна *нация,* което единствено можеше да очисти от всякакви унаследени от миналото дребни препятствия онова бойно поле, на което пролетариатът и буржоазията предстоеше да премерят силите си. Но в същото време на интересите на пролетариата решително противоречеше обединяването начело с Прусия: пруската държава с всичките си порядки, със своите традиции и своята династия беше именно единственият сериозен вътрешен враг на революцията в Германия и революцията трябваше да го повали; освен това Прусия можеше да обедини Германия само като я разкъса, само като изключи от нея германска Австрия. Унищожаване на пруската държава, разпадане на австрийската, действително обединяване на Германия като република — само такава можеше да бъде нашата революционна програма за най-близко време. Тя можеше да бъде осъществена чрез война с Русия, само по този път. Към тази точка аз ще се върна още веднъж.

А въобще тонът на вестника съвсем не беше тържествен, сериозен или възторжен. Ние имахме само презрени противници и се отнасяхме към всички тях, без изключение, с крайно презрение. Конспириращата монархия, камарилата, дворянството, „Kreuz Zeitung“[17] — с една дума, цялата обединена „реакция“, която предизвикваше такова нравствено негодуване у филистера — от наша страна срещаше само насмешки и подигравки. Но не по-добре се отнасяхме ние и към новите кумири, създадени от революцията — мартенските министри, Франкфуртското и Берлинското събрание, — и към техните десни, и към техните леви. Още първият брой на вестника започваше със статия, която се подиграваше с нищожеството на Франкфуртския парламент, с безполезността на неговите километрически речи, с никому ненужните негови страхливи резолюции[18]. Тя ни струваше половината от нашите акционери. Франкфуртският парламент не беше даже дискусионен клуб; в него почти не разискваха, а в повечето случаи произнасяха пред-

варително приготвени академически трактати и приемаха резолюции, които трябваше да въодушевяват немския филистер, но от които все пак никой не се интересуваше.

Берлинското събрание имаше вече по-голямо значение: то противостоеше на реална сила, то дебатираше и вземаше решения не на пусто място, не в задоблачните висини на Франкфуртското събрание. Затова на него се отделяше по-голямо внимание. Но и към тамошните кумири на левицата — Шулце-Делич, Берендс, Елснер, Щайн и т. н. — ние се отнасяхме не по-малко рязко, отколкото към франкфуртците; ние безпощадно разобличавахме тяхната нерешителност, тяхното малодушие и дребнавата им пресметливост, като им показвахме как те със своите компромиси крачка след крачка все повече изменяха на революцията. Това, разбира се, предизвикваше ужас у демократическите дребни буржоа, които току-що си бяха изфабрикували тези кумири за собствено потребление. Но на нас този ужас показваше, че сме улучвали целта.

Също така се обявявахме и против илюзията, която усърдно се разпространяваше от дребната буржоазия, че революцията се била завършила с мартенските дни и сега оставало само да се пожънат нейните плодове. За нас февруари и март можеха да имат значение на истинска революция само в случай, че те биха били не завършък, а, напротив, изходна точка за продължително революционно движение, в което, както през време на великия френски преврат, народът би се развивал в хода на собствената си борба, партиите все по-рязко биха се обособявали, докато не съвпаднат напълно с големите класи: буржоазията, дребната буржоазия, пролетариата — а пролетариатът в редица битки би завладявал една позиция след друга. Затова ние излизахме и против демократическата дребна буржоазия навсякъде, където тя желаеше да замъглява своята класова противоположност спрямо пролетариата с любимата фраза: та всички ние искаме едно и също, всички разногласия са просто резултат на недоразумения. Но колкото по-малко позволявахме на дребната буржоазия да си създава лъжлива представа за нашата пролетарска демокрация, толкова по-смирена и послушна ставаше тя по отношение на нас. Колкото по-рязко и решително се действува против нея, толкова по-податлива става тя, толкова повече отстъпки прави тя на работническата партия. Ние се убедихме в това.

Най-после, ние разкривахме парламентския кретенизъм (по израза на Маркс) на различните така наричани национални събрания[19]. Тези господа изтърваха от ръцете си всички средства на властта, като ги предадоха — отчасти доброволно — обратно на правителствата. Наред с укрепналите наново реакционни пра-

вителства в Берлин и във Франкфурт съществуваха немощни събрания, които обаче си въобразяваха, че техните безсилни резолюции ще преобърнат света. Жертва на тази идиотска самоизмама бяха всички, включително и крайната левица. А ние им повтаряхме: вашата парламентска победа ще бъде в същото време и ваше фактическо поражение

Това именно се и случи и в Берлин, и във Франкфурт. Когато „левицата" получи болшинство, правителството разгони цялото събрание; то можеше да си позволи това, тъй като събранието бе изгубило доверието на народа.

Когато аз впоследствие прочетох книгата на *Бужар* за *Марат*, видях, че ние в много отношения несъзнателно сме подражавали на великия образец на истинския (не фалшифициран от роялистите) „Ami du Peuple"[20] и че всички яростни вопли и цялата фалшификация на историята, по силата на която в продължение почти на столетие беше известен само изопаченият облик на Марат, се обясняват само с това, че той безжалостно е свалял маската от тогавашните кратковременни кумири — Лафайет, Байи и другите, разобличавайки в тяхното лице вече завършени изменници на революцията, и още с това, че, подобно на нас, той не е смятал революцията за завършена, а е искал тя да бъде обявена за непрекъсната.

Ние открито заявявахме, че представляваното от нас направление ще може да започне борба за постигане истинските цели на нашата партия само тогава, когато на власт дойде най-крайната от съществуващите в Германия официални партии: по отношение на нея ние тогава ще преминем в опозиция.

Но събитията се погрижиха да се появи, наред с насмешките над немските противници, и пламенна страст. Въстанието на парижките работници през юни 1848 г. ни завари на своя пост. Още от първия изстрел ние решително застанахме на страната на въстаниците. След тяхното поражение Маркс отдаде почит на паметта на победените с една от най-силните си статии[21].

Тук ни напуснаха последните акционери. Но ние намирахме удовлетворение в това, че в Германия и почти в цяла Европа нашият вестник беше единственият, който държеше високо знамето на разгромения пролетариат в онзи момент, когато буржоазията и еснафството на всички страни изливаха върху победените своята мръсна клевета.

Нашата политика спрямо другите народи беше проста: излизане в защита на всеки революционен народ, призив към всеобща война на революционна Европа против могъщата опора на европейската реакция — Русия. От 24 февруари[22] за нас беше ясно, че

революцията има само *един* действително страшен враг — Русия, и че за този враг необходимостта да влезе в борба става все по-настойчива с оглед на това, че движението придобива общоевропейски размах. Виенските, миланските, берлинските събития трябваше да забавят нападението на Русия, но неизбежността на това нападение ставаше толкова по-сигурна, колкото повече наближаваше революцията към Русия. Но ако се успееше да се тласне Германия във война с Русия, би дошъл краят на Хабсбургите и Хохенцолерните и революцията би победила по целия фронт.

Тази политическа линия преминава като червена нишка през всички броеве на вестника до момента на действителното нахлуване на русите в Унгария, което потвърди напълно нашите предсказания и изигра решаваща роля в поражението на революцията.

Когато през пролетта на 1849 г. започна да наближава решителният бой, тонът на вестника с всеки брой ставаше все по-рязък и страстен. *Вилхелм Волф* напомни на силезийските селяни в „Силезийския милиард“ (осем статии)[23], че при освобождаването им от феодалните повинности земевладелците със съдействието на правителството са ги измамили и в парично отношение, и по отношение на земята, и искаше един милиард талера обезщетение.

Едновременно с това през април в редица уводни статии се появи произведението на *Маркс* за наемния труд и капитала[24], което определено сочеше социалната цел на нашата политика. Всеки брой, всяко извънредно издание говореше за подготвящата се велика битка, за изострянето на противоречията във Франция, Италия, Германия и Унгария. Особено априлските и майските извънредни издания призоваваха народа да бъде в бойна готовност.

В цяла Германия се учудваха на нашите смели изказвания в една първокласна пруска крепост пред осемхиляден гарнизон и в лицето на хауптвахта; но 8 пушки и 250 патрона в редакционната стая и червените якобински калпачета на словослагателите придаваха на нашето помещение в очите на офицерството също така вид на крепост, която не може да се превземе с просто нападение.

Най-после, на 18 май 1849 г., дойде ударът.

Въстанията в Дрезден и Елберфелд бяха потушени, въстаналите в Изерлон са обкръжени; Рейнската провинция и Вестфалия бяха наводнени с войски, които след насилственото потушаване на пруската Рейнска област трябваше да бъдат хвърлени против Пфалц и Баден. Тогава най-после правителството доби кураж да се заеме и с нас. Едни редактори бяха подложени на съдебно преследване; другите, като непрусаци, подлежаха на изгонване. Против това не можеше да се направи нищо, тъй като зад правител-

ството стоеше цял армейски корпус. Ние бяхме принудени да отстъпим своята крепост, но отстъпихме, отнасяйки своето оръжие и снаряжение, с музика, с развяващото се знаме на последния червен брой, в който предпазвахме кьолнските работници от безнадеждни пучове и им казвахме:

„Редакторите на „Neue Rheinische Zeitung", прощавайки се с вас, ви благодарят за изразеното към тях участие. Тяхната последна дума винаги и навсякъде ще бъде: *освобождение на работническата класа!*"[25]

Така завърши съществуването си „Neue Rheinische Zeitung" не много преди изтичането на неговата първа годишнина. Започнат почти без всякакви парични средства — както казах, обещаните му парични суми не бяха, както вече казах, изплатени — той още през септември достигна тираж почти 5000. При въвеждането на обсадно положение в Кьолн вестникът беше спрян, в средата на октомври той трябваше да започне всичко отначало. Но през май 1849 г., при неговото забраняване, той отново имаше 6000 абонати, докато „Kölnische Zeitung"[26] имаше, според собствените му признания, не повече от 9000. Нито един немски вестник — нито преди това, нито след това — не притежаваше подобна сила и влияние, не умееше така да наелектризира пролетарските маси, както „Neue Rheinische Zeitung".

И той дължеше това преди всичко на *Маркс*.

Когато се разрази ударът, редакцията се пръсна. *Маркс* замина за Париж, където се подготвяше развръзката, настъпила на 13 юни 1849 г.[27]; *Вилхелм Волф* зае сега своето място във Франкфуртския парламент — в момента, когато това събрание трябваше да избира между разгонване отгоре или присъединяване към революцията, — а аз се отправих за Пфалц и станах адютант в доброволческия отряд на Вилих[28].

Написано в средата на февруари — началото на март 1884 г.

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat", бр. 11 от 13 март 1884 г.

Подпис: Фр. Енгелс

Печата се по текста на вестника.

Превод от немски

ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО, ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА

ВЪВ ВРЪЗКА С ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ЛУИС Х. МОРГАН[29]

Написано в края на март — 26 май 1884 г.

Напечатано в отделна книга в Цюрих в 1884 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на изданието от 1891 г., сверен с изданието от 1884 г.

Превод от немски

Der Ursprung der Familie,

Privateigenthums

und des Staats.

Im Anschluss

an

Lewis H. Morgan's Forschungen

von

Friedrich Engels.

Hottingen-Zurich.
Verlag der Schweizerischen Volksbuchhandlung.
1884.

Обложката на първото издание на книгата „Произход на семейството, частната собственост и държавата“

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ ОТ 1884 г.

Следващите глави са до известна степен изпълнението на едно завещание. Не някой друг, а самият Маркс си беше запазил правото да изложи резултатите от Моргановите изследвания във връзка с данните на своето — в известни граници мога да кажа нашето — материалистическо изследване на историята и именно така да изясни цялото им значение. Защото Морган по своему отново откри в Америка материалистическото разбиране на историята, открито от Маркс преди четиридесет години, и благодарение на него при сравнението на варварството с цивилизацията стигна в главните точки до същите резултати, както и Маркс. И както професионалните икономисти в Германия години наред толкова усърдно преписваха „Капиталът“, колкото и упорито го премълчаваха, така постъпваха и представителите на „предисторическата“ наука в Англия с Моргановия труд „Първобитното общество“*. Моят труд може само в слаба степен да замени това, което на покойния ми приятел не беше отредено да изпълни. Но пред мен са критическите бележки към неговите подробни извадки от Морган[30]; тия бележки аз възпроизвеждам тук, доколкото това се отнася до темата.

* „Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation.“ By Lewise H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877. [Луис Х. Морган. „Древното общество, или изследвания на линиите на човешкия прогрес от дивачество през варварство към цивилизация“. Лондон, Макмилън и К°, 1877]. Книгата е отпечатана в Америка и е извънредно трудно да се намери в Лондон. Авторът е починал преди няколко години.

Според материалистическото разбиране определящ момент в историята са в крайна сметка производството и възпроизводството на непосредствения живот. Но самото то пък има двояк вид. От една страна, производство на хранителни продукти, предмети за храна, облекло, жилища и необходимите за това сечива; от друга — производство на самия човек, продължение на рода. Общественото устройство, при което живеят хората от определена историческа епоха и определена страна, се обуславя от двата вида производство: от степента на развитието, от една страна — на труда, от друга — на семейството. Колкото по-слабо развит е още трудът, колкото по-ограничено е количеството на неговите произведения, значи и богатството на обществото, толкова по-силно се проявява господството на родовите връзки върху обществения строй. Но при тая, основана на родовите връзки структура на обществото все повече и повече се развива производителността на труда, а заедно с нея — частната собственост и размяната, имуществените различия, възможността за използване на чужда работна сила, а с това и основата на класовите противоречия: нови социални елементи, които в продължение на цели поколения правят усилия да пригодят стария обществен строй към новите условия, докато най-после несъвместимостта на едното и другото довежда до пълен преврат. Старото, почиващо върху родовите връзки общество бива разрушено в сблъскването с новообразувалите се обществени класи; на негово място се явява ново общество, организирано в държава, низшите подразделения на която са вече неродови, а териториални съюзи — едно общество, в което семейният строй е напълно доминиран от собственическия строй и в което оттогава свободно се разгъват класови противоречия и класова борба, които съставят съдържанието на цялата досегашна *писана* история.

Великата заслуга на Морган се състои в това, че той откри и възстанови в главни черти тази предисторическа основа на нашата писана история и в родовите връзки на северноамериканските индианци намери ключа към най-важните, досега неразрешими загадки на най-старата гръцка, римска и германска история. Неговото съчинение не е труд на един ден. Близо четиридесет години е работил той над своя материал, докато го овладее напълно. Но затова пък неговата книга е една от малкото епохални творби на нашето време.

В следващото изложение читателят лесно ще различи изобщо какво е взето от Морган и какво съм прибавил аз. В историческите раздели за Гърция и Рим не се ограничих с Моргановите доводи, но прибавих онова, с което разполагах. Разделите за келтите

и германците в съществената си част са мои; Морган е разполагал тук почти само с източници от втора ръка, а за германците — освен Тацит — само с лошите либерални фалшификации на г. Фримен[31]. Икономическото изложение — достатъчно за целите, поставени от Морган, но за моите цели съвсем недостатъчно — всичко е наново преработено от мене. Най-после, от само себе си се разбира, аз отговарям за всички изводи, доколкото Морган не се цитира изрично.

I

ПРЕДИСТОРИЧЕСКИ СТЪПАЛА НА КУЛТУРАТА

Морган е първият, който с вещина се опитва да внесе известен ред в предисторията на човечеството; и докато значително разширеният материал не наложи изменения, неговото групиране несъмнено ще остане в сила.

От трите главни епохи — дивачество, варварство, цивилизация — го занимават, естествено, само първите две и преходът към третата. Всяка от тези две епохи той подразделя на низше, средно и висше стъпало според прогреса в производството на хранителни продукти; защото, казва той,

„сръчността в това производство има решаващо значение за степента на човешкото превъзходство и господство над природата; от всички същества само човекът е стигнал до почти пълно господство в производството на хранителни продукти. Всички велики епохи на човешкия прогрес съвпадат повече или по-малко пряко с епохи на разширение на източниците за съществуване."[32]

Редом с това върви развитието на семейството, но то не дава такива очебийни признаци за разграничаване на периодите.

1. ДИВАЧЕСТВО

1. *Низше стъпало.* Детство на човешкия род. Хората пребивавали още в своите първоначални обиталища, в тропическите или субтропическите гори. Те живеели, поне отчасти, по дървета; само с това и може да се обясни запазването им сред големите хищници. За храна им служели плодове, орехи, корени; главното по-

стижение на този период е възникването на членоразделна реч. От всички народи, станали известни през историческия период, нито един вече не се е намирал в това първобитно състояние. Макар то да е траело дълги хилядолетия, все пак не можем да докажем неговото съществуване въз основа на преки свидетелства; но като се признае произходът на човека от животинското царство, по необходимост трябва да се допусне такова преходно състояние.

2. *Средно стъпало.* Започва с използването на рибата (към която причисляваме раците, мидите и други водни животни) за храна и с употребата на огъня. Тези две неща са взаимно свързани, защото рибата може да се използва напълно за храна само посредством огъня. Но с тази нова храна хората станали независими от климата и местността; следвайки реките и морските брегове, те дори в диво състояние могли да се разпрострат върху поголямата част от земята. Грубо изработените, неогладени каменни сечива на ранния каменен период, така наречените палеолитични сечива, които изцяло или в по-голямата си част спадат към този период, са със своето разпространение по всички континенти веществени доказателства за тия преселения. Заселването на нови места и постоянният деен стремеж към търсене, в съчетание с притежаването на огъня, добиван чрез търкане, доставили нови хранителни продукти; такива са съдържащите нишесте корени и гулии, печени в гореща пепел или в ями (земни пещи); такъв е дивечът, който с изобретяването на първите оръжия, на тоягата и копието, става от време на време прибавка към храната. Изключително ловджийски народи, както ги описват в книгите, т. е. такива, които живеят *само* от лов, не е имало никога; защото добивът от лова е много несигурен. Поради постоянна несигурност на източниците за прехрана изглежда, че при това стъпало е възникнало човекоядството, което оттогава се запазва задълго. Австралийците и много полинезийци и днес още се намират на това средно стъпало на дивачеството.

3. *Висше стъпало.* Започва с изобретяването на лъка и стрелата, благодарение на които дивечът става редовна храна, а ловът — един от нормалните отрасли на труда. Лъкът, тетивата и стрелата съставят вече твърде сложен инструмент, чието изобретяване предполага дълго натрупван опит и по-развити умствени способности, следователно и едновременно познаване на множество други изобретения. Като сравняваме един с друг народите, които познават вече лъка и стрелата, но още не и грънчарското изкуство (което Морган смята за начало на прехода към варварство), ние действително намираме вече известни наченки на заселване в села, известно овладяване на производството на сред-

ства за съществуване: дървени съдове и инструменти, ръчно тъкачество (без тъкачен стан) с влакно от лико, плетени кошници от лико или тръстика, огладени (неолитни) каменни сечива. Огънят и каменната стрела обикновено дават също възможност вече да се правят лодки от цяло дърво, а на места греди и дъски за строеж на жилища. Всички тези постижения намираме например у северозападните индианци в Америка, които наистина познават лъка и стрелата, но не и грънчарството. За дивачеството лъкът и стрелата са били това, каквото са железният меч за варварството и огнестрелното оръжие за цивилизацията — решаващото оръжие.

2. ВАРВАРСТВО

1. *Низше стъпало.* Започва от въвеждането на грънчарството. Може да се докаже, че то в много случаи и вероятно навсякъде е произлязло от измазването на изплетени или дървени съдове с глина, за да станат те огнеупорни; при това скоро открили, че формованата глина служи за същата цел и без вътрешния съд.

Досега можехме да разглеждаме хода на развитието съвсем общо, като важещ за всички народи от определен период, независимо от местността. Но с настъпването на варварството стигаме до такова стъпало, при което придобива значение различието в природните условия на двата велики континента. Характерен момент за периода на варварството е опитомяването и отглеждането на животни и култивирането на растения. Източният континент, така нареченият Стар свят, е притежавал почти всички годни за опитомяване животни и всички годни за култивиране видове житни растения с изключение на един; а западният континент, Америка, е притежавал от годните за опитомяване бозайници само ламата, и то само в една част на юг, а от всички културни житни растения само едно, но най-доброто — царевицата. Поради това различие в природните условия населението на всяко полукълбо се развива оттогава по свой особен път и разделните знаци по границите на отделните стъпала на развитие стават различни за всяко от двете полукълба. .

2. *Средно стъпало.* На изток започва с опитомяването на домашни животни, на запад — с култивирането на хранителни растения посредством напояване и с употребата на адоби (изсушени на слънцето тухли) и камък за постройки.

Започваме със запад, защото тук, до завоюването на Америка от европейците, по-нататък от това стъпало никъде не се е отишло.

У индианците, които са се намирали при низшето стъпало на варварството (към тях принадлежали всички, които живеели източно от Мисисипи), е съществувала по времето на тяхното откриване вече известна градинарска култура — царевица, а може би също и тикви, дини и други градински растения, които са доставяли твърде съществена част от храната им; те са живеели в дървени къщи, в оградени с колове села Северозападните племена, особено тия в басейна на р. Колумбия, са стояли още на висшето стъпало на дивачеството и не са познавали нито грънчарското изкуство, нито каквото и да е отглеждане на растения. Напротив, индианците от така нареченото пуебло в Ново Мексико[33], мексиканците, обитателите на Централна Америка и перуанците по времето на завоюването са стояли на средното стъпало на варварството: те са живеели в подобни на крепости къщи от адоби или камък, отглеждали са в изкуствено напоявани градини царевица и други — различни, в зависимост от местоположението и климата — хранителни растения, които са им служили като главни хранителни източници, и дори бяха опитомили някои животни: мексиканците — пуяка и други птици, перуанците — ламата. А и при това те са познавали преработването на металите, но с изключение на желязото и затова все още не са можели да минават без оръжие и сечива от камък. Завоюването им от испанците е прекъснало всяко по-нататъшно самостоятелно тяхно развитие.

На изток средното стъпало на варварството започнало с опитомяването на млекодайни и месодайни животни, докато култивирането на растения, изглежда, оставало непознато тук още дълго време през тоя период. Опитомяването и отглеждането на добитък и образуването на по-големи стада, изглежда, са дали повода за обособяването на арийците и семитите от останалата маса на варварите. У европейските и азиатските арийци названията на домашните животни са още общи, но названията на културните растения — почти никога не са общи.

Образуването на стада довело на подходящи места до пастирски живот: при семитите — в тревистите равнини на Ефрат и Тигър, при арийците — в равнините на Индия, както и на Оксус и Яксарта, на Дон и Днепър. На границите на такива пасбищни области, изглежда, било въведено за пръв път опитомяването на животни. Затова на по-късните поколения пастирските народи изглеждат като произлезли от местности, които в действителност не само не могли да бъдат люлка на човечеството, но, напротив, били почти необитаеми за техните диви прадеди и дори за хора, които са стояли на низшето стъпало на варварството. Обратно, след като тия варвари, намиращи се на средното стъпало, свикнали с

пастирския живот, никога не могло да им дойде на ум да се върнат доброволно назад от тревистите речни долини в гористите области, в които са живеели техните прадеди. И дори когато семитите и арийците били изтласкани още пò на север и запад, те не са могли да се доберат до западноазиатските и европейските гористи области, преди култивирането на житни растения да им е дало възможност да изхранват своя добитък, особено зимно време, на тая по-малко благоприятна почва. Повече от вероятно е, че култивирането на житни растения тук е произлязло преди всичко от нуждата за кърма на добитъка и едва по-късно е добило значение за храна на човека.

На изобилната месна и млечна храна у арийците и семитите и особено на нейното благоприятно въздействие върху развитието на децата трябва да се припише може би по-високото развитие на тези две раси. И наистина индианците пуебло от Ново Мексико, принудени да се хранят почти изключително с растителна храна, имат по-малък мозък от индианците, които се намират на низшето стъпало на варварството и ядат повече месо и риба. Във всеки случай при това стъпало човекоядството постепенно изчезва и се запазва само като религиозен акт или което тук е почти равносилно — като магиен обред.

3. *Висше стъпало.* Започва с топенето на желязната руда и преминава в цивилизацията чрез изнамирането на буквеното писмо и употребата му за записване на словесно творчество. Това стъпало, самостоятелно преминато, както казахме, само в източното полукълбо, е по-богато с успехи в областта на производството, отколкото всички предходни стъпала, взети заедно. Към нея принадлежат гърците от героичната епоха, италийските племена малко преди основаването на Рим, германите на Тацит, норманите от времето на викингите*.

Преди всичко тук срещаме за първи път тегления от добитък плуг с железен палешник, който създава възможност за по-крупно земеделие, *полевъдство,* и заедно с това за практически неограничено за тогавашните условия увеличение на жизнените припаси; също и за изкореняване на горите и превръщането им в орна земя и ливади, което в широки размери също би било невъзможно без желязната секира и желязната лопата. А заедно с това започнало бързо увеличение на населението и гъсто заселване на малки площи. Преди възникването на полевъдството трябвало да се създадат съвсем изключителни условия, за да се оставят половин

* В изданието от 1884 г. вместо думите „германите на Тацит, норманите от времето на викингите" е напечатано: „германите на Цезар (или, както бихме предпочели да кажем, на Тацит)". *Ред.*

милион хора да бъдат обединени под единно централно ръководство; вероятно това никога не е било.

Най-пълния разцвет на висшето стъпало на варварството срещаме в Омировите поеми, особено в Илиадата. Усъвършенствувани железни сечива, духало, ръчна мелница, грънчарско колело, приготвяне на зехтин и вино, развита, преминаваща в художествен занаят обработка на металите, кола и бойна колесница, строеж на кораби от греди и дъски, наченки на архитектурата като изкуство, градове със зъбчати стени и кули, омировският епос и цялата митология — това е главното наследство, което гърците са пренесли от варварството в цивилизацията. Като сравняваме с това описанието на Цезар и дори на Тацит на германите[34], които са се намирали в началото на същото културно стъпало, от което Омировите гърци се готвели да минат на по-високо, виждаме какви богати постижения в развитието на производството съдържа висшето стъпало на варварството.

Картината, която скицирах тук по Морган за развитието на човечеството през дивачеството и варварството до наченките на цивилизацията, е вече достатъчно богата с нови и — което е още по-важно — неоспорими черти, тъй като те са взети непосредствено от производството. И все пак тя ще ни се види бледа и бедна в сравнение с картината, която ще се разгърне пред нас в края на нашата екскурзия; едва тогава ще бъде възможно да осветлим напълно прехода от варварството към цивилизацията и поразителната противоположност на тия две епохи. Засега можем да обобщим Моргановата периодизация по следния начин: дивачество — период предимно на присвояване готови природни продукти; изкуствено създадените от човека продукти служат главно като спомагателни средства на това присвояване. Варварство — период на създаване скотовъдство и земеделие и на усвояване методите за увеличаване производството на природни продукти чрез човешка дейност. Цивилизация — период на овладяване по-нататъшното преработване на природните продукти, период на промишлеността в същинския смисъл на думата и на изкуството.

II
СЕМЕЙСТВОТО

Морган, който е прекарал по-голямата част от живота си сред ирокезите, живеещи и сега още в щата Ню Йорк, и е бил осиновен в едно от техните племена (сенеките), е намерил сред тях в сила една система на родство, която се намирала в противоречие с техните действителни семейни отношения. У тях е господствувало онова от двете страни лесно разтрогваемо еднобрачие, което Морган означава като „семейство по двойки". Потомството на такава брачна двойка е било за всички известно и общопризнато: не можело да има съмнение за кого трябва да се отнасят наименованията баща, майка, син, дъщеря, брат, сестра. Но фактическата употреба на тия изрази противоречи на това. Ирокезът нарича свои синове и дъщери не само своите деца, но и децата на своите братя, а те го наричат баща. Но децата на своите сестри той нарича свои племенници и племеннички, а те него — вуйчо. Ирокезката, напротив, наред със собствените си деца нарича свои синове и дъщери и децата на своите сестри, а те я наричат майка. Децата пък на своите братя тя нарича свои племенници и племеннички, а те я наричат своя леля. Също така децата на братя, както и тия на сестри, се наричат помежду си братя и сестри. А децата на една жена и тези на нейния брат се наричат едно друго братовчеди и братовчедки. И това не са само празни названия, а изрази на фактически господствуващи възгледи за близост и отдалеченост, за еднаквост и нееднаквост на кръвното родство; и тези възгледи служат за основа на една напълно разработена система на родство, която е в състояние да изрази няколко стотици различни родствени отношения на отделния индивид. Не-

що повече: тази система е в пълна сила не само у всички американски индианци (досега не е намерено нито едно изключение), но почти без изменение важи също и за най-древните жители на Индия, за дравидските племена в Декан и за племената гаура в Индустан. Означенията за родство у тамилите в Южна Индия и у сенеките ирокези в щата Ню Йорк са еднакви и днес за повече от двеста различни родствени отношения. И у тези индуски племена, както и у всички американски индианци, родствените отношения, произтичащи от съществуващата форма на семейство, също са в противоречие със системата на родство.

Как да си обясним това? При решаващата роля, която играе родството в обществения строй у всички диви и варварски народи, не може само с фрази да бъде премахнато значението на тази тъй широко разпространена система. Една система, която е общо разпространена в Америка, която съществува също и в Азия у народи от съвсем различна раса и от която повече или по-малко изменени форми често се срещат навсякъде в Африка и Австралия — една такава система трябва да бъде исторически обяснена, тя не може да бъде ликвидирана с няколко фрази, както се опита да направи например Мак-Ленан[35]. Означенията баща, дете, брат, сестра не са някакви само почетни звания, а носят съвсем определени, твърде сериозни взаимни задължения, чиято съвкупност съставя съществена част от общественото устройство на тези народи. И обяснението се намери. На Сандвичевите острови (Хаваите) е съществувала до първата половина на този век една форма на семейство, която е имала точно такива бащи и майки, братя и сестри, синове и дъщери, вуйчовци и лели, братовчеди и братовчедки, каквито изисква американската и древноиндуската система на родство. Но забележително! Системата на родство, действуваща на Хавайските острови, също не е съвпадала с фактически съществувалата там форма на семейство. А именно, там всички без изключение деца на братя и сестри са братя и сестри и ги смятат за общи деца не само на тяхната майка и нейните сестри или на техния баща и неговите братя, а на всички братя и сестри на техните родители без разлика. Следователно ако американската система на родство предполага една несъществуваща вече в Америка по-примитивна форма на семейство, която действително още намираме на Хавайските острови, то, от друга страна, хавайската система на родство ни дава указание за една още по-ранна форма на семейство, съществуването на която ние наистина вече никъде не можем да докажем, но която *трябва* да е съществувала, защото иначе не би могла да възникне съответната система на родство.

„Семейството — казва Морган — е активният елемент; то никога не стои на едно място, а крачи напред от по-низша към по-висша форма, доколкото обществото се развива от по-ниско към по-високо стъпало. Системите на родство са, напротив, пасивни; само през дълги периоди те регистрират прогреса, който семейството е направило в течение на времето, и претърпяват радикални изменения само тогава, когато семейството радикално се е изменило“.[36]

„Същото става — добавя Маркс — и с политическите, юридическите, религиозните, философските системи изобщо.“[37] Докато семейството продължава да живее, системата на родство се вкостенява, и докато последната продължава да съществува по силата на привичката, семейството я надраства. Но със същата сигурност, с която Кювие, по намерени при Париж марсупиални кости от скелет на животно, е можал да заключи, че те са принадлежали на торбесто животно и че там някога са живели измрели торбести животни — със същата сигурност можем от една исторически стигнала до нас система на родство да заключим, че е съществувала съответната на нея отмряла форма на семейство.

Току-що споменатите системи на родство и форми на семейство се различават от сега господствуващите по това, че всяко дете има няколко бащи и майки. При американската система на родство, на която отговаря хавайското семейство, брат и сестра не могат да бъдат баща и майка на едно и също дете; а хавайската система на родство предполага едно семейство, в което, напротив, това е било правило. Тук пред нас са редица форми на семейство, направо противоречащи на ония, които досега обикновено се смятаха като единствено съществували. Традиционната представа познава само еднобрачието, наред с него многоженство на мъжа, а в краен случай още и многомъжество на жената, и при това, както и подобава на морализиращия филистер, премълчава, че практиката негласно, но безцеремонно пристъпва поставените от официалното общество граници. Изучаването на първобитната история, напротив, ни показва състояние, при което мъжете живеят в многоженство, а техните жени едновременно — в многомъжество, и затова децата на едните и другите се смятат като общи на всички; състояние, което също, преди да премине окончателно в еднобрачие, претърпява редица изменения. Тези изменения са такива, че кръгът на общата брачна връзка, първоначално много широк, се стеснява все повече и повече, докато в края на краищата остане само отделната двойка, която преобладава днес.

Възпроизвеждайки по тоя начин историята на семейството в обратен ред, Морган, в съгласие с мнозинството от своите колеги, идва до извода, че е съществувало едно първобитно състояние, когато в рамките на едно племе са господствували неограничени

полови връзки, така че всяка жена е принадлежала на всеки мъж и също тъй всеки мъж — на всяка жена. За такова първобитно състояние се говори още от миналия век, но само с общи фрази; пръв Бахофен — и това е една от неговите големи заслуги — се отнесе сериозно към него и потърси следи от това състояние в историческите и религиозните предания.[38] Днес ние знаем, че тези намерени от него следи ни връщат съвсем не до едно обществено стъпало на безредни полови отношения, а до една много по-късна форма, до груповия брак. Споменатото примитивно обществено стъпало — ако то действително е съществувало — се отнася към една тъй отдалечена в миналото епоха, че едва ли могат да се намерят сред социални изкопаеми, у изостанали в своето развитие диваци, *преки* доказателства то някога да е съществувало в миналото. Заслугата на Бахофен се състои именно в това, че той постави изследването на тоя въпрос на преден план.*

В последно време** е станало мода да се отрича това начално стъпало на човешкия полов живот. Искат да спестят на човечеството тоя „позор". И при това се позовават освен на липсата на каквото и да е пряко доказателство, но особено на примера на останалия животински свят; от последния Летурно („Еволюция на брака и на семейството", 1888[39]) е събрал многобройни факти, според които съвсем безредни полови сношения са свойствени и тук на ниско стъпало на развитие. Но от всички тия факти аз мога да извлека само заключението, че те абсолютно нищо не доказват за човека и неговите първобитни условия на живот. Продължителното съжителство на двойки у гръбначните животни се обяснява достатъчно с физиологични причини, напр. у птиците — с нуждата на женската от помощ през време на мътенето; срещащите се у птиците примери на строга моногамия не доказват нищо за хората, тъй като хората не произлизат от птици. И ако строгата мо-

* Колко малко е разбирал Бахофен това, което е открил, или по-вярно отгатвал, той доказва, като нарича това първобитно състояние *хетеризъм*. С хетеризъм гърците са означавали — когато са въвели тая дума — сношаване на мъже неженени или живеещи в еднобрачие с неомъжени жени; това предполага винаги определена форма на брак, извън която стават тези сношения, и включва проституцията най-малкото вече като възможност. Друг смисъл тая дума никога не е имала и в тоя смисъл я употребявам и аз с Морган. Извънредно важните открития на Бахофен са навред до невероятност мистифицирани от неговото внушение, че източник на исторически възникналите отношения между мъжа и жената винаги са били съответните религиозни представи на хората, а не действителните условия на техния живот.

** Текстът на този и на следващите абзаци до раздела „Кръвнородственото семейство" (виж настоящия том, стр. 43) е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ногамия е върхът на всяка добродетел, то палмата на първенство принадлежи на тенията, която във всеки от своите 50—200 проглотиди, или членчета, има пълен женски и мъжки полов апарат и цял живот прекарва в съвъкупяване сама със себе си във всяко от тия членчета. Но ограничим ли се с бозайниците, там намираме всички форми на половия живот — безредни отношения, подобие на групов брак, многоженство, еднобрачие; липсва само многомъжеството, до което можаха да стигнат само хората. Дори нашите най-близки родственици, четириръките, показват всички възможни различия в групирането на мъжките и женските; а ако теглим още по-тесни граници и разгледаме само четирите човекоподобни маймуни, то тук Летурно може само да ни каже, че у тях се среща ту моногамия, ту полигамия, докато Сосюр, според Жиро-Тьолон, твърди, че те били моногамни.[40] И най-новите твърдения на Вестермарк („История на човешкия брак", Лондон, 1891[41]) за моногамията на човекоподобните маймуни далеч не са още доказателство за това. С една дума, наличните данни са такива, че честният Летурно признава:

„Впрочем при бозайниците съвсем няма строго съответствие между степента на интелектуалното развитие и формата на полово общуване".[42]

А Еспинас („За животинските общества", 1877) направо казва:

„Стадото е най-висшата социална група, която можем да наблюдаваме при животните. То е съставено, *изглежда,* от семейства, но още от самото начало *семейството и стадото се намират в антагонизъм,* те се развиват в обратно съотношение."[43]

Както се вижда от казаното по-горе, ние не знаем нищо определено за семейните и другите общностни групи на човекоподобните маймуни; сведенията по това пряко противоречат едно на друго. Това не е и чудно. Колко противоречиви са и колко много се нуждаят от критическа проверка и пресявка даже сведенията, които имаме за дивите човешки племена! А маймунските общества могат да се наблюдават още по-трудно от човешките. Следователно засега трябва да отхвърлим всяко умозаключение от такива абсолютно ненадеждни сведения.

Напротив, цитираното изречение на Еспинас ни дава по-здрава опорна точка. Стадото и семейството при висшите животни не се допълват взаимно, а са противоположни едно на друго. Еспинас излага много добре как ревността на мъжките по време на загонването отслабва всяка сплотеност на стадото или временно я разрушава.

„Там, където семейството е тясно сплотено, стадо се образува само като рядко изключение. Напротив, там, където господствуват свободни полови сношения или полигамия, стадото се образува почти от само себе си... За да се образува стадо, семейните връзки трябва да са отслабнали и индивидът отново да е станал свободен. Затова така рядко срещаме у птиците организирани ята... При бозайниците, напротив, намираме до известна степен организирани общества именно защото тук индивидът не е погълнат от семейството... Следователно чувството на стадна общност не може да има при възникването си по-голям враг от чувството на семейна общност. Да го кажем направо: ако се е развила една по-висша от семейството обществена форма, това е могло да стане само защото тя е разтворила в себе си такива семейства, които са претърпели основни изменения; това не изключва, че именно поради това същите тези семейства намират по-късно възможност отново да се организират при несравнено по-благоприятни условия" (Еспинас, цит. съч.; цитирано у Жиро-Тьолон: „Произход на брака и на семейството", 1884, стр. 518—520).

Оттук се вижда, че животинските общества наистина имат известна стойност за заключения относно човешките общества, но само отрицателна. Доколкото знаем, висшето гръбначно животно познава само две форми на семейство: многоженство и съжителство по отделни двойки; в двете се допуска само *едно* възрастно мъжко, само *един* съпруг. Ревността на мъжкото, едновременно свързваща и ограничаваща семейството, довежда животинското семейство до противоречие със стадото; поради тази ревност стадото, по-висшата форма на общуване, в едни случаи става невъзможно, в други загубва сплотеността си или се разпада по време на загонването, а в най-добрия случай бива спъвано в по-нататъшното си развитие. Само това е достатъчно доказателство, че животинското семейство и първобитното човешко общество са несъвместими неща, че изтръгващите се от животинското състояние първобитни хора или не са познавали никакво семейство, или, най-много, са познавали едно семейство, което не се среща при животните. Такова беззащитно животно като създаващия се човек би могло още да оцелее в незначителен брой дори в условията на изолация, когато висша форма на общуване е съжителството в отделни двойки, както — според твърдението на Вестермарк, който се опира на разкази на ловци — живеят горилата и шимпанзето. Но за да се излезе в процеса на развитието от животинското състояние и се осъществи най-великият прогрес, какъвто природата познава, е бил потребен още един елемент: да се замести недостатъчната защитна способност на отделния индивид с обединената сила и задружна дейност на стадото. От условията, в които живеят днес човекоподобните маймуни, преходът към човешко състояние би бил просто необясним; тези маймуни правят по-скоро впечатление на отклонили се странични линии, обречени на постепенно измиране и във всеки случай намиращи се в състояние на упадък. Само то-

ва е достатъчно, за да отхвърлим прокарването на каквито и да е паралели между формите на семейството при тях и при първобитния човек. Взаимна търпимост на възрастните мъжки, липса на ревност обаче са били първото условие за образуването на такива по-големи и дълготрайни групи, в чиято среда само е могло да се извърши превръщането на животното в човек. И наистина, какво намираме като най-стара, най-ранна форма на семейството, съществуването на която в историята можем неоспоримо да докажем и която и днес още можем да изучаваме тук-таме? Груповия брак, формата на брак, при която цели групи мъже и цели групи жени си принадлежат взаимно и която оставя много малко място за ревност. И по-нататък, при по-късно стъпало на развитие, намираме такава представляваща изключение форма като многомъжеството, което в още по-голяма степен е в крещящо противоречие с каквото и да е чувство на ревност и поради това е непознато на животните. Но известните нам форми на групов брак са съпроводени от толкова своеобразно сложни условия, че по необходимост указват на по-ранни, по прости форми на полово общуване, а заедно с това, в крайна сметка, и на един период на безредни отношения, отговарящ на прехода от животинско към човешко състояние; затова позоваването на браковете при животните ни връща тъкмо към точката, от която те трябваше да ни отведат веднъж завинаги.

Защото какво значи: безредни полови отношения? Това значи, че сега или в едно по-раншно време важещите забранителни ограничения тогава не са имали сила. Видяхме вече как е отпаднало ограничението, предизвикано от ревността. А това, че ревността е едно сравнително късно развило се чувство, може да се смята за твърдо установено. Същото важи и за представата за кръвосмешение. Не само братът и сестрата са били първоначално мъж и жена, но и половата връзка между родители и деца и днес още е позволена при много народи. Банкрофт („Туземните племена от Тихоокеанските щати на Северна Америка", 1875, т. I[44]) свидетелствува за съществуването на такива отношения при кавиатите край Беринговия проток, при кадиаките при Аляска, при тините във вътрешността на британска Северна Америка; Летурно дава сведения за също такива факти при индианците чипедеи, при кукусите в Чили, при караибите, при карените в Индокитай; да не говорим за разказите на старите гърци и римляни за партяните, персите, скитите, хуните и др. Преди да е било открито кръвосмешението (а *това* е откритие, и то извънредно ценно), половата връзка между родители и деца не е могла да бъде по-отвратителна от тази между лица, принадлежащи към различни поколения,

а това се случва и днес дори в най-филистерските страни, без да възбужда голям ужас; дори стари „моми“ на повече от шестдесет години понякога се омъжват, стига да са достатъчно богати, за млади мъже на около тридесет години. А ако от известните нам най-първоначални форми на семейство отхвърлим свързаните с тях представи за кръвосмешение — представи, които са напълно различни от нашите и често направо им противоречат, — ще получим една форма на полови отношения, която може да се означи само като безредна. Безредна дотолкова, доколкото още не е имало ограниченията, които обичаят е установил по-късно. Но от това съвсем не следва, че е неизбежно пълно безредие във всекидневната практика на тези отношения. Временно съжителство на отделни двойки съвсем не е изключено, както и сега, това става в повечето случаи дори в груповия брак. И ако най-новият отрицател на такова първобитно състояние, Вестермарк, означава като брак всеки случай, при който двата пола остават в съжителство до раждането на потомъка, трябва да се каже, че този вид брак е можел да се среща често при състоянието на безредните отношения, без да противоречи на безредността, т. е. на отсъствието на установени от обичая ограничения на половите връзки. Наистина Вестермарк изхожда от възгледа, че

„безредността включва потискането на индивидуалните наклонности“, така че „проституцията е нейната най-истинска форма“.[45]

А на мене ми се струва, че не може да има никакво разбиране на първобитните условия, докато се гледа на тях през очилата на публичния дом. Ще се върнем на този въпрос при разглеждането на груповия брак.

Според Морган от това първобитно състояние на безредни сношения вероятно твърде рано се е развило:

1. *Кръвнородственото семейство* — първото стъпало на семейството. Тук брачните групи са разделени по поколения: всички дядовци и баби в границите на семейството са помежду си съпрузи и съпруги, също тъй и техните деца, т. е. бащите и майките; децата на последните от своя страна образуват трети кръг общи съпрузи, а техните деца — правнуците на първите — четвърти кръг. Следователно в тази форма на семейство са изключени взаимни съпружески права и задължения (както днес бихме казали) само между прадеди и потомци, между родители и деца. Братя и сестри, братовчеди и братовчедки от първа, втора и по-далечна степен на родство — са всички помежду си братя и сестри и *именно затова* мъже и жени едни на други. Родственото отношение между брат и сестра при това стъпало на семей-

ството включва в себе си половата връзка между тях като нещо, което се разбира от само себе си.* Типичен пример на такова семейство би било потомството на една двойка, при което във всяко следващо поколение всички помежду си са братя и сестри и тъкмо затова са съпрузи и съпруги едни на други.

Кръвнородственото семейство е отмряло. Дори най-дивите народи, за които разказва историята, не дават нито един безспорен пример за него. Но че такова семейство *трябва* да е съществувало, ни принуждава да приемем хавайската, още съществуваща в цяла Полинезия система на родство, която изразява такива степени на кръвно родство, каквито могат да възникнат само при тая форма на семейство; да приемем това ни налага цялото по-нататъшно развитие на семейството, което предполага съществуването на тази форма като необходимо първоначално стъпало.

2. *Пуналуално семейство.* Ако първата крачка напред в организацията на семейството се е състояла в изключването на полова връзка между родители и деца, втората се е състояла в изключването ѝ за сестри и братя. Този прогрес е бил, поради по-голямата еднаквост по възраст на участниците, безкрайно по-

* В едно писмо, написано през пролетта на 1882 г., Маркс се произнася с най-резки изрази за коренното изопачаване на първобитната епоха във Вагнеровия текст на „Нибелунгите". „Де се е чуло и видяло брат да прегърне сестра като невяста."[47] На тия Вагнерови „богове на сладострастието", които съвсем по модерен начин придават на своите любовни похождения по-голяма пикантност с известна доза кръвосмешение, Маркс отговаря: „В първобитната епоха сестрата е *била* жена и *това е било нравствено." (Бележка на Енгелс към изданието от 1884 г.)*

Един френски приятел и Вагнеров почитател не е съгласен с тая бележка и казва, че още в „По-старата Еда", която е служила за основа на Вагнер, в „Егисдрека", Локи упреква Фрайя така: „Пред боговете прегърна ти своя собствен брат." Следователно бракът между брат и сестра още тогава е бил забранен. „Егисдрека" е израз на едно време, когато вярата в старите митове била напълно загубена; това е чисто лукиановски тип сатира против боговете. Ако Локи като Мефистофел прави с това такъв упрек на Фрайя — това говори по-скоро против Вагнер. При това няколко стиха по-нататък Локи казва на Нийорд „Със своята сестра ти сътвори (такъв) син" (vidh systur thinni gaztu slikan mög).[48] Нийорд наистина не е ас, а ван и в „Сагата за Инглингите" той казва, че браковете между братя и сестри в земята на ваните било нещо обичайно, когато у асите това не ставало[49]. Това би било едно указание, че ваните са по-стари богове от асите. Във всеки случай Нийорд живее между асите като между равни на себе си и затова „Егисдрека" е по-скоро едно доказателство, че по времето, когато са се създавали норвежките саги за боговете, бракът между братя и сестри, поне между боговете, още не е предизвиквал отвращение. Иска ли някой да оправдае Вагнер, той би направил по-добре вместо на „Еда" да се позове на Гьоте, който в баладата за бога и баядерката прави една подобна грешка относно религиозното отдаване на жените в храмовете, твърде много сближавайки тоя обичай със съвременната проституция. *(Добавка на Енгелс към изданието от 1891 г.)*

важен, но и по-труден от първия. Той се извършвал постепенно. започвайки вероятно* с изключване на половата връзка между родните братя и сестри (т. е. откъм майчина страна), изпърво в отделни случаи, после постепенно, превръщайки се в правило (на Хавайските острови се срещали изключения още и през тоя век) и свършвайки със забрана на брака дори между странични братя и сестри, т. е. по нашето означение, между децата, внуците и правнуците на родни братя и сестри. Това служи според Морган като

„прекрасна илюстрация как действува принципът на естествения подбор."[50]

Няма съмнение, че племената, при които кръвосмешението е било ограничено чрез тоя прогрес, е трябвало да се развиват по-бързо и по-пълно, отколкото ония, при които бракът между братя и сестри е оставал правило и повеля. А колко силно се е почувствувало въздействието на тоя прогрес, доказва произлязлата непосредствено от него и далеч надхвърляща първоначалната цел институция *род,* който образува основата на обществения строй на повечето — ако не на всички — варварски народи по земята и от който в Гърция и Рим ние непосредствено преминаваме в цивилизацията.

Всяко първоначално семейство е трябвало да се разпадне най-късно след няколко поколения. Първобитното комунистическо общо домашно стопанство, което — без каквито и да било изключения — господствува чак до самия разцвет на средното стъпало на варварството, е обуславяло максимални размери на семейната община, които са се менили според условията, но са повече или по-малко определени за всяка местност. Но щом възникнала представата за неприличността на полово общуване между деца на една майка, тя е оказвала въздействие при раздробяването на стари и основаването на нови домашни общини (които впрочем не обязателно съвпадали със семейната група). Една или няколко редици сестри са образували ядрото на едната община, техните родни братя — ядрото на другата. По този или по подобен начин от кръвнородственото семейство е произлязла формата, наречена от Морган пуналуално семейство. Според хавайския обичай известен брой сестри, родни или по-далечни (т. е. братовчедки от първа, втора или по-далечна степен), са били общи жени на своите общи мъже, от които обаче били изключени техните братя; сега тези мъже се наричали помежду си не вече братя, каквито

* Думата „вероятно" е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

и не е било вече нужно да бъдат, а пуналуа, т. е. близък другар, нещо като associé*. Също така редица братя, родни или по-далечни са имали известен брой жени, но *не* свои сестри, в общ брак и тези жени се наричали една друга пуналуа. Това е класическият облик на една семейна формация, която впоследствие е претърпяла редица видоизменения и чиято съществена характерна черта е била взаимната общност на мъжете и жените в рамките на определен семеен кръг, от който обаче са изключени братята на жените (изпърво родните, а по-късно и по-далечните), а, от друга страна, и сестрите на мъжете.

Тази именно семейна форма ни възпроизвежда със съвършена точност родствените степени, изразени в американската система. Децата на сестрите на моята майка са все още и нейни деца, също тъй и децата на братята на моя баща са и негови деца и те всички са мои братя и сестри; но децата на братята на моята майка са сега нейни племенници и племеннички, децата на сестрите на моя баща са негови племенници и племеннички, а те всички са мои братовчеди и братовчедки. Защото, докато мъжете на сестрите на моята майка са все още и нейни мъже, а също така жените на братята на моя баща са и негови жени — правно, ако не винаги фактически, — общественото заклеймяване на половото общуване между братя и сестри разделя децата на братята и сестрите, третирани досега безразборно като братя и сестри, на два класа: едните си остават както по-рано (по-далечни) братя и сестри помежду си, а другите — в единия случай децата на брата, в другия децата на сестрата — *не могат* вече да бъдат братя и сестри, не могат да имат вече общи родители — нито общ баща, нито обща майка, нито двамата заедно; и затова за пръв път тук става необходим разредът на племенниците и племенничките, на братовчедите и братовчедките, който при по-ранния семеен строй би бил безсмислен. Американската система на родство, която изглежда пълна безсмислица при всяка семейна форма, почиваща на този или онзи вид еднобрачие, намира своето разумно обяснение и естествено обосноваване до наймалките подробности в пуналуалното семейство. Доколкото е била разпространена тази система на родство, дотолкова поне е трябвало да съществува пуналуалното семейство или някаква подобна на него форма.**

За тази форма на семейство, чието действително съществуване на Хавайските острови е доказано, ние бихме имали ве-

* — Съдружник. *Ред.*

** Думите „или някаква подобна на него форма" са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

роятно сведение от цяла Полинезия, ако благочестивите мисионери, както някога испанските монаси в Америка, биха могли да видят в такива противохристиянски отношения нещо повече от прост „ужас“*. Когато Цезар ни разказва за бритите, които тогава се намирали на средното стъпало на варварството, че „при тях по десет или дванадесет мъже заедно имат общи жени, и то най-вече братя с братя и родители с деца“[53] — това се обяснява най-добре като групов брак.** В периода на варварството майките нямали десет—дванадесет сина достатъчно възрастни, за да могат да имат общи жени, но американската система на родство, която отговаря на пуналуалното семейство, дава много братя, защото всички близки и далечни братовчеди на един мъж са негови братя. Изразът „родители с деца“ може да е погрешно схващане на Цезар; все пак при тая система не е абсолютно изключено баща и син или майка и дъщеря да са се намирали в една и съща брачна група, но затова пък тя изключва баща и дъщеря или майка и син да са се намирали в такава. Също така тази, или подобна*** форма на групов брак най-лесно обяснява съобщенията на Херодот и други древни писатели за общност на жените при дивите и варварските народи. Това важи и за съобщенията на Уатсън и Кей („Населението на Индия“[54]), за тикурите в Ауд (на север от Ганг):

> „Те живеят заедно“ (става дума за половите отношения), „почти безразборно, в големи общности, и ако двама между тях се смятат за мъж и жена, тази брачна връзка е само номинална.“

Непосредствено от пуналуалното семейство изглежда е произлязла в повечето случаи институцията на *рода*. Наистина и австралийската система на брачни класове[55] е можела да бъде отправна точка за него: при австралийците има родове, но още няма пуналуално семейство, а има една по-груба форма на групов брак.****

---

* Следите на безредни полови отношения, така нареченото „греховно зачатие“ [Sumpfzeugung], което Бахофен[51] мисли, че е открил, водят — сега не можем да се съмняваме вече в това — към груповия брак. „Ако Бахофен счита тези бракове „пуналуа“ за „незаконни“, то някой от онзи период би счел повече от сегашните бракове между близки и далечни братовчеди по бащина или майчина страна за също такова кръвосмешение, като бракове между кръвни братя и сестри“ (Маркс)[52].

** В изданието от 1884 г. вместо думите „групов брак“ е напечатано: „пуналуално семейство“. *Ред.*

*** Думите „или подобна“ — са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

**** В изданието от 1884 г. вместо думите „а има една по-груба форма на групов брак“ е напечатано: „Но тяхната организация има толкова единичен характер, че не е нужно да вземаме това под внимание.“ *Ред.*

При всички форми на групово семейство не е известно кой е бащата на едно дете, но известно е коя е майка му. Макар тя да нарича *всички* деца на цялото семейство свои деца и да има майчински задължения към тях, все пак тя разпознава своите родни деца между другите. Ясно е значи, че доколкото съществува групов брак, произходът може да се докаже само по *майчина* страна, значи признава се само *женската линия*. И действително така е у всички диви и принадлежащи към низшата степен на варварството народи; втората голяма заслуга на Бахофен е тая, че той пръв е открил това. Това изключително признаване на произхода по майка и развилите се от него с течение на времето наследствени отношения той означава с наименованието майчинско право. За краткост аз запазвам това наименование; но то е неправилно, защото на тази степен на обществено развитие не може още да става и дума за право в юридически смисъл.

Да вземем сега от пуналуалното семейство една от двете типични групи, а именно групата родни (едноутробни) и по-далечни (т. е. произхождащите от първа, втора или по-далечна степен) сестри заедно с техните деца и техните родни или по-далечни братя от майчина страна (които, според нашата предпоставка, *не* са техни мъже) и ние ще имаме точно онзи кръг от лица, които по-късно ще се явят като членове на рода в неговата първоначална форма. Те всички имат една обща родоначалница; поради произхода си от нея всички женски потомци на всяко поколение са сестри. Но мъжете на тези сестри вече не могат да бъдат техни братя, значи не могат да произхождат от тази родоначалница, следователно не влизат в кръвнородствената група, по-късния род; обаче техните деца принадлежат към тази група, тъй като произходът по майчина страна е единствено решаващ, защото е единствено известен. След като се утвърдила забраната на полово общуване между всички братя и сестри, даже и между най-далечните странични роднини по майчина линия, горната група се превърнала в род, т. е. тя се конституирала като установен кръг от кръвни роднини по женска линия, които не могат да встъпват в брак помежду си, кръг, който оттогава все повече и повече се утвърждава от други общи обществени и религиозни учреждения и се отличава от другите родове на същото племе. Повече подробности за това — по-късно. Но щом намираме, че родът не само неизбежно, но даже напълно естествено се развива от пуналуалното семейство, основателно е да приемем почти като сигурно някогашното съществуване на тази семейна форма за всички народи, у които може да се докаже

съществуването на родови учреждения, т. е. за почти всички варварски и културни народи.*

Когато Морган писа своята книга, нашите познания за груповия брак бяха още твърде ограничени. Знаеше се нещо за груповите бракове на организираните в класове (групи) австралийци, а освен това Морган още в 1871 г. беше обнародвал стигналите до него сведения за хавайското пуналуално семейство.[56] Пуналуалното семейство даде, от една страна, пълно обяснение на господствуващата у американските индианци система на родство, която за Морган беше изходна точка на всичките му изследвания; от друга страна, тя послужи като готова отправна точка за извеждането на майчинскоправния род; тя представляваше, най-после, една много по-висока степен на развитие от австралийските класове. Затова понятно е, че Морган я разглежда като онази степен на развитие, която по необходимост е предхождала брака по двойки, и че ѝ приписва всеобщо разпространение в древно време. Оттогава ние се запознахме с редица други форми на групов брак и знаем сега, че тук Морган е отишъл твърде далеч. Но все пак той е имал щастието да намери в своето пуналуално семейство най-висшата, класическата форма на груповия брак, оная именно форма, изхождайки от която преходът към една по-висша форма се обяснява найпросто.

Най-съществеността обогатяване на нашите знания за груповия брак дължим на английския мисионер Лоример Файсън, който години наред е изучавал тази семейна форма на нейната класическа почва — в Австралия[57]. Най-низшето стъпало на развитие той е намерил у австралийските негри в Маунт Гамбир (Южна Австралия). Тук цялото племе е разделено на два големи класа (групи) — кроки и. кумите. Половите сношения в рамките на всеки от тия класове са строго забранени; затова пък всеки мъж от единия клас е по рождение съпруг на всяка жена от другия клас и тя е негова съпруга по рождение. Не отделните индивиди, а целите групи са в брак една с друга, клас с клас. И трябва да се отбележи, че тук не се правят никакви ограничения на половите сношения поради разлика във възраст или близко кръвно родство освен ограниченията, обусловени от разделението на два екзогамни класа. Всеки кроки има за законна съпруга всяка жена кумите; но тъй като неговата собствена дъщеря, като дъщеря на жена кумите, е според майчинското право също

* По-нататъшният текст до пункта „Семейство по двойки" (виж настоящия том, стр. 52) е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

така кумите, по силата на това тя е от рождение съпруга на всеки кроки, значи и на своя баща. Във всеки случай класната организация, каквато я знаем, не поставя никаква пречка за това. Следователно или тази организация е възникнала в едно време, когато, въпреки смътния стремеж да бъде ограничено кръвосмешението, човек не е виждал още нищо ужасно в половото общуване между родители и деца, и в такъв случай класната система ще е произлязла непосредствено от едно състояние на безредно полово общуване — или пък половото общуване между родители и деца *е било* вече забранено от обичая, когато са възникнали брачните класи, и в такъв случай сегашното състояние указва на съществуването преди това на кръвнородствено семейство и е първата крачка към неговото преодоляване. Последното е по-вероятното. Доколкото ми е известно, примери за брачно общуване между родители и деца в Австралия не се споменават, а по-късната форма на екзогамия — родът с майчинско право — също, по правило, мълчаливо предполага забраната на такова общуване като съществувала още при основаването на рода.

Системата на *двата* класа се намира освен в района на Маунт Гамбир в Южна Австралия още и далече на изток по реката Дарлинг и на североизток в Квинсленд — значи тя е широко разпространена. Тя изключва само браковете между братя и сестри, между братови деца и между сестрини деца от майчина страна, защото последните принадлежат на един клас; напротив, децата на брат и сестра могат да встъпват в брак. Една по-нататъшна крачка към възпрепятстване на кръвосмешението намираме у племето камиларои по реката Дарлинг в Нов Южен Уелс, където двата първоначални класа са се разпаднали на четири и всеки от тия четири класа изцяло е в брак с друг определен клас. Първите два класа са взаимни съпрузи по рождение; и в зависимост от това, дали майката е принадлежала към първия или втория клас, децата попадат в третия или четвъртия клас; дѐцата на последните два класа, намиращи се помежду си също в брачни отношения, принадлежат към първия и втория клас. Така че едно поколение винаги принадлежи към първия и втория клас, следващото — към третия и четвъртия, третото поколение — пак към първия и втория клас. Поради това децата на брат и сестра (от майчина страна) не могат да бъдат мъж и жена, но затова пък внуците на брата и сестрата могат да встъпват в брак. Този своеобразно комплициран строй се усложнява още повече от — във всеки случай по-късното — вмъкване в него на майчинско-правния род, но тук не можем да се впускаме в подробности. Виждаме значи, че стремежът да се възпрепятства кръвосме-

шението се проявява все отново и отново, но инстинктивно, слепешката, без да се съзнава ясно целта.

Груповият брак, който тук, в Австралия, е още брак между класове, масово съпружество на цял клас мъже, често пръснати по целия континент, с един също тъй широко разпространен клас жени — този групов брак отблизо съвсем не изглежда тъй ужасен, както си го представя свикналата на публични домове филистерска фантазия. Напротив, минаха много години, докато само се догадиха за неговото съществуване, а в най-ново време то пак се оспорва. На повърхностния наблюдател той се представя като хлабаво еднобрачие, а на места като многоженство с практикувана от време на време изневяра. Нужни са и дълги години изучаване, както направиха Файсън и Хауит, за да открием в практиката на тия брачни отношения, в които обикновеният европеец вижда нещо подобно на това, което съществува в неговата родина, регулиращия закон, по силата на който чуждият австралийски негър на хиляди километри от своето родно място, сред хора, говорещи на непознат нему език, все пак нерядко във всеки лагер и във всяко племе намира жени, които без съпротива и без възмущение му се отдават, и според който закон онзи, които има няколко жени, отстъпва на госта една от тях за през нощта. Там, където европеецът вижда безнравственост и беззаконие, всъщност владее строг закон. Жените принадлежат към брачния клас на чужденеца и затова са негови съпруги по рождение; същият този нравствен закон, който предопределя двамата един на друг, забранява под страх на изгнание всяко общуване вън от рамките на взаимно принадлежащите брачни класове. Дори там, където жените биват отвличани, както става често и е правило в някои местности, законът на класовете се спазва грижливо.

Впрочем при отвличането на жени се проявява вече следа от прехода към еднобрачие, поне във форма на брак по двойки: ако младият мъж е откраднал или отвлякъл момичето с помощта на свои приятели, то бива полово използувано от всички тях по ред, но след това бива признато за жена на младия мъж, който е устроил отвличането. И обратно, избяга ли отвлечената жена от мъжа и бъде ли хваната от друг, тя става негова жена и първият изгубва своето право на предимство. И така, редом с продължаващия въобще да съществува групов брак и в неговите рамки възникват изключителни отношения — съчетаване на отделни двойки за по-дълго или по-кратко време, наред с това и многоженство, така че груповият брак и тук е в процес на отмиране и въпросът е само кой ще изчезне най-напред от

сцената под европейско влияние: груповият брак или придържащите се към него австралийски негри.

Бракът по дели класове, какъвто господствува в Австралия, е във всеки случай твърде низша и първоначална форма на груповия брак, докато пуналуалното семейство, доколкото знаем, е негова най-висша степен на развитие. Първият, изглежда, е форма, която отговаря на общественото развитие на скитащи диваци, вторият предполага вече относително устойчиви поселения на комунистически общности и води непосредствено към следното по-високо стъпало на развитие. Между двете тези форми на брак сигурно ще намерим още някои междинни степени; тук пред нас се намира една досега само разкрита, едва засегната област за изследване.

3. *Семейство по двойки.* Известно съжителство по двойки за по-късо или по-дълго време се е срещало още в груповия брак или още по-рано; мъжът имал една главна жена (едва ли може да се каже любима жена) между многото жени и той бил за нея най-главният съпруг между другите. Това обстоятелство е допринесло не малко за объркването у мисионерите, които виждат в груповия брак* ту безредна общност на жени, ту произволно нарушение на брака. Но такова обичайно съжителство по двойки е трябвало все повече и повече да се затвърдява, колкото повече се е развивал родът и колкото по-многобройни са ставали групите от „братя“ и „сестри“, между които бракът бил сега невъзможен. Даденият от рода тласък за възпрепятствуване брака между кръвни родственици продължавал да действува. Така намираме, че при ирокезите и при по-голямата част от другите индианци, които се намират на низшето стъпало на варварството, бракът е забранен между *всички* роднини, които наброява тяхната система, а такива са няколко стотици видове. При тая растяща заплетеност на брачните забрани груповите бракове ставали все повече и повече невъзможни: те бивали измествани от *семейството по двойки.* При това стъпало един мъж живее съвместно с една жена, но тъй че многоженството и евентуалната изневяра остават право на мъжете (макар първото рядко да се случва поради икономически причини), докато от жените през цялото съжителство обикновено се изисква най-строга вярност и изневярата от тяхна страна бива жестоко наказвана. Но брачната връзка е за всяка страна лесно разтрогваема и децата принадлежат, както и по-рано, само на майката.

---

* В изданието от 1884 г. в тази и предидущата фраза вместо думите „груповия брак“ е напечатано: „пуналуалното семейство“. *Ред.*

В това настойчиво провеждано изключване на кръвни роднини от брачна връзка също продължава да действува естественият подбор. По думите на Морган

„браковете между некръвнороднински родове са създавали физически и духовно по-силна раса; две прогресиращи племена са се смесвали и черепът и мозъкът на новите поколения са се увеличавали природосъобразно, докато са обхващали способностите и на двете“[58].

Племена с родов строй е трябвало следователно да вземат връх над изостаналите или със своя пример да ги увлекат след себе си.

Значи развитието на семейството в първобитната епоха се състои в непрекъснато стесняване на обхващащия първоначално цялото племе кръг, в рамките на който господствува брачна общност между двата пола. Чрез последователно изключване изпърво на по-близки, а след това на все по-далечни роднини и накрай дори на роднините само по сватовство най-после всеки вид групов брак става практически невъзможен и в края на краищата остава една все още хлабаво обвързана брачна двойка — молекулата, с разпадането на която бракът изобщо престава. Вече от това се вижда колко малко общо има индивидуалната полова любов в днешния смисъл на думата с възникването на еднобрачието. Това се доказва още повече и от практиката на всички народи, които се намират на това стъпало на развитие. Докато в по-ранните форми на семейство мъжете никога не са били затруднени от липса на жени, а, напротив, са ги имали предостатъчно, сега жените са станали рядкост и били търсени. Затова от времето на брака по двойки започват отвличанията и купуването на жени — широко разпространени *симптоми*, но само симптоми на една настъпила, много по-дълбоко лежаща промяна: обаче въз основа на тези симптоми — само методи да се доставят жени — педантичният шотландец Мак-Ленан насъчини особени видове семейство: „Грабежен брак“ и „брак-покупка“. Впрочем и при американските индианци, и другаде (на същото стъпало на развитие) сключването на брака е работа не на участниците, които често не биват и питани, а на техните майки. По тоя начин две съвсем непознати лица често биват годявани и научават за сключената сделка едва когато наближи времето за встъпване в брак. Пред сватбата младоженецът прави на родовите роднини на булката (т. е. на майчините и, а не на бащата и неговите роднини) подаръци, които се смятат откуп за отстъпеното момиче. Бракът може да бъде разтрогнат по желание на всеки от двамата съпрузи; но у много племена,

например при ирокезите, постепенно се съставило отрицателно отношение на общественото мнение към такова разтрогване; при спорове между съпрузите като посредници се намесват родовите роднини на двете страни и само ако тяхната намеса не помогне, бракът се разтрогва, при което децата остават на жената, и всяка страна получава свободата да встъпи отново в брак.

Семейството по двойки, само по себе си твърде слабо и твърде неустойчиво, за да чувствува нужда от собствено домакинство или дори само да го пожелае, съвсем не премахва комунистическото домашно стопанство, унаследено от по-ранншни времена. Но комунистическото домашно стопанство означава господство на жените в къщи, тъй както изключителното признаване на една родна майка, при невъзможността да се знае със сигурност родния баща, означава високо уважение към жените, т. е. към майките. Една от най-абсурдните, наследени от епохата на просвещението в XVIII век представи е, че жената била в началото на развитието на обществото робиня на мъжа. У всички диваци и всички варвари от низшата и средна степен, отчасти и и от висшата степен, жената е не само свободна, но има и високоуважавано положение. Какво е това положение още при брака по двойки, може да засвидетелствува Артур Райт, дългогодишен мисионер всред ирокезкото племе сенека. Той казва:

„Колкото се отнася до техните семейства, то по времето, когато те са живеели още в старите дълги къщи (комунистически стопанства на няколко семейства)... там винаги е господствувал един клан (род), така че жените са вземали своите мъже от другите кланове (родове)... Обикновено женската половина е господствувала в къщи; запасите са били общи; но тежко и горко на нещастния съпруг или любовник, който е бил твърде ленив или твърде несръчен и не е внасял своя дял в общия запас. Колкото и деца или каквото и собствено имущество да е имал в къщи, той всеки момент е можел да получи заповед да събере парцалите си и да се пръждоса. И той даже не е посмявал да се съпротивява; в къщи му ставало много горещо и не му е оставало нищо друго, освен да се върне в своя собствен клан (род) или, което и ставало в повечето случаи, да потърси нов брак в друг клан. Жените са били голяма сила в клановете (родовете), а също и навсякъде другаде. При случай те не са се колебаели да свалят някой главатар и да го деградират до прост воин.“[59]

Комунистическото домашно стопанство, в което повечето или всички жени принадлежат към един и същ род, а мъжете принадлежат към различни родове, е реалната основа на онова повсеместно разпространено в първобитната епоха господство на жените, откритието на което е третата заслуга на Бахофен. — В допълнение ще забележа, че разказите на пътешествениците и мисионерите за обременяване на жените с прекомерна работа у

диваците и варварите в никой случай не противоречи на казаното. Разделението на труда между двата пола се обуславя не от положението на жената в обществото, а от съвсем други причини. Народи, у които жените трябва да работят много повече, отколкото според нашите представи е редно за тях, често изпитват към жените много повече истинско уважение, отколкото нашите европейци. Дамата в епохата на цивилизацията, обкръжена от привидна почит и чужда на всякакъв истински труд, има безкрайно по-ниско обществено положение от извършващата тежък труд жена в епохата на варварството, която се смятала от своя народ за действителна дама (lady, frowa, Frau = госпожа) и е била по характера на положението си такава.

Дали бракът по двойки в Америка днес изцяло е изместил груповия брак* — това трябва да решат по-подробни изследвания върху стоящите още на висшето стъпало на дивачеството северозападни, а особено върху южноамериканските народи. За последните съобщават толкова разнообразни примери на полова волност, че тук едва ли може да се приеме пълно преодоляване на стария групов брак.** Във всеки случай още не са изчезнали всички следи от него. Най-малко у четиридесет северноамерикански племена мъжът, който се оженва за най-старата сестра, има право да вземе за свои жени и всички нейни сестри, щом достигнат необходимата възраст: остатък от общността на мъжете за цялата редица сестри. А за жителите на полуостров Калифорния (висша степен на дивачеството) Банкрофт разказва, че те имат известни празненства, когато няколко „племена" се събират за безразборно полово общуване.[60] Това са очевидно родове, които в тия празненства запазват смътния спомен за времето, когато жените от един род са имали като свои общи съпрузи всички мъже от друг род, и обратно.*** Този обичай съществува още в Австралия. У някои народи по-възрастните мъже, гла-

* В изданието от 1884 г. вместо думите „груповия брак" е напечатано „пуналуалното семейство". *Ред.*

** Тази фраза е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

*** По-нататъшният текст до думите: „Семейството по двойки е произлязло на границата между дивачеството и варварството" (виж настоящия том, стр. 58), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. В изданието от 1884 г. абзацът завършвал със следващия отчасти използуван от Енгелс в изданието от 1891 г., а отчасти изпуснат от него текст: „Добре известни са остатъците от подобна практика в древния свят като например обичаят на финикийските девойки да се отдават на чужденци в храма по време на празненствата в чест на Астарта; дори средновековното право на първата нощ, което въпреки усилията на германските неоромантици да смекчат този факт, съществувало в твърде вкоренена форма, е остатък от пуналуалното семейство, запазил се вероятно благодарение на келтския род (клан)". *Ред.*

ватарите и магьосниците жреци експлоатират общността на жените за свои интереси и монополизират повечето от жените за себе си; но за това те в известни празници и на големи народни събори са длъжни да допускат старата общност и да оставят своите жени да се наслаждават с младите мъже. Цяла редица примери на такива периодични сатурналии[61], когато старото свободно полово общуване отново влиза в сила за кратко време, дава Вестермарк на стр. 28—29 на своята книга: у племената хо, сантал, пенджа и котар в Индия, у някои африкански народи и други. Странно е, че Вестермарк оттук прави извода, че това било остатък не от отричания от него групов брак, а от общия за първобитния човек и за другите животни период на загонване. Тук идваме до четвъртото голямо откритие на Бахофен; откритието на широко разпространената преходна форма от груповия брак към двойките. Това, което Бахофен представя като изкупление за нарушаване на старите повели на боговете — изкуплението, чрез което жената добива право на целомъдрие, — е в действителност само мистичен израз на откупа, с който жената се откупва от старата общност на мъжете и добива право да се отдава само на *един* мъж. Този откуп се състои в ограничено отдаване: вавилонските жени е трябвало да се отдават един път в годината в храма на Милита; други народи от Предна Азия са изпращали своите момичета за цели години в храма на Анаитис, където трябвало да се отдават на свободна любов с любимци по свой избор, преди да получат право да се омъжат; подобни обичаи, обвити в религиозно одеяние, са общи за почти всички азиатски народи между Средиземно море и Ганг. Изкупителната жертва става с течение на времето все по-лека, както забелязва и Бахофен:

„Повтарящото се всяка година отдаване отстъпва на еднократен акт, хетеризмът на матроните бива заместен с този на девойките, практикуването му през време на брака — с това преди брака, безразборното отдаване на всички — с това на определени лица" („Майчинско право", стр. XIX).

При други народи религиозното одеяние липсва; у някои — траки, келти и др., в древността, при много коренни обитатели на Индия, у малайските народи, у тихоокеанските островитяни и у много американски индианци и днес още — момичетата се радват преди омъжването си на най-голяма полова свобода. Така е почти навред в Южна Америка, което може да засвидетелствува всеки, който е проникнал там, във вътрешността. Така Агасис („Пътуване в Бразилия", Бостон и Ню Йорк, 1886, стр. 266[62]) разказва за едно богато семейство от индиански произход; когато

се запознал с дъщерята, той попитал за нейния баща, като мислел, че това е мъжът на майката, който като офицер бил на война срещу Парагвай; но майката отговорила с усмивка: nao tem pai, é filha da fortuna — тя няма баща, тя е дете на случайността."

„Така говорят винаги индианките или полуиндианките без срам или упрек за своите извънбрачни деца; и това съвсем не е нещо необикновено, а по-скоро обратното изглежда да е изключение. Децата... познават често само своята майка, защото всяка грижа и отговорност пада върху нея; за своя баща те не знаят нищо; пък и на жената изглежда никога не идва на ум, че тя или нейните деца могат да имат някакви претенции към него."

Това, което изглежда тук странно на цивилизования човек, според майчинското право и в груповия брак е чисто и просто правило.

При някои други народи приятелите и роднините на младоженеца или сватбените гости упражняват по време на самата сватба унаследеното от стари времена право върху невястата, като младоженецът идва едва последен по ред: така е било на Балеарските острови и у африканските авгили в древността, а у племето бареа в Абисиния това се практикува и днес. У други народи пък някакво длъжностно лице, главатарят на племето или народа, касикът, шаманът, жрецът, князът или както и да се нарича той, е представител на общността и упражнява спрямо невястата правото на първата нощ. Въпреки всички неоромантични старания да бъде омаловажено това jus primae noctis*, то съществува като остатък от груповия брак и до ден днешен у повечето жители на Аляска (Банкрофт, „Туземни племена", I, 81), у племето таху в Северно Мексико (пак там, стр. 584) и при други народи; и то е съществувало през цялото средновековие най-малкото в първоначално келтски страни, където е преминало направо от груповия брак, напр. в Арагония. Докато в Кастилия селянинът никога не е бил крепостен, в Арагония е господствувало най-позорно крепостничество до декрета на Фердинанд Католика от 1486 г.[63] В този документ се казва:

„Ние постановяваме и обявяваме, че горепоменатите господа (senyors барони) ... също нямат право, когато селянинът се жени, да спят при жена му първата нощ, или в знак на своето господство през сватбената нощ, след като жената е легнала в леглото, да прекрачват последното и споменатата жена; също така упоменатите господа не могат да използват дъщерята или сина на селянина, срещу заплащане или без заплащане, против тяхната воля". (Цитирано по каталонския оригинал у Зугенхайм. „Крепостно право", Петербург, 1861, стр. 355[64].)

---

* — право на първата нощ. *Ред.*

Бахофен има по-нататък безусловно право, когато навсякъде твърди, че преходът от това, което той нарича „хетеризъм“ или „Sumpfzeugung“, към еднобрачието се е извършил главно благодарение на жените. Колкото повече с развитието на икономическите условия на живота, т. е. с разложението на първобитния комунизъм и с растящата гъстота на населението, унаследените от древността отношения на половете губят своя първобитно наивен характер, толкова повече е трябвало те да се виждат на жените унизителни и тягостни; толкова по-настойчиво жените е трябвало да търсят избавление в правото на целомъдрие, във временен или траен брак само с един мъж. Този прогрес не е могъл да произлиза от мъжете между другото още и затова, че на тях въобще никога, дори и до днес, не им е идвало на ум да се откажат от приятностите на фактическия групов брак. Едва след като благодарение на жените се извършил преходът към брака по двойки, мъжете могли да въведат строгата моногамия — разбира се, само за жените.

Семейството по двойки е произлязло на границата между дивачеството и варварството най-вече на висшето стъпало на дивачеството, а едва тук-там — на низшето стъпало на варварството. То е характерната семейна форма за варварството, както груповият брак — за дивачеството, а моногамията — за цивилизацията. За да се развие то по-нататък до устойчива моногамия, били са нужни други причини освен действуващите досега. В съжителството по двойки групата била сведена вече до нейната последна единица, до нейната двуатомна молекула: до един мъж и една жена. Естественият подбор е извършил своята работа чрез последователно провежданото изключване от брачната общност; за него вече не останало нищо да върши в тая насока. Следователно, ако не са се появили нови *обществени* движещи сили, нямало да има никаква причина да се развие от съжителството по двойки нова форма на семейство. Но тези движещи сили започнали да действуват.

Напущаме сега Америка, класическата страна на семейството по двойки. Няма признак, който позволява да заключим, че там се е развила една по-висша форма на семейство, че там преди откриването и завоюването ѝ е съществувала някога и някъде трайна моногамия. Иначе е в Стария свят.

Тук опитомяването на домашни животни и отглеждането на стада развило неподозирани дотогава източници на богатство и създало съвсем нови обществени отношения. До низшето стъпало на варварството постоянното богатство се е състояло почти само в къщата, облеклото, грубите украшения и оръдията за

добиване и приготвяне на храна: лодка, оръжия, домашни вещи от най-прост вид. Храната е трябвало наново да се извоюва ден за ден. А сега със стадата от коне, камили, магарета, говеда, овци, кози и свини настъпващите пастирски народи — арийците в индийското Петоречие и областта на Ганг, както и в тогава много по-богатите с води степи на Аму-Даря и Сир-Даря, семитите по Ефрат и Тигър — са придобили едно имущество, което се нуждаело само от наглеждане и най-прости грижи, за да се размножава във все по-голям брой и да доставя най-обилна млечна и месна храна. Всички предишни начини за добиване храна отстъпват сега на заден план; ловът, по-рано необходимост, става сега лукс.

Но кому е принадлежало това ново богатство? Първоначално без съмнение — на рода. Но частна собственост върху стадата трябва да се е развила още отрано. Трудно е да се каже дали за автора на така наречената първа книга на Мойсей патриарх Авраам е бил притежател на своите стада по силата на собственото си право като глава на семейна общност или по силата на качеството си като фактически наследствен глава на един род. Сигурно е само това, че ние не бива да си го представяме като собственик в съвременния смисъл на думата. И сигурно е още и това, че на прага на достоверната история вече навсякъде намираме стадата в обособена собственост* на главите на семействата, също както и произведенията на изкуството от варварската епоха, метални прибори, луксозни артикули и, накрай, човешкия добитък — робите.

Защото сега било изнамерено и робството. За варварина от низшата степен робът е бил безполезен. Затова и американските индианци постъпвали с победените неприятели съвсем не както на по-висока степен на развитие. Мъжете бивали убивани или пък приемани в племето на победителите като братя; за жените се омъжвали или те бивали също приемани за членове на победилия род заедно с оцелелите им деца. Човешката работна сила на това стъпало още не дава що-годе забележим излишък над разноските за нейната издръжка. С въвеждането на скотовъдството, на преработката на металите, тъкачеството и, най-после, на полевъдството положението се изменило. Както тъй лесно постижимите по-рано съпруги придобили сега разменна стойност и бивали купувани, тъй станало и с работната сила, особено след като стадата окончателно преминавали в семейно

* В изданието от 1884 г. вместо думите „обособена собственост" е напечатано: „частна собственост". *Ред.*

владение.* Семейството не се размножавало тъй бързо както добитъкът. Били нужни повече хора, за да го наглеждат, а за това е могло да бъде използуван плененият неприятел, който освен това също тъй е могъл да се размножава както самият добитък.

Такива богатства, веднаж преминали в частно владение на отделни семейства** и там умножили се бързо, нанесли силен удар на обществото, основано на брак по двойки и майчинско-правен род. Бракът по двойки внесъл нов елемент в семейството. Редом с родната майка той поставил достоверния ро́ден баща, който при това е вероятно повече достоверен, отколкото мнозина „бащи" днес. Според тогавашното разделение на труда в семейството на мъжа се падало доставянето на храната и на необходимите за това средства на труда, следователно и собствеността върху тях; той ги вземал със себе си в случай на раздяла, както и жената си запазвала домашните вещи. Според обичая на тогавашното общество мъжът значи бил и собственик на новия източник на храна — добитъка, и по-късно на новото средство на труда — робите. Но по обичая на същото това общество неговите деца не могли да го наследяват, защото с наследяването ето как било.

Според майчинското право, значи, докато произходът бил пресмятан само по майчина линия, и според първоначалния обичай за наследяване в рода, отначало роднините в рода наследявали умрелите членове на своя род. Имуществото трябвало да остане в рода. При незначителността на предметите то може би отдавна преминавало на практика към най-близките родственици, следователно към кръвните роднини по майчина страна. Но децата на умрелия мъж принадлежали не на неговия род, а на рода на майката; те наследявали майката отначало заедно с останалите нейни кръвни роднини, а по-късно може би — на първо място; обаче те не могли да наследяват своя баща, защото не принадлежали към неговия род, а неговото имущество трябвало да остане в този род. Затова след смъртта на собственика на стада неговите стада преминавали преди всичко към братята и сестрите му и към децата на сестрите му или към потомците на сестрите на майка му. А собствените му деца били лишавани от наследство.

И така, колкото повече богатствата се умножавали, те, от една страна, давали на мъжа по-влиятелно положение в семей-

---

* В изданието от 1884 г. вместо думите „в семейно владение" е напечатано: „в частно владение". *Ред.*

** Думите „отделни семейства" са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ството, отколкото на жената, а, от друга страна, пораждали стремеж да бъде използувано това затвърдено положение, за да се измени обичайният ред на наследяване в полза на децата. Но това не могло да стане, докато произходът се определял според майчинското право. Значи последното трябвало да бъде премахнато — и то било премахнато. Това съвсем не било тъй трудно, както ни изглежда днес. Защото тази революция — една от най-коренните, които е преживяло човечеството — не е било нужно да засегне нито един от живите членове на рода. Всички негови членове са могли да си останат това, което са били порано. Достатъчно било простото решение — потомците на мъжките членове на рода да остават занапред в него, а потомците на женските да бъдат изключвани, като преминават в рода на своя баща. С това било премахнато определянето на родословието по женска линия и правото на наследяване по майка и било въведено родословие по мъжка линия и правото на наследяване по баща. Ние не знаем нищо как и кога се е извършила тая революция у културните народи. Тя изцяло се отнася към предисторическата епоха. Но че такава революция *се е извършила*, това повече от достатъчно доказват събраните особено от Бахофен данни за многобройни следи от майчинско право; колко лесно става тя, виждаме при редица индиански племена, където тя се е извършила едва неотдавна и още се извършва отчасти под влиянието на нарастващото богатство и на изменения начин на живот (преминаване от горите в прерията), отчасти под моралното въздействие на цивилизацията и мисионерите. От осем племена в поречието на Мисури шест имат мъжка, но две имат още женска родословна линия и съответно наследяване. У племената шоуни, миами, делавери се е вкоренил обичаят децата да бъдат приобщавани към рода на бащата, като им дават родово име, принадлежащо на неговия род, за да могат да наследяват бащата. „Вродена казуистика у човека — да изменя нещата. като им изменя имената! И да намери вратички, за да руши традицията в рамките на традицията, когато някой пряк интерес е давал достатъчна подбуда за това!" (Маркс.)[65] От това произлязла безнадеждна бъркотия, която могла да бъде отстранена и отчасти била отстранена с прехода към бащинското право. „Това изглежда да е изобщо най-естественият преход" (Маркс)[66]. По това*, какво могат да ни кажат специалистите по сравнително право за начина, по който се е извършил тоя преход у

* Тоя текст до края на абзаца е прибавен от Енгелс в изданнето от 1891 г. *Ред.*

културните народи на Стария свят — разбира се, почти само хипотези, — сравни М. Ковалевски, „Очерк върху произхода и развитието на семейството и частната собственост“, Стокхолм, 1890[67].

Събарянето на майчинското право е било *световноисторическото поражение на женския пол.* Мъжът поел кормилото и в къщи, жената била унизена и потисната, станала робиня на неговата похот и прост инструмент за раждане на деца. Това унизено положение на жената, както изпъква то особено явно у гърците от героичната и още повече от класическата епоха, е било постепенно лицемерно разкрасявано, на места и обличано в по-меки форми, но в никой случай не е било отстранено.

Първият резултат от тъй установилото се самовластие на мъжете се проявява във възникващата сега междинна форма на патриархалното семейство. Това, което го характеризира главно, не е многоженството, за което ще говорим по-нататък, а

„организацията на известен брой свободни и несвободни лица в едно семейство под бащинската власт на главата на семейството. В семитската форма главата на семейството живее в многоженство, несвободните имат жени и деца и целта на цялата организация е грижата за стадата в пределите на определена територия.“[68]

Същественото е включването на несвободни в състава на семейството и бащинската власт; затова завършен тип на тази семейна форма е римското семейство. Думата familia означава първоначално не състоящия се от сантименталности и домашни раздори идеал на днешния филистер, у римляните първоначално тя не се отнася дори и до брачната двойка и нейните деца, а само до робите. Famulus значи домашен роб, а familia е съвкупността на робите, които принадлежат на един човек. Още по времето на Гай familia, id est patrimonium (т. е. наследството) се е предавала по завещание. Изразът е бил измислен от римляните, за да бъде означен един нов обществен организъм, главата на който по силата на римската бащинска власт е бил господар на жена и деца и известен брой роби, с правото над живота и смъртта на всички.

„И така, думата не е по-стара от обвитата в желязна броня семейна система на латинските племена, възникнала след въвеждането на полевъдството и узаконяването на робството и след отделянето на арийските италийци от гърците[69].“

Маркс прибавя: „Съвременното семейство съдържа в зародиш не само робство (servitus), но и крепостничество, защото то от самото начало има отношение спрямо земеделските повин-

ности. То съдържа *в миниатюр* всички *онези* противоположности, които по-късно широко се развиват в обществото и в неговата държава."[70]

Такава форма на семейство означава преход от брака по двойки към моногамия. За да се осигури верността на жената, значи и истинското бащинство на децата, жената е предоставена безусловно на властта на мъжа; и ако той я убива, той упражнява само своето право.*

С патриархалното семейство навлизаме в областта на писаната история, а заедно с това в една област, където сравнителната юриспруденция може да ни окаже значителна помощ. И действително тя ни е довела тук до значителна крачка напред. Ние дължим на Максим Ковалевски („Очерк върху произхода и развитието на семейството и собствеността", Стокхолм, 1890, стр. 60—100) доказателството, че патриархалната домашна община (patriarchalische Hausgenossenschaft), каквато намираме и днес още у сърби и българи под името „задруга" (по смисъл приблизително: другарство, другаруване) или „братство" и във видоизменена форма у ориенталски народи, е образувала преходната степен между майчинско-правното семейство, произлязло от груповия брак, и единичното (отделното) семейство на съвременния свят. Това изглежда доказано поне за културните народи на Стария свят — за арийците и семитите.

Южнославянската задруга дава най-добрия, жив още пример на такава семейна община. Тя обхваща няколко поколения от потомци на един баща заедно с техните жени, като всички живеят заедно в един двор, заедно обработват своите ниви, хранят се и обличат от общи запаси и заедно владеят излишъка от добива. Общината се намира под върховното управление на домакина (domàcin), който я представлява навън, може да отчуждава по-малки предмети, води касата и е отговорен за нея, както и за правилния ход на цялото домакинство. Той е избираем и съвсем не е нужно да бъде най-старият. Жените и тяхната работа са под ръководството на домакинята (domácica), която обикновено е жената на домакина. Тя има също важен, често пъти решаващ глас при избора на съпруг за момичетата. Но върховната власт има семейният съвет, събранието на всички възрастни членове, жени и мъже. Пред това събрание домакинът дава сметка; то взима най-важните решения, раздава правосъдие на членовете, решава по-важните покупки и продажби, особено на земя, и т. н.

* По-нататъшният текст до думите: „Преди да минем към моногамията" (виж настоящия том, стр. 65), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

Едва преди около десет години бе доказано, че и в Русия[71] още съществуват такива големи семейни сдружения; сега е общопризнато, че те също тъй дълбоко се коренят в руските народни обичаи, както и селската община. Те фигурират в най-стария руски законник, в „Правда" на Ярославл[72], под същото име (vervj*), както и в далматинските закони[73], а доказателства за тях могат да се намерят и в полските и чешките исторически източници.

И у германците, според Хойслер („Институции на германското право"[74]), стопанската единица първоначално не е отделното семейство в съвременния смисъл, а „домашната община" („Hausgenossenschaft"), която се състои от няколко поколения, респективно отделни семейства, и наред с това доста често включва и несвободни в своя състав. Също и римското семейство се свежда към тоя тип и поради това в последно време е силно оспорвана абсолютната власт на бащата на семейството, както и безправието на останалите членове на семейството по отношение на него. Изглежда, и у келтите са съществували подобни семейни общини в Ирландия; във Франция те се запазили до Френската революция в Ниверне под името parçonneries, а във Франш Конте и досега не са съвсем изчезнали. В околността на Луан (департамент Сона и Лоара) се срещат големи селски къщи с обща, висока, стигаща до стряхата централна зала и около нея стаи за спане, в които се влиза по стълби с шест до осем стъпала и в които живеят няколко поколения на същото семейство.

В Индия домашната община със съвместно обработване на земята се споменава още от Неарх[75] във времето на Александър Велики и съществува и до днес в същата местност (Пенджаб) и в цялата северозападна част на страната. В Кавказ сам Ковалевски можа да докаже нейното съществуване. В Алжир тя още съществува у кабилите. Дори изглежда да е съществувала и в Америка; искат да я открият в „calpullis", които Зурита[76] описва в старо Мексико; а Кунов („Ausland", 1890, № 42—44)[77] доста ясно е доказал, че в Перу по времето на завладяването му е съществувало устройство, подобно на германската марка (странно е, че то се е наричало също така marca), с периодично разделяне на обработваемата земя, значи с индивидуална обработка на земята.

Във всеки случай патриархалната семейна община, с общо земевладение и съвместно обработване на земята, получава сега

---

* — вервь. *Ред.*

съвсем друго значение, отколкото по-рано. Не можем повече да се съмняваме във важната преходна роля, която тя е играла у културните народи и у някои други народи на Стария свят в периода между семейството с майчинско право и отделното семейство. По-долу ще се върнем към направеното от Ковалевски по-нататъшно заключение, че тя е била също преходната степен, от която се е развила селската община, или марката, с обработване на земята от отделни семейства и с първоначално периодично, а след това окончателно разделяне на орната земя и ливадите.

Относно семейния живот в тези семейни общини трябва да отбележим, че поне в Русия бащата на семейството силно злоупотребява със своето положение спрямо по-младите жени в общината, особено спрямо снахите, и често си образува от тях харем; руските народни песни са твърде красноречиви за това.

Преди да минем към бързо развиващата се след падането на майчинското право моногамия, нека кажем още няколко думи за многоженството и многомъжеството. Тези две форми на брак могат да бъдат само изключения — тъй да се каже, исторически луксозни продукти — дори ако се срещат в някоя страна успоредно една до друга, което, както е известно, не става. Тъй като изключените от многоженството мъже не могли да намерят утеха при жените, станали излишни вследствие многомъжеството, а броят на мъжете и жените, независимо от социалните институции, досега е бил почти еднакъв — то нито едната, нито другата форма на брак в никакъв случай не е могла да стане общопризната. В действителност многоженството на един мъж очевидно е било продукт на робството и се е ограничавало само до отделни лица, заемащи изключително положение. В семитското патриархално семейство в многоженство живее само патриархът и най-много още някои негови синове, а останалите трябва да се задоволят с една жена. Така е и днес още в целия Ориент: многоженството е привилегия на богатите и знатните, като жените се доставят главно чрез покупка на робини; масата на народа живее в моногамия. Също такова изключение е и многомъжеството в Индия и Тибет, чийто несъмнено небезинтересен произход от груповия брак* трябва да се изследва по-подробно. Впрочем в своята практика многомъжеството изглежда много по-търпимо, отколкото ревнивият режим на мохамеданските хареми. Поне у наирите в Индия всеки трима, четирима или повече мъже наистина имат

* В изданието от 1884 г. вместо „груповия брак" е напечатано „пуналуалното семейство". *Ред.*

една обща жена, но всеки от тях може наред с това да има заедно с други три или повече мъже втора жена и по същия начин и трета, четвърта и т. н. Чудно е, че Мак-Ленан в тия брачни клубове, в повечето от които човек може едновременно да членува и които той сам описва, не е открил новата категория *клубен брак*. Впрочем, тоя обичай на брачни клубове съвсем не е истинско многомъжество; напротив, както вече забеляза Жиро-Телон, това е особена (Specialisierte) форма на групов брак: мъжете живеят в многоженство, жените — в многомъжество.*

4. *Моногамното семейство*. Както видяхме, то произлиза от семейството по двойки на границата между средното и висшето стъпало на варварството; неговата окончателна победа е един от признаците на започващата цивилизация. То почива върху господството на мъжа с изричната цел на раждане деца с безспорно бащинство, а това бащинство е необходимо, защото тези деца един ден трябва да встъпят като кръвни наследници във владение на бащиното имущество. То се различава от брака по двойки по много по-голямата устойчивост на брачната връзка, която сега не може вече да се разкъсва по желанието на двете страни. По правило сега само мъжът може да я разкъсва и да натирва своята жена. Правото на съпружеска изневяра му е осигурено и сега поне от обичая (Code Napoléon** му признава изрично това право, доколкото той не води чуждата жена в семейния дом[78]) и с растящото обществено развитие то се практикува все повече; ако неговата жена си спомни старата полова практика и поиска да я поднови, тя бива наказвана по-строго, отколкото когато и да било по-рано.

В цялата ѝ суровост новата форма на семейство срещаме у гърците. Докато, както отбелязва Маркс[79], положението на богините в митологията ни представя един по-раншен период, когато жените са имали повече свобода и по-почетно положение, в героичната епоха намираме жената вече унизена от господството на мъжа и от конкуренцията на робините.*** Достатъчно е да се прочете в „Одисеята" как Телемах прекъсва майка си и я заставя да млъкне[80]. Младите жени-пленнички стават у Омир

* Последната фраза е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

** Наполеоновият кодекс. *Ред.*

*** В изданието от 1884 г. краят на тази фраза бил даден в следния вид: „В героичната епоха ние намираме жената в положение на полузатворническа изолация, което имало за цел да удостовери бащинството за децата." Следващият текст до думите: „гъркините често намирали случай да измамват своите мъже" (виж настоящия том, стр. 68), е почти изцяло прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г., при което били използвани няколко фрази, съдържащи се в изданието от 1884 г. *Ред.*

жертва на чувствената похот на победителите; военачалниците си избират по ред и според своя ранг най-красивите; цялата Илиада се върти, както е известно, около спора между Ахил и Агамемнон заради една такава робиня. При всеки по-значителен Омиров герой е споменатa и пленената девойка, с която той дели палатката и леглото си. Тези девойки героите отвеждат също в родината и в съпружеския дом, както у Есхил постъпва Агамемнон с Касандра[81]; създадените с такива робини синове получават малък дял от бащиното наследство и се смятат напълно свободни; Тевкър е такъв извънбрачен син на Теламон и може да носи името на баща си. От законната съпруга се изисква търпеливо да понася всичко това, но сама да пази строго целомъдрие и съпружеска вярност. Макар че гръцката жена от героичната епоха е по-зачитана, отколкото жената от периода на цивилизацията, все пак тя е за мъжа в края на краищата само майка на неговите законни деца-наследници, негова главна домоуправителка и началница на робините, които той може да направи свои любовници, когато пожелае, и в действителност ги прави. Съществуването на робството наред с моногамията, наличността на млади красиви робини, които принадлежат *на мъжа* с всичко, каквото имат, това от самото начало придало на моногамията нейния специфичен характер — да бъде моногамия *само за жената*, но не и за мъжа. Такъв характер тя има и днес.

За по-късните гърци трябва да правим разлика между дорийци и йонийци. Първите, за класически образец на които служи Спарта, имат в някои случаи още по-архаични брачни отношения, отколкото ги изобразява сам Омир. В Спарта съществува един видоизменен от държавата според тамошните възгледи брак по двойки, който в някои отношения напомня груповия брак. Бездетни бракове биват разтрогвани: цар Анаксандрид (около 650 години преди нашето леточисление) взел към своята бездетна жена втора и водил две домакинства; около същото време цар Аристон взел трета към двете си безплодни жени, но затова освободил една от първите. От друга страна, няколко братя могли да имат обща жена; приятелят, комуто жената на приятеля харесвала повече, можел да я разделя с него и се смятало за прилично да бъде предоставена собствената жена на разположение на някой як „жребец“, както би казал Бисмарк, дори ако той не е съгражданин. От едно място у Плутарх, където една спартанка отправя към своя мъж обожателя, който я преследва с предложения, може да се заключи — според Шьоман — дори за още по-голяма свобода на нравите.[82] Затова и действително нарушаване на съпружеската вярност, изневяра на жената

зад гърба на мъжа, е било нещо нечувано. От друга страна, в Спарта, поне в най-доброто ѝ време, домашните роби били непознати, крепостните илоти живеели отделени в имениятa; затова изкушението да се забавляват с техните жени е било за спартиатите[83] по-малко. При всички тези условия естествено е, че жените в Спарта заемали много по-почетно положение, отколкото у другите гърци. Спартанските жени и елитът на атинските хетери са единствените жени в Гърция, за които древните автори говорят с респект и чиито изказвания те намират достойни за отбелязване.

Съвсем иначе е у йонийците, за които е характерна Атина. Момичетата се учили само да предат, тъкат и шият и най-много — малко да четат и пишат. Те били почти затворнички, дружели само с други жени. Женските покои били отделна част от къщата, в горния етаж или в задната част, където мъже, а особено чужди, трудно проникували и където жените се оттегляли при посещение на мъже. Жените не излизали вън от къщи, без да бъдат придружени от робиня; в къщи те били буквално под стража; Аристофан говори за молоски кучета, държани за плашене на браконарушителите[84], а в азиатските градове за надзор върху жените държели евнуси, които били фабрикувани на остров Хиос още в Херодотово време за продажба и, според Ваксмут, не само за варварите.[85] У Еврипид жената е наречена oikurema,[86] вещ за домашна употреба (думата е от среден род), и за атинянина, вън от службата ѝ да ражда деца, тя действително е била само старша домашна прислужница. Мъжът се отдавал на своите гимнастически упражнения, на своите публични събрания, от които жената била изключена; освен това той имал често и робини на свое разположение, а в периода на разцвета на Атина — и една широко разпространена и покровителствувана от държавата проституция. Именно на почвата на тая проституция се развиват единствените гръцки женски характери, които със своя ум и своя художествен вкус така се издигнали над общото равнище на жените в древността, както се издигнали спартанките със своя характер. Но че атинянката е трябвало първом да стане хетера, за да стане жена, това е най-строгата присъда срещу атинското семейство.

Това атинско семейство с течение на времето станало оня образец, по който устройвали своите домашни отношения не само другите йонийци, но постепенно и всички гърци от метрополията и колониите. Но въпреки всичкото затворничество и надзор, гъркините често намирали случай да измамват своите мъже; а последните, които биха се срамували да проявят каквато и да е любов

към своите жени, се забавлявали с всевъзможни любовни игри с хетерите; но унижението на жените си отмъщавало на мъжете и унижавало и тях, докато в края на краищата те потънали в отвратителна педерастия и посрамили своите богове, както и самите себе си, с мита за Ганимед.

Такъв е произходът на моногамията, доколкото можем да го проследим у най-цивилизования и най-високо развит народ на древността. Тя в никой случай не е плод на индивидуална полова любов, с която е нямала абсолютно нищо общо, защото браковете, както и по-рано, си оставали бракове по сметка. Тя е първата семейна форма, основана не на естествени, а на икономически условия*, именно на победата на частната собственост над първоначалната самобитна обща собственост. Господство на мъжа в семейството и раждане на деца, които да бъдат само негови и определени за наследници на неговото богатство — такава е била изключителната цел на еднобрачието, открито изказана от гърците. Във всичко друго то е било за тях товар, дълг към боговете, държавата и своите прадеди, който трябвало да бъде изпълнен. В Атина законът изисква от мъжа не само встъпване в брак, но и изпълняване на един минимум от така наречените съпружески задължения.**

Следователно еднобрачието се появява в историята съвсем не като помирение на мъжа и жената, още по-малко като найвисша форма на брака. Напротив. То се появява като поробване на отделния пол от другия, като провъзгласяване на непознат досега в цялата предистория антагонизъм на половете. В един стар, ненапечатан ръкопис, изготвен от Маркс и мене в 1846 г., аз намирам следните думи: „Първото разделение на труда е това между мъжа и жената за създаване на деца“.[87] И днес мога да добавя: първата класова противоположност, която се появява в историята, съвпада с развитието на антагонизма между мъжа и жената в еднобрачието, а първото класово потисничество — с това на женския пол от мъжкия. Еднобрачието е било голям исторически прогрес, но същевременно то открива, наред с робството и частното богатство, онази и до днес продължаваща се епоха, в която всеки прогрес е същевременно и относителен регрес, като благополучието и развитието на едни се осъществяват чрез мъките и потискането на други. Еднобрачието е клетъчната форма на цивилизованото общество, по която можем да изучава-

* В изданието от 1884 г. вместо думите „икономически условия“ е напечатано: „обществени условия“; краят на фразата от думите: „именно победа на частната собственост“, е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

** Последната фраза е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ме природата на развиващите се в него противоположности и противоречия.

Старата относителна свобода на полово общуване съвсем не изчезва с победата на брака по двойки или дори на еднобрачието.

„Старата брачна система, сведена до по-тесни граници чрез постепенното отмиране на пуналуалните групи, все още е обгръщала развиващото се понататък семейство и е тормозила развитието му чак до първите проблясъци на цивилизацията... тя изчезва, най-после, в новата форма на хетеризма, която преследва хората и в периода на цивилизацията като мрачна сянка, разстлана над семейството."[88]

Под хетеризъм Морган разбира съществуващото *редом с еднобрачието* извънбрачно полово общуване на мъжете с неомъжени жени, което, както е известно, цъфти в най-различни форми през целия период на цивилизацията и все повече и повече се превръща в явна проституция.* Този хетеризъм иде направо от груповия брак, от жертвеното отдаване на жената, чрез което тя си откупувала правото на целомъдрие. Отдаването за пари било първоначално религиозен акт, то ставало в храма на богинята на любовта и парите отивали отначало в съкровищницата на храма. Хиеродулите[89] на Анаитис в Армения, на Афродита в Коринт, както и прикрепените към храмовете религиозни танцьорки в Индия, така наречените баядерки (думата е изопачена от португалската bailadeira, танцьорка), са първите проститутки. Отдаването, първоначално дълг на всяка жена, по-късно било практикувано само от тези жрици като заместнички на всички останали жени. У други народи хетеризмът води началото си от позволената на момичетата полова свобода преди брака — значи също остатък от груповия брак, само че стигнал до нас по друг път. С появата на имущественото неравенство, т. е. вече на висшето стъпало на варварството, наред с робския труд се появява спорадично и наемният труд и едновременно като необходим негов спътник професионалната проституция на свободните жени наред с принуждаването на робините да се отдават на мъжете. По тоя начин наследството, което груповият брак завеща на цивилизацията, е двойствено, както и всичко, което цивилизацията създава, е двойствено, двусмислено, раздвоено, противоречиво: от една страна — моногамия. от друга страна — хетеризъм с неговата крайна форма, проституцията. Хетеризмът е също обществена институция като всяка друга; той е продължение на старата полова свобода — в полза на мъжете. На

* По-нататъшният текст до думите „Хетеризмът е също обществена институция" (виж настоящата стр., по-долу), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

дело не само търпян, но и свободно практикуван особено от господствуващите класи, хетеризмът бива осъждан на думи. Но в действителност това осъждане никак не засяга участвуващите в него мъже, а само жените: те биват заклеймявани и изхвърляни от обществото, за да бъде още един път прокламирано безусловното господство на мъжете над женския пол като основен обществен закон.

Но така се развива едно второ противоречие в самата моногамия. Редом с мъжа-съпруг, който подслажда живота си с хетеризма, стои пренебрегнатата жена-съпруга.* Едната страна на противоречието е немислима без другата, както не е възможно да имаме в ръка цяла ябълка, след като сме изяли половината. Обаче такова, изглежда, е било мнението на мъжете, докато техните жени най-после не ги вразумили. С еднобрачието се появяват две постоянни, по-рано неизвестни характерни обществени фигури: постоянният любовник на жената и мъжът рогоносец. Мъжете удържаха победа над жените, но увенчаването на победителите поеха великодушно победените. Наред с еднобрачието и хетеризма прелюбодеянието стана неизбежно обществено явление — забранено, строго наказвано, но неизкоренимо. Сигурността на произхода на децата от законния баща продължава да почива най-много на морално убеждение и за да разреши неразрешимото противоречие, Code Napoléon въведе чл. 312:

„L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari" — „Заченатото през време на брака дете има за баща съпруга".

Такъв е последният резултат от три хиляди години съществуване на еднобрачието.

По такъв начин в случаите, когато единичното (отделното) семейство остава вярно на своя исторически произход и когато поради изключителното господство на мъжа ясно се проявява антагонизмът между мъжа и жената, това единично семейство ни дава в миниатюр картината на същите противоположности и противоречия, в които се движи обществото, разделено на класи след настъпването на цивилизацията, без да може да ги разреши и преодолее. Аз говоря тук, разбира се, само за онези случаи на еднобрачие, когато брачният живот в действителност протича според предписанията на първоначалния характер на тази институция, но жената се бунтува против господството на мъжа. Че не всички бракове протичат така, това никой не знае по-добре от немския филистер, който също и в дома си не умее да бъде господар, както и в държавата; затова жена му с пълно право е

* Тази и предишната фраза са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

поела браздите на управлението, за които той е недостоен. Но затова пък той се мисли за много по-високостоящ от своя френски другар по нещастие, комуто по-често се случва нещо много по-лошо.

Впрочем, отделното (единичното) семейство не навсякъде и не във всяко време се явявало в оная рязка класическа форма, каквато то е имало у гърците. У римляните, които като бъдещи завоеватели на света са имали по-широк, макар и по-малко изтънчен поглед от гърците, жената е била по-свободна и по-почитана. Римлянинът е смятал, че съпружеската вярност е достатъчно гарантирана от властта му над живота и смъртта на неговата жена. Освен това жената е могла тук наравно с мъжа да разтрогва брака при желание. Но най-големият прогрес в развитието на еднобрачието е постигнат несъмнено с встъпването на германците в историята, и то защото у тях — навярно поради бедността им — моногамията, изглежда, тогава не се била развила още напълно от брака по двойки. До това заключение идваме въз основа на следните три обстоятелства, които Тацит споменава. Първо, при цялата светост на брака — „те се задоволявали с една жена, жените живеели оградени от целомъдрие“[90] — все пак за знатните и за вождовете на племената било позволено многоженството, значи подобно на американците, у които съществувал брак по двойки. Второ, преходът от майчинско право към бащинско право е могъл да се извърши у тях едва скоро преди това, защото майчиният брат — най-близкият мъжки сродник на рода по майчинското право — бил считан още у тях почти като по-близък роднина от собствения баща, пак подобно на гледището на американските индианци, у които Маркс (както често е казвал) е намерил ключа за разбиране на нашето собствено първобитно минало. И, трето, жените у германците се ползували с голямо уважение и значително влияние и в обществените работи, което е в пряко противоречие с моногамното господство на мъжете. Почти във всичко това германците не се различават от спартанците, у които, както видяхме, бракът по двойки също не е бил още напълно преодолян.* И така, и в това отношение заедно с германците придобил световно господство един съвсем нов елемент. Новата моногамия, развила се върху развалините на Римската империя от смешението на народите, облякла господството на мъжете в по-меки форми и дала на жените поне външно много по-почетно и по-свободно положение, каквото класическата древност никога не е познавала. С това тепърва била съз-

* Последната фраза е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

дадена възможността, изхождайки от моногамията — в нея, редом до нея и против нея, според обстоятелствата, — да се постигне най-големият нравствен прогрес, който ѝ дължим: съвременната индивидуална полова любов, непозната в цялата по-раншна история.

Но този прогрес е произлязъл несъмнено от обстоятелството, че германците преживявали още периода на семейството по двойки и присадили към моногамията (доколкото било възможно) съответното на това семейство положение на жената, а съвсем не от някакво приказно и чудно предразположение на германците към чистота на нравите, която всъщност се свежда до това, че бракът по двойки действително е свободен от резките нравствени противоречия, присъщи на моногамията. Напротив, германците при своите преселвания, особено на югоизток, към степните номади на Черно море, били дълбоко паднали в нравствено отношение и възприели от тях не само изкуството им да яздят, но и твърде противоестествени пороци, което Амиан изрично потвърждава за тайфалерите и Прокопий за херулите[91].

Но ако от всички познати форми на семейство моногамията е била единствената форма, при която е могла да се развие съвременната полова любов, това не значи, че последната се е развила в нея изключително или предимно като любов на съпрузите един към друг. Самата природа на трайното еднобрачие под господството на мъжа изключва това. При всички исторически активни, т. е. при всички господствуващи, класи сключването на брак си остава, каквото е било след времето на брака по двойки — сделка, която уреждат родителите. И първата, проявила се в историята форма на половата любов като страст, като присъща за всеки човек (поне от господствуващите класи) страст, като висша форма на половия нагон — което именно съставя нейния специфичен характер, — тази нейна първа форма, рицарската любов на средновековието, в никой случай не е била съпружеска любов. Напротив. В своята класическа форма у провансалците тя с издути платна е устремена към нарушения на съпружеската вярност и техните поети я възпяват. Цветът на провансалската любовна поезия[92] са албите (albas), по немски песни на зората. Те с ярки цветове описват как рицарят лежи в леглото при своята красавица — жената на друг мъж, — докато вън стои пазачът, който, щом сипне зората (alba), му дава знак, за да може незабелязан да се измъкне; сцената на раздялата образува найсилния момент. Северните французи, както и почтените немци, също възприели тоя вид поезия със съответния му маниер на рицарска любов и старият наш Волфрам фон Ешенбах е съставил

на тази съблазнителна тема три чудно хубави песни, които аз обичам повече от трите му дълги героически поеми.

Има два вида встъпване в брак в съвременната нам буржоазна среда. В католическите страни родителите, както и преди, избират за младия буржоазен син подходяща жена и последицата от това, разбира се, е най-пълно развитие на присъщото на моногамията противоречие: разцвет на хетеризма от страна на мъжа, разцвет на изневярата от страна на жената. Католическата църква навярно и затова е отменила бракоразвода, защото се е убедила, че против съпружеската изневяра, както и против смъртта, не е намерен още лек. В протестантските страни пък по правило се позволява на буржоазния син по-голяма или по-малка свобода в избора на жена от своята класа, като в основата на сключването на брака може да лежи и известна доза любов, което за благоприличие винаги се изисква — в духа на протестантското лицемерие. Тук хетеризмът се практикува от мъжа по-флегматично и измяната на жената не е така честа. Но тъй като при всяка форма брак хората си остават такива, каквито са били преди брака, а буржоата в протестантските страни са повечето филистери, то тази протестантска моногамия, взета като средно от най-добрите случаи, довежда брачното съжителство до непоносима скука, която наричат семейно щастие. Най-добро огледало на тия два начина на женитба е романът: за католическия начин — френският роман, за протестантския начин — немският*. И в единия, и в другия „той ги получава“: в немския младият мъж — момичето, във френския съпругът — рогата. Кой от двамата е по-зле, не винаги е ясно. Поради това и скуката на немския роман ужасява френския буржоа също тъй, както „безнравствеността“ на френския роман — немския филистер. Впрочем, в последно време, откакто „Берлин става световен град“, немският роман започва да говори по-малко боязливо за отдавна добре познатите там хетеризъм и съпружеска изневяра.

Но и в двата случая бракът се обуславя от класовото положение на участвуващите и затова винаги е брак по сметка.** Този брак по сметка доста често и в двата случая се превръща в най-груба проституция — понякога на двете страни, а много почесто на жената, която се различава от обикновената куртизанка само по това, че отдава под наем своето тяло не като наемна работничка на парче, а веднъж завинаги го продава в робство. И за всички бракове по сметка важат думите на Фурие:

* В изданието от 1884 г.: „немският и шведският“. *Ред.*

** По-нататъшният текст до думите: „Половата любов може да стане правило“, е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

„Както в граматиката две отрицания дават едно утвърждение, така в брачния морал две проституции се считат за една добродетел."[93]

Половата любов ще стане и може да стане действително правило в отношението към жената само сред угнетените класи, значи в днешно време — сред пролетариата, независимо дали това отношение е официално признато или не. Защото тук са отстранени всички основи на класическата моногамия. Тук липсва всякаква собственост, за чието запазване и наследяване именно са създадени моногамията и господството на мъжа; затова тук липсва всякаква подбуда за установяване господство на мъжа. Нещо повече — липсват и средствата: гражданското право, което охранява това господство, съществува само за имотните и за техните взаимоотношения с пролетариите; то струва пари и поради бедността на пролетария няма никакво значение за отношението на работника към неговата жена. Тук решават съвсем други лични и обществени отношения. Особено след като едрата индустрия принуди жената да остави дома си и да отиде на пазара на труда и във фабриката, като често тя изхранва семейството, рухна и последният остатък от господство на мъжа в пролетарския дом, като е останала може би само известна доза бруталност към жените, вкоренила се след въвеждането на моногамията. Следователно семейството на пролетария не е вече моногамно в строг смисъл, дори при най-страстна любов и неизменна вярност на двамата и въпреки всевъзможните църковни и светски благословии. Затова и вечните спътници на моногамията, хетеризмът и съпружеската изневяра, тук играят съвсем нищожна роля; жената фактически си е върнала правото да разтрогва брака и когато страните не могат да се понасят, те предпочитат да се разделят. С една дума, пролетарският брак е моногамен в етимологическия смисъл на думата, но съвсем не в историческия и смисъл*.

Нашите юристи наистина смятат, че прогресът на законодателството все повече отнема на жените всякакво основание за оплакване. Законодателните системи на съвременните цивилизовани страни все повече признават, първо, че бракът, за да бъде валиден, трябва да е един доброволно сключен от двете страни договор, и, второ, че и през време на брака двете страни трябва да имат еднакви права и задължения. Ако тези две изисквания бъдат проведени последователно, жените биха имали всичко, каквото могат да желаят.

---

* Целият по-нататъшен текст на настоящата глава освен заключителния абзац, започващ с думите: „Да се върнем обаче към Морган" (виж настоящия том, стр. 85), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

Тази чисто юридическа аргументация е съвсем същата, с която радикалният буржоа републиканец призовава пролетариите да мируват. Трудовият договор също трябва доброволно да се сключва от двете страни. Но той е доброволно сключен, доколкото законът *на книга* поставя двете страни в равно положение. Властта, която различното класово положение дава на едната страна, натискът, който тая власт упражнява върху другата страна, действителното икономическо положение на двете страни — всичко това не интересува закона. Също и през времетраенето на трудовия договор двете страни трябва да бъдат равноправни, доколкото едната или другата не се откаже изрично от него. Но́ че икономическото положение принуждава работника да се отказва дори от последната привидност на равноправие, за това законът също не е виновен.

По отношение на брака дори и най-напредничавият закон е напълно удовлетворен, щом участниците формално са вписали в протокола своето доброволно съгласие. Какво става зад юридическите кулиси, където протича действителният живот, как се стига до това доброволно съгласие — това не интересува закона и юриста. И все пак най-простото сравнение на правото в различни страни би трябвало да покаже на юриста какво представлява това доброволно съгласие. В страните, където законът задължително осигурява на децата дял от имуществото на родителите, значи, където те не могат да бъдат лишавани от наследство — в Германия, в страните с френско право и т. н., — децата при встъпване в брак са свързани със съгласието на родителите. В страните с английско право, гдето законът не изисква родителското съгласие за встъпване в брак, родителите имат пълната свобода да завещават своето имущество, те могат при желание да лишат от наследство своите деца. Ясно е, че въпреки това и именно поради това сред класите, където има какво да се наследява, в Англия и Америка, свободата на сключване на брак фактически не е нито с косъм по-голяма, отколкото във Франция и Германия.

Не по-добре е и с юридическото равноправие на мъжа и жената в брака. Правното неравенство на двамата, наследено от по-раншните обществени отношения, не е причина, а резултат от икономическия гнет на жената. В старото комунистическо домашно стопанство, което обхващало много брачни двойки с техните деца, повереното на жените ръководство на домакинството било също така обществено необходимо занятие, както добиването на хранителни продукти от мъжете. С появата на патриархалното семейство и още повече с моногамното отделно семейство положението се изменило. Ръководенето на домакинството изгубило

своя обществен характер. То не засягало вече обществото. То станало *частна служба;* жената станала първа прислужница, изтикана от участие в общественото производство. Едва едрата индустрия на нашето време отново ѝ откри — и то само на пролетарката — пътя към общественото производство. Но при това, ако изпълнява своите длъжности на частна служба в семейството, тя остава изключена от общественото производство и не може да припечели нищо; а ако иска да участвува в обществения труд и самостоятелно да припечелва нещо, тя не е в състояние да изпълнява семейните си задължения. И такова е положението на жената както във фабриката, така и във всички други отрасли, включително медицината и адвокатството. Съвременното отделно семейство почива на явното или прикрито домашно робство на жената, а съвременното общество е една маса, която изцяло се състои от отделни семейства като негови молекули. Мъжът днес трябва в повечето случаи да припечелва, да изхранва семейството, поне в имотните класи, и това му дава господствуващо положение, което не се нуждае от никакви специални юридически привилегии. Той е в семейството буржоата, жената представлява пролетариатът. Но в областта на индустрията специфичният характер на тегнещия върху пролетариата икономически гнет се проявява в пълната си острота едва когато са премахнати всички, основани на закона особени привилегии на капиталистическата класа и е възстановено пълното юридическо равенство на двете класи; демократическата република не премахва противоположността на двете класи, напротив, тя именно създава почвата, върху която ще се завърши борбата за разрешение на тая противоположност. И също така своеобразният характер на господството на мъжа над жената в съвременното семейство и необходимостта, както и начинът за установяване на действително обществено равенство на двамата ще изпъкнат в пълна светлина едва когато двамата юридически станат напълно равноправни. Тогава ще се види, че освобождението на жената има за своя първа предпоставка връщането на целия женски пол към общественото производство, което на свой ред изисква отделното семейство да престане да бъде стопанска единица на обществото.

*

* *

И така, ние имаме три главни форми на брака, които в основни линии отговарят на трите главни стадия в развитието на

човечеството. На дивачеството отговаря груповият брак, на варварството — бракът по двойки, на цивилизацията — моногамията, допълнена със съпружеска изневяра и проституция. На висшето стъпало на варварството между брака по двойки и моногамията се вмъква господството на мъжете над робините и многоженството.

Както показа цялото наше изложение, прогресът, който се проявява в тая последователност на формите, има тази своеобразност, че от половата свобода на груповия брак все повече и повече се лишават жените, но не мъжете. И действително, груповият брак продължава да съществува за мъжете и до днес. Което е престъпление за жената и води след себе си тежки правни и обществени последици, то се смята за мъжа почтено или в найлошия случай като леко морално петно, което той носи с удоволствие. Но колкото повече традиционният хетеризъм се изменя в наше време под въздействието на капиталистическото стоково производство и се приспособява към него, колкото повече той се превръща в неприкрита проституция, толкова повече той действува деморализиращо. И при това той деморализира много повече мъжете, отколкото жените. Проституцията развращава между жените само ония нещастници, които стават нейни жертви, но и тях далеч не толкова, както обикновено се мисли. Затова пък тя разваля характера на всички мъже. Например дългото годеничество в девет случая от десет е истинска предварителна школа за съпружеска изневяра.

Но ние вървим към един обществен преврат, когато досегашните икономически основи на моногамията ще изчезнат също тъй неминуемо, както и основите на нейното допълнение — проституцията. Моногамията е възникнала вследствие съсредоточаването на големи богатства в едни ръце — в ръцете на мъжа — и от потребността тия богатства да бъдат наследени от децата на тоя мъж, а не на друг. За това е била нужна моногамия на жената, а не на мъжа, така че тази моногамия на жената съвсем не пречи на явната или тайна полигамия на мъжа. Но предстоящият обществен преврат, превръщайки в обществена собственост огромната част на трайните, подлежащи на наследяване богатства — средствата за производство, — ще сведе до минимум всички тези грижи за унаследяване. Но тъй като моногамията възникнала по икономически причини, ще изчезне ли тя, когато изчезнат тия причини?

На това може да се отговори не без основание: тя не само не ще изчезне, а, напротив, едва тогава напълно ще се осъществи. Защото с превръщането на средствата за производство в обществена собственост ще изчезне и наемният труд, пролетариатът,

значи и необходимостта за известен — статистически изчислим — брой жени да се отдават за пари. Проституцията ще изчезне и моногамията, вместо да отмре, ще стане най-после действителност и за мъжете.

Следователно положението на мъжете във всеки случай силно ще се измени. Но и в положението на жените, на *всички* жени, ще настъпи значителна промяна. С преминаването на средствата за производство в обществена собственост отделното семейство престава да бъде стопанска единица на обществото. Частното домашно стопанство ще се превърне в обществено производство. Грижата за децата и тяхното възпитание ще стане обществена работа; обществото ще се грижи еднакво за всички деца, брачни и извънбрачни. С това ще отпадне тревогата за „последиците“, която образува днес най-съществения обществен — морален и икономически — момент, спъващ момичето да се отдаде без страх и опасения на любимия мъж. Не ще ли бъде това достатъчна причина за постепенно развитие на по-свободни полови сношения, а заедно с това и на снизходително обществено мнение за моминска чест и женски свян? И, най-после, не видяхме ли, че в съвременния свят моногамията и проституцията са наистина противоположности, но неразделими противоположности, полюси на един и същ обществен порядък? Може ли проституцията да изчезне, без да повлече със себе си в пропастта и моногамията?

Тук влиза в действие един нов момент, който на времето, когато се оформявала моногамията, съществувал най-много в зародиш: индивидуалната полова любов.

Преди средните векове не може да става дума за индивидуална полова любов. Че личната красота, близкото общуване, еднаквите наклонности и т. н. у хора от различен пол са пробуждали стремеж към полово общуване, че за мъжете, както и за жените, съвсем не било безразлично с кого са влизали в такива интимни отношения — това се разбира от само себе си. Но оттук до истинската полова любов е още безкрайно далече. През цялата древност браковете се сключват от родителите за сметка на младите и последните се примиряват с това. Малкото брачна любов, която познава древността, не е субективна наклонност, а обективен дълг — не основа на брака, а допълнение към него. Любовни отношения в съвременния смисъл се срещат в древността само вън от официалното общество. Пастирите, чиито любовни радости и мъки ни възпяват Теокрит и Мосх, „Дафнис и Хлоя“ на Лонг[94], са все роби, които нямат никакво участие в държавата — жизнената сфера на свободния гражданин. Но извън робите срещаме любовни връзки само като продукт на разложе-

нието на залязващия стар свят, и то с жени, които стоят също вън от официалното общество, с хетери, значи с чужденки или освободени робини: в Атина — в навечерието на нейната гибел, в Рим — във времето на империята. Ако действително са се установявали любовни връзки между свободни граждани и гражданки, то е било само като брачна изневяра. А на класическия поет на любовта в древността, на стария Анакреон, половата любов в наш смисъл била толкова безразлична, че за него дори и полът на любимото същество бил безразличен.

Нашата полова любов се различава съществено от простото полово влечение, от ероса на древните. Първо, тя предполага у любимото същество взаимна любов; в това отношение жената стои наравно с мъжа, докато при античния ерос съвсем не винаги я питат. Второ, половата любов има такава степен на интензивност и трайност, че непритежаването и разлъката изглеждат на двете страни като голямо, ако не най-голямо нещастие; за да се притежават взаимно, те рискуват дори и живота си — нещо, което в древността се случвало само при съпружеската изневяра. И, най-сетне, възниква ново нравствено мерило за преценка на половата връзка: питат не само дали тя е брачна или извънбрачна, но и произтича ли тя от взаимна любов, или не? Разбира се, във феодалната или буржоазната практика с това ново мерило става същото, както с всички други мерила на морала — то не се зачита. Но същевременно то бива признато също като другите — на теория, на хартия. А засега не може и да се иска повече.

Където спира древността със своите наченки на полова любов, там започва средновековието: с изневяра в брака. Вече описахме рицарската любов, която създаде песните на утринната зора. От тази любов, стремяща се към разрушение на брака, до любовта, която трябва да положи неговите основи, лежи още дълъг път, който рицарството не можа да измине докрай. Дори ако минем от лекоправните романски народи към добродетелните германци, намираме в песента за Нибелунгите, че Кримхилда, макар да е влюбена тайно в Зигфрид, не по-малко, отколкото той в нея, когато Гунтер ѝ съобщава, че я обрекъл за жена на един рицар, когото той не назовава, отговаря просто:

„Вие няма защо да ме молите; както заповядате, така ще постъпя; когото вие, господарю, ми дадете за съпруг, за него на драго сърце ще се сгодя.“[95]

И на ум не ѝ идва, че нейната любов въобще може да се вземе под внимание. Гунтер праща сватове за Брунхилда, Ецел за Кримхилда, без да са ги виждали някога; също и в „Гудрун“[96] Зигебант Ирландски се сватосва за норвежката Ута, Хетел от Хе-

гелинген — за Хилда Ирландска, най-после Зигфрид Морландски, Хартмут Ормански и Хервиг Зеландски — за Гудрун; и едва тук последната решава свободно в полза на Хервиг. По правило невястата на младия княз избират неговите родители, ако те са живи, инак той прави това сам, като се съвещава с големите ленни владетели, които във всички такива случаи казват своята тежка дума. Но и не може да бъде другояче. За рицаря или барона, както и за самия княз-владетел на страната, женитбата е политически акт, случай за усилване на своето могъщество чрез нови съюзи; решават интересите на *дома*, а не личните желания. Как може при тия условия любовта да има последната дума при сключването на брак?

Не другояче е и с цеховия жител на средновековните градове. Не друго, а именно охраняващите го привилегии, изпълнените с много уговорки цехови наредби, изкуствените граници, отделящи го юридически тук от другите цехове, там от собствените му цехови колеги или от неговите калфи и чираци, вече достатъчно стеснявали кръга, в който той можел да си търси подходяща съпруга. И коя измежду тях била най-подходящата — при тая забъркана система това решавали безусловно не неговите индивидуални желания, а интересите на семейството.

Така в безкрайното множество случаи сключването на брак си оставало до края на средновековието това, каквото е било отначало — въпрос, който не се решавал от участвуващите. В началото човек се раждал вече оженен — оженен за цяла група от другия пол. В по-късните форми на груповия брак се запазило вероятно същото положение, само че при растящо стесняване на групата. При брака по двойки е правило майките да уговарят браковете на своите деца; и тук решават съображения за нови родствени връзки, които трябва да осигурят на младата двойка по-здраво положение в рода и племето. А когато частната собственост получила превес над обществената и със заинтересоваността в наследяването господствуващо положение заели бащинското право и моногамията, сключването на брак станало напълно зависимо от икономически съображения. *Формата* на брака чрез откуп изчезва, но същността на такъв брак във все по-големи мащаби се практикува, така че не само жената, но и мъжът добива цена — не според личните си качества, а според имуществото си. Че взаимното влечение на участвуващите трябва да надделява над всички други основания за сключване брак — това е в практиката на господствуващите класи нещо нечувано още от самото начало; такова нещо се среща само в романтиката или у потиснатите класи, които обаче не влизат в сметката.

Такова беше положението, което завари капиталистическото производство, когато то от века на географските открития насам благодарение на световната търговия и манифактурата започна да се готви за световно господство. Можеше да се смята, че този начин на сключване брак особено му е подхождал — така и се оказа в действителност. Въпреки това — иронията на световната история е неизчерпаема — именно на капитализма бе отсъдено да направи в него решителен пробив. Като превърна всичко в стока, капиталистическото производство унищожи всички старинни, запазили се от миналото отношения и на мястото на унаследените обичаи, на историческото право то постави покупката и продажбата, „свободния“ договор. Английският юрист Х. С. Мейн мислеше, че е направил велико откритие, когато каза, че целият наш прогрес по отношение на по-ранншите епохи се състои в прехода from status to contract* — от унаследени към доброволно контрактувани[97] порядки, което впрочем (доколкото е правилно) бе казано още в „Комунистическият манифест“[98].

Но договор могат да сключват хора, които свободно разполагат с личността си, със своите постъпки и имущества и са равноправни един спрямо друг. Създаването на такива „свободни“ и „равни“ хора беше именно едно от главните дела на капиталистическото производство. Макар в началото това да ставаше само полусъзнателно и при това в религиозна маскировка, все пак от Лутеровата и Калвиновата реформация насам беше твърдо установено положението, че човек е само тогава напълно отговорен за своите постъпки, когато ги е извършил при пълна свобода на волята, и че нравствен дълг е да се оказва съпротива против всяка принуда към безнравствено деяние. Но как се съгласуваше това с дотогавашната практика на сключване брак? По буржоазното схващане бракът е договор, правна сделка, и то най-важната от всички, защото разпорежда с тялото и душата на двама души за цял живот. Тогава тя наистина се сключваше формално доброволно; без съгласието на участниците тя не можеше да се състои. Но много добре се знаеше как се стигаше до съгласие и кой фактически сключваше брака. Но ако за всички други договори се искаше действителна свобода на решението, защо да не се иска и за този? Нима двамата млади хора, които трябва да бъдат събрани, нямат правото да разполагат свободно със себе си, със своето тяло и с неговите органи? Нима благодарение на рицарството половата любов не влезе в мода и нима в противоположност на рицарската любов на брачна изневяра съпружеска-

* — от статут към договор. *Ред.*

та любов не беше нейната правилна буржоазна форма? Но ако е дълг на съпрузите да се обичат един друг, не е ли също така дълг на обичащите се да се женят сами един за друг, а не друг да ги жени? Не стои ли това право на обичащите се по-високо от правото на родителите, роднините и другите обичайни брачни посредници и сводници? И ако правото на свободен личен избор безцеремонно е проникнало в сферата на църквата и религията, как може то да спре пред непоносимата претенция на по-старото поколение да се разпорежда с тялото, душата, имуществото, щастието и нещастието на по-младото поколение?

Всички тези въпроси трябваше да се повдигнат в едно време, когато бяха разслабени всички стари връзки на обществото и разклатени всички унаследени представи. Светът изведнъж стана почти десет пъти по-голям; вместо един квадрант от полукълбото сега цялото земно кълбо се намираше пред погледа на западноевропейците, които бързаха да завладеят и другите седем квадранти. И заедно със старите тесни граници на родината паднаха и хилядогодишните граници на предписания от средновековието начин на мислене. Пред външния и вътрешния поглед на човека се откри безкрайно широк хоризонт. Какво значение можеше да има добрата репутация на почтеност и наследените от редица поколения почетни цехови привилегии за младия човек, когото примамваха богатствата на Индия, златните и сребърните мини на Мексико и Потози? Това беше за буржоазията времето на странстващото рицарство; то имаше също своя романтика и свои любовни мечти, но по буржоазен вкус и в последна сметка с буржоазни цели.

Стана така, че възходящата буржоазия, особено в протестантските страни, където съществуващият порядък беше най-много изменен, започна все повече и повече да признава и за брака свободата на сключване договор и да я осъществява по гореописания начин. Бракът си оставаше класов брак, но в рамките на класата беше призната на участниците известна степен свобода на избор. И на хартия в теорията за морала, и в поетическите изображения нищо не беше по-твърдо установено от това, че всеки брак, който не почива върху взаимна полова любов и върху действително свободното съгласие на съпрузите, е безнравствен. С една дума, бракът по любов бе провъзгласен за право на човека, и то не само за droit de l'homme*, но и като изключение за droit de la femme.**

* Игра на думи: „droit de l'homme означава право на човека", също и „право на мъжа". *Ред.*

** — право на жената. *Ред.*

Но това право на човека се отличаваше в едно отношение от всички други така наречени права на човека. Докато последните на практика съществуваха само за господствуващата класа — буржоазията, а за потиснатата класа — пролетариата — бяха пряко или косвено окастрени, тук пак се прояви иронията на историята. Господствуващата класа остава под господството на известните икономически влияния и затова сред нея има само в изключителни случаи действително свободно сключени бракове, докато сред потиснатата класа, както видяхме, те са правило.

И така, пълната свобода при сключване на брак може да се осъществи като общо правило само когато премахването на капиталистическото производство и на създадените от него отношения на собственост премахне всички странични икономически съображения, които днес още оказват тъй силно влияние при избора на съпрузите. Тогава вече не ще има никакъв друг мотив освен взаимното влечение.

Тъй като половата любов по своята природа е изключителна — макар че тази изключителност днес се осъществява напълно само у жената, — то бракът, основан на полова любов, е по своята природа еднобрачие. Видяхме колко прав е Бахофен, когато смята напредъка от груповия брак към еднобрачието като дело предимно на жените; само развитието от брака по двойки до моногамията може да се припише на мъжете; и това развитие исторически се състои по същество във влошаване положението на жените и улесняване неверността на мъжете. Затова, когато отпаднат икономическите съображения, поради които жените търпят тази привична изневяра на мъжете — грижата за своето собствено съществуване и още повече за бъдещето на децата, — то постигнатото така равенство на жената, като съдим по целия досегашен опит, ще способствува в безкрайно по-силна степен мъжете да станат действително моногамни, отколкото жените полиандрични.

Но от моногамията решително ще отпаднат ония характерни черти, които е отпечатало върху нея възникването ѝ от отношенията на собствеността, а именно, първо, господството на мъжа и, второ, неразтрогваемостта на брака. Господството на мъжа в брака е проста последица от неговото икономическо господство и изчезва от само себе си заедно с последното. Неразтрогваемостта на брака е отчасти последица от икономическото положение, при което е възникнала моногамията, отчасти традиция от времето, когато връзката на това икономическо положение с моногамията не е била още добре разбирана и се е преувеличавала от религията. Днес тя се нарушава вече хилядократно. Ако нравствен-

е само основаният върху любов брак, то остава нравствен само оня, в който любовта продължава да съществува. Но продължителността на индивидуалната полова любов е твърде различна у разните индивиди, особено у мъжете, и ако влечението съвсем престане или бъде изместено от нова страстна любов, разводът става благодеяние както за двете страни, така и за обществото. На хората ще бъде спестена необходимостта да газят в калта на бракоразводен процес.

И така, каквото можем днес да предположим за формите на половите отношения след предстоящото премахване на капиталистическото производство, е предимно от отрицателен характер и се ограничава най-вече с това, което ще отпадне. Но какво ново ще се появи? Това ще се определи, когато израсте ново поколение: едно поколение от мъже, които никога в своя живот не ще бъдат принуждавани да купуват жената с пари или с други средства на социална власт, и поколение от жени, които никога не ще се отдават на един мъж от други съображения освен от действителна любов, нито ще отказват да се отдават на любимия си от страх пред икономическите последици. Когато се появят тези хора, те пет пари няма да дават за това, което според сегашните представи им се предписва да вършат; те ще си създадат сами своя собствена практика и съобразно с нея ще си изработят свое обществено мнение за постъпките на всекиго поотделно — и точка.

Но да се върнем към Морган, от когото доста се отдалечихме. Историческото изследване на обществените институции, развили се в периода на цивилизацията, излиза извън рамките на неговата книга. Затова съдбата на моногамията през този период го занимава много малко. И той вижда в по-нататъшното развитие на моногамното семейство известен прогрес, приближаване до пълното равноправие на половете, без обаче да смята тая цел за постигната. Но, казва той,

„ако признаем факта, че семейството е минало последователно през четири форми и сега се намира в пета, възниква въпросът, дали тая форма ще се задържи дълго в бъдещето. Единственият възможен отговор е, че семейството ще се развива по-нататък, както се развива обществото, ще се измеия дотолкова, доколкото се изменя обществото, именно, както е било досега. То е продукт на обществената система и ще отразява степента на нейното културно развитие. Тъй като моногамното семейство за времето от започването на цивилизацията се е усъвършенствувало, а особено забележимо в най-ново време, то може най-малкото да предполагаме, че то е способно да се усъвършенствува още повече, докато бъде постигнато равенството на двата пола. Ако в далечното бъдеще моногамното семейство не бъде в състояние да изпълнява изискванията на обществото, то невъзможно е да предскажем какъв характер ще има неговият приемник.“[99]

III

ИРОКЕЗКИЯТ РОД

Идваме сега към едно друго откритие на Морган, което има най-малко същото значение, както реконструкцията на първобитната форма на семейство от роднинските системи. Морган доказва, че означаваните с имена на животни родови съюзи в рамките на едно племе у американските индианци са по същество идентични с genea на гърците, с gentes на римляните; че американската форма е първичната, а гръцко-римската — по-късната, производната; че цялата обществена организация на гърците и римляните от първобитното време с нейните род, фратрия и племе намира своя точен паралел в американо-индианската; че родът (доколкото можем да съдим по досегашните източници) е институция обща за всички варвари чак до тяхното встъпване в цивилизацията, дори и по-късно. Доказвайки всичко това, Морган изведнаж изясни най-мъчните места на древната гръцка и римска история и едновременно ни даде неподозирани разяснения за основните черти на общественото устройство в първобитното време — преди въвеждането на *държавата*. Колкото и просто да изглежда това откритие, след като го знаем вече, все пак Морган го направи едва в последно време; в своето предидущо съчинение, излязло в 1871 г.,[100] той още не бе разгадал тая тайна, чието разкритие накара да замлъкнат за известно време* иначе тъй самоуверените английски историци на първобитната епоха.

Латинската дума gens, която Морган навсякъде употребява за тоя родов съюз, както и гръцката равнозначеща дума genos,

* Думите „за известно време" са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

произлиза от общоарийския корен gan (по немски kan, защото по правило вместо арийско g трябва да стои k), който означава „създавам“, „раждам“. Gens, genos, санскритски dschanas, готски (според горното правило) kuni, староскандинавски и англосаксонски kyn, английски kin, средногорнонемски künne означават еднакво род, произход. Но латинското gens и гръцкото genos се употребяват за означаване специално на онзи родов съюз, който се слави с общ произход (в дадения случай от общ родоначалник) и посредством известни обществени и религиозни институции е свързан в отделна общност, произходът и природата на която въпреки всичко са останали и досега неясни за всички наши историци.

Видяхме по-горе, при разглеждането на пуналуалното семейство, какъв е съставът на един род в първоначалната му форма. Той се състои от всички лица, които чрез пуналуалния брак и съгласно неизбежно господствуващите в него представи образуват признатото потомство на една определена родоначалница-прамайка, основателка на рода. Тъй като в тая семейна форма бащата не може да бъде установен със сигурност, то признава се само майчината линия. Тъй като братята не могат да се женят за своите сестри, а само за жени от друг произход, създадените с тези чужди жени деца остават според майчинското право вън от тоя род. В родовия съюз остават значи само потомците на *дъщерите* от всяко поколение; потомците на синовете минават в родовете на своите майки. Какво става с тази кръвнородствена група, след като се конституира като отделна група по отношение на другите подобни групи в рамките на едно племе?

Като класическа форма на тоя първоначален род Морган взима рода на ирокезите, особено рода на племето сенека. У това племе има осем рода, носещи име на животни: 1) Вълк, 2) Мечка, 3) Костенурка, 4) Бобър, 5) Елен, 6) Бекас, 7) Чапла, 8) Сокол. Във всеки род съществуват следните обичаи:

1. Родът избира свой „сахем“ (старейшина за мирно време) и главатар (военен вожд). Сахемът трябва да се избира измежду членовете на самия род и неговата длъжност била наследствена в рода, доколкото след освобождаването ѝ трябвало веднага отново да се заеме; за военачалник можел да бъде избиран някой извън рода, а понякога можело и без военачалник. За сахем никога не бивал избиран синът на предишния сахем, защото у ирокезите господствувало майчинско право, значи синът принадлежал на друг род; обаче братът или сестриният син бивал често избиран. При избора гласували всички — мъже и жени. Но изборът трябвало да бъде потвърден от другите седем рода и едва тогава избраният бивал тържествено въведен в длъжност, и

то от общия съвет на целия ирокезки съюз. Значението на този акт ще видим по-нататък. Властта на сахема в рамките на рода била бащинска, от чисто морален характер; с принудителни средства той не разполагал. Освен това той по длъжност бил член на съвета на племето сенека, както и на съюзния съвет на всички ирокези. Военният вожд е можел да заповядва нещо само във време на военни походи.

2. Родът сваля от длъжност сахема и главатаря (военния вожд), когато намери за добре. Това пак се решава съвместно от мъжете и жените. Свалените остават прости воини като другите частни лица. Племенният съвет може впрочем да сваля сахемите дори против волята на рода.

3. Никой член не може да се жени в рамките на рода. Това е основното правило на рода, връзката, която го скрепява; това е негативният израз на твърде определеното кръвно родство, по силата на което именно обединяваните от него индивиди стават род. С откритието на този прост факт Морган за пръв път разкри същността на рода. Колко малко е бил разбиран дотогава родът, показват по-ранешните сведения за диваци и варвари, където различните, образуващи родовия строй групировки, неразбрани и неразграничени, биваха безразборно смесвани под най-различни имена като племе, клан, тум и т. н., при което нерядко за тях казват, че в рамките на такава групировка женитбата била забранена. Така се създаде оная безнадеждна бъркотия, сред която господин Мак-Ленан можа да се появи като Наполеон и да въдвори ред, като декретира: всички племена се делят на такива, в рамките на които бракът е забранен (екзогамни), и такива, в които той е позволен (ендогамни). След като обърка така основно въпроса, той се впусна в дълбокомислени изследвания коя от неговите две нелепи категории е по-стара: екзогамията или ендогамията. С откриването на рода, основан на кръвното родство и на произтичащата от това невъзможност за брак между неговите членове, тая безсмислица се разсея от само себе си. Разбира се, при това стъпало на развитие, на което намираме ирокезите, забраната на брака в рамките на рода се спазва нерушимо.

4. Имуществото на умрелите преминавало към останалите членове на рода, то трябвало да остане в рода. Поради незначителността на предметите, които един ирокез можел да остави след смъртта си, наследството разделяли помежду си най-близките му родови роднини; при смъртта на мъж — родните му братя и сестри и майчиният брат; при смъртта на жена — нейните деца и родни сестри, но не и нейните братя. Също тъй не можели да наследяват един от друг мъж и жена или деца от баща.

5. Членовете на рода били длъжни да си оказват един на друг помощ, защита, а особено съдействие при отмъщение за оскърбление от чужди хора. За своята сигурност индивидът се уповавал на рода и разчитал на него; който го оскърбявал, оскърбявал е целия род. Оттук, от кръвните връзки на рода, възникнало задължението за кръвно отмъщение, което ирокезите признавали безусловно. Ако някой от чужд род убиел член на рода, целият род на убития се обвързвал със задължението за кръвно отмъщение. Най-напред опитвали посредничество: родът на убиеца се събирал на съвет и правел на родовия съвет на убития предложения за прекратяване на спора, най-често изказвайки съжаление и предлагайки значителни подаръци. Ако те се приемали — работата бивала уредена. В противен случай оскърбеният род назначавал един или няколко отмъстители, задължени да преследват и убият убиеца. Станело ли това, родът на убития нямал право да се оплаква, случаят се считал за приключен.

6. Родът има определени имена или редица имена, които само той може да употребява в цялото племе, тъй че името на отделния родов член подсказва едновременно на кой род принадлежи той. Родовото име по начало носи родови права.

7. Родът може да осиновява чужденци и с това да ги приема за членове на цялото племе. Военнопленниците, които не бивали избивани, ставали по тоя начин, чрез осиновяването им в един от родовете, членове на племето сенека и получавали с това пълни родови и племенни права. Осиновяването ставало по предложение на отделни членове на рода — на мъже, които приемали чужденеца като брат или сестра, и на жени, които го приемали като свое дете; за потвърждаване на такова осиновяване било нужно тържествено приемане в рода. Често отделни, по изключение отслабнали родове бивали отново подсилвани по тоя начин чрез масово осиновяване от друг род със съгласието на последния. У ирокезите тържественото приемане в рода се извършвало в публично заседание на племенния съвет, което фактически превръщало това тържество в религиозна церемония.

8. Трудно можем да установим у индианските родове особено религиозни празненства; но религиозните церемонии на индианците са повече или по-малко свързани с родовете. При шестте годишни религиозни празници на ирокезите сахемите и военачалниците на отделните родове бивали по длъжност причислявани към „пазителите на вярата" и изпълнявали функции на жреци.

9. Родът има общо място за погребение. У ирокезите от щата Ню Йорк, стеснени отвред между белите, тия гробища сега са изчезнали, но по-рано са съществували. У други индианци те съще-

ствуват още; така е у близко родствените на ирокезите тускарора, които, макар и християни, имат за всеки род определена редица в гробищата, така че в същата редица, в която погребват децата, бива погребвана майката, но не и бащата. Също и у ирокезите целият род на покойника отива на погребение, грижи се за гроба, за надгробните речи и т. н.

10. Родът има съвет — демократично събрание на всички възрастни членове на рода, мъже и жени, всички с еднакво право на глас. Този съвет избирал и свалял сахемите и военачалниците, както и другите „пазители на вярата"; той решавал въпроса за откупа (Wergeld) или кръвното отмъщение за убити родови членове; той осиновявал чужденци в рода. С една дума, той бил суверенната власт в рода.

Такива са правата на един типичен индиански род.

„Всички негови членове са свободни хора, задължени да пазят свободата един на друг; равни в личните права — нито сахемите, нито военачалниците не претендират за някакви привилегии; те образуват едно братство, свързано с кръвна връзка. Свобода, равенство и братство, макар и никога неформулирани, били основните принципи на рода, а той от своя страна бил единицата на една цяла обществена система, основата на организираното индианско общество. Това обяснява непреклонното чувство на независимост и лично достойнство, което всеки признава у индианците."[101]

По време на откриването на Америка индианците от цяла Северна Америка били организирани в родове по майчинско право. Само у някои племена, като напр. у дакота, родовете се разпаднали, а у някои други — оджибва, омаха — те били организирани по бащинско право.

У твърде много индиански племена с повече от пет или шест рода намираме по три, четири или пет рода, обединени в особена група, която Морган — в точен превод на индианското название — нарича по нейното гръцко подобие фратрия (братство). Така племето сенека има две фратрии; първата обхваща родовете 1—4, втората — родовете 5—8. По-подробното изследване показва, че тези фратрии в повечето случаи представляват първоначалните родове, на които отначало се разделяло племето; защото при забраната на женитби в рамките на рода всяко племе трябвало по необходимост да обхваща най-малко два рода, за да може да съществува самостоятелно. С размножаването на племето всеки род пак се разделял на два или повече рода, които сега стават самостоятелни, докато първоначалният род, обхващащ всички дъщерни родове, продължава да съществува като фратрия. У племето сенека и у повечето други индианци родовете от една фратрия са братски родове, докато тези от другата фратрия са им братов-

чедски родове — означения, които, както видяхме, имат в американската родствена система твърде реален и изразителен смисъл. Първоначално никой сенека не можел да се жени в рамките на своята фратрия, но този обичай отдавна излязъл из употреба и се ограничил само за рода. Според съществуващото у племето сенека предание Мечка и Елен били двата първоначални рода, от които се отделили другите. След като тази нова институция се вкоренила, тя се изменявала според нуждата; ако измирали родове на една фратрия, в нея нерядко прехвърляли за изравнение цели родове от други фратрии. Затова у различни племена намираме едноименни родове, различно групирани във фратриите.

Функциите на фратриите у ирокезите са отчасти обществени, отчасти религиозни. 1) В игра на топка фратриите играят една срещу друга; всяка поставя своите най-добри играчи, останалите гледат, като всяка фратрия заема отделно място, и взаимно се обзалагат за победа на своите. 2) В племенния съвет сахемите и военачалниците на всяка фратрия седят заедно, двете групи една срещу друга, всеки оратор говори към представителите на всяка фратрия като към обособена корпорация. 3) Ако в племето ставало убийство, при което убиецът и убитият не принадлежат към една и съща фратрия, оскърбеният род често апелирал към братските родове; последните свиквали съвета на фратрията и се обръщали към другата фратрия като към цялост, за да се събере тя също на съвет за уреждане на спора. Значи тук фратрията отново се явява като първоначален род и има по-големи изгледи за успех, отколкото по-слабият отделен род, произлязъл от нея. 4) При смърт на видни хора противоположната фратрия поемала грижата за погребението и погребалните тържества, докато фратрията на покойника участвувала в тях като опечалена. Когато умирал сахемът, противоположната фратрия съобщавала на съюзния съвет на ирокезите за овакантяването на длъжността. 5) При избора на сахем съветът на фратрията пак излизал на сцената. Утвърждаването на избора от братските родове се смятало за естествено, но родовете на другата фратрия можели да се противопоставят. В такъв случай се събирал съветът на тази фратрия; ако той намирал възраженията за правилни, изборът ставал недействителен. 6) Порано ирокезите имали особени религиозни мистерии, наречени от белите medicine-lodges*. У племето сенека тези мистерии се устройвали от две религиозни братства с редовни церемонии на посвещаване нови членове; на всяка от двете фратрии се падало по едно такова братство. 7) Ако, което е почти сигурно, четирите lineages.

* Събрания на знахарите. *Ред.*

(рода), които по време на завладяването[102] обитавали четирите квартала на Тласкала, са били четири фратрии, то това доказва, че фратриите, както у гърците и подобни родови съюзи у германците, имали значение и на военни единици; тези четири lineages влизали в бой всеки като отделен отряд, със своя униформа и знаме и със свой вожд.

Както няколко рода образуват една фратрия, така и няколко фратрии, в класическата форма на родовия строй, образуват едно племе; в някои случаи у значително отслабени племена липсвало средното звено — фратрията. И тъй, какво характеризира индианското племе в Америка?

1. Собствена територия и собствено име. Всяко племе освен мястото на своето действително селище притежавало и значителна област за лов и риболов. Вън от нея имало широка, достигаща до областта на съседното племе неутрална ивица земя, която у езиковородствените племена била по-малка, а у неезиковородствените — по-голяма. Това е пограничната гора на германците, пустинята, която създават около своята територия свевите на Цезар; това е îsarnholt (по датски jarnved, limes Danicus) между датчаните и германците, саксонската гора и branibor (на славянски „защитна гора"), от което носи своето име Бранденбург, между германци и славяни. Отделената с такива неопределени граници област била обща земя на племето, призната като такава от съседните племена, защищавана от самото него срещу нападения. Неопределеността на границите се оказвала практически неизгодна само когато населението се силно разраствало. — Имената на племената изглеждат в повечето случаи по-скоро случайно възникнали, отколкото съзнателно избрани; с течение на времето често се случвало едно племе да бъде означавано от съседните племена с друго име, а не с употребяваното от самото него, както немците са получили своето първо историческо общо име „германци" от келтите.

2. Един особен, свойствен само на това племе *диалект*. В действителност племе и диалект по същество съвпадат; новообразуване на племена и диалекти чрез разделяне е ставало в Америка до неотдавна и едва ли е спряло днес. Където две омаломощени племена са се слели в едно, по изключение се случва да се говорят в същото племе два много сродни диалекта. Средният брой на членовете на американските племена е под 2 000 души; чироките обаче са към 26 000 души — най-големият брой индианци в Съединените щати, които говорят един и същ диалект.

3. Правото да въвежда тържествено в длъжност избраните от родовете сахеми и военачалници.

4. Правото да ги сваля от длъжност, дори въпреки волята на техния род. Тъй като тия сахеми и военачалници са членове на племенния съвет, тези права на племето по отношение на тях се обясняват от само себе си. Където се е образувал съюз от племена и всички племена са представени в съюзния съвет, тези права преминават върху последния.

5. Притежаване на общи религиозни представи (митология) и култови обреди.

„Индианците бяха по свой варварски маниер религиозен народ".

Тяхната митология не е още никак изследвана критично; те си представяли олицетворенията на своите религиозни представи — духове от всякакъв вид — вече в човешки образ, но низшето стъпало на варварство, на което те се намирали, не познава още картинни изображения, така наречените идоли. Това е култ на природата и стихиите, намиращ се в стадий на развитие към многобожество. Различните племена имали свои редовни празници с определени форми на култа, а именно танци и игри; особено танцът бил съществена съставна част на всички религиозни тържества; всяко племе уреждало отделно своите празненства.

6. Съвет на племето за обсъждане на общи работи. Той се състоял от всички сахеми и военачалници на отделните родове — техни действителни представители, защото във всяко време могли да бъдат сменявани. Съветът заседавал публично, обкръжен от останалите членове на племето, които имали право да взимат думата и да бъдат изслушвани; съветът решавал. По правило всеки присъстващ можел да се изказва по желание, също и жените можели да излагат своето мнение чрез избран от тях оратор. У ирокезите окончателното решение трябвало да бъде взето единодушно, както е ставало и в германските общини-марки при някои решения. Длъжностите на племенния съвет включвали и уреждането на отношенията с чужди племена; той приемал и изпращал посолства, обявявал война и сключвал мир. В случай на война воювали най-вече доброволци. По начало всяко племе се смятало в състояние на война с всяко друго племе, с което не е сключило изричен мирен договор. Военни походи срещу такива неприятели били организирвани в повечето случаи от отделни изтъкнати воини; те устройвали военен танц и всеки, който взимал участие в него, обявявал с това участието си в похода. Колоната бивала веднага образувана и потегляла. Също и защитата на нападнатата племенна област се водела най-вече от доброволчески дружини. Потеглянето и връщането на такива колони винаги давало повод за публични празненства. Одобрение на племенния съвет за такива

походи не било необходимо и никой не го искал, нито го давал. Това са същите частни походи на германските дружини, както ни ги описва Тацит,[104] само че у германците дружините придобили по-постоянен характер, те образуват здраво ядро, което се организира още в мирно време и около което в случай на война се групират другите доброволци. Такива военни колони бивали рядко многобройни; най-значителните експедиции на индианците, дори и на големи разстояния, се извършвали от незначителни военни сили. Ако няколко такива дружини предприемели заедно един голям поход, всяка се подчинявала само на своя собствен вожд; единството на плана за похода се осигурявало добре или зле от съвет на вождовете. По тоя начин аламаните са водили война в четвъртия век по горния Рейн — съгласно описанието на Амиан Марцелин.

7. У някои племена намираме един върховен главатар (Oberhäuptling), чиито пълномощия са обаче твърде незначителни. Това е един от сахемите, който в случаи, когато се налага бързо действие, трябва да взима временни мерки, докато съветът се събере и вземе окончателно решения. Това е един слаб, но в по-нататъшното си развитие останал най-често безплоден зачатък на орган с изпълнителна власт; последната, както ще видим, в повечето случаи, ако не навсякъде, се е развила от функциите на върховния военачалник (obersten Heerführer).

В голямото си мнозинство американските индианци не са отишли по-далече от обединението в племе. Разделени на немногобройни племена, отделени едно от друго с широка гранична ивица земя, отслабени от вечни войни, те с малко хора заемали грамадно пространство. Съюзи между родствени племена се сключвали тук-таме при временна нужда и бързо се разпадали. Но в отделни местности разпокъсани първоначално родствени племена се сплотявали отново в трайни съюзи и така направили първата крачка към образуване на нации. В Съединените щати най-развитата форма на такъв съюз намираме у ирокезите. Потегляйки от своите селища западно от Мисисипи, където вероятно са образували клон от голямото семейство дакота, след дълго странствуване те се заселили в днешния щат Ню Йорк, разделени на пет племена: сенека, кайюга, онондага, онейда и мохуоки. Те се препитавали от риболов, лов и примитивно градинарство, живеели в села, защитени най-често с ограда от колове. Те никога не са надминавали 20 000 души; във всичките пет племена имало няколко общи рода; те говорели сродни диалекти на един и същ език и населявали обща област, поделена между петте племена. Тъй като тая област била наскоро завладяна от тях, естествено било станалото оби-

чай сплотяване на тия племена против пропъдените, което най-късно в началото на XV век се развило до истински „вечен съюз“ — федерация, която, съзнавайки своите нови сили, веднага приела нападателен характер и на върха на своята мощ, към 1675 г., завоювала големи земи наоколо, а жителите отчасти прогонила, отчасти обложила с данък. Съюзът на ирокезите представлява най-напредналата обществена организация, до която са стигнали индианците, доколкото не са прекрачили низшата степен на варварството (значи с изключение на мексиканците, новомексиканците[105] и перуанците). Основните разпоредби на съюза били следните:

1. Вечен съюз на петте кръвнородствени племена въз основа на пълно равенство и самостоятелност във всички вътрешни работи на племето. Това кръвно родство съставлявало истинската основа на съюза. От петте племена три се наричали бащински племена и били братя помежду си; двете други се наричали синовни племена и били също тъй братски племена помежду си. Три рода — най-старите — били още представени от живи членове във всичките пет племена, други три рода — в три племена; членовете на всеки от тия родове се смятали за братя във всичките пет племена. Общият, само по диалект различен език бил израз и доказателство на общия произход.

2. Орган на съюза бил един съюзен съвет от 50 сахеми, всички равни по ранг и почит; този съвет решавал окончателно всички дела на съюза.

3. При основаването на съюза тези 50 сахеми били разпределени между племената и родовете като носители на нови длъжности, изрично създадени за съюзни цели. При всяко овакантяване на длъжността те били наново избирани от съответните родове и могли да бъдат сменявани от тях във всяко време, но правото на въвеждането им в длъжност принадлежало на съюзния съвет.

4. Тези съюзни сахеми били също сахеми в своите племена и имали достъп и глас в племенния съвет.

5. Всички решения на съюзния съвет трябвало да се взимат единодушно.

6. Гласуването ставало по племена, тъй че всяко племе и във всяко племе всички членове на съвета трябвало да дават съгласието си, за да се вземе валидно решение.

7. Всеки от петте племенни съвети можел да свиква съюзния съвет, но последният не можел да се свиква сам.

8. Заседанията ставали пред събрания народ; всеки ирокез можел да вземе думата; само съветът взимал решения.

9. Съюзът не се възглавявал от отделна личност, той нямал шеф на изпълнителната власт.

10. Но затова пък той имал двама върховни военачалници с равни пълномощия и равна власт (двамата „царе" на спартанците, двамата консули в Рим).

Такова било цялото обществено устройство, при което ирокезите са живели повече от 400 години и при което продължават да живеят и сега. Аз го описах по-подробно, според Морган, защото тук имаме възможност да изучим организацията на едно общество, което още не познава *държавата*. Държавата предполага особена публична власт, отделена от съвкупността на постоянно съставящите я членове. И затова Маурер, който с верен инстинкт признава германската марка като чисто обществена институция, съществено различна от държавата, макар по-късно служеща ѝ до голяма степен за основа — Маурер във всички свои трудове изследва постепенното възникване на публичната власт от и редом с първоначалното устройство на марката, селото, двора и града[106]. При северноамериканските индианци виждаме как едно първоначално единно по народност племе постепенно се разпространява върху един огромен континент; как племена чрез разделяне се превръщат в народи, в цели групи от племена, как се изменят езиците, докато станат не само неразбираеми един за друг, но и загубят всяка следа от първоначалното единство; как наред с това в племената отделните родове се разделят на няколко други, старите майчински родове се запазват като фратрии, обаче имената на тия най-стари родове остават същите у най-отдалечените и отдавна отделили се племена — вълк и мечка са още родови имена у повечето индиански племена. И на всички тях отговаря в общи линии гореописаното обществено устройство — с разликата, че много от тях не са стигнали до съюз на родствени племена.

Но ние виждаме също, че щом веднъж родът е вече даден като обществена единица, то от тази единица се развива с почти непреодолима необходимост — защото това е естествено — цялата система родове, фратрии и племена. Трите тия групи са различни степени на кръвно родство, всяка затворена в себе си и сама уреждаща своите работи, но и всяка допълваща другата. Кръгът на въпросите, спадащи към техните задачи, обхваща всички обществени дела на варварина от низшето стъпало. Затова, където намерим рода като основна обществена единица у някой народ, ще трябва да търсим организация на племето, подобна на тук описаната; и където има достатъчни източници, както у гърците и римляните, не само ще я намерим, но и ще се убедим, че

дори и когато ни липсват такива източници, сравнението с американското обществено устройство ще ни обясни най-трудните спорни въпроси и загадки.

И каква чудесна организация е това родово устройство с цялата си наивна простота! Без войници, жандарми и полицаи, без благородници, крале, наместници, префекти или съдии, без затвори, без процеси — всичко върви по своя установен ред. Всички разпри и спорове решава колективът на ония, които са засегнати — родът и племето или отделните родове помежду си; и само като крайно, рядко прилагано средство срещаме кръвното отмъщение, на което нашето смъртно наказание е само цивилизованата форма, съдържаща всички предимства и недостатъци на цивилизацията. Макар общите работи да са много повече, отколкото днес — домакинството у редица семейства е общо и комунистическо, земята е владение на племето, само градинките са предоставени на домакинства за временно ползване — поради това няма и следа от нашия надут сложен апарат на управление. Решават засегнатите, а в повечето случаи вековният обичай вече всичко е регулирал. Бедни и нуждаещи се не може да има — комунистическото стопанисване и родът знаят своите задължения към стари, болни и военноинвалиди. Всички са равни и свободни — също и жените. За роби няма още място, поробване на чужди племена — като правило — също няма. Когато към 1651 г. ирокезите победили ерите и „неутралните племена“[107], те им предложили да влязат като равноправни в съюза; едва след като победените отказали, прогонили ги от тяхната област. А какви мъже и жени създава такова общество, показва възхищението на всички бели, влезли в досег с морално запазени индианци, от чувството на собствено достойнство, от прямотата, силата на характера и храбростта на тези варвари.

Примери за такава храброст видяхме съвсем неотдавна в Африка. Кафрите-зулуси преди няколко години и нубийците преди няколко месеца — две племена, у които родовите институции още не са изчезнали — извършиха нещо, което никоя европейска войска не може да извърши[108]. Въоръжени само с копия, без огнестрелно оръжие, под град от куршуми на английската пехота — призната за първа в света в затворен строй — те стигали до нейните щикове и не един път разстройвали редовете ѝ и дори я отхвърляли назад, въпреки колосалното неравенство в оръжията и въпреки че не отбиват военна служба и не знаят какво е строево обучение. Какво могат те да издържат и да извършат, показва оплакването на англичаните, че един кафър в 24 часа изминава подълъг път, отколкото един кон, и по-бързо. „И най-малкият мус-

кул у него, твърд и закален като стомана, изпъква като плетен ремък“ — казва един английски художник.

Тъй са изглеждали хората и човешкото общество преди разделението му на различни класи. И ако сравним тяхното положение с положението на грамадното мнозинство от днешните цивилизовани хора, разликата между днешния пролетарий или малоимотен селянин и древния свободен член на рода се оказва колосална.

Това е едната страна. Но да не забравяме, че тази организация е била обречена на гибел. Тя не е отишла по-далече от племето; съюзът на племената отбелязва вече началото на нейното подкопаване, както ще видим и както вече видяхме от опитите на ирокезите да поробят други племена. Което било вън от племето — било вън от закона. Където нямало изричен мирен договор — имало война между племената и войната била водена с жестокост, която отличава човека от другите животни и която едва по-късно се смекчила под влиянието на материални интереси. Родовият строй в своя разцвет, какъвто го видяхме в Америка, предполагал извънредно неразвито производство, следователно извънредно рядко население на обширно пространство, следователно почти пълно подчинение на човека от противостоящата му чужда, неразбрана външна природа, което се отразява в неговите детинско-наивни религиозни представи. Племето си оставало границата за човека както по отношение на чужденеца от друго племе, така и по отношение на самия себе си: племето, родът и техните институции били свети и неприкосновени, били една дадена от природата по-висша власт, на която индивидът оставал безусловно подчинен в своите чувства, мисли и постъпки. Колкото и импозантни да ни се виждат хората от тая епоха, те все пак не се различават един от друг, те още не са откъснати, както казва Маркс, от пъпа на природната общност. Властта на тая първобитна общност трябвало да бъде сломена — и тя била сломена. Но тя била сломена от влияния, които по начало ни изглеждат като деградация, като грехопадение от простата нравствена висота на старото родово общество. Най-низките интереси — груба алчност, брутална страст към наслади, отвратително скъперничество, егоистичен грабеж на общото благо — освещават новото, цивилизованото, класовото общество; най-гнъсните средства — кражба, насилие, коварство, измяна — подкопават старото безкласово родово общество и го довеждат до падение. А самото ново общество през цялото време на своето съществуване от 2 500 години никога не е било нещо друго освен развитие на едно нищожно малцинство за сметка на екплоатираното и угнетено грамадно мнозинство — и днес то си остава такова много повече, отколкото е било по-рано.

IV

ГРЪЦКИЯТ РОД

Гърците, както пелазгите и други съплеменни народи още от предисторическо време били устроени по същата органическа редица както американците: род, фратрия, племе, съюз на племена. Фратрията можела да липсва, както у дорийците, съюзът на племена можел да не е образуван навсякъде, но родът бил във всички случаи основната единица. По времето, когато гърците встъпват в историята, те стоят на прага на цивилизацията; между тях и американските племена, за които говорихме по-горе, лежат почти цели два големи периода на развитие, с които гърците от героичната епоха са изпреварили ирокезите. Затова и родът на гърците съвсем не е вече архаичният род на ирокезите, печатът на груповия брак* почва значително да се заличава. Майчинското право отстъпило на бащинското право; с това възникващото частно богатство направило пръв пробив в родовото устройство. Вторият пробив бил естествена последица от първия: тъй като след въвеждането на бащинското право имуществото на една богата наследница би преминало чрез женитбата ѝ към нейния мъж, значи в друг род, то нарушили основата на цялото родово право и не само позволявали, но и *заповядвали* в тоя случай момичето да се омъжва вътре в рода, за да бъде запазено имуществото за рода.

Според гръцката история на Грот[109] специално атинският род бил свързан чрез:

1. Общи религиозни празненства и изключително право на жреците да извършват свещени обреди в чест на един определен

* В изданието от 1884 г. вместо думите „групов брак" е напечатано: „пуналуалю семейство". *Ред.*

бог — мнимия родоначалник на рода; в това си качество тоя бог бил обозначаван с особено прозвище.

2. Общи гробища (ср. „Евбулид“ от Демостен[110]).

3. Право на взаимно наследяване.

4. Взаимно задължение за помощ, защита и подкрепа в случай на насилие.

5. Взаимно право и задължение за брак в рамките на рода в известни случаи, особено когато се отнася до осиротели дъщери и наследнички.

6. Владение, поне в някои случаи, на обща собственост със свой собствен архонт (старейшина) и пазител на съкровищата.

След това обединението във фратрия свързвало няколко племена, но не тъй тясно; но и тук намираме взаимни права и задължения от подобен вид, а особено съвместно извършване на определени религиозни церемонии и правото на преследване, когато бивал убит някой член на фратрията. Всички фратрии на едно племе имали също така общи, редовно повтарящи се свещени празненства начело с един избран из средата на благородниците (евпатриди) филобазилевс (старейшина на племето).

Това казва Грот. А Маркс прибавя: „Но и през гръцкия род ясно прозира дивакът (ирокезът напр.).“[111] Ние ще видим това още по-ясно, като продължим нашето изследване.

За гръцкия род е характерно още и следното:

7. Родословие по бащинското право.

8. Забраняване на бракове в рода освен бракове с наследнички. Това изключение и неговата формулировка като заповед доказват валидността на старото правило. Това произтича също от общоважещото положение, че жената с омъжването си се отказвала от религиозните обреди на своя род и преминавала към тия на своя мъж, в чиято фратрия тя бивала зачислена. Според това и според едно известно място у Дикеарх[112] брак вън от рода бил правило и Бекер приема в „Харикъл“, че никой не бива да се жени в рамките на своя собствен род.[113]

9. Правото на осиновяване от рода; то ставало чрез осиновяване в семейството, но с публични формалности и само като изключение.

10. Правото да избира и сменява старейшините. Знаем, че всеки род имал свой архонт; но никъде не е казано, че длъжността била наследствена в определени семейства. Трябва да се предполага, че до края на варварството не е имало строго*

* Думата „строго“ е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

наследяване — съвсем несъвместимо с условията, при които богати и бедни са били в рамките на рода напълно равноправни.

Не само Грот, но и Нибур, Момзен и всички други досегашни историци на класическата древност се провалиха по въпроса за рода. Колкото и вярно да са отбелязали много негови принципи, те всякога виждаха в него *група от семейства* и затова не можеха да разберат същината и произхода на рода. При родовото устройство семейството никога не е било и не е могло да бъде организационна единица (ядка), защото мъжът и жената по необходимост принадлежали към два различни рода. Родът влизал изцяло във фратрията, а фратрията — в племето; семейството влизало наполовина в рода на мъжа и наполовина в рода на жената. Държавата в своето публично право не признава също семейството; то съществува и до днес само в гражданското право. И въпреки това цялата наша досегашна историческа наука изхожда от абсурдната предпоставка, станала неприкосновена особено в XVIII век, че отделното моногамно семейство, което едва ли е по-старо от цивилизацията, било ядрото, около което постепенно се кристализират общество и държава.

„На г. Грот трябва да се каже по-нататък — прибавя Маркс, — че макар гърците да извеждат своите родове от митологията, тия родове са по-стари, отколкото създадената *от самите тях* митология с нейните богове и полубогове.“[114]

Морган предпочита да цитира Грот, защото последният е авторитетен и все пак напълно заслужаващ доверие свидетел. Грот разказва по-нататък, че всеки атински род имал изведено от неговия предполагаем родоначалник име, че преди Солон изобщо, а след Солон при липса на завещание членовете на рода (gennêtes) на покойния наследяват неговото имущество и че в случай на убийство най-напред роднините, след това членовете на рода и най-после членовете на фратрията на убития имали правото и дълга да преследват престъпника пред съдилищата:

„Всичко, което знаем за древните атински закони, е основано на делението на родове и фратрии.“[115]

Произходът на родовете от общи прародители създаде на „учените филистери“ (Маркс)[116] много главоболия. Тъй като представят, естествено, тия прародители за чисто митични, те просто никак не могат да си обяснят възникването на един род от съществуващи поотделно, първоначално съвсем несродни семейства, а трябва някак да се справят с това, за да обяснят поне съществуването на родовете. И за тази цел те прибягват към въртящ се в омагьосан кръг поток от думи, който не ги извежда

по-далеч от положението: наистина, родословието е басня, но родът е действителност — и на края се казва у Грот (вмъкнатите в скоби думи са на Маркс) следното:

„За това родословие слушаме да се говори само рядко, защото за него публично споменават само в известни, особено тържествени случаи. Но и по-незначителните родове имали свои общи религиозни обреди (странно е това, г. Грот!), общ свръхчовешки родоначалник и общо родословие съвсем както и по-прочутите (колко странно е това, г. Грот, у *по-незначителните* родове!); основният план и идеалната основа (скъпи господине, не *идеална*, а карнална, просто — *плътска!*) са били у всички родове едни и същи."[117]

Маркс обобщава отговора на Морган по тоя въпрос със следните думи: „Системата на кръвно родство, съответна на рода в неговата първобитна форма — а гърците, както и други смъртни, са имали някога такава форма, — е осигурявала знание за роднинствата на всички родови членове помежду им. Те от детските си години на практика научавали тези извънредно важни за тях сведения. С появата на моногамното семейство това потънало в забрава. Родовото име създавало родословие, редом с което родословието на отделното семейство изглеждало без значение. Това родово име трябвало сега да свидетелствува за общия произход на неговите носители; но родословието на рода отивало толкова далеч в миналото, че членовете му не могли вече да доказват своето взаимно действително роднинство, освен в ограничен брой случаи на по-нови общи прадеди. Самото име било доказателство за общия произход, и то безспорно доказателство, независимо от случаите на осиновяване. Напротив, фактическото отричане на всяко роднинство между родовите членове, както правят Грот* и Нибур, които превръщат рода в чисто измислен и съчинен продукт — е достойно само за „идеалните", т. е. за кабинетните книжни учени. Тъй като верижната връзка на поколенията, особено с появата на моногамията, се отдалечава дълбоко в миналото, а миналата действителност намира отражение във фантастичните образи на митологията, то благонамерените филистери заключаваха и продължават да заключават, че фантастичното родословие е създало действителни родове!"[118]

Фратрията, както и у американците, е била един разделен на няколко дъщерни рода първоначален род, обединяващ ги и често извеждащ ги от един общ родоначалник. Така според Грот

„всички едновръстни членове на фратрията на Хекатей имали един и същ бог за родоначалник в шестнадесетото коляно"[119].

---

* В ръкописа на Маркс вместо Грот стои името на древногръцкия учен на II в. на н. е. Полукс, на който често се позовава Грот. *Ред.*

Всички родове на тая фратрия били затова буквално братски родове. Още у Омир фратрията се среща като военна единица в знаменитото място, където Нестор съветва Агамемнон: „Нареди мъжете по племена и по фратрии, та фратрия на фратрия да помага и племе на племе."[120] Освен това фратрията имала право и дълг да преследва убийството на неин член, значи в по-раншна епоха и задължението за кръвно отмъщение. Тя имала още и общи светини и празници и въобще развитието на цялата гръцка митология от наследения древноарийски култ на природата било съществено обусловено от родовете и фратриите и се извършвало в техните рамки. По-нататък фратрията имала един старейшина (фратриарх) и според де Куланж свои събрания и задължителни решения, юрисдикция и администрация[121]. Дори по-късната държава, която игнорирала рода, оставила на фратрията някои обществени функции от административен характер.

Няколко родствени фратрии съставяли племето. В Атика имало четири племена; във всяко племе — по три фратрии, всяка една от които броела по тридесет рода. Такова точно определяне на групите предполага съзнателна, планомерна намеса в стихийно възникналия строй. Как, кога и защо е станало то, по това гръцката история мълчи — за нея самите гърци са запазили спомен само до героичната епоха.

Различия в диалектите у гърците, струпани в относително малка област, били сравнително по-малко развити, отколкото в обширните американски гори; но и тук намираме обединение в едно голямо цяло само на племена с едно и също наречие и дори и в малката Атика намираме един особен диалект, който по-късно става господствуващ като общ език на гръцката проза.

В поемите на Омир намираме гръцките племена в повечето случаи обединени вече в малки народности, в рамките на които родовете, фратриите и племената все пак напълно запазвали своята самостоятелност. Те живеели вече в укрепени със стени градове; броят на населението растял с разширението на стадата, полевъдството и наченките на занаятите; заедно с това растели и имуществените различия, а с тях и аристократическият елемент в пределите на древната, естествено възникнала демокрация. Отделните народности водели непрекъснати войни за най-добрите земи, а също и за плячка; робството на военнопленниците било вече призната институция.

Устройството на тия племена и народности е, както следва:

1. Постоянна власт бил ***съветът***, bulê, вероятно състоящ се първоначално от старейшините на родовете, а по-късно, когато техният брой станал твърде голям — от избрани старейшини,

което дало възможност за развитие и засилване на аристократическия елемент; именно така Дионисий представя съвета от героическата епоха, като състоящ се от знатните (kratistoi).[122] Съветът решавал окончателно по-важните работи; така напр. у Есхил съветът на Тива, при създаденото положение, взима категоричното решение да устрои на Етеокъл тържествено погребение, а трупа на Полиник да хвърли на кучетата.[123] По-късно, когато се създала държавата, този съвет се превърнал в сенат.

2. *Народното събрание* (agora). Видяхме, че у ирокезите народът — мъже и жени — окръжава събранието на съвета, участвува в разискванията по установен ред и така влияе върху решенията му. У омировските гърци това „окръжаване" („Umstand"), за да употребим един старогермански съдебен израз, се развило вече в истинско народно събрание, както е било у старите германци. То се свиквало от съвета за решаване на важни въпроси; всеки мъж можел да вземе думата. Решението се взимало с вдигане на ръка (у Есхил в „Просителките") или с викове. Събранието било напълно суверенно, защото, казва Шьоман („Гръцка древност"),

> „отнася ли се до една работа, за чието изпълнение е необходимо съдействието на народа, Омир не ни посочва средство как може да бъде принуден народът за това против волята му"[124].

Защото по онова време, когато всеки възрастен мъж в племето бил воин, не е имало още отделна от народа публична власт, която би могла да му бъде противопоставена. Първобитната демокрация била още в пълен разцвет и от това трябва да изхождаме при преценката на властта и на положението както на съвета, така и на базилевса.

3.*Военачалникът* (basileus). Тук Маркс забелязва: „Европейските учени, в повечето случаи родени слуги на князете, правят от базилевса монарх в съвременния смисъл. Против това протестира янки-републиканецът Морган. Той каза твърде иронично, но напълно справедливо за елейния Гладстон и неговата „Младост на света"[125].

> „Господин Гладстон ни представя гръцките вождове от героичната епоха като царе и князе с прибавката, че те били и джентлемени; но той сам трябва да признае, че общо взето ние изглежда да срещаме обичая или закона на първородството достатъчно, но не много рязко определен."[126]

Навярно и на самия господин Гладстон едно право на първородство, съпроводено с такива уговорки, ще се стори достатъчно, пък нека това дори да не е твърде рязко изразено, лишено от всяко значение.

Видяхме как е стоял въпросът с унаследяването на старейшинството у ирокезите и другите индианци. Всички длъжности били изборни най-вече в рамките на рода и дотолкова наследствени в него. При овакантяване постепенно предпочитали найблизкия роднина — брата или сестриния син, ако нямало основание той да бъде отминат. Затова, ако у гърците при господството на бащинското право длъжността на базилевса по правило преминавала към сина или към единия от синовете, това само доказва, че синовете можели да разчитат на наследяване чрез народен избор, но в никой случай не доказва законно унаследяване без народен избор. Това е у ирокезите и гърците първият зачатък на особени знатни семейства в рода, а у гърците то е още и първият зародиш на бъдещо наследствено водачество или монархия. Следователно трябва да предполагаме, че у гърците базилевсът бивал или избиран от народа, или пък е трябвало да бъде утвърден от неговите признати органи — от съвета или от агората, както ставало с римския „цар" (rex).

В „Илиадата" властвуващият над всички мъже Агамемнон се явява не като върховен цар на гърците, а като върховен главнокомандуващ на съюзна войска пред един обсаден град. И това негово качество изтъква Одисей, когато избухнал раздорът между гърците, в известното място: не е добре да командуват мнозина, един трябва да бъде военачалник и т. н. (след което иде, като по-късна прибавка, любимият стих със скиптъра)[127]. „Одисей не държи тук лекция върху някаква форма на управление, а иска послушание към най-върховния пълководец във време на война. За гърците, които пред Троя са само войска, има в агората достатъчно демократичност. Ахил, когато говори за подаръците, т. е. за подялбата на плячката, не възлага тая подялба нито на Агамемнон, нито на някой друг базилевс, а на „синовете на ахейците", т. е. на народа. Епитетите „създаден от Зевс", „закърмен от Зевс" не доказват нищо, понеже *всеки* род произхожда от един бог, а родът на главата на племето — от „по-знатен" бог, в случая от Зевс. Дори лично несвободните, като свинаря Евмей и др., са „божествени" (dioi и theioi), и това в „Одисеята", следователно в много по-късно време от това на „Илиадата"; в същата „Одисея" името „херой" е дадено на херолда Мулий, както и на слепия певец Демодок*. Накратко, думата basileia, която гръцките писатели употребяват за омировската така наречена царска

* В ръкописа на Маркс по-нататък следва изпуснатата от Енгелс фраза: „Терминът „койранос" (κοίρανος), който Одисей употребява за Агамемнон, наред с термина „базилевс" също означава само „командуващ войска във война"". *Ред.*

власт, редом със съвета и народното събрание, означава само всенна демокрация (защото военачалството е главният признак на тази власт)." (Маркс.)[128]

Базилевсът имал освен военните още и жречески и съдийски права; последните не били точно определени, а първите той имал като върховен представител на племето или на племенния съюз. За граждански, административни права не става и дума; но изглежда, че той по длъжност бил член на съвета. Значи да се превежда „базилевс" с „König" е етимологически напълно правилно, защото „König" (Kuning) произлиза от Kuni, Künne и означава „старейшина на един род". Но на сегашното значение на думата König (крал, цар) съвсем не съответствува старогръцкото „базилевс". Тукидит нарича древната basileia изрично patrikê, т. е. произхождаща от родовете, и казва, че тя имала точно установени, следователно ограничени права[129]. И Аристотел казва, че basileia от героичния период значела водачество над свободни, а базилевсът бил пълководец, съдия и върховен жрец[130]; следователно той не е имал правителствена власт в по-късния смисъл на тази дума*.

И така, в гръцкия строй от героичния период виждаме още в пълна сила старата родова организация, но виждаме и началото на нейното подкопаване: бащинско право с наследяване на имуществото от децата, което благоприятствувало натрупването на богатства в семейството и засилвало семейството спрямо рода; обратно въздействие на имуществените различия върху обществеността устройство чрез създаване първите наченки на наследствена аристокрация и царска власт; робство изпърво само на военнопленници, но откриващо възможност за поробване членове на собственото племе и дори на рода; почнало вече израждане на старата война на племе срещу племе в систематично разбойничество по суша и море за заграбване на добитък, роби и съкровища, превръщане на тази война в редовен поминък; накратко: възхвала и почит на богатството като висше благо и злоупотреба със старите родови институции за оправдаване насилствения грабеж

* Както гръцкия базилевс, така и ацтекския военачалник отъждествяват със съвременен княз. Морган пръв подлага на историческа критика изпърво основаните на недоразумение и преувеличение, по-късно чисто и просто лъжливи сведения на испанците и доказва, че на средното стъпало на варварството мексиканците са стояли по-високо от новомексиканските индианци пуебло и че тяхното обществено устройство, доколкото може да се узнае по изопачените сведения, съответствувало на следното: един съюз от три племена, който подчинил и заставил да му плащат данък няколко други племена и който бил управляван от съюзен съвет и съюзен военачалник; последния испанците превърнали в „император".

на богатства. Липсвало още само едно: институция, която не само да осигури новопридобитите богатства на отделни лица срещу комунистическите традиции на родовия строй, не само да обяви за свещена тъй малко ценената по-рано частна собственост и да обяви това освещаване за висша цел на всяко човешко общество, но и да сложи на развиващите се една след друга нови форми на придобиване собственост, следователно и на постоянно ускоряващото се натрупване на богатства, печата на всеобщо обществено признание; институция, която да увековечи не само започващото разделяне на обществото на класи, но и правото на имотната класа да експлоатира неимотните, както и нейното господство над тях.

Такава институция действително се появила. Била изнамерена *държавата*.

V

ВЪЗНИКВАНЕ НА АТИНСКАТА ДЪРЖАВА

Как се е развила държавата, като органите на родовия строй били отчасти преобразувани, отчасти изместени чрез вмъкване на нови органи и най-после напълно заместени с истински органи на държавна власт, как на мястото на действително „въоръжения народ“, защищаващ се сам в своите родове, фратрии и племена, се появила въоръжена „публична власт“, подчинена на държавната власт, следователно употребима и против народа — поне началото на това ние никъде не можем да проследим по-добре, отколкото в древна Атина. Смяната на формите е изложена в съществената си част от Морган, а икономическото съдържание, което налага тази смяна, трябва в по-голямата част да прибавя аз.

В героичната епоха четирите племена на атиняните заемали още отделни области в Атика; дори съставящите ги дванадесет фратрии, изглежда, още са имали отделни заселища в дванадесетте града на Кекропс. Общественото устройство било това на героичната епоха: народно събрание, народен съвет, базилевс. Докъдето стигат сведенията на писаната история, земята била вече поделена и преминала в частна собственост, както съответствува на стоковото производство, вече сравнително развито към края на висшето стъпало на варварството, и на съответната му стокова търговия. Наред със зърнени храни добивали вино и дървено масло; морската търговия по Егейско море все повече била изтръгвана от финикийците и преминавала в по-голямата си част в ръцете на атическите гърци. Поради покупката и продажбата на поземлени владения, поради растящото разделение на труда

между земеделие и занаят, търговия и корабоплаване членовете на родовете, фратриите и племената много скоро се размесили, в района на фратрията и племето се заселвали жители, които, макар сънародници, не принадлежали към тия организации и значи били чужденци в своето собствено местожителство. Защото в спокойни времена всяка фратрия и всяко племе сами управлявали своите работи, без да прибягват до народния съвет или до базилевса в Атина. Но който живеел на територията на фратрията или на племето, без да принадлежи към тях, не можел, разбира се, да взима участие в това управление.

Това така разстройвало правилното функциониране на органите на родовото устройство, че още в героичния период се наложило да се взимат мерки. Била въведена приписваната на Тезей конституция. Промяната се състояла преди всичко в това, че в Атина било учредено централно управление, т. е. част от работите, завеждани досега самостоятелно от племената, били обявени за общи и прехвърлени на заседаващия в Атина общ съвет. С това атиняните отишли крачка по-напред, отколкото кой да е от туземните народи в Америка: на мястото на простия съюз на живеещите едно до друго племена настъпило тяхното претопяване в един единствен народ. Така се създало общо атинско народно право, стоящо над правните обичаи на племената и родовете; атинският гражданин получил като такъв определени права и нова правна закрила и на територии, където той бил чужд по племе. Но с това била направена първата крачка към подравяне на родовия строй; защото това било първата крачка към по-късното допускане до гражданство на ония, които били чужди по племе в цяла Атика, които напълно стояли и оставали вън от атинския родов строй. Едно второ, приписвано на Тезей въведение било разделянето на целия народ — без оглед на род, фратрия или племе — на три класи: евпатриди, или благородници, геомори, или земеделци, и демиурзи, или занаятчии, и предоставянето на благородниците изключителното право да заемат длъжности. Впрочем това разделяне, с изключение заемането на длъжностите от благородниците, останало без последствие, защото инак то не установявало никакви правни различия между класите.* Но то е важно, защото ни разкрива новите обществени елементи, които са се развили незабелязано. То показва, че станалото обичай заемане на родовите длъжности от известни семейства се превърнало в една малко оспорвана привилегия на тия

* В изданието от 1884 г. краят на фразата бил формулиран по следния начин: „тъй като останалите два класа не получили никакви особени права". *Ред.*

семейства върху длъжностите, че тия семейства, и без това силни със своето богатство, започнали да се обособяват вън от родовете в собствено привилегирована класа и че едва зараждащата се държава осветявала тези претенции. То показва още, че разделението на труда между селяни и занаятчии било вече достатъчно засилено, за да оспори общественото значение на старото разчленяване по родове и племена. То провъзгласява, най-после, непримиримото противоречие между родово общество и държава; първият опит за образуване на държава се състои в разкъсване на родовете чрез разделяне членовете на всеки род на привилегировани и непривилегировани, а последните — още на две класи според вида на труда им, противопоставяйки ги така едни на други.

По-нататъшната политическа история на Атина чак до Солон е недостатъчно известна. Длъжността на базилевса загубила своето значение; начело на държавата заставали архонти, избрани измежду благородниците. Господството на благородниците се усилвало все повече и повече, докато към 600 г. преди нашата ера то станало непоносимо. Главно средство за потискане на народната свобода били парите и лихварството. Главното седалище на благородниците било във и около Атина, където морската търговия, а също и още практикуваното от време на време морско разбойничество ги обогатявали и концентрирали паричното богатство в техни ръце. Оттук развиващото се парично стопанство прониквало като разяждаща киселина в основания върху натуралното стопанство старинен начин на живот на селските общини. Родовият строй е абсолютно несъвместим с паричното стопанство; разорението на дребните селяни на Атика съвпаднало с разслабването на закрилящите ги стари родови връзки. Полицата и даването на земята в залог (защото атиняните изнамерили и ипотеката) не зачитали нито род, нито фратрия. А старият родов строй не познавал нито пари, нито аванс, нито паричен дълг. Затова все по-пищно разцъфтяващото парично господство на благородниците създало и ново обичайно право за осигуряване на кредитора спрямо длъжника, за освещаване експлоатацията на дребния селянин от притежателя на пари. По всички поля на Атика стърчали заложни стълбове, на които било отбелязано, че даденият парцел е заложен на тоя и тоя за толкова и толкова пари. Нивята, по които нямало такива надписи, били в по-голямата си част вече продадени поради пресрочени ипотеки и лихви и преминали в собственост на благородника-лихвар; селянинът можел да бъде доволен, ако му било позволено да остане там като арендатор и да живее с *една шеста* от добива на своя труд,

докато *пет шести* той трябвало да плаща като аренда на новия господар. Нещо повече. Ако сумата от продажбата на парцела не достигала да покрие дълга или ако дългът не бил гарантиран със залог, длъжникът трябвало да продава в робство своите деца в чужбина, за да се издължи на кредитора. Продажба на децата от бащата — това било първият плод на бащинското право и моногамията! И ако кръвопиецът все още не бил напълно задоволен, той можел да продава като роб и самия длъжник. Такава е била светлата зора на цивилизацията у атинския народ.

По-рано, когато условията на живота на народа още отговаряли на родовия строй, такъв преврат бил невъзможен; а сега той се извършил, но неизвестно как. Нека се върнем за един миг към нашите ирокези. Там било невъзможно такова състояние, натрапено сега на атиняните, тъй да се каже, без тяхното съдействие и сигурно против тяхната воля. Там оставащият от година на година неизменен начин на произвеждане средства за живот никога не можел да създаде такива като че отвън наложени конфликти, такъв антагонизъм между богати и бедни, между експлоататори и експлоатирани. Ирокезите били още далеч от господство над природата, но в рамките на важещите за тях природни граници те били господари на своето собствено производство. Освен в случай на лоши реколти в техните градинки, на изчерпване запаса от риба в техните езера и реки, на дивеча в техните гори, те знаели предварително какво ще получат при своя начин на добиване средства за живот. Те знаели, че ще получат средства за съществуване — кога по-оскъдни, кога по-изобилни; но което никога не можело да се получи — това били непредвидени обществени преврати, разкъсване на родовите връзки, разделяне членовете на рода и на племето на противоположни, борещи се помежду си класи. Производството се движело в най-тесни граници, но производителите били пълни господари на своя собствен продукт. Това било огромното предимство на варварското производство; това предимство било загубено с настъпването на цивилизацията. Неговото повторно завоюване, но вече въз основа на постигнатото сега могъщо господство на човека над природата и въз основа на възможната сега свободна асоциация, ще бъде задача на най-близките поколения.

Другояче е било у гърците. Появилата се частна собственост на стада и луксозни предмети довела до размяна между отделни лица, до превръщане на продуктите в *стоки*. И тук е зародишът на целия последвал преврат. Щом производителите преставали вече да консумират сами непосредствено своя продукт, а са го изпущали из ръцете си чрез размяната, те загубвали господство-

то си над него. Те не знаели вече какво става с него; възникнала възможността продуктът някога да се използва против производителя, за неговата експлоатация и потисничество. Затова никое общество не може задълго да запази властта над своето собствено производство и контрола над социалните последици от своя производствен процес, ако не премахне размяната между отделните лица.

Но колко бързо след появата на размяната между отделни лица и с превръщането на продуктите в стоки продуктът проявява своята власт над производителя — това атиняните трябвало да изпитат от личен опит. Със стоковото производство се появило обработването на земята от отделни лица за собствена сметка, а скоро след това и поземлената собственост на отделни лица. По-нататък се появили парите — всеобщата стока, срещу която могат да бъдат разменени всички други стоки; но като изнамерили парите, хората не мислели, че с това те създали една нова обществена сила, единна, имаща всеобщо значение сила, пред която трябва да се преклони цялото общество. И тази нова, без знанието и против волята на своите собствени създатели внезапно възникнала сила с всичката бруталност на своята младост дала на атиняните да почувствуват нейното господство.

Какво трябвало да се прави? Старият родов строй се оказал не само безсилен срещу победоносния поход на парите; той бил и абсолютно неспособен да намери в своите рамки дори само място за такива неща като пари, кредитори, длъжници, насилствено събиране на дългове. Но новата обществена сила вече съществувала и благочестиви пожелания, копнеж по връщане на доброто старо време вече не могли да прогонят от света парите и лихварството. А освен това в родовия строй били направени и редица други второстепенни пробиви. От поколение на поколение все повече се размесвали членовете на разните родове и фратрии из цяла Атика, особено в самия град Атина, макар че и сега още атинянинът можел наистина да продава на лица вън от своя род земя, но не своето жилище. Разделението на труда между различните отрасли на производството: земеделие, занаят, а в занаята — безброй подразделения, търговия, мореплаване и т. н., се развивало все повече с напредъка на индустрията и размяната; населението се разделило сега според занятията си на доста устойчиви групи, всяка от които имала редица нови общи интереси, за които нямало място в рода или фратрията и за обслужването на които следователно били нужни нови длъжности. Броят на робите значително се увеличил и още в онова време вероятно значително е надминавал броя на свободните атиняни; родо-

вият строй първоначално съвсем не познавал робството, значи не познавал и средствата да държи в юзди тази маса от несвободни. И, накрай, търговията привличала в Атина множество чужденци, които се заселвали там поради по-лесното печелене на пари; според старото устройство те били също безправни и беззащитни и въпреки традиционната търпимост, оставали смущаващ, чужд елемент сред народа.

С една дума, наближавал краят на родовия строй. Обществото с всеки изминат ден все повече надраствало неговите рамки; той не можел нито да възпре, нито да премахне дори и най-страшните злини, които възниквали пред неговите очи. Но през това време незабелязано се развила държавата. Новите групи, създадени чрез разделението на труда изпърво между града и селото, след това между различните градски отрасли на труда, създали нови органи за защита на своите интереси; учредени били различни длъжности. И след това младата държава се нуждаела преди всичко от собствена военна сила, която у мореплавателите-атиняни могла да бъде само морска сила за водене на отделни малки войни и за защита на търговските кораби. Неизвестно колко време преди Солон били учредени навкрариите, малки териториални окръзи, дванадесет във всяко племе; всяка навкрария трябвало да представи, въоръжи и снабди с екипаж един военен кораб и освен това да даде още и двама конника. Това учреждение подкопавало двояко родовия строй: първо, то създавало една публична власт, която не съвпадала вече напълно със съвкупността на въоръжения народ; и, второ, то разделяло за пръв път народа за обществени цели не по роднински групи, а по *териториално съжителство*. Какво означава това — ще има да видим.

Тъй като родовият строй не можел да окаже на експлоатирания народ никаква помощ, това могла да извърши само възникващата държава. И тя действително оказала помощ със Солоновата конституция, като същевременно отново се засилила за сметка на стария строй. Солон — тук не ни интересува начинът, по който била проведена неговата реформа в 594 г. преди нашата ера — открил поредицата така наречени политически революции, като направил това чрез вмесване в собственическите отношения. Всички досегашни революции са били революции за защита на един вид собственост против друг вид собственост. Те не могат да защищават единия вид собственост, без да посягат на другия. Във Великата френска революция бе пожертвувана феодалната собственост, за да се спаси буржоазната; в Солоновата революция трябвало да пострада собствеността на кредиторите в полза на собствеността на

длъжниците. Дълговете били обявени просто за недействителни. Подробностите не са ни точно известни, но в своите стихове Солон се хвали, че премахнал заложните стълбове от обременените с дългове парцели земя и върнал продадените за дългове в чужбина и избягалите там хора. Това е било възможно само чрез открито нарушение на собствеността. И действително, всички тъй наречени политически революции, от първата до последната, са извършени за защита на собствеността от *един* вид чрез конфискация (наречена също и кражба) на собствеността от *друг* вид. Такава е истината: от две хиляди и петстотин години насам частната собственост е могла да бъде запазена само чрез нарушаване на собствеността.

Но сега било важно да се осуети връщането към такова поробване на свободните атиняни. Това ставало преди всичко чрез общи мероприятия, например забраната на договорни задължения, в които срещу паричен дълг бивала залагана личността на длъжника. Бил установен и максималният размер поземлена собственост, която можело да владее отделно лице, за да бъде ограничена поне до известна степен алчността на благородниците за селската земя. А след това настъпили промени и в общественото устройство; за нас най-важни са следните:

Съветът е бил сведен до четиристотин членове, по сто от всяко племе; значи тук племето оставало като основа. Но това било единственото нещо от стария строй, вмъкнато в новия държавен организъм. Защото във всичко друго Солон разделил гражданите на четири класи — според размера на поземлената собственост и дохода от нея; 500, 300 и 150 медимна зърно (1 медимн = около 41 литра) били минималните доходи за първите три класи; който имал по-малко или нямал никаква поземлена собственост, спадал в четвъртата класа. Всички длъжности можели да се заемат само от представители на висшите три класи, а най-високите длъжности — само от представители на първата; четвъртата класа имала само правото да взема думата и да гласува в народните събрания, но тук се избирали всички длъжностни лица, тук те давали отчет за дейността си, тук се изработвали всички закони и тук четвъртата класа образувала болшинството. Аристократическите привилегии били отчасти възобновени във формата на привилегии на богатството, но народът запазвал решаващата власт. По-нататък, четирите класи образували основата на една нова организация на войската. Двете първи класи давали конницата; третата класа служела като тежка пехота; четвъртата — като лека подвижна пехота или във флотата, където вероятно била заплащана.

Така че тук бил въведен в държавното устройство един съвсем нов елемент: частната собственост. Според размера на поземлената собственост на гражданите били определени и техните права и задължения — и доколкото имотните класи печелели влияние, дотолкова бивали измествани старите кръвнородствени групи; родовият строй претърпял ново поражение.

Но определянето на политическите права според имуществото съвсем не било такова въведение, без което държавата не може да съществува. Колкото и голяма роля да е играло то в конституционната история на държавите, все пак много държави, и то тъкмо най-много развитите, не са имали нужда от него. Също и в Атина то е играло само преходна роля; от времето на Аристид всички длъжности били открити за всеки гражданин.[131]

През следващите осемдесет години атинското общество постепенно приело насоката, в която то се развило по-нататък през следващите векове. На цъфтящите в епохата преди Солон спекулации със земята бил сложен край, също и на безмерната концентрация на поземлената собственост. Търговията и все по-широко развиващото се (благодарение труда на робите) занаятчийство, включително художественият занаят, станали господстващ поминък. Хората станали по-просветени. Вместо да експлоатират по стария брутален начин собствените си съграждани, сега експлоатирали предимно робите и купувачите-неатиняни. Движимата собственост, паричното богатство и богатството в роби и кораби се разраствало все повече, но то сега не било вече просто средство за добиване на поземлена собственост, както в първите времена на обща ограниченост, а става самоцел. Това, от една страна, създало в лицето на новата класа от богати индустриалци и търговци една победоносна конкуренция на старата благородническа власт, но, от друга страна, изтръгнало и последната почва на остатъците от стария родов строй. Родовете, фратриите и племената, чиито членове сега живеели разпръснати по цяла Атика и съвсем размесени помежду си, станали затова съвсем непригодни за ролята на политически организации; много атински граждани не принадлежали на никакъв род: те били преселници, които наистина имали право на гражданство, но не били приети в някой от старите родови съюзи; наред с тях растял и броят на чуждоземните преселници, които се ползували само с покровителство.[132]

Между това партийните борби се засилвали; благородниците се опитвали да върнат предишните си привилегии и за момент взели връх, докато революцията на Клистен (509 г. преди нашата ера) ги смъкнала окончателно, но с тях и последните останки на родовия строй.[133]

В своята нова конституция Клистен игнорирал четирите стари, основани върху родовете и фратриите племена. На тяхно място дошла съвсем нова организация въз основа на опитаното още с навкрариите деление на гражданите само според местожителството им. Решаваща била вече не принадлежността към родовите съюзи, а изключително местожителството; не народът, а територията подлежала на разделение и в политическо отношение жителите се превърнали в прост придатък на територията.

Цяла Атика била разделена на сто общинни района — деми, всеки от които се управлявал сам. Живеещите във всеки дем граждани (демоти) избирали свой старейшина (демарх) и пазител на съкровището, както и тридесет съдии, на които били подсъдни по-малките дела. Те получавали също и собствен храм с бог-покровител или герой, чийто жрец те избирали. Най-висшата власт в дема имало събранието на демотите. Това е, както Морган правилно забелязва, праобразът на самоуправляващата се американска градска община.[134] Със същата единица, с която завършва съвременната държава в своето най-висше развитие, е започнала възникващата държава в Атина.

Десет от тези единици, деми, образували едно племе, което обаче, за разлика от старото родово племе (Geschlechtsstamm), се наричало сега местно племе (Ortsstamm). Местното племе не било само една самоуправляваща се политическа, но и военна организация; то избирало филарха* или старейшината на племето, който командувал конницата, таксиарха, който командувал пехотата, и стратега, който командувал цялата войска, свикана на племенната територия. То представяло още и пет военни кораба с екипаж и командир и получавало за свой покровител някой атически герой, по името на когото се наричало. Накрай, то избирало петдесет представители в атинския съвет.

Завършъкът на това е атинската държава, управлявана от съвет, състоящ се от петстотинте избраници на десетте племена, а в последна инстанция от народното събрание, в което всеки атински гражданин имал достъп и право да гласува; наред с това архонти и други длъжностни лица завеждали различните отрасли на управлението и правораздаването. Върховен представител на изпълнителната власт не е съществувал в Атина.

С тази нова конституция и с допускането на твърде голям брой непълноправни жители — отчасти заселени чуждоземци, отчасти освободени роби — органите на родовата организация били изместени от управлението на обществените работи; те се из-

* — от древногръцката дума „фила“ — племе. *Ред.*

родили в частни съюзи и религиозни сдружения. Но моралното влияние, традиционните възгледи и начин на мислене на старата родова епоха се унаследявали още дълго и отмирали само постепенно. Това проличало при едно от послешните държавни учреждения.

Видяхме, че съществен белег на държавата е публичната власт, отделена от масата на народа. Атина имала в онова време само народна войска и флота, непосредствено давана от народа; те защищавали границите на държавата и държали в подчинение робите, които още тогава съставяли мнозинството от населението. По отношение на гражданите публичната власт е съществувала най-напред само като полиция, която е стара колкото държавата, поради което именно наивните французи от XVIII век говореха не за цивилизовани народи, а за полицизирани народи (nations policées).* Затова атиняните учредили едновременно с държавата си и полиция, истинска жандармерия от пеши и конни стрелци — ландегери, както ги наричат в Южна Германия и Швейцария. Но тая жандармерия била съставена от *роби*. Тази полицейска служба се виждала на свободния атинянин тъй унизителна, че той предпочитал да бъде арестуван от въоръжен роб, отколкото сам да се занимава с такова позорно дело. В това се изразявал още начинът на мислене на стария родов бит. Държавата не можела да съществува без полиция, но тя била още млада и нямала още достатъчно морален авторитет, за да внуши уважение към един занаят, който неизбежно изглеждал позорен на бившите членове на родовото общество.

Колко много оформената вече в главните си черти държава била пригодена към общественото положение на атиняните, проличава от бързото разцъфтяване на богатството, търговията и индустрията. Класовият антагонизъм, върху който почивали обществените и политическите институции, не бил вече антагонизъм между аристокрация и прост народ, а антагонизъм между роби и свободни, между непълноправни жители и граждани. По времето на най-пълния разцвет общият брой на атинските свободни граждани, включително жени и деца, възлизал на приблизително 90 000 души при 365 000 роби от двата пола и 45 000 непълноправни жители — чужденци и освободени роби. На всеки възрастен гражданин-мъж се падали значи най-малко по 18 роба и повече от двама непълноправни. Големият брой на робите се дължал на това, че много от тях работели заедно в манифактури, в големи помещения с надзиратели. Но с развитието на тър-

* Игра на думите: „policé" — „цивилизован", „police" — „полиция". *Ред.*

говията и индустрията настъпила акумулация и концентрация на богатствата в малко ръце, обедняване на масата свободни граждани, на които оставал само изборът или да конкурират робския труд, работейки собствен занаят, което се смятало за срамно и долно и при това не обещавало голям успех, или пък да затънат в мизерия. При такива условия те вършели по необходимост последното и понеже съставяли масата на населението, опропастили с това цялата атинска държава. Не демокрацията доведе Атина до гибел — както твърдят европейските училищни педанти, които махат опашка пред монарсите, — а робството, което направи презрян труда за свободния гражданин.

Възникването на държавата у атиняните е особено типичен пример на образуване държава изобщо, защото то, от една страна, става в съвсем чист вид, без намеса на външно или вътрешно насилие (заграбването на властта от Пизистрат не е оставило никакви следи[135] поради краткотрайността си), и, от друга страна, защото непосредствено от родовото общество възниква твърде високоразвита форма на държава, демократическата република, и, най-после, защото ние сме достатъчно запознати с всички съществени подробности при образуването на тази държава.

VI
РОД И ДЪРЖАВА В РИМ

От преданието за основаването на Рим се вижда, че първото заселване било извършено от редица обединени в едно племе латински родове (според преданието — сто), към които скоро се присъединило едно сабелско племе, което също броело сто рода, а после и едно трето, състоящо се от различни елементи племе пак (според преданието) от сто рода. Целият разказ показва на пръв поглед, че тук няма нищо естествено появило се освен рода, а и той самият в някои случаи е само разклонение от един майчински род, продължаващ да съществува в старата родина. Племената носят отпечатъка на изкуствено образуване, но в повечето случаи от родствени елементи и по образеца на древното, естествено породило се, а не изкуствено създадено племе; при това не е изключено ядрото на всяко от трите племена да е било някое действително старо племе. Междинното звено, фратрията, се състояло от десет рода и се казвало курия; значи куриите били тридесет.

Общопризнато е, че римският род е бил също такава институция, каквато и гръцкият род; ако гръцкият род е по-нататъшното развитие на оная обществена единица, чиято първобитна форма намираме у американските червенокожи, това се отнася напълно и за римския род. Затова можем да бъдем тук по-кратки.

Римският род, поне в най-древната епоха на града, е имал следното устройство:

1. Право на взаимно наследяване на членовете на рода; имуществото оставало в рода. Тъй като в римския род, както и в гръцкия, господствувало бащинското право, потомците по женска линия бивали изключвани от наследяване. Според закона на Двана-

десетте таблици — най-древния известен нам паметник на писаното римско право — първи наследявали децата като преки наследници; при липса на такива — агнатите (роднини по *мъжка* линия); а при липса и на такива — членовете на рода. Във всички случаи имуществото оставало в рода. Тук виждаме постепенно проникване в родовия обичай на нови, породени от нарасналото богатство и моногамията правни норми: първоначалното еднакво право на сродниците за наследяване бива ограничено на практика — и доста рано, както споменахме по-горе — първо върху агнатите и най-после върху децата и техните потомци по мъжка линия; в Дванадесетте таблици това, естествено, се явява в обратен ред.

2. Притежаване на общо място за погребение. Патрицианският род на Клавдиевци при преселването си от Регили в Рим получил един парцел земя, освен това и общо място за погребение в града. Още по времето на Август донесената в Рим глава на падналия в Тевтобургската гора Вар[137] била погребана в gentilitius tumulus*; следователно родът на (Квинктилиевци) имал още отделна могила-гробница**.

3. Общи религиозни празненства. Тези sacra gentilitia*** са известни.

4. Задължение да не сключват брак в рода. В Рим, изглежда, това никога не е било превърнато в писан закон, но оставало обичай. От огромната маса римски съпружески двойки, чиито имена са запазени до нас, нито една няма еднакво родово име за мъжа и жената. Правото за наследяване също доказва това правило. Жената загубва чрез женитбата своите агнатични права, излиза из своя род и нито тя, нито нейните деца могат да наследят от бащата или неговите братя, защото инак би се загубил наследственият дял на бащиния род. Това има смисъл само при предпоставката, че жената не може да се омъжва за член от своя род.

5. Общо владение на земя. В първобитната епоха то е съществувало винаги, докато не започнала подялбата на земята на племето. У латинските племена намираме земята отчасти във владение на племето, отчасти на рода, отчасти на домакинствата, които тогава едва ли**** са били отделни семейства. На Ромул

* — родова могила. *Ред.*

** Думата „родът (на Квинктилиевците) следователно имал още отделна могила-гробница“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

*** — родови свещени празненства. *Ред.*

**** — В изданието от 1884 г. вместо думите „едва ли“ е напечатано: „незадължително“. *Ред.*

се приписва първото разделяне на земята между отделни лица, около един хектар (два югера) на всекиго. Но и по-късно намираме земи във владение на родовете, за да не говорим за държавната земя, около която се върти цялата вътрешна история на републиката.

6. Задължение на членовете на рода да си оказват взаимна защита и помощ. От това задължение писаната история ни показва само отломки; още в самото начало римската държава се появила на сцената с такова надмощие, че правото на защита от несправедливости преминало върху нея. Когато бил арестуван Апий Клавдий, целият му род си сложил траур, дори и ония, които били негови лични врагове. През време на втората пуническа война[138] родовете се съюзявали, за да откупват своите пленени сродници; сенатът им *забранил* това.

7. Право да се носи името на рода. Това право се запазило до времето на империята; на освободените се позволявало да приемат родовото име на своите бивши господари, но без родови права.

8. Право на осиновяване чужденци в рода. Това ставало чрез осиновяване в едно семейство (както у индианците), което водело към приемането в рода.

9. Правото да се избира и сваля старейшината не се споменава никъде. Но тъй като в първия период на Рим всички длъжности, от изборния цар надолу, бивали заемани чрез избор или назначение, а също и жреците на куриите бивали избирани от куриите, трябва да приемем същото и за старейшините (principes) на родовете, макар че избирането на лице от едно и също семейство в рода е могло да стане правило.

Това са били правата на римския род. С изключение на завършения вече преход към бащинско право те са вярно отражение на правата и задълженията на ирокезкия род; и тук „ясно прозира ирокезът".[139]

Каква бъркотия владее и днес още в понятията за римския родов строй, дори и сред най-известните наши историци, ще покажем* с един само пример. В труда на Момзен върху римските собствени имена от републиканския и августианския период („Римски изследвания", Берлин, 1864 г., т. I[140]) се казва:

„Освен на всички членове на рода от мъжки пол, с изключение, разбира се, на робите, но включително и на приетите в рода и на намиращите се под негово покровителство, родовото име се полага и на жените... Племето (Stamm,

* Целият този текст до думите: „Почти още триста години след основаването на Рим" (виж настоящия том, стр. 124), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

както Момзен превежда тук gens) е... колектив, възникнал от общ — действителен или предполагаем, или дори измислен — произход, обединен чрез общи празнества, гробища и наследяване, колектив, към който могат и трябва да се числят всички лично свободни индивиди, следователно и жените. Но определянето на родовото име на омъжените жени създава затруднение. Такова затруднение, разбира се, не е имало, докато жената не е могла да се омъжва другояче, освен за член на своя род, а доказано е, че за жените дълго време е било по-трудно да се омъжват вън от пределите на рода, отколкото вътре в него, защото това право на встъпване в брак извън рода (gentis enuptio) било давано още в VI век като лична привилегия за награда... Но където се случвали такива бракове извън рода, жената в най-древно време, изглежда, е преминавала в племето на мъжа. Няма никакво съмнение, че жената, по древния религиозен брак, напълно влиза в правната и сакрална общност на мъжа и излиза от своята. Кой не знае, че омъжената жена губи активно и пасивно право на наследяване в своя род, но влиза в наследствен съюз със своя мъж, деца и неговите сродници изобщо. И ако по отношение на своя мъж тя заема положение като на осиновена и влиза в неговото семейство, как може да остане тя чужда на неговия род?" (стр. 9—11).

И тъй, Момзен твърди, че римските жени, които принадлежали на един род, можели първоначално да се омъжват само *вътре* в своя род; римският род следователно бил ендогамен, не екзогамен. Този възглед, който противоречи на целия опит на другите народи, се основава главно, ако не изключително, на едно единствено многооспорвано място у Ливий (книга XXXIX, гл. 19), според което сенатът в 568 г. от основаването на града, т. е. 186 г. преди нашата ера, постановил:

„uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui duxisset, od id fraudi ignominiaeve esset" — „че Фецения Хиспала имала право да се разпорежда със своето имущество, да го намалява, да се омъжи извън рода и да си избере опекун също както ако нейният (умрял) мъж би ѝ дал това право чрез завещание; че тя можела да се омъжи за някой свободнороден и че който я вземел за жена, това да не му се зачете като лоша постъпка или безчестие".

И така, тук несъмнено се дава право на Фецения, освободена робиня, да се омъжи извън рода. И също тъй несъмнено следва оттук, че съпругът имал право да предаде със завещание на своята жена правото да се омъжи след неговата смърт вън от рода. Но вън от *кой* род?

Ако жената е била длъжна да се омъжва в рамките на своя род, както приема Момзен, тя и след женитбата оставала в тоя род. Но, първо, именно това твърдение за ендогамията на рода трябва да се докаже. И, второ, ако жената е била длъжна да се омъжва в своя род, тогава разбира се, и мъжът също, защото инак той не би намерил жена. Но излиза, че мъжът е могъл със завещание да предава на своята жена едно право, което сам той

и за самия себе си не притежавал; така стигаме до юридически абсурд. Момзен също го чувствува и затова прави следното предположение:

„за женитбата извън рода юридически било нужно, изглежда, не само съгласието на имащня властта, но и на всички членове на рода“ (стр. 10, забележката).

Това е, първо, много смело предположение и, второ, то противоречи на ясния текст на пасажа; сенатът ѝ дава това право *вместо мъжа,* той ѝ дава изрично ни повече, ни по-малко, отколкото би могъл да ѝ даде нейният мъж, но каквото той ѝ дава — то е *абсолютно* право, несвързано с никакви други ограничения, така че ако тя се възползува от него, и нейният нов мъж да не страда от това; сенатът дори възлага на сегашните и бъдещите консули и претори да се погрижат да няма никакви неизгоди за нея. И така, предположението на Момзен изглежда съвсем недопустимо.

Или пък да допуснем другото: жената се омъжвала за член от друг род, но сама оставала в своя предишен род. Тогава, според горния цитат, нейният мъж би имал право да позволи на жената да се омъжи вън от своя собствен род. Това значи, че той би имал право да се разпорежда с работи, които засягат един род, към който той съвсем не принадлежи. Това е толкова безсмислено, че не заслужава да говорим повече за него.

Значи остава само предположението, че жената в първия си брак взимала мъж от друг род и чрез тоя брак тя чисто и просто преминавала в рода на мъжа, както и Момзен фактически допуска за такива случаи. Така всички взаимоотношения стават изведнаж ясни. Жената, откъсната чрез брака от своя стар род и приета в новия родов съюз на мъжа, има в него съвсем особено положение. Тя наистина е членка на рода, но не е кръвно сродена с него; начинът на нейното приемане я изключва предварително от всяка забрана на брак в рамките на рода, в който тя е влязла именно чрез омъжването си; тя по-нататък е приета в брачния съюз на рода, наследява при смъртта на своя мъж имуществото му, т. е. имуществото на член от рода. Какво по-естествено от това, че за да остане имуществото в рода, тя била задължена да се омъжи за член от рода на първия си мъж и за никого другиго? И ако трябва да се направи изключение, то кой е компетентният да я упълномощи за това, ако не онзи, който ѝ е завещал това имущество — първият ѝ мъж? В момента, когато той ѝ завещава част от имуществото и едновременно ѝ позволява да прехвърли чрез брак или в резултат на брак тази част от имуществото в

чужд род, имуществото е още негово, значи той разполага буквално само със своята собственост. Що се отнася до самата жена и до отношението ѝ към рода на нейния мъж, то в тоя род я е въвел именно мъжът чрез акт на своята свободна воля — брака; затова изглежда също тъй естествено той да е подходящото лице, което ѝ предоставя правото да излезе от тоя род чрез втори брак. С една дума, въпросът се оказва прост и ясен, щом отхвърлим чудноватата представа за ендогамността на римския род и заедно с Морган го признаем първоначално за екзогамен.

Остава още едно последно предположение, което също има свои привърженици, и то може би най-многобройните: горният цитат показвал само,

„че освободени прислужнички (libertae) не могат без особено разрешение да встъпват в брак извън рода (e gente enubere) или да извършват какъвто и да е друг акт, който, свързан с capitis deminutio minima*, би предизвикал излизане на liberta от родовия съюз“ (Ланге, „Римски старини“. Берлин, 1856, I, стр. 195, където той по повод цитираното от нас място от Ливий се позовава на Хушке[142]).

Ако това предположение е правилно, то цитатът не доказва решително нищо за положението на свободнородените римлянки и не може и дума да става за някакво тяхно задължение да встъпват в брак вътре в рода.

Изразът enuptio gentis се среща само на това място у Ливий и никъде другаде в цялата римска литература; думата enubere — встъпвам в брак навън — само три пъти също у Ливий, и то не по отношение на рода. Фантазията, че римлянките можели да се омъжват само в рамките на рода, дължи съществуването си само на този пасаж. Тя не търпи абсолютно никаква критика. Защото пасажът или се отнася до особени ограничения за освободените робини и в такъв случай не доказва нищо за свободнородените жени (ingenuae); или пък важи и за свободнородените жени и в такъв случай той по-скоро доказва, че жената по правило се омъжвала вън от своя род, но с женитбата преминавала в рода на мъжа; следователно той говори против Момзен и в полза на Морган.

Почти още триста години след основаването на Рим родовите съюзи били толкова силни, че един патрициански род, този на Фабиевци, със съгласието на сената можал да предприеме със собствени сили военен поход против съседния град Вейи. Казват, че 306 Фабиевци потеглили в поход и всички били избити в една засада; единственото останало живо момче продължило рода.

---

* — загубване на семейни права. *Ред.*

Десет рода образували, както казахме, една фратрия, която тук се наричала курия и имала по-важни публични права, отколкото гръцката фратрия. Всяка курия имала свои собствени религиозни служби, светини и жреци; последните в своята съвкупност образували една от римските жречески колегии. Десет курии образували едно племе, което вероятно имало първоначално, както останалите латински племена, избран старейшина — военачалник и върховен жрец. Съвкупността на трите племена съставяла римският народ — populus romanus.

И така, към римския народ могъл да принадлежи само онзи, който бил член на един род и чрез него на една курия и на едно племе. Първото обществено устройство на тоя народ е следното. Обществените работи изпърво се завеждали от сената, който, както Нибур пръв вярно забелязва, бил съставен от старейшините на всички триста рода[143]; именно затова те, като родови старейшини, се наричали бащи, patres, а тяхната съвкупност — сенат (съвет на старейшините, от думата senex — стар). Станалото обичай избиране на старейшини винаги от едно и също семейство на всеки род създало и тук първите племенни благородници; тези семейства се наричали патриции и претендирали за изключителното право да влизат в сената и да заемат всички други длъжности. Че народът с течение на времето се е примирил с тези претенции и че те се превърнали в действително право, това изразява и преданието, според което Ромул дал на първите сенатори и техните наследници патрициата с неговите привилегии. Сенатът, като атинската bulê, имал решаващата дума по много въпроси и предварително обсъждал по-важните от тях и особено новите закони. Последните окончателно се приемали от народното събрание, наречено comitia curiata (събрание на куриите). Народът се събирал, групиран по курии, а във всяка курия вероятно по родове; при гласуването всяка от тридесетте курии имала един глас. Събранието на куриите приемало или отхвърляло всички закони, избирало всички по-висши длъжностни лица, включително и rex'а (така наречения цар), обявявало война (но сенатът сключвал мир) и като най-висша съдебна инстанция взимало окончателно решение по апелация от страните във всички случаи, когато се отнасяло до смъртна присъда над римски гражданин. Най-после, наред със сената и народното събрание стоял рексът (rex), който съответствувал точно на гръцкия базилевс и съвсем не бил почти абсолютен монарх*, както го представя Момзен[144]. Той също бил

* Латинската дума rex е като келтско-ирландската righ (племенен старейшина) и готската reiks; че тя също е означавала родов или племенен старейшина, както първоначално и немската Fürst (княз — т. е. както английската

военачалник, върховен жрец и председател на някои съдилища. Права в областта на гражданските въпроси или власт над живота, свободата и собствеността на гражданите той съвсем не е имал, освен ако те не са произтичали от дисциплинарната власт на военачалника или от властта на председателя на съда да приведе в изпълнение присъдите. Длъжността на rex'a не била наследствена; напротив, вероятно по предложение на предшественика му той най-напред бил избиран от събранието на куриите и след това, на второ събрание, тържествено въвеждан в длъжност. Че той е могъл и да бъде свалян, това показва съдбата на Тарквиний Горди.

Както у гърците в героичната епоха, така и у римляните във времето на така наречените царе имало военна демокрация, основана на родове, фратрии и племена и развила се от тях. Куриите и племената, макар и да са били отчасти изкуствени образувания, но все пак те били създадени според истинските, естествено възникнали образци на обществото, от което са произлезли и което още ги обкръжавало от всички страни. Макар и естествено възникналото патрицианство да спечелило вече почва, макар и рексовете да се стремели да разширяват постепенно своите пълномощия, това не изменя първоначалния основен характер на обществения строй, а тъкмо това е същественото.

С течение на времето населението на град Рим и на римската област, разширена чрез завоевания, се увеличавало отчасти с нови заселници, отчасти с жителите на покорените, предимно латински области. Всички тия нови поданици на държавата (оставяме настрана тук въпроса за клиентите) стоели извън старите родове, курии и племена, следователно не съставяли част от populus romanus, от същинския римски народ. Те били лично свободни хора, можели да притежават поземлена собственост, длъжни били да плащат данъци и да отбиват военна служба. Но те не можели да заемат никакви длъжности и да участвуват нито в събранието на куриите, нито в подялбата на завоюваните държавни земи. Те съставяли лишеният от всички публични права плебс. Със своя постоянно растящ брой, със своята военна подготовка и въоръжение те станали сила, заплашваща стария populus,

first, датската först̃e, първият), се вижда от това, че готите още в IV век са имали особена дума за краля от по-късното време, за военачалника на цял народ: thiudans. Артаксеркс и Ирод в Улфиловия превод на библията никога не се наричат reiks, а thiudans и държавата на император Тиберий — не reiki, а thiudinassus. В името на готския тиуданс или както неточно превеждаме, на краля Тиударейкс, Теодорих, т. е. Дитрих, двете тия наименования се сливат в едно.

сега здраво ограден срещу всякакъв прираст отвън. При това земята, изглежда, е била почти равномерно разпределена между populus и плебса, докато търговското и индустриалното богатство, впрочем още не твърде развито, било предимно в ръцете на плебса.

Поради дълбокия мрак, в който е обвита древната легендарна история на Рим — мрак, значително засилен от рационалистично-прагматичните опити за тълкуване и съобщения на по-късните юридически образовани автори на нашите източници, — невъзможно е да се каже нещо определено нито за времето, нито за развоя, нито за повода на революцията, която сложила край на древния родов строй. Сигурно е само това, че нейната причина се крие в борбата между плебс и populus.

Новата конституция, приписвана на рекса Сервий Тулий и опираща се на гръцки образци, особено на Солон, създала ново народно събрание, което включвало или изключвало без разлика populus и плебеи в зависимост от това, дали служели военна служба или не. Всички мъже с военни задължения били разделени според състоянието им на шест класа. Минималното имущество на всеки от петте класа било: I 100 000 аса, II — 75 000, III — 50 000, IV — 25 000, V — 11 000 аса (според Дюро де ла Мал това се равнява съответно на около 14 000, 10 500, 7 000, 3 600 и 1 570 марки). Шестият клас, пролетариите, се състоял от малоимотните, свободни от служба и от данъци. В новото събрание на центуриите (comitia centuriata) гражданите се строявали по военному, по роти в свои центурии от по сто души и всяка центурия имала един глас. Но първият клас давал 80 центурии, вторият — 22, третият — 20, четвъртият — 22, петият — 30, шестият клас, от приличие, давал също една. Освен тях имало и 18 центурии конница, образувана измежду най-богатите граждани. Всичко 193 центурии; болшинство на гласовете: 97. Но конницата и първият клас имали заедно 98 гласа, значи болшинство; когато те били единни, останалите не бивали и питани — считало се, че решението е взето.

Върху това ново събрание на центуриите преминали сега всички политически права на предишното събрание на куриите (освен няколко номинални права); с това куриите и съставящите ги родове били деградирани, както в Атина, до прости частни и религиозни сдружения и още дълго време продължавали да вегетират като такива, докато събранието на куриите скоро съвсем угаснало. За да бъдат отстранени от държавата и старите три родови племена, били въведени четири териториални племена, всяко от които живеело в отделен квартал на града и имало редица политически права.

Така и в Рим, още преди премахването на така наречената царска власт, бил разрушен древният обществен строй, почиващ на лични кръвни връзки, и вместо него било създадено ново, истинско държавно устройство, основано върху териториално делене и имуществени различия. Публичната власт се съсредоточила тук в ръцете на гражданите с военни задължения и била насочена не само против робите, но и против така наречените пролетарии, изключени от военната служба и лишени от въоръжение.

В рамките на този нов строй, който бил доразвит след изгонването на последния цар, Тарквиний Горди, узурпирал действителната царска власт, и заместването на царя от двама военачалници (консули) с еднаква служебна власт (както у ирокезите) — в рамките на този строй се движи цялата история на римската република с всички нейни борби между патриции и плебеи за достъп до длъжностите и за участие в ползуването на държавните земи, с претапянето в края на краищата на патрицианската аристокрация в новата класа на едри земевладелци и парични магнати, които постепенно погълнали цялата поземлена собственост на разорените от военната служба селяни, обработвали възникналите по тоя начин грамадни имения с помощта на роби, обезлюдили Италия и с това отворили вратите не само на императорската власт, но и на нейните приемници — германските варвари.

VII

РОДЪТ У КЕЛТИТЕ И ГЕРМАНЦИТЕ

Мястото не ни позволява да разгледаме подробно родовите институции, съществуващи и до днес в повече или по-малко чиста форма у най-различните диви и варварски народи, или техните следи в древната история на азиатските културни народи*. Едните или другите се срещат навсякъде. Достатъчни са само няколко примера. Още преди да е бил опознат родът, Мак-Ленан, който направи най-големи усилия да го разбере погрешно, доказа неговото съществуване и изобщо правилно го описа у калмиците, черкезите, самоедите** и у три индийски народа — варали, магари и мунипури[146]. Неотдавна М. Ковалевски го откри и описа у пшавите, хевсурите, сванетите и други кавказки племена[147]. Тук ще дадем само няколко кратки бележки за съществуването на рода у келтите и германците.

Най-древните запазени келтски закони ни показват рода още в пълен живот; в Ирландия той и до днес най-малкото инстинктивно живее в народното съзнание, след като англичаните насилствено са го разрушили; в Шотландия той е бил в пълен разцвет още в средата на миналия век и тук също бил унищожен само от оръжието, законодателството и съдилищата на англичаните.

Древноуелските закони, записани много векове преди английското завоевание[148] — най-късно в XI век, показват още общо обработване на земята от цели села, макар и само като рядък

* По-нататъшният текст в този абзац до думите „Тук ще дадем само" е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г.

** Предишно название на ненците. *Ред.*

остатък от по-предишен общ обичай; всяко семейство имало пет акра за собствено обработване; наред с това един парцел се обработвал общо и добивът се поделял. По аналогия с Ирландия и Шотландия не подлежи на съмнение, че тия селски общини представлявали родове или подразделения на родове, дори и ако една нова проверка на уелските закони, за което ми липсва време (моите извадки са от 1869 г.[149]), не би доказала това пряко. Това, което уелските източници, а с тях и ирландските пряко доказват, е, че в XI век бракът по двойки у келтите съвсем не бил още изместен от моногамията. В Уелс бракът ставал неразтрогваем след седем години или, по-вярно, чак след седем години съпрузите изгубвали правото да го разтрогнат. Ако не достигали само три нощи до седемте години, съпрузите можели да се разделят. Тогава се извършвала дялба: жената деляла, мъжът избирал своя дял. Мебелите бивали поделяни съгласно известни, твърде хумористични правила. Ако мъжът разтрогвал брака, той трябвало да върне на жената нейната зестра и някои други неща; ако жената разтрогвала брака, тя получавала по-малко. От децата мъжът получавал две, жената — едно, именно средното. Ако след развода жената вземела друг мъж, но първият ѝ мъж отново я повиквал при себе си, тя била длъжна да го последва, макар и да е стъпила вече с *единия* крак в новото съпружеско легло. Но ако двамата са били седем години заедно, те ставали мъж и жена и без бракът да е бил предварително оформен. Девствеността на момичетата преди брака съвсем не се спазвала или изисквала строго; засягащите този въпрос правила са от крайно фриволен характер и съвсем не отговарят на буржоазния морал. Ако жената изневеряла, мъжът можел да я набие (един от трите случаи, в които това му било позволено, инак той подлежал на наказание), но след това не можел вече да иска друго удовлетворение, защото

„за една и съща простъпка може да има или изкупление на вината, или отмъщение, но не и двете заедно[150]“.

Причините, по които жената можела да иска развод, без да губи от своите претенции при раздялата, били твърде многообразни: лошият дъх на мъжа бил достатъчно основание. Откупът за правото на първата нощ, който трябвало да се плаща на главатаря на племето или краля (gobr merch, оттук средновековното название macheta, на френски marquette), играе голяма роля в законника. Жените имали право да гласуват в народните събрания. Да прибавим към това, че за Ирландия е доказано съществуването на подобни порядки; че и там също били съвсем обичайни брако-

ве за определено време и че на жената при развода били гарантирани точно установени, големи предимства и дори възнаграждение за домакинската й работа; че там се среща „първата жена“ наред с други жени и че при делбата на наследство не се прави никаква разлика между брачни и извънбрачни деца. Така получаваме картината на брак по двойки, в сравнение с който съществуващата в Северна Америка форма на брак изглежда строга — което впрочем в XI век не е чудно за един народ, който още във времето на Цезар е живял в групов брак.

Съществуването на ирландския род (sept, племето се казва clainne, клан) е потвърдено и той е описан не само в древните законници, но и от английските юристи от XVII век, изпратени в Ирландия да превърнат земите на клановете във владение на английския крал. Земята била до това време обща собственост на клана или рода, доколкото не била вече превърната от главатарите в техни частни владения. Когато умирал някой член на рода, значи когато престанело да съществува някое домакинство, старейшината (caput cognationis, както го наричали английските юристи) извършвал нова подялба на цялата земя между другите домакинства. Тази подялба вероятно ставала изобщо по правила, валидни и в Германия. И днес се срещат тук-таме (преди 40—50 години те бяха твърде многобройни) селски земи, организирани в така наречени „rundale“. Селяните — единични арендатори на земята, принадлежаща по-рано на целия род, заграбена след това от английския завоевател — плащат всеки поотделно арендата за своя парцел, но събират нивите и ливадите на всички парцели заедно, разделят ги според положението и качеството им на „Gewanne“, както те се казват на Мозел, и дават всекиму дял във всеки Gewanne; блатистата земя и пасбищата се използуват общо. Още преди петдесет години от време на време, понякога годишно, се предприемало ново разделяне. Планът на землището на такова село, влизащо в системата rundale, изглежда точно като плана на някоя немска дворна община (Gehöfersschaft) на Мозел или в Хохвалд. Родът продължава да живее и във „factions“*. Ирландските селяни се делят често на партии, които почиват на привидно съвсем нелепи и безсмислени различия, съвсем неразбираеми за англичаните, и които, изглежда, нямат друга цел освен обичайните празнични взаимни сбивания. Това е изкуствено съживяване, по-сетнешен ерзац на унищожените родове, в който своеобразно продължава да се проявява унаследеният родов инстинкт. Впрочем в някои местности членове на рода още продължават да

* — „партиите“. *Ред.*

живеят заедно по старите си места; така, още в 30-те години жителите на графството Монахан в голямото си мнозинство имали само четири фамилни имена, т. е. произлизали от четири рода или клана.*

В Шотландия залезът на родовия строй датира от потушаването на въстанието в 1745 г.[152] Какво звено от този строй представлява специално шотландският клан — предстои още да се изследва; но че той е такова звено, това е несъмнено. В романите на Валтер Скот виждаме този клан на планинска Шотландия жив пред нас. „По своята организация и по своя дух той е — казва Морган —

> прекрасен образец на рода, убедителен пример за господството на родовия живот над членовете на рода... В своите вражди и в своето кръвно отмъщение, в разделянето на територията по кланове, в тяхното общо ползуване на земята, във верността на членовете на клана към главатаря и един към друг намираме навсякъде отново проявяващите се черти на родовото общество... Произходът се смятал по бащинското право, така че децата на мъжете оставали в клановете, докато тия на жените преминавали в клановете на своите бащи."[153]

Но че в Шотландия по-рано е господствувало майчинското право, доказва фактът, че в кралското семейство на пиктите, според Беда, наследяването ставало по женска линия.[154] Дори един остатък от пуналуално семейство се е запазил чак до средните векове както у уелсците, така и у скотите в правото на първата нощ, от което — ако то не е било откупено — можел да се възползува по отношение на всяка невяста главатарят на клана или кралят като последен представител на предишните общи мъже.**

---

* През няколкото дни, които прекарах в Ирландия, отново изпъкна живо в съзнанието ми колко много селското население там още живее с представите на родовата епоха. Земевладелецът, чийто арендатор е селянинът, е за последния все още един вид вожд на клана, който управлява земята в интереса на всички, на когото селянинът плаща налог във форма на аренда, но от когото той трябва да получи подкрепа в случай на нужда. Всеки по-заможен човек се смята също така задължен да подкрепя своите по-бедни съседи, щом те изпаднат в нужда. Такава помощ не е милостиня, тя по право се пада на по-бедния, дадена от по-богатия член на рода или от вожда на клана. Разбираме жалбите на икономистите и юристите за невъзможността да се вътлпи на ирландския селянин понятието на съвременната буржоазна собственост; такава собственост, която има само права, но не и задължения, чисто и просто главата на ирландеца не може да побере. Но човек разбира също как ирландците, попаднали с такива наивни родови представи в големите английски или американски градове, сред население със съвсем други морални и правни възгледи — как лесно такива ирландци съвсем се объркват там по въпросите на морала и правото, загубват всяка опора и често се деморализират масово. *(Бележка на Енгелс към четвъртото издание.)*

** В изданието от 1884 г. след тези думи следва текст, изпуснат от Енгелс в изданието от 1891 г.: „Същото право — в Северна Америка то се

*
* *

Няма никакво съмнение, че до преселението на народите германците са били организирани в родове. Вероятно само няколко века преди нашата ера те са заели областта между Дунав, Рейн, Висла и северните морета; кимврите и тевтонците са били още в процес на преселване, а свевите са намерили постоянни селища едва в Цезарово време. За тях Цезар казва изрично, че са се заселвали по родове и родствени групи (gentibus cognationibusque)[155], а в устата на един римлянин, от gens Julia* думата gentibus има съвсем определено и безспорно значение. Това важело за всички германци; дори в завоюваните римски провинции заселването, изглежда, ставало по родове. В аламанското народно право се потвърждава, че народът се е заселил в завоюваната южно от Дунав земя по родове (genealogiae); genealogia е употребено тук съвсем в същия смисъл, както по-късно марка или селска община.** Неотдавна Ковалевски изказа възгледа, че тези genealogiae били големи домашни общини, между които била разпределена земята и от които едва по-късно се развила селската община.[157] Това ще важи тогава и за fara, с който израз у бургундите и лангобардите — следователно у едно готско и едно херминонско или горнонемско племе — се означава приблизително, ако не съвсем

среща в най-северозападната част доста често — действувало и у русите; то било отменено от великата княгиня Олга през X век". По-нататък се привежда абзац за „комунистическите стопанства на крепостните семейства в Ниверие и Франш-Конте, подобни на славянските семейни общини в сърбохърватските земи", пренесен от Енгелс в изданието от 1891 г. в глава II и включен от него в малко изменен вид в едно от допълненията към тази глава (виж настоящия том, стр. 64—65). *Ред.*

* рода на Юлиевци. *Ред.*

** По-нататъшният текст до думите: „Както у мексиканците и гърците, така и у германите" (виж настоящия том, стр. 135) е включен от Енгелс в изданието от 1891 г. вместо напечатания в изданието от 1884 г. текст: „И така виждаме, че един от тевтонските народи, именно пак свевите, се заселил тук по родове, gentes, и на всеки род била отредена определена територия. У бургундите и лонгобардите родът се наричал fara, а употребяваното в „Бургундска правда" наименование на членовете на рода (faromanni) означава същевременно и самите бургундци, противоположно на римското население, което, разбира се, не влизало в бургундските родове. Следователно при бургундите земите се разпределяли също по родове. Така се решава въпросът за faromanni, върху който стотици години напразно си блъскали главите германските юристи. Названието fara едва ли било общо обозначение на рода у всички тевтонци, макар да го намираме у един народ от готски и у друг народ от херминонски (горнонемски) произход. В немския език има множество корени, които се употребяват за обозначаване на родството и които се използуват равномерно в изрази, които, както можем да предположим, се отнасят до рода. *Ред.*

същото, както с думата genealogia в „Аламанския законник". Какво имаме в действителност тук: род или домашна община — това трябва още да се изследва по-подробно.

Езиковите паметници не ни дават сигурни указания дали у всички германци е имало общо обозначение за род и какво именно. Етимологично на гръцкото genos, на латинското gens отговаря готското kuni, средногорнонемското künne и се употребява в същия именно смисъл. Към времената на майчинското право ни насочва това, че названието за жена е от същия корен: гръцкото gyne, славянското gena, готското qvino, древноскандинавското kona, kuna. — У лангобардите и бургундите намираме, както бе казано, думата fara, която Грим извежда от хипотетичния корен fisan — създавам. Аз бих предпочел по-убедителното извеждане на тая дума от по-близката faran — пътувам*, странствувам, връщам се, като означение на определена част от странствуващата маса, състояща се, разбира се, само от роднини — означение, което през времето на многовековните скитания отпърво на изток, после на запад постепенно се е пренесло и върху родовата общност. — По-нататък, готската дума sibja, англосаксонската sib, старогорнонемската sippia, sippa — рода**. В староскандинавския език се среща само множественото число sifjar (роднини), а в единствено число — само като име на богинята Sif. — И, най-после, в „Песента за Хилдебранд"[158] се среща още един израз, където Хилдебранд пита Хадубранд:

„Кой е твоят баща сред мъжете в народа... или от кой род си ти?" („eddo huelihhes cnuosles du sis").

Доколкото е съществувало общо германско обозначение за род, то ще е било готското kuni; затова говори не само идентичността със съответния израз на родствените езици, но и обстоятелството, че от него произхожда думата kuning — крал***, която първоначално е означавала старейшина на род или на племе. Sibja (роднинска група), изглежда, не бива да се взема под внимание; поне в староскандинавски sifjar означава не само кръвни роднини, но и сродени, значи обхваща членовете най-малко на *два рода,* затова самата дума sif не е могла да бъде обозначена за род.

Както у мексиканците и гърците, така и у германците конният ескадрон и клиновидната колона на пехотата се построявали в боен ред по родови групи; ако Тацит казва: по семейства и род-

* — по немски fahren. *Ред.*
** — по немски Sippe. *Ред.*
*** — по немски König. *Ред.*

ствени групи[159], то този неопределен израз се обяснява с това, че по негово време родът в Рим отдавна престанал да бъде едно живо обединение.

Решаващо значение има един пасаж у Тацит, където се казва: майчиният брат гледа на племенника си като на свой син; някои дори смятат кръвната връзка между вуйчо и племенник за още по-света и тясна, отколкото тази между баща и син, така че когато се искат заложници, сестриният син се смята по-голяма гаранция, отколкото собственият син на оня, когото искат да обвържат. Тук имаме жив остатък от организирания по майчинското право, следователно от първоначалния род, и то като нещо, което особено отличава германците*. Ако член на такъв род дадел собствения си син в залог на тържествен обет и ако поради нарушение на договора от бащата синът станел жертва, това засягало само бащата. Но ако жертвата се окажела сестриният син, в такъв случай било накърнявано най-свещеното родово право; най-близкият кръвен роднина, най-много от всички други задължен да защищава момчето или младежа, се оказвал виновен за неговата смърт; или той не е трябвало да го залага, или е трябвало да изпълнява договора. Дори и да нямахме никаква друга следа от родово устройство у германците, само този пасаж щеше да е достатъчен.**

Още по-решаващ, защото е с около 800 години по-късен, е един пасаж в староскандинавската „Völuspa"[161] — песен за залеза на боговете и края на света. В това „Видение на ясновидката", в което, както е доказано сега от Банг и Буге[162], са преплетени и християнски елементи, при описанието на епохата на всеобщото израждане и на нравствения упадък преди страшната катастрофа се казва:

---

* Произхождащата от времето на майчинското право особено тясна връзка между вуйчо и племенник, която се среща у много народи, гърците познават само в митологията на героичния период. Според Диодор (IV, 34), Мелеагър убива синовете на Тестий — братята на своята майка Алтеа. Тя вижда в тази постъпка толкова неизкупимо престъпление, че проклина убиеца, своя собствен син, и призовава неговата смърт. „Боговете чуха — както се разказва — нейните желания и отнеха живота на Мелеагър." Според същия Диодор (IV, 44), аргонавтите под предводителството на Херакъл слизат в Тракия и намират там, че Финей, подстрекаван от своята нова жена, позорно изтезава двамата си сина, родени от неговата отблъсната съпруга Бореада Клеопатра. Но между аргонавтите има и Бореади, братя на Клеопатра, следователно майчини братя на изтезаваните. Те веднага се застъпват за своите племенници, освобождават ги и убиват стражата[160].

** По-нататъшният текст до думите: „Впрочем във времето на Тацит" (виж настоящия том, стр. 136), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

Broedhr munu berjask
munu *systrungar*
ok at bönum verdask,
sifjum spilla:

„Братя ще почнат да враждуват
и един друг ще се убиват,
децата на сестрите ще разкъсат роднинските връзки."

Systrungar се казва синът на майчината сестра и обстоятелството, че тези синове на сестри се отричат от взаимното кръвно родство, за поета е още по-голямо престъпление от братоубийството. Това засилване на престъплението се крие в думата systrungar, която подчертава роднинството по майчина линия; ако вместо това стоеше syskina-börn, деца на братята и сестрите, или syskina-synir, синовете на братята и сестрите, то вторият ред не би означавал по отношение на първия засилване, а смекчение. И така, дори и във времето на викингите, когато е възникнала „Völuspâ", споменът за майчинското право в Скандинавия не е бил още заличен.

Впрочем, във времето на Тацит, поне у по-отблизо познатите на него* германци, майчинското право е било отстъпило вече на бащинското право; децата наследявали бащата; където е нямало деца, наследници бивали братята, чичовците и вуйчовците от бащина и майчина страна. Допущането на майчиния брат до наследство е във връзка с току-що упоменатия обичай и доказва също колко младо е било още бащинското право тогава у германците. Следи от майчинско право се намират до късно в средновековието. Изглежда, че тогава още не са се доверявали достатъчно на произхода по баща, особено у крепостните; така, когато феодалът поисквал от някой град да му върне избягал крепостен, то крепостното състояние на обвиняемия — напр. в Аугсбург, Базел и Кайзерслаутерн — трябвало да бъде потвърдено под клетва от шест най-близки негови кръвни роднини, и то изключително от майчина страна (Маурер, „Устройство на градовете", т. I, стр. 381).[163]

Друг остатък от отмиращото майчинско право е почти непонятното за римлянина уважение на германците към женския пол. Девойки от благородни семейства били смятани за най-сигурни заложници при договори с германците; мисълта, че техните жени или дъщери могат да попаднат в плен или робство, е страшна за тях и повече от всичко разпалва смелостта им в боя; те виждат у жената нещо свещено и пророческо, те се вслушват в ней-

* Думите: „поне у по-отблизо познатите на него", са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ния съвет и при най-важните въпроси; напрмер Веледа, бруктерската жрица от Липе, била душата на цялото въстание на батавите, в което Цивилис начело на германци и белги разклатил цялото римско господство в Галия.[164] В къщи господството на жената изглежда безспорно; тя, старите и децата извършват наистина цялата работа, а мъжът ходи на лов, пие или лентяйствува. Така казва Тацит; но понеже той не казва кой обработва нивята и определено заявява, че робите плащали само оброк, а не отбивали никаква ангария, то очевидно възрастните мъже ще са вършили малкото работа, която изисквало земеделието.

Формата на брака била, както казахме вече по-горе, постепенно приближаващ се към моногамията брак по двойки. Това не било още строга моногамия, защото се позволявало многоженство за знатните. Изобщо се държало строго на девствеността на момичетата (в противоположност на келтите), а и Тацит говори с особена топлота за ненарушимостта на брачната връзка у германците. Той посочва като основание за развод само изневярата в брака от страна на жената. Но неговото изложение в това отношение страда от непълноти, а и много силна е тенденцията му то да послужи на развратените римляни като огледало на добродетелта. Несъмнено е едно: дори и да са били германците в своите гори такива изключителни рицари на добродетелта, достатъчен е бил само незначителен досег с външния свят, за да ги принизи до равнището на останалите средни европейци; и последната следа от строгостта на нравите изчезнала сред римския свят още по-бърже, отколкото германският език. Достатъчно е само да прочете човек Григорий Турски. Че в девствените германски гори не е могло да господствува изтънченото сладострастие както в Рим, това се разбира от само себе си, така че за германците и в това отношение остава достатъчно предимство пред римския свят, без да е нужно да им приписваме въздържаност в плътските неща, каквато никога и никъде не е господствувала у цял един народ.

От родовия строй е произлязло задължението да се наследяват не само приятелските, но и враждебните отношения на бащата или роднините; наследявал се също и откупът, изкупителната глоба вместо кръвното отмъщение за убийство или нараняване. Този откуп, на който още преди едно поколение се гледаше като на специфично германска институция, сега е доказано установен у стотици народи като обща смекчена форма на произтичащото от родовия строй кръвно отмъщение. Него, както и задължението за гостоприемство, ние срещаме между другото и у американските индианци; описанието на гостоприемството у Тацит („Германия",

гл. 21) е почти до подробности същото, каквото ни дава Морган за своите индианци.

Горещият и безкраен спор дали германците от времето на Тацит са поделили окончателно орната земя или не и как трябва да се тълкуват съответните пасажи принадлежи вече на миналото. След като е доказано, че почти у всички народи орната земя се обработвала общо от рода и по-късно от комунистическата семейна община, каквато Цезар намира още у свевите[165], и че след това настъпило разделяне на земята между отделните семейства с периодично преразпределение, след като е установено, че това периодично преразпределение на орната земя е запазено на места в Германия дори и до наши дни, безпредметно е да говорим повече по това. Ако германците в 150-те години, отделящи разказа на Цезар от този на Тацит, са преминали от общото обработване на земята, което Цезар изрично приписва на свевите (разделена или частна земя почти няма у тях, казва той), към единично обработване с годишно преразпределение на земята, то това е наистина достатъчно значителен прогрес; преходът от обща обработка на земята към пълна частна собственост върху земята в такъв кратък промеждутък от време и без всяка чужда намеса е просто невъзможен. И така, аз намирам у Тацит само онова, което той казва със сухи думи: те сменяват (или отново разделят) обработената земя всяка година и пак остава достатъчно свободна общинна земя.[166] Това е онова стъпало на земеделие и на земеползване, което напълно съответствува на тогавашния родов строй на германците.*

Последния абзац оставям непроменен, както е в по-ранните издания. Междувременно въпросът взе друг обрат. След като Ковалевски (ср. по-горе стр. 44**) доказа широкото, ако не повсеместно разпространение на патриархалната семейна община като междинно стъпало между майчинско-правното комунистическо и съвременното изолирано семейство, не се пита вече, както е в спора между Маурер и Вайц, за обща или частна собственост върху земята, а за *формата* на общата собственост. Няма никакво съмнение, че по времето на Цезар у свевите е съществувала не само обща собственост, но и общо обработване на земята за обща сметка. Дали стопанската единица е бил родът или семейната (домашната) община, или някаква междинна комунистическа роднинска група; или пък дали в зависимост от условията на терена са се срещали и трите тия групи — по това може да се

---

* По-нататъшният текст до думите: „Докато у Цезар германците“ (виж настоящия том, стр. 139—140) е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 62—63.

спори още дълго. Но Ковалевски твърди, че описаното от Тацит състояние имало за предпоставка не марката или селската община, а семейната община; тепърва от тази последната се развила много по-късно, вследствие нарастването на населението, селската община.

Според тоя възглед, селищата на германците в земите, заети от тях във времето на римляните, както и в тия, които те по-късно отнемат от римляните, са се състояли не от села, а от големи семейни общини, които обхващали няколко поколения, заемали съответно землище за обработване и ползували заедно със съседите запустялата наоколо земя като обща „марка". Така че пасажът у Тацит за сменяване на обработваната земя трябва тогава действително да се разбира в агрономски смисъл: всяка година общината е разоравала нов парцел, а орната земя от миналата година е оставала под угар или пък съвсем да пустее. При рядкото население всякога оставало достатъчно запустяла земя, така че всеки спор за землепритежание бил излишен. Едва след векове, когато броят на членовете на семейната община нараства толкова много, че общото стопанисване ставало вече невъзможно при тогавашните условия на производство, те се разпаднали; общите досега ниви и ливади били поделяни по вече известния начин между образуващите се отделни домакинства, изпърво за известно време, по-късно завинаги, докато горите, пасбищата и водите оставали общи.

За Русия тоя ход на развитие изглежда исторически напълно доказан. Що се отнася до Германия и, на второ място, до другите германски страни, не може да се отрече, че това предположение в много отношения по-добре обяснява източниците и по-леко разрешава трудностите, отколкото досегашното, според което селската община е съществувала още по времето на Тацит. Найстарите документи, например Codex Laureshamensis[167], се обясняват изобщо много по-добре с помощта на семейната (домашната) община, отколкото на селско-марковата община. От друга страна, това обяснение пак открива нови трудности и нови въпроси, които тепърва трябва да се разрешат. Само нови изследвания могат да доведат тук до окончателно решение; впрочем аз не мога да отрека, че междинното стъпало на домашната община е твърде вероятно и за Германия, Скандинавия и Англия.

Докато у Цезар германците отчасти току-що са заседнали на постоянно местожителство, отчасти още дирели такова, във времето на Тацит те вече имали зад себе си цял век уседнал живот; съответно на това прогресът в производството на средства за живот е несъмнен. Те живеят в къщи от греди; тяхното облекло е

още твърде примитивно, облекло на обитатели на горите: грубо вълнено наметало, животински кожи, за жените и знатните — ленени долни дрехи. Храната им е мляко, месо, диви плодове и както прибавя Плиний, овесена каша[168] (и днес още келтска национална храна в Ирландия и Шотландия). Богатството им се състои от добитък, но той е от лоша порода, говедата — дребни, невзрачни, без рога; конете — малки пони и лоши бегачи. Пари се употребявали рядко и малко, и то само римски. Злато и сребро не обработвали и не го ценели, желязото било рядкост и, изглежда, поне у племената по Рейн и Дунав, само го внасяли, а не го добивали сами. Руническото писмо (подражание на латинските и гръцките букви) било известно само като тайно писмо и се употребявало за религиозни магии. Човешките жертви били още обичайни. Накратко, тук пред нас е народ, който току-що се е издигнал от средното стъпало на варварството до висшето. Но докато у племената, граничещи непосредствено с римляните, развитието на самостоятелна метална и текстилна индустрия било възпрепятствувано от улеснения внос на римски индустриални продукти, такава индустрия се създала несъмнено на североизток, край Балтийско море. Намерените в тресавищата на Шлезвиг предмети за въоръжаване — дълъг железен меч, ризница, сребърен шлем и т. н., заедно с римски монети от края на II век, — а също и разпространените от преселението на народите германски метални изделия представляват съвсем своеобразен тип с твърде високо равнище на развитие, дори и когато те подражават първоначално на римски образци. Преселването в цивилизованата Римска империя сложило край на тази местна промишленост навсякъде, освен в Англия. Как по един и същ начин се появило и развило това производство, показват например бронзовите чапрази; чапразите, намерени в Бургундия, в Румъния, край Азовско море, биха могли да произлизат от същата работилница, както английските и шведските, и са също тъй несъмнено от германски произход.

Съответно на висшето стъпало на варварството е и общественото устройство. Според Тацит навсякъде съществувал съвет на старейшините (principes), който решавал по-маловажни неща, а по-важните подготвял за решаване в народното събрание; последното на низшето стъпало на варварството съществува поне там, където го знаем, у американците, изпърво само за рода, но не още за племето или съюза от племена. Старейшините (principes) още рязко се различават от военачалниците (duces), точно както у ирокезите. Първите живеят още отчасти от почетните дарове в добитък, жито и т. н. от членовете на племето; избират

ги, както в Америка, най-често от едно и също семейство; преходът към бащинското право благоприятствува, както в Гърция и Рим, за постепенното превръщане на избираемостта в наследственост, а заедно с това и за създаването на едно знатно семейство във всеки род. Тази стара, така наречена племенна аристокрация загива в по-голямата си част при преселението на народите или скоро след него. Военачалниците били избирани без оглед на произход, а само според способността им. Те имали малко власт и трябвало да влияят със своя пример; самата дисциплинарна власт във войската Тацит приписва изрично на жреците. Действителната власт принадлежала на народното събрание. Председателствува кралят или племенният старейшина; народът решава: отрицателно — с роптание, положително — с акламация и дрънкане на оръжието. Народното събрание е едновременно и съд; тук се поднасят и разрешават жалби, произнасят се смъртни присъди, и то само за страхливост, измяна и противоестествен разврат. Също и в родовете и другите подразделения съди целият колектив от членовете под председателството на старейшината, който, както във всеки германски първоначален съд, може само да ръководи разискванията и да поставя въпроси; съдия у германците е бил открай време и навсякъде целият колектив.

Съюзи от племена са се образували от времето на Цезар; у някои от тях имало вече крале; върховният пълководец, както у гърците и римляните, вече се стремял към тираническа власт и понякога я достигал. Такива щастливи узурпатори обаче съвсем не били неограничени владетели; но те почвали вече да ломят веригите на родовия строй. Докато иначе освободените роби заемали подчинено положение, защото не можели да принадлежат към никой род, при новите крале такива любимци често стигали до висок ранг, богатство и почести. Същото ставало след завоюването на Римската империя с пълководците, станали сега крале на големи страни. У франките кралските роби и пуснатите на свобода играели голяма роля най-напред при двора, а след това и в държавата; новите благородници произхождат в по-голямата си част от тях.

Една институция благоприятствувала за появата на кралската власт — дружините. Още у американските червенокожи видяхме как наред с родовия строй се образуват частни сдружения за водене война на собствен риск. Тези частни сдружения у германците станали вече постоянни съюзи. Военачалникът, спечелил вече слава, събирал около себе си отряд от жадни за плячка млади хора, задължени към него с лична вярност, както и той към тях. Водачът ги издържал и възнаграждавал, подреждал ги

йерархически; един отряд телохранители и готова за бой войска служели за по-малки походи, един готов офицерски кадър — за по-големи. Колкото и слаби да са били тия дружини и колкото и слаби да се оказват, например по-късно при Одоакър в Италия, все пак те съставяли зародиша на упадъка на старата народна свобода и такава именно роля те изиграли през време на преселението на народите и след него. Защото, първо, те благоприятствували за появата на кралската власт; второ, те могли, както забелязва още Тацит, да бъдат държани единни само с постоянни войни и разбойнически набеги. Грабежът станал цел. Ако водачът на дружината нямал какво да̀ прави наблизо, той потеглял със своя отряд към други народи, у които имало война и можело да се разчита на плячка; наемните германски войски, които се биели в големи маси под римско знаме дори против германци, били съставени отчасти от такива дружини. Системата на военно наемничество — позорът и проклятието на германците — била тук вече налице в своята първа форма. След завоюването на Римската империя тия кралски дружини, заедно с несвободните и с римските придворни слуги, образували втората главна съставна част на по-късната аристокрация.

И така, обединените в народи германски племена са имали изобщо същото устройство, каквото имали гърците от героичната епоха и римляните от епохата на така наречените царе: народно събрание, съвет на родовите старейшини, военачалник, който вече се стреми към истинска кралска власт. Това е била най-развитата организация, която родовият строй изобщо е можел да създаде; това е било образцовото устройство на висшето стъпало на варварството. Когато обществото прекрачило рамките, в които тази организация била достатъчна, настъпил краят на родовия строй; той се разпаднал, на негово място се появила държавата.

VIII

ОБРАЗУВАНЕТО НА ДЪРЖАВА У ГЕРМАНЦИТЕ

Според Тацит германците били доста многоброен народ. Приблизителна представа за числеността на отделни германски народи ни дава Цезар; той изчислява броя на появилите се на левия бряг на Рейн узипети и тенктери на 180 000 души, включително жените и децата. Значи около 100 000 на отделен народ*, значително повече, отколкото например всички ирокези в периода на техния разцвет, когато те, по-малко от 20 000 души, са станали ужасът на цялата страна — от Великите езера до Охайо и Потомак. Ако се опитаме да групираме според разказите по-точно познатите ни народи, заселили се близо до Рейн, то всеки такъв народ ще заеме на картата средно приблизителното пространство на един пруски административен окръг, т. е. около 10 000 квадратни километра, или 182 географски кв. мили. Но Germania Magna** на римляните, чак до Висла, обхваща кръгло 500 000 квадратни километра. При средна численост за всеки отделен народ от 100 000 души общият брой на населението на Germania Magna ще е достигал пет милиона; за една варварска група народи това е значителна цифра, за нашите условия — 10 души на квадратен километър, или 550 на една географска квадратна

* Приетата тук цифра се потвърждава от един пасаж у Диодор за галските келти: „В Галия живеят много народности с нееднаква численост. Най-многобройните достигат приблизително 200 000, най-малобройните — 50 000“ (Diodorus Siculus, V, 25). Значи средно по 125 000; за галските отделни народи поради по-високата им степен на развитие трябва безусловно да приемем, че са били по-многобройни от германските.

** — Голяма Германия. *Ред.*

миля — крайно малка. Но с това съвсем не се изчерпва броят на живелите тогава германци. Знаем, че по дължината на Карпатите чак до устието на Дунав са живеели германски народи от готско племе — бастарни, певкини и други, толкова многобройни, че Плиний ги е считал за петото главно племе на германците;[169] те, които още 180 години преди нашата ера били на наемна служба при македонския цар Персей, още през първите години от царуването на Август проникнали чак до околностите на Одрин. Ако ги сметнем само един милион, ще имаме като вероятен брой на германците в началото на нашето летоброене най-малко шест милиона.

След заселването си в Германия населението сигурно се е увеличавало с нарастваща бързина; само горепоменатият прогрес в областта на производството би бил достатъчен да докаже това. Находките в шлезвигските тресавища, съдейки по намерените там римски монети, са от третия век. Значи към това време около Балтийско море е имало развита метална и текстилна промишленост, оживена размяна с Римската империя и известен лукс у по-богатите, всичко това са признаци за по-голяма гъстота на населението. Около това време започва и общото военно настъпление на германците по цялата линия на Рейн, на пограничния римски вал и на Дунав, от Северно до Черно море — пряко доказателство за все по-голямо увеличение на населението, стремящо се към разширение на своите предели. Триста години продължила борбата, през време на която всички главни племена от готските народи (с изключение на скандинавските готи и бургундите) потеглили на югоизток и образували лявото крило на дългата нападателна линия, в центъра на която горногерманците (херминоните) проникнали до Горен Дунав, а в нейното дясно крило истевоните, сега наричани франки — до Рейн; на ингевоните се паднало завладяването на Британия. В края на петия век пътят към Римската империя — обезсилена, обезкръвена и безпомощна — бил вече открит за нахлуващите германци.

По-горе ние стояхме пред люлката на античната гръцка и римска цивилизация. Тук стоим пред нейния ковчег. Над всички страни на Средиземноморския басейн в течение на столетия беше минало нивелиращото ренде на римското световно господство. Където гръцкият език не оказвал съпротива, всички национални езици трябвало да отстъпят пред един развален латински език; нямало никакви национални различия, нямало вече гали, ибери, лигури, норики, те всички станали римляни. Римското управление и римското право разложили навсякъде старите родови съюзи, а заедно с това и последния остатък от местна и национална само-

стоятелност. Новоизпеченото римско гражданство не давало нищо в замяна: то не изразявало никаква националност, а само липсата на националност. Елементите на нови нации били навсякъде налице; латинските диалекти на различните провинции се отдалечавали все повече и повече един от друг; естествените граници, които направили по-рано от Италия, Галия, Испания и Африка самостоятелни области, съществували още и ставали все повече осезаеми. Но никъде не била налице силата, която да обособи тия елементи в нови нации; никъде нямало още и следа от способност към развитие, от съпротивителна сила, а за творческа способност и да не говорим. Грамадната човешка маса на огромната територия имала само една връзка, която я обединявала: римската държава, а тя станала с течение на времето неин най-зъл враг и потисник. Провинциите унищожили Рим; сам Рим станал провинциален град като другите, привилегирован, но вече не господствуващ, не вече център на световна империя, не дори и седалище на императори и техни наместници, които живеели сега в Цариград, Трир, Милано. Римската държава станала гигантска сложна машина изключително за изсмукване на поданиците. Данъци, държавни повинности и всевъзможни доставки хвърляли масата на населението във все по-дълбока мизерия; потисничеството се увеличавало до непоносимост от изнудванията на наместници, събирачи на данъци, войници. Ето докъде стигнала Римската държава със своето световно господство; тя основавала своето право на съществуване върху запазването на реда вътре и защитата срещу варварите отвън; но нейният ред бил полош от най-страшното безредие, а варварите, от които тя претендирала да пази гражданите, били очаквани от последните като спасители.

Състоянието на обществото било не по-малко отчаяно. Още от последните времена на републиката римското господство се основавало върху безогледна експлоатация на завоюваните провинции; империята не премахнала тази експлоатация, а, напротив, я узаконила. Колкото повече западала империята, толкова повече се увеличавали данъците и повинностите, толкова чиновниците по-безсрамно грабели и изсмуквали. Търговията и промишлеността никога не са били занятие на римляните, господствуващи над народите; само в лихварството те превъзхождали всичко преди тях и след тях. Каквото било заварено и запазено от търговията, загинало от изнудванията на чиновниците; каквото още се крепяло, спадало към източната, гръцката част на империята, която излиза извън рамките на нашето разглеждане. Всеобщо обедняване, упадък на търговията, на занаятите, на изкуството, намаля-

ване на населението, западане на градовете, връщане на земеделието към по-ниско равнище — това е бил крайният резултат на римското световно господство.

Земеделието, решаващият отрасъл на производството в целия древен свят, сега отново и повече отпреди добило такова значение. Огромните комплекси земевладения (латифундии) в Италия, обхващащи от края на републиката почти цялата територия, се използували преди по два начина; или като пасища за добитък, където населението било заместено с овце и волове, чийто надзор изисквал малък брой роби, или като вили, където с помощта на маса роби се занимавали с градинарство в голям размер — отчасти за лукс на собственика, отчасти за пласиране на градските пазари. Сега големите пасища се запазили и дори още повече се разширили; именията-вили и тяхното градинарство западнали с обедняването на притежателите им и с упадъка на градовете. Основаното на робски труд стопанство на латифундиите престанало да носи печалби; но тогава то било единствено възможната форма на едро земеделие. Дребното земеделие станало отново единствено доходната форма. Вилите бивали една след друга раздробявани на малки парцели и раздавани на наследствени арендатори, които плащали известна сума, или на partiarii*, които били повече управители, отколкото арендатори и получавали за своя труд една шеста или дори само една девета част от годишния продукт. Но тия малки парцели земя се раздавали предимно на така наречените колони, които плащали за това определена годишна сума, бивали закрепявани на земята и можели да бъдат продавани заедно със своя парцел; те наистина не били роби, но не били и свободни, не можели да се женят за свободни и на техните бракове помежду им се гледало не като на напълно валидни бракове, а като на браковете на робите — като на просто съжителство (contubernium). Те били предтечите на средновековните крепостни селяни.

Античното робство надживяло себе си. Нито в едрото земеделие, нито в градските манифактури то не давало вече доход, който би си струвал труда — пазарът за неговите продукти изчезнал. Но в дребното земеделие и в дребния занаят, до които спаднало огромното производство от времето на разцвета на империята, нямало място за голям брой роби. Само за робите, обслужващи домакинствата и лукса на богатите, имало още място в обществото. Но отмиращото робство все още било достатъчно силно, за да застави да се счита всеки производителен труд като

* — съдружници. *Ред.*

робска дейност, недостойна за свободните римляни — а такива били сега всички. На това се дължи, от една страна, растящият брой на освобождаваните като излишни, станали товар роби, а от друга — увеличаването броя на колоните и на лумпенизираните свободни (подобни на poor whites* в бившите робовладелски щати в Америка). Християнството няма никаква вина за постепенното отмиране на античното робство. Векове наред то е търпяло робството в Римската империя, а по-късно никога не е пречило на християните да търгуват с роби — нито на германците на Север, нито на венецианците в Средиземно море, нито на по-късната търговия с негри**. Робството престанало да се рентира, затова и отмирало. Но отмиращото робство оставило своето отровно жило в презрението на свободните към производителния труд. Тук била безизходната задънена улица, в която попаднал римският свят: робството било икономически невъзможно, трудът на свободните бил морално презрян. Първото не можело вече да съществува, вторият не можел още да стане основна форма на общественото производство. Тук можела да помогне само една основна революция.

Положението в провинциите не било по-добро. Най-много сведения имаме за Галия. Наред с колоните тук имало и свободни дребни селски стопани. За да се осигурят от насилията на чиновници, съдии и лихвари, колоните често прибягвали до защитата, патронажа на някое могъщо лице; и това правели не само отделни селяни, а цели общини, тъй че императорите в IV век много пъти издавали забрани срещу това. Но какво помагало то на търсещите защита? Патронът им поставял условието да прехвърлят върху него собствеността върху своите парцели земя, срещу което им осигурявал пожизненото ѝ ползуване — една уловка, която светата църква добре усвоява и през IX и X век усърдно ѝ подражава за разширяване на царството божие и на своите собствени земевладения. Наистина още тогава, към 475 г., епископ Салвиан Марсилски се възмущавал от такава кражба и разказва, че гнетът на римските чиновници и едри земевладелци станал толкова непоносим, че много „римляни" бягали във вече завзетите от варварите области и че заселилите се там римски граждани от нищо не се страхували повече, отколкото от това, да не попаднат отново под римско господство[171].

* — бели бедняци. *Ред.*

** Според епископ Лиутпранд Кремонски през X век във Вердюн, значи в Свещената германска империя, главен индустриален отрасъл била фабрикацията на евнуси, които бивали експортирани с голяма печалба в Испания за харемите на маврите.[170]

че тогава родители поради бедност често продавали децата си в робство, доказва един издаден против това закон.

Като награда, че освобождавали римляните от собствената им държава, германските варвари взимали от тях две трети от цялата им земя и я разделяли помежду си. Делбата ставала според родовия строй; поради сравнително незначителния брой на завоевателите големи земи оставали неподелени, отчасти владение на целия народ, отчасти на отделни племена и родове. Във всеки род нивите и ливадите се раздавали на еднакви части между отделните домакинства по жребие; дали после са ставали периодични преразделения, не знаем, но във всеки случай те скоро били преустановени в римските провинции и единичните дялове станали отчуждаема частна собственост — алод. Горите и пасищата оставали неподелени, за общо ползуване; това ползуване, както и начинът на обработването на поделените нивя се уреждали по древния обичай и по решение на цялата община. Колкото по-дълго живеел родът в своето село и колкото повече германци и римляни се смесвали постепенно, толкова повече родственият характер на връзката отстъпвал пред териториалния; родът изчезвал в селската община (марката), в която, впрочем, доста често още се забелязват следи на произхода ѝ от роднинските отношения на нейните членове. Така незабелязано, поне в страните, където марката се запазила — Северна Франция, Англия, Германия и Скандинавия, — родовата организация преминавала в териториална и затова се оказала годна да се приспособи към държавата. Но тя все пак запазила своя естествено създал се демократичен характер, отличаващ целия родов строй, и дори в наложеното ѝ покъсно израждане оцелели останки от родовото устройство, а заедно с това и едно оръжие в ръцете на угнетените, доживяло до найново време.

Ако по тоя начин кръвната връзка в рода скоро е загубила значение, причината за това е била, че и в племето, и в целия народ неговите органи се изродили вследствие на завоеванието. Знаем, че господство над покорени е несъвместимо с родовия строй. Тук виждаме това в голям мащаб. Германските народи, станали господари на римските провинции, трябвало да организират това свое завоевание. Но масите на римляните не са могли нито да бъдат приети в родовите организации, нито да бъдат управлявани чрез последните. Начело на местните римски органи на управление, продължаващи отначало да съществуват в по-голямата си част, трябвало вместо римската държава да се постави някаква нова власт, а такава власт можела да бъде само друга държава. Затова органите на родовия строй трябвало да се пре-

върнат в държавни органи и при това, под натиска на обстоятелствата, много бързо. Но най-близкият представител на народа-завоевател бил военачалникът. Вътрешното и външното осигуряване на завоюваната област изисквало засилване на неговата власт. Настъпил моментът за превръщане властта на военачалника в кралска власт — и това превръщане се извършило.

Да вземем например Франкското кралство. Тук победоносният народ на салическите франки напълно овладял не само обширните римски държавни домени, но и всички обширни пространства земи, които още не били разделени между по-големите и по-малки областни и маркови общини — именно всички по-големи комплекси гори. Първата работа на франкския крал, превърнал се от прост върховен военачалник в действителен княз-владетел, била да превърне тая народна собственост в кралско владение, да я открадне от народа и да я раздаде на своята дружина като подаръци или награди. Тая дружина, състояща се първоначално от неговите лични бойни сподвижници и останалите низши началници във войската, скоро се попълнила не само с римляни, т. е. романизирани гали, които му станали необходими със своето умение да пишат, със своето образование, със своето познаване на романския народен език и латинския писмен език, както и на местното право; дружината се попълнила и с роби, крепостни и пуснати на свобода, които съставяли неговия придворен щат и от които той избирал своите любимци. На всички тях отначало били най-често подарявани части от народната земя, а по-късно те им били давани на ползуване във форма на бенефиции, отначало най-вече за времето, докато е жив кралят[172]; по тоя начин за сметка на народа се създавала основата на нова аристокрация.

Но това не било всичко. Поради обширните размери държавата не можела да бъде управлявана със средствата на старото родово устройство; съветът на старейшините, ако не бил отдавна изчезнал, не могъл да се събира и скоро бил заместен от постоянните близки лица на краля; старото народно събрание продължавало да съществува привидно, но и то също ставало все повече просто събрание на низшите началници на войската и на новопоявяващите се благородници. Свободните, владеещи земя селяни — масата на франкския народ — поради вечните междуособни и завоевателни войни, особено при Карл Велики, били съвсем изтощени и разорени, както по-рано римските селяни през последните времена на републиката. Тези селяни, които първоначално образували цялата войска, а след завоюването на франкската земя — нейното основно ядро, в началото на IX век били така обеднели, че едва всеки пети човек могъл да тръгне на

поход. На мястото на свиквана направо от краля войска от свободни селяни се появила войска, съставена от служителите на новосъздадените благородници, между тях и зависими селяни, потомците на ония, които по-рано не знаели друг господар освен краля, а още по-рано и никакъв господар, дори не и крал. При наследниците на Карл разорението на франкското селско съсловие било довършено от вътрешните войни, от слабостта на кралската власт и съответните своеволия на благородниците, към които се прибавили сега и назначените от Карл и стремещи се към наследственост на длъжността си областни графове[173], а, накрай, и от нападенията на норманите. Петдесет години след смъртта на Карл Велики държавата на франките също тъй безпомощно лежала в нозете на норманите, както четиристотин години по-рано Римската империя — в нозете на франките.

И не само външното безсилие, но и вътрешният обществен порядък, или по-скоро безпорядък, бил почти същият. Свободните франкски селяни били поставени в такова положение, в каквото били техните предтечи — римските колони. Разорени от войните и грабежите, те трябвало да се поставят под покровителството на нововъзникналите благородници или на църквата, защото кралската власт била много слаба, за да ги защищава; но те скъпо трябвало да изкупват това покровителство. Както по-рано галските селяни, сега и те трябвало да прехвърлят собствеността върху своя парцел земя на господаря-покровител и, обратно, да я получават от него в аренда под различни и менящи се условия, но винаги само срещу отбиване на повинности и плащане на оброк; поставени в такава зависимост, те малко по малко загубвали личната си свобода; след няколко поколения те били вече в по-голямата си част крепостни селяни. Колко бързо пропадало свободното селско съсловие, показва съставеният от Ирминон кадастър на поземлените владения на абатството Сен Жермен де Пре (тогава край Париж[174], а сега в него). В обширните, пръснати из цялата околност земевладения на това абатство се намирали тогава, още докато бил жив Карл Велики, 2 788 домакинства, почти изключително на франки с германски имена. Между тях 2 080 колони, 35 лити, 220 роби и само 8 свободни селяни! Обявеният от Салвиан за безбожен обичай — господарят-покровител да принуждава селянина да му прехвърля земята си в собственост и след това да му я връща само за пожизнено ползуване — сега навсякъде се практикувал от църквата по отношение на селяните. Принудителните повинности, които се прилагали сега все повече и повече, имали за свой образец както римските ангарии, принудителния труд за държавата[175], така и повинността на членове на

германската марка за строеж на мостове и пътища и за други обществени цели. Значи масата на населението след четиристотин години като че ли се върнала към началото.

Но това доказва само две неща: първо, че общественото разчленение и разпределението на собствеността в залязващата Римска империя съответствували напълно на тогавашното равнище на производството в земеделието и индустрията, следователно били неизбежни; и, второ, че равнището на производството през следващите четиристотин години не се понижило съществено, нито повишило, следователно със същата необходимост отново създало същото разпределение на собствеността и същите класи на населението. В последните столетия на Римската империя градът загубил своето предишно господство над селото и в първите столетия на германското господство той повече не го придобил. Това предполага ниско стъпало на развитие както на земеделието, така и на индустрията. Цялото това положение по необходимост създава господствуващи едри земевладелци и зависими дребни селяни. Колко малко възможно било да се натрапи на такова общество, от една страна, римското латифундистко стопанство с роби, а от друга страна — новото едро земеделие с принудителен труд, доказват огромните, но преминали почти безследно експерименти на Карл Велики с прочутите императорски вили. Тези опити били продължени само от манастирите и били плодотворни само за тях; но манастирите били ненормални обществени организми, основани на безбрачие; те можели да дават изключителни резултати, но тъкмо затова трябвало да си останат изключения.

И все пак през тия четиристотин години била направена крачка напред. Макар и да намираме в края им почти същите главни класи, които съществували и в началото, то хората, които съставяли тия класи, все пак станали други. Изчезнало античното робство, изчезнали лумпенизираните свободни бедняци, които презирали труда като робски. Между римския колон и новия крепостен селянин стоял свободният франкски селянин. „Безполезните спомени и напразната борба“ на разпадащия се римски свят били мъртви и погребани. Обществените класи на IX век се създали не в обстановката на упадък на една залязваща цивилизация, а в родилните мъки на една нова цивилизация. Новото поколение — както господарите, така и слугите — в сравнение със своите римски предшественици било поколение от мъже. Отношението между могъщи земевладелци и зависими от тях селяни, което в Рим довело до безизходна гибел на античния свят, сега станало изходна точка за ново развитие. Освен това, колкото и безплодни да изглеждат тия четиристотин години, те оставили

един велик резултат: съвременните националности, новото формиране и разчленяване на западноевропейското човечество за бъдещата история. Германците действително отново съживили Европа и затова разпадането на държавите в германския период не завършило с норманско-сарацинско покоряване[176], а с по-нататъшното развитие на бенефициите и командацията (покровителството) във феодализъм и с такова огромно нарастване на населението, че само след двеста години силното кръвопускане през време на кръстоносните походи било понесено без вреда*.

Но какво било това тайнствено вълшебно средство, с което германците вдъхнали нова жизнена сила на умираща Европа? Било ли това някаква вродена на германското племе чудотворна сила, както съчинява нашата шовинистична историография? Съвсем не. Германците, особено тогава, били високо надарено арийско племе, което при това се намирало в стадий на пълно жизнено развитие. Но не техните специфични национални качества подмладили Европа, а просто тяхното варварство, техният родов строй.

Тяхната лична способност и храброст, тяхното свободолюбие и демократичен инстинкт, който във всички обществени дела виждал свое собствено дело, накратко — всички ония качества, които римлянинът загубил и които единствено били в състояние да образуват из тинята на римския свят нови държави и да създадат нови националности — какво друго били те, ако не характерните черти на варварина от висшето стъпало, плодове на неговия родов строй?

Ако германците преобразували античната форма на моногамията, смекчили господството на мъжете в семейството, дали на жената по-високо положение от онова, което е познавал някога класическият свят — какво ги направило способни да извършат всичко това, ако не тяхното варварство, техните родови обичаи, тяхното още живо наследство от времето на майчинското право?

Ако те, поне в три от най-важните страни — Германия, Северна Франция и Англия, — успели да спасят и да внесат във феодалната държава нещо от истинския родов строй във формата на марковите общини и с това дали на потиснатата класа, на селяните, дори и при най-тежкото средновековно крепостничество, локална сплотеност и средство за съпротива, каквито в готов вид не са намерили нито античните роби, нито съвременните пролетарии — на какво се дължи това, ако не на тяхното варвар-

---

* Краят на фразата от думите „и толкова грамадно увеличение на населението..." е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ство, на техния изключително варварски начин на заселване по родове?

И най-после, ако те могли да развият и да издигнат до изключителност съществуващата вече в родината им по-мека форма на зависимост, в която и в Римската империя все повече и повече преминавало робството — форма, която, както изтъкна за пръв път Фурие[177], дава на потиснатите средството за постепенно освобождаване *като класа* (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif**) — форма, която поради това стои високо над робството, при което е възможно само незабавно освобождение без преходно състояние (премахване на робството чрез победоносно въстание древността не познава), докато крепостните селяни на средновековието в действителност постепенно са провели освобождаването си като класа — то на какво дължим това, ако не на тяхното варварство, по силата на което те не довели у себе си тази зависимост до напълно развито робство, нито до античното трудово робство, нито до ориенталското домашно робство?

Всичко жизнеспособно и плодотворно, каквото германците насадили в римския свят, било варварство. И действително, само варвари са способни да подмладят един грохнал свят на умираща цивилизация. И висшето стъпало на варварство, до което и на което германците се издигат преди преселението на народите, било тъкмо най-благоприятното за този процес. Това обяснява всичко.

* — дава на земеделците средства за *колективно и постепенно освобождение.*

IX

ВАРВАРСТВО И ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Ние проследихме разлагането на родовия строй по трите големи отделни примера — на гърците, римляните и германците. Да изследваме на края общите икономически условия, които вече подравяли родовата организация на обществото на висшето стъпало на варварството, а с появата на цивилизацията напълно я премахнали. Тук ще ни бъде така необходим Марксовият „Капитал", както и Моргановата книга.

Възникнал на средното стъпало на дивачеството, продължил развитието си на висшето му стъпало, родът достига, доколкото нашите източници ни позволяват да съдим, своя разцвет на низшето стъпало на варварството. С това стъпало на развитие започваме и ние.

Тук, където трябва да ни служат като пример американските червенокожи, намираме родовия строй напълно развит. Едно племе се разчленявало на няколко, най-често на два* рода; с нарастването броя на населението всеки от тия първоначални родове се разпада на няколко родове-дъщери, по отношение на които родът-майка се явява като фратрия; самото племе се разделя на няколко племена, във всяко от които откриваме в повечето случаи старите родове; един съюз включва, поне в отделни случаи, родствените племена. Тази проста организация напълно съответствува на обществените условия, от които тя е произлязла. Тя не е нищо друго освен тяхна собствена, самобитна групировка, тя е в със-

* Думите „най-често на два" са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

Милейшему [illegible]
в Лондоне 6 ноября 1891 от автора.

Der Ursprung

der

Familie, des Privateigenthums

und

des Staats.

Im Anschluß an Lewis H. Morgan's Forschungen

von

Friedrich Engels.

Vierte Auflage

Sechstes und siebentes Tausend

Stuttgart
Verlag von J. H. W. Dietz
1892.

Заглавната страница на четвъртото издание
на „Произход на семейството, частната собствено(т
и държавата"

тояние да изглажда всички конфликти, които могат да възникнат в рамките на така организираното общество. Външните конфликти се разрешават от войната; тя може да свърши с унищожение на племето, но не и с неговото покоряване. Величието на родовия строй, но и неговата ограниченост се състои в това, че в него няма място за господство и подчинение. Вътре в него няма още никаква разлика между права и задължения; за индианеца не съществува въпросът, дали участието в обществените работи, кръвното отмъщение и неговото изкупване е право или дълг; такъв въпрос би му се сторил тъй абсурден, както дали яденето, спането, ловът са право или дълг. Също така не може да става разцепление на племето и на рода в различни класи. И това ни води към изследване на икономическата основа на това състояние.

Населението е извънредно рядко; то е сгъстено само в местожителството на племето, около което в широк кръг се простира преди всичко ловната зона; зад нея е неутралната защитна гора, която го отделя от други племена. Разделението на труда е станало по чисто самобитен път; то съществува само между двата пола. Мъжът води войната, отива на лов за дивеч и риба, доставя суровия материал за храната и нужните за това сечива. Жената се грижи за къщата и приготвянето на храната и облеклото; готви, тъче, шие. Всеки от двамата е господар в своята област: мъжът в гората, жената в къщи. Всеки е собственик на приготвяните и употребяваните от него сечива: мъжът — на оръжието, на ловните и рибарските принадлежности, а жената — на покъщнината. Домакинството се води на комунистически начала от няколко, често от много семейства.* Каквото е направено и се използва общо — то е обща собственост: къщата, градината, лодката. Тук и само тук е още в сила измислената от юристите и икономистите на цивилизованото общество „придобита със собствен труд собственост" — последното лъжливо правно основание, на което още се опира днешната капиталистическа собственост.

Но хората не навсякъде останали на това стъпало на развитие. В Азия те намерили животни, които можели да се опитомяват и опитомени, да се развъждат по-нататък. За дивата биволица трябвало да се ходи на лов, а опитомената давала годишно едно малаче, освен това и мляко. Няколко от най-напредналите племена — арийци, семити, може би вече и туранци — превърнали в главен отрасъл на труда най-напред опитомяването, а по-късно вече развъждането и отглеждането на добитък. Пастирските пле-

---

* Особено по северозападния бряг на Америка — виж Банкрофт, у племето хайда на остров Кралица Шарлота има домакинства със 700 души под една стряха. У нутките цели племена живеели под една стряха.

мена се отделили от останалата маса на варварите: това било *първото голямо обществено разделение на труда.* Пастирските племена произвеждали не само повече средства за живот от останалите варвари, но и тези средства за живот били други. Те имали в сравнение с тях не само мляко, млечни продукти и месо в по-големи количества, но и кожи, вълна, козина и увеличаващи се заедно с масата на суровия материал прежди и тъкани. С това за пръв път станала възможна редовната размяна. На по-ранишни стъпала на развитие могла да става само случайна размяна; особена сръчност в изготвянето на оръжия и сечива могла да доведе до временно разделение на труда. Така например намерени са на много места несъмнени останки от работилници за каменни сечива от по-късния каменен период; майсторите, които усъвършенствували тук своята сръчност, работели вероятно за сметка на колектива, както работят и до днес постоянните занаятчии на индуската родова общинна формация. При това стъпало на развитие в никой случай не било възможно да възникне друга размяна освен тази в рамките на племето, но и тя си оставала изключително рядко явление. Тук, напротив, след обособяването на пастирските племена намираме готови всички условия за размяна между членовете на различни племена, за нейното развитие и укрепване като редовна институция. Размяната ставала първоначално между племената чрез техните родови старейшини; но когато стадата почнали да преминават в обособена собственост*, размяната между отделни лица надделявала все повече и повече и най-после тя станала единствена форма. Но главният предмет, който пастирските племена давали на своите съседи в размяната, бил добитъкът; добитъкът станал оная стока, според която оценявали всички други стоки и която взимали навсякъде с удоволствие срещу последните — накратко, добитъкът придобил функцията на пари и вече на това стъпало на развитие играл ролята на пари. С такава необходимост и бързина се развивала още при самото възникване на стоковата размяна нуждата от особена стока — от пари.

Градинарството, вероятно неизвестно на азиатските варвари от низшето стъпало, се появило у тях най-късно на средното стъпало като предтеча на полевъдството. Климатът на Туранското високо плато не допуска пастирски живот без запаси от фураж за дългата и сурова зима; значи фуражни и зърнени култури тук били необходимо условие. Същото важи и за степите на север

---

* В изданието от 1884 г. вместо думите „обособена собственост" („Sondereigentum") е напечатано: „частна собственост" („Privateigentum"). *Ред.*

от Черно море. Но ако най-напред зърнените храни се добивали за добитъка, те скоро станали храна и за човека. Обработената земя оставала още собственост на племето, предавана за използване най-напред на рода, по-късно от последния на домашните общини, а най-после* на отделни лица; те можели да имат върху нея известни права на владение, но нищо повече.

От постиженията в областта на промишлената дейност на това стъпало особено важни са две. Първото е тъкачният стан, второто е топенето на метални руди и преработването на метали. Медта и калаят и съставеният от тях бронз били най-важните; бронзът давал годни сечива и оръжия, но не можел да измести каменните сечива; това можело да извърши само желязото, но хората още не умеели да добиват желязо. Златото и среброто почвали да се употребяват като украшения и накити и вероятно имали вече много по-висока стойност от медта и бронза.

Увеличаването на производството във всички отрасли — скотовъдство, земеделие, домашни ръчни занаяти — давало на човешката работна сила способност да произвежда повече продукти, отколкото били необходими за нейната издръжка. То увеличавало същевременно и всекидневното количество труд, което се падало на всеки член на рода, на домашната община или на отделното семейство. Станало желателно привличането на нови работни сили. Войната ги доставяла: военнопленниците бивали превръщани в роби. Първото голямо обществено разделение на труда заедно с увеличаването на производителността на труда, значи и на богатството, и с разширяването на полето на производителната дейност, при дадените исторически условия, довело по необходимост до робството. От първото голямо обществено разделение на труда възникнало първото голямо разделение на обществото на две класи: господари и роби, експлоататори и експлоатирани.

Как и кога са преминали стадата от общо владение на племето или на рода в собственост на отделните глави на семействата — върху това досега не знаем нищо. Но по същество то трябва да е станало при това стъпало на развитие. А с появата на стадата и другите нови богатства се извършила революция в семейството. Добиването на продукти е било всякога работа на мъжа, а средствата за това се произвеждали от него и били негова собственост. Стадата били новите средства за добиване продукти, а тяхното първоначално опитомяване и по-послешно отглеждане — негово дело. Затова на него принадлежал добитъкът,

* Думите „на домашните общини, а най-после" са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

на него принадлежали и обменените срещу добитък стоки и роби. Целият излишък, който давало сега добиването на продукти, се падал на мъжа; жената се ползвала заедно с мъжа от него, но нямала дял в собствеността. „Дивият“ воин и ловец се задоволявал с второ място в къщи след жената; „по-кроткият“ пастир, гордеейки се със своето богатство, се издигнал на първо място, а жената изместил на второ място. И тя не можела да се оплаква. Разделението на труда в семейството регулирало разпределението на собствеността между мъжа и жената; то си оставало същото и въпреки това превръщало дотогавашните домашни отношения с главата надолу само защото разделението на труда вън от семейството станало друго. Същата причина, която осигурявала на жената по-раншното ѝ господство в къщи — ограничаването ѝ с домашната работа, — осигурявала сега господството на мъжа в къщи; домашната работа на жената сега изгубила своето значение в сравнение с труда на мъжа за добиване на продукти; неговият труд бил всичко, а на жената — незначителна прибавка. Още тук проличава, че освобождаването на жената, нейното приравняване с мъжа е и остава невъзможно, докато жената е изключена от обществения производителен труд и се ограничава с частния домашен труд. Освобождаването на жената ще стане възможно тогава, когато тя ще може да участвува в голям, обществен мащаб в производството и домашната работа ще я ангажирва само до незначителна степен. А това е станало възможно едва сега, при съвременната едра индустрия, която не само допуща женския труд в големи размери, но и изрично го изисква и все повече и повече се стреми да превърне и частната домашна работа в обществено производство.

С фактическото господство на мъжа в къщи паднала последната преграда за неговото самовластие. Това самовластие било потвърдено и увековечено с отпадането на майчинското право, въвеждането на бащинското право и с постепенния преход от брака по двойки към моногамия. Но това създало пукнатина в стария родов строй: отделното семейство станало сила, и то грозна сила, застрашаваща рода.

Следващата крачка ни води към висшето стъпало на варварството, към периода, в който всички културни народи преживяват своята героична епоха: времето на железния меч, но също така и на железния палешник и желязната брадва. Човек започнал да си служи с желязото — последния и най-важен от всички видове суров материал, който е играл революционна роля в историята, последен — до появата на картофите. Желязото направило възможно полевъдството върху големи площи, превръщането на обширни

пространства гори в обработваема земя; то дало на занаятчията сечиво тъй твърдо и остро, че никакъв камък, никакъв друг познат метал не можел да му противостои. Всичко това станало постепенно; първото желязо бивало често по-меко от бронза. Затова каменното оръжие изчезвало бавно; не само в песента за Хилдебранд, но и в сражението при Хастингс в 1066 г. каменните брадви още участвували в боя.[178] Но прогресът вървял сега неудържимо, с по-малки прекъсвания и по-бързо. Градът, който със своите каменни стени, кули и зъбци обкръжавал каменни или кирпични къщи, станал централно седалище на племето или на съюза от племена — огромен прогрес в строителното изкуство, но и признак на увеличена опасност и нужда от защита. Богатството растяло бързо, но като богатство на отделни лица; тъкачеството, металообработването и другите, все повече обособяващи се занаяти показвали повишаващо се разнообразие и похватност в производството; сега земеделието доставяло наред със зърнени храни, бобови растения и овощия също така растително масло и вино, приготвянето на които хората вече изучили. Такава разнообразна дейност не можела вече да се извършва от едно и също лице; настъпило *второто голямо разделение на труда:* занаятът се отделил от земеделието. Растящото увеличаване на производството, а заедно с него и на производителността на труда повишавало стойността на човешката работна сила; робството, едва възникващо и спорадично на предишното стъпало, сега става съществена съставна част на обществената система; робите престават да бъдат прости помощници, сега масово ги заставят да работят по полето и в работилниците. С разделението на производството на два големи главни отрасъла, земеделие и занаят, възниква производството непосредствено за размяната — стоковото производство, а с него и търговията не само във вътрешността на племето и неговите граници, но вече и с отвъдморски страни. Но всичко това е още твърде неразвито; благородните метали почват да стават преобладаваща и всеобща стока — пари, но се разменят просто по теглото им, без още да бъдат сечени на монети.

Различието между богати и бедни се явява редом с различието между свободни и роби — с новото разделение на труда става ново разделение на обществото на класи. Имуществените различия на отделните глави на семейство разрушават старата комунистическа домашна община навсякъде, където тя още се е запазила; заедно с нея изчезва и общото обработване на земята за сметка на тая община. Орната земя се предоставя за използуване от отделните семейства най-напред за известно време, по-късно завинаги; преходът към пълна частна собственост се извършва посте-

пенно и паралелно с прехода на брака по двойки в моногамия. Отделното семейство почва да става стопанската единица на обществото.

Нарастващата гъстота на населението принуждава към потясно сплотяване както вътре, така и спрямо външния свят. Съюзът от роднински племена става навсякъде необходимост, скоро става необходимо и тяхното сливане, а с това и сливането на разделените племенни територии в една обща територия на целия народ. Военачалникът на народа — rex, basileus, thiudans — става необходимо, постоянно длъжностно лице. Появява се народното събрание там, дето не е съществувало по-рано. Военачалник, съвет, народно събрание образуват органите на развилото се във военна демокрация родово общество. Военна — защото войната и организацията за война станали сега редовни функции на народния живот. Богатствата на съседите възбуждат алчността на народи, у които придобиването на богатства се оказва вече една от най-важните жизнени цели. Те са варвари: грабежът им се струва по-лесен и дори по-почетен от производителния труд. Войната, която се водела по-рано само за да се отмъсти за нападение или да се разшири станалата недостатъчна територия, сега се води заради самия грабеж — става постоянно занятие. Ненапразно стърчат страхотните каменни стени около новите укрепени градове: в техните ровове зее гробът на родовия строй, а техните кули се издигат вече до самата цивилизация. Същото става и във вътрешността. Грабителските войни усилват властта на върховния военачалник, както и тая на по-малките началници; обичайният избор на техните приемници измежду едни и същи семейства, особено след въвеждането на бащинското право, постепенно преминава в наследствена власт, която била най-напред търпяна, после търсена и накрай узурпирана; полагат се основите на наследствената кралска власт и наследствената аристокрация. Така органите на родовия строй постепенно се откъсват от своя корен в народа, в рода, във фратрията, в племето, и целият родов строй се превръща в своя противоположност: от организация на племена за свободно уреждане на собствените си работи той става организация за плячкосване и потискане на съседите и съответно на това неговите органи от оръдия на народната воля се превръщат в самостоятелни органи за господство и потисничество на собствения народ. Но това никога не би било възможно, ако алчността за богатство не бе разделила членовете на рода на богати и бедни, ако „имуществените различия в един и същ род не бяха превърнали общността на интересите в антагонизъм между членовете на рода“ (Маркс)[179] и ако разпространението на робството не бе до-

вело вече дотам, че добиването на средства за съществуване със собствен труд да се смята като дейност, достойна само за робите, по-позорна от грабежа.

*
* *

Ние стигнахме вече до прага на цивилизацията. Тя се открива с нов прогрес в разделението на труда. На низшето стъпало на развитие хората произвеждали само непосредствено за собствени нужди; рядко извършващите се актове на размяна бивали единични, засягали само случайно добития излишък. На средното стъпало на варварството намираме вече у пастирските народи в добитъка такова имущество, което при известен размер на стадото редовно дава известен излишък над собствените нужди; същевременно срещаме и разделение на труда между пастирските народи и изостаналите племена без стада, а с това и две редом съществуващи различни стъпала на производство, значи условията за редовна размяна. Висшето стъпало на варварството ни носи понататъшното разделение на труда между земеделие и занаят, а заедно с това — производство на постоянно растяща част от продукти на труда направо за размяна, както и превръщане на размяната между отделните производители в жизнена необходимост за обществото. Цивилизацията укрепва и засилва всички тия възникнали преди нея видове на разделение на труда, особено чрез изострянето на противоположността между града и селото (при което градът може икономически да господствува над селото, както в древността, или пък селото над града, както в средните векове), и прибавя към това едно трето, присъщо на нея разделение на труда от решаваща важност: тя създава една класа, която не се занимава вече с производство, а само с размяна на продуктите — *търговците*. Всички дотогавашни предпоставки за образуване на класи били свързани още изключително с производството; те разделяли участвуващите в производството хора на ръководещи и изпълняващи или пък на производители от по-голям или по-малък мащаб. Тук за пръв път се появява една класа, която, без да взема никакво участие в производството, завладява изобщо ръководството на производството и икономически подчинява производителите, става неизбежен посредник между всеки двама производители и експлоатира и двамата. Под предлога да избави производителите от грижата и риска на размяната, да разшири пласмента на техните продукти до най-далечни пазари и така да

стане най-полезната класа на населението образува се една класа от паразити, истински обществени паразити, която за своите в действителност твърде незначителни услуги обира каймака както на вътрешното, така и на външното производство, бързо придобива грамадни богатства и съответно обществено влияние и именно затова в периода на цивилизацията завоюва все по-почетно положение и все по-голямо господство над производството, докато, най-после, създава и свой собствен продукт — периодическите търговски кризи.

Впрочем на разглежданото от нас стъпало на развитие младото търговско съсловие няма още никакво понятие за големите дела, които му предстоят. Но то се оформява и става необходимо, и това е достатъчно. Заедно с него обаче се развиват и *металическите пари,* насечената монета, а с металическите пари — ново средство за господство на непроизводителя над производителя и неговото производство. Била открита стоката на стоките, която съдържа в себе си всички други стоки в скрит вид — открито било вълшебното средство, което по своя угода може да се превърне във всяко примамно и желано нещо. Който го имал, той господствувал над света на производството. А кой го имал преди всичко? Търговецът. Култът към парите бил у него в сигурни ръце. Той се грижел да стане всекиму ясно, че всички стоки, а с тях и всички стокопроизводители трябва да паднат благоговейно на колене пред парите. Той доказал на практика, че всички други форми на богатство са само проста привидност пред това въплъщение на богатството като такова. Никога по-късно властта на парите не се е изразявала с такава първична суровост и така насилствено, както в този период на тяхната младост. След покупката на стоките за пари се появил паричният аванс, а с него — лихвата и лихварството. И никое законодателство от по-късно време не хвърля длъжника така безмилостно и безнадеждно в нозете на кредитора-лихвар, както староатинското и староримското — двете тия законодателства възникнали спонтанно като обичайно право изключително под натиска на икономическото принуждение.

Наред с богатството в стоки и роби, наред с паричното богатство сега се явило и поземленото богатство. Правото на отделните лица на собственост върху предоставените им първоначално от рода или племето парцели земя сега се затвърдило толкова, че тези парцели станали тяхна наследствена собственост. В последно време те се стремели преди всичко към освобождаване на парцела от правата на родовата община върху него, права, които станали за тях окови. Те се освободили от тия окови, но

скоро се освободили и от тая нова поземлена собственост. Пълна, свободна собственост върху земята, това значело не само възможност безпрепятствено и неограничено да притежаваш земята, това значело и възможност да я отчуждаваш. Докато земята била собственост на рода, тази възможност не съществувала. Но когато новият земевладелец окончателно свалил от себе си оковите на върховната собственост на рода и племето, той разкъсал и връзката, която досега го свързвала неразделно със земята. Какво означавало това, му показали парите, изнамерени заедно с частната собственост върху земята. Земята можела сега да става стока, която човек продавал и залагал. Едва се въвела собствеността върху земята — и ипотеката била вече изнамерена (виж Атина). Както хетеризмът и проституцията вървят по петите на моногамията, така и ипотеката отсега нататък върви неотстъпно по петите на поземлената собственост. Искахте пълна, свободна, отчуждаема поземлена собственост — добре, ето ви я: tu l'as voulu, George Dandin!*

Така заедно с разширяването на търговията, заедно с парите и лихварството, с поземлената собственост и ипотеката бързо се развивала концентрацията и централизацията на богатството в ръцете на една малобройна класа, а наред с това растяло обедняването на масите и масата на бедните. Новата аристокрация на богатството, доколкото не съвпадала със старата родова аристокрация, изтласквала окончателно последната на заден план (в Атина, в Рим, у германците). И успоредно с това разделяне на свободните в класи според богатството върви, особено в Гърция, огромното увеличаване на робите**, чийто принудителен труд образувал основата, върху която се издигала надстройката на цялото общество.

Да видим сега какво станало с родовия строй при този обществен преврат. Той стоял безсилен срещу новите елементи, израснали без неговото съдействие. Негова предпоставка било членовете на един род или на едно племе да живеят обединени в една и съща област, която само те обитавали. Това отдавна вече не било така. Навсякъде били размесени родове и племена, навсякъде заедно с гражданите живеели роби, покровителствувани заселници (клиенти), чужденци. Достигнатата едва към края на

* — ти искаше това, Жорж Данден! (Молиер, Жорж Данден", I действие, девета сцена). *Ред.*

** Броят на робите в Атина виж по-горе, стр. 115—116 [в настоящия том виж стр. 117—118. *Ред.*]. В Коринт през разцвета на града той достига 460,000, в Егина — 470 000, и в двата случая десетократно повече от броя на свободните граждани.

средното стъпало на варварството уседналост бивала постоянно нарушавана от подвижността и променливостта на местожителството, обусловени от търговията, от промяната в занятието и преминаването на поземлената собственост от едни ръце в други. Членовете на родовите организации не можели вече да се събират за обсъждане на своите собствени общи работи; бивали уреждани донякъде само маловажни неща, като религиозните празненства. Наред с нуждите и интересите, за осигуряването на които били призвани и пригодени родовите организации, възникнали в резултат от превратa в условията на производствената дейност и предизвиканата от това промяна в обществената структура нови нужди и интереси, не само чужди на древния родов строй, но и противоположни на него във всички отношения. Интересите на възникналите вследствие разделението на труда занаятчийски групи, особените нужди на града в противоположност на селото изисквали нови органи; но всяка от тези групи била съставена от хора от различни родове, фратрии и племена, тя включвала дори и чужденци; затова тези органи трябвало да възникнат вън от родовата структура, наред с нея, значи и против нея. — И във всяка родова организация се проявявал този конфликт на интересите, който достигнал своя връх в обединяването на богати и бедни, лихвари и длъжници в един и същ род и в едно и също племе. — Към това се присъединила и масата на новото, чуждо на родовите групи население, което, както в Рим, можело да стане сила в страната и при това било твърде многобройно, за да бъде постепенно включено в кръвнородствените родове и племена. Спрямо тази маса родовите групи стояли като затворени, привилегировани групи; първобитната естествено възникнала демокрация се превърнала в омразна аристокрация. — Накрай, родовият строй е израснал от общество, непознаващо никакви вътрешни противоположности, и бил пригоден само към такова общество. Той нямал други средства за принуда освен общественото мнение. Но тук възникнало едно общество, което по силата на всичките си икономически условия на живот трябвало да се раздели на свободни и роби, на експлоатиращи богати и експлоатирани бедни — общество, което не само не можело вече да примири тия противоположности, но трябвало все повече да ги изостря. Такова общество можело да съществува само в непрекъснатата открита борба на тези класи една против друга или пък под господството на една трета сила, която, стоейки привидно над взаимно борещите се класи, потискала техните открити стълкновения и, най-многото, допускала класовата борба само в икономическата област, в така наречената законна форма. Родовият строй отживял своето вре-

ме. Той бил разрушен от разделението на труда и неговия резултат — от разделянето на обществото на класи. Той бил заменен от *държавата.*

*
* *

По-горе разгледахме поотделно трите главни форми, в които държавата се издига върху развалините на родовия строй. Атина ни дава най-чистата, най-класическата форма: тук държавата възниква непосредствено и предимно от класовите противоположности, развиващи се в рамките на самото родово общество. В Рим родовото общество се превръща в затворена аристокрация сред многоброен, вън от него стоящ, безправен, но носещ задължения плебс; победата на плебса разрушава стария родов строй и издига върху неговите развалини държавата, в която скоро съвсем се претапят и родовата аристокрация, и плебсът. Най-после, у германските победители на Римската империя държавата възниква непосредствено от завоеванието на големи чужди територии, за господството над които родовият строй не дава никакви средства. Но тъй като с това завоевание не е свързана нито сериозна борба с предишното население, нито по-прогресивно разделение на труда; тъй като равнището на икономическото развитие на завоюваните и на завоевателите е почти едно и също и затова икономическата база на обществото си остава предишната, то родовият строй може да се запази цели векове в изменена, териториална форма като общинно устройство (марка) и дори за известно време да се подмлади в отслабена форма в по-късните аристократични и патрициански родове, дори в селски родове, както е било например в Дитмаршен*.

Следователно държавата в никой случай не е сила, натрапена на обществото отвън; също така тя не е и „действителност на нравствената идея“, „образ и действителност на разума“, както твърди Хегел[181]. Тя е, напротив, продукт на обществото на определено стъпало от развитието му; тя е признание, че това общество се е заплело в неразрешимо противоречие със самото себе си, разпаднало се е в непримирими противоположности, които е безсилно да обуздае. Но за да не би тия противоположности — класи с противоречиви икономически интереси — да унищожат себе си и обществото в безплодна борба, станала необходима една при-

* Първият историограф, който имал поне приблизителна представа за същината на рода, бил Нибур и това — както и неговите пренесени пак оттам заблуди — той дължи на своето познанство с дитмаршенските родови общини[180].

видно стояща над обществото сила, която да притъпява конфликта, да го държи в рамките на „реда"; и тази сила, произлязла от обществото, но поставяща се над него и все повече отчуждаваща се от него, е държавата.

В сравнение със старата родова организация държавата се отличава, първо, с деленето на поданиците си *по територия*. Старите родови съюзи, образувани и държащи се по силата на кръвната връзка, станали, както видяхме, недостатъчни, защото в повечето случаи тяхната предпоставка — свързването на членовете на рода с определена територия — отдавна изчезнала. Територията си оставала, но хората станали подвижни. Затова приели за изходна точка териториалното делене и предоставили на гражданите да изпълняват своите обществени права и задължения там, където се заселвали, без оглед на род и племе. Тази организация на гражданите по местожителство е обща за всички държави. Затова тя ни се струва естествена; но видяхме каква упорита и дълга борба е била необходима, докато тя измести в Атина и Рим старата организация по родове.

Вторият отличителен белег е създаването на *публична власт,* която вече не съвпада непосредствено с населението, което само се организира като въоръжена сила. Тази особена публична власт е необходима, защото самодействуващата въоръжена организация на населението е станала невъзможна след разделянето на обществото на класи. Робите също влизат в състава на населението; 90-те хиляди атински граждани образуват по отношение на 365-те хиляди роби само една привилегирована класа. Народната войска на атинската демокрация била една аристократична публична власт по отношение на робите и ги държала в подчинение; но за да се държат и гражданите в подчинение, станала необходима и една жандармерия, както бе казано по-горе. Тази публична власт съществува във всяка държава; тя се състои не само от въоръжени хора, но и от веществени придатъци, затвори и учреждения за принуда от всякакъв вид, които родовото общество не познавало. Тя може да бъде съвсем незначителна, почти незабележима в общества с още неразвити класови противоположности и в отдалечени области, както е понякога на някои места в Съединените американски щати. Но тя се усилва в такава степен, в каквато се изострят класовите противоречия вътре в държавата и в каквато граничещите една с друга държави стават по-големи и с повече население. Достатъчно е да погледне човек нашата съвременна Европа, където класовата борба и конкуренцията в завоеванията са издигнали публичната власт на такава висота, че заплашва да погълне цялото общество и дори държавата.

За да се поддържа тая публична власт, необходими са вноски от гражданите — *данъците*. Последните били съвсем непознати на родовото общество. Но ние днес ги знаем много добре. С развитието на цивилизацията и те вече не стигат; държавата издава полици с падеж в бъдещето, прави заеми, *държавни дългове*. Стара Европа може да разкаже нещичко и за това.

Имайки публичната власт и правото да събират данъци, чиновниците като органи на обществото стоят сега *над* обществото. Свободното, доброволно уважение, което било отдавано на органите на родовия строй, не им е достатъчно, дори и ако биха могли да го имат; носители на отчуждаващата се от обществото власт, те трябва да печелят уважение към себе си с изключителни закони, по силата на които те се ползват с особена свещеност и неприкосновеност. Най-жалкият полицейски служител на цивилизованата държава има повече „авторитет“ от всички органи на родовото общество, взети заедно; но най-могъщият княз и най-великият държавник или пълководец на цивилизацията може да завиди на най-незначителния родов старейшина за непринуденото и неоспорвано уважение, което му било отдавано. Единият стои именно сред обществото, докато другият е принуден да се старае да представлява нещо извън и над обществото.

Тъй като държавата е възникнала от нуждата да се обуздават класовите противоречия; тъй като същевременно тя е възникнала в самия конфликт на тия класи, то тя по правило е държава на най-мощната, икономически господствуваща класа, която чрез нея става и политически господствуващата класа и по този начин придобива нови средства за потискане и експлоатиране на потиснатата класа. Така античната държава била преди всичко държава на робовладелците за държане в подчинение на робите, както феодалната държава е орган на аристокрацията за потискане на крепостните и зависими селяни, а съвременната представителна държава е оръдие за експлоатация на наемния труд от капитала. Като изключение се срещат обаче и периоди, когато борещите се помежду си класи достигат такова равновесие на силите, че държавната власт, като привиден посредник, получава временно известна самостоятелност по отношение на двете класи. Такава е абсолютната монархия в XVII и XVIII в., която уравновесява една срещу друга аристокрацията и буржоазията; такъв е бонапартизмът от първата и особено от втората френска империя, който използуваше пролетариата срещу буржоазията и буржоазията срещу пролетариата. Най-новото постижение от тоя вид, при което владетели и подчинени изглеждат еднакво комични, е новата германска империя на бисмарковската нация: тук капиталисти и

работници са уравновесени едни срещу други и са еднакво мамени в интерес на западналите пруски провинциални юнкери.

Освен това в повечето исторически държави признатите на гражданите права се степенуват според имуществото им и с това направо се заявява, че държавата е организация на имотната класа за защита от неимотната. Така е било с имотните класи в Атина и Рим. Така е било и в средновековната феодална държава, където степента на политическото влияние се определяла от размера на земевладението. Това се изразява и в избирателния ценз на съвременните представителни държави. Обаче това политическо признаване на имущественото различие никак не е съществено. Напротив, то характеризира едно ниско стъпало на държавно развитие. Висшата държавна форма, демократическата република, която при нашите съвременни обществени отношения става все повече неизбежна необходимост и представлява оная държавна форма, в която само може да се доведе докрай последната, решителната борба между пролетариат и буржоазия — демократическата република не знае официално вече нищо за имуществени различия. При нея богатството упражнява своята власт косвено, но затова пък по-сигурно; от една страна, във формата на пряко подкупване на чиновниците (за което Америка е класически образец), от друга страна — във формата на съюз между правителство и борса, който се осъществява толкова по-лесно, колкото повече растат държавните дългове и колкото повече акционерните дружества концентрират в свои ръце не само транспорта, но и самото производство и намират своето средоточие пак в борсата. Освен Америка ярък пример за това е и най-новата Френска република, пък и почтена Швейцария даде своя принос в тази област. Но че за тоя братски съюз между правителство и борса не е необходима демократическа република, доказва освен Англия и новата Германска империя, където не може да се каже кого общото избирателно право е издигнало по-високо — Бисмарк или Блайхрьодер. И ка края, имотната класа господствува непосредствено чрез общото избирателно право. Докато потиснатата класа, в нашия случай пролетариатът, не узрее за своето освобождение, дотогава тя в своето мнозинство ще признава съществуващия обществен строй като единствено възможен и в политическо отношение ще бъде опашка на капиталистическата класа, нейно крайно ляво крило. Но колкото повече тя назрява за своето самоосвобождение, толкова повече тя се конституира в собствена партия, избира свои собствени представители, а не тия на капиталистите. Всеобщото избирателно право е показател за зрелостта на работническата класа. Повече то не може да бъде и не ще

бъде в днешната държава; но и това е достатъчно. В деня, когато термометърът на общото избирателно право ще покаже точката на кипенето у работниците, тогава те, както и капиталистите, ще знаят какво да правят.

И така, държавата не съществува открай време. Имало е общества, които са минавали и без нея и които не са имали никаква представа за държава и държавна власт. На определено стъпало на икономическото развитие, което по необходимост е било свързано с разделянето на обществото на класи, държавата станала по силата на това разделение необходимост. Сега ние се приближаваме с бързи крачки към такова стъпало на развитие на производството, при което съществуването на тези класи не само престава да бъде необходимост, но става истинска спънка за производството. Класите ще изчезнат също така неизбежно, както и неизбежно са възникнали в миналото. С изчезването на класите неизбежно ще изчезне и държавата. Обществото, което ще организира производството по нов начин въз основа на свободна и равноправна асоциация на производителите, ще запрати цялата държавна машина там, където ще ѝ бъде истинското място: в музея на старините, наред с хурката и бронзовата брадва.

*
* *

И така, според казаното по-горе, цивилизацията е онова стъпало на развитие на обществото, на което разделението на труда, произтичащата от него размяна между отделните лица и обединяващото двата тия процеса стоково производство идват до пълно развитие и извършват преврат в цялото предишно общество.

На всички по-ранни стъпала на обществено развитие производството било по същество общо, а също и потреблението се свеждало към пряко разпределение на продуктите в рамките на по-големи или по-малки комунистически общинни формации. Тази общност на производството се осъществявала в най-тесни рамки; но тя водела към господството на производителите над техния производствен процес и техния продукт. Те знаят какво ще стане с продукта: те го консумират, той не излиза от ръцете им; и докато производството се извършва на тая основа, то не може да надрасне производителите, не може да породи призрачни, чужди на тях сили, както обикновено и неизбежно става в епохата на цивилизацията.

Но в този производствен процес бавно се вмества разделението на труда. То подкопава общността на производството и на присвояването, то издига до преобладаващо правило присвояването от отделни лица и така поражда размяната между тях — как става това, изследвахме по-горе. Стоковото производство постепенно става господствуваща форма.

При стоковото производство, производство не вече за собствена употреба, а за размяна, продуктите по необходимост минават от ръка в ръка. Производителят пуска своя продукт в размяната, той вече не знае какво ще стане с него. Щом като парите — а с парите и търговецът — застанат като посредник между производителите, процесът на размяната става още по-забъркан, крайната съдба на продуктите — още по-неизвестна. Търговците са много и никой от тях не знае какво прави другият. Стоките не минават вече само от ръка в ръка, а отиват от пазар на пазар; производителите са загубили властта над цялото производство на условия за своя собствен живот, но тази власт не преминала и към търговците. Продукти и производство попадат във властта на случайността.

Но случайност — това е само единият полюс на взаимната връзка, другият полюс на която се казва необходимост. В природата, където изглежда също господствува случайността, отдавна сме установили във всяка отделна област вътрешната необходимост и закономерност, които се проявяват в тая случайност. Но каквото важи за природата, важи и за обществото. Колкото повече дадена обществена дейност, дадена редица обществени процеси се изплъзват от съзнателния контрол на хората, надрастват тяхната власт, колкото повече тази дейност изглежда предоставена на самата случайност, толкова повече с естествена необходимост си пробиват път в рамките на тая случайност присъщите на тази дейност вътрешни закони. Такива закони господствуват и над случайностите на стоковото производство и стоковата размяна; на отделния производител и участник в размяната те противостоят като чужди, в началото дори непознати сили, чиято природа тепърва трябва да бъде грижливо изучавана и изследвана. Тези икономически закони на стоковото производство се видоизменят на различните стъпала на развитие на тая производствена форма; но, общо взето, целият период на цивилизацията протича под знака на тяхното господство. И днес още продуктът господствува над производителите; и днес още цялото обществено производство се регулира не от общо обмислен план, а от слепи закони, които се проявяват със стихийна сила, в последна инстанция — в бурите на периодичните търговски кризи.

Видяхме по-горе, че на сравнително ранно стъпало на развитие на производството човешката работна сила става способна да даде значително по-голям продукт, отколкото е необходимо за издръжката на производителя, и че това стъпало на развитие в основата си е същото, при което се появяват разделението на труда и размяната между отделни лица. И не минало много време, докато била открита великата „истина", че и човекът може да бъде стока, че и човешката сила* може да бъде разменяна и използувана, като човекът бъде превърнат в роб. Едва хората почнали да разменят — и те сами вече станали предмет на размяна. Действителният залог се превърнал в страдателен — безразлично дали хората искали това или не.

С робството, което достигнало най-пълното си развитие при цивилизацията, настъпило първото голямо разделение на обществото на експлоатираща и експлоатирана класа. Това разделение продължавало да съществува през целия цивилизован период. Робството е първата, присъща на античния свят форма на експлоатация; след него идват: крепостничеството в средните векове, наемният труд в ново време. Това са трите велики форми на потисничество, характерни за трите велики епохи на цивилизацията; открито, а от неотдавна и замаскирано робство я съпровожда всякога.

Степента на стоковото производство, с която започва цивилизацията, икономически се характеризира: 1) с въвеждането на металическите пари, а с това и на паричния капитал, на лихвата и лихварството; 2) с появата на търговците като посредническа класа между производителите; 3) с възникването на частната собственост върху земята и на ипотеката и 4) с появата на робския труд като господствуваща производствена форма. Формата на семейство, която отговаря на цивилизацията и с нея окончателно утвърждава своето господство, е моногамията, господството на мъжа над жената, и отделното семейство като стопанска единица на обществото. Обединяващата връзка на цивилизованото общество е държавата, която във всички типични периоди е държава изключително на господствуващата класа и във всички случаи си остава по същество машина за държане в подчинение на потиснатата, експлоатирана класа. Характерно за цивилизацията е още следното: от една страна — затвърдяване на противоположността между града и селото като основа на цялото обществено разделение на труда; от друга страна — въвеждане на завеща-

* В изданието от 1884 г. вместо думите „човешката сила" е напечатано: работната сила на човека. — *Ред.*

нието, чрез което собственикът може да се разпорежда със своята собственост и след смъртта си. Този институт, пряко противоречащ на древния родов строй, е бил непознат в Атина чак до Солон; в Рим той бил въведен още рано, но кога — не знаем*; у германците го въвели поповете, за да може порядъчният германец безпрепятствено да завещава своето наследство на църквата.

При този обществен строй цивилизацията извършила неща, за които древното родово общество далеч не било дорасло. Но тя ги извършила, като привеждала в действие най-долните подбуди и страсти на човека и ги развивала за сметка на всички други негови качества. Вулгарната алчност била движещата сила на цивилизацията от нейния първи ден до днес: богатство, богатство и пак богатство, богатство не на обществото, а на този отделен жалък индивид била нейната единствено решаваща цел. И ако в нейните недра все повече и повече се развивала науката и се повтаряли периоди на най-висок разцвет на изкуството — то се дължи само на обстоятелството, че без тях не биха били възможни постиженията на нашето време в натрупването на богатство.

Тъй като основата на цивилизацията е експлоатацията на една класа от друга класа, то цялото ѝ развитие се движи в непрекъснато противоречие. Всеки прогрес в производството е едновременно регрес в положението на потиснатата класа, т. е. на голямото мнозинство. Всяко добро за един е по необходимост зло за други, всяко ново освобождение на една класа е ново потисничество за друга класа. Най-ярък пример за това е въвеждането на машините, последиците от което днес са общоизвестни. И ако у варварите, както видяхме, едва можело да се направи разлика между права и задължения, цивилизацията даже и на кръглия дурак разяснява разликата и противоположността между тях, като на едната класа предоставя почти всички права, а на другата стоварва почти всички задължения.

---

* Ласаловата[182] „система на придобитите права" се върти във втората част главно около положението, че римското завещание било толкова старо, колкото и самият Рим, че за римската история никога „не е съществувало време без завещание", че завещанието било възникнало по-скоро в предримско време от култа към умрелите. Ласал, като вярващ старохегелианец, извежда римските правови норми не от обществените отношения на римляните, а от „спекулативното понятие" на волята и по този начин стига до това изцяло неисторическо твърдение. Това не е чудно в една такава книга, която въз основа на същото спекулативно понятие идва до извода, че при римското наследяване прехвърлянето на имуществото било нещо второстепенно. Ласал не само споделя илюзиите на римските юристи, особено на тия от по-ранно време, но и ги надминава.

Но това не бива да е тъй. Което е добро за господствуващата класа, трябва да бъде добро и за цялото общество, с което се отъждествява господствуващата класа. Затова колкото повече напредва цивилизацията, толкова повече тя е принудена да прикрива с плаща на любовта създадените по необходимост от нея злини, да ги украсява или да ги отрича — накратко, да въвежда някакво конвенционално лицемерие, което не е било известно нито на по-раншните обществени форми, нито дори на първите степени на цивилизацията и което накрай достига своя връх в твърдението, че експлоатацията на потиснатата класа се върши от експлоатиращата класа единствено и изключително в интерес на самата експлоатирана класа — и че ако последната не разбира това и дори започва да се бунтува, това било най-черна неблагодарност към благодетелите, експлоататорите.*

А сега в заключение — ето присъдата на Морган за цивилизацията:

„С настъпването на цивилизацията нарастването на богатството е станало тъй огромно, неговите форми тъй разнообразни, неговото приложение тъй широко и управлението му в интерес на собствениците тъй умело, че по отношение на народа това богатство *е станало непреодолима сила. Човешкият ум стои безпомощен и смаян пред своето собствено творение.* Но все пак ще дойде време, когато човешкият разум ще укрепне за господство над богатството, когато ще установи както отношението на държавата към собствеността, която тя охранява, така и границите на правата на собствениците. Интересите на обществото стоят безусловно по-високо от интересите на отделните хора; и двата вида интереси трябва да се приведат в справедливо и хармонично отношение. Голият ламтеж за богатство не е крайното предназначение на човечеството, щом като прогресът трябва да остане закон за бъдещето, какъвто е бил и за миналото. Времето, изтекло от появата на цивилизацията, е само нищожна частица от изтеклия живот на човечеството, нищожна частица и от времето, което още му предстои. Гибелта на обществото стои застрашително пред нас като завършък на едно историческо поприще, чиято единствена крайна цел е богатството, защото такова поприще съдържа елементите на своето собствено унищожение. Демокрация в управлението, братство в обществото, равенство на правата, всеобщо образование ще осветят следващото, по-високо стъпало на обществото, за което непрекъснато ратуват опит, разум и наука. *То ще бъде възраждане — но в по-висша форма — на свободата, равенството и братството на древните родове.*" (Морган, „Първобитното общество", стр. 552)[183]

* Отначало имах намерение да изложа наред с Моргановата и с моята собствена критика на цивилизацията също и блестящата критика на цивилизацията, която се среща на разни места в съчиненията на Шарл Фурие. За съжаление липсва ми време за това. Ще отбележа само, че моногамията и поземлената собственост още у Фурие имат значение на главни отличителни белези на цивилизацията и че той ги нарича война на богатите против бедните. Ние намираме у него също и дълбокото прозрение, че във всички несъвършени, разединени от противоположности общества отделните семейства (les familles incohérentes) са стопански единици.

УВОДНА БЕЛЕЖКА КЪМ ОТДЕЛНОТО ИЗДАНИЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ" ОТ 1884 г.[184]

Този труд излезе за първи път в „Neue Rheinische Zeitung" като редица уводни статии, които започнаха на 4 април 1849 г. В основата му лежат лекциите, четени от *Маркс* през 1847 г. в Брюкселския съюз на немските работници.[185] Той остана недовършен; обещаното в брой 269 „Продължение следва" остана неизпълнено вследствие на бързо развилите се тогава събития — навлизането на русите в Унгария, въстанията в Дрезден, Изерлон, Елберфелд, Пфалц и Баден, — които доведоха и до забраната на самия вестник (19 май 1849 г.).

Написано през юни 1884 г.

Напечатано в брошурата: Karl Marx „Lohnarbeit und Kapital". Hottingen—Zürich, 1885 г.

Печата се по текста на изданието от 1891 г.

Превод от немски

МАРКС И РОДБЕРТУС

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА ТРУДА НА К. МАРКС „НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА"[186]

Предлаганото произведение бе написано през зимата на 1846—1847 г., когато Маркс вече напълно си бе изяснил в основни черти своите нови исторически и икономически възгледи. Току-що появилата се Прудонова „Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата"[187] му даде повод да развие тези възгледи, противопоставяйки ги на възгледите на човека, на когото предстоеше да заеме оттогава най-видно място сред френските социалисти от онази епоха. От онова време, когато те в Париж често прекарваха цели нощи в обсъждане на икономическите въпроси, техните пътища се разделяха все повече и повече; новото произведение на Прудон доказа, че между него и Маркс вече се бе образувала непроходима пропаст, която беше невъзможно да се игнорира, и Маркс в своя отговор констатира този окончателен разрив.

Общото мнение на Маркс за Прудон читателят ще намери в следващата по-долу статия, появила се в бр. 16, 17 и 18 на берлинския „Social-Demokrat"[188] от 1865 г. Тази статия бе единствената, написана от Маркс за споменатото издание; появилите се наскоро след това опити на г. фон-Швайцер да даде на вестника феодална и правителствена насока скоро ни принуди публично да се откажем от сътрудничество в него.[189]

За Германия именно в сегашния момент предлаганото произведение има значение съвършено непредвидено от самия Маркс. Как можеше той да знае, че като бие Прудон, той улучва кумира на съвременните кариеристи Родбертус, който му беше неизвестен по онова време даже по име?

Тук не му е мястото да се простираме върху отношенията между Маркс и Родбертус; случай да поговорим за това, разбира се, няма да закъснее да се яви.[190] Сега ще отбележа само, че когато Родбертус обвинява Маркс, че той го е „ограбил" и „в своя труд „Капиталът"[191] широко се е възползвал, без да цитира, от неговото произведение" „Към познанието"[192], то в тези обвинения той си позволява да се увлече до клевета, обяснима само с раздразнителността на непризнатия гений и неговото забележително незнание на всичко, което става извън Прусия, и по-специално на социалистическата и икономическата литература в странство. Нито тези обвинения, нито гореспоменатото произведение някога са попадали пред очите на Маркс; от съчиненията на Родбертус той беше запознат само с неговите три „Социални писма"[193], и то в никой случай не по-рано от 1858 или 1859 г.

С по-голямо основание твърди Родбертус в споменатите писма, че „Прудоновата конституирана стойност" е открита от него *преди* Прудон[194]; но и тук той отново изпада в заблуждение, като си приписва честта да е извършил *пръв* това откритие. Както и да е, критиката срещу Прудон се разпространява по такъв начин и върху Родбертус, което ме принуждава да кажа няколко думи за неговата книга „Към познанието на нашия икономически строй", 1842 г., доколкото това „основно" произведение освен съдържащия се в него (и то несъзнателно) вайтлинговски комунизъм изпреварва Прудоновите открития.

Доколкото теориите на съвременния социализъм изхождат от буржоазната политическа икономия, всички те, без разлика на направленията и почти без изключение, са свързани с теорията на стойността на Рикардо. Още на първите страници на своите „Принципи"[195], обнародвани през 1817 година, Рикардо провъзгласява следните две положения: 1) че стойността на всяка стока се определя единствено и изключително от количеството на труда, необходим за нейното производство, и 2) че продуктът на съвкупния обществен труд се дели между три класи: земевладелци (рента), капиталисти (печалба) и работници (работна заплата). От тези две положения в Англия още от 1821 година се правеха социалистически изводи[196] и при това понякога с такава последователност и решителност, че днес почти съвършено забравената и в значителна степен наново открита само от Маркс английска социалистическа литература от онова време оставаше ненадмината до самото появяване на „Капиталът". Но за това друг път. И така, когато през 1842 г. Родбертус направи на свой ред социалистически изводи от гореспоменатите закони, за немеца те представляваха несъмнено твърде значителна крачка напред, но можеха

да минат за ново откритие може би само в Германия. Доколко не беше ново подобно прилагане на теорията на Рикардо, Маркс доказа в своята критика на Прудон, който страдаше от същото самомнение.

„Който е поне малко запознат с развитието на политическата икономия в Англия, не може да не знае, че почти всички социалисти в тази страна са правели през различно време *уравнителни* (т. е. социалистически) изводи от теорията на Рикардо. Ние бихме могли да посочим на Прудон „Политическата икономия“ от Ходскин, 1827, Уйлям Томпсън, „Изследване на принципите на разпределение на богатството, допринасящи най-много за човешкото щастие“, 1824. Т. Р. Едмондо „Практическа, морална и политическа икономия“, 1828, и пр. и пр. и още четири страници такива съчинения. Ще приведем думите само на един английски комунист, Брей, от неговия интересен труд „Несправедливости по отношение на труда и средства за тяхното отстраняване“, Лийдс, 1839.[197] И само приведените по-нататък от Маркс цитати от Брей са достатъчни за отстраняване на значителна част от претенциите на Родбертус за приоритет.

По онова време Маркс още нито веднаж не беше посетил читалната зала на Британския музей. Освен книгите на парижката и брюкселската библиотека и моите книги и извадки той беше прегледал само онези книги, които беше успял да си набави в Манчестер през време на нашето съвместно шестседмично пътуване в Англия през лятото на 1845 г. Следователно през четиридесетте години литературата, за която става дума, съвсем не беше още така недостъпна, както сега. И ако тя все пак остана неизвестна на Родбертус, това бе единствено следствие на неговата пруска провинциална ограниченост. Той бе истински основател на специфично пруския социализъм и сега най-после е признат за такъв.

А през това време не оставяха Родбертус на мира даже в неговата любезна Прусия. В 1859 година в Берлин се появи книгата на Маркс „Към критиката на политическата икономия, първи свитък“.[198] Там между другите възражения на икономистите срещу Рикардо се привеждаше следното, второ поред (стр. 40):

„Ако разменната стойност на един продукт е равна на съдържащото се в него работно време, то разменната стойност на един работен ден е равна на неговия продукт. Или, работната заплата трябва да е равна на продукта на труда. В действителност е тъкмо обратното“. Маркс прави тук следната забележка: „Това възражение срещу Рикардо, направено от страна на икономи-

стите*, бе подхванато след това от социалистите. Предпоставяйки теоретическата правилност на формулата, те обвиняват практиката в противоречие с теорията и подканват буржоазното общество да осъществи на практика мнимия извод от неговия теоретически принцип. По такъв начин английските социалисти поне обърнаха формулата на Рикардо за разменната стойност срещу политическата икономия."[199] В същата бележка Маркс се позовава на своята книга „Нищета на философията", която по онова време беше още навсякъде в продажба.

Родбертус имаше следователно пълната възможност да научи били ли са действително нови откритията, направени от него през 1842 г. Вместо това той продължава постоянно да тръби за тях и ги смята до такава степен безподобни, че и на ум не му идва, че Маркс е могъл да направи изводи от Рикардо със също такава самостоятелност, както е направил той самият, Родбертус. Има си хас! Маркс го е „ограбил" — него, на когото същият този Маркс предостави всички възможности за проверка на факта, че тези заключения, поне в онази необработена форма, която те още имат у Родбертус, са били дълго преди тях двамата изказани в Англия!

Най-простото социалистическо приложение на теорията на Рикардо е именно гореизложеното. В много случаи то доведе до такова разбиране на произхода и природата на принадената стойност, което отиваше много по-далеко от възгледите на Рикардо — в числото на другите икономисти тук трябва да се отнесе и Родбертус. Но без да говорим за туй, че всичко постигнато от него в тази област е било най-малкото също така добре изразено преди него, той, подобно на своите предшественици, не изследва съдържанието на икономическите категории труд, капитал, стойност и пр., а безкритично ги приема в онази необработена и свързана само с външните прояви форма, в каквато ги е намерил у икономистите. С това той не само си пресича всякаква възможност за понататъшно развитие — в противоположност на Маркс, който за пръв път направи нещо от законите, за които се говори ето вече 64 години, — но си и открива, както ще видим по-долу, пряк път към утопията.

Изводът от теорията на Рикардо, че на работниците като на единствени действителни производители принадлежи целият обществен продукт на *техния* труд, води направо към комунизма. Но както отбелязва Маркс в приведените по-горе редове, от икономическа гледна точка този извод е формално погрешен, тъй ка-

* У Маркс — „от буржоазните икономисти". *Ред.*

то е просто приложение на морала към политическата икономия. Според законите на буржоазната икономика по-голямата част от продуктите *не* принадлежи на произвелите ги работници. Когато ние казваме: това е несправедливо, това не трябва да бъде — то такива присъди не засягат политическата икономия. Ние казваме само, че този икономически факт противоречи на нашето нравствено чувство. Затова Маркс никога не вземаше нищо подобно за основа на своите комунистически изисквания, а се опираше върху неизбежното, с всеки ден все по-ясно извършващо се пред нашите очи крушение на капиталистическия начин на производство; като твърди, че принадената стойност се състои от незаплатен труд, той просто констатира факта. Но формално погрешното в областта на икономията може да се окаже истинно от гледна точка на световната история. Ако нравственото съзнание на масата обявява за несправедлив един или друг икономически факт, както бе някога с робството или с крепостния труд, това доказва, че даденият факт е отживял вече своето време, че са се появили нови икономически факти, по силата на които той става нетърпим и трябва да се разруши. Под формално погрешно от икономическа гледна точка положение може следователно да се крие твърде вярно икономическо съдържание. Да се говори по-подробно за значението и за историята на теорията за принадената стойност, тук би било неуместно.

От теорията на стойността на Рикардо можеха да бъдат и действително бяха направени и други изводи. Стойността на стоките се определя от необходимия за тяхното производство труд. А се оказва, че в нашия покварен свят стоките се продават ту по-високо, ту по-ниско от своята стойност, и причината на това явление се крие не само в колебанията на конкуренцията.

Както цените на стоките имат тенденция да се свеждат чрез търсенето и предлагането до тяхната трудова стойност, така и нормата на печалбата има тенденцията да се установява за всички капиталисти на едно и също равнище. Но нормата на печалбата се пресмята по отношение на целия капитал, вложен в промишленото предприятие. А тъй като в два различни клона на производството при годишен продукт, който въплъщава равно количество труд, а следователно и равни стойности, и при еднакво равнище на работната заплата изразходваният капитал може да бъде и често бива в един от клоновете два или три пъти по-голям, отколкото в другия, то оттук произтича откритото още от самия Рикардо противоречие между неговия закон за стойността и закона за еднаквата норма на печалбата. Ако продуктите на

двата клона на производството се продават по тяхната стойност, нормата на печалбата ще бъде различна; при еднаква пък норма на печалбата, продуктите на двата клона на производството не винаги могат да се продават по тяхната стойност. Тук ние имаме следователно антиномия, противоречие на два икономически закона, което на практика се разрешава по мнението на Рикардо (гл. I, отдели 4 и 5[200]) обикновено в полза на нормата на печалбата и във вреда на стойността.

Въпреки своите зловещи свойства, Рикардовото определение на стойността има обаче една страна, привлекателна за сърцето на всеки порядъчен буржоа. То с непреодолима сила апелира към неговото чувство за справедливост. Справедливост и равенство на правата — ето най-главните устои, на които буржоата от осемнадесетото и деветнадесетото столетие би желал да издигне своето обществено здание върху развалините на феодалните несправедливости, неравенство и привилегии. А определянето стойността на стоките чрез труда и извършващата се въз основа на това мерило на стойността свободна размяна на продуктите на труда между равноправните стокопритежатели — е именно, както доказа Маркс, реалната основа, върху която почива цялата политическа, юридическа и философска идеология на съвременната буржоазия. Нейните най-добри чувства трябва дълбоко да се оскърбяват от покварата на такъв свят, където на думи трудът се признава за мярка на стойността на стоките, а на практика този основен закон на справедливостта, очевидно, всекиминутно се нарушава най-безцеремонно. И именно дребният буржоа, който вижда как конкуренцията на едрото производство и на машините всекидневно все повече и повече обезценява неговия честен труд (извършван впрочем от неговите чираци и калфи) — именно този дребен производител трябва най-силно да въздиша за такова общество, където продуктите биха се разменяли най-после напълно и без всякакви изключения според тяхната трудова стойност. С други думи, той трябва да въздиша за такова общество, където би действувал изключително и с пълна сила само един закон на стоковото производство, но биха били отстранени условията, само при които той може да действува, а именно — останалите закони на стоковото, а след това и на капиталистическото производство.

Колко дълбоко е проникнала тази утопия в мислите на съвременните — по положение или по възгледи — дребни буржоа, се доказва от това, че още в 1831 г. тя е била систематически развита от Джон Грей[201] в Англия, през тридесетте години се изпробваше там на практика и се разпространяваше в теорията; провъзгласяваше се за най-нова истина в 1842 г. от Родбертус в Гер-

мания, в 1846 г. от Прудон във Франция; след това, в 1871 г., Родбертус още веднъж я възвести като решение на социалния въпрос и заедно с туй като свое социално завещание[202], а сега, в 1884 г., тази утопия отново намира привърженици в армията от кариеристи, която се старае да спекулира с пруския държавен социализъм, прикривайки се с името на Родбертус.[203]

Направената от Маркс критика на тази утопия дотолкова изчерпва всички възражения както срещу Прудон, така и срещу Грей (виж приложението към тази книга[204]), че аз мога да се огранича тук само с няколко бележки за специално Родбертусовата форма на нейното обосноваване и излагане.

Както беше вече казано, Родбертус приема общоразпространените определения на икономическите понятия тъкмо в онази форма, в която ги е взел от икономистите. Той не прави ни наймалък опит да изследва тези понятия. Стойността за него е

„онова значение, което дадено нещо има по отношение на другите неща, когато разглеждаме това отношение в количествен смисъл, а самото значение на нещото приемаме за мерило."[205]

Това, меко казано, във висша степен безсъдържателно определение може в най-добрия случай да ни даде известна представа какъв външен вид има стойността, но не казва абсолютно нито дума какво е тя всъщност. А тъй като с това се ограничава всичко, което Родбертус може да ни каже за стойността, то напълно понятно е, че той търси мерило на стойността, което лежи извън самата нея. На цели тридесет страници Родбертус — с онази сила на абстрактното мислене, която извиква безкрайно възхищение у г-н Адолф Вагнер[206] — по най-безразборен начин смесва потребителната стойност с разменната, а в резултат на това изследване се оказва, че действително мерило на стойността не съществува и ние трябва да се задоволяваме с неговия сурогат. За такова сурогатно мерило би могъл да служи трудът, но само ако продуктите на еднакво количество труд винаги биха се разменяли с продукти от също такова количество труд, независимо от въпроса, „представлява ли такова условие вече съществуващ факт или може да бъде достигнато само чрез известни мероприятия".[207] Стойността и трудът си остават следователно без всякаква реална връзка, макар първата глава изцяло да е посветена на обясняване и доказване, че стоките „струват труд" и само труд.

Понятието за труда също така безкритично се приема от Родбертус в същата форма, каквато са му придали икономистите. И не само това. Макар Родбертус и да посочва с две думи раз-

личията в интензивността на труда, трудът все пак се характеризира от него в най-общи изрази като нещо, „което има стойност" и следователно е мерило на стойността, независимо от въпроса, извършва ли се той при средни, нормални обществени условия, или не. Изразходват ли производителите десет дни, или само един ден труд за производството на продукта, който може да бъде изработен за един ден; работят ли те с по-добри или по-лоши оръдия, употребяват ли своето работно време за производство на обществено необходими или никому ненужни предмети, изработват ли, най-после, нужните предмети в количество, което съответствува на обществените потребности — за всичко това нито дума. Трудът е труд и продуктите на еднакво количество труд трябва да се разменят едни срещу други. По други въпроси Родбертус винаги е готов, на място и не на място, да застане на гледището на цялата нация и от височината на този общонационален наблюдателен пункт да разглежда отношенията между отделните производители; но този път той най-старателно избягва обществената гледна точка. И я избягва именно защото още от първите редове на своята книга се насочва направо към утопията на трудовите пари, а всяко изследване на свойствата на труда като създаващ стойност би издигнало на пътя му непроходими прегради. Инстинктът на Родбертус се оказа този път значително по-силен от абстрактната му мисъл, която би могъл да открие, ще забележим мимоходом, само човек, който се отличава с твърде конкретна бедност на мисълта.

Преходът към утопията се извършва след това за един миг. „Мероприятията", които осигуряват правилната и постоянна размяна на стоките според тяхната трудова стойност, не представляват никакви затруднения. Други утописти от същото направление, от Грей до Прудон, са се мъчили върху изобретяването на обществени учреждения, които водят към тази цел. Те се опитваха поне да решат икономическите въпроси върху икономическа почва чрез действията на самите разменящи своите стоки стокопритежатели. У Родбертус работата се решава много по-просто. Като добър прусак той апелира към държавата и реформата се декретира от правителството.

По такъв начин благополучно „се конституира" стойността, но съвсем не и правото на Родбертус да се смята за пръв изобретател на това конституиране. Напротив, и на Грей, и на Брей, и на много други са идвали същите мисли, същите благочестиви пожелания за такива мероприятия, в резултат на които продуктите биха се разменяли при всички обстоятелства, постоянно и неизменно според тяхната трудова стойност, и дълго преди Родбертус те вече бяха повтаряни до пресищане.

Конституирала стойността поне — Родбертус е скромен — на една част от продуктите, държавата пуска своите книжни трудови пари и ги заема на промишлените капиталисти, които плащат с тях на работниците, а последните купуват с получените трудови пари продукти, като връщат по такъв начин книжните пари към техния изходен пункт. Как възхитително се урежда всичко това, ние следва да чуем от самия Родбертус.

„Що се отнася до второто условие, то действителната наличност в обръщението на отбелязаните върху разписките стойности се постига с това, че само лицата, които действително са доставили продукти, получават разписки с точно обозначение на количеството труд, изразходван за изготвянето на тези продукти. Който е доставил продукт за два дни труд, той получава разписка, на която е обозначено: 2 дни. С точното спазване на това правило при емисията ще бъде несъмнено достигнато това второ условие. Тъй като стойността на продуктите винаги съвпада по нашето предположение с количеството труд, изразходван за тяхното изработване, а това количество се измерва по мащаба на обикновените подразделения на времето, то всеки, който дава продукт за два дни труд и получава разписка за два дни, има свидетелството, или асигнацня, на стойност, не по-голяма и не по-малка от онази, която той действително е представил. И тъй като, по-нататък, *само* оня получава подобно свидетелство, който действително е дал в обръщение своя продукт, то несъмнено е също така, че отбелязаната в разписката стойност съществува в наличност за задоволяване потребностите на обществото. Колкото и широк кръг да обхваща разделението на труда, във всеки случай, при строгото спазване на това правило, *сумата на наличните стойности трябва да бъде абсолютно равна на сумата на стойността, засвидетелствувана върху квитанциите.* А тъй като сумата на засвидетелствуваните стойности е същевременно сума на издадените асигнации, то и последната сума *необходимо трябва да съвпада с количеството на наличните стойности*; по такъв начин *всички изисквания ще бъдат задоволени и ликвидацията ще се извърши правилно*" (стр. 166—167).

Ако досега Родбертус е имал нещастието вечно да закъснява със своите нови открития, този път не може да не му се признае известна оригиналност. Още никой от неговите конкуренти не се е осмелил да представи в такава детински наивна, прозрачна, може да се каже, истински померанска форма цялата нелепост на утопията за трудовите пари. Тъй като срещу всяка разписка се получава съответен по стойност предмет и тъй като нито един от тези предмети не се дава на потребителя, без той да представи съответна разписка, то сумата на разписките трябва постоянно да се покрива със сумата на стойностите на продуктите; в резултат не се оказва ни най-малък остатък, сметката е вярна до последната секунда труд, и нито един счетоводител на държавната хазна, побелял над цифрите, няма да открие в него ни най-малка грешка. Какво искате повече?

В съвременното капиталистическо общество всеки промишлен капиталист по свое усмотрение произвежда както и каквото

и колкото иска. Но общественото търсене остава за него неизвестна величина както относно качеството и вида на търсените предмети, така и относно тяхното количество. Онова, което днес не е могло да бъде доставено на пазара в исканото количество, може още утре да се появи в количество, което далеч надвишава търсенето. Въпреки това, така или иначе, добре или зле, търсенето в края на краищата се задоволява и производството се насочва общо взето към търсените предмети. По какъв начин се разрешава това противоречие? Чрез конкуренцията. А по какъв начин конкуренцията постига това разрешение? Тя чисто и просто заставя да се продават под тяхната трудова стойност всички онези стоки, които по своя вид или количество не съответствуват в дадения момент на общественото търсене; по този околен начин тя дава на производителите да почувствуват, че техните продукти или изобщо не са нужни, или са доставени в ненужно, излишно количество. Оттук произтичат два извода.

Първо, постоянните отклонения на цените на стоките от техните стойности представляват необходимо условие, при което и чрез което единствено може да се проявява самата стойност на стоките. Само чрез постоянните колебания на конкуренцията, а заедно с нея на цените на стоките, се осъществява свойственият на стоковото производство закон за стойността и става действителност определянето на стойността от обществено-необходимото работно време. И ако цената, тази форма на проява на стойността, се отличава обикновено отчасти от самата стойност, то последната споделя в този случай съдбата на повечето обществени отношения. Кралят също изглежда по-другояче, отколкото монархията, която той представлява. Ако вие искате да установите определяне на стойността чрез работното време в общество на извършващи помежду си размяна стокопроизводители и си въобразявате, че тази цел може да се постигне, като се забрани на конкуренцията да осъществява това определяне на стойността чрез натиск върху цените, т. е като се отстрани единственият начин, по който то изобщо може да бъде постигнато — то с това вие само доказвате, че сте усвоили, поне в тази област, обикновеното за утопистите пренебрежение към икономическите закони.

Второ, в общество на обменящи стокопроизводители конкуренцията, като привежда в действие свойствения на стоковото производство закон за стойността, внася по този начин в общественото производство единствената възможна при дадените обстоятелства организация и ред. Само чрез обезценяването или

поскъпването на продуктите отделните производители ще почувствуват на собствения си гръб колко и какво е нужно или не е нужно на обществото. А именно към унищожаването на този единствен регулатор се стреми утопията, един от защитниците на която е Родбертус. И ако ние запитаме сега: от какво се гарантира производството на продукта в количество, не по-голямо и не по-малко от необходимото; кой ще ни гарантира, че ние няма да се нуждаем от хляб и месо, задъхвайки се под купища захар и потъвайки в картофена ракия; какво ще ни спаси от недостига на панталони за прикриване на нашата голота при извънредното изобилие от копчета за тези отсъствуващи панталони — то в отговор на тези въпроси Родбертус тържествено ще ни посочи своята знаменита сметка, от която се вижда, че за всеки излишен фунт захар, за всяка непродадена бъчва ракия, за всяко копче за несъществуващите панталони е издадена правилна разписка и поради това „всички изисквания ще бъдат задоволени и ликвидацията ще се извърши правилно". Който не вярва на това, нека се обърне към счетоводителя на държавната хазна в Померания. Той е проверил сметката, намерил я е правилна и като човек, който още нито веднаж не е уличен в недостиг в касата, заслужава пълно доверие.

Забележете сега наивността, с която Родбертус мисли да отстрани чрез своята утопия търговските и промишлените кризи. Когато стоковото производство достига размерите на световния пазар, то равновесието между производството на отделните, ръководещи се от своята частна сметка производители и пазара, повече или по-малко неизвестен за тях по отношение на качеството и количеството на неговото търсене, се установява от световната буря на търговската криза.* Да се попречи на конкуренцията да посочва чрез повишаване или понижаване на цените състоянието на световния пазар — значи съвсем да се завържат очите на отделните производители. Да се организира стоковото производство така, че производителите съвсем нищо да не могат да знаят за състоянието на пазара, за който те произвеждат, значи да се измисли такъв начин за лекуване на обществото от кризите, за който на Родбертус би могъл да завиди и сам доктор Айзенбарт.

---

* Така е било поне до неотдавна. Откакто монополът на Англия на световния пазар все повече се подкопава от участието на Франция, Германия и преди всичко на Америка в световната търговия, се очертава, както изглежда, нова форма на установяване на това съответствие. Периодът на всеобщ разцвет, който предшествува кризата, все още не настъпва. Ако изобщо не настъпи, хроническият застой само с малки колебания ще трябва да стане нормално състояние на съвременната промишленост.

Сега е ясно защо Родбертус определя стойността на стоката просто „чрез труда", като взема под внимание само разните степени на интензивността на труда. Ако той би изследвал как и защо трудът създава и по такъв начин определя и измерва стойността, той би дошъл до обществено необходимия труд — необходим за отделния продукт както по отношение на другите продукти от същия род, така и по отношение на съвкупното обществено търсене. Това би го довело до въпроса, по какъв начин производството на единичните стокопроизводители се приспособява към съвкупното обществено търсене, а заедно с това би направило невъзможна и цялата негова утопия. Той действително е предпочел „да се абстрахира" този път и именно „да се абстрахира" от самата същност на въпроса.

Сега ние преминаваме най-после към точката, в която Родбертус ни предлага нещо действително ново, което го отличава от всичките му многобройни единомишленици, привърженици на организация на размяната с помощта на трудови пари. Всички те изискват такава организация на размяната, за да унищожат експлоатацията на наемния труд от капитала. Всички те, от Грей до Прудон, са съгласни, че всеки производител трябва да получава напълно цялата трудова стойност на своя продукт. В никакъв случай — възразява Родбертус. Наемният труд и неговата експлоатация продължават да съществуват.

Първо, немислимо е такова устройство на обществото, при което работникът би получавал за собствено потребление пълната стойност на своя продукт; от произведения фонд винаги трябва да се приспадат разноските по цяла редица икономически непроизводителни, но необходими функции, а следователно и издръжката на извършващите ги лица. Това е съвършено вярно — но само дотогава, докато съществува съвременното разделение на труда. Но в такова — без съмнение, също „мислимо" — общество, в което съществува задължителен за всички производителен труд, всички тези разходи изчезват сами по себе си. Обаче и тогава ще остане необходимостта от обществен резервен фонд и фонд на натрупването; затова, макар че работниците, т. е. *всички* членове на обществото, съвместно ще владеят и използуват цялата съвкупност на своя продукт, все пак нито един от тях поотделно няма да потребява „пълния продукт на своя труд". Заплащането на икономически непроизводителните функции от продуктите на труда бе предвидено и от другите утописти на трудовите пари. Но те по демократичен обичай предоставяха на работниците сами да се облагат с данък за тази цел, докато Родбертус, който скрои в 1842 година своята социална реформа по мярката на тогаваш-

ната пруска държава, предава цялата работа на разпореждане на бюрокрацията, която отгоре определя и милостиво дава на работниците част от техния собствен продукт.

Второ, поземлената рента и печалбата също така трябва да останат непокътнати. И то защото земевладелците и промишлените капиталисти също изпълняват известни общественополезни или даже необходими макар икономически и непроизводителни функции и получават за тях особен род заплащане във вид на поземлена рента и печалба — възглед, както е известно, съвсем не нов даже в 1842 година. Всъщност те получават сега извънредно много за своята неголяма служба, която при това изпълняват доста зле; но на Родбертус е нужна привилегирована класа най-малкото за през следващите 500 години и затова (изразявайки се правилно) съвременната норма на принадената стойност трябва да остане, макар и да не трябва да се увеличава. Тази съвременна норма на принадена стойност Родбертус оценява на 200%, т. е. при всекидневен дванадесетчасов труд на работниците ще се дават разписки не за дванадесет, а само за четири часа; а стойността, произведена през останалите 8 часа, трябва да се дели между земевладелеца и капиталиста. Трудовите разписки на Родбертус следователно просто ще лъжат. Но трябва да бъдеш именно собственик на дворянско имение в Померания, за да си въобразиш, че където и да било работническата класа ще се съгласи да работи по 12 часа в денонощие, а да получава разписка за 4 часа. Капиталистическото производство става невъзможно, щом неговите фокуси, преведени на такъв наивен език, се явяват като с нищо неприкрит грабеж. Всяка издадена на работника разписка би била непосредствен призив към въстание и би попаднала под § 110 на германския Имперски наказателен кодекс.[208] За да се решиш да излезеш пред работниците с такива безсрамни предложения, трябва да нямаш понятие за други пролетарии освен фактически още и сега полукрепостните надничари на дворянските имения в Померания, където господствуват още бичът и палката, а всички красиви жени на селото представляват принадлежност на господарския харем. Но трябва да признаем, че най-големи революционери у нас са именно консерваторите.

Затова пък, ако нашите работници проявят достатъчно кротост и се оставят да бъдат убедени, че в течение на тежкия дванадесетчасов труд те в действителност са работили само 4 часа, то в награда за това на тях во веки веков ще бъде гарантирано, че тяхната част от собствения им продукт никога вече няма да падне по-долу от една трета. За подобна музика на бъдещето, из-

свирена на детска тръба, не заслужава и да се говори. И така, всичко ново, внесено от Родбертус в утопията за размяната посредством трудови пари, е просто детинщина и го поставя в това отношение много по-долу от неговите многобройни събратя, които са писали както преди, така и след него.

Книгата на Родбертус „Към познанието и т. н." на времето си несъмнено имаше голямо значение. Разработвайки теорията на стойността на Рикардо, той постави в известна насока многообещаващо начало. Макар то и да беше ново само за него и за Германия, то изобщо все пак стоеше на еднаква висота с най-добрите произведения на неговите английски предшественици. Но то беше именно само начало, от което действителен принос в теорията можеше да се получи само при по-нататъшна задълбочена и критична работа. Този по-нататъшен път той сам си отряза благодарение на това, че едновременно пристъпи към развиване теорията на Рикардо в друга насока, в посока на утопията. При това той загуби първото условие за всяка критика — отсъствие на предвзето мнение. Той вървеше към предварително определена цел, той стана тенденциозен икономист. Веднаж оказал се във властта на своята утопия, той си прегради всякаква възможност за научен прогрес. От 1842 г. и до самата си смърт Родбертус се върти в един и същ кръг, постоянно повтаря едни и същи мисли, изказани или набелязани още в първото му произведение, чувствува се непризнат, смята се за ограбен там, където не е имало какво да се граби, и даже не без умисъл докрай отказва да признае, че всъщност е открил неща, отдавна вече открити.

На някои места немският превод се отличава от печатния френски оригинал. Това е извършено въз основа на ръкописните поправки на самия Маркс, които ще бъдат внесени също така в подготвяното ново френско издание.[209]

Едва ли е необходимо да обърнем вниманието на читателите върху обстоятелството, че употребяваните в това съчинение термини не съвпадат напълно с терминологията на „Капитала". Така например вместо за работната *сила* [Arbeitskraft] тук се говори още за *труда* [*Arbeit*] като стока, за покупката и продажбата на труда.

Като допълнение към настоящото издание са приложени: 1) извадка от съчинението на Маркс „Към критиката на политическата икономия", Берлин, 1859 г., за *първата* утопия на размя-

ната с помощта на трудови пари, принадлежаща на Джон Грей, и 2) превод на брюкселската реч на Маркс за свободата на търговията (1848 г.)[210], която се отнася към същия период от развитието на Маркс, както и „Нищета на философията".

Лондон, 23 октомври 1884 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в списание „Die Neue Zeit", кн. 1, януари 1885 г. и в книгата: K. Marx, „Das Elend der Philosophie", Stuttgart, 1885

Печата се по текста на немското издание от 1892 г.

Превод от немски

РУСКИ ИМПЕРАТОРСКИ ДЕЙСТВИТЕЛНИ ТАЙНИ ДИНАМИТНИ СЪВЕТНИЦИ[211]

На всички е известно, че руското правителство полага всички усилия да склюЧи със западноевропейските държави договори за предаване на руските революционери-емигранти.

На всички също е известно, че то държи най-много на такъв договор с Англия.

Накрай, на всички е известно, че официална Русия не се спира пред никакви средства, щом те водят към целта.

И ето, на 13 януари 1885 г. Бисмарк сключва с Русия споразумение, според което всеки руски политически емигрант трябва да бъде предаден, щом Русия пожелае да го обвини като бъдещ цареубиец или динамитчик[212].

На 15 януари г-жа Олга Новикова, същата онази г-жа Новикова, която през 1877 и 1878 г., в навечерието и през време на турската война, така блестящо изигра благородния г-н Гладстон в интерес на Русия, публикува в „Pall Mall Gazette" възвание към Англия[213]. В него Англия се призовава да не търпи повече такива хора като Хартман, Кропоткин и Степняк да конспирират на английска територия, „за да ни убиват в Русия", сега, когато динамитът димял под краката на самите англичани; и нима онова, което Русия искала от Англия по отношение на руските революционери, не е същото, каквото Англия сега сама трябвало да иска от Америка по отношение на ирландските динамитчици?

На 24 януари сутринта в Лондон публикуват пруско-руския договор.

А на 24 януари в 2 часа след обед в продължение на четвърт час в Лондон стават три динамитни експлозии, които нанасят по-

големи опустошения, отколкото всички предишни заедно и раняват най-малко 7, а според други сведения — 18 души.

Тези експлозии идват съвсем навреме, за да поставят въпроса: кому принасят те полза? Кой е най-заинтересован от тези иначе безцелни, против никого специално насочени терористични актове, жертва на които станаха не само низши полицейски чинове и буржоа, но и работници, техни жени и деца? Кой? Дали неколцината ирландци, доведени до отчаяние от бруталността на английското правителство през време на държането им в затвора, за които се предполага да са поставили динамита? Или пък руското правителство, което не може да постигне целта си — договора за предаване, — ако не окаже изключителен натиск върху английското правителство и английския народ, натиск, който би могъл да хвърли общественото мнение в Англия в състояние на сляпа ярост против динамитчиците?

Когато полските емигранти — с много малки изключения — не се поддадоха на желанието на руската дипломация и полиция да подправят руски банкноти, руското правителство изпрати в чужбина агенти, между тях и статския съветник Каменски, за да ги подбуди към това; а когато и това не се удаде, господа Каменски и компания трябваше сами да се заемат с подправяне на руски банкноти. Всичко това е изложено подробно в брошурата „Фалшификатори или агенти на руското правителство", Женева, Х. Георг, 1875 г.[214]. Швейцарската и лондонската, а вероятно и парижката полиция могат нещичко да разкажат как при преследване на руските фалшификатори те обикновено са стигали в края на краищата до хора, чието преследване руското посолство упорито е отхвърляло.

Какво може да направи официална Русия в премахването на неудобни лица с отрова, кинжал и пр., за това достатъчно примери ни дава историята на Балканския полуостров през последните сто години. Ще се позова само на известната книга на Елиас Реньол „История на дунавските княжества", Париж, 1855 г.[215] Руската дипломация винаги разполага с всякакви агенти, включително и с такива, които се използват за всевъзможни подлости и след това се отричат от тях.

Следователно, засега аз нямам основание да се съмнявам, че лондонските експлозии на 24 януари 1885 г. са дело на Русия. Възможно е динамитът да е бил поставен от ирландски ръце, но повече от вероятно е, че те са били насочвани от руска глава и руски пари.

Начинът на борбата на руските революционери им е наложен от принудителни обстоятелства, от действията на самите тех-

ни противници. За прилаганите от тях средства те отговарят пред своя народ и пред историята. Но онези господа, които без нужда ученически пародират в Западна Европа тази борба и се стараят да сведат революцията до голо изтребление, които насочват оръжието си дори не срещу действителни врагове, а срещу населението изобщо — тези господа съвсем не са последователи и съюзници на руската революция, а нейни най-зли врагове. Откакто се изясни, че освен официална Русия никой друг не е заинтересован от успеха на тези подвизи, въпросът се свежда само до това: кой от тези господа е неволният и кой е доброволният, платеният агент на руския царизъм.

Лондон, 25 януари 1885 г.

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat", № 5, 29 януари 1885 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на немски език

THE COMMONWEAL

The Official Journal of the Socialist League.

Vol. I.—No. 2 MARCH. 1885 One Penny

АНГЛИЯ ПРЕЗ 1845 И 1885 г.[216]

Преди четиридесет години Англия беше изправена пред криза, която по всичко изглеждаше, че може да бъде разрешена само с насилие. Гигантското и бързо развитие на промишлеността далеч бе изпреварило разширяването на външните пазари и растежа на търсенето. Всеки десет години ходът на производството насилствено беше прекъсван от обща търговска криза, подир която след дълъг период на хронически застой следваха малко години на процъфтяване, всеки път завършващи с трескаво свръхпроизводство и в заключение — с нов крах. Класата на капиталистите гръмко настояваше за свободна търговия със зърнените храни и заплашваше да постигне това, като върне гладуващите градски жители обратно в онези селски райони, откъдето са дошли, при това, както се изрази Джон Брайт, не като бедняци, които просят хляб, а като армия, разполагаща се върху територията на неприятеля. Работническите маси от градовете искаха за себе си участие в политическата власт — Народна харта[217]; поддържаше ги мнозинството от дребната буржоазия и единственото разногласие между тях и нея се състоеше само в това, как трябва да постигнат осъществяването на Хартата: с физическа или с морална сила*. Междувременно настъпиха търговска криза в 1847 г. и глад в Ирландия, а заедно с тях и перспектива за революция.

Френската революция от 1848 г. спаси английската буржоазия. Социалистическите лозунги на победоносните френски ра-

* В немския превод вместо думите „с физическа или с морална сила“ е напечатано: „по насилствен или законен път“. *Ред.*

ботници изплашиха английската дребна буржоазия и внесоха дезорганизация в движението на английската работническа класа, което протичаше в по-тесни рамки, но имаше по-непосредствено практически характер. Тъкмо в момента, когато чартисткото движение трябваше да се разгърне с пълна сила, то се оказа разбито отвътре още преди да беше настъпило външното поражение на 10 април 1848 г.[218]. Дейността* на работническата класа беше оставена на заден план. Класата на капиталистите удържа победа по всички линии.

Парламентарната реформа от 1831 г.[219] беше победа на цялата класа на капиталистите над земевладелската аристокрация. Отменяването на митата върху зърнените храни[220] беше победа на промишлените капиталисти не само над едрото земевладение, но и над онези групи капиталисти, чиито интереси бяха повече или по-малко тясно свързани** с интересите на земевладението, сиреч с банкерите, борсаджиите, рентиерите и т. н. Свободата на търговията означаваше реорганизиране на цялата вътрешна и външна търговия и финансова политика на Англия в съответствие с интересите на промишлените капиталисти, на класата, която сега представляваше нацията. И тази класа енергично се залови с тази работа. Всяка пречка за промишленото производство се отстраняваше безпощадно. В митническата тарифа и в цялата данъчна система беше направен пълен преврат. Всичко беше подчинено на една цел, но цел във висша степен важна за промишлените капиталисти: поевтиняване на всички видове суровини и особено на средствата за живот на работническата класа, намаляване на разходите за суровини и запазване на предишното равнище, ако не и *понижаване* на работната заплата. Англия трябваше да стане „работилница на света"; всички други страни трябваше да станат за Англия онова, което вече беше Ирландия — пазари за пласмент на нейните промишлени изделия, снабдяващи я от своя страна със суровини и продоволствие. Англия е големият промишлен център на селскостопанския свят, промишленото слънце, около което се върти постоянно увеличаващото се число Ирландии***, произвеждащи зърнени храни и памук. Каква величествена перспектива!

---

* В немския превод вместо думата „дейност" е напечатано: „политическата дейност". *Ред.*

** В немския превод вместо думите „повече или по-малко тясно свързани" е напечатано „тъждествени или тясно свързани". *Ред.*

*** В немския превод вместо думата „Ирландии" е напечатано: „спътници". *Ред.*

Промишлените капиталисти пристъпиха към осъществяването на тази своя велика цел с оня силен здрав разум и с онова презрение към традиционните принципи, с които те винаги са се отличавали от своите по-ограничени* континентални конкуренти. Чартизмът умираше. Започналият отново период на процъфтяване на промишлеността, естествен**, след като крахът през 1847 г. беше напълно изживян, се приписваше изключително на влиянието на свободата на търговията. Вследствие на тези две причини английската работническа класа се оказа политически на опашката на великата Либерална партия — партия, която ръководеха фабрикантите. Веднаж постигнато, това изгодно положение трябваше да бъде увековечено. А опозицията*** на чартистите не против свободата на търговията като такава, а против превръщането на свободата на търговията в единствен жизнен въпрос за нацията, показа на фабрикантите и с всеки изминат ден им показва все повече, че без помощта на работническата класа буржоазията никога не ще успее да постигне пълно социално и политическо господство над нацията. Така постепенно се измениха взаимните отношения между двете класи. Фабричните закони, които някога бяха жупел за всички фабриканти, сега не само се съблюдаваха доброволно от тях, но дори бяха в по-голяма или по-малка степен разпространени върху почти всички отрасли на промишлеността. Трейдюнионите, които до неотдавна още бяха смятани за изчадие на ада, сега започнаха да се ползват с вниманието и покровителството на фабрикантите като съвсем законни учреждения и като средство, полезно за разпространяване на здрави икономически възгледи между работниците. Дори стачките, които до 1848 г. се преследваха, сега постепенно бяха също признати за твърде полезни понякога, особено когато господа фабрикантите сами ги предизвикваха в подходящ момент. Бяха отменени поне най-възмутителните от законите, които поставяха работника в по-ниско или в неизгодно положение спрямо неговия работодател, а някога тъй страшната „Народна харта“ стана всъщност политическа програма на самите онези фабриканти, които до неотдавна бяха въставали срещу нея. „Отменяването на имуществения ценз“[221] и „тайното гласуване“ бяха проведени по законодателен път. Парламентарните реформи от 1867 и

* В немския превод вместо думите „по-ограничени“ е напечатано: „заразени от филистерството“. *Ред.*

** В немския превод вместо думата „естествен“ е напечатано: „естествен и едва ли не от само себе си разбиращ се“. *Ред.*

*** В немския превод вместо „опозицията“ е напечатано: „рязката опозиция“. *Ред.*

1884 г.[222] вече много се приближават към „всеобщото избирателно право“, поне в онзи вид, в който то съществува сега в Германия; новият законопроект за преразпределение на местата в избирателните окръзи, който се обсъжда понастоящем в парламента, създава „равни избирателни окръзи“, общо взето не по-малко равни, отколкото са във Франция или в Германия. Вече се очертават в най-близкото бъдеще „възнаграждение на депутатите“ и намаляване срока за мандатите, макар че наистина до „ежегодно преизбиран парламент“ работата още не е дошла; и въпреки това намират се хора, които казват, че чартизмът бил мъртъв.

Революцията от 1848 г., както и много нейни предшественички, имаше своеобразни спътници и наследници*. Същите хора, които я смазаха, станаха — както обичаше да казва Карл Маркс — нейни душеприказчици. Луи Наполеон беше принуден да създаде единна и независима Италия, Бисмарк беше принуден да извърши своего рода преврат в Германия и да върне на Унгария независимостта**, а на английските фабриканти се наложи*** да дадат на Народната харта силата на закон.

За Англия последиците от това господство на промишлените капиталисти отначало бяха поразителни. Промишлеността отново се съживи и започна да се развива с бързина, нечувана дори и за тази люлка на съвременната индустрия. Всички предишни изумителни успехи, постигнати чрез използването на пáрата и машините, съвсем бледнееха в сравнение с мощния подем на производството в продължение на двадесет години, от 1850 до 1870 г., с колосалните цифри на вноса и износа, с несметното количество на богатствата, събрани в ръцете на капиталистите, и с човешката работна сила, концентрирана в гигантските градове. Наистина, този подем се прекъсваше, както и преди, от кризи, повтарящи се всеки десет години: през 1857 г., а също и през 1866 г.; ала тези рецидиви сега се смятаха за естествени, неизбежни явления, през които трябва неминуемо да се премине, но след които в края на краищата всичко се връща в предишния коловоз.

А какво беше положението на работническата класа през този период? Понякога настъпваше подобрение дори и за широките маси. Но това подобрение всеки път отново се изпаряваше пора-

---

* В немския превод вместо думите „имаше своеобразни спътници и наследници“ е напечатано: „имаше странната съдба“. *Ред.*

** В немския превод вместо думата „независимостта“ е напечатано „известна независимост“. *Ред.*

*** В немския превод вместо израза „се наложи“ е напечатано: „не оставаше да иаправят нищо по-добро, освен“. *Ред.*

ди притока на огромния брой хора от резерва на безработните вследствие непрестанното изместване на работниците от новите машини и прилива на селското население*, което сега също биваше все повече и повече изместванo от машините.

Продължително подобрение намираме единствено в положението на двете „привилегировани" категории на работническата класа. Към първата категория принадлежат фабричните работници. Законодателното установяване на относително рационални граници на техния работен ден възстанови** физическото им състояние и им даде морално преимущество, засилено още повече от тяхното концентриране в определени места. Тяхното положение е без съмнение по-добро, отколкото преди 1848 година. Това найвече се потвърждава от факта, че от десет стачки, които те провеждат, девет са предизвикани от самите фабриканти в техен собствен интерес като единствено средство да осигурят съкращаване на производството. Вие никога няма да увещаете фабрикантите да се съгласят с намаляването на работния ден, макар техните стоки съвсем да не намират пласмент; но накарайте работниците да обявят стачка, и капиталистите всички до един ще затворят фабриките си.

Втората категория представляват големите трейдюниони. Това са организации на такива производствени отрасли, в които се прилага изключително или поне преобладава трудът на *възрастни мъже*. Нито конкуренцията на женския и детския труд, нито конкуренцията на машините можаха досега да сломят тяхната организирана сила. Организациите на механиците, на дърводелците и мебелистите, на зидарите представляват всяка поотделно такава сила, че могат дори, както например зидарите и техните помощници, с успех да противостоят на въвеждането на машини. Безсъмнено положението им от 1848 г. насам значително се подобри; най-добро доказателство за това е фактът, че в продължение на повече от петнадесет години не само работодателите им бяха в извънредно добри отношения с тях, но и те — със своите работодатели. Те образуват аристокрацията в работническата класа; те успяха да си извоюват сравнително осигурено положение и смятат това за окончателно. Това са образцовите работници на господата Лион Леви и Джифен*** и всъщност те са много мили,

* В немския превод вместо думите „селското население" е напечатано: „селскостопанските работници". *Ред.*

** В немския превод вместо думите „работен ден възстанови" е напечатано: „нормален работен ден възстанови до известна степен". *Ред.*

*** В немския превод тук е добавено: „(а също и на почтения Луйо Брентано)". *Ред.*

сговорчиви хора за всеки неглупав капиталист поотделно и за класата на капиталистите изобщо.

Но що се отнася до широката работническа маса, степента на нейната мизерия и неосигуреността на нейното съществуване понастоящем е толкова голяма, както е била винаги, ако не и по-голяма. Лондонският Ист-Енд[223] представлява едно все по-разширяващо се тресавище на безизходна мизерия и отчаяние, на глад в период на безработица, на физическа и морална деградация при наличие на работа. Същото това — ако не се смята едно привилегировано малцинство от работници — става и във всички други големи градове; а така е и в по-малките градове и селските райони. Законът, който свежда *стойността* на работната сила до стойността на необходимите средства за съществуване, и другият закон, който по правило свежда нейната *средна цена* до минимума на тези средства за съществуване — тези два закона действуват върху работниците с непреодолимата сила на автоматична машина, която ги смазва между своите колела.

Такова беше следователно положението, създадено от установилата се в 1847 г. политика на свобода на търговията и двадесетгодишното господство на промишлените капиталисти. Но след това настъпи обрат. Действително след кризата от 1866 г. последва слабо и кратковременно оживление около 1873 г., но то беше непродължително. Наистина пълна криза нямаше тогава, когато трябваше да се очаква — през 1877 г. или 1878 г., но от 1876 г. всички главни отрасли на промишлеността се намират в състояние на хронически застой. Не настъпва нито пълен крах, нито дългоочакваният период на процъфтяване, на който можеше да се разчита както преди краха, така и след него. Мъртъв застой, хроническо препълване на всички пазари във всички отрасли — такова е състоянието, в което живеем почти десет години. От какво е предизвикано това?

Теорията за свобода на търговията се основаваше върху едно предположение: Англия трябваше да стане единственият голям промишлен център на селскостопанския свят. Фактите показаха, че това предположение е чиста заблуда. Условия за съществуване на съвременна промишленост — силата на пáрата и машините — могат да бъдат създадени навсякъде, където има гориво, особено въглища, а освен в Англия въглища има и в други страни: във Франция, Белгия, Германия, Америка, дори и в Русия. И жителите на тези страни не виждаха никакъв интерес в това, да се превърнат в гладни ирландски арендатори единствено заради по-голямата слава и за обогатяването на английските капиталисти. Те сами започнаха да произвеждат, при това не само за себе си, но и за

останалия свят; и в резултат на това промишленият монопол, който Англия притежаваше почти цяло столетие, сега е безвъзвратно загубен.

Но промишленият монопол на Англия е крайъгълният камък на съществуващата в Англия обществена система. Дори през времето, когато господствуваше този монопол, пазарите не успяваха да вървят в крак с растящата производителност на английската промишленост; резултатът от това бяха кризите през всеки десет години. А сега с всеки изминат ден новите пазари стават все по-голяма рядкост, така че дори и на негрите в Конго натрапват цивилизацията във вид на памучни тъкани от Манчестер, глинени съдове от Стафордшир и метални изделия от Бирмингам. А какво ще стане, когато континенталните и особено американските стоки нахлуят във все по-увеличаващо се количество, когато лъвската част в снабдяването на целия свят, все още принадлежаща на английските фабрики, започне от година на година да намалява? Нека на това даде отговор свободата на търговията, това универсално средство!

Не съм аз първият, който посочва това. Още в 1883 г. на събранието на Британската асоциация в Саутпорт председателят на нейната икономическа секция г-н Инглис Палгрейв открито заяви, че

„за Англия дните на големите печалби вече преминаха и по-нататъшното развитие на различните големи отрасли на промишлеността спря. *Би могло почти да се твърди, че страната навлиза в състояние на застой*"[224].

Но какъв ще бъде резултатът? Капиталистическото производство *не може* да стои на едно място: то трябва да расте и да се разширява или пък да умре. Дори сега само едно намаляване на лъвската част на Англия в снабдяването на световния пазар със стоки означава застой и мизерия, излишък от капитал — от една страна, излишък от незаети работни ръце — от друга. А какво ще стане, когато съвсем няма да има ежегоден прираст на производството?

Ето къде е уязвимото място, ахилесовата пета на капиталистическото производство. Постоянното разширяване е необходимо условие за неговото съществуване, а това постоянно разширяване сега става невъзможно. Капиталистическото производство попадна в задънена улица. С всяка изминала година пред Англия все по-настойчиво се поставя въпросът: трябва да загине или страната, или капиталистическото производство; кой от тях е обречен?

Ами работническата класа? Щом дори през времето на нечуваният подем на търговията и промишлеността от 1848 до 1868 г.

тя трябваше да живее в такава нищета, щом дори тогава нейната широка маса в най-добрия случай се ползваше само от краткovременно подобряване на своето положение. и то само едно незначително, привилегировано, „опазвано“ малцинство имаше продължителни изгоди, какво пък ще бъде, когато този блестящ период окончателно завърши, когато днешният потискащ застой не само се засили, а и когато това засилващо се състояние стане хроническо, нормално състояние на английската промишленост?

Истината е такава: докато съществуваше промишленият монопол на Англия, английската работническа класа до известна степен вземаше участие в изгодите на този монопол. Тези изгоди се разпределяха между работниците твърде неравномерно: привилегированото малцинство прибираше най-голямата част, но и на широките маси понякога се падаше по нещичко. Ето защо, след като умря оуенизмът, в Англия вече нямаше социализъм. С краха на този монопол английската работническа класа ще загуби привилегированото си положение; цялата тя, включително привилегированото и ръководещо малцинство, ще се окаже на същото равнище, на което се намират работниците в другите страни. И затова именно социализмът отново ще се появи в Англия.

Написано в средата на февруари 1885 г.

Напечатано в списание „The Commonweal“, бр. 2, 1 март 1885 г. и в превод на автора на немски език в списание „Die Neue Zeit“, бр. 6, юни 1885 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на списанието, сверен с немския превод

Оригиналът е на английски език

ПРЕДГОВОР КЪМ БРОШУРАТА „КАРЛ МАРКС ПРЕД СЪДЕБНИТЕ ЗАСЕДАТЕЛИ В КЬОЛН"[225]

За да се разбере по-добре изложеният тук ход на процеса, достатъчно ще бъде да се обобщят главните събития, с които той е свързан.

Малодушието на германската буржоазия даде възможност на феодално-бюрократически-абсолютическата реакция толкова да се окопити от зашеметяващите удари през март 1848 г., че в края на октомври вече предстоеше втора решителна битка. Падането на Виена след дълга героична съпротива внуши и на пруската камарила смелост за държавен преврат. Кроткото берлинско „Национално събрание" все още беше за нея твърде буйно. То трябваше да бъде разгонено, с революцията трябваше да се ликвидира.

На 8 ноември 1848 г. се съставя кабинетът на Бранденбург—Мантойфел. На 9-и той премества седалището на Събранието от Берлин в гр. Бранденбург, за да може то там „свободно" да заседава под охраната на щикове, нетревожено от революционните влияния на Берлин. Събранието отказва да отиде там; гражданското опълчение отказва да се намеси против Събранието. Правителството разпуска и разоръжава гражданското опълчение, без съпротива от негова страна, и обявява в Берлин военно положение. Събранието отговаря с това, че на 13 ноември издига против правителството обвинение в държавна измяна. Правителството гони Събранието из Берлин от едно помещение в друго. На 15 ноември Събранието постановява, че правителството на Бранденбург няма право да се разпорежда с държавните средства и да събира данъци, докато то, Събранието, не може свободно да заседава в Берлин.

Това постановление за отказване на данъците можеше да се осъществи само при условие, че народът окаже въоръжена съпротива при събирането на данъци. А в ръцете на гражданското опълчение имаше тогава още достатъчно оръжие. Въпреки това почти навсякъде се ограничиха с пасивна съпротива. Само в някои места се готвеха на силата да противопоставят сила. А най-смелият призив към такива действия беше възванието на Комитета на демократичните съюзи в Рейнската провинция, който се намираше в Кьолн и се състоеше от *Маркс, Шапер и Шнайдер*[226].

Че на Рейн не можеше да се разчита на успешна борба против държавния преврат, извършен победоносно в Берлин, това самият Комитет много добре знаеше. В Рейнската провинция имаше пет крепости; в самата нея, а също и във Вестфалия, Майнц, Франкфурт и Люксембург беше разположена около една трета от цялата пруска армия, включително много полкове от източните провинции. Гражданското опълчение в Кьолн и в други градове беше вече разпуснато и разоръжено. Но и целта не беше да се постигне непосредствена победа в Кьолн, където при това само преди няколко седмици беше дигнато обсадното положение. Налагаше се да се даде пример на останалите провинции и така да се спаси революционната чест на Рейнската провинция. Това именно бе направено.

Пруската буржоазия, която беше отстъпила на правителството една след друга командните позиции от страх пред тогава още полусъзнателните движения на пролетариата, която отдавна вече се разкайваше за предишните си стремежи към властта и още след март беше изпаднала в пълна безизходица, защото пред нея заплашително се възправяха, от една страна, силите на старото общество, групирани около абсолютизма, а, от друга страна, младият пролетариат, в който се пробуждаше съзнание за класовото му положение — пруската буржоазия постъпи така, както винаги е постъпвала в решителни моменти: тя смирено се покори. А работниците не бяха толкова глупави да се бият за буржоазията без буржоазията; за тях, особено на Рейн, пруските въпроси бяха и без това чисто местни въпроси; а ако ще се влиза в огъня заради интересите на буржоазията, то тогава нека това бъде в цяла Германия и за цяла Германия. Знаменателен симптом беше, че още тогава „пруското главенство"[227] абсолютно никак не привличаше работниците.

С една дума, правителството победи. Един месец след това, на 5 декември, то можа окончателно да разпусне Берлинското събрание, което дотогава влачеше доста жалко съществуване, и да октроира нова конституция, която обаче фактически влезе в действие едва след като бе сведена до празен конституционен фарс.

На следния ден след появата на възванието, на 20 ноември, тримата, които го подписаха, бяха призовани при съдебния следовател; срещу тях бе възбудено дело по обвинение в подстрекателство за метеж. За арестуване тогава и дума не ставаше дори в Кьолн. На 7 февруари „Neue Rheinische Zeitung“ предстоеше да издържи изпитанието на първия си процес по печата; Маркс, аз и отговорният издател Корф се явихме пред съдебните заседатели и бяхме оправдани[228]. На следния ден се разгледа делото на Комитета [229]. Народът беше вече предварително произнесъл своята присъда, като избра две седмици преди това обвиняемия Шнайдер за депутат от Кьолн.

Защитната реч на Маркс представлява, разбира се, връхната точка на процеса. Тя е интересна особено в две отношения.

Първо, с това, че тук един комунист трябва да разяснява на буржоазните съдебни заседатели, че действията, които той е извършил и заради които е изправен пред тях като обвиняем, са действия, които да се извършат и дори да бъдат продължени до крайните им изводи, е било собствено дълг именно на *тяхната* класа — на самата буржоазия. Едничък този факт е достатъчен да характеризира поведението на немската, особено на пруската буржоазия през време на революцията. Въпросът се състои в това, кой трябва да господствува: дали групираните около абсолютната монархия сили на обществото и държавата — феодално едро земевладение, армия, бюрокрация, попове — или пък буржоазията? Формиращият се още пролетариат е заинтересован в тази борба само дотолкова, доколкото той с победата на буржоазията получава простор за собственото си развитие, известно пространство върху онази арена на борбата, където му предстои един ден да удържи победа над всички други класи. Обаче буржоазията, а с нея и дребната буржоазия, дори и пръста си не мръдва, когато враждебното ней правителство я напада там, където се намират главните ѝ сили, когато разгонва парламента ѝ, разоръжава гражданското ѝ опълчение, самата нея обявява в обсадно положение. Тогава в пробива се хвърлят комунистите и призовават буржоазията да извърши онова, което е неин пряк дълг. В противовес на старото, феодалното общество, буржоазията и пролетариатът образуват новото общество, действуват съвместно. Призивът естествено остава безуспешен и иронията на историята е такава, че същата тази буржоазия сега съди, от една страна, революционния пролетарски комунист, а от друга — контрареволюционното правителство.

Обаче, второ — и това прави речта особено важна и в наши дни, — в противовес на лицемерната законност на правителството

тя отстоява революционното гледище по такъв начин, който би могъл да послужи за пример и днес. Ние сме призовавали народа към оръжие против властта? Да, ние направихме това, и то беше наш дълг. Ние сме нарушили закона, напуснали сме правната основа? Да, но властта още преди това разкъса и захвърли в краката на народа законите, които ние нарушихме, и вече не съществува правна основа. Нас могат да ни унищожат като победени врагове, но не могат да ни осъдят.

Официалните партии, от „Kreuz Zeitung“ до „Frankfurter Zeitung“[230] упрекват Социалдемократическата работническа партия, че тя била революционна партия, че не желаела да признае правовата основа, създадена в 1866 и 1871 г., и с това — така поне говорят всички, включително и националлибералите — сама се поставяла извън общото право[231]. Аз не говоря за чудовищния възглед, че който отстоява едно или друго мнение, можел да се постави извън общото право. Такава е чистата полицейска държава, която предпочита да действува тихомълком, а на думи проповядва правова държава. Обаче правовата основа от 1866 г. не е ли всъщност революционна основа? Нарушават съюзната конституция и на членовете на Съюза обявяват война[232]. Не, казва Бисмарк, другите нарушиха съюзния договор. На това може да се отговори, че твърде простовата би била оная революционна партия, която за всяка въоръжена акция не би намерила поне също толкова силни правни основания, каквито Бисмарк намери за своите действия в 1866 г. — След това провокират гражданска война, защото войната от 1866 г. не беше нищо друго. Но всяка гражданска война е революционна война. Войната я водят с революционни средства. Съюзяват се с чужбина против немци; вкарват в боя италиански войски и кораби, примамват Бонапарт с перспектива да получи германски земи край Рейн. Организират унгарски легион, който трябва да се бори за революционни цели против наследствения владетел на своята страна; в Унгария се опират на Клапка, а в Италия — на Гарибалди. Побеждават — и глътват три корони по божия милост: Хановер, Курхесен и Насау, всяка от които беше най-малко толкова законна, толкова „наследствена“ и „по божия милост“, колкото и короната на Прусия[233]. Накрай на другите членове на Съюза натрапват една имперска конституция, която от Саксония например бе приета толкова доброволно, колкото на времето си Тилзитският мир от Прусия.[234]

Оплаквам ли се от това? Не, и през ум не ми минава. От историческите събития човек не се оплаква — напротив, старае се да разбере техните причини, а с това и техните резултати,

които далеч още не са изчерпани. Но от хората, които направиха всичко това, с пълно право може да се иска да не упрекват те други, че били революционери. Германската империя е рожба на революция, разбира се, на една особена революция, но все пак революция. Каквото е добро за един, важи и за друг. Революцията си остава революция, независимо от това, дали тя се извършва от пруската корона или от амбулантен калайджия. Ако сегашното правителство прилага съществуващите закони, за да се избави от своите противници, то действува като всяко друго правителство. Но ако то си въобразява, че може да ги порази с гръмката дума: революционер! — с това то може да уплаши комай само филистера. „Сами сте революционери!“ — отвръща ехото от цяла Европа.

Но извънредно смешно е да се изисква отказ от революционната природа, неизбежно произтичаща от историческите условия, когато с това изискване се обръщат към една партия, която първом поставят извън общото право, т. е. извън закона, и от която след това искат тя да признае правната основа, която *ликвидираха* именно *за нея*[235].

Обстоятелството, че по такъв повод се налага да си прахосваме думите, още веднъж доказва политическата изостаналост на Германия. В останалия свят всеки знае, че цялото съвременно политическо положение е резултат именно от революции. Франция, Испания, Швейцария, Италия — колкото страни, толкова и режими по милост на революцията. В Англия дори вигът Маколей признава, че съвременният правопорядък се дължи на редица последователни революции (revolutions heaped upon revolutions). Америка вече сто години празнува всеки 4 юли своята революция.[236] В повечето от тези страни има партии, които се смятат свързани със съществуващия правопорядък само дотолкова, доколкото той може да ги свързва, и не повече от това. Но ако някой, например във Франция, би намислил да обвинява роялистите или бонапартистите в това, че били революционери, то биха го просто осмели.

Единствено в Германия, където политически нищо не се извежда основно докрай (иначе тя не би била разкъсана на две части: Австрия и тъй наричаната Германия) и където именно поради това продължават да вегетират в главите неумиращите представи на минали, но само полуизживени времена (затова немците наричат себе си народ от мислители) — единствено в Германия могат още да изискват от една партия да се смята не само фактически, но и морално свързана със съществуващия тъй наричан правопорядък и предварително да обещае, че както и да

се стекат обстоятелствата, тя няма да сваля този отричан от нея правопорядък, дори и да може да направи това. С други думи, тя трябва да се задължи да пази за вечни времена съществуващия политически строй. Именно това и нищо друго не означава, когато от германската социалдемокрация се иска да престане да бъде „революционна".

Но немският еснафин — а неговото мнение все още представлява общественото мнение на Германия — е особен човек. Той никога не е *направил* нито една революция. Революцията от 1848 г. направиха за него — и за негов ужас — работниците. Но затова пък толкова повече революции той е *претърпял*. Защото в Германия от триста години насам революциите правеха *князете* — и каквито бяха те, такива бяха и революциите им. Цялата им върховна власт и най-сетне техният суверенитет са били плод на бунтове против императора. Прусия първа им даде добър пример. Прусия можа да стане кралство само след като „великият курфюрст"* извърши успешен метеж против своя сюзерен, полската корона, и така направи Пруското херцогство независимо от Полша[237]. След Фридрих II бунтуването на Прусия против Германската империя бе възведено в система; той „плюеше" на имперската конституция съвсем не както нашият храбрец *Браке* на закона против социалистите. А след това дойде Френската революция — и князете, както и еснафите я претърпяха със сълзи и въздишки. По силата на решението на имперската депутация от 1803 г. Франция и Русия съвсем революционно разделиха германската империя между немските князе, тъй като последните сами не можаха да се спогодят по дележа[238]. След това дойде Наполеон и позволи на своите любими протежета, князете на Баден, Бавария и Вюртемберг, да завладеят всички графства, баронства и градове, намиращи се на и между техните територии и влизащи непосредствено в състава на империята. Веднага след това същите тия трима държавни изменника устроиха последния успешен бунт против своя император, обявиха се с помощта на Наполеон за суверенни и така окончателно разрушиха старата германска империя[239]. Оттогава Наполеон, фактическият германски император, приблизително всеки три години отново делеше Германия между своите верни слуги, германските князе и други. Най-сетне дойде прославеното освобождение от чуждестранното господство и за награда на Виенския конгрес Германия беше поделена и разпродадена от Русия, Франция и Англия като обща територия за обезщетяване на изпаднали князе, а немските еснафи, които жи-

* **Фридрих Вилхелм, курфюрст Бранденбургски.** *Ред.*

вееха върху приблизително 2 000 отделни парчета земя, бяха като овни раздадени на тридесет и шестте монарха, пред повечето от които те и сега още „верноподанически благоговеят“ като пред свои наследствени владетели. И всичко това не било революционно. Колко прав беше обаче Шнапхански-Лихновски, когато възкликна във Франкфуртския парламент: историческото право няма никаква дата![240] Наистина то никога не е имало такава!

И така, искането, което немският еснафин предявява на германската социалдемократическа партия, има само един смисъл: тази партия да стане също такъв еснафин, какъвто е самият той, и никак да не участвува в революциите, а само да ги *претърпява*. А ако едно правителство, дошло на власт чрез контрареволюция и революция, поставя същото искане, то това означава само едно: революцията е добра, когато се извършва от Бисмарк за Бисмарк и компанията му, но е лоша, ако тя се прави против Бисмарк и компанията му.

Лондон, 1 юли 1885 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в брошурата:
„Karl Marx vor den Kölner Geschwornen“.
Hottingen—Zürich, 1885.

Печата се по текста на брошурата
Оригиналът е на немски език

ДО РЕДАКЦИЯТА НА СП. „СЕВЕРНЫЙ ВЕСТНИК“[241]

Джерси, 25 август 1885 г.

Уважаеми господине,

В книжата на моя покоен приятел Карл Маркс намерих отговор на статията на г-н Михайловски „Карл Маркс пред съда на г-н Жуковски“. Тъй като този отговор, непубликуван на времето си по неизвестни на мен причини, може и понастоящем да заинтересува руския читател, предоставям го на Ваше разпореждане.

Приемете и т. н.

Печата се по ръкописа
Оригиналът е на френски език

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СЪЮЗА НА КОМУНИСТИТЕ[242]

С осъждането на кьолнските комунисти през 1852 г. се завършва първият период на самостоятелното работническо движение в Германия. Днес този период е почти забравен. А той продължи от 1836 г. до 1852 г. и с разпространението на германските работници и в чужбина това движение се бе развило в почти всички културни страни. Но това не е всичко. Днешното международно работническо движение по своята същност е пряко продължение на тогавашното германско работническо движение, което изобщо беше *първото международно работническо движение* и от което излязоха мнозина дейци, които поеха след това ръководната роля в Международната работническа асоциация. А теоретичните принципи на „Комунистическия манифест", които Съюзът на комунистите през 1847 г. беше написал на знамето си, днес служат като най-здрава международна спойка за пролетарското движение в Европа и в Америка.

До днес за цялостната история на това движение има само един главен източник. Това е тъй наречената черна книга — „Комунистическите заговори на XIX век" от Вермут и Щибер, Берлин, две части, 1853 и 1854 г.[243] Това скърпено съчинение, гъмжащо от съзнателните фалшификации на двама от най-подлите полицейски негодяи на нашия век — и до днес още служи като основен източник на всички некомунистически издания, посветени на онова време.

Това, което мога да дам тук, е само скица, а и то само доколкото става дума за съюза; давам само онова, което е абсолютно необходимо за разбиране на „Разкритията". Нека се надява-

ме, че ще имам някога възможността да обработя събрания от Маркс и мен богат материал върху историята на онова славно време на младините на международното работническо движение.

*

* *

От основания през 1834 г. от германски бежанци в Париж демократично-републикански таен съюз на изгнаниците през 1836 г. се отделиха най-крайните, най-вече пролетарски елементи и образуваха новия таен *Съюз на справедливите*. Първоначалният съюз, в който останаха само най-бездейните елементи à la Якоб Венедай, скоро съвсем замря; когато през 1840 г. полицията подуши няколко секции в Германия, от него остана едва ли не само сянка. Напротив, новият съюз се разви сравнително бързо. Първоначално той беше германска издънка на френския работнически комунизъм, който бе свързан с известни бабувистки традиции[244] и се оформяше тогава в Париж; искането за общо владение на благата се издигаше като необходима последица от „равенството“. И неговите цели бяха същите, както и на тогавашните тайни парижки сдружения: полупропагандно, полузаговорническо дружество, при което обаче като средище на революционното действие се вземаше винаги Париж, макар че никак не бе изключена подготовката на въстания и в Германия. Но тъй като Париж си оставаше арена на решителни боеве, съюзът тогава в действителност беше само немски клон на тайните френски сдружения, по-специално на ръководеното от Бланки и Барбе Societé des Saisons*, с което той беше в тесни връзки. Французите започнаха въстанието на 12 май 1839 г.; секциите на съюза действуваха заедно с тях и по този начин претърпяха общо поражение.[245]

Измежду немците бяха арестувани на първо място *Карл Шапер* и *Хайнрих Бауер*. Правителството на Луи-Филип се задоволи с екстернирането им след един доста продължителен арест.[246] И двамата отидоха в Лондон. Шапер беше родом от Вайлбург в Насау; като студент в лесовъдния институт в Гисен през 1832 г. той влязъл в заговорническото общество на Георг Бюхнер, на 3 април 1833 г. участвувал в нападението срещу франкфуртския полицейски участък,[247] забягнал в чужбина и през февруари 1834 г. участвувал в похода на Мадзини към Савоя.[248] Гигант на ръст.

* — Дружество на годишните времена. *Ред.*

безстрашен и енергичен, винаги готов да рискува своето лично благополучие и живота си, той беше образец на оня тип професионални революционери, които играха известна роля през тридесетте години. Въпреки известна тромавост на мисълта му, той не беше лишен от способността дълбоко да разбира теоретическите въпроси — самото негово развитие от „демагог"[249] в комунист доказва това — и с още по-голяма упоритост държеше на онова, което вече беше признал. Тъкмо затова понякога неговата революционна страст вървеше в разрез с неговия разум, но после той винаги разбираше грешката си и открито я признаваше. Той беше истински човек и незабравимо ще остане онова, което той е направил за създаване на германското работническо движение.

Хайнрих Бауер от Франкония беше обущар; живо, будно, остроумно същество, в дребното тяло на което се криеше много хитрост и решителност.

Като пристигна в Лондон, където Шапер, който в Париж беше станал словослагател, сега се издържаше като учител по езици, той заедно с него започна да възстановява разкъсаните връзки на съюза и Лондон стана център на съюза. Тук — а може би и още по-рано, в Париж — към тях се присъедини *Йозеф Мол,* часовникар от Кьолн, цял Херкулес, среден на ръст — колко често той и Шапер победоносно удържаха вратата на някоя зала срещу стотици напиращи противници! — човек, който поне по енергия и решителност не отстъпваше на двамата си другари, но по ум надминаваше и двамата. Той не само че беше роден дипломат, както доказват успехите на неговите многобройни пътувания като пълномощник; той беше по-податлив и на теоретични въпроси.

Аз се запознах и с тримата през 1843 г. в Лондон; това бяха първите революционни пролетарии, които виждах. И при все че нашите възгледи още тогава се различаваха в подробности — защото на техния ограничен уравнителен комунизъм* аз тогава все още противопоставях доста много и също така ограничено философско високомерие, — все пак никога няма да забравя внушителното впечатление, което ми направиха тези трима истински мъже — по едно време, когато сам аз се стремях да стана човек.

В Лондон, както и — в по малка степен — в Швейцария, те се възползуваха от свободата на сдружаването и на събранията.

* Под уравнителен комунизъм аз, както казах, разбирам само онзи комунизъм, който се опира изключително или предимно на искането за равенство.

Още на 7 февруари 1840 г. бе основано легалното Немско работническо просветно сдружение, което съществува и до днес.[250] Това сдружение служеше на съюза като място за завербуване на нови членове и тъй като, както винаги, комунистите бяха най-дейните и най-интелигентните членове на това сдружение, от само себе си се разбираше, че ръководството на сдружението беше изцяло в ръцете на съюза. Скоро съюзът имаше в Лондон вече няколко дружества, или, както още ги наричаха тогава — „ложи". Същата тази тактика, която се разбираше от само себе си, бе прилагана и в Швейцария, и другаде. Навсякъде, където бе възможно образуването на работнически сдружения, те бяха използувани по същия начин. Там, където законите забраняваха това, членовете на съюза навлизаха в певчески, гимнастически и други подобни дружества. Връзката се поддържаше най-вече с постоянно пристигащите или заминаващи членове, които при нужда се явяваха и като пратеници на съюза. И в двата случая съюзът беше живо подкрепян от мъдростта на правителствата, които екстернираха всеки нежелателен за тях работник — а в девет десети от случаите това бяха членове на съюза, — и по този начин го превръщаха в пратеник на съюза.

Възобновеният съюз доби значително разпространение. Особено в Швейцария *Вайтлинг, Аугуст Бекер* (необикновен ум, който, както много други немци, се провали поради вътрешната си нестабилност) и други бяха създали силна организация, която повече или по-малко теглеше към комунистическата система на Вайтлинг. Тук не е мястото за критика на Вайтлинговия комунизъм. Но за неговото значение като първо самостоятелно теоретическо раздвижване на германския пролетариат аз и днес се подписвам под Марксовите думи, печатани в парижкия „Vorwärts" от 1844 г.: „Къде би могло да се намери у германската буржоазия, заедно с нейните философи и книжници, такова произведение за *освобождението на буржоазията,* за политическото ѝ освобождение — като съчинението на Вайтлинг „Гаранции на хармонията и свободата"? Когато сравним баналната и плаха посредственост на германската политическа литература с този нищо несравним и блестящ дебют на германските работници, когато сравним тези *гигантски детски обувки на пролетариата* с миниатюрния вид на изтърканите политически обувки на буржоазията — не може да не предскажем, че тази пепеляшка ще израсне в атлетска фигура."[251] Тази атлетска фигура днес вече е пред нас, макар че още съвсем не е достигнала своето пълно развитие.

И в Германия имаше многобройни секции от преходен характер, по силата на обстоятелствата; но броят на новосъздаде-

ните далеч надмина броя на разпадналите се. Полицията едва след седем години, в края на 1846 г., откри следи от съюза — в Берлин (Ментел) и в Магдебург (Бек), — но не можа да ги проследи по-нататък.

В Париж Вайтлинг, който в 1840 г. още се намираше там, също беше наново събрал разпръснатите елементи, преди да отиде в Швейцария.

Ядрото на съюза бяха шивачите. Немски шивачи имаше навсякъде — в Швейцария, в Лондон, в Париж. В последния град немският език дотолкова бе станал господствуващ в шивашкия занаят, че през 1846 г. аз познавах там един шивач-норвежец, пристигнал по море във Франция направо от Трондхайм и в течение на година и половина не беше научил почти нито една френска дума, но отлично бе научил немски език. От парижките секции през 1847 г. две се състояха почти изключително от шивачи, една — от дърводелци-мебелисти.

След като центърът на тежестта се премести от Париж в Лондон, на преден план излезе един нов момент: съюзът от немски постепенно стана *международен*. В работническото сдружение освен германците и швейцарците навлязоха и хора от всички онези националности, които използуваха за общуването си с чужденци главно немския език. Това бяха предимно скандинавци, холандци, унгарци, чехи, южни славяни, руси и елзасци.

През 1847 г. между другите редовни посетители беше и един английски гвардейски гренадир в униформа. Сдружението скоро се назова *Комунистическо* работническо просветно сдружение, а на членските карти бе отпечатан най-малко на двадесет езика — макар и тук-там не без езикови грешки — девизът: „Всички хора са братя". Също както легалното сдружение, така и тайният съюз скоро придоби повече интернационален характер; на първо време все още в ограничен смисъл: практически — чрез различната националност на членовете, теоретически — чрез убеждението, че всяка революция — за да бъде победоносна — трябва да бъде европейска. По-далеч от това не се стигна; но основата вече беше създадена.

С френските революционери съюзът поддържаше тесни връзки чрез лондонските емигранти, съюзниците от съвместната борба на 12 май 1839 г. Също така и с полските радикали. От само себе си се разбира, че официалната полска емиграция, също както и Мадзини, бяха повече противници, отколкото съюзници. Английските чартисти, поради специфично английския характер на своето движение, бяха оставени настрана като нереволюционни.

Лондонските водачи на съюза влязоха във връзка с тях едва покъсно, чрез мен.

С хода на събитията характерът на съюза се промени и в други отношения. Макар че на Париж все още гледаха — и то тогава с пълно право — като на родина на революцията, все пак зависимостта от парижките заговорници вече не съществуваше. С разрастването на съюза растеше и неговото самосъзнание. Чувствуваше се, че движението пуска все по-дълбоки корени сред германската работническа класа и че тези германски работници са исторически призвани да бъдат знаменосци за работниците от Северна и Източна Европа. В лицето на Вайтлинг съюзът имаше един комунистически теоретик, който смело можеше да бъде поставен наред със своя тогавашен френски конкурент. Най-после — опитът от 12 май беше показал, че опитите за преврат са вече безполезни. И при все че още продължаваха да тълкуват всяко събитие като признак на настъпващата буря и макар че, общо взето, бе запазен старият, полуконспиративен устав — това се дължеше по-скоро на старото революционно упорство, което започваше вече да влиза в стълкновение с пробиващото си път правилно разбиране на нещата.

Но социалната доктрина на съюза, колкото и да беше неопределена, се отличаваше с един много голям недостатък, който обаче се коренеше в самите обществени отношения. Членовете на съюза, доколкото изобщо бяха работници, бяха почти изключително само занаятчии. Човекът, който ги експлоатираше — дори и в големите световни градове, беше в повечето случаи само дребен майстор-занаятчия. По онова време дори и в Лондон още едва се зараждаше експлоатацията в шивашкия занаят в голям мащаб, в тъй наречената сега конфекция, чрез превръщане на шивашкия занаят в домашна индустрия за сметка на едрия капиталист. От една страна, експлоататорът на тези работници-занаятчии беше дребен майстор; от друга страна, те всички се надяваха, че в края на краищата сами ще станат дребни майстори. При това тогавашният германски занаятчия все още се намираше под влиянието на маса унаследени цехови представи. Най-голяма чест на тези занаятчии прави обстоятелството, че те, които все още не бяха станали истински пролетарии, а само преминаваща към модерния пролетариат част от дребната буржоазия, и то част, която все още не се намираше в права противоположност спрямо буржоазията, т. е. спрямо едрия капитал — че тези занаятчии бяха в състояние инстинктивно да предугадят своето бъдещо развитие и макар все още не напълно съзнателно, да се конституират като партия на пролетариата. Но също така неизбежно беше и

това, че техните стари занаятчийски предразсъдъци ги спъваха всеки път, когато се касаеше да бъде подложено на конкретна критика съществуващото общество, т. е. да бъдат изследвани икономическите факти. И аз мисля, че в целия съюз тогава не би се намерил нито един човек, който някога да е прочел някаква книга по политическа икономия. Но това не беше нещастие: „равенството“, „братството“ и „справедливостта“ на първо време помагаха при изкачването на всяка теоретическа височина.

През това време наред с комунизма на съюза и на Вайтлинг се създаваше един втори комунизъм, съществено различен от първия. Живеейки в Манчестер, аз просто непосредствено се бях сблъскал с обстоятелството, че икономическите факти, които в досегашните исторически съчинения не играят никаква роля или пък играят само някаква жалка роля, представляват поне в съвременния свят решаваща историческа сила; че икономическите факти образуват основата за възникването на днешните класови противоположности; че в онези страни, в които тези класови противоположности са се развили напълно благодарение на едрата индустрия, значи особено в Англия, на свой ред съставляват основата за образуването на политическите партии, за партийните борби, а с това и за цялата политическа история. Маркс не само че беше стигнал до същия възглед, но още в „Deutsch-Französische Jahrbücher“ (1844 г.)[252] го беше обобщил в смисъл, че изобщо не държавата обуславя и определя буржоазното общество, а буржоазното общество обуславя и определя държавата, значи, че политиката и нейната история трябва да бъдат обяснявани от икономическите отношения и тяхното развитие, а не обратно. Когато аз през лятото на 1844 г. посетих Маркс в Париж, ние констатирахме нашето пълно единодушие във всички области на теорията и оттогава датира нашата задружна работа. Когато през пролетта на 1845 г. ние пак се срещнахме в Брюксел, Маркс, изхождайки от горните принципи, вече беше завършил в главни черти развитието на своята материалистическа теория на историята и ние се заловихме да разработваме в подробности това ново разбиране в най-различни насоки.

Това откритие, което извърши преврат в историческата наука и което, както вижда читателят, е дело главно на Маркс, и в което аз мога да си припиша само твърде малък дял — това откритие имаше непосредствено значение за съвременното работническо движение. Комунизмът у французите и немците, чартизмът у англичаните вече не изглеждаха като нещо случайно, което също така би могло и да не се появи. Тези движения сега вече

се оказваха движения на съвременната потисната класа, на пролетариата, като повече или по-малко развити форми на неговата исторически неизбежна борба против господствуващата класа, буржоазията, като форми на класовата борба, но форми, които се отличават от всички предишни класови борби по това, че днешната потисната класа, пролетариатът, не може да постигне своето освобождение, ако същевременно не освободи цялото общество от разделянето му на класи, а с това и от класови борби. Така че комунизмът вече не означаваше фантастично измисляне на някакъв по възможност по-съвършен обществен идеал, а разбиране на природата, условията и произлизащите от това общи цели на борбата, която води пролетариатът.

Ние ни най-малко не смятахме да съобщим изключително на „учения" свят за новите научни резултати, като ги изложим в дебели книги. Напротив. Ние двамата вече дълбоко навлязохме в политическото движение, имахме известни привърженици сред интелигенцията, особено в Западна Германия, и имахме значителни връзки с организирания пролетариат. Ние бяхме длъжни научно да обосновем нашите възгледи, но за нас беше също така важно да убедим в правилността на нашите възгледи европейския и преди всичко германския пролетариат. И щом самите ние си изяснихме всичко, пристъпихме към работа. В Брюксел основахме едно Немско работническо сдружение и завладяхме „Deutsche Brüsseler Zeitung",[253] който остана наш орган до Февруарската революция. С революционната част на английските чартисти ние поддържахме връзка чрез Джулиан Харни, редактор на централния орган на движението, „Northern Star"[254], сътрудник на който бях аз. Ние се намирахме също така в своего рода коалиция с брюкселските демократи (Маркс беше подпредседател на Демократичната асоциация) и с френските социалдемократи от вестник „Réforme"[255], на който аз доставях съобщения за английското и германското движение. Накъсо, нашите връзки с радикалните и пролетарските организации и печатни органи бяха повече от добри.

Нашите отношения със съюза на справедливите бяха следните. Естествено, ние знаехме за съществуването на съюза; през 1843 г. Шапер ми бе предложил да вляза в съюза — разбира се, аз тогава отказах. Но ние останахме в постоянна кореспонденция не само с лондончаните, но бяхме и в още по-тесни връзки с д-р Евербек, водача в онова време на парижките секции. Без да проявяваме интерес към вътрешните работи на съюза, ние все пак узнавахме за всяко по-важно събитие в него. От друга страна, ние устно, писмено и чрез печата въздействувахме върху тео-

ретическите възгледи на най-значителните членове на съюза. За това ни служеха и различни литографирани циркуляри, които разпращахме до нашите приятели и кореспонденти в цял свят при особени случаи, когато се касаеше за вътрешните работи на образуващата се комунистическа партия. В тези циркуляри понякога се говореше за самия съюз. Така например един млад вестфалски студент, Херман Криге, който отиде в Америка, там се представял като емисар на съюза, сдружил се с побъркания Харо Харинг с цел да предизвика чрез съюза преврат в Южна Америка и основал вестник*, в който от името на съюза проповядвал сладникаво-сантиментален комунизъм, основан върху „любовта", преливащ и бликащ от любов. Ние излязохме против него с един циркуляр, който донесе очаквания резултат. Криге изчезна от сцената на Съюза[256].

По-късно и Вайтлинг дойде в Брюксел. Но той вече не беше наивният млад шивашки калфа, който, сам изумен от собствените си дарби, се мъчи да си изясни как ще изглежда комунистическото общество. Той беше велик човек, преследван от онези, които му завиждаха за неговото превъзходство; той навсякъде надушваше съперници, тайни врагове, сплетни; той беше гоненият пророк от една страна в друга, който носеше в джоба си готовата рецепта за осъществяване на царството небесно на земята и си въобразяваше, че всеки мисли да му открадне тази рецепта. В Лондон той вече се беше скарал с членовете на съюза, а и в Брюксел, където особено Маркс и жена му проявиха спрямо него необикновено, почти свръхчовешко търпение, той не можа да се спогоди с никого и скоро замина за Америка, за да се опита там да играе ролята на пророк.

Всички тези обстоятелства допринесоха за преврата, който незабелязано се извърши в съюза и особено сред лондонските му водачи. Несъстоятелността на съществуващите дотогава комунистически схващания — както на френския примитивен уравнителен комунизъм, така и на Вайтлинговия — им ставаше все по-ясна. Установената от Вайтлинг връзка на комунизма с ранното християнство — колкото и гениални да са отделните положения, които се намират в неговото „Евангелие на бедния грешник[257] — бе довела в Швейцария дотам, че движението в голямата си част попадна най-напред в ръцете на глупци като Албрехт, а след това — в ръцете на користни лъжепророци като Кулман. Разпространяваният от неколцина белетристи „истински социализъм" — превод на френски социалистически измислици на разва-

---

* „Der Volks-Tribun". *Ред.*

лен хегеловско-немски език и сантиментално-мечтателно човеколюбие (виж отдела за германския или „истинския" социализъм в „Комунистическия манифест"[258]), — социализъм, който Криге и съответната литература бяха въвели в съюза — този „социализъм" поради своята разлигавеност и безсилие неизбежно трябваше да отврати старите революционери на съюза. В Лондон все повече и повече виждаха, че Маркс и аз имахме право с нашата нова теория в сравнение с несъстоятелността на господствуващите дотогава теоретични представи и произтичащите от тях практически грешки. За това схващане без съмнение бяха допринесли и намиращите се тогава между лондонските водачи двама души, които по своята способност за теоретическо познание значително превъзхождаха гореспоменатите: художникът-миниатюрист Карл Пфендер от Хайлброн и шивачът Георг Екариус от Тюрингия.*

Накъсо, през пролетта на 1847 г. Мол се яви в Брюксел при Маркс и веднага след това — в Париж при мен, за да ни подкани още веднаж от името на своите другари да влезем в съюза. Те, според неговите изявления, били убедени както в общата правилност на нашите схващания, така и в необходимостта да бъде освободен съюзът от старите му конспиративни традиции и форми. Ако се съгласим да влезем в съюза, щяла да ни бъде дадена възможност на един съюзен конгрес да изложим във форма на манифест нашия критически комунизъм, като този манифест след това ще бъде обнародван като манифест на съюза; заедно с това ние ще можем да допринесем за заместването на остарялата организация на съюза с нова, по-съвременна и по-целесъобразна.

Ние не се и съмнявахме, че, макар и само за пропагандни цели, е необходима организация в редовете на германската работническа класа и че тази организация, доколкото тя не ще има чисто локален характер, може да бъде дори и вън от Германия само тайна организация. А тъкмо съюзът представляваше вече такава организация. Сега самите представители на съюза бяха готови да отстранят като погрешно онова, което ние досега смятахме за недостатък на съюза; те подканяха самите нас да

* Пфендер почина в Лондон преди около 8 години. Той беше човек с тънък, оригинален ум, надарен с остроумие, ирония, диалектика. Екариус, както е известно, по-късно беше дълги години секретар на Генералния съвет на Международната работническа асоциация, членове на която между другите бяха и следните стари членове на Съюза на комунистите: Екариус, Пфендер, Леснер, Лохнер, Маркс и аз. По-късно Екариус се отдаде изключително на английското профсъюзно движение.

сътрудничим за реорганизирането на съюза. Можехме ли да откажем на това? Разбира се, не. И тъй, ние влязохме в съюза; в Брюксел Маркс организира от наши близки приятели една съюзна секция, а аз посещавах трите парижки секции.

През лятото на 1847 г. в Лондон се състоя първият съюзен конгрес, на който В. Волф представляваше брюкселските, а аз — парижките секции. На този конгрес най-първо беше проведена реорганизацията на съюза. Сега вече бяха премахнати и всички ония стари мистични имена, които се бяха запазили от конспирационните времена; съюзът се организира в общини, окръзи, ръководни окръзи, Централен комитет и конгрес и оттогава вече се наричаше Съюз на комунистите. „Целта на съюза е събаряне на буржоазията, господство на пролетариата, унищожаване на старото, почиващо на класови противоположности буржоазно общество и създаване на едно ново общество без класи и без частна собственост" — така гласи първият член.[259] Самата организация беше напълно демократична, с изборен комитет, който винаги можеше да бъде сменен; по този начин бе отнета всякаква възможност за конспиративни стремежи, които изискват диктатура, и съюзът — поне за обикновени мирни времена — бе превърнат в чисто пропагандистко дружество. Този нов устав беше представен — такива бяха новите демократични порядки — на общините за обсъждане, след това още веднаж беше обсъден и окончателно приет на втория конгрес на 8 декември 1847 г. Той е отпечатан у Вермут и Щибер, т. I, стр. 239, приложение X.

Вторият конгрес се състоя в края на ноември и началото на декември същата година. На него присъствува и Маркс, който в продължителни разисквания — конгресът продължи десетина дни — защищаваше новата теория. Най-сетне бяха ликвидирани всички разногласия и съмнения, новите принципи бяха единодушно приети. Маркс и аз бяхме натоварени да изработим манифеста. Това поръчение беше изпълнено непосредствено след конгреса. Няколко седмици преди февруарската революция манифестът бе изпратен за отпечатване в Лондон. Оттогава насам той обиколи света. Преведен е на почти всички езици и днес още служи като ръководство на пролетарското движение в най-различни страни. На мястото на стария девиз на съюза: „Всички хора са братя", дойде новият боен лозунг: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!", който открито възвести интернационалния характер на борбата. Седемнадесет години по-късно този боен лозунг проехтя по света като боен зов на Международното работническо сдружение, а днес борещият се пролетариат от всички страни го е написал на своето знаме.

Избухна февруарската революция. Лондонският централен комитет незабавно прехвърли своите пълномощия на ръководния Брюкселски окръг. Но това решение пристигна по времето, когато в Брюксел фактически вече имаше обсадно положение и германците вече никъде не можеха да устройват събрания. Ние всички вече бяхме готови да се прехвърлим в Париж и затова новият Централен комитет реши също така да се разтури, да предаде всичките си пълномощия на Маркс и да го упълномощи веднага да конституира нов Централен комитет в Париж. Едва се разотидоха петимата, които бяха взели това решение (на 3 март 1848 г.), когато полицията нахълта в жилището на Маркс, арестува го и още на следния ден го застави да отпътува за Франция, тъкмо където той искаше да отиде.

Скоро всички ние пак се събрахме в Париж. Там бе съставен и следният, подписан от членовете на новия Централен комитет документ, който бе разпространен в цяла Германия и от който някои и днес още могат да научат нещо:

ИСКАНИЯ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ В ГЕРМАНИЯ[260]

1. Цяла Германия се обявява за единна, неделима република.

3. Народните представители получават заплата, за да може и работникът да заседава в парламента на германския народ.

4. Всеобщо въоръжаване на народа.

7. Княжеските и други феодални поземлени владения, всички рудници, мини и т. н. се превръщат в държавна собственост. В тези земи стопанството ще се води в полза на цялото общество в голям мащаб и с помощта на най-модерните спомагателни средства, препоръчвани от науката.

8. Ипотеките върху селските земи се обявяват за държавна собственост. Селяните плащат на държавата лихвите върху тези ипотеки.

9. В областите, в които е разпространено арендаторството, поземлената рента или арендният наем се плащат на държавата като данък.

11. Държавата поема в ръцете си всички транспортни средства: железници, канали, параходи, шосета, пощи и т. н. Те се превръщат в държавна собственост и се поставят на разположение на безимотната класа.

14. Ограничаване на правото за наследяване.

15. Въвеждане на високи прогресивни данъци и премахване на данъците върху предмети за консумация.

16. Организиране на национални работилници. Държавата гарантира на всички работници средствата за съществуване и се грижи за неработоспособните.

17. Всеобщо безплатно народно образование.

В интереса на германския пролетариат, на дребната буржоазия и селяните е най-енергично да работят за прокарването на горепосочените мероприятия. Защото само с тяхното осъществяване милионите хора в Германия, експлоатирани досега от малък брой хора, които и занапред ще се стараят да ги държат в потиснато състояние — само тогава те ще могат да добият своите права и онази власт, която им се полага като на производители на всички богатства.

Комитет:
Карл Маркс, Карл Шапер, Х. Бауер,
Ф. Енгелс, Й. Мол, В. Волф

В Париж тогава цареше увлечението по революционните легиони. Испанци, италианци, белгийци, холандци, поляци, германци се събираха в отряди, за да идат да освобождават своите отечества. Начело на германския легион стояха Хервег, Борнщедт, Бьорнщайн. Тъй като веднага след революцията всички чуждестранни работници не само останаха без работа, но и бяха притеснявани от населението, то напливът в тези легиони беше голям. Новото правителство виждаше в тях едно средство да се отърве от чуждестранните работници и им отпусна l'étape du soldat, т. е. походни квартири и походни добавки от по 50 сантима на ден до границата, където винаги готовият да пролива сълзи министър на външните работи, сладкодумният Ламартин, все намираше удобен случай да ги предаде в ръцете на техните съответни правителства.

Ние най-решително се противопоставихме на тази игра на революция. Да се извърши едно нахлуване в Германия тъкмо в разгара на тогавашното брожение в страната, за да ѝ бъде насилствено натрапена революцията отвън, означаваше да се подравя революцията в самата Германия, да се закрепяват правителствата и беззащитно да се предават самите легионери в ръцете на германските войски — за което гаранция беше Ламартин. А когато по-късно революцията победи във Виена и Берлин, тогава организацията на легиона стана вече съвсем безпредметна; но веднаж вече започната, играта не се прекратяваше.

Ние основахме германски комунистически клуб[261], в който убеждавахме работниците да не отиват в легиона, а поединично да се завръщат в родината и там да действуват в полза на дви-

жението. Нашият стар приятел Флокон, който беше член на временното правителство, издействува за изпращаните от нас работници същите облекчения при пътуването, които бяха обещани на легионерите. По този начин ние върнахме в Германия от триста до четиристотин работници, между които членовете на съюза съставляваха грамадно мнозинство.

Както бе лесно да се предвиди, съюзът се оказа твърде слабо средство за въздействие в сравнение с избухналото вече движение на народните маси. Три четвърти от членовете на съюза, които по-рано бяха живели в чужбина, със завръщането си в родината бяха сменили своето местожителство; по този начин повечето от техните предишни общини бяха разтурени и те загубиха всякаква връзка със съюза. Част от най-честолюбивите между тях дори не се и постараха да възстановят тази връзка, а всеки в своето местожителство, за своя сметка и свой риск започваше да създава дребно сепаративно движение. И най-сетне — условията във всяка отделна малка държавица, във всяка провинция, във всеки град бяха така различни, че съюзът би бил в състояние да дава само най-общи директиви; а те можеха много по-лесно да бъдат разпространявани чрез печата. Накъсо, от момента, когато изчезнаха причините, които налагаха съществуването на тайния съюз, и самият таен съюз изгуби своето значение като такъв. Но това ни най-малко не можеше да изненада онези, които току-що бяха освободили този таен съюз от последния остатък на конспиративност.

Но сега се оказа, че съюзът е бил отлична школа за революционна дейност. На Рейн, където „Neue Rheinische Zeitung" представляваше надежден център, в Насау, в Райнхесен и т. н. — навсякъде стояха съюзни членове начело на крайното демократично движение. Същото беше и в Хамбург. В Южна Германия пречка за това беше преобладаването на дребнобуржоазната демокрация. В Бреслау до лятото на 1848 г. с голям успех действуваше Вилхелм Волф; той получи и мандат от Силезия като кандидат-депутат във Франкфуртския парламент. Най-после, в Берлин словослагателят Щефан Борн, който в Брюксел и Париж се бе проявил като деен член на съюза, тури началото на едно „Работническо братство", което доби твърде голямо разпространение и просъществува до 1850 г. Борн, твърде талантлив младеж, който обаче твърде много бързаше да се прояви като политически деец, се „побратимяваше" с най-разнородна сбирщина, само и само да насъбере около себе си голяма тълпа. Той съвсем не беше човекът, който би могъл да внесе единство сред противоречивите стремежи, да внесе светлина в хаоса. Затова в официалните публи-

кации на неговото братство постоянно се срещат бъркотии и смешение на възгледите в „Комунистическия манифест" с цехови възпоминания и въжделения, с остатъци от възгледите на Луи Блан и Прудон, със защита на протекционизма и т. н. — накъсо, тези хора искаха на всекиго да угодят с нещо. Специално те се занимаваха с организирване на стачки, професионални съюзи, производителни кооперации — като забравяха, че задачата преди всичко се състои в това, с политически победи да бъде завоюван най-напред теренът, върху който единствено биха могли да бъдат прокарани за дълго време такива неща. И когато успехите на реакцията дадоха на водачите на това братство да почувствуват, че е необходимо пряко да участвуват в революционната борба — тогава, разбира се, недораслите маси, които се бяха групирали около тях, ги изоставиха. Бори взе участие в Дрезденското въстание през май 1849 г.[262] и успя да се отърве по една щастлива случайност. А „Работническото братство" се държа настрана от голямото политическо движение на пролетариата — като отделен за себе си съюз, който съществуваше повече само на книга и играеше дотолкова незначителна роля, че реакцията намери за необходимо да го ликвидира едва в 1850 г., а продължилите да съществуват негови поделения — едва няколко години по-късно. Борн, който всъщност се казва Бутермилх, не стана голяма политическа величина, а дребен швейцарски професор, който сега не превежда вече Маркс на цехов език, а благодушния Ренан на своя сладникав немски език.

С 13 юни 1849 г. в Париж[263], с поражението на майските въстания в Германия и с потъпкването на унгарската революция от страна на русите бе приключен един цял период от революцията от 1848 г. Но с това победата на реакцията съвсем не беше окончателна. Налагаше се преорганизиране на разпръснатите революционни сили, а значи и на съюза. И сега, както и преди 1848 г., общото положение правеше невъзможна всяка публична организация на пролетариата; така че трябваше наново да се организираме тайно.

През есента на 1849 г. повечето членове на предишните централни комитети и конгреси пак се събраха в Лондон. Липсваше само Шапер, който бе затворен във Висбаден, но и той пристигна, след като бе оправдан през пролетта на 1850 г.; липсваше и Мол, който, след като бе изпълнил редица най-опасни партийни поръчения и агитационни пътувания — в последно време той вербуваше сред пруската армия в Рейнската провинция артилеристи за артилерията в Пфалц, — постъпи в безансонската работническа рота, в корпуса на Вилих, и в сражението при р. Мург пред Ротен-

фелзенския мост бе убит от куршум в главата. Но сега пък вместо него дойде Вилих. Вилих беше един от тъй често срещаните в Западна Германия след 1845 г. комунисти по чувство и вече поради това инстинктивно се намираше в тайна опозиция спрямо нашето критическо направление. Но нещо повече. Той беше истински пророк, убеден в своята лична мисия като предопределен от съдбата да стане освободител на германския пролетариат, и като такъв направо претендираше както за военната, така и за политическата диктатура. Наред с проповядвания по-преди от Вайтлинг древнохристиянски комунизъм възникна по такъв начин един вид комунистически ислям. Но пропагандирането на тази нова религия на първо време остана ограничено в командуваната от Вилих емигрантска казарма.

И така, съюзът беше наново организиран, издадено беше „Обръщението" от март 1850 г.[264], напечатано в приложението (IX, № 1), и Хайнрих Бауер бе изпратен като емисар в Германия. Съставеното от Маркс и от мене „Обръщение" представлява интерес и в днешно време, тъй като и сега още дребнобуржоазната демокрация е онази партия, която при следващото европейско сътресение — а то ще настъпи скоро (промеждутъците между европейските революции — 1815 г., 1830 г., 1848—1852 г., 1870 г. — траят през нашия век 15 до 18 години) — в Германия безусловно първа ще дойде на власт като спасителка на обществото от работниците комунисти. Така че много от казаните там неща са приложими и сега. Мисията на Хайнрих Бауер бе увенчана с пълен успех. Дребният, весел обущар беше роден дипломат. Той наново събра в една активна организация отчасти откъсналите се от работа, отчасти действуващите на своя сметка бивши членове на съюза; той привлече особено и тогавашните водачи на „Работническото братство". Съюзът започна да играе доминираща роля в работническите, селските и гимнастическите дружества в много по-голяма степен, отколкото преди 1848 г., така че следващото тримесечно „Обръщение" към секциите, напечатано през юни 1850 г., вече можа да констатира, че студентът Шурц от Бон (по-късно американски ексминистър), който обхождаше Германия в интереса на дребнобуржоазната демокрация, „е намерил всички годни за работа елементи в ръцете на Съюза" (виж приложението, IX, № 2)[265]. Съюзът безусловно беше единствената революционна организация, която имаше известно значение в Германия.

Но към какво трябваше да насочи тази организация своята дейност, зависеше главно от това, дали щяха да се оправдаят надеждите за нов подем на революцията. А в течение на 1850 г. това ставаше все по-невероятно, дори и все по-невъзможно. Ин-

дустриалната криза от 1847 г., която бе подготвила революцията от 1848 г., беше преодоляна; беше започнал нов, небивал досега период на индустриален разцвет. За всеки един, който имаше очи да гледа и действително се ползуваше от тях — трябваше да бъде ясно, че революционната буря от 1848 г. постепенно затихваше.

„При такъв всеобщ разцвет, в който производителните сили на буржоазното общество се развиват толкова пищно, доколкото това изобщо е възможно в рамките на буржоазните отношения, *за действителна революция и дума не може да става.* Подобна революция е възможна само в онези периоди, когато двата тези фактора — съвременните производителни сили и буржоазните форми на производството — влизат в противоречие помежду си. Безкрайните разпри, с които сега се занимават представителите на отделните фракции на континенталната партия на реда, компрометирайки се взаимно една друга, съвсем не водят към нови революции; напротив, тези разпри са възможни само защото основата на обществените отношения в дадения момент е тъй здрава и — нещо, което реакцията не знае — тъй *буржоазна.* Всички реакционни опити да се спъва буржоазното развитие *ще се разбият в тази основа тъй несъмнено, както всяко нравствено негодувание и всички пламенни прокламации на демократите."* Така писахме Маркс и аз в „Преглед от май до октомври 1850 г." в „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", V—VI книжка, Хамбург, 1850 г., стр. 153[266].

Но за мнозина това трезво разглеждане на положението беше цяла ерес по онова време, когато Ледрю-Ролен, Луи Блан, Мадзини, Кшут, а от по-дребните германски светила — Руге, Кинкел, Гьог и много други като тях, създаваха в Лондон бъдещите временни правителства не само за своите отечества, но и за цяла Европа, и когато всичко се свеждаше само до получаване от Америка на необходимите средства чрез революционен заем за осъществяването на европейската революция и, от само себе си се разбира, за образуването в един миг на редица различни републики. Може ли да се учудваме, че на тази въдица се хвана човек като Вилих и че и Шапер, обхванат от стар революционен жар, се остави да бъде заблуден, и че мнозинството лондонски работници, което се състоеше в по-голямата си част от емигранти, ги последва в лагера на буржоазнодемократичните вършители на революции? С една дума, застъпваната от нас сдържаност не беше по угодата на тези хора; трябвало, според тях, да започнем да правим революция; ние най-решително отказахме това. Стана разцеплението. За това, което стана по-нататък, можем да про-

четем в „Разкритията“. След това последва арестуването най-напред на Нотюнг, после в Хамбург на Хаупт, който стана предател, като издаде имената на членовете на Централния комитет в Кьолн, и трябваше да фигурира в процеса като главен свидетел; но неговите близки не желаеха да доживеят до този позор и го изпратиха в Рио де Жанейро, където той по-късно се беше установил като търговец и в знак на признателност за неговите заслуги беше назначен отначало за пруски, а след това за германски генерален консул. Сега той е пак в Европа*.

За по-добро разбиране на „Разкритията“ давам списъка на кьолнските обвиняеми: 1) П. Г. Рьозер, работник на пури; 2) Хайнрих Бюргерс, по-късно починал като прогресистки депутат в ландтага; 3) Петер Нотюнг, шивач, починал преди няколко години в Бреслау като фотограф; 4) В. И. Райф; 5) Д-р Херман Бекер, сега кмет на Кьолн и член на Горната камара; 6) Д-р Роланд Даниелс, лекар, няколко години след процеса починал от придобитата в затвора туберкулоза; 7) Карл Ото, химик; 8) Д-р Абрахам Якоби, сега лекар в Ню Йорк; 9) Д-р И. Я. Клайн, сега лекар и градски съветник в Кьолн; 10) Фердинанд Фрайлиграт, който обаче тогава беше вече в Лондон; 11) И. Л. Ерхард, търговски пътник; 12) Фридрих Леснер, шивач, сега в Лондон. След като публичните заседания на съда със съдебни заседатели траяха от 4 октомври до 12 ноември 1852 г., от тези обвиняеми бяха осъдени за държавна измяна: Рьозер, Бюргерс и Нотюнг по на 6, Райф, Ото и Бекер по на 5, Леснер на 3 години затвор в крепост, а Даниелс, Клайн, Якоби и Ерхард бяха оправдани.

С Кьолнския процес се приключва първият период на германското комунистическо работническо движение. Непосредствено след присъдата ние разтурихме нашия съюз; няколко месеца след това замря и отцепническият съюз на Вилих—Шапер.[267]

*

* *

От това време ни дели цяло поколение. Тогава Германия беше страна на занаятите и на домашната ръчна промишленост, сега

---

* Шапер почина към края на 60-те години в Лондон. Вилих участвувал в американската гражданска война и се отличил в нея; в сражението при Мърфрийсбъро (Тенеси), като бригаден генерал, той бил ранен в гърдите, но оздравял; той почина преди десетина години в Америка. За другите посочени по-горе лица ще спомена, че Хайнрих Бауер изчезна безследно в Австралия, а Вайтлинг и Евербек умряха в Америка.

тя е голяма индустриална страна, обхваната от непрекъснато и бурно промишлено развитие. Тогава трябваше да бъдат търсени поотделно такива работници, които да разбират своето положение като работници и своята исторически-икономическа противоположност спрямо капитала, тъй като самата тази противоположност тъкмо тогава бе започнала да се създава. Днес целият германски пролетариат трябва да бъде поставен под действието на изключителни закони само за да се забави поне малко процесът на неговото развитие към пълното съзнаване на своето положение като потисната класа. Тогава малцината, които се бяха добрали до опознаване на историческата роля на пролетариата, трябваше да работят нелегално, да се събират скришно на малки групи от по трима до двадесет души. Днес германският пролетариат вече няма нужда от никаква официална организация, нито явна, нито тайна; простото, разбиращо се от само себе си сплотяване на единомислещи другари по класа е достатъчно, за да раздруса без всякакви устави, комитети, постановления и други осезаеми форми цялата германска империя. Бисмарк е станал арбитър в Европа, отвъд пределите на Германия; но вътре в страната всеки ден все по-застрашително нараства онази атлетска фигура на германския пролетариат, която Маркс бе предвидил още в 1844 г. — гигантът, за когото вече става твърде тясна пресметнатата за филистера държавна сграда, могъщата фигура и широките плещи на когото в своя растеж се приближават към онзи момент, когато ще бъде достатъчно само да се подигне от мястото си, за да превърне в развалини цялата сграда на конституцията на империята. И нещо повече. Международното движение на европейския и американския пролетариат сега е така укрепнало, че за него са се превърнали в окови не само неговата първа тясна форма — тайният съюз, — но дори и неговата втора, безкрайно по-широка форма — откритата Международна работническа асоциация; достатъчно е простото чувство на солидарност, почиващо на еднаквото разбиране на своето класово положение, за да се създаде от работниците от всички страни и езици една голяма партия на пролетариата и за да може тя да бъде поддържана. Учението, което съюзът застъпваше от 1847 до 1852 г. и на което премъдрите филистери тогава гледаха, недоумявайки, като на бълнувания на безумци, като на тайно учение на неколцина изолирани сектанти — това учение има сега безбройни привърженици във всички цивилизовани страни на света, сред заточениците в сибирските рудници и сред златотърсачите в Калифорния; а основателят на това учение, човекът, който бе най-силно мразен и най-много клеветен от своите съвременници, *Карл Маркс,* към края на живота си

беше за пролетариата на Стария и Новия свят постоянно търсен съветник, който никога не отказваше своята помощ.

Лондон, 8 октомври 1885 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в книгата: Karl Marx. „Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln". Hottingen—Zürich, 1885 г. и във вестник „Der Sozialdemokrat", бр. 46—48 от 12, 19 и 26 ноември 1885 г.

Печата се по текста на книгата

Превод от немски

Première année — № 8

Samedi 17 Octobre 1885

LE SOCIALISTE

Organe du Parti ouvrier

LE NUMERO : 10 CENTIMES

PARAISSANT LE SAMEDI

Comité de Rédaction

G. Deville, J. Guesde, P. Lafargue, A. Le Tailleur

REDACTION ET ADMINISTRATION

17, rue du Croissant, Paris

Annonces au bureau du Journal

ОБСТАНОВКАТА[268]

Лондон, 12 октомври 1875 г.

...Аз не смятам 4 октомври за поражение, освен ако вие не сте си създавали различни илюзии. Ставаше дума да се смажат опортюнистите — и те бяха смазани. Но за това беше необходим натиск от две противоположни страни — отдясно и отляво. Без съмнение натискът отдясно се оказа по-силен, отколкото можеше да се очаква. Но вследствие на това се създава много по-революционна обстановка.

Буржоата, едрият и дребният, предпочете явните орлеанисти и бонапартисти пред скритите орлеанисти и бонапартисти, хората, които вече са се обогатили, обирайки нацията, пред хората, които искат да се обогатят за нейна сметка — вчерашните консерватори пред утрешните консерватори. Това е всичко.

Във Франция монархията е невъзможна, макар и само поради многобройността на претендентите. Ако беше възможна, това би било признак, че бисмарковци имат основание да говорят за израждането на Франция. Но изражда се само буржоазията, при това в Германия и в Англия също така, както и във Франция.

Републиката винаги си остава правителство, което най-малко от всичко внася разногласия в отношенията между трите монархистки секти[269] и им позволява да се обединят в консервативна партия. Щом възможността за монархистка реставрация дойде на дневен ред, консервативната партия веднага ще се разпадне на трите секти, докато републиканците пък ще бъдат принудени да се групират около единствено възможното правителство; и в дадения момент такова правителство вероятно може да стане кабинетът на Клемансо.

Във всеки случай Клемансо е по-прогресивен от Фери и Уилсън. Много важно е той да получи властта не като защитник на собствеността против комунистите, а като спасител на републиката против монархията. В този случай той би бил в по-голяма или по-малка степен *принуден* да удържи своите обещания; в противен случай би се държал така, както се държаха другите, които считаха себе си, подобно на Луи Филип, за „най-добрата от всички републики“[270]: ние сме на власт, републиката може спокойно да си спи; достатъчно е, че министерствата са в наши ръце, не ни говорете вече за обещаните реформи.

Аз мисля, че хората, които на 4-ти гласуваха за монархистите, вече са се изплашили от собствения си успех и че 18-ти ще даде резултати повече или по-малко в полза на Клемансо[271]; опортюнистите ще имат известен успех не от уважение, а от презрение към тях. Еснафинът ще си каже: в края на краищата при такъв брой роялисти и бонапартисти на мене ми са необходими и няколко опортюнисти. Впрочем на 18-ти обстановката ще се изясни; Франция е страната на неочакваностите и аз ще се въздържа да изказвам окончателно мнение.

Но във всеки случай ще противостоят един срещу друг радикали и монархисти. Опасността, която ще заплашва републиката, ще бъде достатъчна, за да застави дребния буржоа да се наклони малко повече към крайната левица, което той в друг случай никога не би направил. *Това именно е обстановката, която ни е нужна на нас, комунистите.* Досега аз не виждам основания да се смята, че тъй изключително последователният ход на политическото развитие на Франция се е отклонил настрани: логиката е все същата, каквато беше и през 1792—1794 г., само че опасността, която тогава заплашваше от страна на коалицията, сега заплашва от страна на коалицията на монархистките партии вътре в страната. Ако се вгледаме по-отблизко в нея, тя ще се окаже по-малко опасна, отколкото беше онази . . .

Напечатано във вестник „Le Socialiste“, бр. 8, 17 октомври 1875 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на френски език

ДО РЕДАКЦИОННИЯ КОМИТЕТ НА „SOCIALISTE“

Граждани!

В броя на вашия вестник от 17-то число публикувахте извадка от моето частно писмо, адресирано до един от вас*. То беше написано набързо, така че аз дори не успях да го препрочета, опасявайки се да не изпусна пощата. Позволете ми да уточня едно място от това писмо, което изразява моята мисъл недостатъчно ясно.

Говорейки за г-н Клемансо като за знаменосец на френския радикализъм, аз казах: „Много важно е той да получи властта не като защитник на собствеността против комунистите, а като спасител на републиката против монархията. В този случай той би бил в по-голяма или по-малка степен принуден да удържи своите обещания; в противен случай би се държал (тук трябва да се вмъкне: *може би*) така, както се държаха другите, които считаха себе си, подобно на Луи-Филип, за „най-добрата от всички републики“: ние сме на власт, републиката може спокойно да си спи; достатъчно е, че министерствата са в наши ръце, не ни говорете вече за обещаните реформи“.

Преди всичко аз нямам никакво право да твърдя, че г-н Клемансо, ако би дошъл на власт по обикновения път на парламентарните правителства, би започнал да действува непременно така, „както другите“. После аз не принадлежа към онези, които обясняват действията на правителствата само с тяхната добра или зла воля; самата тази воля се определя от причини, които зависят

* — Виж настоящия том, стр. 229—232. *Ред.*

не от тях, а от общата обстановка. Затова тук става дума не за добрата или злата воля на г-н Клемансо. Става дума за това, че в интерес на работническата партия радикалите дойдоха на власт в такава обстановка, когато осъществяването на тяхната програма на практика би се оказало за тях единственият начин да се задържат на власт. Да се надяваме, че 200 монархисти в Камарата ще са достатъчни, за да създадат такава обстановка.

Лондон, 21 октомври 1885 г.

Ф. Енгелс

Напечатано във вестник „Le Socialiste", бр. 10, 31 октомври 1885 г.

Печата се по текста на вестника
Оригиналът е на френски език

КАК НЕ БИВА ДА СЕ ПРЕВЕЖДА МАРКС[272]

Първият том на „Капиталът“ е обществена собственост, доколкото въпросът се отнася до неговия превод на чужди езици. Ето защо, макар в английските социалистически кръгове да е доста добре известно, че преводът се изготвя и ще бъде публикуван под отговорността на изпълнителите на литературното наследство на Маркс, никой не би имал правото да изразява недоволство, ако преди този превод бе излязъл друг, точен и добър превод.

Първите няколко страници от превода, направен от Джон Бродхаус, са напечатани в октомврийския брой на „To-day“. Аз определено заявявам, че той е твърде далеч от вярното предаване на текста, и то защото г-н Бродхаус е лишен от всички онези качества, които трябва да притежава преводачът на Маркс.

За да се преведе такава книга, не е достатъчно само да се знае добре литературният немски език. Маркс свободно се ползва от изрази из всекидневния живот и от идиоми на провинциални диалекти; той създава нови думи, заимствува примерите си из всички области на науката, а своите цитати — от литературата на цяла дузина езици; за да бъде разбран, трябва в съвършенство да се владее немски език, както разговорният, така и литературният, и освен това да се знае нещичко и за немския живот.

Един пример. Когато няколко оксфордски студенти от последния курс преплуваха с четиригребна лодка през Дувърския пролив, във вестникарските информации се съобщаваше, че един от

тях „caught a crab“*. Лондонският кореспондент на „Kölnische Zeitung“ разбрал тези думи буквално и добросъвестно съобщил на своя вестник, че „един рак се заловил за греблото на един от гребците“. Ако човек, който много години е живял в Лондон и се е сблъсквал с технически термини из непозната нему област, е способен да извърши такава глупава грешка, какво пък можем да очакваме от човек, който, знаейки посредствено само книжния немски език, се залавя да превежда един от най-трудно поддаващите се на превод немски автори, пишещи проза? И ние действително ще видим, че г-н Бродхаус е голям майстор да „лови раци“.

Но в дадения случай от преводача се изисква и още нещичко. Маркс принадлежи към числото на онези съвременни автори, които притежават най-енергичен и стегнат стил. За да се предаде точно този стил, трябва да се знае в съвършенство не само немският, но и английският език. Обаче г-н Бродхаус, който, по всичко изглежда, е доста способен журналист, владее английския език само в онзи ограничен обем, който е необходим, за да задоволи обикновените литературни норми. За тези цели той знае езика достатъчно, но това не е онзи английски език, на който би било възможно да се превежда „Капиталът“. Изразителният немски език трябва да се предава с изразителен английски език; необходимо е да се използват най-добрите ресурси на езика; новосъздадените немски термини изискват създаване на съответни нови английски термини. Но щом г-н Бродхаус се изправя пред такива проблеми, на него не му достигат не само ресурси, но и храброст. И най-малкото разширяване на неговия ограничен запас от изтъркани изрази, и най-малкият неологизъм, излизащ извън границите на обикновения английски език на всекидневната литература, го плашат и вместо да се одързости на такава ерес, той предава трудната немска дума повече или по-малко с неопределен термин, който не дразни слуха му, но затъмнява мисълта на автора; или, което е още по-лошо, превежда я, ако тя се повтаря, с цяла редица различни термини, като забравя, че техническият термин трябва винаги да се предава с един и същ равнозначен израз. Така в самото заглавие на първия раздел той превежда Wertgrösse** като „extent of value“, без да се съобразява, че Grösse*** е определен математически термин, равнозначен на термина „magnitude“, или определено количество, докато „extent“ може освен това да означава и много други неща. Така дори та-

* Буквално значи „уловил морски рак“, а в преносен смисъл — „твърде дълбоко потопил греблото във водата“. *Ред.*

** Величина. *Ред.*

*** Величина на стойността. *Ред.*

къв прост неологизъм като „работно време“ [„labour-time“] за Arbeitszeit е твърде труден за него; той го предава като: 1) „time-labour“, израз, означаващ — ако изобщо означава нещо — труд, заплащан на надница, или пък труд, извършван от човек, „отбиващ“ *срок* [time] на принудителна *работа* [hard l a b o u r], 2) „time of labour“ [„време на труд“], 3) „labour-time“ [„работно време“] и 4) „period of labour“ [„работен период“] (Arbeitsperiode) — термин, под който Маркс във втория том разбира нещо съвсем друго. А впрочем, както е добре известно, „категорията“ работно време е една от най-основните в цялата книга и да се превежда тя с четири различни термина на по-малко от десет страници е повече от непростимо.

Маркс започва с анализ на стоката. Стоката представлява преди всичко полезно нещо; като такова тя може да се разглежда или от качествена, или от количествена страна. „Всяко такова нещо е съвкупност от много свойства и затова може да бъде полезно откъм различни страни. Разкриването на тези страни, а следователно и на разнообразните начини на употреба на нещата, е *дело на историческото развитие.* Така е с намирането на *обществени мерки* за количеството на полезните предмети. Различията в стоковите мерки произлизат отчасти от различната природа на измерваните предмети, а отчасти са условни.“*

Това е предадено от г-н Бродхаус в следния вид:

„Да се откриват тези различни страни и следователно многообразните форми, в каквито една вещ може да бъде полезна, е *въпрос на време.* И същото *следователно* представлява и издирването на *обществената мярка* за количествената страна на полезните вещи. Разликата в *масата* на стоките отчасти се определя от различната природа“** и т. н.

---

* *Текстът на немския оригинал на I том на „Капиталът“, трето издание от 1883г...* „Jedes solches Ding ist ein Ganzes vieler Eigenschaften und kann daher nach verschiedenen Seiten nützlich sein. Diese verschiedenen Seiten und daher die mannigfachen Gebrauchsweisen der Dinge zu entdecken ist geschichtliche Tat. So ist die Findung gesellschaftlicher Masse für die Quantität der nützlichen Dinge. Die Verschiedenheit der Warenmasse entspringt teils aus der verschiedenen Natur der zu messenden Gegenstände, teils aus Konvention.“

Английският превод в статията на Енгелс: „Any such thing is a whole in itself, the sum of many qualities or properties, and may therefore be useful in different ways. To discover these different ways and therefore the various uses to which a thing may be put, is the *act of history.* So, too, is the finding and fixing of *socially recognised standards of measure* for the quantity of useful things. The diversity of the modes of measuring commodities arises partly from the diversity of the nature of the objects to be measured, partly from convention.“ *Ред.*

** *Преводът на Бродхаус:* „To discover these various ways, and consequently the multifarious modes in which an object may be of use, is *a work of time.* So, *consequently,* is the finding of *the social measure* for the quantity of useful

Според Маркс издирването на различните полезни страни на вещите представлява съществена част от историческия процес, според г-н Бродхаус е само въпрос на време. Според Маркс същото важи и за установяването на обществените мерки. Според г-н Бродхаус още един „въпрос на време“ представлява „издирването на обществената мярка за количествената страна на полезните вещи“; за такъв род мярка Маркс, разбира се, никога не се е безпокоил. И на края Бродхаус погрешно смесва Masse *(мерки)* с Masse *(маса)* и прави по такъв начин от Маркс най-хубавия от всички уловени досега „раци“.

По-нататък Маркс казва: „Потребителните стойности съставят вещественото съдържание на богатството, *каквато и да е неговата обществена форма*“* (специфичната форма на присвояването, в която се осъществява владението и разпределението). У г-н Бродхаус:

„Потребителните стойности съставляват действителната основа на богатството, която винаги служи за тяхна социална форма.“**

Това е или претенциозно опростителство, или най-голяма безсмислица.

Вторият аспект, в който се представя стоката, е нейната разменна стойност. Фактът, че всички стоки могат да се разменят една с друга в известна изменяща се пропорция, че те притежават разменни стойности, означава, че в тях се съдържа нещо общо за всички. Аз не се спирам на онази небрежност, с която г-н Бродхаус предава тук един от най-тънките анализи в книгата на Маркс, и веднага ще премина към онова място, където Маркс казва: „Това общо не може да бъде някое геометрическо, физическо, химическо или някакво друго природно свойство на стоките. Техните телесни свойства могат изобщо да се имат предвид само доколкото правят стоките полезни предмети, т. е. потребителни стойности.“ И той продължава: „Но, от друга страна, че тъкмо *абстрахирането от техните потребителни стойности очевидно* характеризира разменното *отношение* на стоките. *В рамките на това разменно отношение* една потребителна стойност озна-

---

things: The diversity in the *bulk* of commodities arises partly from the different nature“, etc. *Ред.*

* *Текстът на немския оригинал:* „Gebrauchswerte bilden den stofflichen Inhalt des Reichtums, welches immer seine gesellschaftliche Form sei.“

Английският превод в статията на Енгелс: „Use-values form the material out of which wealth is made up, *whatever may be the social form of that wealth.*“ *Ред.*

** *Преводът на Бродхаус:* „Use values constitute the actual basis of wealth *which is always their social form.*“ *Ред.*

чава точно толкова, колкото и всяка друга, стига да е налице в *нужната* пропорция"*. А г-н Бродхаус:

„Но, от друга страна, именно тези потребителни стойности, *разглеждани абстрактно, очевидно* характеризират разменната *пропорция* на стоките. *Сама по себе си* една потребителна стойност струва точно толкова, колкото другата, ако *я има в същата тази* пропорция"**.

По такъв начин — като оставим настрана по-малко значителните грешки на превода — г-н Бродхаус кара Маркс да каже тъкмо обратното на онова, което той всъщност говори. У Маркс характерен за разменното отношение на стоките е фактът, че се извършва пълно абстрахиране от техните потребителни стойности, че стоките се разглеждат като такива, които съвсем нямат потребителни стойности. А преводачът на Маркс го заставя да каже, че за разменната *пропорция* (за която тук и дума не става) била характерна именно тяхната потребителна стойност, само че взета „абстрактно"! А след това, няколко реда по-нататък, той цитира фразата на Маркс: „Като потребителни стойности стоките са преди всичко различни по качество, като разменни стойности те могат да бъдат различни само по количество, следователно *не съдържат нито атом потребителна стойност"*, нито абстрактна, нито конкретна. Ние сме в правото си да запитаме: „Разбираш ли ти това, което четеш?"

Да се отговори утвърдително на този въпрос става невъзможно, когато виждаме, че г-н Бродхаус отново и отново повтаря тази неправилна концепция. След току-що цитираната фраза Маркс продължава: „Ако *оставим настрана"* (т. е. ако се абстра-

* *Текстът на немския оригинал:* „Dies gemeinsame kann nicht eine geometrische, physikalische, chemische oder sonstige natürliche Eigenschaft der Waren sein. Ihre körperlichen Eigenschaften kommen überhaupt nur in Betracht, soweit selbe sie nutzbar machen, also zu Gebrauchswerten. Anderseits aber ist es gerade die Abstraktion von ihren Gebrauchswerten, was das Austauschverhältnis der Waren augenscheinlich charakterisiert. Innerhalb desselben gilt ein Gebrauchswert grade so viel wie jeder andre, wenn er nur in gehöriger Proportion vorhanden ist."

Английският превод в статията на Енгелс: „This something common to all commodities cannot be a geometrical, physical, chemical or other natural property. In fact their material properties come into consideration only in so far as they make them useful, that is, in so far as they turn them into use-values. But it is the very act *of making abstraction from their use-values* which *evidently* is the characteristic point of the exchange-*relation* of commodities. *Within this relation,* one use-value is equivalent to any other, so long as it is provided in *sufficient* proportion." *Ред.*

** *Преводът на Бродхаус:* „But on the other hand, it is precisely *these use-values in the abstract* which *apparently* characterise the exchange-*ratio* of the commodities. *In itself,* one use-value is worth just as much as another if it exists in the *same proportion"*. *Ред.*

хираме от) „потребителната стойност на стоковите тела, ще *им* остане само едно свойство, а именно, че са продукти на труда. Но продуктът на труда е вече променен. Щом се абстрахираме *от неговата потребителна стойност,* ние се абстрахираме и от *телесните части* и форми, които *го правят* потребителна стойност".*

Това е предадено от г-н Бродхаус на английски така:

„Ако *отделим* потребителните стойности *от* действителното вещество на стоките, то ще остане" (къде? в потребителните стойности или в действителното вещество?) „само едно свойство — свойството на продукта на труда. Но продуктът на труда вече се е преобразил в нашите ръце. Ако абстрахираме *от него потребителната му стойност, то абстрахираме също основата и формата, които съставят неговата* потребителна стойност".**

Пак у Маркс: „В самото разменно *отношение* на стоките тяхната разменна стойност ни се явяваше като нещо съвсем независимо от техните потребителни стойности. И ако ние действително се абстрахираме *от потребителната стойност* на продуктите на труда, ще получим тяхната стойност, както *току-що* я определихме."*** У г-н Бродхаус това звучи така:

„В разменната *пропорция* на стоките тяхната разменна стойност ни се представя като нещо напълно независимо от тяхната потребителна стойност. Ако

---

* *Текстът на немския оригинал:* „Sieht man nun vom Gebrauchwert der Warenkörper ab, so bleibt ihnen nur noch eine Eigenschaft, die von Arbeitsprodukten. Jedoch ist uns auch das Arbeitsprodukt bereits in der Hand verwandelt. Abstrahieren wir von seinem Gebrauchswert, so abstrahieren wir auch von den körperlichen Bestandteilen und Formen, die es zum Gebrauchswert machen".

Английският превод в статията на Енгелс: „Now, if we *leave out of consideration*" (that is, make abstraction form) „the use-values of the commodities, there remains *to them* but one property: that of being the products of labour. But even this product of labour has already undergone a change in our hands. If we make abstraction *from its use-value,* we also make abstraction *from the bodily components* and forms which *make it into a* use-value." *Ред.*

** *Преводът на Бродхаус:* „If we *separate* use-values *from* the actual material of the commodities, there remains" (where? with the use-values or with the actual material?) „one, property only, that of the product of labour. But the product of labour is already transmuted in our hands. If we abstract *from it its use-value,* we *abstract also the stamina and form* which *constitute its* use-value." *Ред.*

*** *Текстът на немския оригинал:* „Im Austauschverhältnis der Waren selbst erschien uns ihr Tauschwert als etwas von ihren Gebrauchswerten durchaus unabhängiges. Abstrahiert man nun wirklich vom Gebrauchswert der Arbeitsprodukte, so erhält man ihren Wert wie er eben bestimmt ward."

Английският превод в статията на Енгелс: „In the exchange-*relation* of commodities, their exchange-value presented itself to us as something perfectly independent of their use-values. Now, if we actually make abstraction *from the use-value* of the products of labour, we arrive at their value, as *previously* determined by us." *Ред.*

сега наистина абстрахираме *потребителната стойност от продуктите на труда,* то получаваме тяхната стойност, както тя се определя тогава".*

Няма никакви съмнения. Г-н Бродхаус никога не е чувал за някакви други пътища и начини на абстрахиране освен физическите, като абстрахиране на пари от касата или сейфа. Обаче да се отъждествява абстрахирането и изваждането [abstraction and substraction] съвсем не подобава на преводач на Маркс.

Друг образец за превръщането на немската мисъл в английска безсмислица. Един от най-тънките анализи у Маркс е анализът, който разкрива двойствения характер на труда. Трудът, разглеждан като производител на потребителни стойности, е особен род труд, отличаващ се от същия труд, когато той се разглежда като създател на стойността. Единият е трудът от определен род, предене, тъчене, оране и пр.; другият е общото свойство на производителната дейност на човека, общото предене, тъчене, оране и пр., обхващащо всички тях с един общ термин „труд". Единият е конкретният труд, другият е абстрактният труд. Единият е труд в технически смисъл, другият — в икономически. Накратко: в английския език *има* термини и за едното, и за другото — единият е *work,* за разлика от labour; другият е *labour* за разлика от work. След този анализ Маркс продължава: „Първоначално стоката ни се представи като нещо двояко: като потребителна стойност и разменна стойност. По-после се оказа, че и трудът, доколкото той е изразен в стойност, *не притежава вече ония признаци,* които той има в качеството си на създател на потребителни стойности."** Г-н Бродхаус упорито се старае да докаже, че нито дума не е разбрал от анализа на Маркс, и превежда това място така:

„Отначало разглеждахме стоката като *съединение* на потребителна стойност и разменна стойност. След това видяхме, че трудът, доколкото е изразен в стойности, *притежава това свойство само дотолкова, доколкото* се явява като производител на потребителна стойност."***

* *Преводът на Бродхаус:* „In the exchange-*ratio* of commodities their exchange-value appears to us as something altogether independent of their use-value. If we now in effect abstract *the use-value from the labour-products,* we have their value as it is *then* determined." *Ред.*

** *Текстът на немския оригинал:* „Ursprünglich erschien uns die *Ware* als ein Zwieschlächtiges, Gebrauchswert und Tauschwert. Später zeigte sich, dass auch die Arbeit, soweit sie in Wert ausgedrückt ist, nicht mehr dieselben Merkmale besitzt, die ihr als Erzeugerin von Gebrauchswerten zukommen."

Английският превод в статията на Енгелс: „Originally a commodity presented itself to us as something duplex: Use-value and Exchange-value. Further on we saw that labour, too, as far as it is expressed in value, *does no longer possess the same characteristics* whic belong to it in its capacity as a creator of use-value." *Ред.*

*** *Преводът на Бродхаус:* „We saw the commodity first as a *compound* of Use-value and Exchange-value. Then we saw that labour, so far as it is expressed in value, *only possesses that character so far* as it is a generator of use-value". *Ред.*

Когато Маркс казва „бяло", г-н Бродхаус не вижда основание защо пък той да не каже „черно".

Но стига за това. Да вземем един по-забавен пример. Маркс казва: „В гражданското общество господствува *fictio juris**, че всеки човек като купувач на стоки има енциклопедически познания за стоките"[273]. Но макар че „гражданско общество" [Civil Society] е чисто английски израз и „История на гражданското общество" на Фергюсън съществува повече от сто години[274], този термин е твърде труден за г-н Бродхаус. Той го превежда: „у обикновените хора" [„amongst ordinary people"] и по такъв начин превръща тази мисъл в безсмислица. Защото тъкмо „обикновените хора" постоянно се оплакват, че бакалите ги мамят и т. н. вследствие на това, че те познават характера и стойността на стоките, които им е нужно да купят.

Производство (Herstellung) на потребителна стойност е преведено: *„Установяване [establishing]* на потребителна стойност". Когато Маркс казва: „Ако се постигне превръщането с малко труд на *въглищата* в диаманти, стойността на диамантите може да падне по-долу от тази на тухлите", г-н Бродхаус, който очевидно не знае, че диамантът е алотропична форма на въглерода, пише вместо *въглен — кокс*. По същия начин „целия продукт от разработката на бразилските диамантени мини"** той превръща във *всичката печалба* от цялата разработка"***. „Първобитните общини в Индия" у него става *„почтените" [venerable]* общини". Маркс казва: „В потребителната стойност на всяка стока се съдържа" (steckt, което по-добре би било да се преведе: „За производството на потребителната стойност на стоката е била изразходвана") *„определена* целесъобразна *производителна дейност* или полезен труд"****. А г-н Бродхаус казва:

„В потребителната стойност на стоката се съдържа известно *количество производителна сила* или полезен труд*****

* — юридическа фикция. *Ред.*

** *Текстът на немския оригинал:* „Gesamtausbeute der brasilischen Diamantgruben."

Английският превод в статията на Енгелс: „Total yield of the Brazilian diamond mines." *Ред.*

*** *Преводът на Бродхаус:* „The *entire profits* of the whole yield." *Ред.*

**** *Текстът на немския оригинал:* „In dem Gebrauchswert jeder Ware steckt eine bestimmte zweckmässig produktive. Tätigkeit oder nützliche Arbeit."

Английският превод в статията на Енгелс: „In the use-value of a commodity is contained" *(steckt,* which has better be translated: For the production of the use-value of a commodity there had been spent) „a *certain productive activity,* adapted to the peculiar purpose, or a certain useful labour." *Ред.*

***** *Преводът на Бродхаус:* „In the use-value of a commodity is contained a certain *quantity of productive power* or useful labour." *Ред.*

превръщайки по такъв начин не само качеството в количество, но и изразходваната производителна дейност в производителна сила, която трябва да се изразходва.

Но стига толкова. Бих могъл да приведа десет пъти повече примери, за да покажа, че г-н Бродхаус в никакво отношение *не* е способен и подходящ да превежда Маркс, особено защото, по всичко изглежда, съвсем няма представа какво е истински добросъвестна научна работа.*

Написано през октомври 1885 г.

Напечатано в списание „The Commonweal", бр. 10, ноември 1885 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на списанието

Оригиналът е на английски език

* От казаното по-горе е ясно, че „Капиталът" не е такава книга, чийто превод може да бъде направен по договор. Работата по превеждането на тази книга е в прекрасни ръце, но преводачите не са в състояние да му посвещават цялото си време. Такава е причината за закъснението. Но макар и още да не може да се установи точно датата за излизането на книгата, можем с увереност да заявим, че читателите ще получат английското издание през идната година.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПРУСКИТЕ СЕЛЯНИ

УВОД КЪМ БРОШУРАТА НА В. ВОЛФ „СИЛЕЗИЙСКИЯТ МИЛИАРД"[275]

За пояснение на този труд на Волф смятам за необходими няколко встъпителни думи.

Германия на изток от Елба и на север от Рудните и Исполинските планини е земя, която през втората половина на средните векове е била отнета от проникналите тук славяни и отново германизирана с немски колонисти. Завоевателите, немските рицари и барони, които обсебили тези земи, влезли в ролята на „грюндери" на села; те разпределили своите владения на селски землища, всяко от което се деляло на известен брой равни по размер стопанства или хуфи. Към всяка хуфа принадлежал жилищен парцел в самото село с двор и градина. Тези хуфи били разпределяни по жребие между преселващите се там франконски (рейнско-франконски и нидерландски), саксонски и фризийски колонисти; срещу това колонистите се задължавали към грюндера, т. е. рицаря или барона, с доста умерени и твърдо установени оброци и тегоби. Докато селяните изпълнявали тези повинности, те били наследствени владелци на своите хуфи. Освен това те имали в гората на грюндера (на послешния земевладелец) същите права на сеч, паша, угояване (свинете с желъди) и т. н., с каквито се ползвали западногерманските селяни в общата им марка. Орната земя подлежала на единно стопанисване и обикновено се обработвала по триполната система (зимница, пролетница и угар); оставените за угар поля и стърнищата служели за общо пасбище на добитъка на грюндера и на селяните. Всички селски въпроси се решавали на събрания на стопаните, т. е. собствениците на хуфи, с вишегласие. Правата на благородници-

те грюндери се ограничавали с правото да изискват повинностите, да участвуват в ползването на угарниците и стърнищата за паша, да прибират излишъка от добива в горите и да председателствуват събранията на хуфяните, които всички били лично свободни хора. Такова в общи черти е било положението на немските селяни в земите от Елба до Източна Прусия и Силезия и това положение е било, общо взето, значително по-благоприятно от онова, в което се намирали по същото време селяните в Западна и Южна Германия, които още тогава водели ожесточена, непрекъсната борба с феодалите за своите стари наследени права и повечето от които били вече изпаднали в много по-тежка форма на зависимост, заплашваща или дори унищожаваща личната им свобода.

Растящата нужда на феодалите от пари през XIV и XV в. водила, разбира се, и в североизточните области към опити за противодоговорно заробване и експлоатация на селяните, но съвсем не в такива размери и с такъв успех, както в Южна Германия. Населението на изток от Елба било още рядко, а пустеещите земи били още много; тяхното разораване, разширяването на земеделието, създаването на нови оброчни села си оставало там и за феодалния земевладелец най-верният начин за обогатяване; освен това тук, на имперската граница с Полша, бяха се образували вече по-големи държави: Померания, Бранденбург, Саксонското курфюрство (Силезия принадлежала на Австрия), и поради това тук по-добре се спазвал вътрешният мир, раздорите и грабежите на благородниците били обуздавани по-строго, отколкото в разкъсаните области край Рейн, във Франкония и Швабия; но от тези непрекъснати военни размирици най-много от всички страдал именно селянинът.

Само в съседните покорени полски и литовско-пруски села по-често се проявявали опитите на феодалите да поставят колонистите, заселени въз основа на германското наследствено право, в същата крепостна зависимост, в която се намирали неговите полски и пруски поданици. Така било в Померания и в пруските земи на Ордена[276], по-рядко в Силезия.

Вследствие на това по-благоприятно положение източноелбските селяни почти не били засегнати от могъщото селско движение в Южна и Западна Германия през последната четвърт на XV и първата четвърт на XVI в., а когато избухнала революцията в 1525 г., тя намерила тук само в Източна Прусия слаб отзвук, задушен без големи усилия. Източноелбските селяни предоставили своите въстанали братя на собствената им участ и си получили заслуженото за това. Там, където беше бушувала вели-

ката селска война, селяните сега били просто превърнати в крепостници, върху тях били стоварени безмерни, зависещи само от произвола на феодала земевладелец тегоби и повинности, а тяхната свободна марка била просто превърната в господарска собственост, от която можели да се ползват само по милост на феодала. Това идеално за феодалното земевладение състояние, към което немските благородници напразно се бяха стремили в продължение на цялото средновековие и което най-после постигнали сега, в периода на разпадане феодалното стопанство, постепенно се разширило и върху източноелбските земи. Не стига само, че договорното право на селяните да ползват господарските гори (доколкото то не е било вече орязано) се превърнало във винаги отменяемо милостиво благоволение на феодала земевладелец; не стига само, че тегобите и оброците били незаконно увеличени, но били въведени и нови повинности, като например лаудемиите (облог за феодала при смърт на стопанина), които се смятали за отличителни признаци на крепостната зависимост; или пък на обичайни традиционни повинности придали характер на такива, каквито носели само крепостници, а не свободни хора. Така в по-малко от сто години свободните източноелбски селяни били превърнати в крепостници отначало фактически, а скоро след това и юридически.

Между това феодалната аристокрация все повече и повече се обуржоазявала. Все повече растяла нейната задълженост към паричните капиталисти в града и за това парите станали за нея настоятелна потребност. От селянина, от нейния крепостник, пари не можели да се изтръгнат, а само труд или селскостопански продукти, но и от тях обработваните при крайно тежки условия стопанства давали само минимален излишък над необходимото за най-оскъдно съществуване на собствениците им. А наоколо се простирали обширните, доходните имения на манастирите, обработвани от владелците им под вещ надзор с ангарийния труд на зависими или крепостни селяни. Такъв начин на стопанисване дребната аристокрация дотогава почти никога не е могла да прилага в своите владения, а крупната и князете можели да правят това само по изключение. А сега възстановеният вътрешен мир, от една страна, правел възможно крупното производство, докато, от друга, растящата нужда на аристокрацията от пари все повече й го налагала. Така стопанисването на големи имения с ангариен труд на крепостни селяни за сметка на феодала земевладелец постепенно станало онзи източник на доходи, който трябвало да компенсира благородниците за прекратяването на изживелите времето си рицарски грабежи. Но откъде да се вземе необходима-

та земна площ? Наистина благородникът е бил поземлен господар на по-голяма или по-малка територия, но тя изцяло, с малки изключения, е била раздадена в наследствено ползване от селяните обложници[277], които, докато изпълнявали уговорените повинности, имали същото такова право на своите дворни стопанства и хуфи, а също и на общинските мери, както и самият господар. Трябвало да се намери изход, а за това преди всичко се изисквало селяните да бъдат превърнати в крепостници. Наистина макар изгонването на крепостни селяни от дом и стопанство да представлявало не по-малко правонарушение и не по-малко насилие, отколкото на свободни обложници, все пак то можело да бъде много по-леко оправдано с помощта на влязлото в употреба римско право. С една дума, след успешно превръщане на селяните в крепостници нужният брой селяни били изгонени или пък заселени на господарска земя като безимотни селяни [Kotsassen], ратаи с колиба и градинка. Ако предишните крепостни твърдини на благородниците отстъпили място на новите им, повече или по-малко открити живописни замъци, то именно затова в много по-голям размер дворните стопанства на предишни свободни селяни отстъпили място на жалките хижи на крепостни слуги.

След като господарското имение — доминиум, както се нарича в Силезия — било организирано, оставало само за неговото обработване да се приведе в действие работната сила на селяните. И тука се проявила другата изгодна страна на крепостното право. Предишните договорно установени повинности на селяните съвсем не били подходящи за тази цел. В повечето случаи те се ограничавали било с работи, произвеждани в обществен интерес, например прокарване на пътища, строеж на мостове и др. п., било със строителни работи в господарския замък, работа на жените и девойките в домашната промишленост на замъка или слугуване. Но щом селянинът бил превърнат в крепостник, а този последният от юристите с римското им право приравнен към римския роб, милостивият господар започнал да пее съвсем друга песен. Поддържан от юристите в съда, той изисквал сега от селянина да му работи в неограничен размер, колкото, когато и където му скимне. Селянинът бил длъжен при първо искане на земевладелеца да отработва ангарията си, да вози, да оре, да сее, да жъне, макар и да изоставял собствената си нива и да оставял собствената си родидба да гние под дъжда. Също и плащаният в зърнени храни или в пари оброк бил увеличен до най-крайни предели.

Но и това не стигало. Не по-малко благородният владетелен княз — а на изток от Елба такива имало навред — също се нуж-

даел от пари, от много пари. Срещу това, че той позволявал на благордниците да потискат своите селяни, благородниците му позволявали да облага същите тези селяни с държавни данъци, та нали самите дворяни били освободени от данъци! И като венец на всичко това същият този владетелен княз санкционирал фактически вече станалото превръщане на предишното право на феодала земевладелец да председателствува някогашния феодален съд на свободните селяни в правото по наследство да правораздава и да упражнява в своето имение полицейска власт; по силата на това земевладелецът станал не само полицейски началник, но и единствен съдия над своите селяни — дори и по собствени дела, — така че селянинът можел да се оплаква от земевладелеца само на самия земевладелец. Така последният бил и законодател, и съдия, и изпълнител на присъдата в едно лице, неограничен властелин в своето имение.

Това позорно състояние, подобно на което не е имало дори и в Русия — защото там селянинът все пак имал своята самоуправляваща се община, — достигнало апогея си в периода между Тридесетгодишната война и спасителното поражение при Йена[278]. Бедствията, причинени от Тридесетгодишната война, дали възможносг на аристокрацията да завърши заробването на селяните; запустяването на безброй селски стопанства дало възможност безпрепятствено да бъдат присъединени към доминиума на рицарското имение; а когато населението, осъдено от военните опустошения на скитничество, се върнало към заседнал живот, това било за благородниците удобен повод да го приковат още по-здраво към земята като крепостни. Но и това не задълго. Защото едва зараснали след петдесет години страшните рани, нанесени от войната, едва се съживили полята и населението се увеличило, у благородните земевладелци отново се пробудил апетит за селяшка земя и селяшки труд. Господарският доминиум не бил достатъчно голям, за да погълне целия труд, който още можел да се изтръгне от крепостниците — в дадения случай да се изтръгне в буквалния смисъл на думата. Системата на превръщане селяните в безимотни, крепостни ратаи блестящо се оправдала. От началото на XVIII век тя все повече се разраства; сега тя носи наименованието *„изкореняване на селяни“ [„Bauernlegen“]*. „Изкореняват“ толкова селяни, колкото е възможно в зависимост от обстоятелствата; най-напред оставят нужния брой за изпълнение на повинностите с конен впряг, а останалите обръщат в безимотни ратаи (Dreschgärtner, Häusler, Instleute[279] и други подобни), които за една колиба и мъничка картофена нива цяла година се трепят до изнемощяване в имението, като получават просяшка надница в зър-

нени храни и съвсем малко в пари. Където господарят е достатъчно богат, за да си набави собствен работен добитък, „изкоренявали“ и останалите селяни, а техните хуфи присъединявали към господарското стопанство. По такъв начин цялото едро земевладение на немските благородници, но особено на източноелбските, се е образувало от *заграбена земя на селяни* — и ако тази земя бъде отнета от грабителите без всякакво обезщетение, то и тогава те не ще получат напълно заслуженото. Собствено казано, те самите би следвало да платят обезщетение.

С течение на времето владетелните князе започнали да забелязват, че тази система, тъй изгодна за аристокрацията, съвсем не отговаря на техните собствени интереси. Селяните плащали държавните данъци, докато ги изгонили от земята; след присъединяването на хуфите към освободения от данъци доминиум държавата не получавала от тях нищо, а от новосъздадените безимотни крепостни селяни [Kotsassen] — комай само жалки грошове. Част от изгонените от земята селяни и без това се оказали излишни за господарското стопанство и били просто изхвърлени, станали свободни, т. е. извън закона. Селското население намалявало и откакто владетелният княз започнал да попълва своята скъпо струваща наемна войска с по-евтин набор измежду селяните, това вече съвсем не му било безразлично. Затова в продължение на целия XVIII век се издават, особено в Прусия, една след друга наредби, имащи за цел да се спре изгонването на селяните от земята. Но тези наредби постигнала същата участ, каквато имали деветдесет и девет стотни от необозримата макулатура, която след капитулариите на Карл Велики[280] излизала изпод перото на всички германски управници: така си и оставали на книга; благородниците не им обръщали внимание и изгонването на селяните от земята продължавало.

Дори страшният урок, който Великата френска революция даде на упоритата феодална аристокрация, я наплаши само за кратко време. Всичко останало по старому — и каквото не се удаде на Фридрих II[281], още по-малко можеше да се удаде на неговия слаб и недалновиден племенник Фридрих-Вилхелм III. И тогава дойде възмездието. На 14 октомври 1806 г. при Йена и Ауерщедт цялата пруска държава бе разбита в един ден — и пруските селяни имат всички основания да празнуват този ден, както и деня 18 март 1848 година, повече, отколкото всички пруски победи от Молвиц до Седан[282]. Отхвърленото до самата руска граница пруско правителство започна сега най-сетне смътно да разбира, че синовете на свободните, трайно владеещи земите си

френски селяни не могат да бъдат победени със синовете на крепостници, намиращи се под постоянна заплаха да бъдат изгонени от дом и нивица; едва сега най-сетне то забеляза, че селянинът между другото е и човек. Сега значи трябваше да се вземат мерки.

Но щом бе сключен мирът и дворът с правителството се завърнаха в Берлин, благородните намерения се стопиха като лед под мартенско слънце. Наистина достославният едикт от 9 октомври 1807 година *номинално* отмени на книга крепостното право или наследствената зависимост (и то едва от деня на св. Мартин 1810 г.!)[283], но в действителност остави почти всичко по старому. С това работата и приключи. Малодушният и ограничен крал продължи да върви по волята на грабещата селяните аристокрация, и то толкова, че от 1808 до 1810 г. се появиха четири указа, които в редица случаи отново разрешаваха на земевладелците — в противоречие на едикта от 1807 г. — да прогонват селяните от земята им[284]. Едва когато вече се надигаше войната на Наполеон срещу Русия, отново си спомниха, че ще им потрябват селяните, и тогава бе издаден едиктът от 14 септември 1811 г.[285], в който се *препоръчваше* на селяните и земевладелците в продължение на две години доброволно да се споразумеят за откупване на ангарията и повинностите, а също и на господарското право на върховна собственост, след което една кралска комисия по определени правила задължително ще обяви това споразумение в сила. Основното правило тук беше, че селянинът срещу отстъпване на една трета от своя поземлен участък (или срещу заплащането му в пари) можел да се превърне в свободен собственик на останалата у него земя. Но дори и това откупване, предоставящо такива огромни изгоди на благородниците, остана музика на бъдещето. Защото те бавеха работата, за да постигнат още повече, а след изтичане на двете години Наполеон отново се появи в страната.

Едва завърши — при непрестанни обещания на изплашения крал за конституция и народно представителство в бъдеще — окончателното изгонване на Наполеон от страната и всички прекрасни обещания бяха отново забравени. Още на 29 май 1816 г. — нямаше и година от победата при Ватерло! — бе издадена декларация към едикта от 1811 г., която звучеше вече съвсем иначе[286]. Откупуването на феодалните повинности тук беше вече не правило, а изключение: то засягаше само такива оценени в поземлените данъчни кадастри (значи по-едри) имения, в които са били настанени селски стопани в Силезия не по-късно от 1749 г., в Източна Прусия — от 1752 г., в Бранденбург и Померания — от

1763 г.* и в Западна Прусия — от 1774 г.! Разрешаваше се също да се запазят някои видове ангария по време на сеитба и жътва. А когато най-после, в 1817 г., сериозно се заеха с комисиите по откупването, аграрното законодателство тръгна много по-бързо назад, отколкото аграрните комисии вървяха напред. На 7 юни 1821 г. последва нова наредба[288], в която отново се внушаваше ограничаване на откупеното право само за по-едри селски домакинства, така наричани Ackernahrungen[289], а за владелците на дребни стопанства — Kotsassen, Häusler, Dreschgärtner, с една дума за всички оставени върху земята ратаи — изрично се увековечаваше ангарията и другите феодални повинности. Това стана оттогава правило.

Едва от 1845 г. като изключение за Саксония[290] и Силезия започна да се допуска откупване и от този род повинности по друг начин, освен чрез двустранно споразумение между земевладелец и селянин — за което, разбира се, закон и не се изискваше[291]. Освен това капитализираната сума, с която можеха окончателно да се откупят повинностите, изчислени в пари или в зърнени храни, беше установена в размер на двадесет и пет кратната рента (докато още в 1809 г. на селяните върху държавните земи беше разрешено да се откупват с двадесеткратна рента), като изплащането трябваше да става всеки път само със суми, не по-малки от 100 талера*. С една дума, толкова прославеното просветено аграрно законодателство на „държавата на разума"[292] преследваше само една цел: да спаси от феодализма всичко, което още можеше да се спаси.

Практическият резултат съответствуваше на тези жалки мероприятия. Аграрните комисии напълно разбраха благите намерения на правителството и се погрижиха — както показва с драстични примери тук Волф — при откупването селянинът да бъде порядъчно измамен в полза на благородника. От 1816 г. до 1848 г. бяха откупени 70 582 селски стопани с обща поземлена собственост 5 158 827 моргена; това представляваше шест седми от всички задължени с повинности по-едри селяни. Затова пък от владелците на дребните стопанства се откупиха само 289 651 (от тях

---

* Пруското коварство не знае граници. Тук то пак се проявява дори в датата. Защо се взе 1763 г.? Само защото през следната година на 12 юли 1764 г. Фридрих II беше издал строг едикт, в който под страх на наказание се предписваше на упорствуващите феодали в продължение на една година отново да настанят съответни хора в селските стопанства, масово обсебени от тях след 1740 г. и особено след започването на Седемгодишната война[287]. Ако този едикт въобще е имал някои резултати, в 1816 г. ги анулираха в полза на благородниците.

* Талер — старинна пруска сребърна монета, равна на 3 марки. *Ред.*

над 228 000 в Силезия, Бранденбург и Саксония). Броят на всички откупени ангарийни дни за година представляваше: ангариен труд с конен впряг — 5 978 285 дни, ангариен ръчен труд — 16 869 824 дни. За всичко това крупните благородници получиха обезщетение в следните размери: в погашения на капитализираната сума — 18 544 766 талера; в парична рента годишно — 1 599 992 талера; в натурална рента ръж — 260 069 шефела* годишно, и накрай в отстъпена от селяните земя — 1 533 050 моргена**. Следователно, освен другите видове обезщетение феодалите земевладелци получиха цяла една трета от земята, принадлежаща дотогава на селяните!

1848 година отвори най-сетне очите на колкото ограничените, толкова и високомерни пруски провинциални юнкери. Селяните — особено в Силезия, където системата на латифундии и свързаното с нея принудително превръщане на населението в безземлени ратаи получиха най-голямо развитие — започнаха да нападат замъците, изгаряха сключените вече актове за откупване и принуждаваха високопочтените господари писмено да се отказват от всякакви искания за повинности в бъдеще. Наистина тези ексцеси, на които и господствуващата тогава буржоазия гледаше като на светотатство, бяха потъпкани с военна сила и повлякоха след себе си сурови наказания. Но дори и най-безмозъчните юнкерски глави тогава разбраха: ангарийният труд е станал невъзможен, по-добре съвсем без него, отколкото да се изисква от тези бунтовни селяни! Сега целият въпрос беше: да се спаси, каквото още можеше да се спаси, и земевладелската аристокрация наистина имá наглостта да поиска обезщетение за тези станали нереални повинности. И щом реакцията отново почувствува що-годе твърда почва под краката си, тя изпълни това искане.

Обаче отначало излезе законът от 9 октомври 1848 г., който спираше всички текущи преговори за откупване и свързаните с тях тъжби, както и цяла редица други тъжби между земевладелци и селяни[294]. Така бе осъдено следователно цялото прехвалено аграрно законодателство след 1807 г. Но когато тъй нареченото Национално събрание в Берлин бе благополучно разтурено и държавният преврат успя***, феодално-бюрократичното правителство на Бранденбург—Мантойфел се почувствува достатъчно силно да направи сериозна крачка в интерес на благородниците. То издаде

---

* Шефел — старинна мярка за зърнени храни в Прусия, равна на 55 литра. *Ред.*

** Във връзка с тази статистика виж *Майцен,* „Земята в пруската държава“, т. I, стр. 432 и сл.

*** Вж. настоящия том, стр. 203—205. *Ред.*

на 20 декември 1848 г. временен указ, който до второ нареждане възстановяваше с малки изключения повинностите на селяните при старите условия[295]. Този указ именно даде на нашия Волф повод да осветли в „Neue Rheinische Zeitung“ положението на силезийските селяни.

След това измина повече от година, докато бе приет новият, окончателният закон за откупването от 2 март 1850 г.[296]. Едва ли все още превъзнасяното до небесата от пруските патриоти аграрно законодателство от 1807—1847 г. може да бъде по-остро осъдено, отколкото това е направено (разбира се, против волята) в мотивировката към този закон — и при това от устата на правителството Бранденбург—Мантойфел.

Накратко казано: някои незначителни повинности бяха просто отменени и се декретира изкупването на другите чрез превръщането им в парични ренти, капитализирани в осемнадесетократен размер; за посредничество при погасяване на капитализираната сума се учредиха рентни банки, които посредством известни амортизационни операции следва да изплатят на земевладелеца рентата в двадесетократен размер, докато селянинът се освобождава от всички задължения с амортизационни вноски в продължение на 56 години.

Ако правителството в своята мотивировка осъди цялото предшествуващо аграрно законодателство, то комисията на камарата осъди новия закон. Този закон не можеше да има валидност за левия бряг на Рейн, който френската революция отдавна освободи от всичката тази вехтория — и комисията се присъедини към това ограничение на основанието, че от всички 109 параграфа на законопроекта там можел да бъде приложен най-много само един,

> „докато всички останали текстове никак не подхождат за тази област и дори лесно могат да предизвикат там объркване и излишно възбуждение... тъй като на левия бряг на Рейн в отменяването на поземлените повинности законодателството е *отишло много по-далеч, отколкото са намеренията понастоящем*“[297],

и не бивало да се иска от жителите на Рейнската област да изпаднат отново в новопруското идеално състояние.

И сега най-после сериозно пристъпиха към отменяване на феодалните форми на труд и експлоатация. В продължение на няколко години откупването на селяните се проведе. От 1850 г. до края на 1865 г. посредством откупване бяха освободени: 1) останалата част от владелците на по-големи селски стопанства — те бяха около 12 706 с поземлена площ от 352 305 моргена; 2) дребните стопани, включително обезземлените селяни (Kotsassen); но докато до 1848 г. от тях се бяха откупили около 290 000 души, в

течение на последвалите 15 години се откупиха 1 014 341. В съответствие с това и броят на откупените ангарийни дни с конен впряг, които се падаха на по-големите стопанства, възлизаше само на 356 274, а на тези с личен труд — на 6 670 507. Също и обезщетението във вид на поземлени участъци, падащо се също само на по-големите селски стопанства, се равняваше само на 113 071 моргена, а платимата в ръж годишна рента — на 55 522 шефела. Затова пък поземлената аристокрация получи в нова годишна парична рента 3 890 136 талера и освен това в окончателно капитализирана откупна сума още 19 697 483 талера*.

Сумата, която всички пруски земевладелци, включително и държавните имения, измъкнаха от джоба на селяните за това, че доброволно им връщат част от техните земи, отнети им в минали времена — включително до сегашното столетие, — възлиза според Майцен (т. I, стр. 437) на 213 861 035 талера. Но тази цифра е значително снижена. У него един морген обработвана земя струва „само“ 20 талера, морген горска площ — 10 талера, а един шефел ръж — 1 талер, т. е. много ниско. Освен това тук са включени само „съвсем достоверните сделки“, т. е. не са взети под внимание най-малко споразуменията, уговорени по частен път между страните. И Майцен сам казва, че приведените от него данни за изкупените повинности, следователно и за изплатеното за тях обезщетение са само един „минимум“.

Затова можем да приемем, че сумата, изплатена от селяните на благородниците и хазната за освобождаване от незаконно наложени им повинности, възлиза най-малко на 300 милиона талера, а може би и на един милиард марки.

Един милиард марки — за да бъде върната свободна от повинности само една незначителна част от заграбената в продължение на четиристотин години земя! Незначителна, защото далеч най-голямата част благородниците и хазната и без това си задържаха във формата на майоратни и други имения и държавни имоти!

Лондон, 24 ноември 1885 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано като втори раздел на въведението към книгата: „Die Schlesische Milliarde“, Hottingen—Zürich, 1886

Печата се по текста на книгата
Оригиналът е на немски език

---

* Тези цифри представляват разликата на балансовите суми в двете таблици на Майцен (т. I, стр. 432 и 434)[298].

ПРЕДГОВОР КЪМ ТРЕТОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „ОСЕМНАДЕСЕТИ БРЮМЕР НА ЛУИ БОНАПАРТ“[299]

Нуждата от ново издание на „Осемнадесети брюмер“, тридесет и три години след първата му поява, доказва, че това съчинение и днес още не е загубило нищо от своето значение.

И действително това беше гениално произведение. Непосредствено след събитието, което порази целия политически свят като гръм от ясно небе — събитие, което някои проклеха с гръмки викове на нравствено негодуване, а други го приеха като спасение от революцията и като наказание за нейните заблуди, но което у всички предизвика само изумление и от никого не беше разбрано, — непосредствено след това събитие Маркс излезе с това кратко, епиграматично произведение, в което изложи целия ход на френската история след февруарските дни в неговата вътрешна връзка и в чудото на 2 декември[300] разкри естествен, необходим резултат на тази връзка, при което съвсем не му беше необходимо да се отнася към героя на държавния преврат иначе освен с напълно заслужено презрение. И тази картина бе нарисувана с такова майсторство, че всяко ново разобличение впоследствие доставяше само нови доказателства за това, колко вярно тя отразяваше действителността. Такова превъзходно разбиране на живата текуща история, такова ясно проникване в смисъла на събитията в самия момент, когато те се извършват, е наистина безпримерно.

Но за това беше необходимо такова дълбоко познаване на френската история, каквото притежаваше Маркс. Франция е страната, където историческите борби на класите повече, отколкото в другите страни са се водили винаги до разрешаване, където сле-

дователно и изменящите се политически форми, в които се движат тези класови борби и в които намират израз техните резултати, са най-рязко очертани. Център на феодализма в средните векове, образец на единната съсловна монархия след Ренесанса, Франция разгроми във великата революция феодализма и основа чистото господство на буржоазията в такава класическа яснота, както никоя друга европейска страна. Също и борбата на надигащия се пролетариат срещу господствуващата буржоазия се проявява тук в непозната другаде остра форма. Поради това Маркс с особено предпочитание изучаваше не само миналата история на Франция, но най-подробно следеше и нейната текуща история, събираше материала за използуване в бъдеще и затова никога не биваше изненадван от събитията.

Но към това се прибави и друго обстоятелство. Именно Маркс пръв откри великия закон за движението на историята, закона, според който всички исторически борби, независимо от това, дали се извършват в политическа, религиозна, философска или друга някоя идеологическа област — в действителност са само повече или по-малко ясен израз на борбата на обществените класи и че съществуването на тези класи, а с това и стълкновенията помежду им от своя страна са обусловени от степента на развитието на тяхното икономическо положение, от характера и начина на тяхното производство и на обусловения от него обмен. Този закон — който за историята има същото значение, каквото има за естествознанието законът за превръщането на енергията — и тук даде на Маркс ключа за разбиране на историята на втората френска република. На тази история той провери в дадения труд правилността на своя закон и даже и след тридесет и три години все още трябва да признаем, че тази проверка даде блестящи резултати.

Ф. Е.

Написано в 1885 г.

Напечатано в книгата: Karl Marx. „Der Achtzehnte Brumaire des Luis Bonaparte". Hamburg, 1855

Печата се по текста на книгата

Превод от немски

ПРИЛОЖЕНИЕ КЪМ АМЕРИКАНСКОТО ИЗДАНИЕ НА „ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В АНГЛИЯ“[301]

Книгата, предлагана на вниманието на говорещите английски читатели на техния роден език, беше написана преди повече от четиридесет години. Тогава авторът беше млад, на 24 години, и върху произведението му лежи печатът на неговата младост с нейните добри и лоши черти, но нито от едните, нито от другите той няма защо да се срамува. Инициативата за превеждането на това произведение на английски език съвсем не принадлежи на автора. И въпреки това нека му бъде позволено да каже няколко думи за свое „оправдание“, защо не е възпрепятствувал отпечатването на този превод.

Описаното в тази книга положение на нещата, доколкото то се отнася до Англия, днес вече в много отношения принадлежи на миналото. Един от законите на съвременната политическа икономия, макар и да не е формулиран ясно в нашите общопризнати учебници, се състои в това, че колкото повече е развито капиталистическото производство, толкова по-малко може то да прибягва към онези похвати на дребно измамничество и грабителство, които характеризират неговия ранен стадий. Дребните машинации на полския евреин — представител на европейската търговия на най-ниското стъпало от развитието ѝ, — онези същите машинации, които тъй добре му служат в неговата родина и широко се практикуват там, се оказват остарели и неуместни, щом той попадне в Хамбург или Берлин. И точно така някой комисионер от Берлин или Хамбург, евреин или християнин, попаднал за няколко месеца на манчестерската борса, открива, че за да купи по-евтино памучна прежда или тъкан, трябва по-добре да се откаже от

онези, макар и не толкова груби, но все пак твърде жалки хитрини и уловки, които в родината му се считат като връх на мъдростта. И наистина тези машинации вече не се рентират на големия пазар, където времето е пари и където неизбежно се налага известно равнище на търговска честност, само за да се спести време и труд. И точно така стои въпросът с отношенията между фабриканта и неговите работници. Отменяването на законите за зърнените храни[302], откриването на златните находища в Калифорния и Австралия, почти пълното изтикване на домашното ръчно тъкачество в Индия, засилващото се проникване в китайския пазар, бързото разрастване на железните пътища и параходството по цял свят, а също и други по-маловажни причини предизвикаха такова гигантско развитие на английската фабрична промишленост, в сравнение с което нейното състояние в 1844 г. ни изглежда сега примитивно и незначително. И в същата степен, в която ставаше този растеж, във фабричната промишленост като че ли се установяваха някакви норми на морал. Онова дребно обирничество на работниците, което фабрикантите прилагаха в конкуренцията помежду си, вече не оправдаваше себе си. Размахът на работите надрасна вече тези жалки средства за добиване на пари; за фабриканта-милионер нямаше смисъл да прибягва към тях, те бяха годни само за поддържане на конкуренцията между подребни бизнесмени, които бяха доволни да отмъкнат поне едно пени там, където можеха. Така беше ликвидирана системата за заплащане на труда със стоки [truck-system], бе приет законът за десетчасовия работен ден[303] и бяха проведени цяла редица други второстепенни реформи — съвсем не в духа на свободната търговия и неограничената конкуренция, но затова пък изцяло в интерес на едрия капиталист, който води конкурентна борба с намиращите се в по-малко благоприятни условия свои събратя. Освен това, колкото по-голямо беше едно предприятие и съответно на това броят на заетите в него работници, толкова по-големи загуби и затруднения причиняваше всеки конфликт между собственика и работниците. И по такъв начин собствениците, особено едрите, се преизпълниха с нов дух. Те се научиха да избягват ненужните спорове, мълчаливо да признават съществуването и силата на трейдюнионите и в края на краищата дори да виждат в стачките, ако те избухват в подходящ момент, мощно средство за осъществяване на собствените си цели. Най-едрите фабриканти, които по-рано даваха тон в борбата с работническата класа, сега започнаха първи да проповядват мир и хармония. И те имаха твърде сериозни основания за това. Всички тези отстъпки в името на справедливостта и човеколюбието бяха всъщност само средство

за ускоряване концентрацията на капитала в ръцете на малцина, за които жалките изнудвания от миналите години загубиха всякакво значение и станаха истинска пречка; средство за най-бързо и надеждно унищожаване на техните по-малки конкуренти, които без такива странични доходи не можеха да свържат двата края. И тъй, поне в главните отрасли на промишлеността, защото в по-маловажните това далеч не беше така — развитието на производството на капиталистическа основа беше само по себе си достатъчно, за да се отстранят всички онези дребни притеснения, които правеха толкова тежка съдбата на работника в по-ранните етапи на това развитие. По такъв начин става все по-очевиден големият основен факт, че причината за бедственото положение на работническата класа трябва да се търси не в тези дребни притеснения, а в самата капиталистическа система. Наемният работник продава на капиталиста работната си сила за известна надница. В продължение на няколко часа работа той възпроизвежда стойността на тази надница. Но според условията на своя договор той трябва да работи още редица часове, за да запълни изцяло работния си ден; стойността, която той създава в тези допълнителни часове на добавъчен труд, представлява принадената стойност, която нищо не струва на капиталиста, но все пак отива в неговия джоб. Такава е основата на онази система, която все повече и повече води към разцепление на цивилизованото общество на две части: от едната страна, шепата Вандербилтовци, собственици на всички средства за производство и потребление, а от другата — огромната маса наемни работници, които не притежават нищо освен своята работна сила. А че този резултат е предизвикан не от едни или други незначителни притеснения на работниците, а от самата система — този факт с цялата му яснота е разкрит в хода на развитието на капитализма в Англия от 1847 г.

По-нататък. Всички периодични избухвания на холера, тиф, едра шарка и други епидемични заболявания показаха на английския буржоа настойчивата необходимост да се подобри санитарното състояние на неговите градове, ако иска да спаси себе си и семейството си от опасността да стане жертва на тези болести. Ето защо най-вопиющите злоупотреби, описани в тази книга, понастоящем са или отстранени, или пък са направени по-малко забележими. Прекарана е или е подобрена канализацията; през много от най-лошите „бордейни квартали“, които имах случая да опиша, са прокарани широки улици; изчезна „Малка Ирландия“, идва редът на „Седемте стрелки“[304]. Но какво значение има това? Та нали цели райони, които в 1844 г. бих могъл да опиша като почти идилични, сега с разрастването на градовете дойдоха до

същото състояние на упадък, притеснение и сиромашия. Няма да срещнеш вече само свините и купчините смет. Буржоазията постигна по-големи успехи в изкуството да скрива бедствието на работническата класа. Но по отношение на жилищата на работниците не е отбелязано никакво съществено подобрение, и отчетът на кралската комисия от 1885 г. „за жилищните условия на бедните"[305] напълно доказва това. И същото е с всички останали работи. Полицейски наредби се изливат като из рога на изобилието, но те могат само да ограничат сиромашията на работниците, а не и да я отстранят.

Но ако Англия е излязла сега от тази описана от мен юношеска възраст на капиталистическа експлоатация, то други страни едва сега са навлезли в нея. Франция, Германия и особено Америка са страшните съперници, които, както предвидих в 1844 г., все повече и повече подкопават промишления монопол на Англия. Тяхната промишленост в сравнение с английската е млада, но тя расте с много по-бързо темпо; и понастоящем — а това е твърде интересно — е достигнала почти същото стъпало на развитие, на което се намираше английската промишленост в 1844 г. По отношение на Америка сравнението е особено очебийно. Разбира се, външните условия на живота на работническата класа в Америка са твърде различни от условията в Англия, но и тук, и там действуват едни и същи икономически закони, така че резултатите, макар и не във всяко отношение тъждествени, все пак сигурно са от едно и също естество. Ето защо в Америка намираме същата борба за по-къс работен ден, за законодателно ограничаване на работното време, особено за жените и децата във фабриките; намираме в пълен разцвет системата за заплащане на труда чрез стоки и системата на котеджи в селските райони[306] — система, която „босовете" използват като средство за господство над работниците. Току-що получих американски вестници със съобщения за голямата стачка на 12 000 пенсилвански миньори в Конелсвилския окръг и ми се струва, като че ли чета собственото си описание на стачките на въглекопачите в Северна Англия през 1844 година[307]. Същото мамене на работниците с фалшиви мерки и везни; същата система за заплащане на труда със стоки, същият опит да се сломи съпротивата на миньорите с помощта на последното, но съкрушително средство на капиталистите — изселването на работниците от техните жилища, от котеджите, принадлежащи на компаниите.

Две обстоятелства дълго пречеха да се проявят в Америка неизбежните последици от капиталистическата система в целия ѝ блясък. Първото — възможността лесно и евтино да се придобие

в собственост земя, и второто — приливът на имигранти. Това даваше възможност на основната маса от коренното американско население в продължение на много години още в разцвета на физическите си сили „да се отказва“ от наемен труд и да става фермери, търговци или индустриалци, докато тежката наемна работа, положението на пожизнен пролетарий падаше най-вече върху имигрантите. Ала Америка надрасна този ранен стадий. Безкрайните девствени гори изчезнаха, а още по-безкрайните прерии все по-често и по-често преминават от ръцете на държавата и щатите в ръцете на частни собственици. Голямата предпазна клапа, която пречеше да се образува постоянна пролетарска класа, фактически престана да действува. Понастоящем в Америка съществува класа на пожизнени и дори потомствени пролетарии. Една нация от шестдесет милиона, която упорито — при това с всички шансове за успех — се стреми да стане челна промишлена нация в света, такава нация не може постоянно да внася своя собствена класа от наемни работници, дори и да прииждат по половин милион имигранти годишно. Тенденцията на капиталистическата система е към окончателно разцепване на обществото на две класи — шепата милионери, от една страна, и огромната маса наемни работници, от друга; тази тенденция, въпреки че с нея постоянно се сблъскват и й противодействуват други социални фактори, никъде не се проявява с тъй голяма сила, както в Америка; и в резултат от това там се образува класа на коренните американски наемни работници, които наистина представляват аристокрация на работническата класа в сравнение с имигрантите, но които с всеки изминат ден все повече и повече осъзнават своята солидарност с последните и все по-остро чувствуват днешната си обреченост на пожизнен наемен труд, защото още помнят миналите дни, когато беше сравнително лесно да се издигнат на по-високо социално стъпало. Затова движението на работническата класа в Америка започна със същинска американска енергия; а тъй като отвъд Атлантическия океан събитията се развиват най-малко два пъти по-бърже, отколкото в Европа, може би ще доживеем да видим как Америка заема ръководно положение и в това отношение.

В този превод аз не се опитвах да доведа изложението на книгата до днешно време, да изброявам подробно всички промени, станали от 1844 г. насам. Не направих това по две причини: първо — за да го направя, както трябва, би се наложило почти да се удвои обемът на книгата, а превеждането й се оказа за мен твърде неочаквано, за да мога да си позволя да предприема такъв труд; и второ — първият том на „Капиталът“ на Карл Маркс,

чийто английски превод трябва скоро да излезе, дава твърде подробно описание на положението на работническата класа в Англия около 1865 г., т. е. по онова време, когато промишленото процъфтяване на Англия достигна кулминационната си точка. В такъв случай би ми се наложило да повтарям онова, което вече е изследвано в знаменитото произведение на Маркс.

Едва ли е необходимо да отбелязвам, че общото теоретическо гледище, застъпено в настоящата книга във философско, икономическо и политическо отношение, не съвпада напълно с моето сегашно гледище. През 1844 г. още не съществуваше съвременен международен социализъм, който оттогава — преди всичко и почти изключително благодарение на трудовете на Маркс — се разви напълно в наука. Моята книга представлява само една от фазите на неговото ембрионално развитие. И както човешкият зародиш в най-ранните стъпала на своето развитие все още възпроизвежда хрилете на нашите предци — рибите, така и в тази книга навсякъде се забелязват следите на произхода на съвременния социализъм от един от неговите предци — немската философия. Така в книгата се придава особено значение на тезата, че комунизмът представлява не само партийна доктрина на работническата класа, но и теория, стремяща се към освобождаване на цялото общество, включително и капиталистическата класа, от тесните рамки на съвременните отношения. В абстрактен смисъл това твърдение е вярно, но на практика то е абсолютно безполезно и дори нещо по-лошо. Докато имотните класи не само не изпитват сами никаква нужда от освобождение, но и се противят с всички сили на самоосвобождаването на работническата класа, дотогава социалната революция ще трябва да бъде подготвяна и осъществявана единствено от работническата класа. Френските буржоа от 1789 г. също обявяваха освобождението на буржоазията за освобождение на цялото човечество; но дворянството и духовенството не пожелаха да се съгласят с това, и това твърдение — при все че тогава по отношение на феодализма то беше абстрактна историческа истина — скоро се превърна в чисто сантиментална фраза и съвсем изчезна в огъня на революционната борба. И сега има хора, които със своето безпристрастно „висше гледище" проповядват на работниците социализъм, който витае високо над техните класови интереси и класовата борба и се стреми да примири във висша хуманност интересите на двете борещи се класи. Но това са или новаци, които трябва още много да се учат, или най-зли врагове на работниците, вълци в овча кожа.

Цикълът на големите промишлени кризи се изчислява в моята книга на пет години. Такъв извод за неговата продължителност

произтичаше, както изглежда, от хода на събитията от 1825 до 1842 г. Но историята на промишлеността от 1842 до 1868 г. показа, че в действителност този период продължава десет години, че междинните сътресения носеха второстепенен характер и започнаха все повече и повече да изчезват. От 1868 г. положението на нещата отново се измени, но за това ще кажем по-долу.

Аз умишлено не зачеркнах от текста многото предсказания, в това число и предсказанието за близостта на социалната революция в Англия, което се осмелих да направя под влияние на моята юношеска разпаленост. Чудното не е в обстоятелството, че доста много от тези предсказания се оказаха неверни, а в това, че толкова много от тях се сбъднаха и че критическото положение на английската промишленост, което трябваше да бъде предизвикано от немската и особено от американската конкуренция, както и предвиждах тогава — наистина, като имах предвид твърде кратки срокове, — сега действително настъпи. В това отношение аз мога и съм задължен да съгласувам книгата със съвременното положение на нещата. За тази цел възпроизвеждам тук една моя статия, напечатана в лондонското списание „Commonweal" от 1 март 1885 г. под заглавие „Англия през 1845 и 1885 г."*

Тази статия дава в същото време кратък очерк за историята на английската работническа класа през тези четиридесет години.

Лондон, 25 февруари 1886 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в книгата: F. Engels. „The Condition of the Working Class in England in 1884". New York, 1887

Печата се по текста на книгата
Оригиналът е на английски език

* Вж. настоящия том, стр. 195—202. *Ред.*

ПО ПОВОД ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА[308]

Тази вечер работниците от цял свят празнуват едновременно и заедно с вас годишнината на най-славния и най-трагичния етап в развитието на пролетариата. За пръв път, откакто работническата класа има своя история, в 1871 г. тя завладя политическата власт в един голям столичен град. Но, уви! Това се мярна като сън. Притисната между наемниците на бившата френска империя, от една страна, и прусаците, от друга, Комуната беше бърже задушена в резултат на едно безпримерно и неизличимо от нашата памет клане. Победилата реакция не знаеше мярка; социализмът изглеждаше удавен в кръв, а пролетариатът — обречен на вечно робство.

Петнадесет години изминаха от това поражение. През цялото това време във всички страни властите, които бяха в услуга на земевладелците и капиталистите, не се спираха пред нищо, за да премахнат и последните стремежи на работниците към въстание. А какво постигнаха те?

Озърнете се наоколо. Революционният работнически социализъм, по-жизнеспособен откогато и да било, представлява понастоящем сила, пред която треперят всички властвуващи: френските радикали, както и Бисмарк, борсовите крале на Америка, както и царят на цяла Русия.

Но това още не е всичко.

Ние постигнахме това, че всички наши противници, каквото и да правят, въпреки желанието си, работят за нас.

Те мислеха да убият Интернационала. А в днешно време интернационалното единство на пролетариите, братството на рево-

люционните работници от различните страни стана хилядократно по-здраво, по-всеобхватно, отколкото в навечерието на Комуната. Интернационалът вече не се нуждае от организация в тесния смисъл на думата; той живее и расте благодарение на естествено развиващото се и искрено сътрудничество на работниците от Европа и Америка.

В Германия Бисмарк изчерпи всички средства, включително и най-гнъсните, за да смаже работническото движение. Резултатът: преди Комуната той имаше срещу себе си четирима социалистически депутати; като последица от неговите преследвания сега има избрани двадесет и пет. И немските пролетарии се надсмиват над великия канцлер, който не би могъл да води по-добра революционна пропаганда, дори да бяха му плащали за това.

Във Франция ви наложиха системата на избори по списъци[309], предимно една буржоазна система, изобретена специално, за да осигури избирането изключително на адвокати, журналисти и други политически авантюристи, глашатаи на капитала. А какво донесе на буржоазията тази система, изобретена от богатите? Тя създаде във френския парламент една революционна социалистическа работническа партия, чието появяване само на сцената беше достатъчно да внесе объркване в редовете на всички буржоазни партии.

Ето докъде дойдохме ние. Всички събития се обръщат в наша полза. Мерките, най-старателно пресмятани, за да попречат на успехите на пролетариата, само ускоряват неговото победоносно шествие. Сам врагът действува, принуден е да действува в наша полза. И той толкова много и толкова добре действува в тази насока, че днес, на 18 март 1886 г., из гърдите на огромното множество работници, от пролетариите-рудокопачи в Калифорния и Аверон до каторжниците-рудокопачи в Сибир, се изтръгва единодушен вик:

„Да живее Комуната! Да живее интернационалното единство на работниците!“

Написано на 15 март 1886 г.

Напечатано във вестник „Le Socialiste“, бр. 31 от 27 март 1886 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на френски език

ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ[310]

Написано в началото на 1886 г.

Напечатано в списание „Die Neue Zeit" кн. 4 и 5, 1886 г. и като отделно издание в Щутгарт през 1888 г.

Печата се по текста на изданието от 1888 г.

Превод от немски

LUDWIG FEUERBACH

UND DER AUSGANG DER

KLASSISCHEN DEUTSCHEN PHILOSOPHIE

VON

FRIEDRICH ENGELS

REVIDIRTER SONDER ABDRUCK AUS DER „NEUEN ZEIT"

MIT ANHANG:

KARL MARX ÜBER FEUERBACH
VOM JAHRE 1845.

STUTTGART
VERLAG VON J. H. W. DIETZ
1888.

Заглавната страница на книгата „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия"

I

Разглежданото съчинение* ни връща към един период, който по време се намира на едно поколение зад нас, но вече е станал така чужд на сегашната генерация в Германия, като да е с цяло столетие по-стар от нея. И все пак това е периодът на подготовката на Германия за революцията от 1848 г. — а всичко, което оттогава насам се е извършило у нас, е само продължение на 1848 г., само изпълнение на завещанието на революцията.

Както във Франция през 18 век, така и в Германия през 19 век философската революция представлява въведението към политическия преврат. Но каква голяма разлика има между двете! Французите водят открита борба с цялата официална наука, с църквата, често пъти и с държавата; техните съчинения се печатат зад граница, в Холандия или в Англия, а самите те често пъти са готови да влязат в Бастилията. А немците, напротив, са професори, назначени от държавата учители на младежта, техните съчинения са одобрени учебници, а философската система, която завършва цялото това развитие — Хегеловата система, — бива дори, така да се каже, въздигната до ранга на кралска пруска държавна философия! И зад тези професори, зад техните педантично тъмни думи, в техните тромави, скучни периоди ли се е криела революцията? Та нали тъкмо онези, които тогава са минавали за представители на революцията — либералите, — са били най-ожесточените противници на тази объркваща главите фило-

* „Ludwig Feuerbach", von C. N. Starke, Dr. phil. — Stuttgart, Ferd. Encke, 1885. [„Лудвиг Фойербах", Съчинение на К. Н. Щарке, д-р по фил., Щутгарт, издание на Ферд. Енке, 1885.]

софия? Но това, което не забелязвали нито правителствата, нито либералите, още в 1833 г. е виждал поне *един* човек — и неговото име несъмнено е Хайнрих Хайне.[311]

Да вземем един пример. Няма друго философско положение, което до такава степен да е спечелвало признателността на ограничени правителства и гнева на също така ограничени либерали, както прочутото положение на Хегел:

„Всичко действително е разумно и всичко разумно е действително."[312]

Та това положение очевидно обявява за свещено всичко съществуващо, това е философско миропомазване на деспотизма, на полицейската държава, на кралското правосъдие, на цензурата. Точно така го е схващал Фридрих Вилхелм III, така са го схващали неговите поданици. Но у Хегел съвсем не всичко, което съществува, е и безусловно действително. Според него атрибутът на действителността принадлежи само на онова, което същевременно е и необходимо.

„В своето разгръщане действителността се разкрива като необходимост."

Затова за него съвсем не всяко правителствено мероприятие — той сам привежда примера с „налагането на известен данък" — безусловно има валидност на нещо действително.[313] А това, което е необходимо, при последна сметка се оказва и разумно, и следователно когато това Хегелово положение бъде приложено към тогавашната пруска държава, то означава само, че тази държава е разумна и отговаря на разума, доколкото е необходима; а щом като тя въпреки това ни изглежда негодна, но въпреки своята негодност продължава да съществува — негодността на правителството намира своето оправдание и обяснение в съответната негодност на поданиците. Тогавашните пруси са имали такова правителство, каквото са заслужавали.

Но според Хегел действителността съвсем не е такъв атрибут, който е присъщ на дадено обществено или политическо положение на нещата при всички обстоятелства и във всички времена. Напротив. Римската република е била действителна, но действителна е била и изтласкващата я Римска империя. В 1789 г. френската монархия е била станала дотолкова недействителна, т. е. дотолкова лишена от всяка необходимост, дотолкова неразумна, че е трябвало да бъде унищожена от великата революция, за която Хегел винаги говори с най-голямо въодушевление. Значи в случая монархията е била недействителното, а революцията — действителното. И така в хода на развитието всичко, което преди е било действително, става недействително, загубва своята необхо-

димост, своето право на съществуване, своята разумност; на мястото на отмиращата действителност идва нова, жизнеспособна действителност — по мирен път, когато старото е достатъчно разумно да умре без съпротива, и насилствено, когато старото се противи на тази необходимост. По този начин по силата на самата Хегелова диалектика това Хегелово положение се обръща в своята противоположност: всичко онова, което в обсега на човешката история е действително, с течение на времето става неразумно, следователно то вече по своето предназначение е неразумно и от самото си начало е обременено с неразумност; а всичко онова, което е разумно в главите на хората, е предназначено да стане действително, колкото и да противоречи на съществуващата привидна действителност. По всички правила на Хегеловия метод на мислене положението за разумността на всичко действително се свежда към другото положение: всичко, което съществува, е достойно да загине*.

Но истинското значение и революционният характер на Хегеловата философия (ние тук трябва да се ограничим само с нея като заключителен етап на цялото философско развитие след Кант) се състоят именно в това, че тя веднаж завинаги е турила край на представите за окончателността на всички резултати на човешкото мислене и дейност. Истината, която философията трябваше да познае, за Хегел вече не беше сбор от готови догматични положения, които — след като веднаж бъдат открити — трябва само да бъдат заучени наизуст; истината сега се съдържаше в самия процес на познанието, в дългия исторически развой на науката, която се изкачва от по-долните към все по-горните стъпала на познанието, без обаче някога с изнамирането на някаква тъй наречена абсолютна истина да достигне до такава точка, по-нататък от която да не може да отиде и при която не ѝ остава нищо друго, освен да скръсти ръце и с изумление да съзерцава постигнатата абсолютна истина. И както стоят работите в областта на философското познание, така е и в областта на всяко друго познание, и в областта на практическата дейност. Също както познанието, и историята никога не може да стигне до окончателен завършък в някакво съвършено идеално състояние на човечеството; съвършеното общество, съвършената „държава" са неща, които могат да съществуват само във фантазията; напротив, всички следващи едно подир друго исторически състояния са само преходни стъпала в безкрайния ход на развитието на човешкото

* Перефразирани думи на Мефистофел от трагедията на Гьотевия „Фауст", част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст"). *Ред.*

общество от низшето към висшето. Всяко стъпало е необходимо, значи оправдано за времето и условията, на които дължи своя произход; но то става неустойчиво и неоправдано пред лицето на новите, по-висши условия, които постепенно се развиват в неговите недра. То трябва да направи място на по-високо стъпало, което на свой ред също така ще стигне до упадък и гибел. Както буржоазията чрез едрата индустрия, конкуренцията и световния пазар практически разрушава всички стабилни, осветени от вековете институции, така тази диалектическа философия разрушава всички представи за окончателна абсолютна истина и за съответните ѝ абсолютни състояния на човечеството. Пред нея не устоява нищо окончателно, абсолютно, свещено; върху всичко и във всичко тя разкрива преходността и пред нея не може да устои нищо, освен непрекъснатия процес на възникването и отмирането, на безкрайното изкачване от низшето към висшето, на който процес тя самата е само отражение в мислещия мозък. Наистина, тя има и своя консервативна страна: тя признава, че известни стъпала от развитието на познанието и обществото имат оправдание за своето време и своите условия; но само дотолкова. Консервативността на този начин на мислене е относителна, неговият революционен характер е абсолютен — единственото абсолютно нещо, което той признава.

Тук няма нужда да се спираме на въпроса, дали този начин на мислене напълно отговаря на днешното състояние на природознанието, което предсказва за съществуването на земята възможен, а за нейната обитаемост — твърде сигурен край, и значи признава, че и човешката история има не само възходящ, но и низходящ клон. Във всеки случай ние се намираме още твърде далеч от онази повратна точка, от която историята на обществото ще тръгне надолу, и не можем да изискваме от Хегеловата философия да се занимава с предмет, който съвременното ѝ природознание още съвсем не е поставяло на дневен ред.

Но това, което наистина трябва да се каже тук, е следното: горепосоченото схващане не е така рязко изразено у Хегел. То е извод, който по силата на необходимостта следва от неговия метод, но който той ни веднаж не е направил така определено — и то по простата причина, че той е бил принуден да създава система, а всяка философска система, според традиционните изисквания, трябва да завършва с някакъв вид абсолютна истина. Така че колкото Хегел и да подчертава — особено в своята „Логика",[314] — че тази вечна истина не е нищо друго освен логичния (resp.*: исто-

* respective — съответно. *Ред.*

рическия процес, той все пак сам се вижда принуден да тури край на този процес именно защото със своята система трябва са стигне до някакъв край. В своята „Логика“ той отново може да превърне този край в начало, тъй като там крайната точка, абсолютната идея (абсолютна само доколкото той не може да каже за нея абсолютно нищо) се „отчуждава“ (т. е. се превръща) в природа, а по-късно в духа, т. е. в мисленето и в историята, отново се връща към себе си. Но в края на цялата философия подобно връщане към началото е възможно само по *един* път — а именно, когато си представим края на историята в смисъл, че човечеството стига до познанието на тъкмо тази абсолютна идея и заявява, че това познание на абсолютната идея е достигнато в Хегеловата философия. Но с това цялото догматично съдържание на системата на Хегел се обявява за абсолютна истина — в противоречие с неговия диалектичен метод, който руши всяка догматика; това би значило избуялата консервативна страна на Хегеловото учение да задуши неговата революционна страна. А това, което важи за философското познание, важи и за историческата практика. Човечеството, което в лицето на Хегел се е добрало до разработката на абсолютната идея, трябва и в практиката да е напреднало дотам, че да може да прокара тази абсолютна идея в действителността. Значи абсолютната идея не бива да предявява към своите съвременници прекомерно високи практически политически изисквания. По такъв начин ние в края на Хегеловата „Философия на правото“ намираме, че абсолютната идея трябвало да се осъществи в онази съсловна монархия, която Фридрих Вилхелм III така упорито и така напразно обещаваше на своите поданици — значи в ограничено и умерено косвено господство на имотните класи, приспособено към тогавашните немски дребнобуржоазни условия; при това още и по умозрителен път ни се изтъква необходимостта от аристокрация.

Така че самата вътрешна необходимост, присъща на системата, достатъчно обяснява защо един изцяло революционен метод на мислене довежда до твърде кротък политически извод. Специфичната форма на този извод се дължи наистина на това, че Хегел е бил немец и че и на неговата глава — както и на главата на неговия съвременник Гьоте — виси отзад късче филистерска плитка. И Гьоте, както и Хегел — всеки в своята област, — е бил същински олимпийски Зевс, но и двамата никога не са се напълно отърсили от немския филистер в себе си.

Но всичко това не е попречило на Хегеловата система да обхване несравнимо по-обширна област, отколкото всяка друга по-ранна система и да разгърне в тази област такова богатство на

мисълта, което и днес ни хвърля в изумление. Феноменология на духа (която би могла да бъде наречена паралел на ембриологията и палеонтологията на духа, изложение на развоя на индивидуалното съзнание на различните му стъпала, схванато като съкратено възпроизвеждане на стъпалата, през които исторически е преминало човешкото съзнание), логика, философия на природата, философия на духа, а тя пък разработена в нейните отделни исторически подразделения: философия на историята, на правото, на религията, история на философията, естетика и т. н. — във всички тия различни исторически области Хегел се старае да намери и да изтъкне преминаващата нишка на развитието; и тъй като той е бил не само творчески гений, но и човек с енциклопедична образованост, той навсякъде извършва епохални дела. От само себе си се разбира, че по силата на вътрешната необходимост на „системата" той твърде често се вижда принуден да прибягва към онези насилствени конструкции, за които неговите лилипутски противници и до днес дигат такава ужасна врява. Но тези конструкции са само рамката и строителната скеля на неговото дело; ако човек не се спира на тях повече, отколкото е нужно, ако навлезе подълбоко в грандиозната постройка, ще намери неизброими съкровища, които и днес запазват пълната си стойност. У всички философи преходна е тъкмо тяхната „система", и то тъкмо защото тя произлиза от една трайна потребност на човешкия дух: потребността да се преодолеят всички противоречия. Но когато веднаж завинаги бъдат отстранени всички противоречия, ние бихме стигнали до тъй наречената абсолютна истина, световната история би стигнала до своя край, а тя все пак трябва да продължи, въпреки че вече няма да има какво да върши — значи ново, неразрешимо противоречие. Но щом веднаж разберем — и в края на краищата никой друг повече от самия Хегел не ни е помогнал да разберем това, — че да се поставя така задачата на философията, това значи да се поставя за задача на един отделен философ да извърши онова, което само цялото човечество може да извърши в своето постъпателно развитие, щом разберем това, свършено е вече с цялата философия в досегашния смисъл на думата. Оставяме на мира „абсолютната истина", която е недостижима по този път и за всеки отделен човек, и вместо нея преследваме, по пътя на положителните науки и на обобщаването на техните резултати с помощта на диалектическото мислене, достижимите относителни истини. С Хегел изобщо завършва философията — от една страна, защото той по най-грандиозен начин обобщава в своята система цялото ѝ развитие, от друга страна, защото той, макар и несъзнателно, ни показа пътя, който ще ни изведе от то-

зи лабиринт от системи към действително положително познание за света.

Лесно е да се разбере какво огромно въздействие е трябвало да упражни Хегеловата система във философски оцветената атмосфера на Германия. Това бе триумфално шествие, което трая цели десетилетия и не се прекрати и след смъртта на Хегел. Напротив, тъкмо от 1830 г. до 1840 г. „хегелианщината“ доби най-изключително господство и повече или по-малко зарази дори своите противници; тъкмо през това време възгледите на Хегел съзнателно или несъзнателно най-обилно проникваха в най-различните науки и даваха подкваса и на популярната литература, и на всекидневния печат, от които обикновеното „образовано съзнание“ черпи своя мисловен материал. Но тази победа по цялата линия беше само прелюдия на една вътрешна борба.

Взето в своята цялост, учението на Хегел, както видяхме, даваше широк простор за вместването в него на най-различни практически партийни схващания; а в тогавашния теоретически живот на Германия имаха практическо значение преди всичко две неща: религията и политиката. Оня, който държеше предимно на *системата* на Хегел, можеше да бъде доста консервативен и в двете тия области; оня, за когото най-главното нещо беше диалектическият *метод*, можеше в религиозно и политическо отношение да принадлежи към най-крайната опозиция. Самият Хегел, въпреки доста честите избухвания на революционен гняв в неговите съчинения, общо взето, като че ли повече клонеше към консервативната страна; не току-тъй неговата система му е струвала много повече „горчив труд на мисълта“, отколкото неговият метод. Към края на тридесетте години разколът сред школата се проявяваше все повече и повече. Лявото крило, тъй наречените младохегелианци, в борбата срещу правоверните пиетисти и феодалните реакционери полека-лека се отказваха от онази философски-пренебрежителна въздържаност към парливите въпроси на деня, която дотогава бе осигурявала на тяхното учение търпимостта и дори покровителството от страна на държавата. А когато в 1840 г. правоверната лицемерна набожност и феодално-абсолютистичната реакция се възкачиха дори на престола в лицето на Фридрих Вилхелм IV — тогава откритото вземане на страна стана неизбежно. Борбата все още се водеше с философски оръжия, но вече не за абстрактно-философски цели; касаеше се направо за унищожаване на унаследената религия и на съществуващата държава. И ако в „Deutsche Jahrbücher“[315] практическите крайни цели все още се явяваха във философско одеяние, в „Rheinische Zeitung“[316] от 1842 г. младохегелианската школа направо се разкри като фило-

софия на възхождащата радикална буржоазия и се ползваше от философското було само за заблуждаване на цензурата.

Но тогава политиката беше твърде трънлива област и затова главната борба бе насочена против религията; впрочем и това, особено след 1840 г., косвено беше политическа борба. Първият тласък бе даден през 1835 г. от книгата „Животът на Исус“ от Щраус.[317] Против развитата в тази книга теория за възникването на евангелските митове по-сетне се обяви Бруно Бауер, като доказа, че цяла редица евангелски разкази са изфабрикувани от самите им автори. Спорът между двамата се водеше под формата на философска борба между „самосъзнанието“ и „субстанцията“, а въпросът, дали евангелските разкази за чудесата са възникнали по пътя на несъзнателно, традиционно образуване на митове в недрата на общината, или са изфабрикувани от самите евангелисти, беше надут до въпроса, дали в световната история решаваща действуваща сила е „субстанцията“ или „самосъзнанието“; а най-сетне дойде и Щирнер, пророкът на сегашния анархизъм (Бакунин е възприел твърде много от него), и надхвърли суверенното „самосъзнание“ със своя суверенен „единствен“.[318]

Ние няма повече да разглеждаме тази страна на процеса на разложението на хегелианската школа. За нас е по-важно, че повечето от най-решителните младохегелианци по силата на практическите нужди на своята борба срещу положителната религия бяха изтласкани към англо-френския материализъм. А тук те влязоха в конфликт със системата на своята школа. Докато материализмът схваща природата като единствено действителното, в Хегеловата система природата представлява само „отчуждение“ на абсолютната идея, един вид деградация на идеята: у Хегел при всички обстоятелства е първично мисленето и неговият мисловен продукт — идеята, а природата е производното, което изобщо съществува само поради принизяването на идеята. И в това противоречие младохегелианците се лутаха, както можеха.

Но ето че дойде съчинението на Фойербах „Същност на християнството“[319]. То с един удар разпръсна това противоречие, като отново и без забикалки провъзгласи тържеството на материализма. Природата съществува независимо от всяка философия; тя е основата, върху която сме израсли ние, хората, които сами сме продукт на природата; вън от природата и от хората не съществува нищо и висшите същества, създадени от нашата религиозна фантазия, са само фантастично отражение на нашата собствена същност. Хипнозата беше премахната; „системата“ беше разбита и отхвърлена встрани, противоречието беше разрешено с простата констатация, че то съществува само във въображението. — Човек трябва

сам да е преживял освободителното въздействие на тая книга, за да може да добие представа за всичко това. Въодушевлението беше всеобщо: всички изведнаж станахме фойербахианци. В „Светото семейство“[320] човек може да прочете с какъв ентусиазъм Маркс поздрави новия възглед и колко много той — въпреки всички свои критични уговорки — бе повлиян от него.

Дори грешките на книгата допринесоха за нейното въздействие в тогавашния момент. Белетристичният, на места дори надут стил ѝ осигури по-широк кръг читатели и все пак донесе известно освежаване след дългогодишното господство на абстрактната и тъмна хегелианщина. Същото важи и за прекомерното боготворене на любовта, което можеше да бъде извинено, макар и не оправдано, като реакция срещу станалия вече непоносим суверенитет на „чистото мислене“. Но това, което не бива да забравяме, е, че тъкмо за тези две слабости на Фойербах се хвана „истинският социализъм“, който след 1844 г. се разпространяваше в Германия като епидемия и на мястото на научното познание поставяше белетристичната фраза, на мястото на освобождението на пролетариата чрез икономическо преобразуване на производството — освобождаването на човечеството чрез „любовта“, накъсо, затъна в най-отвратителна белетристика и любвеобилност, чийто типичен представител беше г-н Карл Грюн.

Не бива да се забравя още и това: хегеловската школа се беше разложила, но Хегеловата философия не беше критично преодоляна. Щраус и Бауер взеха по една от нейните страни и полемично ги насочиха една срещу друга. Фойербах разби системата и просто я отхвърли встрани. Но още не си се справил с дадена философия, когато просто я обявиш за погрешна. А едно такова грандиозно дело като Хегеловата философия, която е упражнила огромно влияние върху духовното развитие на нацията, не се отстранява с просто игнориране. Тя трябваше да бъде „снета“ в нейния собствен смисъл на думата, т. е. критически да бъде унищожена нейната форма, а да бъде спасено добитото чрез нея ново съдържание. По-долу ще покажем как бе сторено това.

Но междувременно революцията от 1848 г. също тъй безцеремонно избута встрани цялата философия, както Фойербах беше избутал своя Хегел. А с това и самият Фойербах беше изтикан на заден план.

II

Големият основен въпрос на всяка философия, а особено на по-новата, е въпросът за отношението на мисленето към битието. Още от твърде ранни времена, когато хората, нямайки още какво и да е понятие за строежа на собственото си тяло и под подтика на сновидения*, дошли до представата, че тяхното мислене и чувствуване не е дейност на тяхното тяло, а на някаква отделна душа, която обитавала това тяло и го напускала при смъртта — още от тези времена хората е трябвало да се замислят за отношението на тази душа към външния свят. Ако тя при смъртта се отделя от тялото и продължава да живее — тогава няма никакъв повод да ѝ се измисля някаква отделна смърт; така е възникнала представата за безсмъртието на душата, което на онова стъпало на развитие съвсем не е изглеждало като утеха, а като неотклонима съдба и твърде често — както у гърците — като истинско нещастие. Не религиозната потребност от утеха е довеждала навсякъде до скучната фантазия за личното безсмъртие, а произтичащото от общата ограниченост на хората затруднение къде да дянат душата — чието съществуване те веднаж вече са приели — след смъртта на тялото. По съвсем същия начин, чрез олицетворяване на природните сили, възникнали първите богове, които при понататъшното развитие на религиите все повече и повече приемали

* И в днешно време у диваци и по-низши варвари още е разпространена представата, че явяващите се насън хора са души, които временно напускат тялото; затова действителният човек се държи отговорен и за действията, които неговият сънуван образ е извършил спрямо сънуващия. Това напр. е наблюдавал Им Турн през 1884 г. у индианците в Гвиана.[321]

извънсветовен облик, докато най-после в процеса на абстрахиране — почти бих искал да кажа: дестилиране, — напълно естествен в хода на духовното развитие, от многото повече или по-малко ограничени и взаимно ограничаващи се богове в главите на хората възникнала представата за единния, изключителен бог на монотеистичните религии.

Така че и корените на най-върховния въпрос на цялата философия — въпроса за отношението на мисленето към битието, на духа към природата, — както и корените на всяка религия, се намират в ограничените и невежествени представи на дивашкия период. Но този въпрос е можал да бъде поставен в цялата му острота, да добие пълното си значение едва след като европейското човечество се пробудило от дългия зимен сън на християнското средновековие. Въпросът за отношението на мисленето към битието, който впрочем е играл голяма роля и в средновековната схоластика, въпросът за това, кое е първичното: духът или природата — този въпрос въпреки църквата взе по-остра форма: бог ли е създал света, или светът съществува от вечни времена?

Според това, как отговаряли на този въпрос, философите се разделили на два големи лагера. Онези, които твърдели, че духът е съществувал преди природата, значи при последна сметка приемали някакъв вид сътворяване на света (а у философите, напр. у Хегел, това сътворяване е още по-объркано и по-нелепо, отколкото в християнството), образували лагера на идеализма. Другите, които разглеждали природата като първичното, принадлежат към различните школи на материализма.

Първоначално двата израза: идеализъм и материализъм, не означават нищо друго и ние тук ги употребяваме само в този смисъл. По-долу ще видим каква обърканост се получава, когато човек им придаде по-друго значение.

Но въпросът за отношението на мисленето към битието има и друга страна: как нашите мисли за окръжаващия ни свят се отнасят към самия този свят? В състояние ли е нашето мислене да познае действителния свят, в състояние ли сме ние в нашите представи и понятия за действителния свят да дадем вярно отражение на действителността? На философски език този въпрос се нарича въпрос за идентичността на мислене и битие и грамадното мнозинство от философите отговарят на него положително. Напр. у Хегел този положителен отговор се разбира от само себе си; защото това, което ние познаваме в действителния свят, е тъкмо неговото мисловно съдържание, е онова, което прави от света едно постепенно осъществяване на абсолютната идея, която абсолютна идея е съществувала някъде от вечни времена, независимо

от света и вън от света; а от само себе си се разбира, че мисленето може да познае едно съдържание, което още от самото си начало е съдържание на мисълта. Също така се разбира, че това, което трябва да бъде доказано, тук тихомълком се съдържа още в предпоставката. Но това ни най-малко не пречи на Хегел от своето доказателство за идентичността на мислене и битие да прави извода, че тъй като за неговото мислене неговата философия е правилна, тя била и единствено правилната философия и че идентичността на мисленето и битието трябва да се изрази в това — човечеството веднага да пренесе неговата философия от теорията в практиката и да преустрои целия свят съобразно с Хегеловите принципи. Тази илюзия е присъща както на него, така и на почти всички други философи.

Но наред с това има редица други философи, които оспорват възможността за познаване на света или поне за изчерпателното му познаване. Към тях спадат измежду по-новите философи Юм и Кант и те са играли твърде значителна роля във философското развитие. Решаващите изказвания за опровергаване на това схващане са направени още от Хегел, доколкото това е било възможно от идеалистическа гледна точка; материалистическите добавки на Фойербах са повече остроумни, отколкото дълбоки. Най-решаващото опровержение на тези, както и на всички други философски приумици е практиката, а именно експериментът и производството. Ако можем да докажем правилността на своето схващане за дадено природно явление, като сами произведем това явление, като го предизвикаме от неговите условия и на това отгоре го заставим да служи на нашите цели — това туря край на Кантовото неуловимо „нещо в себе си“. Химическите вещества, произвеждани в растителните и животинските тела, оставаха такива „неща в себе си“, докато органичната химия започна да ги изготвя едно подир друго; с това „нещото в себе си“ се превърна в нещо за нас, като напр. багрилното вещество на крапа — ализарина, който вече не получаваме от корените на отглеждания на полето крап, а — много по-евтино и по-просто — от каменовъглен катран. Коперниковата слънчева система в продължение на триста години си оставаше хипотеза, за правилността на която човек би могъл да заложи сто, хиляда, десет хиляди срещу едно — но все пак хипотеза; но когато Леверие въз основа на дадените от тази система данни не само доказа, че трябва да съществува още една, неизвестна планета, но и изчисли мястото, където тази планета трябва да се намира на небето, и когато Гале наистина намери тази планета[322], Коперниковата система беше доказана. И ако все пак неокантианците се опитват да съживят Кантовото схва-

щане в Германия, а агностиците — Юмовото в Англия (където то никога не е напълно умирало), това — предвид на обстоятелството, че теорията и практиката отдавна вече са спровергали тези схващания — в научно отношение представлява регрес, а на практика е само срамежлив начин тайно да се възприеме материализмът, но пред света той да се отрича.

Но през този дълъг период от Декарт до Хегел и от Хобс до Фойербах съвсем не само силата на чистата мисъл е тласкала напред философите, както те са си въобразявали. Напротив. Това, което в действителност ги е тласкало напред, е преди всичко могъщият и все по-бързо устремен напредък на природознанието и на промишлеността. При материалистите това изпъква на повърхността, но и идеалистическите системи все повече и повече се изпълвали с материалистическо съдържание и се стремели пантеистически да примирят противоположността между дух и материя; така че в края на краищата Хегеловата система по метод и по съдържание представлява идеалистически поставен надолу с главата материализъм.

С това става понятно защо Щарке в своята характеристика на Фойербах най-напред разглежда неговата позиция към този основен въпрос за отношението между мислене и битие. След кратко въведение, в което на ненужно философски-тежък език се описват възгледите на предишните философи, особено на тези след Кант, и в което Хегел — поради това, че авторът твърде формалистично се залавя за някои места от неговите съчинения — не получава оценката, която заслужава, следва подробно изложение на хода на развитието на самата Фойербахова „метафизика", както той следва от реда на съответните съчинения на този философ. Това изложение е направено усърдно и прегледно, само че — както и цялата книга — е отегчено с един съвсем не навсякъде неизбежен баласт от философски изрази, който е още понеприятен поради това, че авторът не се придържа към възприетите от дадена школа или дори от самия Фойербах изрази, а смесва изрази от най-различни — главно от ширещите се сега и наричащи се философски направления.

Ходът на развитието на Фойербах е ход на развитието на един — макар и никога съвсем ортодоксален — хегелианец към материализма, развитие, което на определено стъпало довежда до пълно скъсване с идеалистическата система на неговия предшественик. В края на краищата с непреодолима сила го овладява съзнанието, че Хегеловото предсветовно съществуване на „абсолютната идея", „предсъществуването на логическите категории" още преди появата на света не е нищо друго освен фантастичен оста-

тък от вярата в някакъв извънсветовен творец; че веществeният, сетивно възприемаем свят, към който спадаме и самите ние, е единствено действителният свят и че нашето съзнание и мислене, колкото и да изглежда свръхсетивно, е продукт на един веществен, телесен орган — на мозъка. Не материята е продукт на духа, а самият дух е само най-висш продукт на материята. Естествено това е чист материализъм. Но стигнал дотук, Фойербах се стъписва. Той не може да преодолее привичния философски предразсъдък — предразсъдъка не против същината, а против името на материализма. Той казва:

„За мен материализмът е основата на сградата на човешката същност и на човешкото знание; но за мене той не е това, което е за физиолога, за природоизследователя в по-тесния смисъл на думата, като напр. Молешот, и което той за тях е по необходимост, въз основа на тяхното становище и на тяхната специалност — самата сграда. Назад погледнато, аз съм напълно съгласен с материалистите — но не и напред."[323]

Тук Фойербах смесва материализма като общ мироглед, почиващ на определено схващане на отношението между материя и дух, с особената форма, в която този мироглед се е изразявал на определено историческо стъпало, а именно в 18 век. Нещо повече, той го смесва с опошления, вулгаризиран облик, в който материализмът на 18 век днес продължава своето съществуване в главите на природоизследователи и лекари и в който през петдесетте години го проповядваха странствуващите проповедници Бюхнер, Фохт и Молешот. Но както идеализмът е преминал през редица стъпала на развитие, така и материализмът. Той трябва да променя своята форма с всяко епохално откритие дори в областта на природните науки; а откак и историята бе подложена на материалистическо разглеждане — и тук се открива нов път за развитието на материализма.

Материализмът на миналия век е бил предимно механически, защото измежду всички науки тогава е била стигнала до известна завършеност само механиката, и то само механиката на твърдите (земни и небесни) тела, накъсо — механиката на тежестта. Химията съществувала все още в своя детински, флогистонов вид. Биологията била още в пелените си; растителният и животинският организъм били изследвани само в груби линии и били обяснявани с чисто механични причини; както животното било машина в очите на Декарт, също тъй и човекът бил машина в очите на материалистите от 18 век. Това изключително приложение на мащаба на механиката върху процеси, които имат химичен и органичен характер и при които законите на механиката наистина също така действуват, но са изтикани на по-заден план от други, по-висши

закони, образува първата специфична, но неизбежна за времето ограниченост на класическия френски материализъм.

Втората специфична ограниченост на този материализъм се състояла в неговата неспособност да схване света като процес, **като такава материя, която се намира в непрекъснато историческо преобразуване.** Това отговаряло на тогавашното състояние на природознанието и на свързания с това метафизически, т. е. антидиалектически начин на философско мислене. Природата — това са знаели — се намира във вечно движение. Но според тогавашната представа това движение също тъй вечно се въртяло в кръг и затова не мръдвало от мястото си; то предизвиквало винаги все същите резултати. Тогава тази представа е била неизбежна. Кантовата теория за възникването на слънчевата система е била току-що изградена и все още се смятала само за куриоз. Историята на възникването на земята, геологията, била още съвършено непозната, а представата, че сегашните живи природни твари са резултат на дълго еволюционно развитие от простото към по-сложното, тогава изобщо не е могла да бъде научно установена. Така че неисторическият възглед върху природата е бил неизбежен. За този неисторически възглед толкова по-малко може да се прави упрек на философите на 18 век, тъй като той се среща и у Хегел. У него природата, като просто „отчуждение" на идеята, не е способна на никакво развитие във времето, а може само да разпростира своето многообразие в пространството, така че тя поставя едновременно и едно до друго всички съдържащи се в нея стъпала на развитие и е осъдена на вечно повторение на все едни и същи процеси. И тази безсмислица за развитие в пространството, но вън от времето — основното условие за всяко развитие — Хегел натрапва на природата тъкмо по времето, когато били разработвани геологията, ембриологията, растителната и животинската физиология и органичната химия и когато навсякъде въз основа на тези нови науки се появявали гениални догадки за по-сетнешната еволюционна теория (напр. Гьоте и Ламарк). Но така повелявала неговата система и затова заради системата методът трябвало да измени на самия себе си.

Същото неисторическо схващане важело и в областта на историята. Тук погледът е бил прикован към борбата против остатъците от средновековието. На средновековието гледали като на просто прекъсване на историята от хилядогодишното всеобщо варварство; никой не виждал големия прогрес, постигнат през средновековието: разширяването на културната област на Европа, възникналите в нея една до друга жизнеспособни велики нации, най-после — огромните технически успехи на 14 и 15 век. А с това се

лишили от възможността да стигнат до правилно схващане за великата историческа взаимовръзка и историята в най-добрия случай служела като сборник от примери и илюстрации за нуждите на философите.

Вулгаризаторите, които като амбулантни търговци през петдесетте години пласираха материализма в Германия, по никакъв начин не надминаха този предел на ученията на своите учители. Всички успехи на природознанието, постигнати оттогава насам, им служеха като нови доказателства против съществуването на твореца на вселената; и наистина, в кръга на тяхната търговийка съвсем не влизаше и задачата за по-нататъшно развитие на теорията. И ако идеализмът си беше изпял песента и беше смъртно ранен от революцията през 1848 г., той поне имаше удовлетворението, че по това време материализмът беше паднал още по-ниско. Фойербах имаше пълно право, когато отказваше да поеме отговорност за този материализъм; но той не биваше да смесва учението на пътуващите проповедници с материализма изобщо.

Впрочем тук трябва да отбележим две неща. Първо, и през времето, докато беше жив Фойербах, природознанието все още се намираше в оня буен ферментационен процес, който едва през последните 15 години получи своя избистрящ, относителен завършък; нов материал за познанието беше събран в досега небивали размери, но едва в последно време стана възможно установяването на взаимната връзка, а с това и на порядък в този хаос от трупащи се едно след друго открития. Наистина Фойербах доживя до трите решаващи открития — откриването на клетката, превръщането на енергията и назованата с името на Дарвин еволюционна теория. Но можел ли е усамотеният на село философ достатъчно да следи науката, за да бъде в състояние напълно да оцени открития, които тогава самите природоизследователи все още отчасти оспорваха, отчасти не умееха да използват, както трябва? Вината за това пада единствено върху жалките немски условия, при които катедрите по философия бяха монополизирани от умуващи еклектични буквоеди, докато Фойербах, който безкрайно много ги надвишаваше, беше принуден да се поселячи и да мухляса в едно малко селце. Така че Фойербах не е виновен за това, че му е останало недостъпно вече възможното историческо схващане за природата, което премахва цялата едностранчивост на френския материализъм.

Но, второ, Фойербах има пълно право, че чисто природонаучният материализъм наистина е „основа на сградата на човешкото знание, но не и самата сграда". Защото ние не живеем само в при-

родата, а и в човешкото общество, което не по-малко от природата има своя история на развитие и своя наука. Следователно задачата се състоеше в това, науката за обществото, т. е. съвкупността от тъй наречените исторически и философски науки, да бъде съгласувана с материалистическата основа и да бъде преустроена съобразно с тази основа. Но на Фойербах не беше съдено да стори това. Тук той въпреки „основата" остана в плен на традиционните идеалистически окови, и това нещо той сам признава с думите: „Назад погледнато, аз съм напълно съгласен с материалистите — но не и напред." А тук, в областта на обществото, именно Фойербах не мръдна „напред", не надрасна своето становище от 1840 и 1844 г., и то пак главно вследствие на своето отшелничество, което го заставяше — него, който от всички философи беше най-склонен да търси общество — да разработва своите мисли в своята самотна глава, а не в дружески или враждебни срещи с други хора от неговия калибър. По-късно подробно ще видим колко много си остава той идеалист в тази област.

Тук трябва още да се отбележи, че Щарке търси идеализма на Фойербах не където трябва.

„Фойербах е идеалист, той вярва в напредъка на човечеството" (стр. 19.) — „Все пак основата, фундаментът на цялото си остава идеализмът. Реализмът само ни предпазва от заблужденията, когато следваме своите идеални стремления. Нима състраданието, любовта и въодушевлението за истината и справедливостта не са идеални сили?" (Стр. VIII.)

Първо, тук е наречено идеализъм само преследването на идеални цели. Но те по необходимост са свързани най-многото с Кантовия идеализъм и с неговия „категоричен императив"; но сам Кант е нарекъл своята философия „трансцендентален идеализъм" съвсем не защото в нея става въпрос и за нравствени идеали, а по съвсем други причини — нещо, което ще си спомни и Щарке. Предразсъдъкът, че при философския идеализъм ставало въпрос за вярата в нравствени, т. е. в обществени идеали, е възникнал вън от философията, у немския филистер, който от стихотворенията на Шилер научава наизуст малкото необходими му трохи от философско образование. Никой не е разкритикувал по-остро безсилния Кантов „категоричен императив" (безсилен, защото иска невъзможното и значи никога не може да стигне до нещо действително), никой не е осмивал по-жестоко насажданата от Шилер филистерска склонност да се мечтае за неосъществими идеали (виж напр. „Феноменология"[324]) от завършения идеалист Хегел.

Но, второ, неизбежно е това обстоятелство, че всичко, което вълнува даден човек, трябва да премине през неговата глава —

дори и яденето и пиенето, които започват вследствие на почувствувания от главата глад и жажда и привършват пак вследствие на също тъй почувствуваното от главата насищане. Въздействията на външния свят върху човека се отпечатват в неговата глава, отразяват се в нея като чувства, мисли, нагони, волеизявления — накъсо, като „идеални стремления", и в този си вид се превръщат в „идеални сили". И ако човек става идеалист само вследствие на обстоятелството, че изобщо се отдава на „идеални стремления" и признава върху себе си влиянието на „идеални сили", тогава все-ки що-годе нормално развит човек е идеалист по природа, и в такъв случай как тогава може да има по света материалисти?

Трето, убеждението, че човечеството, поне в сегашния момент, общо взето се движи напред, няма абсолютно нищо общо с противоположността между материализъм и идеализъм. Френските материалисти почти фанатично са се придържали към това убеждение, не по-малко от деистите[325] Волтер и Русо, и често пъти са му принасяли най-големи лични жертви. Ако някой изобщо е посвещавал целия си живот на „въодушевлението за истината и справедливостта" — в добрия смисъл на тези думи, — това е бил напр. Дидро. Така че ако Щарке обявява всичко това за идеализъм — това доказва само, че за него е загубила всякакъв смисъл думата материализъм и цялата противоположност между двете направления.

Фактически тук Щарке прави — макар и може би несъзнателно — непростима концесия на филистерския предразсъдък спрямо думата материализъм, насаден от многогодишното попско охулване на материализма. Под материализъм филистерът разбира лакомия, пиянство, похот, плътски наслади, надменност, алчност за пари, скъперничество, егоизъм, ламтеж за печалби и за борсови спекулации — накъсо, всички ония гадни пороци, на които той сам тихомълком се отдава; а под идеализъм — вярата в добродетелта, любовта към цялото човечество и изобщо в един „по-добър свят", с което той се надува пред другите, но сам вярва в него най-много докато преживее главоболието или банкрута, които с необходимост следват обичайните му „материалистически" ексцеси, като при това пее любимата си песен: Какво е човекът? Полуживотно, полуангел.

Инак Щарке полага много усилия да защити Фойербах от нападките и ученията на разните доценти, които днес в Германия се ширят под името философи. За хора, които се интересуват от тези изтърсаци на класическата немска философия, това сигурно е важно; на самия Щарке може да се е струвало необходимо. Но ние ще пощадим читателя.

III

Действителният идеализъм на Фойербах проличава, щом стигнем до неговата философия на религията и неговата етика. Той съвсем не иска да премахне религията — той иска да я усъвършенствува. Самата философия трябва да се разтвори в религията.

„Периодите на човечеството се различават един от друг само по промените в религията. Едно историческо движение достига до истински дълбини само когато проникне в сърцето на човека. Сърцето не е форма на религията, така че тя да трябва да се съдържа и в сърцето; то е същността на религията[326]" (цитирано у Щарке, стр. 168).

Според Фойербах религия е емоционалното, сърдечното отношение между човек и човек, което досега търсело своята истинност в едно фантастично отражение на действителността — чрез посредството на един или много богове, фантастични отражения на разни човешки качества, — а сега направо и непосредствено намира своята истинност в любовта между „аз" и „ти". По този начин у Фойербах половата любов в края на краищата остава една от най-висшите, ако не и най-висшата форма на изповядване на неговата нова религия.

Но емоционални отношения между хората, особено пък и между двата пола, са съществували, откак съществуват хора. По-специално половата любов през последните 800 години се е утвърдила така здраво и е завоювала такова място, че през това време се е превърнала в задължителната ос, около която се върти цялата поезия. Съществуващите положителни религии са се ограничавали само с това, че придават висшата благословия на държавната урегулировка на половата любов, т. е. на брачното законода-

телство, и могат утре да изчезнат до една, без да се внесе ни най-малка промяна в практиката на любовта и на дружбата. Така, във Франция от 1793 г. до 1798 г. християнската религия фактически е била изчезнала до такава степен, че дори сам Наполеон не могъл да я въведе отново, без да срещне противодействие и трудности, а при това през този период не възникнала никаква потребност от заместването ѝ с нещо от рода на новата религия на Фойербах.

Идеализмът на Фойербах тук се състои в това, че той не взема почиващите на взаимно влечение отношения между хората — половата любов, приятелството, състраданието, пожертвувателността и т. н. — просто като това, което те са сами по себе си, без всякакви свързани с тях реминисценции за някаква особена религия, която и според него принадлежи на миналото, а твърди, че те щели да придобият пълната си валидност едва когато с названието „религия" им се придаде ореол. За него главното не е там, че тези чисто човешки отношения съществуват, а че на тях трябвало да се гледа като на новата, истинската религия. Те можели да бъдат сметнати за пълноценни само когато носят печата на религията. Думата религия иде от глагола religare* и първоначално означава връзка. Значи всяка връзка между двама души е религия. Такива етимологически фокуси образуват последното средство на идеалистическата философия. На думата се приписва не онова значение, което тя е получила в историческия развой на своята действителна употреба, а това, което тя би трябвало да означава според своя произход. И затова се превъзнасят като „религия" и половата любов, и половите връзки, само и само да не изчезне от езика думата религия, така скъпа за идеалистическите възпоминания. Точно тъй говореха през четиридесетте години парижките реформисти от направлението на Луи Блан, които също така можеха да си представят човека без религия само като някакво чудовище и ни казваха: „Donc, l'athéisme c'est votre religion!"** И когато Фойербах иска да изгради истинската религия върху основата на един по същество материалистически възглед за природата, това е все едно да смятаме съвременната химия за истинската алхимия. Щом като религията може да съществува и без бог, и алхимията може да съществува без философския камък. Впрочем между религията и алхимията съществува много тясна връзка. Философският камък има множество богоподобни свойства и египетско-гръцките алхимици от първите два века на нашата ера имат пръст

* — свързвам. *Ред.*

** — „Значи атеизмът е вашата религия!" *Ред.*

в разработката на християнското учение — както доказват данните, посочени у Коп и Бертло.

Съвсем погрешно е твърдението на Фойербах, че „периодите на човечеството се различават един от друг само по промените в религията“. Големи исторически поврати са били *съпровождани* от промени в религията само доколкото става дума за трите световни религии, които са съществували досега: будизма, християнството, исляма. Старите стихийно възникнали племенни и национални религии не са имали пропаганден характер и загубили всяка съпротивителна сила, щом била сломена самостоятелността на тези племена и народи; при германите дори е бил достатъчен простият допир с разпадащата се Римска световна империя и с токущо възприетата от нея християнска световна религия, която отговаряла на икономическия, политическия и идейния строй на Римската империя. Само във връзка с тези повече или по-малко изкуствено възникнали световни религии, особено във връзка с християнството и исляма, може да се каже, че по-общите исторически движения придобиват религиозен облик. Но дори в сферата на разпространението на християнството при революции от истински универсално значение този религиозен облик се ограничава само до първите стъпала на борбата на буржоазията за освобождение — от 13 до 17 век, и при това той не се обяснява, както мисли Фойербах, със сърцето на човека и с неговата потребност от религия, а с цялата предходна история на средновековието, което е познавало само една форма на идеология: религията и теологията. Но когато в 18 век буржоазията вече била достатъчно заякнала, за да създаде своя собствена идеология, отговаряща на нейното класово положение — тогава тя направила своята велика и окончателна революция — френската революция, като апелирала изключително към юридически и политически идеи и обръщала внимание на религията само доколкото тя ѝ преграждала пътя. Но при това и на ум не ѝ минавало на мястото на старата религия да постави някаква нова религия; известен е неуспехът на Робеспиер в това отношение.

Днешното, почиващо на класови противоположности и на класово господство общество, в което сме принудени да живеем, и без това твърде много стеснява възможността за чисто човешки чувства в отношенията ни към другите хора, така че нямаме никакво основание още повече да си стесняваме тази възможност, като издигаме тези чувства в религия. Също така практикуваната днес историография вече достатъчно много е замъглила, особено в Германия, разбирането на великите исторически класови борби, така че нямаме никаква нужда да правим това разбиране съвсем

невъзможно, като превръщаме историята на тези борби в прост придатък към църковната история. Още тук проличава колко сме се отдалечили ние днес от Фойербах. Сега просто е невъзможно повече да се четат и „най-хубавите пасажи" от неговите съчинения, които превъзнасят тази нова религия на любовта.

Единствената религия, която Фойербах подлага на сериозно изследване, е християнството, основаната върху монотеизма световна религия на западния свят. Той изтъква, че християнският бог е само фантастичен рефлекс, отражение на човека. Но и самият този бог е продукт на продължителен процес на абстрахиране, концентрирана квинтесенция на множество предишни племенни и национални богове. Съобразно с това и човекът, чието отражение е този бог, не е действителен човек, а също така квинтесенция на множество действителни хора, абстрактен човек, значи сам е също така мисловен образ. Същият този Фойербах, който на всяка крачка проповядва сетивност, потъване в конкретното, в действителността, става напълно абстрактен, щом почне да говори не за половите, а за някакви други отношения между хората.

Той вижда само една страна на тези отношения: морала. И тук пак ни поразява изумителната бедност на Фойербах в сравнение с Хегел. Хегеловата етика, или учение за нравствеността, е философията на правото и обхваща: 1) абстрактното право, 2) моралността, 3) нравствеността, която на свой ред съдържа: семейството, гражданското общество, държавата. Колкото е идеалистическа тук формата, толкова е реалистично съдържанието. Тук наред с морала е включена и цялата област на правото, на икономиката, на политиката. А у Фойербах е тъкмо обратното. По форма той е реалистичен, тъй като за отправна точка взема човека; но за света, в който живее този човек, у него няма абсолютно нито дума, и затова този човек винаги остава все същият абстрактен човек, който фигурира и във философията на религията. Този човек просто не е роден от майчина утроба, а като пеперудка от пашкул е излетял от бога на монотеистичните религии и затова не живее в действителен, исторически възникнал и исторически определен свят; той наистина общува с други хора, но всеки друг човек е също тъй абстрактен, както и той сам. Във философията на религията поне имахме пред себе си мъж и жена — но в етиката изчезва и това последно различие. Наистина у Фойербах съвсем рядко се срещат изрази като:

„В дворец човек мисли по-иначе, отколкото в колиба."[327] — „Когато от глад, от мизерия нямаш никакви хранителни вещества в тялото си — тогава и в главата ти, в твоите чувства и в твоето сърце няма храна за морала."[328] — „Политиката трябва да стане наша религия"[329] и т. н.

Но Фойербах никак не знае как да използва тези изрази, те си остават голи фрази и дори Щарке се вижда принуден да признае, че за Фойербах политиката е била недостъпна област, а

„науката за обществото, социологията — terra incognita*"[330].

Също тъй плосък изглежда той в сравнение с Хегел и при разглеждането на противоположността между добро и зло.

„Някои си мислят — пише Хегел, — че казват голяма мъдрост, когато казват: човек по природа е добър; но те забравят, че много по-голяма мъдрост се крие в думите: човек по природа е зъл."[331]

У Хегел злото е формата, в която се изразява движещата сила на историческото развитие. При това тук се крие двояк смисъл: от една страна — че всеки нов напредък по необходимост се явява като светотатство спрямо някаква светиня, като бунт против стария, умиращ порядък, на който навикът е придал облик на нещо свещено, а от друга страна — че от появата на класовите противоположности тъкмо лошите човешки страсти, алчността и властолюбието, са станали лостовете на историческото развитие. Историята на феодализма и на буржоазията е непрекъснато доказателство за това. Но на Фойербах и на ум не му идва да изследва историческата роля на злото в морален смисъл. Изобщо за него историята е неудобна и досадна област. Дори неговият израз:

„Когато човек произлязъл от недрата на природата, той също така е бил само чисто природно същество, а не човек. Човекът е продукт на човека, на културата, на историята"[332]

— дори този израз у него остава съвсем безплоден.

От всичко това става ясно, че изказванията на Фойербах относно морала могат да бъдат само крайно мършави. Нагонът към щастие бил вроден у човека и затова трябвало да образува основата на всеки морал. Но нагонът към щастие бил подложен на двояка корекция. Първо, от страна на естествените последици от нашите постъпки: след пиянството настъпва махмурлук, след прекаляване по привичка — болест. Второ, от страна на техните обществени последици: ако ние не уважаваме същия нагон към щастие у другите хора, те се бранят и смущават нашия собствен нагон към щастие. От това следва, че за да задоволяваме своя нагон, ние трябва да бъдем в състояние правилно да преценяваме последиците от своите постъпки, а, от друга страна, сме длъжни да признаваме равноправието на съответния нагон у другите хора. Така че разумно самоограничаване по отношение на самите нас

* — неизвестна земя. *Ред.*

и любов — пак любов! — в отношенията ни с другите хора — това са основните правила на Фойербаховия морал, от които се извличат всички други негови правила. И нито най-остроумните изказвания на Фойербах, нито най-големите похвали на Щарке могат да прикрият празнотата и плиткостта на тези няколко положения.

С това, че даден човек се занимава със себе си, той само в твърде изключителни случаи, и то съвсем не в своя изгода и в изгода на другите хора, задоволява своя нагон към щастие. Напротив, този нагон изисква общуване с външния свят, средства за своето задоволяване — т. е. храна, индивид от другия пол, книги, разговори, спорове, дейност, предмети за потребление и за обработка. Фойербаховият морал или приема като предпоставка, че тези средства и предмети за задоволяване на нагона направо са на разположението на всеки човек, или пък дава на човека само добри, но неприложими съвети и значи не струва и лула тютюн за хората, които са лишени от тези средства. А и сам Фойербах направо казва това:

„В дворец човек мисли по-иначе, отколкото в колиба. Когато от глад, от мизерия нямаш никакви хранителни вещества в тялото си — тогава и в главата ти, в твоите чувства и в твоето сърце няма храна за морала."

А по-добре ли стои работата с еднаквото право и на другите хора при задоволяването на нагона към щастие? Фойербах издига това искане в абсолютно, като валидно за всички времена и обстоятелства. Но откога важи то? Нима някога в древността между роби и господари или през средновековието между крепостни селяни и барони е ставало и дума за равноправие на нагона към щастие? Нима нагонът на потиснатата класа към щастие не е бивал жестоко и „на законно основание" принасян в жертва пред същия нагон на господствуващата класа? — Да, но това било неморално, а сега равноправието било признато. — Признато на думи, след като буржоазията в своята борба против феодалния строй и за развитие на капиталистическото производство била принудена да премахне всички съсловни, т. е. лични, привилегии и да въведе отначало частноправното, а след това постепенно и държавноправното, юридическото равноправие на личността. Но нагонът към щастие много малко може да се подхранва с идеални права, а се храни главно с материални средства; и ето капиталистическото производство има грижата на грамадното мнозинство от равноправните личности да се падне само това, което е необходимо да преживяват. Така че ако капитализмът изобщо някак уважава равноправието на нагона към щастие у мнозин-

ството хора — това едва ли е в по-голям размер, отколкото са го уважавали робството и крепостничеството. А да не би да е по-добро положението в областта на духовните средства за постигане на щастието, при средствата за образование? Нима дори „даскалът от Садова“[333] не е митична личност?

Нещо повече. Според Фойербаховата теория за морала фондовата борса е най-високият храм на нравствеността — стига само човек винаги да спекулира както трябва. Ако моят нагон за щастие ме отведе в борсата и там аз така правилно преценя последиците от своите постъпки, че те ми донесат само приятни неща и никаква загуба, т. е. ако аз винаги печеля, тогава предписанието на Фойербах е изпълнено. При това аз по този начин не се бъркам в равноправния нагон към щастие на някое друго лице, защото и другият е отишъл в борсата също тъй доброволно, както и аз, и при сключването на спекулативната сделка с мен също тъй добре е следвал своя нагон към щастие, както аз съм следвал своя. А ако той загуби парите си, именно с това ще бъде доказана безнравствеността на неговата постъпка, тъй като тя е била зле преценена и когато аз сам му налагам заслуженото наказание, бих могъл дори като някакъв съвременен Радамант да се бия в гърдите. На борсата царува и любовта, стига тя да не е само сантиментална фраза, защото всеки намира у другия задоволяването на своя нагон към щастие, а тъкмо това се иска от любовта и тъкмо в това тя се проявява на практика. И когато аз чрез правилно предвиждане на последиците от своите действия играя успешно на борсата, аз изпълнявам и най-строгите изисквания на Фойербаховия морал, а на това отгоре ставам и богат човек. С други думи, Фойербаховият морал е скроен по мярката на днешното капиталистическо общество, дори той сам да не желае или да не подозира това.

А любовта! — Да, у Фойербах любовта винаги и навсякъде е чудотворният бог, който трябва да помага при всички трудности на практическия живот — и то в общество, разделено на класи с диаметрално противоположни интереси. А с това от философията изчезва и последният остатък от нейния революционен характер и остава само старата песен: обичайте се един друг, хвърляйте се в обятията си без разлика на пол и на съсловие — нелепости за всеобщо примирение!

Накъсо казано, и с Фойербаховата теория за морала става същото, както и с всичките ѝ предшественички. Тя е кроена за всички времена, за всички народи, за всички състояния, и тъкмо затова тя никога и никъде не е приложима и по отношение на действителния свят си остава също тъй безпомощна, както и

Кантовият категоричен императив. В действителност всяка класа, дори всяка отделна професия си има свой собствен морал и нарушава и него, където може да стори това безнаказано, а любовта, която трябвало да обединява всички, се проявява във войни, свади, съдебни процеси, домашни кавги, бракоразводи и по възможност в най-голямо експлоатиране на едни от други.

Но как е било възможно този могъщ тласък, даден от Фойербах, да остане така безплоден за него самия? Просто поради това, че Фойербах не можа да намери пътя от така смъртно мразеното от него царство на абстракциите към живата действителност. Той с всички сили се вкопчва за природата и за човека; но у него природата и човекът остават само думи. Той не знае да ни каже нищо определено нито за действителната природа, нито за действителния човек. Но от абстрактния Фойербахов човек може да се премине към действителните живи хора само когато те бъдат разглеждани в тяхната историческа дейност. Но Фойербах се противопоставяше на това и затова 1848 година, която той не разбра, означаваше за него само окончателно скъсване с действителния свят, оттегляне в усамотение. Вината за това пак пада главно върху немските обществени отношения, които го доведоха до такъв жалък край.

Но крачката, която Фойербах не направи, все пак трябваше да бъде направена; култът на абстрактния човек, който [култ] образуваше ядката на Фойербаховата нова религия, трябваше да бъде заменен с науката за действителните хора и за тяхното историческо развитие. Това по-нататъшно развитие на Фойербаховото становище отвъд пределите на Фойербаховата философия бе започнато от Маркс през 1845 г. в книгата „Светото семейство“.

IV

Щраус, Бауер, Щирнер, Фойербах — това бяха издънки на Хегеловата философия, доколкото не напущаха почвата на философията. След като написа „Животът на Исус“ и „Догматика“[334], Щраус се занимаваше вече само с философска и църковноисторическа белетристика по маниера на Ренан; Бауер постигна нещо само в областта на историята на възникването на християнството, но тук поне нещо значително; Щирнер си остана куриоз дори и след като Бакунин го съчета с Прудон и нарече това съчетание „анархизъм“; само Фойербах беше значителен като философ. Но той не само че не можа да прекрачи границите на философията, която уж била наука на науките, витаеща над всички отделни науки и свързваща ги в едно, не само че тя за него си остана недосегаема светиня — но той и като философ се спря насред път, беше долу материалист, а горе идеалист; той не преодоля Хегел с критика, а просто го отхвърли встрани като нещо негодно за употреба, докато сам, сравнен с енциклопедическото богатство на Хегеловата система, не успя да даде нищо положително, освен една надута религия на любовта и един мършав, безсилен морал.

Но при разложението на хегелианската школа възникна и едно друго направление — единственото, което наистина даде плодове, и това направление е свързано главно с името на Маркс.*

* Тук нека ми бъде позволено едно лично обяснение. През последно време неведнаж изтъкваха моя дял в тази теория, така че аз съм принуден тук да кажа няколко думи, които ще изчерпят този въпрос. Аз не мога да отрека, че както преди, така и през време на своята четиридесетгодишна съвместна работа с Маркс съм имал известно самостойно участие както при обосноваването,

И тук скъсването с Хегеловата философия се извърши чрез връщане към материалистическото становище. Това значи, че привържениците на това направление решиха да схващат действителния свят — природата и историята — такъв, какъвто той се представя пред всеки, който пристъпва към него без предвзети идеалистически приумици; решиха безмилостно да пожертвуват всяка идеалистическа приумица, която не може да се съгласува с фактите, разглеждани в тяхната собствена, а не в някаква фантастична взаимна връзка. А материализмът изобщо не означава нищо повече от това. Само че този път материалистическият мироглед за пръв път беше взет сериозно и беше последователно проведен — поне в основните си черти — във всички разглеждани области на знанието.

Хегел не беше просто отмахнат встрани; напротив, беше подхваната неговата изтъкната по-горе революционна страна — диалектическият метод. Но този метод в неговата хегеловска форма беше неизползваем. У Хегел диалектиката е саморазвитие на понятието. Абсолютното понятие не само че съществува от вечни времена — неизвестно къде! — но е и същинската жива душа на целия съществуващ свят. То се развива, за да достигне до себе си, през всички предварителни стъпала, които нашироко са разгледани в „Логиката“ и които до едно са включени в него; след това то се „отчуждава“, като се превръща в природа, където без съзнание за себе си, предрешено като природна необходимост, преминава през ново развитие и най-после в човека отново стига до самосъзнание; в историята това самосъзнание отново си пробива път от суровото си състояние, докато най-после абсолютното понятие пак напълно идва към себе си в Хегеловата философия. Така че у Хегел проявяващото се в природата и в историята диалектическо развитие — т. е. причинната взаимна връзка на налагащото се през всички зигзагообразни движения и временни отстъпления напредващо развитие от по-низшето към по-висшето — е само отпечатък от самодвижението на понятието, което се извършва от вечни времена, неизвестно къде, но във всеки случай независимо от всякакъв мислещ човешки мозък. Това идеологи-

така и особено при разработката на теорията. Но най-голямата част от ръководните основни мисли, особено в областта на икономиката и на историята, и поспециално тяхната окончателна точна формулировка, принадлежи на Маркс. Това, което съм допринесъл аз — като изключим в краен случай някои специални области, — Маркс можеше да свърши и без мен. Това, което извърши Маркс, аз не бих могъл да постигна. Маркс стоеше по-високо, виждаше по-надалеч, обгръщаше с погледа си повече и по-бърже от всички нас. Маркс беше гений, а ние в най-добрия случай — таланти. Без него днес теорията съвсем нямаше да бъде това, което е. Затова тя с право носи неговото име.

ческо изопачаване на нещата трябваше да бъде отстранено. Ние отново схванахме материалистически понятията на нашата глава като отражения на действителните неща, вместо да схващаме действителните неща като отражения на това или онова стъпало от развитието на абсолютното понятие. С това диалектиката беше сведена до наука за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене — две поредици от закони, които по същество са идентични, но по своя израз са различни, доколкото човешката глава може да ги прилага съзнателно, докато в природата — а досега в голяма степен и в човешката история — те се налагат по несъзнателен начин, под формата на външна необходимост, сред безкрайна поредица от привидни случайности. Но с това и самата диалектика на понятията стана само съзнателно отражение на диалектическото движение на действителния свят, а по този начин и Хегеловата диалектика бе обърната надолу с главата, или по-скоро бе изправена на крака, тъй като дотогава тя стоеше с главата надолу. И забележително е, че тази материалистическа диалектика, която вече от години беше нашето най-добро средство на труда и нашето най-остро оръжие, беше открита не само от нас, но и — независимо от нас и дори от Хегел — от един немски работник, от Йозеф Дицген.*

Но с това революционната страна на Хегеловата философия беше отново подхваната и същевременно освободена от идеалистическите гарнитури, които у Хегел бяха затруднили последователното ѝ провеждане. Великата основна мисъл, че светът не трябва да се схваща като комплекс от завършени *неща,* а като комплекс от *процеси,* в които привидно стабилните неща, както и техните мисловни отражения в нашата глава, понятията, претърпяват непрекъснато изменение на възникване и отмиране, изменение, при което, въпреки цялата привидна случайност и всички моментни отстъпления, се налага едно развитие напред — тази велика основна мисъл, особено от времето на Хегел, така дълбоко е влязла в обикновеното човешко съзнание, че в тази си обща форма вече едва ли среща възражения. Но едно нещо е да я признаеш на думи, а друго — в подробности да я прилагаш в действителността, във всяка област на изследването. Но когато човек при изследването постоянно изхожда от тази гледна точка, веднаж завинаги изчезва искането за окончателни решения и за вечни истини; човек тогава винаги съзнава, че цялото постигано

* Виж „Същност на човешката умствена дейност, изложена от един физически работник". Хамбург, изд. Майснер[335].

познание е по необходимост ограничено и е обусловено от обстоятелствата, при които е било постигнато; но наред с това вече не могат да му импонират непреодолимите противоположности на все още ширещата се стара метафизика: истина и заблуждение, добро и зло, тъждество и различие, необходимост и случайност; човек знае, че тези противоположности имат само относителна валидност, че това, което днес смятаме за истина, има и своя скрита погрешна страна, която по-късно ще се прояви — също както това, което сега сме познали като заблуждение, има и своя истинна страна, по силата на която порано е могло да минава за истина; че това, което се приема за необходимост, е съставено само от случайности, а привидно случайното е формата, зад която се крие необходимостта, и тъй нататък.

Старият метод на изследване и на мислене — който Хегел нарича „метафизически" и който се е занимавал предимно с изследването на *нещата* като нещо дадено и неизменно и остатъци от който все още здраво са заседнали в главите на хората — на времето си е имал голямо историческо оправдание. Необходимо е било да бъдат изследвани нещата, преди да е било възможно изследването на процесите. Най-напред е трябвало да се знае какво представлява дадено нещо, преди да могат да бъдат схванати извършващите се в него изменения. Така е било и в природознанието. Старата метафизика, която приемаше нещата като завършени, е възникнала от такова природознание, което изследва мъртвите и живите неща като завършени. Но когато това изследване стигна дотам, че стана възможна решаващата крачка напред — преходът към систематично изследване на измененията, които се извършват с тези неща в самата природа, — тогава и в областта на философията настъпи смъртният час на старата метафизика. И наистина, ако природознанието до края на миналия век е било предимно *събираща* наука, наука за завършените неща, през нашия век то е предимно *подреждаща* наука, наука за процесите, за произхода и развитието на тези неща и за взаимната връзка, която свързва тези природни процеси в едно голямо цяло. Физиологията, която изследва процесите в растителния и животинския организъм, ембриологията, която изследва развитието на отделния организъм от зародиша до зрелостта, геологията, която проследява постепенното образуване на земната повърхност — всички те са рожби на нашия век.

Но преди всичко три велики открития тласнаха с гигантски крачки напред нашите познания за взаимната връзка на природните процеси:

Първо, откриването на клетката като онази единица, от размножаването и диференцирането на която се развива цялото тяло на животните и растенията, така че не само стана ясно, че развитието и растежът на всички по-висши организми се извършва по силата на един единствен всеобщ закон, но и в способността на клетката да се променя бе посочен пътят, по който организмите могат да променят своя вид и с това да претърпят нещо повече от индивидуално развитие.

Второ, превръщането на енергията, което ни показа на първо време за неорганичната природа, че всички действуващи в природата тъй наречени сили — механичната сила и нейното допълнение, тъй наречената потенциална енергия, светлината, излъчването (светлината, resp.* лъчистата топлина), електричеството, магнетизмът, химическата енергия — са различни форми на проява на универсалното движение, които при определени количествени отношения преминават една в друга, така че на мястото на дадено изчезнало количество от едната отново се появява определено количество от другата и по този начин цялото движение в природата се свежда до този непрекъснат процес на превръщане на една форма в друга.

И най-после, за пръв път от Дарвин цялостно представеното доказателство, че всички окръжаващи ни днес органични продукти на природата, включително и хората, са резултат на дълъг процес на развитие от малко на брой първоначално едноклетъчни зародиши, които пък на свой ред са произлезли от възникнала по химичен път протоплазма или белтък.

Благодарение на тези три велики открития и на останалите грамадни успехи на природознанието ние днес вече сме стигнали дотам, че общо взето можем да разкрием взаимната връзка между процесите в природата не само в разните области поотделно, но и между отделните области, и по този начин можем в доста систематична форма, чрез доставяните от самото емпирично природознание факти, да дадем прегледна картина на взаимната връзка в природата. По-рано създаването на такава цялостна картина е било задача на тъй наречената натурфилософия. Тя е могла да върши това само като заменяла още непознатите действителни взаимни връзки с мисловни фантастични взаимни връзки, като допълвала липсващите факти с измислици и като само във въображението запълвала действителните празноти. Като процедирала така, тя е имала доста гениални мисли, предугадила е доста по-сетнешни открития, но е изкалъпила и значително коли-

* — respective — съответно. *Ред.*

чество безсмислици. Иначе не е могло и да бъде. Днес, когато е достатъчно човек да схваща диалектически резултатите от изследването на природата, т. е. от гледна точка на тяхната собствена взаимна връзка, за да стигне до една задоволителна за нашето време „система на природата“, когато диалектическият характер на тази взаимна връзка се налага дори на метафизично школуваните умове на природоизследователите против тяхната воля — днес натурфилософията е окончателно премахната. Всеки опит за нейното съживяване би бил не само излишен, но *би бил крачка назад.*

Но това, което важи за природата, която сега вече схващаме също така като исторически процес на развитие, важи и за всички клонове на историята на обществото, и за цялата съвкупност от науки, които се занимават с човешките (и божите) неща. И тук философията на историята, на правото, на религията и т. н. се е състояла в това, че на мястото на действителната взаимна връзка, която би трябвало да бъде издирена в събитията, е поставяна измислена от самия философ връзка, че историята — и в нейната цялост, и в отделните ѝ части — е била схващана като постепенно осъществяване на идеи, и то естествено винаги на любимите идеи на самия философ. Според това схващане историята несъзнателно, но по силата на необходимостта работи за осъществяването на известна мислена, отнапред определена цел, както напр. у Хегел за осъществяването на неговата абсолютна идея, и неотклонната насоченост към тази абсолютна идея представляваше вътрешната взаимна връзка на историческите събития. По този начин на мястото на действителната, още неразкрита взаимна връзка са поставяли някакво ново — несъзнателно или постепенно осъзнаващо се — мистериозно провидение. Значи и тук, точно както в областта на природата, задачата беше да бъдат отстранени тези измислени, изкуствени взаимни връзки, като бъдат издирени действителните; задача, която при последна сметка се свежда до откриването на онези общи закони на движението, които се налагат като господствуващи в историята на човешкото общество.

Но оказва се, че историята на развитието на обществото в една точка съществено се различава от историята на развитието на природата. В природата — доколкото оставяме настрана обратното въздействие на човека върху природата — си въздействуват една върху друга само безсъзнателни, слепи сили, във взаимодействието на които се проявява общият закон. Никаква желана, съзнателна цел не съществува в нищо от онова, което се извършва в природата — нито в безбройните привидни случай-

ности, които се наблюдават на повърхността, нито в окончателните резултати, които потвърждават наличието на закономерност сред тези случайности. Напротив, в историята на обществото действуващите лица са само хора, които са надарени със съзнание, действуват обмислено или под влиянието на своите страсти, работят с оглед на определена цел; нищо не се извършва без съзнателно намерение, без желана цел. Но колкото и да е важно това различие за историческото изследване — особено за изследването на отделни епохи и събития, — то ни най-малко не променя факта, че ходът на историята е подчинен на вътрешни общи закони. Защото и тук на повърхността — въпреки съзнателно желаните цели на всички отделни хора — общо взето привидно господствува случайността. Желаното се осъществява само в редки случаи, а в повечето случаи множеството желани цели на хората се сблъскват и си противоречат, или пък самите цели са по начало неосъществими, или пък са недостатъчни средствата за тяхното осъществяване. Поради това сблъскванията между безбройните отделни воли и отделни постъпки в областта на историята довеждат до такова състояние, което е напълно аналогично на състоянието, което господствува в безсъзнателно действуващата природа. Целите на действията са желани, но резултатите, които действително произтичат от тези действия, се оказват нежелани или пък — доколкото отначало все пак изглежда, че съответствуват на желаната цел — в края на краищата пак докарват други последици, съвсем различни от желаните. По този начин изглежда, че случайността общо взето господствува и в историческите събития. Ала там, където на повърхността има игра на случайността, тази случайност винаги е подчинена на вътрешни, скрити закони и цялата задача се състои само в това, да бъдат открити тези закони.

Какъвто и да е ходът на историята, хората я правят така: всеки от тях преследва своите собствени, съзнателно желани цели, а резултантата от това множество действуващи в различни посоки воли и от техните многообразни въздействия върху външния свят е именно историята. Значи има значение и това, какво желаят множеството отделни хора. Волята се определя от страст или от размисъл. Но лостовете, които на свой ред непосредно определят страстта или размисъла, са от най-различен характер. Това могат да бъдат отчасти външни предмети, отчасти мисловни подбуди: честолюбие, „въодушевление за правдата и справедливостта", лична омраза или дори най-разнообразни индивидуални приумици. Но, от една страна, ние видяхме, че действуващите в историята многобройни воли най-често постигат съвсем други — често пъти

дори противоположни на желаните — резултати, така че и техните подбуди имат само второстепенно значение за цялостния резултат. От друга страна, възниква въпросът, кои движещи сили стоят зад тези подбуди, кои исторически причини приемат в главите на действуващите хора формата на такива подбуди?

Старият материализъм никога не си е поставял този въпрос. Затова неговото схващане на историята — доколкото изобщо има такова — е по същество прагматично, преценява всичко според мотивите за действието, дели исторически действуващите хора на благородни и неблагородни и след това обикновено намира, че благородните са изиграните, а неблагородните — победителите, от което пък старият материализъм извлича извода, че от изучаването на историята няма голяма поука, а ние — че в областта на историята старият материализъм изменя на самия себе си, тъй като приема действуващите в нея идейни двигатели за последни причини на събитията, вместо да изследва какво всъщност се крие зад тях, какви са двигателите на тия двигатели. Непоследователността не се заключава в това, че се признава наличността на *идейни* двигатели, а в това, че се спират при тях и не отиват по-назад, към техните движещи причини. Напротив, философията на историята, особено както я застъпва Хегел, признава, че както явно видимите, така и действителните подбуди на исторически действуващите хора съвсем не са последните причини на историческите събития, че зад тези подбуди стоят други движещи сили, които именно трябва да бъдат изучени; но философията на историята не търси тези сили в самата история, а ги внася в историята отвън, от философската идеология. Така напр., вместо да обясни историята на древна Гърция въз основа на нейната собствена вътрешна взаимна връзка, Хегел просто твърди, че тя била само изработване на „формите на прекрасната индивидуалност“, осъществяване на „художественото произведение“ като такова.[336] По този повод той изказва множество хубави и дълбоки мисли за древните гърци, но това не ни пречи днес вече да не се оставяме да ни подхранват с подобни обяснения, които са само гола фраза.

Значи, щом се касае за изследване на движещите сили, които — все едно дали съзнателно или несъзнателно, и твърде често несъзнателно — се намират зад подбудите на исторически действуващите хора и образуват същинските първи двигатели на историята, няма да се касае толкова за подбудите на отделни хора, колкото и видни да са те, а за онези подбуди, които раздвижват големи маси, цели народи, а във всеки отделен народ — цели класи; и то не когато ги раздвижват краткотрайно, за временни избухвания и бързо изгарящи огньове — а за продължител-

на дейност, която завършва с голяма историческа промяна. Да се издирят движещите причини, които тук ясно или неясно, пряко или в идеологическа, а дори и във фантастична форма се отразяват като съзнателни подбуди в главите на действуващите маси и на техните водачи, тъй наречените велики хора — това е единственият път, който може да ни отведе към познаването на онези закони, които общо взето господствуват както в историята, така и в отделните периоди или в отделните страни. Всичко, което поставя хората в движение, трябва да премине през тяхната глава; но какъв образ ще приеме то в тази глава, зависи твърде много от обстоятелствата. Работниците сега вече не разрушават машините, както са правили през 1848 г. на Рейн, но това съвсем не значи, че са се примирили с капиталистическото използване на машините.

Но докато през всички предишни периоди изследването на тези движещи причини на историята е било почти невъзможно — поради това, че са били заплетени и скрити връзките на тези причини с техните последици, — нашият сегашен период дотолкова опрости тези взаимни връзки, че загадката можа да бъде разрешена. От въвеждането на едрата индустрия, значи поне от сключването на европейския мир през 1815 г., за никого в Англия вече не е било тайна, че там цялата политическа борба се е развивала около претенциите за господство на две класи: земевладелската аристокрация (landed aristocraci) и буржоазията (middle class). Във Франция с възвръщането на Бурбоните бива осъзнат същият факт; историците от епохата на реставрацията, от Тиери до Гизо, Миние и Тиер, постоянно изтъкват този факт като ключ за разбирането на френската история от средновековието насам. А от 1830 г. насам като трети борец за господството в тези две страни е призната работническата класа, пролетариатът. Отношенията така са се опростили, че само тези, които нарочно затварят очите си, не виждат в борбата между тези три големи класи и в сблъскването на техните интереси движещата сила на съвременната история — поне в последните две най-напреднали страни.

Но как са възникнали тези класи? Ако произходът на едрото, някога феодално земевладение все пак на пръв поглед би могло да бъде приписан — поне в началото — на политически причини, на насилствено присвояване, за буржоазията и пролетариата това вече не беше възможно. Тук ясно и очевидно личеше, че произходът и развитието на тези две големи класи се определят от икономически причини. Също така ясно беше, че борбата между земевладелската класа и буржоазията, също както

и борбата между буржоазията и пролетариата, се водеше преди всичко за икономически интереси, за осъществяването на които политическата власт трябваше да служи само като средство. Както буржоазията, така и пролетариатът са възникнали вследствие на промяната на икономическите отношения, по-точно казано — на начина на производство. Тези две класи са се развили въз основа на прехода, първо, от цеховия занаят към манифактурата, а след това от манифактурата към едрата индустрия с парно и машинно производство. На известно стъпало на развитието новите производителни сили, които буржоазията е пуснала в ход — най-напред разделението на труда и съсредоточаването на множество частични работници в едно цялостно манифактурно предприятие, — и развилите се благодарение на тях условия и потребности на размяната стават несъвместими със съществуващия, исторически унаследен и осветен от закона строй на производството, т. е. с цеховите и безбройните други лични и локални привилегии (които за непривилегированите съсловия са представлявали също така безбройни окови), присъщи на феодалния обществен строй. Представляваните от буржоазията производителни сили се бунтували против представлявания от феодалните земевладелци и от цеховите майстори строй на производството; резултатът е известен: феодалните окови били разбити — в Англия, постепенно, във Франция с един удар, а в Германия още не са се справили с тях. Но както манифактурата на определено стъпало от развитието встъпила в конфликт с феодалния строй на производството, така едрата индустрия сега вече е встъпила в конфликт с буржоазния строй на производството, който е заел мястото на феодалния. Скована от буржоазния строй, от тесните рамки на капиталистическия начин на производство, едрата индустрия произвежда, от една страна, все по-засилващо се пролетаризиране на цялата огромна народна маса, а от друга страна — все по-голяма маса продукти, за които няма пласмент. Свръхпроизводство и масова мизерия — всяко от тях причина на другото, — това е абсурдното противоречие, до което стига едрата индустрия и което по силата на необходимостта изисква освобождаване на производителните сили чрез промяна на начина на производството.

По този начин поне в областта на съвременната история е доказано, че всички политически борби са класови борби, а всички борби на класите за освобождение, въпреки че по необходимост имат политическа форма — защото всяка класова борба е политическа борба, — при последна сметка се водят за *икономическо* освобождение. Така че поне в съвременната история държавата, политическият строй е подчиненият елемент, а гражданското об-

щество, царството на икономическите отношения — решаващият елемент. Старият възглед, споделян и от Хегел, виждаше в държавата определящия, а в гражданското общество определения от него елемент. Наглед това е вярно. Както у отделния човек всички движещи сили на неговите постъпки преминават през неговата глава и трябва да се превърнат в подбуди на неговата воля, така всички потребности на гражданското общество — все едно коя е господствуващата в момента класа — преминават през волята на държавата, за да придобият, под формата на закони, всеобща валидност. Това е формалната страна на нещата, която се разбира от само себе си; но пита се: какво съдържание има тази само формална воля — на отделната личност, както и на държавата — и откъде идва това съдържание, защо се желае тъкмо това, а не нещо друго? И ако потърсим отговор на този въпрос, ние ще открием, че в съвременната история волята на държавата в общи линии се определя от променливите потребности на гражданското общество, от надмощието на тази или онази класа, а при последна сметка — от развитието на производителните сили и на отношенията на размяната.

Но щом дори в наше, най-ново време, с неговите огромни средства за производство и съобщения, държавата не е самостоятелна област със самостоятелно развитие, а нейното съществуване и нейното развитие при последна сметка се обясняват с икономическите условия на обществения живот, тогава това трябва още повече да важи за всички минали времена, когато производството на материалния живот на хората още не е било извършвано с такива богати средства за производство, значи когато необходимостта от такова производство по необходимост в много по-голяма степен е господствувала над хората. Щом като държавата и днес, във времето на едрата индустрия и на железниците, общо взето е само отражение, в кондензирана форма, на икономическите потребности на онази класа, която господствува в производството, тя по необходимост е трябвало в още по-голяма степен да бъде такова отражение в онази епоха, когато всяко дадено човешко поколение е било принудено да употребява много по-голям дял от целия си живот за задоволяване на своите материални потребности, значи в сравнение с нас много повече е зависело от тях. Изследването на историята на миналите епохи найубедително потвърждава това, стига сериозно да навлезе в тази страна на въпроса; разбира се, ние тук не можем да се впускаме в тези подробности .

Щом икономическите отношения определят държавата и държавното право, от само себе си се разбира, че те определят и

частното право, което всъщност само санкционира съществуващите, нормални при дадените обстоятелства икономически отношения между отделните лица. Но формата, в която става това, може да бъде твърде различна. Може — както е станало в Англия съобразно с цялото нейно национално развитие — формите на старото феодално право до голяма степен да бъдат запазени и да им се придаде буржоазно съдържание, а дори под феодалното наименование направо да се вмъкне буржоазен смисъл; но може и, както в континентална Западна Европа, да се вземе за основа първото световно право на едно стокопроизводително общество, римското право, с неговата ненадмината по точност разработка на всички съществени правни отношения между простите стокопритежатели (купувач и продавач, кредитор и длъжник, договор, задължение и т. н.). При това в интереса на едно още дребнобуржоазно и полуфеодално общество това римско право може или по пътя на съдебната практика да бъде смъкнато до равнището на това общество (общогерманско право), или пък с помощта на уж просветени, морализиращи юристи да бъде преработено в отделен законник, съответен на даденото обществено равнище, който при тези обстоятелства ще бъде долнокачествен и от юридическа гледна точка (пруско право); но може и след една голяма буржоазна революция, въз основа на същото това римско право да бъде изработен такъв класически законник на буржоазното общество, какъвто е френският Code civile*. Така че според обстоятелствата — ако нормите на гражданското право са само юридически израз на икономическите условия на живота на обществото — това може да бъде извършено добре или зле.

В лицето на държавата пред нас се явява първата идеологическа власт над човека. Обществото си създава орган за защита на своите общи интереси от вътрешни и външни нападения. Този орган е държавната власт. Едва възникнал, този орган придобива самостоятелност по отношение на обществото, и то толкова повече, колкото повече той става орган на определена класа, колкото по-пряко осъществява господството на тази класа. Борбата на потиснатата класа против господствуващата класа по необходимост става политическа борба, борба преди всичко против политическото господство на тази класа; съзнанието за връзката на тази политическа борба с нейната икономическа основа отслабва и може съвсем да изчезне. Но дори когато това не настъпва напълно у участниците, то почти винаги настъпва у исто-

* — Граждански кодекс. *Ред.*

риците. Измежду древните историци, които са описвали борбите в Римската република, само Апиан просто и ясно ни казва за какво при последна сметка е била водена тази борба: за поземлената собственост.

Но след като държавата стане самостоятелна сила по отношение на обществото, тя скоро поражда и една нова идеология. Особено много загубват съзнанието за връзката с икономическите факти професионалните политици, теоретиците на държавното право и юристите на частното право. Тъй като икономическите факти във всеки отделен случай трябва да придобият формата на юридически мотиви, за да бъдат санкционирани във формата на закон, и тъй като при това естествено трябва да се държи сметка и за цялата система на вече съществуващото право, затова сега юридическата форма трябва да бъде всичко, а икономическото съдържание — нищо. Държавното право и частното право се разглеждат като самостоятелни области, които имат свое независимо историческо развитие, сами по себе си се поддават на систематично изложение и предявяват потребността от такова систематично изложение чрез последователно изкореняване на всички вътрешни противоречия.

Още по-висши идеологии, т. е. идеологии, които още повече се отдалечават от материалната, икономическата основа, приемат формата на философия и на религия. Тук връзката на представите с техните материални условия на съществуване стават все по-заплетени, все по-замъглени от междинни звена. Но тази връзка съществува. Както цялото време на Ренесанса, като се почне от средата на 15 век, така и пробудилата се наново оттогава философия са били по същество продукт на градовете, значи на бюргерството: съдържанието на философията по своята същност е било само философски израз на ония мисли, които са отговаряли на развитието на дребното и средното бюргерство в едра буржоазия. Това ясно личи у англичаните и французите от миналия век, които често пъти са били колкото философи, толкова и политикономисти, а за хегелианската школа ние посочихме това по-горе.

Но нека накратко се спрем още само на религията, тъй като тя стои най-далеч от материалния живот и изглежда най-чужда за него. Религията е възникнала в най-първобитни времена от невежествени, първобитни представи на хората за тяхната собствена и за окръжаващата ги природа. Но след като веднаж се появи, всяка идеология се развива, като се опира на дадения материал от представи, като го доразвива; иначе тя не би била идеология, т. е. не би била занимаване с мисли като със само-

стоятелни, независимо развиващи се същности, подчинени само на свои собствени закони. Тези хора, в чиито глави се извършва този мисловен процес, по силата на необходимостта не съзнават, че в края на краищата материалните условия на живота на хората определят хода на този процес, защото, ако те съзнаваха това, би дошъл краят на цялата идеология. И така, тези първоначални религиозни представи, които в повечето случаи са общи за всяка група от сродни народи, след разделянето на групата своеобразно се развиват у всеки народ, съобразно с условията на живота, в които той се е озовал. Сравнителната митология подробно е изследвала този процес у редица групи от народи, особено у арийската (тъй наречената индоевропейска) група. Боговете, които по такъв начин си е създал всеки народ, са били национални богове и тяхното царство не се е простирало по-далеч от охраняваната от тях национална област, отвъд границите на която неоспорвано са властвували други богове. Тези богове са можели да живеят в представите само докогато е съществувала нацията; с нейната гибел са пропадали и те. Тази гибел на старите националности се дължи на световната Римска империя, икономическите условия на чието възникване ние тук няма да разглеждаме. Старите национални богове западнали, дори и римските, които също така били скроени по тясната мярка на града Рим; потребността от допълване на световната империя с една световна религия ясно проличава в опитите наред с местните богове в Рим да бъдат почитани и да се създадат светилища на всички чуждестранни що-годе почтени богове. Но нова световна религия не се създава по такъв начин, чрез императорски декрети. Новата световна религия, християнството, вече тихомълком била възникнала като смесица от обобщена ориенталска, главно еврейска теология и вулгаризирана гръцка, главно стоическа философия. Ние тепърва с големи усилия трябва да издирваме как първоначално е изглеждало християнството. тъй като до нас е стигнал само неговият официален вид, в който то е станало държавна религия, за която цел е било пригодено на Никейския събор.[337] Във всеки случай фактът, че то след 250 години вече станало държавна религия, доказва, че то е било религията, отговаряща на обстоятелствата на времето. През средновековието, точно според степента на развитието на феодализма, християнството е приемало облика на съответна на феодализма религия, със съответната феодална йерархия. А когато се въздигнало бюргерството, в противоположност на феодалния католицизъм се развила протестантската ерес, отначало у албигойците в Южна Франция, по времето на най-големия разцвет на тамошните градове.[338] Средновековието приба-

вило към теологията и превърнало в нейни подразделения всички останали форми на идеология: философията, политиката, юриспруденцията. По този начин то заставило всяко обществено и политическо движение да приема теологична форма; тъй като умовете на масите са били подхранвани изключително с религия, за да се предизвика бурно движение на масите, техните собствени интереси е трябвало да им бъдат представяни в религиозни одеяния. И както бюргерството още от самото начало си е създало придатък от безимотни, невключени в ни едно от признатите съсловия градски плебеи ,надничари и всевъзможни слуги — предшественици на по-късния пролетариат, — така и религиозната ерес още твърде рано се разделя на бюргерски-умерена и на плебейско-революционна, ненавиждана и от бюргерските еретици.

Неизтребимостта на протестантската ерес отговаряла на непобедимостта на въздигащото се бюргерство; когато това бюргерство укрепнало вече достатъчно, неговата дотогава локална борба с феодалната аристокрация започнала да приема национални размери. Първата голяма акция станала в Германия — тъй наречената Реформация. Бюргерството не било нито достатъчно силно, нито достатъчно развито, за да може да обедини под своето знаме останалите бунтовни съсловия — градските плебеи, низшата аристокрация и селяните. Най-напред била бита аристокрацията; след това селяните се дигнали на въстание, което представлява връхната точка на цялото това революционно движение; градовете не подкрепили селяните и по този начин революцията била смазана от войските на князете, които прибрали и цялата печалба. Оттогава Германия за три столетия изчезва от редицата на самостоятелно намесващите се в историята нации. Но наред с немеца Лутер бил и французинът Калвин; с чисто френска острота той поставил на преден план буржоазния характер на Реформацията, като придал на църквата републикански и демократичен облик. Докато лутеранската реформация в Германия заглъхнала и съсипала самата Германия, калвинистката реформация послужила на републиканците в Женева, в Холандия, в Шотландия като знаме, освободила Холандия от Испания и от Германската империя и доставила идеологическия костюм за второто действие на буржоазната революция, което се разиграло в Англия. Там калвинизмът се утвърдил като истинска религиозна маскировка на интересите на тогавашната буржоазия и затова не бил напълно признат, когато през 1689 г. революцията била приключена с един компромис между част от аристокрацията и буржоазията.[339] Отново била възстановена английската държавна църква, но не вече в предишния ѝ облик, като католицизъм с кра-

ля в ролята на папа, а със силна калвинистка окраска. Старата държавна църква празнувала веселия католически неделен ден и се борила против скучната калвинистка неделя; новата обуржоазена държавна църква пак я въвела и тя и до ден днешен краси Англия.

Във Франция през 1685 г. калвинисткото малцинство било смазано, обърнато в католицизъм или прогонено.[340] Но каква полза от това? Още тогава вече действувал свободомислещият Пиер Бейл, а в 1694 г. бил роден Волтер. Насилствените мерки на Людовик XIV само облекчили задачата на френската буржоазия да извърши своята революция в единствената подходяща за развитата буржоазия форма, в нерелигиозна, изключително политическа форма. В националните събрания седели не протестанти, а свободомислещи. С това християнството встъпило в своя последен стадий. То вече не било способно и занапред да служи на някоя прогресивна класа като идеологическа одежда на нейните стремежи; то все повече и повече се превръщало в изключително притежание на господствуващите класи и те го използват като просто средство за управление, като юзда за подолните класи. При това всяка от господствуващите класи използва своя собствена религия: земевладелците аристократи — католическия йезуитизъм или протестантската ортодоксия; либералните и радикалните буржоа — рационализма; а при това е все едно дали тези господа сами вярват или не вярват в своите съответни религии.

И така, виждаме, че след като веднаж бъде образувана, религията винаги съдържа в себе си известни унаследени представи, тъй като изобщо във всички идеологически области традицията е голяма консервативна сила. Но промените, които се извършват с тези представи, се дължат на класовите отношения, т. е. на икономическите отношения на хората, които извършват тези промени. А за тук това е достатъчно.

В казаното дотук може да става дума само за общ очерк на Марксовото схващане на историята, най-многото и за пояснението му с някои примери. Доказателствата трябва да се търсят в самата история и тук аз мога да кажа, че те в достатъчен брой са вече дадени в други съчинения. Но това схващане туря край и на философията в областта на историята, също както диалектическото схващане на природата прави колкото ненужна, толкова и невъзможна всяка натурфилософия. Сега вече задачата и тук, и там не се състои в това, взаимните връзки да се измислят в главата, а да бъдат откривани в самите факти. В такъв случай за изгонената от природата и историята философия остава само

царството на чистата мисъл, доколкото е останало и то самото: учението за законите на самия мисловен процес, логиката и диалектиката.

*
* *

След революцията от 1848 г. „образована“ Германия се отрече от теорията и премина на почвата на практиката. Почиващите на ръчен труд дребни производства и манифактурата бяха заменени с истинска едра индустрия; Германия отново се появи на световния пазар; новата малогерманска империя[341] премахна поне най-крещящите спънки, поставяни по пътя на това развитие от разпокъсаността на малки държави, от останките на феодализма и от бюрокрацията. Но в същата степен, в която спекулацията напускаше работните кабинети на философите, за да изгради своя храм във фондовата борса, в същата степен образована Германия губеше онзи дълбок теоретичен усет, който съставяше славата на Германия през времето на нейното най-дълбоко политическо унижение — усета за чисто научното изследване, независимо от това, дали постигнатият резултат ще бъде практически използваем или не, дали той ще противоречи на полицейските наредби или не. Наистина официалното германско природознание, особено в областта на детайлните изследвания, все още стоеше на висотата на времето, но американското списание „Science“ вече с право отбелязва, че решаващият напредък в областта на изследването на големите взаимни връзки между отделните факти, в обобщаването им в закони се осъществява сега много повече в Англия, а не вече в Германия, както по-преди. А в областта на историческите науки, включително и философията, заедно с класическата философия съвсем е изчезнал старият дух на теоретична безкомпромисност: на негово място дойде лишен от мисъл еклектизъм, страхлива загриженост за кариера и доходи, стигаща до най-долнопробен кариеризъм. Официалните представители на тази наука станаха неприкрити идеолози на буржоазията и на съществуващата държава — но по време, когато и буржоазията, и държавата са открито враждебни на работническата класа.

Само сред работническата класа не се е притъпил немският теоретичен усет. Тук той не може да бъде изкоренен; тук няма никакви съображения за кариера, за гонене на печалби, за благосклонно покровителство отгоре: напротив, колкото по-безком-

промисно и по-смело действува науката, толкова повече тя се съгласува с интересите и стремежите на работниците. Новото направление, което в историята на развитието на труда видя ключа за разбиране на цялата история на обществото, още от самото начало се обърна преди всичко към работническата класа и срещна у нея такова съчувствие, каквото нито е търсило, нито е очаквало от страна на официалната наука. Германското работническо движение е наследникът на немската класическа философия.

ЗАЯВЛЕНИЕ ДО РЕДАКЦИЯТА НА „NEW YORKER VOLKSZEITUNG"[342]

Тъй като във вестник „Missouri Republican", излизащ в град Сен-Луис, се появи интервю на един кореспондент на този вестник с мене, трябва да заявя по този повод следното:

Действително един господин Мак-Енис като представител на този вестник ме посети и ме разпита за различни неща, като обеща при това под *честна дума* да не изпраща за печат нито един ред, без да ми го покаже предварително. Но той повече не се яви при мене. Ето защо с настоящото заявявам, че свалям от себе си всякаква отговорност за публикувания от него материал — още повече, че имах случай да се убедя, че г-н Мак-Енис не притежава достатъчно познания и при всичкото си желание едва ли би бил в състояние правилно да разбере казаното от мене.

Лондон

Фридрих Енгелс

Написано на 29 април 1886 г.

Публикувано във вестник „New Yorker Volkszeitung", бр. 162, 8 юли 1886 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на немски език

*ЗА СТАЧКАТА НА РАБОТНИЦИТЕ ОТ СТЪКЛАРСКИЯ ЗАВОД В ЛИОН

Правителството на Френската република[343] е решило, както изглежда, по всякакъв начин да покаже, че то е досущ такова правителство на капиталистите, каквото беше и всяко от неговите предшественици. Не задоволявайки се с това, че застана на страната на миннопромишлената компания в Деказвил[344], сега то действува още по-решително в Лион. Там избухна стачка в стъкларския завод; няколко стачкоизменници продължиха да работят и заради собствената им безопасност бяха подслонени в територията на завода. Когато превозваха в завода домашните вещи на един от тях — немски анархист на име Литнер, — стачниците вървяха отзад и дюдюкаха. Щом колата с вещите влезе в двора и заводските врати се затвориха, започна стрелба от прозорците по хората извън оградата — револверни куршуми и едри сачми летяха по всички посоки, като раниха около тридесет души. Разбира се, тълпата се разпръсна. След това се намесиха полицията и съдебните власти. Но не за да арестуват капиталиста и неговите наемници, които стреляха, о не — те арестуваха много стачници за посегателство върху свободата на труда! Този инцидент, станал точно в този момент, предизвика огромно вълнение в Париж. Деказвил увеличи броя на гласовете, подадени за социалистите в Париж, от тридесет хиляди на сто и повече хиляди[345]; а последиците от кървавото произшествие, което стана в Ла-Мюлатиер, близо до Лион, ще бъдат още по-големи.

Написано между 8 и 14 май 1886 г.

Напечатано в списание „The Commonweal", бр. 18 от 15 май 1886 г.

Подпис: Ф. Е.

Печата се по текста на списанието

Оригиналът е на английски език

ПОЛИТИЧЕСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ В ЕВРОПА[346]

През март 1878 г. Дизраели изпрати в Босфора четири броненосеца; самото тяхно присъствие беше достатъчно, за да спре триумфалния марш на руснаците към Цариград и да скъса Санстефанския договор. Берлинският мир уреди за известно време положението на Изток[347]. Бисмарк успя да постигне споразумение между правителствата на Русия и Австрия. Австрия негласно получи господство в Сърбия, докато България и Румелия бяха предоставени на преобладаващото влияние на Русия. Това позволяваше да се предположи, че ако Бисмарк впоследствие разреши на руснаците да вземат Цариград, за Австрия той ще запази Солун и Македония.

Но освен това на Австрия беше дадена Босна, както Русия в 1794 г. предостави на прусаците и австрийците по-голямата част от същинска Полша, за да си я вземе обратно в 1814 г.[348] За Австрия Босна беше постоянна причина за кръвопускане, ябълка на раздора между Унгария и Западна Австрия и най-вече *доказателство за Турция,* че и австрийците, както руснаците, ѝ готвят съдбата на Полша. Отсега нататък Турция не можеше да има доверие на Австрия; това беше важна победа за политиката на руското правителство.

В Сърбия съществуваха славянофилски — следователно русофилски тенденции, но откакто се освободи, тя заимствува всички средства на своето буржоазно развитие от Австрия. Младежите отиват да се учат в австрийските университети; бюрократичната система, кодексът, съдопроизводството, училищата — всичко беше копирано от австрийски образци. Това беше есте-

ствено. Но Русия трябваше да попречи на такова подражание в България, тя не искаше да вади кестените от огъня заради Австрия. Ето защо от България беше създадена една руска сатрапия. Администрацията, офицерите и подофицерите, чиновниците, накрай цялата система, бяха руски: подареният на България Батенберг беше братовчед на Александър III.

Господството на руското правителство, отначало пряко, а след това косвено, беше достатъчно, за да унищожи за по-малко от четири години всички симпатии на българите към Русия, макар че тези симпатии бяха огромни и се изразяваха възторжено. Населението все повече и повече се съпротивяваше на наглостта на „освободителите" и дори Батенберг, човек мек, който нямаше политически възгледи и не желаеше нищо друго, освен да служи на царя, но искаше уважение към себе си, ставаше все по-непокорен.

Междувременно събитията в Русия се развиваха; със сурови мерки правителството успя за известно време да разпръсне и дезорганизира нихилистите. Ала това беше недостатъчно: необходима му беше подкрепата на общественото мнение, необходимо му беше да отвлече вниманието от все по-нарастващите социални и политически несгоди вътре в страната; накрай, необходима му беше малко патриотична фантасмагория. При Наполеон III левият бряг на Рейн служеше за отвличане на революционните страсти към външнополитическите въпроси; също и руското правителство предложи на недоволния и вълнуващ се народ завоюването на Цариград, „освобождаването" на потиснатите от турците славяни и обединяването им в една велика федерация под егидата на Русия. Но не беше достатъчно само да се породи тази фантасмагория, необходимо беше да се направи нещо, за да бъде тя пренесена в областта на реалното.

Обстоятелствата благоприятствуваха за това. Анексирането на Елзас и Лотарингия посея между Франция и Германия семената на раздора, които изглеждаше, че трябва да неутрализират тези две държави. Австрия сама не можеше да се бори против Русия, тъй като нейното най-ефикасно настъпателно оръжие — призивът към поляците — винаги би било задържано в ножницата от Прусия. А завземането на Босна, този грабеж, създаваше един нов Елзас между Австрия и Турция. Италия беше на страната на онзи, който ѝ предлагаше повече, т. е. Русия, която ѝ предлагаше Триест и Истрия заедно с Далмация и Триполи. А Англия? Миролюбивият русофил Гладстон се вслуша в изкусителните речи на Русия: *той окупира Египет* в мирно време[319]; именно това осигуряваше вечни раздори между Англия и Фран-

ция; то осигуряваше също *невъзможност за съюз между турците и англичаните, които ограбиха Турция,* като си присвоиха едно турско владение — Египет. Освен това военните приготовления на руснаците в Азия достатъчно напреднаха, та в случай на война да причинят на англичаните много грижи в Индия. Никога руснаците не са имали толкова много успехи; тяхната дипломация тържествуваше по всички линии.

Възмущението на българите от руския деспотизъм даде повод да се започнат военни действия. През лятото на 1885 година България и Румелия започнаха да се прелъстяват от възможността за обединение, обещано от Санстефанския мир и унищожено от Берлинския договор. Казваха им, че ако те отново се хвърлят в обятията на освободителката — Русия, руското правителство ще изпълни мисията си, като извърши това обединение, но че за това българите трябва първо да изгонят Батенберг. Последният беше своевременно предупреден. Противно на своя характер, той започна да действува бързо и енергично. Той осъществи, но в своя полза, онова обединение, което Русия искаше да направи против него. От този момент започна непримиримата борба между Батенберг и царя.

Отначало тази борба се водеше тайно и по околни пътища. За малките балкански държави се появи в ново издание прекрасната доктрина на Луи Бонапарт, според която, ако един народ, дотогава разединен, да речем Италия или Германия, се обединява и конституира в нация, то другите държави, да речем Франция, имат право на територијални компенсации. Сърбия се хвана на тази въдица и обяви война на България. Успехът на Русия се състоеше в това, че тази война, насъскана в неин интерес, се водеше пред очите на цял свят под покровителството на Австрия, която не се решаваше да попречи на войната от опасение, че руската партия ще дойде на власт в Сърбия. А Русия от своя страна дезорганизира българската армия, като отзова от нея всички руски офицери, т. е. целия главен щаб и всички висши офицери, включително до батальонните командири.

Но против всякакво очакване българите, без руските офицери, при съотношение на силите 2 срещу 3, разбиха на пух и прах сърбите и завоюваха уважението и възхищенията на изумена Европа. Тези победи бяха предизвикани от две причини. Преди всичко Александър Батенберг, макар и слаб политик, беше добър войник; той води войната така, както беше усвоил това в пруската школа, докато сърбите в стратегията и тактиката си следваха своите австрийски образци. Следователно това беше

второ издание на кампанията от 1866 г. в Бохемия[350]. Освен това сърбите бяха прекарали шестдесет години при оня бюрократичен австрийски режим, който, без да им даде нито силна буржоазия, нито независимо селячество (земите на всички селяни са вече заложени), разруши и дезорганизира останките от *родовия* колективизъм, който представляваше тяхната сила в борбата им против турците. У българите, напротив, тези първобитни институции бяха оставени от турците непокътнати; с това именно се обяснява тяхната изключителна храброст.

И така, за Русия това беше ново поражение; трябваше да се започне всичко отначало. Славянофилският шовинизъм, разпален в противовес на революционния елемент, нарастваше от ден на ден и ставаше вече опасен за правителството. Царят отива в Крим и руските вестници съобщават, че той ще направи нещо велико; той се старае да привлече на своя страна султана, показвайки му, че бившите негови съюзници (Австрия и Англия) го предават и ограбват, а Франция се намира в пълна зависимост от Русия и сляпо върви след нея. Но султанът се преструва на глух и огромните въоръжения в Западна и Южна Русия засега си остават неизползвани.

Царят се завръща от Крим (през юни тази година). Но в това време шовинистичната вълна се издига още по-високо и правителството, което не е в състояние да пресече това ширещо се движение, само все повече и повече се увлича в него, така че се налага да се разреши на московския кмет* в неговото *обръщение към царя* да говори на всеуслишание за завоюването на Цариград[351]. Под влиянието и *покровителството* на генералите печатът открито пише, че очаква от царя енергични действия против Австрия и Германия, които му пречат, а правителството няма смелостта да застави вестниците да мълчат. Славянофилският шовинизъм е по-силен от царя; последният е принуден да отстъпи от страх пред революция, от опасения, че славянофилите ще се обединят с конституционалистите, нихилистите и накрай — с всички недоволни.

Финансовите затруднения усложняват положението. Никой не иска да дава заеми на това правителство, което от 1870 до 1875 г. е заело 1 милиард и 750 хиляди франка в Лондон и заплашва европейския мир. Преди две или три години Бисмарк помогна на това правителство да получи в Германия заем от 375 милиона франка, но този заем отдавна вече е изяден, а без подписа на Бисмарк немците няма да дадат нито грош. Обаче този под-

* Н. А. Алексеев. *Ред.*

пис може да бъде получен само с цената на унизителни условия. Експедицията за изготвяне на държавни книжа пусна прекалено много книжни пари, сребърната рубла струва 4 франка, а книжната — 2 франка и 20 сантима. Въоръженията струват луди пари.

В края на краищата налага се да се действува. Или успех по въпроса за Цариград, или революция. Гирс посети Бисмарк и го запозна с положението, което последният много добре разбра. В интерес на Австрия Бисмарк би желал да намали апетитите на царското правителство, чиято ненаситност го безпокои. *Но една революция в Русия означава падане на Бисмарковия режим.* Без Русия — тази огромна резервна армия на реакцията — господството на юнкерите в Прусия не би продължило и един ден. Една революция в Русия незабавно ще измени положението в Германия; тя ще разруши с един удар оная сляпа вяра във всемогъществото на Бисмарк, която му осигурява подкрепата на господствуващите класи; тя ще способствува за назряването на революция и в Германия.

Знаейки, че съществуването на царизма служи за основа на цялата негова система, Бисмарк бързо заминава за Виена, за да съобщи на своите приятели, че пред лицето на такава опасност трябва да се изоставят въпросите на самолюбието, че е необходимо да се позволи на царя макар и някакъв привиден успех и че заради своите правилно разбрани интереси Австрия и Германия трябва да преклонят колене пред Русия. Впрочем, ако господа австрийците настояват на своето вмешателство в работите на България, той ще си измие ръцете; те ще видят тогава какво ще излезе от тази работа. Калноки отстъпва, Александър Батенберг е принесен в жертва и Бисмарк бърза лично да съобщи тази новина на Гирс.

За нещастие българите проявиха енергия и политически способности, неочаквани и недопустими за една славянска нация, „освободена от света Русия". Батенберг беше арестуван нощем, но българите арестуват заговорниците, назначават способно, енергично и неподкупно правителство — качества, вече съвсем недопустими за един току-що освободен народ. Те отново викат Батенберг; последният обаче разкрива цялата си слабост и бяга. Но българите са непоправими. С Батенберг или без него те се съпротивяват на властните заповеди на царя и заставят героичния Каулбарс да стане за посмешище на цяла Европа.[352]

Представете си яростта на царя. Да склони на своя страна Бисмарк, да сломи съпротивата на Австрия и след всичко това

да се окаже спрян от този мъничък народ, който съществува едва от вчера и е задължен нему или на баща му* за своята „независимост“ и не иска да разбере, че тази независимост означава само сляпо подчиняване на заповедите на „освободителя“. Гърците и сърбите бяха неблагодарни, но българите преминаха всякаква граница. Да взимат на сериозно своята независимост! Какво престъпление!

За да се спаси от революцията, бедният цар е принуден да направи нова стъпка напред. Но всяка такава стъпка става все по-опасна, защото е свързана с риска да предизвика европейска война, което руската дипломация винаги се е стараела да избягва. Разбира се, ако се извърши пряка интервенция на руското правителство в България и ако това доведе до по-нататъшни усложнения, ще настъпи момент, когато враждебността между руските и австрийските интереси ще се прояви открито. Тогава ще бъде невъзможно да се локализира войната, тя ще стане всеобща. Като знаем благородството на мошениците, управляващи Европа, невъзможно е да предвидим състава на двата лагера. Бисмарк е способен да застане на страната на Русия против Австрия, ако не успее по друг начин да задържи революцията в Русия. Но по-вероятно е, че ако избухне война между Русия и Австрия, Германия ще се притече на помощ на Австрия, за да предотврати нейното пълно рухване.

В очакване на пролетта, тъй като през зимата, по-рано от април, руснаците не ще могат да започнат голяма кампания на Дунава, царят се старае да привлече в своите мрежи турците, а предателството на Австрия и Англия спрямо Турция му облекчава тази задача. Неговата цел е да завземе Дарданелите и по такъв начин да превърне Черно море в руско езеро, да направи от него непристъпно убежище за организирането на силна флота, която да може, излизайки оттам, да господствува над онова, което Наполеон наричаше „френско езеро“ — над Средиземно море. Но тази цел още не е постигната, а неговите привърженици в София издадоха тайните му замисли.

Такова е положението. За да избегне революция в Русия, на царя е нужен Цариград. Бисмарк се колебае — той би желал да намери средство да се избегне и едното, и другото.

* Александър II. *Ред.*

*
* *

Ами Франция?

Френските патриоти вече шестнадесет години мечтаят за реванш и мислят, че няма нищо по-естествено от това, да се възползват от случая, който може би ще се представи. Но за нашата партия въпросът не е толкова прост, както не е прост и за господа шовинистите. Една война за реванш, в съюз и под егидата на Русия, може да доведе до революция или контрареволюция във Франция. В случай на революция, която би докарала на власт социалистите, съюзът с Русия ще претърпи крах. Преди всичко *руснаците незабавно биха сключили мир с Бисмарк, та заедно с немците да се нахвърлят върху революционна Франция*. После, ако Франция би довела на власт социалистите, това ще бъде не за да попречи на революцията в Русия чрез война. Обаче такъв случай е почти невероятен; по-скоро е възможна *монархическа контрареволюция*. Царят желае реставрирането на Орлеаните, свои близки приятели, единственото правителство, което му обещава здрав съюз при изгодни условия. А щом започне война, за подготовка на тази реставрация ще бъдат използвани монархистките офицери. При най-малко частично поражение, а такива ще има, ще започнат да крещят, че това е по вина на републиката, че в интерес на победата и безусловната подкрепа на Русия е необходимо здраво, монархистко правителство — с една дума, Филип VII*. Генералите монархисти ще действуват вяло, за да имат възможност да припишат своите неуспехи на републиканското правителство; и ето ти монархията възстановена. Ако Филип VII се окаже на престола, кралете и императорите веднага ще се споразумеят и вместо да се изяждат един друг, ще си поделят Европа, като глътнат малките държави. След като унищожат Френската република, ще свикат нов Виенски конгрес, на който може би републиканските и социалистическите грехове на Франция ще послужат за предлог да я лишат от Елзас-Лотарингия изцяло или отчасти. И монарсите ще се надсмеят над републиканците, които са били толкова наивни, че са повярвали във възможността от искрен съюз между царизма и републиката.

Истина ли е при това, че генерал Буланже бил говорил на всеки, който желае да го слуша: *„нужна е война, за да се попречи на социалната революция"?* Ако това е истина, нека то послужи

* Луи Филип Албер Орлеански, граф Парижки. *Ред.*

като предупреждение за социалистическата партия. Това добро момче Буланже е голям самохвалко, което може би е простимо на един военен, но зле го препоръчва като политик. Не той ще спаси републиката. Ако се озове между социалистите и орлеанистите, възможно е той да се договори с последните, ако те му осигурят съюз с Русия. Във всеки случай *буржоазните републиканци във Франция са в същото положение, както царят; пред тях се възправя призракът на социалната революция и те знаят само едно средство за спасение — войната.*

Във Франция, в Русия и в Германия събитията толкова изгодно се развиват в наша полза, че в дадения момент можем да желаем само запазването на status quo*. Ако в Русия избухне революция, тя би създала съвкупност от най-благоприятни условия. А една всеобща война, напротив, ще ни отхвърли в областта на непредвиденото. Революцията във Франция и в Русия ще бъде отсрочена; нашата партия в Германия ще претърпи участта на Комуната от 1871 г. Без съмнение в края на краищата събитията ще се обърнат в наша полза; но колко време ще трябва да се загуби, колко жертви да се принесат, колко нови препятствия да се преодолеят!

Голяма е силата, която тласка Европа към война. Пруската военна система, възприета навред, изисква от дванадесет до шестнадесет години за нейното пълно внедряване. След като измине това време, резервните кадри се попълват с хора, умеещи да владеят оръжието. Тези дванадесет—шестнадесет години навсякъде вече са изминали; навсякъде има от дванадесет до шестнадесет годишни набора, минали през армията. По такъв начин навсякъде са готови за война, и в това отношение немците нямат особени предимства. Това значи, че войната, която ни заплашва, ще хвърли на полесражението милиони войници. После, старецът Вилхелм вероятно ще умре. Положението на Бисмарк повече или по-малко ще се разклати и *възможно е той да започне да тласка към война, та по такъв начин да се задържи и самият той.* А борсата навсякъде е наистина уверена, че войната ще избухне, щом старецът склопи очи.

Ако започне война, тя ще се води единствено с цел да попречи на революцията; в Русия — за да се предвари общото надигане на всички недоволни: славянофили, конституционалисти, нихилисти, селяни; в Германия — за да се задържи Бисмарк; във Франция — за да се смаже победоносното движение на социалистите и да се възстанови монархията.

---

* Съществуващото положение. *Ред.*

За френските и немските социалисти не съществува елзаски въпрос. Немските социалисти твърде добре знаят, че анексиите от 1871 г., против които те винаги са протестирали, служеха като опорна точка за реакционната политика на Бисмарк, както вътрешна, така и външна. Социалистите в двете страни са еднакво заинтересовани от запазването на мира, тъй като именно те ще трябва да плащат всички разходи на войната.

Написано на 25 октомври 1886 г.

Напечатано във вестник „Le Socialiste", бр. 63 от 6 ноември 1886 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на френски език

ЙОХАН ФИЛИП БЕКЕР

Смъртта отне още един от челните борци за пролетарска революция. На 7 декември в Женева почина *Йохан Филип Бекер*.

Роден в 1809 г. във Франкентал, баварския Пфалц, той още в двадесетте години, едва излязъл из детската възраст, участвува в политическото движение в своята родина. Когато след Юлската революция, в началото на тридесетте години, това движение прие републикански характер, Бекер беше един от най-дейните и най-решителни негови участници. Много пъти арестуван, изправян пред съда, оправдаван, в края на краищата той беше принуден да бяга от тържествуващата реакция. Той отиде в Швейцария, засели се в Бил и получи швейцарско гражданство. И тук той не остана бездеен; от една страна, занимаваха го работите на немските работнически съюзи и опитите за революция на немските, италианските и изобщо на европейските емигранти, от друга — борбата на швейцарската демокрация за власт в отделните кантони. Известно е, че тази борба, особено в началото на четиридесетте години, се изрази в редица въоръжени нахлувания в аристократичните и клерикални кантони. В повечето от тези „пучове" Бекер беше повече или по-малко замесен и затова накрай бе осъден на десетгодишно изгнание от своята нова родина, кантона Берн. Тези малки военни походи достигнаха връхната си точка през 1847 г. във войната със Зондербунда[353]; Бекер като офицер от швейцарската армия зае своя пост и в похода срещу Люцерн командуваше авангарда на дивизията, в която беше назначен.

Избухна февруарската революция от 1848 г.; следваха опитите на доброволчески отряди да установят република в Баден.

Когато Хекер[354] започна своя поход, Бекер организира емигрантски легион, но можа да стигне границата едва след като Хекер беше отблъснат. Този легион, който в по-голямата си част после бе интерниран във Франция, състави през 1849 г. ядрото на някои от най-добрите части на пфалцката и баденската армия.

Когато през пролетта на 1849 г. в Рим бе провъзгласена република, Бекер се опита да организира от този легион спомагателен отряд за Рим. Той отиде в Марсилия, формира кадрите и пристъпи към набиране на войници. Но, както е известно, френското правителство се готвеше да задуши Римската република и да върне папата*. Разбира се, то попречи на прехвърлянето на помощни войски за римските си противници. На Бекер, който вече беше наел кораб, бе категорично заявено, че корабът му ще бъде потопен при най-малък опит да напусне пристанището.

Тогава се разрази революцията в Германия[355]. Бекер веднага замина за Карлсруе, легионът тръгна след него и по-сетне под командата на Бьонинг взе участие в борбата, докато една друга част на стария легион от 1848 г., формирана от Вилих в Безансон, послужи за ядро на доброволческия отряд на Вилих. Бекер бе назначен за началник на цялото баденско народно опълчение, следователно на всички войски извън редовните, и незабавно пристъпи към неговото организиране. Още от първия момент той се натъкна на съпротивата на зависещото от реакционната буржоазия правителство и неговия председател Брентано. Заповедите на Бекер се сблъскаха с противоположни заповеди, неговите искания на оръжия и военно снаряжение се оставяха без внимание или направо се отхвърляха. Предприетият на 6 юни опит да се сплаши правителството с революционна въоръжена сила — опит, в който Бекер имаше твърде активно участие, — не даде решителни резултати[356]; ала Бекер и войската му бяха незабавно изпратени от Карлсруе на Некар против неприятеля.

Тук битката вече беше отчасти започнала и развръзката приближаваше. Бекер със своите доброволчески отряди и народното опълчение зае планинския масив Оденвалд. Без артилерия и конница той беше принуден да разхвърли малобройната си войска върху една обширна и трудна местност и не му оставаха достатъчно сили, за да премине в настъпление. Въпреки това на 15 юни с една блестяща операция той освободи своите ханауски гимнастици[357], обкръжени в замъка Хиршхорн от имперските войски на Пойкер.

---

* Пий IX. *Ред.*

Когато Мерославски пое върховното командуване на революционната армия, Бекер стана командир на 5-а дивизия (само народно опълчение, и то само пехота) със задача да окаже съпротива на корпуса на Пойкер, който го превъзхождаше по численост най-малко шест пъти. Но скоро след това последваха преминаването на първия пруски корпус през Рейн при Гермерсхайм, движението на Мерославски срещу този корпус, поражението при Вагхойзел на 21 юни. Бекер заемаше Хайделберг; от север настъпваше вторият пруски корпус на фон Грьобен, от североизток — корпусът на Пойкер, всеки един в състав от над 20 000 души; на югозапад стояха прусаците на Хиршфелд, също повече от 20 000 души. И ето, отстъпилите от Вагхойзел, т. е. цялата огромна маса на Баденската армия, редовни войски и народно опълчение, се втурнаха към Хайделберг, за да минат с един огромен обход през планината на пътя за Карлсруе и Ращат, затворен им в равнината.

Това отстъпление трябваше да прикрива Бекер със своите току-що събрани, необучени хора и както винаги без конница и артилерия. След като даде на отстъпващите достатъчна преднина, на 22-и в 8 часа вечерта той потегли от Хайделберг за Некаргемюнд, направи там престой от няколко часа, на 23-и пристигна в Зинсхайм, където в непосредствена близост с неприятеля отново даде на войските си няколко часа отдих, запазвайки бойния ред, и още същата вечер влезе в Епинген, а на 24-и в 8 часа вечерта — през Бретен в Дурлах, където отново бе вмъкнат в безредното отстъпление на обединената сега пфалцко-баденска армия. Тук Бекер получи под свое командуване и остатъците от пфалцките войски и трябваше сега не само да прикрива отстъплението на Мерославски, но и да задържи Дурлах, докато бъде евакуиран Карлсруе. Както винаги, и този път го оставиха без артилерия, тъй като придадената му там вече се беше оттеглила.

Бекер набързо укрепи Дурлах с окопи, доколкото това бе възможно, и още на следното утро (25 юни) бе атакуван от три страни от две пруски дивизии и имперските войски на Пойкер. Той не само отби всички атаки, но и сам нееднократно минаваше в настъпление, макар че на оръдейния огън на неприятеля можеше да отвръща само с пушечен огън; след четиричасов бой той отстъпи в пълен ред, без да срещне препятствия от изпратените обходни колони, отстъпи едва когато получи известие, че Карлсруе е евакуиран и възложената му задача — изпълнена.

Без съмнение това е най-блестящият епизод в цялата баденско-пфалцка кампания. С хора, повечето от които бяха събрани

едва две-три седмици преди това, съвсем неопитни, едва обучени от импровизирани офицери и подофицери и нямащи почти никаква представа за дисциплина, Бекер за 48 часа извърши един преход от над 80 километра, или 11 немски мили, отстъпвайки като ариергард на разбитите и полуразложени армии. Започвайки този преход през нощта, той ги преведе в Дурлах през линията на неприятеля в такъв ред, че на следното утро те можаха да дадат на прусаците едно от малкото сражение в тази кампания, в което целта на боя бе напълно постигната от революционната армия. Това постижение би направило чест и на изпитани войски, а за такива млади войници то е извънредно рядко и славно дело.

След като стигна до реката Мург, Бекер със своята дивизия зае позиция на изток от Ращат и взе достойно участие в боевете на 29 и 30 юни. Резултатът е известен: шесторно по-многобройният неприятел обходи позицията през територията на Вюртемберг и я отхвърли откъм десния фланг. С това кампанията бе вече и формално решена и завърши с принудителното преминаване на революционната армия на швейцарска територия.

Дотогава Бекер се проявяваше предимно като обикновен демократ-републиканец; но от този момент той прави значителна крачка напред. Близкото му познанство с немските „чисти републиканци“, особено с южногерманските, и опитът, придобит в революцията от 1849 г., му доказаха, че в бъдеще работата трябва да се подхване иначе. Силните симпатии към пролетариата, които Бекер хранеше от младини, сега взеха по-конкретна форма; стана му вече ясно, че ако буржоазията навред съставлява ядрото на реакционните партии, то ядрото на една истинска революционна сила може да бъде само пролетариатът. Комунистът по чувство стана съзнателен комунист.

Още един път се опита той да организира доброволчески отряд; това беше през 1860 г., след победоносния поход на Гарибалди към Сицилия. Бекер замина от Женева за Генуа, за да започне в съгласие с Гарибалди подготовката. Но бързите успехи на Гарибалди и намесата на италианската армия, която искаше да грабне плодовете на победата за монархията, сложиха край на кампанията. Между това навсякъде очакваха нова война с Австрия през следната година. Известно е, че Русия искаше да използва Луи Наполеон и Италия за да си отмъсти на Австрия и да завърши онова, което не ѝ се беше удало да направи в 1859 г. Италианското правителство изпрати в Генуа при Бекер един от висшите офицери на генералния щаб и му предложи чин полковник в италианската армия, блестяща заплата и дневни пари, а също и командуване на формиран от самия него легион

в предстоящата война, ако се съгласи да води в Германия пропаганда в полза на Италия против Австрия. Но пролетарият Бекер решително отказа; той не искаше да има нищо общо със служба на монарсите.

Това беше последният му опит да организира доброволчески отряд. Скоро след това бе основана Международната работническа асоциация и един от нейните основатели беше Бекер. Той присъствува на знаменития митинг в Сент-Мартинс-хол, от който Интернационалът води своето начало[358]. Той организира немските и местните работници в романска Швейцария, основа органа на тази група „Vorbote"[359], присъствува на всички конгреси на Интернационала и се бореше в първите редици против бакунинските анархисти от Alliance de la Democratie socialiste[360] и в швейцарска Юра.

След разпадането на Интернационала Бекер имаше по-малко поводи за публична проява. Но той остана докрай в редиците на работническото движение и използвайки своята обширна кореспонденция и многобройните посетители, които идваха в Женева да го навестят, постоянно оказваше влияние върху неговия ход. През 1882 г. у него прекара един ден Маркс, а през септември тази година 77-годишният Бекер предприе пътуване през Пфалц и Белгия до Лондон и Париж, през време на което аз бях щастлив в продължение на две седмици да го имам свой гост и да беседвам с него за стари и нови времена. И само след два месеца телеграфът известява за неговата смърт!

Бекер беше рядък човек. Една единствена дума го охарактеризира всеобхватно — думата, *гранитно здрав.* Тялом и духом гранитно здрав беше той до края на живота си. Притежавайки юнашко телосложение, огромна физическа сила и на това отгоре красива външност, той благодарение на добри заложби и разумна дейност хармонично разви като тялото си и своя неерудиран, но съвсем не необразован ум. Той беше един от малкото онези хора, за които е достатъчно да следват собствената си интуитивна природа, за да изберат правилния път. Затова именно му беше така лесно да върви в крак с развитието на революционното движение и на 78-годишна възраст да стои в първите редици също тъй бодро, както на 18-годишна възраст. Момчето, което в 1814 г. вече играеше с преминаващите казаци, а в 1820 г. видя екзекуцията на Занд, убиеца на Коцебу, от неопределен опозиционер през двадесетте години се развиваше непрекъснато и в 1886 г. още стоеше напълно на висотата на движението. При това той не беше някакъв мрачен морализатор, подобно на повечето „сериозни" републиканци от 1848 г., а истински син на веселия

Пфалц, жизнерадостен, не по-малко от всеки друг обичащ вино, жени и песни. Израсъл в родината на „Песента на Нибелунгите“[361], край Вормс, той дори на стари години приличаше на един от образите на нашия древен героичен епос: весел и присмехулен, празнещ врага между ударите с меч и съчиняващ народни песни, когато нямаше кого да сече — именно така трябва да е изглеждал гъдуларят Фолкер!

Но най-значителното негово дарование безусловно беше военното. В Баден той направи неизмеримо повече, отколкото всеки друг. Докато другите офицери, възпитани в школата на постоянна армия, виждаха там пред себе си един съвсем чужд, почти неподдаващ се на управление войнишки материал, Бекер се научи на цялото си организационно изкуство, тактика и стратегия в страхотната школа на швейцарската милиция. Народна армия не беше за него нещо чуждо, а нейните неизбежни недостатъци — нещо непривично. Там, където другите падаха духом или ругаеха, Бекер оставаше спокоен и винаги намираше изход; той знаеше как да се отнася със своите хора, умееше да ги ободрява с шеги и така ги държеше в ръцете си. Не един пруски генерал от 1870 г. би могъл да завиди на неговия марш от Хайделберг до Дурлах с дивизия почти изцяло от необучени новобранци, които въпреки това бяха способни веднага да влязат в боя и успешно да го проведат. В същия този бой той съумя да вкара и придадените му пфалцки войници, с които никой нищо не можеше да направи, и дори да ги накара да минат в настъпление на открито поле. В лицето на Бекер ние загубихме единствения немски революционен генерал, който имахме.

Това беше човекът, който с чест взе участие в освободителната борба на три поколения.

Работниците свято ще пазят спомен за него, като за един от своите най-добри представители.

Лондон, 9 декември 1886 г.

Напечатано във вестник „Der Socialdemocrat“, бр. 51, 17 декември 1886 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на немски език

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ НА КНИГАТА „КЪМ ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС"[362]

Това съчинение е отпечатък на три статии, които поместих през 1872 г. в лайпцигския вестник „Volksstaat"[363]. Тъкмо тогава над Германия като дъжд се изляха френските милиарди[364]; бяха изплатени държавните дългове, бяха построени крепости и казарми, бяха попълнени оръжейните и муниционни запаси. Свободният капитал, както и намиращата се в обръщение парична маса внезапно се увеличиха в извънмерна степен и всичко това в такова време, когато Германия излезе на световната арена не само като „единна държава", но и като голяма индустриална страна. Милиардите дадоха мощен тласък на младата едра индустрия; те именно преди всичко породиха след войната краткия, богат с илюзии период на процъфтяване, а непосредствено след това, в 1873—1874 г. — грандиозния крах, чрез който Германия се утвърди като индустриална страна, способна да излезе на световния пазар.

Времето, когато една стара културна страна извършва подобен, а при това и от толкова благоприятни условия ускорен преход от мануфактурата и дребното производство към едрата индустрия, е предимно и време на „жилищна криза". От една страна, маса земеделски работници неочаквано биват привлечени в големите градове, които се развиват в индустриални центрове; от друга страна, планоустройството на тия стари градове вече не съответствува на условията на новата едра индустрия и на съответното ѝ движение; разширяват се улици, прокарват се нови, по тях се провеждат железопътни линии. Тъкмо когато ра-

ботниците на потоци приииждат към градовете, там се извършва масово разрушаване на работнически жилища. Оттук и внезапната жилищна криза както сред работниците, така и сред дребните търговци и занаятчии, чиито клиенти са работниците. В градовете, които от самото начало са възникнали като индустриални центрове, тази жилищна криза е почти непозната. Такива са: Манчестер, Лидс, Бредфорд, Бармен, Елберфелд, а, напротив, в Лондон, Париж, Берлин, Виена жилищната криза на своето време крайно се изостри и в по-голямата си част продължава да бъде хроническо явление.

Именно тази остра жилищна криза, симптом на извършващата се в Германия индустриална революция, изпълни тогава пресата с критични статии върху „жилищния въпрос" и даде повод за всякакъв род социално шарлатанство. Редица такива статии се появиха и във вестник „Volksstaat". Един анонимен автор, който впоследствие се оказа докторът по медицина Мюлбергер от Вюртемберг, намери този повод за подходящ, за да разясни на германските работници във връзка с този въпрос чудотворното действие на прудоновската социална панацея.[365] Когато изразих пред редакцията своето учудване по повод печатането на тези странни статии, беше ми предложено да отговоря на тях, което и направих (виж I раздел: „Как Прудон разрешава жилищния въпрос"). Наскоро след тази серия от статии аз напечатах друга серия, в която въз основа на книгата на д-р Емил Закс[366] проанализирах филантропично-буржоазното схващане по този въпрос (виж II раздел: „Как буржоазията разрешава жилищния въпрос"). След дълго мълчание д-р Мюлбергер ме удостои с отговор на моите статии,[367] като ме принуди да му възразя (виж III раздел: „Допълнение за Прудон и за жилищния въпрос"); с това се завършиха както полемиката, така и моите специални занимания с този въпрос. Такава е историята на произхода на тия три серии от статии, които също така излязоха в отделна брошура. Ако сега става нужда от ново издание, това аз несъмнено дължа пак на благосклонната грижа на германското имперско правителство, което чрез забраната си, както винаги, предизвика усилено търсене и на което тук аз най-предано поднасям своята благодарност.

За новото издание аз прегледах текста, направих някои добавки и забележки и поправих в I раздел една малка икономическа грешка[368], която за съжаление не бе забелязана от моя противник д-р Мюлбергер.

При този преглед пред моето съзнание ярко изпъква гигантският напредък, който направи международното работническо

движение през последните 14 години. Факт е, че работниците, „говорещи на романски езици, от 20 години насам не са имали друга духовна храна освен съчиненията на Прудон"[369] и още по-нататъшното опростяване на прудонизма, извършено от бащата на „анархизма" Бакунин, в чиито очи Прудон беше „наш общ учител" (notre maître à nous tous). Макар че прудонистите във Франция бяха само малка секта сред работниците, все пак само те имаха определено формулирана програма и във време на Комуната можаха да поемат ръководството в икономическо отношение. В Белгия прудонизмът неоспоримо господствуваше сред валонските работници, а работническото движение на Испания и Италия с твърде малки изключения всички бяха ако не анархисти, поне решително прудонисти. А сега? Във Франция работниците напълно се отвърнаха от Прудон; той има още привърженици само сред радикалните буржоа и дребната буржоазия, които като прудонисти се наричат още и „социалисти", но социалистическите работници водят най-ожесточена борба против тях. В Белгия фламандците изместиха валонците от ръководството на движението, те отхвърлиха прудонизма и мощно издигнаха движението. В Испания, както и в Италия бурният прилив на анархизма от 70-те години се отля и отнесе със себе си остатъците на прудонизма; ако в Италия новата партия все още се намира в процес на изясняване и организиране, то в Испания Новата мадридска федерация, която остана вярна на Генералния съвет на Интернационала, от малко ядро се разви в силна партия[370], която, както се вижда от самата републиканска преса, много по-успешно подкопава влиянието на буржоазните републиканци върху работниците, отколкото това са могли да извършат когато и да е нейните шумни предшественици — анархистите. Мястото на забравените Прудонови съчинения сред романските работници заеха „Капиталът", „Комунистическият манифест" и редица други произведения на Марксовата школа; главното искане на Маркс — завладяване на всички средства на производството от името на обществото от достигналия политическо единовластие пролетариат — сега е станало искане на цялата революционна работническа класа също и в романските страни.

Но ако прудонизмът е окончателно изместен дори и сред работниците от романските страни, ако той — съответно на своето истинско назначение — служи само за изразяване на буржоазните и дребнобуржоазните въжделения на френските, испанските, италианските и белгийските буржоазни радикали, защо да се занимаваме сега отново с него? Защо отново да се борим с умрял враг и да препечатваме тези статии?

Първо, защото тези статии не се ограничават само с полемика против Прудон и неговите немски представители. Вследствие разделението на труда, което съществуваше между мен и Маркс, на мен се падаше да застъпвам нашите възгледи в периодическия печат и, по-специално, да водя борба против враждебните възгледи, за да бъде спестено на Маркс време за написване на неговото велико основно съчинение. Поради това аз дойдох до положението да излагам нашите възгледи, като ги противопоставям на другите възгледи повече в полемична форма. Такъв беше и този случай. Първи и втори раздел съдържат не само критика на прудоновското разбиране на този въпрос, но излагат и нашето собствено схващане.

Второ, Прудон изигра в историята на европейското работническо движение твърде значителна роля, за да не може да бъде тъй просто осъден на забвение. На теория отречен, на практика отхвърлен настрана, той продължава да представлява исторически интерес. Който донякъде подробно изучава съвременния социализъм, той е длъжен също така да се запознае и с ония „гледища" на движението, които са вече „преодолени". Марксовото съчинение „Мизерия на философията"[371] се появи няколко години преди Прудон да изложи своите проекти за обществена реформа; Маркс можа тогава да открие само зародиша на прудоновската разменна банка и да го разкритикува. Значи в това отношение Марксовото съчинение се допълня от настоящата брошура, но за съжаление съвършено недостатъчно. Маркс би направил всичко това много по-добре и по-убедително.

Най-сетне, буржоазията и дребнобуржоазният социализъм има до този момент многобройни представители в Германия. От една страна, в лицето на катедър-социалистите и на всякакъв род филантропи, у които все още играе голяма роля желанието да превърнат работниците в собственици на жилищата, в които живеят последните; против тях моята работа е следователно все още навременна. От друга страна, в самата социалдемократическа партия, включително и фракцията в райхстага, е застъпен определен сорт дребнобуржоазен социализъм, и то в такава форма, че основните възгледи на съвременния социализъм и искането за превръщане на всички производствени средства в обществена собственост се признават за обосновани, но осъществяването на това се обявява за възможно само в далечно, практически неопределено бъдеще. Но с всичко това човек е предоставен засега само на социален кърпеж и в зависимост от обстоятелствата може даже да симпатизира на най-реакционните стремежи към така нареченото „издигане на трудещите се класи". Съще-

ствуването на такова течение е съвършено неизбежно в Германия, филистерска страна par excellence*, и то в такова време, когато индустриалното развитие насилствено и в масови размери изкоренява това от стари времена вкоренило се филистерство. Това е съвършено безопасно за движението при този удивително здрав ум на нашите работници, който те така блестящо проявиха тъкмо през последните осем години в борбата против закона за социалистите, против полицията и съдиите. Необходимо е обаче да сме напълно наясно по това, че съществува такова течение. И ако това течение впоследствие вземе по-устойчива форма и по-определени очертания, което е неизбежно и дори желателно, то ще бъде принудено за формулиране на своята програма да се върне към своите предтечи, и при това трудно ще мине без Прудон.

Същината както на едробуржоазното, така и на дребнобуржоазното разрешение на „жилищния въпрос" е собствеността на работника върху неговото жилище. Но благодарение на индустриалното развитие на Германия в течение на последните 20 години тоя пункт получи съвършено своеобразно осветление. В никоя друга страна няма толкова много наемни работници, които да са не само собственици на своето жилище, но и на градина или на парцел земя; наред с това има още и голям брой работници, които разполагат с къща, градина или парцел земя като арендатори при фактически доста осигурено владение. Селската домашна индустрия, съединена с градинарско или дребно земеделие, образува широката основа на младата едра индустрия в Германия; на запад работниците са предимно собственици, а на изток — предимно арендатори на своите жилища. Тази връзка на домашната индустрия с градинарството и полевъдството, а заедно с това и с осигуреното жилище, навсякъде се среща не само там, дето ръчното тъкачество още се бори против механическия тъкачен стан: по долния Рейн и във Вестфалия, в саксонските Рудни планини и в Силезия; ние срещаме тази връзка навсякъде, дето някакъв вид домашна индустрия се е вкоренил като селски занаят, например в Тюрингската гора и в Рьонските планини. При обсъждането на тютюневия монопол се установи, че дори приготвянето на пури вече има характер на селска домашна индустрия. И там, където сред дребните селяни се появи някое бедствие, както преди няколко години в Айфел[372], буржоазната преса веднага дига шум за въвеждане на подходяща домашна индустрия като единствено средство за подпомагане. В действи-

* — предимно. *Ред.*

телност, растящата бедност сред германските дребни селяни, както и общото положение на германската индустрия, тласка към все по-широко разпространение на селската домашна индустрия. Това е едно явление, специфично за Германия. Нещо подобно срещаме във Франция само като изключение, например в районите на бубарството; в Англия, дето няма дребни селяни, селската домашна индустрия се крепи върху труда на жените и децата на земеделските надничари; само в Ирландия срещаме, както в Германия, настоящи селски семейства, заети в домашната индустрия за произвеждане на готови дрехи. Тук не говорим, разбира се, за Русия и други страни, които не са представени на световния индустриален пазар.

И така, върху обширна територия на Германия индустрията сега се намира в такова състояние, което на пръв поглед съответствува на състоянието, господствувало навсякъде до въвеждането на машините. Но това е само на пръв поглед. Селската домашна индустрия на предишните времена, свързана с градинарство и полевъдство, беше поне в индустриално развиващите се страни основата на сносно, някъде дори на твърде прилично материално положение на трудещата се класа, но заедно с това и основата на нейното умствено и политическо нищожество. Продуктът на ръчния труд и разноските за неговото производство определяха пазарната цена; а при тогавашната нищожна в сравнение със съвременната производителност на труда търсенето обикновено растеше по-бързо от предлагането. Това в средата на миналия век се отнася за Англия и отчасти за Франция, особено за текстилната индустрия. А в Германия, която при най-неблагоприятни условия тогава тепърва се съвземаше от опустошенията на тридесетгодишната война, този въпрос наистина стоеше съвсем иначе; единствената домашна индустрия, която тук работеше за световния пазар — лененото тъкачество, — беше толкова обременена с данъци и феодални повинности, че тя не издигаше живота на селянина-тъкач над много ниския жизнен уровен на другите селяни. При все това работникът от селската домашна индустрия имаше тогава до известна степен осигурено съществуване.

С въвеждането на машинното производство всичко това се измени. Цената започна да се определя сега от продукта на машинното производство и възнаграждението на работника от домашната индустрия падна заедно с тази цена. Но работникът беше принуден или да приеме, или да търси друга работа, а той не можеше да стори това, без да стане пролетарий, т. е. без да се прости със своята къщичка, градина и парчето си зе-

мя — собствени или арендувани. А той се съгласяваше на това само в много редки случаи. По този начин, градинарството и полевъдството на старите селски ръчни тъкачи станаха причина навсякъде тъй много да се продължи борбата на ръчния тъкачен стан с механичния, борба, която и досега все още не се е завършила в Германия. В тази борба, особено в Англия, за пръв път става явно, че същото обстоятелство, което по-рано беше основата на едно сравнително благосъстояние на работника — да има собствени средства на производство, — сега стана негова пречка и нещастие. В индустрията механичният тъкачен стан победи неговия ръчен стан, в селското стопанство едрото земеделие взе връх над неговото дребно земеделие. Но докато в двете области на производството съвместният труд на мнозина и прилагането на машините и науката станаха обществено правило — къщичката, градината, парцелчето земя и ръчният тъкачен стан приковаха тъкача към остарелия начин на едноличното производство и към ръчния труд. Притежаването на къща и градина представляваше сега много по-малка ценност, отколкото неограничената свобода на придвижване (vogelfreie Beweglichkeit). Ни един фабричен работник не би се разменил със селския ръчен тъкач, който умира от бавна, но неизбежна гладна смърт.

Германия късно се появи на световния пазар; нашата едра индустрия, която възникна в 40-те години, дължи своя пръв подем на революцията от 1848 г. и можа напълно да се разгърне само след революциите в 1866 и 1870 г., които разчистиха от пътя ѝ поне най-сериозните политически препятствия. Но тя намери световния пазар в по-голямата му част зает. Англия доставяше продуктите за масово потребление, а Франция — изисканите предмети на лукса. Германия не можеше да бие ни първите по цена, ни вторите по качество. По този начин не ѝ оставаше нищо друго освен, следвайки досегашните утъпкани пътища на германското производство, преди всичко да се промъкне на световния пазар със стоки, които за Англия бяха твърде незначителни, а за Франция твърде долнокачествени. Любимата немска мошеническа практика — първоначално да се изпращат добри образци, а след това лоши стоки, разбира се, скоро беше жестоко наказана на световния пазар и почти отпадна; от друга страна, конкуренцията в условията на свръхпроизводството постепенно тласкаше дори и солидните англичани по хлъзгавия път на влошаване качеството и по този начин помогна на немците, които са недосегаеми в това отношение. Така най-после си създадохме едра индустрия и почнахме да играем роля на световния пазар. Но нашата *едра* индустрия работи почти изключително за вътреш-

ния пазар (с изключение на железодобивната индустрия, чието производство значително превишава вътрешните потребности на страната), и нашият масов износ се състои от грамадно количество дребни предмети, за които едрата индустрия доставя предимно необходимите полуфабрикати, а самите предмети се доставят повечето от селската домашна индустрия.

Именно тук се проявява в пълния си блясък оная „благодат", която за съвременния работник представляват неговата собствена къщичка и собственото му парче земя. Никъде — едва ли дори и ирландската домашна индустрия прави изключение, — никъде не се плаща такава безобразно ниска работна заплата, както в немската домашна индустрия. Онова, което семейството изработва в своята градинка или в своята нивица, капиталистът, използвайки конкуренцията, удържа от цената на работната сила; работниците са принудени да се съгласяват с всяко заплащане на парче, защото иначе те съвсем нищо не ще получат, а не могат да живеят само от продуктите на своето селско стопанство, и защото, от друга страна, именно това селско стопанство и тази поземлена собственост ги приковават към мястото и им пречат да търсят други занятия. Именно това обстоятелство дава възможност на Германия да конкурира на световния пазар при продажбата на цяла редица дребни стоки. *Цялата печалба на капитала се изстисква чрез удържане от нормалната работна заплата и цялата принадена стойност може да бъде подарена на покупателя.* Такава е тайната на изумителната евтиния на повечето немски експортни стоки.

Именно това е обстоятелството, което повече от всичко друго също и в другите клонове на индустрията задържа работната заплата и жизнения уровен на германските работници по-ниско от нивото на работниците от западноевропейските страни. Оловната гира на такива цени на труда, по традиция задържани по-ниско от стойността на работната сила, натиска също и върху работната заплата на работниците в градовете и даже в големите градове, снижавайки я по-долу от стойността на работната сила — толкова повече, че и в градовете лошо заплащаната домашна индустрия е заела мястото на старите занаяти, понижавайки и тук общото ниво на работната заплата.

За нас тук става ясно следното: онова, което на по-ранно историческо стъпало служеше като основа на едно относително благосъстояние на работника — връзката на земеделието с индустрията, собственият дом, собствената градина, собственият парцел земя, осигуреното жилище, — всичко това става сега при господството на едрата индустрия не само крайно тежки окови за

работника, но и най-голямо нещастие за цялата работническа класа — основа на безпримерно снижаване на работната заплата под нейното нормално ниво, при това не само в отделни клонове на индустрията и в отделни области, но и в цялата страна. Не е чудно, че едрата и дребната буржоазия, която живее и богатее за сметка на тия грамадни удръжки от работната заплата, мечтае за селска промишленост, за работници със собствени къщички и във въвеждането на нови домашни занаяти вижда единственото целебно средство против всички селски несгоди!

Това е едната страна на въпроса; но има още и обратна страна. Домашната индустрия е станала широката основа на немския експорт, а с това и на цялата едра индустрия. Това е причина за нейното широко разпространение в Германия и за все по-широкото ѝ разпространяване с всеки изминат ден. Разорението на дребния селянин неизбежно настъпило, след като неговият домашен промишлен труд за собствено потребление беше унищожен от евтината конфекционна и машинна продукция, а неговото животновъдство, следователно и наличието на необходимия тор, беше унищожено с унищожаването на общинния строй, на общата марка и принудителния сеитбооборот — това разорение насилствено тласка попадналите в лапите на лихварите дребни селяни в съвременната домашна индустрия. Както в Ирландия поземлената рента на земевладелците, така в Германия процентите на лихварската ипотека могат да бъдат изплатени не от земеделския доход, а само от работната заплата на селянина, зает в домашната индустрия. Но с разпространяването на домашната индустрия селските райони един след друг се въвличат в съвременното индустриално движение. Именно това революционизиране на селските райони от домашната индустрия и разпространи промишлената революция в Германия върху много по-голяма област, отколкото в Англия и във Франция; именно това сравнително ниско ниво на нашата индустрия поражда още по-голяма необходимост от нейното широко разпространение. С това се обяснява защо в Германия в противоположност на Англия и Франция революционното работническо движение се разпространи с такава сила върху голяма част от страната, вместо да бъде свързано изключително с градските центрове. А с това се обяснява спокойният, устойчив, неудържим успех на движението. Затова от само себе си се разбира в Германия, че победоносното въстание в столицата и в другите големи градове ще стане възможно само тогава, когато за преврата съзреят повечето от малките градове и по-голямата част от селските окръзи. При едно до известна степен нормално развитие ние никога не

ще бъдем в състояние да победим със силите само на работниците, както парижаните в 1848 и 1871 година, но тъкмо и затова не можем да претърпим поражения на революционната столица, нанесени от реакционната провинция, каквито претърпя Париж в двата случая. Във Франция движението всякога изхождаше от столицата, а в Германия — от районите на едрата индустрия, на мануфактурата и домашната промишленост; столицата бе завоювана само впоследствие. Затова може би и в бъдеще инициативата ще остане на французите, но решителната победа може да бъде извоювана само в Германия.

Но тази селска домашна промишленост и мануфактура, които поради своята разпространеност станаха решаващият отрасъл на производството в Германия и заедно с това все повече и повече революционизират немските селяни, са само първото стъпало за по-нататъшен преврат. Както вече показа Маркс („Капиталът", т. I, изд. III-е, стр 484—495),[373] и за тях на известно стъпало на развитието ще удари часът на загиването им чрез машините и фабричното производство. И както изглежда, този час е вече предстоящ в най-близко време. Но унищожаването на селската домашна индустрия и мануфактура от машината и фабричното производство означава в Германия унищожаване на средствата за съществуване на милиони селски производители, експроприация на почти половината от немските дребни селяни, превръщане не само на домашната индустрия във фабрична, но и на селското стопанство в едро капиталистическо земеделие и дребното земевладение в едри помешчически стопанства, означава промишлена и селскостопанска революция в полза на капитала и едрото земевладение за сметка на селяните. Ако на Германия е съдено да извърши и този преврат още при старите обществени условия, то той безусловно ще бъде повратен момент. Ако дотогава в никоя друга страна работническата класа не поеме тази инициатива, непременно Германия ще започне атаката и селските синове на „славната боева армия" ще ѝ окажат мъжествена подкрепа.

А буржоазната и дребнобуржоазната утопия — да се даде на всеки работник по една собствена къщичка и по такъв начин да го приковат на полуфеодални начала към капиталиста — взема сега съвършено друг вид. Нейното осъществяване означава превръщане на всички дребни селски домовладелци в промишлени домашни работници, унищожаване на старата затвореност, а с това и на политическото нищожество на дребните селяни, които биват въвличани в „социалния вихър"; означава разпространение на промишлената революция в селото и превръщането на най-неподвижната, най-консервативната класа на на-

селението в разсадник на революцията и като завършък на всичко — експроприиране на заетите в домашната индустрия селяни от машината, която насилствено ги тласка към въстание.

Ние с удоволствие можем да предоставим на буржоазно-социалистическите филантропи да се наслаждават от своя идеал, докато те в своята обществена функция на капиталисти продължават да го осъществяват така наопаки, за благо и в полза на социалната революция.

Лондон, 10 януари 1877 год.

Фридрих Енгелс

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat", бр. 3 и 4, 15 и 22 януари 1887 г., и в книгата F. Engels, „Zur Wohnungsfrage". Hottingen—Zürich, 1887

Печата се по текста на книгата
Превод от немски

РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В АМЕРИКА

ПРЕДГОВОР КЪМ АМЕРИКАНСКОТО ИЗДАНИЕ НА „ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В АНГЛИЯ"[374]

Изминаха се десет месеца, откакто по желанието на преводача* написах „Прибавката"** към тази книга; в течение на тези десет месеца в американското общество се извърши революция, за която във всяка друга страна щяха да са нужни най-малко десет години. През февруари 1885 г. американското обществено мнение беше почти единодушно по един въпрос, а именно, че в Америка нямало работническа класа в европейския смисъл*** на думата, че следователно в американската република не била възможна такава класова борба, каквато разкъсва европейското общество на части, и че поради това социализмът бил чуждестранен, вносен артикул, който никога нямало да може да пусне корени на американска почва. Но все пак точно в този момент настъпващата класова борба хвърли гигантската си сянка в стачките на пенсилванските миньори[377] и на работниците от много други отрасли, а

* — Ф. Кели — Вишневецка. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 257—263. *Ред.*

*** Издаването на английски език на моята книга, написана в 1844 г., се оправдава именно с обстоятелството, че състоянието, в което се намира промишлеността на съвременна Америка, почти напълно съответствува на положението на английската промишленост от четиридесетте години, т. е. на разглеждания от мен период. Доколко това е така, показват статиите на Едуард Евелинг и Елеонора Маркс-Евелинг за „Работническото движение в Америка", поместени в лондонското месечно списание „Time" през март, април, май и юни[375]. Аз се позовавам на тези прекрасни статии толкова по-охотно, защото това ми дава възможност същевременно да отхвърля отвратителната клевета по адрес на Евелинг, която Изпълнителният комитет на Социалистическата работническа партия на Америка не се посвени да разпространи[376]. *(Бележка на Енгелс към отделния отпечатък от 1887 г.)*

особено в обхваналите цялата страна приготовления за голямото движение за осемчасов работен ден, което трябваше да започне и действително започна през следващия май[378]. Че аз тогава вярно прецених тези симптоми, че предугадих движение на работническата класа от национален мащаб, показва моята „прибавка“; но никой не можа да предвиди тогава, че движението ще избухне в толкова късо време и с толкова непреодолима сила, че ще се разпространи с бързината на прериен пожар и ще разтърси* американското общество до самите му основи.

Фактът е налице — упорит и неоспорим. Какъв голям страх е причинил той на американските управляващи класи, ми бе разкрито по забавен начин от американски журналисти, които миналото лято ми направиха чест със своето посещение; „обратът“ ги хвърли в безпомощен страх и изумление. Но по това време движението бе едва в началото си; имаше само редица неясни и очевидно несвързани помежду си вълнения на онази класа, която чрез премахването на робството на негрите и чрез бързото развитие на промишлеността бе станала най-низшият слой на американското общество. Преди още да свърши годината, тези безпорядъчни социални сътресения започнаха да вземат определена посока. Спонтанните, инстинктивни движения на тези широки маси трудещи се на огромна територия от страната, едновременното избухване на общото им недоволство от плачевното социално състояние — навсякъде едно и също и дължащо се на едни и същи причини — събудиха у тях съзнанието, че образуват нова и отделна класа от американското общество — фактически класа от повече или по-малко наследствени наемни работници, пролетарии. И с истински американски инстинкт това съзнание веднага ги подтикна към следващата стъпка по пътя на тяхното освобождение: образуването на политическа работническа партия със собствена платформа и с цел да завладее Капитола и Белия дом. През май — борбата за осемчасов работен ден, безредиците в Чикаго, Милуоки и т. н., опитите на управляващата класа да срази с груба сила и с жестоко класово правосъдие започващия подем на работническото движение; през ноември — новата работническа партия, организирана във всички големи центрове, и изборите в Ню Йорк, Чикаго и Милуоки[379]. Досега май и ноември са напомняли на американската буржоазия само за плащането на купоните по облигациите на Съединените щати; отсега нататък май и ноември ще ѝ напомнят и датите, на които американската работническа класа представи *своите* купони за плащане.

* В немското издание вместо „ще разтърси“ е напечатано: „и сега разтърсва“. *Ред.*

В европейските страни на работническата класа бяха нужни много, много години, докато разбере напълно, че представлява отделна, а при дадените социални условия — и постоянна класа на съвременното общество; и пак бяха нужни много години, докато това класово съзнание я доведе до организирането ѝ в отделна политическа партия, независима от всички стари партии, образувани от различните групи на управляващите класи, и противостояща* на тях. На по-благоприятната почва на Америка, където никакви средновековни развалини не се изпречват на пътя, където историята започва с елементите на съвременното буржоазно общество, възникнали още в 17 век, работническата класа премина тези два стадия на своето развитие за десет месеца.

Все пак всичко това е едва още начало. Че работническите маси чувствуват общността на своите болки и интереси, своята солидарност като класа в противовес на всички други класи, че за да изразят и приведат в действие това чувство, те трябва да поставят в движение политическата машина, създадена за тази цел във всяка свободна страна — това е само първата стъпка. Следната стъпка е да се намери общото лечебно средство за тези общи болки и да се въплъти в платформата на новата работническа партия. А тази най-важна и най-трудна стъпка в движението още остава да се извърши в Америка.

Една нова партия трябва да има особена положителна платформа — платформа, която в подробностите си може да се променя според обстоятелствата и с развитието на самата партия, но при все това такава платформа, която в дадения момент да бъде приета от партията. Докогато такава платформа не е още изработена или докато тя съществува само в зачатъчна форма, то и новата партия ще продължава да води само зачатъчно съществуване; тя може да съществува локално, но не още национално; тя ще бъде партия в перспектива, но не в действителност.

Тази платформа, каквато и да бъде нейната първоначална форма, трябва да се развива в насока, която може да е предварително определена. Причините, които създадоха пропастта между работническата класа и капиталистическата класа, са едни и същи както в Америка, така и в Европа; средствата за запълване на тази пропаст са също навсякъде еднакви. Затова платформата на американския пролетариат в последна сметка** ще съвпадне в крайната си поставена цел с платформата, която след

* В немското издание вместо думата „противостояща" е напечатано: „и враждебно противостояща". *Ред.*

** В немското издание вместо думите „в последна сметка" е напечатано: „с по-нататъшното развитие на движението". *Ред.*

60 години на разцепление и дискусии стана призната платформа на огромното мнозинство от борческия европейски пролетариат. Тя ще прокламира като крайна цел извоюването на политическата власт от работническата класа с оглед да се осъществи непосредственото присвояване на всички средства за производство — земя, железници, мини, машини и т. н. — от цялото общество за общо ползване в името и в полза на всички.

Но ако новата американска партия, подобно на всички политически партии навсякъде, по силата на самия факт, че е създадена, се стреми към завоюване на политическата власт, тя и досега далеч не е постигнала съгласие по въпроса, какво ще се прави с тази власт, щом тя бъде завоювана.* В Ню Йорк и в другите големи градове на Изтока работническата класа е организирана в професионални съюзи и във всеки град образува мощен централен работнически съюз. В Ню Йорк Централният работнически съюз през миналия ноември избра за свой знаменосец Хенри Джордж и вследствие на това временната изборна платформа на съюза беше силно пропита с неговите принципи. В големите градове на Северозапада изборната борба бе водена въз основа на доста неопределена работническа платформа и влиянието от теориите на Хенри Джордж едва се забелязваше, ако изобщо се забелязваше. И докато в тези големи центрове на население и на индустрия новото класово движение придоби политически характер, в цялата страна срещаме две широко разпространени работнически организации — „Рицарите на труда"[380] и „Социалистическата работническа партия", от които само последната има платформа в съгласие с накратко изложеното по-горе съвременно европейско становище.

От трите повече или по-малко определени форми, под които по този начин се представя американското работническо движение, първата, движението на Хенри Джордж в Ню Йорк, има понастоящем главно местно значение. Без съмнение Ню Йорк е най-значителният град на Щатите; но Ню Йорк не е Париж и Съединените щати не са Франция. И на мен ми се струва, че платформата на Хенри Джордж е твърде тясна в сегашната си форма, за да може да образува основата на едно движение, което да е повече от локално, или в най-добрия случай за една къса фаза от общото движение. За Хенри Джордж експроприирането на земята на народните маси е най-голямата и универсална причина за разцеплението на народа на богати и бедни. Но исторически това не е съвсем вярно. В азиатската и класическата древ-

* В немското издание думите „щом тя бъде завоювана" липсват. *Ред.*

ност преобладаващата форма на класовото потисничество е била робството, т. е. не толкова експроприирането на земята на масите, колкото присвояването на тяхната личност. Когато при упадъка на римската република свободните италиански селяни били лишени от собственост върху парцелите си, те образували класа на „бели бедняци", подобна на онази в южните робовладелски щати преди 1861 г., а при наличието на роби и „бели бедняци"* — две класи, еднакво неспособни за самоосвобождаване — древният свят се разпаднал. В средните векове извор на феодалното потисничество не било лишаването на народа *от* собственост върху земята, а обратно — придаването на народа *към* земята. Селянинът задържал земята си, но бил прикрепен към нея като закрепостен или подчинен и бил задължен да плаща на феодалния господар данък под формата на труд или продукт. Едва със започването на новото време, към края на 15 век, извършената нашироко експроприация на селячеството създала основата за съвременната класа на наемни работници**, която не притежава нищо друго освен работната си сила и може да живее само когато продава тази работна сила на други. Но ако тая класа е възникнала в резултат от експроприирането на земята, тя се увековечила, пораснала и формирала като отделна класа с отделни интереси и със специална историческа мисия чрез развитието в големи мащаби на капиталистическото производство, съвременната промишленост и земеделието. Всичко това е изложено подробно от Маркс („Капиталът", част VIII. „Така нареченото първоначално натрупване"[381]). Според Маркс причината за сегашния антагонизъм между класите и за социалната деградация*** на работническата класа е експроприирането на всички нейни средства за производство, включително, разбира се, и земята.

Обявявайки монополизирането на земята като единствена причина за бедността и мизерията, Хенри Джордж, естествено, съзира лечебното средство в това, да се предаде земята на цялото общество. И социалистите от школата на Маркс също искат

* В немското издание вместо думите „бели бедняци" е напечатано: „обеднели свободни". *Ред.*

** В немското издание вместо думите „извършената нашироко експроприация на селячеството, създала основата за съвременната класа на наемни работници", е напечатано: „била извършена нашироко експроприация на селячеството, като този път при такива исторически условия, които постепенно превърнали обезземлените селяни в съвременна класа на наемни работници, в хора"... *Ред.*

*** В немското издание вместо думите „социалната деградация" е напечатано: „съвременното унижение". *Ред.*

земята да се предаде на обществото, и не само земята, но и всички други средства за производство. Но дори и да оставим настрана последните, съществува още една разлика. Какво трябва да стане със земята? Съвременните социалисти, тия, които са представлявани от Маркс, искат тя да принадлежи на всички и да се обработва общо и за обща полза, и същото да стане с всички други средства на общественото производство — мини, железници, фабрики и т. н.; Хенри Джордж иска да се ограничи с даването ѝ под аренда на отделни лица, както е сега, само че да се регулира нейното разпределение и рентата ѝ да се използва не за частни цели, както е сега, а за обществени. Това, което искат социалистите, предполага пълна революция в цялата система на общественото производство; онова, което иска Хенри Джордж, оставя сегашния начин на обществено производство незасегнат и фактически* е било предвиждано от крайното крило на буржоазните икономисти от школата на Рикардо, които също са искали държавата да конфискува поземлената рента.

Разбира се, би било несправедливо да се предполага, че Хенри Джордж веднъж завинаги е казал последната си дума. Но аз съм принуден да взема теорията му такава, каквато я намирам.

Второто голямо течение в американското работническо движение представляват Рицарите на труда. И това течение изглежда най-типичното за сегашното състояние на движението и заедно с това несъмнено далеч най-силното. Огромен съюз, разпрострян над огромна част от страната във вид на безброй „събрания", изразяващи всички оттенъци на лични и местни мнения сред работническата класа; всичките са обединени под съответно неопределена платформа и са споени не толкова чрез своя неприложим на практика устав, колкото чрез инстинктивното чувство, че самият факт на обединяването им в общ стремеж ги прави голяма сила в страната; истински американски парадокс — обличане на най-съвременните тенденции в най-средновековни одежди и скриване на най-демократичния и дори бунтарски дух зад явен, но в действителност безсилен деспотизъм — такава е картината, която Рицарите на труда представят на европейския наблюдател. Но ако не допуснем да бъдем объркани от само външни чудатости, не можем да не видим в това широко обединение огромен запас от потенциална енергия, която бавно, но сигурно се развива в действителна сила. Рицарите на труда са първата национална

* В немското издание след думата „фактически" е прибавено: „вече отдавна". *Ред.*

организация, създадена от американската работническа класа като цяло; какъвто и да е нейният произход и нейната история, каквито и да са нейните недостатъци и малки чудатости, както и нейната платформа и уставът ѝ — тя е налице, дело фактически на цялата класа на американските наемни работници, единствената национална връзка, която ги държи заедно, кара да се почувствува тяхната сила не само от враговете им, но и от самите тях и ги изпълва с гордата надежда за бъдещи победи. Защото би било неправилно да се каже, че Рицарите на труда не били способни за развитие. Те се намират в постоянен дълбок процес на развитие и преобразование — вълнуваща се кипяща маса от пластичен материал, търсещ облика и формата, които отговарят на вътрешната му същност. Тази форма положително ще бъде достигната, тъй като историческото развитие, подобно на природното, има своите собствени присъщи закони. Дали тогава Рицарите на труда ще запазят сегашното си име, е без значение, но за външния наблюдател е ясно, че тук имаме суровия материал, от който трябва да се формира бъдещето на американското работническо движение, а едновременно с това и бъдещето на американското общество като цяло.

Третото течение съставлява Социалистическата работническа партия. Това течение е партия само по име, защото тя досега никъде в Америка не е могла да заеме действително своето място като политическа партия. Освен това тя е до известна степен чужда за Америка, тъй като до неотдавна се състоеше почти изключително от немски имигранти, които говорят на своя роден език и в повечето случаи едва познават общоприетия разговорен език на страната. Но макар и съставена от чужд елемент, тя същевременно дойде въоръжена с опит, придобит от дългогодишна класова борба в Европа, и с разбиране на общите условия за освобождение на работническата класа*, което далеч превъзхожда разбирането, придобито досега от американските работници. Това е щастливо обстоятелство за американските пролетарии, които по този начин имат възможност да усвоят и оползотворят интелектуалните и моралните плодове от 40-годишната борба на техните европейски класови събратя и с това да ускорят времето на собствената си победа. Защото, както вече казах по-горе, не може и да има съмнение, че окончателната платформа на американската работническа класа трябва да бъде и ще бъде по същество същата, каквато е платформата, приета сега от цялата бо-

* В немското издание след думите „работническата класа" вместо следващата фраза е напечатано: „с разбиране, което засега може да се намери у американските работници само като изключение". *Ред.*

реща се работническа класа в Европа, същата, каквато е платформата на германо-американската Социалистическа работническа партия. В това отношение тази партия е призвана да играе много важна роля в движението. Но за да може да извърши това, тя трябва да се освободи от всички остатъци на своята чуждестранна одежда. Тя трябва да стане напълно американска. Тя не може да очаква американците да дойдат при нея; тъй като е малцинство, и то съставено от имигранти, тя трябва да отиде при американците, които са огромното мнозинство, и то коренни жители. А за да направи това, трябва преди всичко да научи английски.

Процесът на сливане на тези различни елементи от огромната движеща се маса — елементи, които всъщност не враждуват помежду си, но фактически са изолирани един от друг поради различните им отправни точки — ще изисква известно време и няма да стане без известно търкане, каквото дори сега се проявява на различни места. Например Рицарите на труда тук-там в източните градове се намират в локална война с организираните професионални съюзи. Но същото това търкане съществува и сред самите Рицари на труда, където има всичко друго, но не и мир и хармония. Това не са симптоми на упадък, за които капиталистите биха имали повод да тържествуват. Те са само признаци за това, че безбройните работнически маси, раздвижили се за пръв път* в общо направление, не са намерили още нито съответния израз на общите си интереси, нито най-подходящата за борбата им форма на организация, нито дисциплината, необходима за обезпечаване на победата.** Те са все още първите *масови* набори за голямата революционна война, събрани и въоръжени самостоятелно по места, всички стремящи се към един център, за да образуват една обща армия, но все още без редовна организация и общ план за действие. Съсредоточаващите се колони се кръстосват тук-там една с друга; възникват объркване, гневни спорове, дори и заплахи за конфликти. Но общността на крайната цел в последна сметка преодолява всички дребни недоразумения; скоро безпорядъчните и враждуващи батальони ще се строят в дълга бойна линия, ще противопоставят на врага със зловещо мълчание добре организиран фронт под светкащите си оръжия, подкрепяни в авангарда от смели стрелци, а в тила — от непоклатими резерви.

---

* В немското издание вместо думите „за пръв път" е напечатано: „сега най-после". *Ред.*

** В немското издание краят на фразата от думите „нито дисциплината" е изпуснат. *Ред.*

Да се осъществи този резултат — обединението на различните независими отряди в една национална работническа армия с макар и несъвършена временна* платформа, стига тя да е истинска платформа на работническата класа, — това е следващата голяма стъпка, която трябва да се извърши в Америка. За постигането на това и за да бъде тази платформа достойна за делото, може в значителна степен да допринесе Социалистическата работническа партия, стига тя да действува по същия начин, както действуваха и европейските социалисти, когато бяха още само незначително малцинство от работническата класа. Тази линия на действие бе изложена за първи път през 1847 г. в „Манифест на комунистическата партия" със следните думи:

„Комунистите" — това бе името, което възприехме тогава и което и днес далеч не мислим да отхвърлим, — „комунистите не са особена партия, противостояща на другите работнически партии.

Те нямат никакви интереси, отделни от интересите на целия пролетариат.

Те не издигат никакви особени принципи, към които биха искали да нагодят пролетарското движение.

Комунистите се отличават от другите пролетарски партии само по това, че, от една страна, в борбата на пролетариите от различните нации те изтъкват и отстояват общите, независещи от националността интереси на целокупния пролетариат, а, от друга страна, по това, че на различните степени на развитие, през които минава борбата между пролетариата и буржоазията, те винаги застъпват интересите на целокупното движение.

Следователно на практика комунистите са най-решителната, винаги тласкаща към движение напред част на работническите партии във всички страни; теоретически те имат пред останалата маса на пролетариата предимството, че разбират условията, хода и общите резултати на пролетарското движение."

„Те се борят за постигане непосредствените цели и интереси на работническата класа, но в сегашното движение те отстояват същевременно и бъдещето на движението."[382]

Това е линията на действие, която великият основател на съвременния социализъм, Карл Маркс, а с него и аз, и социалистите от всички страни, които работеха заедно с нас, следвахме повече от 40 години; и в резултат тя навсякъде доведе до победа и в този момент цялата маса на европейските социалисти в

* В немското издание вместо думата „временна" е напечатано: „обща".

Германия и Франция, в Белгия, Холандия и Швейцария, в Дания и Швеция, както и в Испания и Португалия, се бори като единна* армия под едно и също знаме.

Лондон, 26 януари 1887 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в книгата: F. Engels. „The Condition of the Working Class in England in 1844", New York, 1887, и в превод на автора на немски език във вестник „Der Sozialdemokrat", бр. 24 и 25, 10 и 17 юни 1887 г.

Печата се по текста на книгата, сверен с текста от немския превод

Превод от английски

* В немското издание след думата „единна" е добавено „велика". *Ред.*

*ПИСМО ДО ОРГАНИЗАЦИОННИЯ КОМИТЕТ НА МЕЖДУНАРОДНОТО ПРАЗНЕНСТВО В ПАРИЖ[383]

Граждани! Ние стоим пред лицето на страшна опасност. Заплашват ни с война, в която френските и немските пролетарии, които я ненавиждат и имат едни и същи общи интереси, ще бъдат принудени да се изтребват един друг.

Каква е истинската причина за това положение на нещата?

Милитаризмът, въвеждането на пруската военна система във всички големи страни на континента.

Тази система уж въоръжавала цялата нация за защита на нейната територия и нейните права. Това е лъжа.

Пруската система измести системата на ограничения редовен набор и заместничеството, купувано от богатите, защото тя отдаваше в разпореждане на властвуващите всички ресурси на страната, както човешки, така и материални. Но тя не можа да създаде народна армия.

Пруската система дели извикваните на военна служба граждани на две категории. Първата се зачислява в редовните войски, докато втората веднага се определя за резерв или за териториална армия. Тази последна категория не получава никакво или почти никакво военно обучение; но първата я държат 2—3 години под оръжие — време достатъчно, за да направят от нея послушна, дресирана на дисциплина армия, винаги готова за завоевания навън и за жестоко смазване на народните движения вътре в страната. Защото не бива да се забравя, че всички правителства, които са възприели тази система, се страхуват много повече от работническия народ в своята страна, отколкото от съперничещите им правителства извън нейните граници.

Благодарение на своята еластичност тази система е способна на колосално разширение. Защото, докато съществува още макар и един единствен незачислен в строя младеж, наличните ресурси още не са изчерпани. Оттук произлиза и такава неудържима конкуренция между държавите коя да притежава най-многобройна и най-силна армия; всяко увеличение на въоръжените сили на една държава подтиква другите да правят същото, ако не и повече. И всичко това струва луди пари. Народите изнемогват под тежестта на военните разходи. Мирът става едва ли не по-скъп от войната, така че в края на краищата войната се представя вече не като страшен бич, а като спасителна криза, която ще сложи край на непоносимото положение.

Ето какво дава възможност на интригантите във всички страни, любители да ловят риба в мътна вода, да тласкат народите към война.

А средството против това?

Да се премахне пруската система, да се замени тя с истински народна армия, с проста школа, в която всеки гражданин, способен да носи оръжие, ще бъде зачисляван за строго определено време, необходимо за усвояване на войнишкия занаят; хората, преминали такава школа, да се формират в кадри на запаса, добре организирани по териториалния признак, така че всеки град, всеки кантон да има свой собствен батальон, съставен от хора, които се познават един друг, сплотени, въоръжени, облечени във военна униформа и готови за действие в 24 часа при случай на нужда. Това значи, че всеки ще има в дома си своята пушка и снаряжение, както е в Швейцария.

Онзи народ, който пръв въведе тази система, ще удвои реалната си военна сила и в същото време ще намали наполовина своя военен бюджет. Той ще докаже любовта си към мира с това, че ще въоръжи всички свои граждани. Затова тази армия, съставена от самия народ, е толкова малко годна за външни завоевания, колкото е непобедима при защитата на родната си територия. *И после, кое правителство ще се осмели да посяга на политическите свободи, ако всеки гражданин има в дома си пушка и 50 бойни патрони?*

Лондон, 13 февруари 1887 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано във вестник „Le Socialiste", бр. 79 от 26 февруари 1887 г.

Печата се по ръкописа
Оригиналът е на френски език

УВОД КЪМ БРОШУРАТА НА БОРКХАЙМ „ЗА СПОМЕН НА НЕМСКИТЕ УРА — ПАТРИОТИ ОТ 1806—1807 г.“[384]

Авторът на тази брошура Сигизмунд Боркхайм е роден на 29 март 1825 г. в Глогау. Завършил в 1844 г. гимназия в Берлин, той учи в университета отначало в Бреслау, а след това в Грайфсвалд и Берлин. За отбиване на военната си повинност в 1847 г. постъпва в артилерията в Глогау доброволец за три години, тъй като беше твърде беден, за да посрещне разходите на едногодишната служба. След избухването на революцията в 1848 г. Боркхайм участвува в демократически събрания и във връзка с това бе подведен под следствие от военния съд, от който се спасява с бягство в Берлин. Тук той, отначало непреследван, стана активен деец на движението и взе енергично участие в щурмуването на цойгхауза[385]. От заплашващия го за това арест той се спаси с ново бягство, този път в Швейцария. Когато през септември 1848 г. Струве организира тук похода на доброволческия отряд в Баденския Шварцвалд[386], Боркхайм се присъедини, бе пленен и лежа в затвора, докато баденската революция от май 1849 г.[387] освободи затворниците.

Боркхайм замина за Карлсруе, за да предложи услугите си на революцията като войник. Когато Йохан Филип Бекер бе назначен за върховен командир на цялото народно опълчение, той възложи на Боркхайм да формира батарея, за която правителството обаче отпусна отначало само оръдия без впряг. Впряговете все още не бяха получени, когато на 6 юни избухна движението [388], с което по-решителните елементи искаха да заставят слабото временно правителство, състоящо се отчасти от открити изменници, да действува по-енергично. Заедно с Бекер и Борк-

хайм взе участие в демонстрацията, чийто непосредствен резултат беше само това, че Бекер с всичките си доброволци и народното опълчение бе изведен от Карлсруе и изпратен в района на военните действия край р. Некар. Боркхайм не можеше да го последва с батареята си, докато не му дадоха коне за оръдията. Когато най-сетне ги получи — тъй като г-н Брентано, шефът на правителството, сега беше заинтересован да се отърве от революционната батарея, — прусаците вече завоюваха Пфалц и първата операция на батареята на Боркхайм беше да заеме позиция на моста при Книлинген, за да прикрие преминаването на пфалцката армия на баденската територия.

Заедно с пфалцките и намиращите се още в района на Карлсруе баденски войски батареята на Боркхайм тръгна сега в северна посока. На 21 юни тя встъпи в бой при Бланкенлох и с чест взе участие в сражението при Убщад (25 юни). При реорганизирането на армията за заемане позиция на р. Мург. Боркхайм със своите оръдия бе придаден към дивизията на Оборски и се отличи в боевете за Купенхайм.

След отстъплението на революционната армия на швейцарска територия Боркхайм замина за Женева. Тук той намери стария си началник и приятел И. Ф. Бекер и някои по-млади бойни другари, които при цялата мизерия на емигрантския живот се бяха сплотили в една весела дружина. През есента на 1849 г., минавайки през Женева, аз прекарах с тях няколко приятни дни. Това беше същата онази компания, която под наименованието „сярната банда" [Schwefelbande] придоби съвсем незаслужена посмъртна известност поради чудовищните лъжи на г-н Карл Фогт[389].

Ала развлеченията продължиха недълго. През лятото на 1850 г. ръката на суровия Съюзен съвет настигна и безобидната „сярна банда", и повечето от веселите младежи трябваше да напуснат Швейцария, тъй като бяха от категорията на онези емигранти, които подлежаха на екстрадиция. Боркхайм отиде в Париж, след това в Страсбург. Но и тук не можа да остане. През февруари 1851 г. го арестуваха и по етапен ред изпратиха за Кале с цел да го натоварят на кораб за Англия. В продължение на три месеца го тласкаха от място на място, повечето време в окови, из 25 различни затвора. Но навред, където попадаше, републиканците бяха предупреждавани за неговото пристигане; те посрещаха етапния арестант, грижеха се за изобилна храна, гощаваха и подкупваха стражарите и чиновниците и където бе възможно, осигуряваха му превоз. Така най-после той се добра до Англия.

В Лондон той намери наистина много по-остра немотия сред емигрантите, отколкото в Женева или дори във Франция, но и тук природната му гъвкавост не го напусна. Той потърси каквато и да е работа и я намери първоначално в едно ливерпулско преселническо предприятие, което се нуждаеше от немски служещи като преводачи за многобройните немски преселници, сбогуващи се със старото. благополучно умиротворено отечество. Същевременно той се оглеждаше и за други делови възможности, и при това с такъв успех, че след избухването на Кримската война можа да отправи в Балаклава параход с различни стоки и ги продаде там отчасти на армейското управление и отчасти на английските офицери по нечувани цени. Той се завърна с чиста печалба от 15 000 фунта стерлинги (300 000 марки). Но този успех само го подбуди към нови сделки. Той се зае с нова доставка за английското правителство. Тъй като по това време вече се водеха мирни преговори, правителството внесе в договора условието, че може да се откаже от получаване на стоките, ако при пристигането им предварителният мир е вече сключен. Боркхайм се беше съгласил. Когато с парахода си пристигна в Босфора, мирът беше вече сключен. Капитанът на кораба, който беше нает за плуване само в едната посока и можеше сега да получи по-изгоден обратен фрахт, поиска незабавно разтоварване; и тъй като Боркхайм не можа да намери никъде в претъпканото пристанище подслон за оставените на негово разположение стоки, капитанът разтовари всичко на първото попаднало му място на брега. Така Боркхайм си останал със своите безполезни сандъци, денкове и бурета и безпомощно гледал как всякаква паплъч, събрала се по онова време от всички краища на Турция и цяла Европа край Босфора, разграбва неговите стоки. Когато се върна в Англия, той отново се оказа бедняк — всичките 15 000 фунта бяха загубени. Но не и несъкрушимата му гъвкавост. В сделките той загуби парите си, но придоби опит и завърза познанства в деловия свят. Освен това той откри, че притежава извънредно тънък усет за качествата на вината, и стана представител на различни експортни фирми от Бордо.

Но през цялото това време той продължаваше да участвува, доколкото можеше, в политическото движение. Той познаваше Либкнехт от Карлсруе и Женева. С Маркс установи контакт във връзка със скандала на Фогт [390], който послужи като повод и за моята нова среща с него. Без да се свързва с определена програма, Боркхайм винаги се ориентираше към най-крайната революционна партия. Неговата основна политическа дейност беше борбата срещу главната опора на европейската реакция — ру-

ския абсолютизъм. За да следи по-добре руските интриги, насочени към подчиняване на балканските страни и към установяване на косвено господство в Западна Европа, той овладя руския език и години наред проучваше руския периодичен печат и емигрантската литература. Между другото той преведе брошурата на Серно-Соловевич „Нашите руски работи"[391], в която се бичуваше въведената от Херцен (и по-късно продължена от Бакунин) лицемерна практика на руските емигранти да разпространяват за Русия в Западна Европа не истината, която им беше добре известна, а една обичайна легенда, съответствуваща на техните национални и панславистки интереси. Той написа също много статии за Русия в берлинския „Zukunft"[392], във „Volksstaat" и други.

През лятото на 1876 г. при едно пътуване в Германия той получи в Баденвайлер апоплектичен удар, който парализира до края на живота му цялата лява страна на тялото. Трябваше да изостави своите работи. След няколко години умря жена му. Тъй като имаше болни бели дробове, наложи му се да се пресели в Хастингс, на южното крайбрежие на Англия, с неговия мек морски климат. Нито параличът, нито болестта, нито оскъдните, съвсем не винаги осигурени средства за съществуване можеха да сломят неизтощимата му духовна сила. Писмата му винаги се отличаваха със закачлива веселост, а когато го посещавахме, заразяваше ни със своя смях. Любимото му четиво беше цюрихският „Sozialdemokrat". На 16 декември 1885 г. той умря от възпаление на белите дробове.

„Ура-патриотите" излязоха във „Volksstaat" непосредствено след войната с Франция и скоро след това като отделен отпечатък. Тази брошура се оказа прекрасно действуваща противоотрова срещу свръхпатриотичното опиянение от победата, в което тънеше и още тъне официална и буржоазна Германия. И действително нямаше по-добро отрезвително средство от напомнянето за онова време, когато въздиганата сега в небесата Прусия беше позорно и срамно смазана от същите тези французи, които сега биват презирани като победени. И действието на това средство се усилва особено от обстоятелството, че разказът за фаталните факти е заимствуван от една книга, в която един пруски генерал*, при това директор на Висшата военна школа [Allgemeine Kriegsschule] е изобразил онази позорна епоха по официални пруски документи — и трябва да се признае, обективно и без украси.[393] За една армия, както и за всеки друг крупен обществен

* **Едуард фон Хьопфнер.** *Ред.*

организъм, е винаги полезно след голямо поражение да се съсредоточи в размисъл и да се покае за миналите си грехове. В такова положение бяха прусаците след Йена, а също и след 1850 г., когато те наистина не претърпяха голямо поражение, но все пак за самите тях и за целия свят в редица по-малки походи — в Дания и в Южна Германия — и в хода на първата голяма мобилизация през 1850 г. стана очевиден пълният им военен упадък и когато те избягнаха истинско поражение само с цената на политическия позор от Варшава и Олмюц[394]. Те бяха принудени да подложат собственото си минало на безпощадна критика, за да се научат да работят по-добре. Тяхната военна литература, която в лицето на Клаузевиц създаде една звезда от първа величина, но след него рязко снижи своето равнище, отново се раздвижи под натиска на тази неизбежна самопроверка. И един от плодовете на тази самопроверка беше книгата на Хьопфнер, от която Боркхайм заимствува материала за своята брошура.

И сега още трябва постоянно да се напомня за онази епоха на високомерие и поражения, на кралска бездарност, на тъпоумно хитруване на объркали се в собственото си двуезичие пруски дипломати, на годно за малодушно предателство самохвалство на офицерите благородници, на пълно крушение на един съвсем чужд на народа и почиващ върху лъжа и измама държавен организъм. Немският еснафин (тук принадлежат също благородници и князе) днес проявява при всеки случай още по-голяма надменност и шовинизъм, отколкото по онова време: дипломацията е станала значително по-нагла, но още е запазила предишното си двуезичие; броят на офицерите благородници по естествени и изкуствени пътища достатъчно се е увеличил, за да заемат отново предишното си господствуващо положение в армията, а държавата става все по-чужда на интересите на широките народни маси и се превръща в един консорциум от аграрници, борсаджии и едри промишленици за експлоатация на народа. Наистина, ако работата отново стигне до война, пруско-немската армия само поради това, че беше образец на организация за всички други армии, ще има значителни предимства пред своите противници, както и пред съюзниците си. Но никога вече такива, каквито имаше при последните две войни[395]. Например единството на върховното командуване, което съществуваше тогава благодарение на особено щастливи обстоятелства, а също и съответното безусловно послушание на низшите командири, едва ли ще ги има пак. Господствуващата днес гешефтарска семейственост между аграрната и военната аристокрация (до самите императорски адютанти) и борсовите спекуланти лесно може да стане

съдбоносна за снабдяването на армията на фронта. Германия ще има съюзници, но при първия удобен случай тя ще им измени и те ще изменят на Германия. И накрай, за Прусия—Германия не е възможна днес друга война освен световна война, и то световна война с невиждани досега размери и сила. От осем до десет милиона войници ще се душат един-друг, и при това така ще изпоядат цяла Европа до голо, както никога още не са я оголвали облаци скакалци. Опустошенията от Тридесетгодишната война, сбити в 3—4 години и разпространени върху целия континент; глад, епидемии, всеобщо оскотяване на войските и народните маси от дълбока мизерия, безнадеждно объркване на нашия изкуствен механизъм в търговията, промишлеността и кредита, завършващо с всеобщ банкрут; крах на старите държави и на рутинираната им държавническа мъдрост — крах такъв, че корони с дузини ще се търкалят по улиците и няма да се намери никой да ги вдигне; абсолютна невъзможност да се предвиди как ще завърши всичко това и кой ще излезе победител от борбата; само един резултат е абсолютно сигурен: всеобщо изтощение и създаване на условия за крайната победа на работническата класа.

Такава е перспективата, ако доведената до крайност система на взаимна надпревара във въоръжаването принесе накрай неизбежните си плодове. Ето докъде, господа крале и държавни мъже, доведохте с вашата мъдрост стара Европа. И ако нищо повече не ви остава, освен да започнете последния велик военен танец — ние няма да заплачем. Войната може би ще ни отхвърли за известно време на заден план, може да ни отнеме някои вече завоювани позиции. Но ако вие развържете силите, които след това вече не ще можете да укротите, то — каквото и да стане след това — в края на трагедията вие ще представлявате една развалина и победата на пролетариата ще бъде или вече извоювана, или станала неизбежна.

Лондон, 15 декември 1887 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в книгата: S. Borkheim, „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatzioten. 1806—1807“. Hóttingen—Zürich, 1888

Печата се по текста на книгата
Оригиналът е на немски език

ПРЕДГОВОР КЪМ АНГЛИЙСКОГО ИЗДАНИЕ НА „МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“ ОТ 1888 г.[396]

„Манифестът“ бе обнародван като програма на Съюза на комунистите — първоначално изключително германско, а по-късно международно работническо дружество, което при политическите условия на европейския континент преди 1848 г. неизбежно трябваше да бъде тайна организация. На конгреса на Съюза, който се състоя през ноември 1847 г. в Лондон, на Маркс и Енгелс беше възложено да подготвят обнародването на една пълна теоретическа и практическа партийна програма. Написан на немски език, ръкописът бе изпратен за отпечатване в Лондон през януари 1848 г., няколко седмици преди френската революция от 24 февруари. Френски превод бе издаден в Париж малко преди юнското въстание от 1848 г. Първият английски превод, извършен от госпожица Хелен Макферлен, излезе през 1850 г. в издавания от Джордж Джулиан Харней лондонски вестник „Red Republican“.[397] Обнародвани бяха и едно датско, и едно полско издание.

Поражението на парижкото юнско въстание от 1848 г. — тази първа голяма битка между пролетариата и буржоазията — временно пак изтика на заден план социалните и политическите искания на европейската работническа класа. Оттогава насам борбата за надмощие пак се водеше — както по времето преди февруарската революция — само между различни групи от класата на собствениците; работническата класа бе ограничена само до борба за свобода на политическо проявление и до позицията на крайно ляво крило в радикалната част на средното съсловие. Там, където продължаваха да дават признаци на живот самостойни

пролетарски движения, те биваха безмилостно потъпквани. Така пруската полиция надуши Централния комитет на Съюза на комунистите, седалището на който тогава беше в Кьолн. Членовете му бяха арестувани и след 18-месечен затвор, през октомври 1852 г., бяха изправени пред съда. Този прочут „Кьолнски процес на комунистите" трая от 4 октомври до 12 ноември; седем от подсъдимите бяха осъдени на крепостен затвор от три до шест години. Веднага след присъдата останалите на свобода членове формално разтуриха Съюза. Що се отнася до „Манифеста" — изглеждаше, че оттогава нататък той е обречен на забрава.

Когато европейската работническа класа наново бе вече насъбрала достатъчно сили за нова атака срещу господствуващата класа, възникна Международната работническа асоциация. Но това дружество, което бе основано с определена цел — да сплоти целия готов за борба пролетариат в Европа и Америка в една единствена организация, не можеше веднага да прокламира изложените в „Манифеста" принципи. Интернационалът трябваше да има програма, която да бъде достатъчно широка, за да бъде приемлива за английските трейдюниони, за френските, белгийските, италианските и испанските привърженици на Прудон и за ласалианците* в Германия. Маркс, който написа тази програма така, че тя да задоволи всички тези партии, имаше пълно доверие в интелектуалното развитие на работническата класа — развитие, което необходимо трябваше да дойде в резултат на съвместните действия и на взаимната размяна на мнения. Събитията и перипетиите на борбата против капитала, и то пораженията още повече, отколкото победите, не можеха да не доведат хората до осъзнаване на нерезултатността на разните техни предпочитани шарлатании, не можеха да не проправят пътя към едно по-съвършено разбиране на истинските предпоставки за освобождението на работническата класа. И Маркс имаше право. Когато в 1874 г. Интернационалът се разпадна, работниците бяха вече много по-други, отколкото при основаването му в 1864 г. Прудонизмът във Франция, ласалианството в Германия бяха на умиране и дори консервативните английски трейдюниони — макар че повечето от тях отдавна вече бяха прекъснали връзките с Интернационала — постепенно се приближаваха към момента, когато председателят на техния конгрес**, състоял се миналата година в Суонси, можа да

* Сам Ласал винаги ни е заявявал, че е ученик на Маркс и като такъв стои на почвата на „Манифеста", но в своята публична агитация от 1862 г. до 1864 г. той не отиде по-далеч от искането за производителни кооперации, поддържани с държавни кредити.

** — У. Бивен. *Ред.*

PRICE TWOPENCE.

MANIFESTO

OF THE

COMMUNIST PARTY,

By KARL MARX, and FREDERICK ENGELS.

Authorized English Translation.

EDITED AND ANNOTATED BY FREDERICK ENGELS.
1888.

London:
WILLIAM REEVES, 185, FLEET STREET, E.C.

Заглавната страница на английското издание на „Манифест на комунистическата партия" от 1889 г.

заяви от тяхно име: „Континенталният социализъм вече не ни плаши.“[398] Наистина: принципите на „Манифеста“ бяха получили значително разпространение сред работниците от всички страни.

По този начин и самият „Манифест“ пак излезе на преден план. От 1850 г. насам неговият немски текст беше многократно препечатван в Швейцария, в Англия и в Америка. През 1872 г. той беше преведен на английски, и то в Ню Йорк, където преводът бе отпечатан във „Woodhull and Clafin's Weekly“.[399] Въз основа на тази английска редакция в нюйоркския „Le Socialiste“ бе извършен и напечатан и френски превод[400]. Оттогава в Америка са издадени още най-малко два английски превода, повече или по-малко изопачени, а един от тях беше препечатан в Англия. Първият руски превод, направен от Бакунин, бе издаден към 1863 г. в печатницата на Херценовия „Колокол“ в Женева[401], а втори руски превод, извършен от героичната Вера Засулич, бе издаден в 1882 г.[402] също в Женева. Ново датско издание се появи в „Socialdemokratisk Bibliothek“ в Копенхаген през 1885 г.; нов френски превод — в парижкия „Le Socialiste“ в 1886 г.[403] По последното издание пък бе подготвен и в 1886 г. издаден в Мадрид испански превод. Броят на немските издания не може да бъде точно даден, общо те бяха поне дванадесет. Един превод на арменски език, който трябваше да излезе преди няколко месеца в Цариград, не е видял бял свят, защото — както ми съобщиха — издателят нямал смелостта да пусне книга, на която стои името на Маркс, а пък преводачът отказал да я представи за свое съчинение. За други преводи на други езици аз наистина съм чувал, но не съм ги виждал. Така историята на „Манифеста“ до голяма степен отразява историята на съвременното работническо движение; сега той е без съмнение най-широко разпространеното, най-интернационалното съчинение на цялата социалистическа литература, обща програма, призната от милиони работници от Сибир до Калифорния.

И все пак, когато го пишехме, ние не можехме да го наречем *социалистически* манифест. Под името социалисти в 1847 г. разбираха, от една страна, привържениците на различните утопични системи: оуенистите в Англия, фуриеристите във Франция, при което и едните, и другите вече се бяха изродили в постепенно измиращи секти; от друга страна, разните социални шарлатани, които с всевъзможни кърпежи обещаваха да премахнат всички обществени недъзи, без каквато и да било опасност за капитала и печалбата. И в двата случая това бяха хора, които се намираха вън от работническото движение и диреха подкрепа по-скоро от

„образованите“ класи. А онази част от работническата класа, която се беше убедила в нерезултатността на чисто политическите преврати и бе прогласила необходимостта от пълно преустройство на обществото, тогава се наричаше комунисти. Това беше още суров, недодялан, чисто инстинктивен комунизъм; но той напипваше най-същественото и беше достатъчно силен сред работническата класа, за да създаде утопичния комунизъм: във Франция — комунизма на Кабе, в Германия — комунизма на Вайтлинг. По този начин в 1847 г. социализмът беше буржоазно движение, а комунизмът — движение на работническата класа. Социализмът, поне на континента, „имаше достъп в салоните“; с комунизма беше тъкмо обратното. А тъй като ние още от самото начало смятахме, че „освобождението на работническата класа трябва да бъде дело на самата работническа класа“[404] — за нас не можеше да има никакво съмнение кое от двете имена трябваше да изберем. Нещо повече — оттогава насам никога не ни е минавало през ума да се отричаме от него.

Макар че „Манифестът“ беше наша обща работа, аз все пак считам за свой дълг да изтъкна, че основната мисъл, която образува неговата ядка, принадлежи на Маркс. Тази мисъл се състои в това, че във всяка историческа епоха господствуващият начин на икономическо производство и размяна и необходимо обуславяното от него обществено устройство образуват основата, върху която се изгражда политическата и интелектуалната история на дадената епоха и че само изхождайки от тази основа, може да бъде обяснена и самата епоха; че съобразно с това цялата история на човечеството (от разлагането на първобитното родово общество с неговото общинно владение на земята) е история на класова борба. Борба между експлоатиращи и експлоатирани, господствуващи и потиснати класи; че историята на тази класова борба представлява процес на развитие, при който сега е достигнато такова стъпало, когато експлоатираната и потиснатата класа — пролетариатът — не може да постигне своето освобождение от игото на експлоатиращата и господствуваща класа — буржоазията, — без същевременно веднаж завинаги да освободи цялото общество от всякаква експлоатация и потисничество, от всякакви класови различия и класова борба.

Към тази мисъл, която по мое мнение е призвана да послужи за основа на също такъв напредък в историческата наука, какъвто Дарвиновата теория донесе за природознанието — към тази мисъл ние двамата постепенно се приближавахме доста години преди 1845 г. Доколко аз самостойно съм се придвижвал в тая посока, показва моята книга „Положението на работническата

класа в Англия"*. Но когато през пролетта на 1845 г. аз отново срещнах Маркс в Брюксел, той вече беше разработил тази мисъл и ми я изложи с почти също тъй ясни думи, както тия, с които аз съм я формулирал по-горе.

От нашия общ предговор към немското издание от 1872 г. аз цитирам следното:

„Колкото и много да са се изменили условията през последните двадесет и пет години, развитите в тоя манифест общи принципи си остават общо взето и днес съвършено правилни. Тук-таме нещо подлежи на поправка. Практическото приложение на тия принципи — както гласи самият „Манифест" — навсякъде и всякога ще зависи от съществуващите исторически условия и затова в него съвсем не се придава особено значение на революционните мерки, предложени в края на II отдел. Днес този пасаж в много отношения би гласял другояче. Поради грамадното разрастване на едрата индустрия от 1848 г.** и съпровождащото го подобряване и засилване*** на организирането на работническата класа, поради придобития практически опит изпърво от февруарската революция и още повече от Парижката комуна, когато пролетариатът за пръв път държа политическата власт в течение на два месеца, днес тази програма на места е остаряла. Особено Комуната доказа, че „работническата класа не може просто да завладее готовата държавна машина и да я постави в движение за своите собствени цели" (виж „The Civil War in France; Address of the General Council of the International Working-men's Association." London, Truelove, 1871, стр. 15, където тази мисъл е развита по-пълно)[405]. Освен това от само себе си се разбира, че критиката на социалистическата литература е за днешно време непълна, тъй като стига само до 1847 г.; също и бележките за отношението на комунистите към различните опозиционни партии (отдел IV), макар в основните си линии да са правилни и днес, все пак в подробностите си са вече остарели, защото политическото положение се е напълно променило и историческото развитие премахна от световната сцена повечето от изброените там партии.

* „The Condition of the Working Class in England in 1844." By Frederick Engels. Translated by Florence K. Wischnewetzky, New York, Lovell — London. W. Reeves, 1888.
[Фридрих Енгелс. „Положението на работническата класа в Англия". Превод на Флоренс К. Вишневецка. Ню Йорк, Ловел — Лондон, У. Ривс, 1888].

** В изданието от 1872 г. вместо думите „от 1848 г." е напечатано: „през последните двадесет и пет години". *Ред.*

*** В изданието от 1872 г. вместо думите „подобряване и засилване" е напечатано: „развитие на партийната". *Ред.*

Впрочем „Манифестът" е исторически документ и ние смятаме, че нямаме вече право да го променяме."[406]

Предлаганият превод е направен от г. Самуел Мур, преводача на по-голямата част от Марксовия „Капитал". Ние го прегледахме заедно, а аз добавих няколко обяснителни бележки под линия от исторически характер.

Лондон, 30 януари 1888 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в книгата:
Karl Marx and Frederick Engels
„Manifesto of the Communist party".
London, 1888

Печата се по текста на книгата
Превод от английски

ПРЕДГОВОР КЪМ КНИГАТА „ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ“*

В предговора на своето съчинение „Към критиката на политическата икономия“, Берлин 1859 г., Карл Маркс разказва как ние двамата през 1845 г. в Брюксел се заловихме „да разработим задружно противоположността на нашия възглед“ — на разработеното предимно от Маркс материалистическо схващане на историята — „спрямо идеологичния възглед на немската философия, всъщност, — да разчистим сметките си с нашата предишна философска съвест. Ние изпълнихме намерението си във формата на критика на следхегеловата философия. Ръкописът, два дебели тома в октава, беше отдавна пристигнал на мястото на издаването му във Вестфалия, когато получихме известието, че изменили се обстоятелства не позволяват отпечатването. Ние на драго сърце предоставихме ръкописа на гризещата критика на мишките, още повече че бяхме постигнали нашата главна цел — изяснение на въпросите за самите нас.“[407]

Оттогава се изминаха повече от четиридесет години и Маркс е мъртъв — и нито на единого от двама ни не се удаде случай да се върне към тази тема. Ние откъслечно сме се изказвали за своето отношение към Хегел, но никъде не сме го сторили пълно и системно. А към Фойербах, който пък в известно отношение е междинно звено между Хегеловата философия и нашето схващане, не сме се връщали ни веднаж.

През това време Марксовият мироглед намери привърженици далеч отвъд границите на Германия и Европа и на всички

* Виж настоящия том, стр. 267—315. *Ред.*

културни езици по света. От друга страна, класическата немска философия преживява в чужбина — особено в Англия и в Скандинавия — нещо като възраждане, а даже и в Германия като че ли вече са се втръснали еклектичните просяшки чорбалаци, които под името философия биват изсърбвани в тамошните университети.

При тези обстоятелства все повече и повече ми се струваше необходимо накратко и системно да изложа нашето отношение към Хегеловата философия — как ние изхождахме от нея и как скъсахме с нея. Също така смятах, че наш неизпълнен почетен дълг е напълно да признаем онова влияние, което Фойербах — повече от всеки друг следхегеловски философ — бе оказал върху нас през нашия период на бурните устреми. Затова аз охотно се възползувах от случая, когато редакцията на „Neue Zeit“ [„Нойе Цайт“] ме помоли да разгледам критически книгата на Щарке за Фойербах[408]. Моят труд бе обнародван в четвъртата и петата книжка на това списание през 1886 г., а сега излиза като отделен, поправен отпечатък.

Преди да дам под печат тези редове, аз пак потърсих и прегледах стария ръкопис от 1845—1846 г. В него отделът за Фойербах не е завършен. Готовата част представлява изложение на материалистическото схващане на историята, което изложение доказва само колко непълни са били още нашите тогавашни познания в областта на икономическата история. В ръкописа липсваше критиката на самата доктрина на Фойербах, така че за сегашната ми цел той не можеше да послужи. Но затова пък в една стара тетрадка на Маркс аз намерих отпечатаните тук в приложението единадесет тезиса за Фойербах.[409] Това са бележки за по-сетнешна доразработка, набързо нахвърляни, абсолютно непредназначени за печат, но те са неоценими като пръв документ, в който се съдържа гениалният зародиш на новия мироглед.

Лондон, 21 февруари 1888 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в книгата:
F. Engels „Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie“. Stuttgart, 1888

Печата се по текста на книгата
Превод от немски

ПРОТЕКЦИОНИЗМЪТ И СВОБОДАТА НА ТЪРГОВИЯТА*

ПРЕДГОВОР КЪМ БРОШУРАТА КАРЛ МАРКС. „РЕЧ ЗА СВОБОДАТА НА ТЪРГОВИЯТА“[410]

Към края на 1847 г. в Брюксел се състоя конгрес по въпроса за свободата на търговията[411]. Това беше стратегическа маневра на английските фабриканти в тяхната тогавашна кампания за свобода на търговията. Тържествувайки с победата у дома си във връзка с отменяването на законите за зърнените храни в 1846 г.,[412] те отидоха на континента, за да поискат свободен внос за английските промишлени стоки на континенталните пазари срещу правото на свободен внос на зърно от континенталните страни в Англия. На този конгрес Маркс се записа в числото на ораторите, но както и трябваше да се очаква, работата се поведе така, че преди да му дойде редът, конгресът беше закрит. По такъв начин Маркс беше принуден да изложи онова, което се готвеше да каже за свободата на търговията, пред брюкселската Демократическа асоциация — международна организация, един от чиито подпредседатели беше той.[413]

Предвид на това, че въпросът — свобода на търговията или протекционизъм — стои понастоящем на дневен ред в Америка, бе сметнато за полезно да се публикува английският

* Предговорът (преведен от автора) е към печатащото се в Ню Йорк английско издание на речта на Маркс по въпроса за свободата на търговията (преведена на немски език от Е. Бернщайн и К. Кауцки; приложение II към книгата на Маркс „Нищета на философията“, Щутгарт, изд. Диц, стр. 188 и по-нататък). Тъй като този предговор е предназначен преди всичко за американската публика, то немската протекционистка политика може да бъде засегната само мимоходом. Вероятно на автора скоро ще се представи също случай да разгледа този въпрос специално по отношение на Германия (Забележка на Енгелс към немския превод).

превод на речта на Маркс и ме помолиха да напиша предговор към него.

„Системата на протекционизма — казва Маркс — беше едно изкуствено средство да се фабрикуват фабриканти, да се експроприират независимите работници, да се капитализират националните средства за производство и съществуване, да се ускорява насилствено преминаването от стария начин на производство към съвременния“[414]. Такъв беше протекционизмът в периода на своето възникване през XVII век, такъв си оставаше той много години и през XIX в. Протекционизмът се считаше тогава за нормална политика на всяка цивилизована държава в Западна Европа. Изключение представляваха само малките германски държавици и швейцарските кантони — не защото не им се харесваше тази система, а защото беше невъзможно да се прилага тя върху такива малки територии.

Под крилцето на протекционизма именно през последната третина на XVIII в. се разви в Англия системата на съвременната промишленост — производство с помощта на машини, движени с пàра. И сякаш покровителствените мита бяха недостатъчни, та войните против Френската революция помагаха да се осигури за Англия монопол над новите промишлени методи. За повече от двадесет години английските военни съдове отрязаха промишлените съперници на Англия от техните колониални пазари и в същото време откриха тези пазари за английската търговия. Отделянето на южноамериканските колонии от техните европейски метрополии, завоюването на всички по-важни френски и холандски колонии от Англия, постепенното покоряване на Индия превърнаха населението на всички тези огромни територии в потребители на английски стоки. По такъв начин Англия допълваше протекционизма, който тя прилагаше на вътрешния пазар, със свобода на търговията спрямо всички възможни потребители на нейните стоки в чужбина. Благодарение на това удачно съчетание на двете системи Англия към края на войните, в 1815 г., се оказа притежателка на фактическия монопол върху световната търговия във всички най-важни отрасли на промишлеността.

През следващите мирни години този монопол продължи да се разширява и укрепва. Предимствата, придобити от Англия през време на войната, се увеличаваха с всяка изминала година; тя, както изглеждаше, все повече и повече изпреварваше всички свои възможни съперници. Износът на промишлени стоки във все по-нарастващи количества действително стана за тази страна въпрос на живот или смърт. Само две препятствия като че ли стояха на нейния път: запретителното или протекционистко законодател-

ство на други страни и митата върху вноса на суровини и хранителни продукти в Англия.

Тогава именно в страната на Джон Бул придоби популярност учението за свободата на търговията на класическата политическа икономия — на френските физиократи и техните английски приемници — Адам Смит и Рикардо. Протекционизмът вътре в страната не беше нужен на фабрикантите, които смазваха всички свои чуждестранни съперници и самото съществуване на които зависеше от разширяването на износа им. Протекционизмът вътре в страната беше изгоден единствено за производителите на хранителни продукти и други суровини, единствено за онези, които се ползваха с доход от селското стопанство, т. е. при съществуващите по онова време в Англия условия — само за рентиерите, поземлената аристокрация. А на фабрикантите такъв протекционизъм носеше щети. Поради облагането с мито на суровините повишаваха се цените на изработваните от тях стоки; в резултат на облагането на хранителните продукти се повишаваха цените на труда; и в двата случая протекционизмът поставяше английския фабрикант в неизгодно положение спрямо неговите чуждестранни конкуренти. А тъй като всички други страни внасяха в Англия главно селскостопански продукти и изнасяха оттам предимно промишлени изделия, то отменяването на английските покровителствени мита върху зърнените храни и суровините изобщо беше едновременно призив към другите страни и те на свой ред да отменят или поне снижат вносните мита за английските промишлени стоки.

След продължителна и жестока борба победиха английските промишлени капиталисти, които по онова време фактически бяха вече ръководна класа на нацията, класа, чиито интереси се считаха тогава за национални интереси. Поземлената аристокрация беше принудена да отстъпи. Митата върху зърнените храни и други суровини бяха отменени. Свободата на търговията стана лозунг на деня. Най-близката задача на английските фабриканти и на техните глашатаи — икономистите, беше да обърнат всички други страни във фрийтрейдърска вяра и по такъв начин да създадат свят, в който Англия да бъде крупният промишлен център, а всички останали страни — зависещи от нея земеделски провинции.

Такова беше времето на Брюкселския конгрес, когато Маркс подготви въпросната си реч. Признавайки, че при известни условия, както например в Германия през 1847 г., протекционизмът още може да бъде изгоден за промишлените капиталисти; доказвайки, че свободната търговия не е панацея срещу всички злини,

от които страда работническата класа, че свободната търговия може дори да ги влоши още повече, той в крайна сметка и по принцип се изказва за свобода на търговията. За него свободата на търговията е нормално условие за съвременното капиталистическо производство. Единствено при свобода на търговията огромните производителни сили на пàрата, електричеството, машините могат да получат пълно развитие; и колкото са по-бързи темповете на това развитие, толкова по-скоро и по-пълно ще се осъществят неговите неизбежни последици: разделяне на обществото на две класи — капиталисти и наемни работници; наследствено богатство на една страна, наследствена сиромашия — на друга; предлагане, надвишаващо търсенето, неспособност на пазарите да погълнат все по-нарастващата маса от промишлени продукти; неизменно повтарящи се цикли на разцвет, свръхпроизводство, криза, паника, хроническа депресия и постепенно съживяване на производството и търговията, което служи като предвестник не на трайно подобряване, а на ново свръхпроизводство и нова криза; с една дума, разрастване на производителните сили до такава степен, че обществените институции, при които са възникнали, ще станат за тях непоносими окови; единственият възможен изход е социалната революция, която освобождава обществените производителни сили от оковите на остарелия социален строй, а действителните производители, широките народни маси — от наемното робство. И защото свободата на търговията е естествена, нормална атмосфера за тази историческа еволюция, икономическа среда, в която най-рано ще се създадат условията, необходими за неизбежната социална революция — затова и само затова Маркс се изказваше за свобода на търговията.

Така или иначе годините, непосредствено след победата на фрийтрейдърството в Англия, като че ли оправдаха най-невероятните надежди за процъфтяване, предизвикано от тази победа. Британската търговия достигна приказни размери: промишленият монопол на Англия върху световния пазар изглеждаше по-здрав от когато и да било преди; навред изникваха нови доменни пещи, нови текстилни фабрики; създаваха се нови отрасли на промишлеността. Наистина през 1857 г. избухна остра криза, но тя беше преодоляна и скоро настъпи нов бурен подем на търговията и промишлеността, докато в 1866 г. настъпи нова паника, която този път, изглежда, бележи нов повратен момент в икономическата история на света.

Небивалото развитие на британската промишленост и търговия между 1848 и 1866 г. без съмнение беше предизвикано до голяма степен от премахването на покровителствените мита върху

хранителните продукти и суровините. Но съвсем не само от това. Едновременно станаха и други важни промени, които също способствуваха за това. Към тези години се отнася откриването и разработването на калифорнийските и австралийските златни находища, което в такива огромни размери увеличи масата на оборотните средства в световния пазар; същите тези години отбелязаха и окончателната победа на транспортните средства с парен двигател над всички други видове транспорт; в океанските води параходите сега са изместили платноходните съдове; на сушата железопътните линии са заели във всички цивилизовани страни първо място, шосейните пътища — второто; превозът сега е станал четворно по-бърз и четворно по-евтин. Не е за учудване, че при такива благоприятни условия английската промишленост, работеща с помощта на па̀рата, разширяваше своето господство за сметка на чуждестранната домашна промишленост, основана върху ръчния труд. Но нима другите страни трябваше да седят със скръстени ръце и покорно да се подчиняват на тези промени, които ги свеждаха до положението на прости селскостопански придатъци на Англия, тази работилница на света?

И другите страни не седяха със скръстени ръце. Франция почти двеста години обкръжаваше своята промишленост с истинска китайска стена от покровителствени и запретителни мита и достигна в производството на всички предмети на разкош и художествени изделия такова превъзходство, каквото Англия дори не се решаваше да оспорва. Швейцария при пълна свобода на търговията притежаваше сравнително важни отрасли на промишлеността, които английската конкуренция не можеше да засегне. Германия при митническа тарифа, много по-либерална, отколкото в която и да било друга голяма страна на европейския континент, развиваше промишлеността си сравнително с по-бързи темпове, отколкото дори Англия. А Америка, която през време на Гражданската война от 1861 г. беше неочаквано предоставена сама на себе си, трябваше да търси средства, за да задоволи внезапно възникналото търсене на всякакъв род промишлени изделия, и тя можеше да направи това само като създаде своя собствена родна промишленост. С прекратяването на войната се прекрати и предизвиканото от нея търсене; но новата промишленост си остана и трябваше да се сблъска с английската конкуренция. Благодарение на войната в Америка назря схващането, че за един народ от тридесет и пет милиона души, способен да удвои своята численост най-много за четиридесет години, притежаващ такива огромни ресурси и заобиколен от съседи, които още много години ще трябва да се занимават предимно със земеделие — че за такъв

един народ е „предначертана мисията“ („manifest destiny“)[415] да стане независим от чуждестранната промишленост по отношение на главните предмети за потребление както в мирно време, така и във военно. И тогава Америка въведе протекционизма.

Преди около петнадесет години имах случай да пътувам в един и същ железопътен вагон с един интелигентен търговец от Глазгоу, свързан, изглежда, с железопреработвателната промишленост. Когато стана дума за Америка, той започна да ми чете старите фрийтрейдърски лекции: „Необяснимо е такива ловки бизнесмени като американците да плащат данък на своите местни металопромишленици и фабриканти, когато биха могли да купят същите тези стоки, ако не и по-добри, и то много по-евтино, в нашата страна.“ И той ми привеждаше примери с какви данъци се обременяват американците, за да обогатяват няколко алчни металопромишленици. „Мисля — отвръщах аз, — че този въпрос има и друга страна. Вие знаете, че по отношение на въглищата, водната енергия, железните и други руди, по-евтините хранителни продукти, местния памук и други видове суровини Америка притежава такива ресурси и предимства, каквито няма нито една европейска страна, и че тези ресурси могат да получат пълното си развитие само когато Америка стане промишлена страна. Трябва също да признаете, че понастоящем такъв многоброен народ като американците не може да съществува само със селско стопанство, че това би било равносилно да се самообрече на вечно варварство и подчинено положение; нито един велик народ не може в днешно време да живее без собствена промишленост. Но ако Америка трябва да стане промишлена страна и ако тя има всички шансове не само да догони, но и да надмине своите съперници, то пред нея се откриват два пътя: или придържайки се към свободата на търговията, да речем петдесет години, да води извънредно тежка конкурентна борба против английската промишленост, изпреварила американската почти със сто години; или пък с покровителствени мита да прегради достъпа на английските промишлени изделия, да речем, за двадесет и пет години, с почти абсолютната увереност, че след като изминат тези 25 години, американската промишленост ще бъде в състояние да заеме независимо положение на свободния световен пазар. Кой от двата пътя е най-евтин и най-къс? Ето къде е въпросът. Ако искате да отидете от Глазгоу в Лондон, можете да се възползвате от парламентарния влак[416], като платите по едно пени за миля и пътувате с 25 мили в час. Но вие не правите това. За вас времето е твърде скъпо, вие сядате в експреса, плащате по два пенса за миля и пътувате с четиридесет мили в час. Ето така и американците

предпочитат да платят за експрес и да пътуват със скоростта на експрес.“ Моят шотландски фрийтрейдър не можа да възрази нито дума.

Ето защо като средство за изкуствено фабрикуване на фабриканти протекционизмът може да се окаже полезен не само за ненапълно развита капиталистическа класа, която още продължава борбата с феодализма; той може да бъде полезен и за възхождащата капиталистическа класа на страна като Америка, която никога не е познавала феодализма, но е достигнала такава степен на развитие, когато преходът от селското стопанство към промишлеността става необходимост. Поставена в такова положение, Америка реши да премине към протекционизъм. Откакто бе взето това решение, почти са минали двадесет и петте години, за които говорих на моя спътник, и ако тогава не съм се лъгал, то протекционизмът би трябвало вече да е изиграл своята роля за Америка и в днешно време да е станал пречка за нея.

Такова е от известно време моето мнение. Преди около две години аз казах на един американец протекционист: „Убеден съм, че ако Америка въведе свободата на търговията, след десет години тя ще бие Англия на световния пазар.“

Протекционизмът е в най-добрия случай един безкраен винт и никога не знаете кога ще бъде завинтен докрай. Покровителствувайки един отрасъл на промишлеността, вие пряко или косвено нанасяте вреда на всички останали и затова ви се налага да покровителствувате и тях. А с това отново причинявате вреда на онзи отрасъл от промишлеността, който първоначално сте покровителствували, и ще ви се наложи да го обезщетявате заради загубите, но тази компенсация на свой ред влияе, както в първия случай, върху всички останали отрасли и им дава право на обезщетение за загубите — и тъй infinitum*. В това отношение Америка представлява за нас поразителен пример как протекционизмът може да задуши един важен отрасъл от промишлеността. В 1856 г. общата сума на вноса и износа по морски път възлизаше в Съединените щати на 641 604 850 долара; от това количество 75,2% беше превозено с американски и само 24,8% с чуждестранни съдове. Британските океански параходи още тогава започнаха да изтласкват американските платноходни съдове; ала в 1860 г. от общия оборот на морската търговия, възлизащ на 762 288 550 долара, на американските съдове все още се падаше 66,5%. Настъпи гражданската война и протекционистката система обхвана американското корабостроене; това мероприятие

* До безкрайност. *Ред.*

се оказа толкова успешно, че американският флаг в открито море почти съвършено изчезна. През 1887 г. общият оборот на морската търговия на САЩ достигна 1 408 502 979 долара; но от тази сума само 13,8% бяха превозени с американски, а 86,2% с чуждестранни съдове. В 1856 г. с американски съдове бяха пренесени стоки на сума 482 268 274 долара, а в 1860 г. — на сума 507 247 757 долара. В 1887 г. тази сума спадна до 194 357 746 долара*. Преди четиридесет години американският флаг беше най-опасният съперник на британския флаг и заплашваше да го надмине в океанските води; сега той е безнадеждно изостанал. Протекционистката система в корабостроенето уби и корабоплаването, и корабостроенето.

Друг момент. Усъвършенствуванията в методите на производството в наше време следват така бърже едни след други и така внезапно и из основи изменят характера на цели отрасли в промишлеността, че протекционистката тарифа, довчера още даваща печалби, днес вече не е такава. Да вземем друг пример из отчета на министъра на финансите за 1887 г.:

„Усъвършенствуванията, въведени през последните години в дараците, дотолкова измениха качеството на тъй наричаните камгарни тъкани, че последните в голяма степен изтласкаха обикновените вълнени тъкани, употребявани за мъжко облекло. Тези изменения... съществено ощетиха нашето родно производство на тези „(камгарни)" стоки, тъй като митото върху вълната, която се използва за тяхното приготовление, е същото, каквото е и на вълната, от която се изготвят обикновените тъкани; а митото върху последните, при цена не по-висока от 80 цента за фунт, е 35 цента за фунт и 35% ad valorem**, докато митото върху камгарните тъкани при цена, непревишаваща 80 цента, възлиза от 10 до 24 цента за фунт и 35% ad valorem. В известни случаи митото върху вълната, използвана за изготвяне на камгарни тъкани, *превишава митото върху готовата стока*".

По такъв начин онова, което вчера е покровителствувало родната промишленост, днес се превръща в премия за чуждестранния вносител и прав е министърът на финансите***, когато казва:

„Има достатъчно основания да се предполага, че производството на камгарни тъкани в нашата страна ще трябва скоро да се преустанови, ако тарифата не бъде съответно изменена" (стр. XIX).

Но за да измените тарифата, ще трябва да се борите с фабрикантите на обикновени вълнени тъкани, извличащи изгода от днешното положение на нещата; ще се наложи да водите същин-

* Annual Report of the Secretary of the Treasury, etc., for the Year 1887" „Waschington, 1887, p. p. XXVIII, XXIX. [„Годишен отчет на министъра на финансите и т. н. за 1887 г." Вашингтон, 1887 г., стр. XXVIII, XXIX][417].

** от стойността. *Ред.*

*** Чарлз Феърчайлд. *Ред.*

ска кампания, за да завоювате мнозинство в двете камари на Конгреса, а накрай — и общественото мнение на страната; но въпрос е дали това ще си струва труда.

Обаче най-лошото в протекционизма е това, че веднъж въведен, не можете лесно да се избавите от него. Колкото и трудно да е да се установи справедлива тарифа, неизмеримо по-трудно е да се върнете към свободата на търговията. Условията, които позволиха на Англия да осъществи този преход за немного години, няма пак да се повторят. Но и там борбата, която започна в 1823 г. (Хъскисън), имà първия си успех в 1842 г. (тарифата на Пийл)[418] и продължи още няколко години, след като бяха отменени законите за зърнените храни. Така протекционизмът в копринената промишленост (единствената, която още трябваше да се опасява от чуждестранна конкуренция) беше първоначално продължен за редица години, а след това разрешен в друга, съвсем позорна форма; докато другите отрасли на текстилната промишленост бяха подчинени на фабричния закон, който ограничаваше работното време на жените, юношите и децата[419], копринената промишленост имаше преимущества във вид на съществени изключения от общото правило, разрешаващи да се приемат на работа деца на по-ранна възраст, отколкото в другите отрасли на текстилната промишленост, и да се заставят децата и юношите да работят повече часове. След като отмениха монопола в интерес на чуждестранните конкуренти, лицемерните фрийтрейдъри го възстановиха за сметка на здравето и живота на английските деца.

Ала в бъдеще нито една страна не ще може да премине от протекционизъм към свобода на търговията при такова положение, в каквото се намираше Англия, когато всички или почти всички отрасли на нейната промишленост можеха да противостоят на чуждестранната конкуренция в свободните пазари. Необходимостта от такъв преход ще настъпи много преди да можем дори да се надяваме на толкова щастливо положение. Тази необходимост ще се разкрие в различните отрасли на промишлеността в различно време; противоречивите интереси на тези отрасли ще породят твърде поучителни крамоли, кулоарни интриги и тайни парламентарни комбинации. Собственикът на машиностроителен, механически или корабостроителен завод може да предположи, че протекционизмът спрямо собственика на железопреработвателен завод дотолкова ще повиши цената на неговите стоки, че това и единствено само това ще попречи на неговата експортна търговия; фабрикантът на памучни тъкани ще заяви, че би могъл да изтласка английските материи от китайските и

индийските пазари, ако не би била високата цена на преждата, която той трябва да заплаща поради това, че собственикът на предачна фабрика се намира под защитата на протекционизма и т. н. В момента, когато някой отрасъл от националната промишленост напълно завоюва вътрешния пазар, износът става необходимост за него. В условията на капиталистическия строй отделни отрасли на промишлеността или се разширяват, или западат. Те не могат да остават в неизменно състояние; спирането на растежа е начало на разорение; прогресът на изобретенията в механиката и химията, неизменно изтласквайки труда на човека и съдействувайки за още по-бързото увеличаване и концентриране на капитала, създава във всеки застоял отрасъл на промишлеността излишък както от работници, така и от капитал, излишък, който никъде не намира приложение, защото същият този процес става и във всички други отрасли. По такъв начин преминаването от вътрешна търговия към експортна става въпрос на живот или смърт за съответните отрасли на промишлеността, но на тях се противопоставят установените права и определени интереси на други, на които протекционизмът изглежда засега по-надежден и по-изгоден, отколкото свободата на търговията. Тогава настъпва продължителна и упорита борба между фритредерите и протекционистите; ръководството на тази борба от двете страни скоро преминава от ръцете на хората, непосредствено заинтересувани, в ръцете на професионалните политици, лидерите на традиционните политически партии, заинтересовани не да разрешат въпроса, а да го оставят открит завинаги; в резултат от огромната загуба на време, енергия и пари се появяват редица компромиси, благоприятни ту за едната, ту за другата страна и водещи бавно, макар и съвсем не величествено, по посока на свободата на търговията — ако междувременно протекционизмът не стане съвсем нетърпим за нацията, а като че ли именно това става сега в Америка.

Съществува обаче и друг вид протекционизъм, най-лошият от всички — онзи, който се практикува в Германия. Скоро след 1815 г. Германия също започна да чувствува необходимост от по-бързо развитие на своята промишленост. Но първото условие за това беше създаването на вътрешен пазар, като се премахнат безбройните митнически бариери между малките германски държавици и разнообразието на техните фискални законодателства, с други думи — като се образува германски Митнически съюз (Zollverein).[420] Това можеше да стане само върху основата на една либерална тарифа, предназначена по-скоро да увеличава държавните доходи, отколкото да покровителствува родното про-

изводство. При никакви други условия не можеха да бъдат убедени малките държавици да се присъединят към Съюза. По такъв начин новата германска тарифа, макар и до известна степен да покровителствуваше някои отрасли на промишлеността, беше в момента на въвеждането ѝ образец на фрийтрейдърско законодателство. Такава тя си и остана, въпреки че още от 1830 г. повечето от немските промишленици гръмко настояваха за преминаване към протекционизъм. Все пак при тази извънредно либерална тарифа и въпреки че немската домашна промишленост, основана върху ръчен труд, безжалостно беше потискана от конкуренцията на английските фабрики, работещи с помощта на парата, преминаването от ръчен труд към машинно производство се осъществяваше постепенно и в Германия в днешно време то почти е завършено. Превръщането на Германия от земеделска страна в промишлена ставаше със същото темпо; от 1866 г. на това превръщане съдействуваха благоприятни политически събития: създаването на силно централно правителство и на общогермански законодателен орган; това осигуряваше еднообразие на търговско-промишленото законодателство, а също и единство на паричната система и на системата на мерките и теглилките; и най-сетне, притокът на френските милиарди. По такъв начин към 1874 година Германия по обем на външната си търговия заемаше на световния пазар второ място след Великобритания*, а в промишлеността и транспорта Германия използваше повече парни двигатели, отколкото която и да било друга страна на европейския континент. Това доказваше следователно, че дори сега, въпреки огромното предимство, което притежава английската промишленост, една голяма страна може успешно да конкурира с Англия на свободния пазар.

Но неочаквано стана една промяна на фронта: Германия премина към протекционистката система в момент, когато свободата на търговията като че ли беше за нея повече от всякога необходима. Този преход без съмнение беше абсурд; но той може да бъде обяснен. Докато Германия беше страна, изнасяща зърнени храни, всички едри земевладелци, както и всички представители на корабоплавателната промишленост бяха пламенни фрийтрейдъри. Но в 1874 г., вместо да изнася зърнени храни, Германия се нуждаеше от вноса им в голямо количество. Приблизително по това време Америка започна да наводнява Европа с огромни количества евтино зърно; навред, където проникна това

* Общият оборот на вноса и износа през 1874 г. в милиони долари: Великобритания — 3 300; Германия — 2 325; Франция — 1 665; САЩ — 1 245 (*Колб*, „Статистика", 7, изд., Лайпциг, 1885 г., стр. 790[421].

зърно, то снижи паричните доходи от земята, а следователно и поземлената рента; и от този момент едрите земевладелци в цяла Европа започнаха гръмко да настояват за преминаване към протекционизъм. В същото време промишлениците в Германия страдаха от последиците на прекомерното свръхпроизводство, предизвикано от притока на френските милиарди, докато Англия, чиято промишленост от времето на кризата през 1866 г. се намираше в състояние на хроническа депресия, наводняваше всички достъпни пазари със стоки, които тя не можеше да продаде вътре в страната и които предлагаше в чужбина на разорително ниски цени. Тогава немските промишленици, макар и сами да бяха твърде заинтересовани от износа, започнаха да гледат на протекционизма като на средство, което им дава възможност да си осигурят вътрешния пазар изключително за себе си. А правителството, което се намираше изцяло в ръцете на поземлената аристокрация и земевладелците, беше много радостно да се възползва от този случай, за да облагодетелствува получателите на поземлена рента, като предостави покровителствени мита и на земевладелците, и на промишлениците. В 1878 г. беше въведена висока протекционистка тарифа както за продуктите на селското стопанство, така и за промишлените стоки[122].

В резултат от това износът на германски промишлени стоки се заплаща оттогава непосредствено за сметка на местните потребители. Където беше възможно, създаваха се „рингове“ или „тръстове“ за регулиране на експортната търговия и дори на самото производство. Немската железопреработвателна промишленост е съсредоточена в ръцете на няколко едри фирми, предимно акционерни компании, които, взети заедно, могат да произвеждат приблизително четири пъти повече желязо от средното количество, което е в състояние страната да погълне. За да избягнат ненужна взаимна конкуренция, тези фирми образуваха тръст, който разпределя помежду им всички контракти с чужденци и определя при всеки отделен случай фирмата, която трябва да направи конкретната оферта. Преди няколко години този „тръст“ дори влезе в споразумение със собствениците на английските железопреработвателни заводи, но то вече не съществува. Точно така Вестфалските каменовъглени мини (произвеждащи около тридесет милиона тона годишно) образуваха тръст за регулиране на производството, поръчките и цените. Изобщо всеки немски промишленик ще ви каже, че покровителствените мита му дават само едно — възможност да компенсира себе си на вътрешния пазар заради разорителните цени, по които е принуден да продава на външния пазар. Но това още не е всичко. Тази нелепа

система за покровителстване на промишлениците не е нищо друго освен подаяние, подхвърлено на промишлените капиталисти, за да ги застави да поддържат още по-нелепня монопол, предоставен на едрите земевладелци. Защото не само че всички селскостопански продукти се облагат с високи вносни мита, нарастващи от година на година, но и някои предприятия за преработка на селскостопански суровини, създавани от собствениците на едри земевладения, фактически се субсидират непосредствено от държавната кесия. Цвеклозахарната промишленост не само се предпазва с мита, но получава и огромни суми във вид на експортни премии. Един добре осведомен човек забелязва, че ако цялата изнасяна захар бъде хвърлена в морето, фабрикантът пак би извлякъл печалба от правителствената премия. Точно така благодарение на най-новото законодателство собствениците на заводи за производство на спирт от картофи получават от държавния джоб подарък от приблизително девет милиона долара годишно. А тъй като почти всеки едър земевладелец в Североизточна Германия има или цвеклозахарен завод, или завод за производство на спирт от картофи, или единия и другия едновременно, никак не е чудно, че светът буквално е наводнен от тяхната продукция.

Тази политика, разорителна при всички обстоятелства, е двойно по-разорителна за страна, чиято промишленост запазва мястото си на неутралните пазари главно благодарение на евтината работна ръка. Заплатата, която в Германия дори в най-добри времена се задържа почти на гладно равнище поради голямото население (бързо растящо, въпреки емиграцията), трябва да се повиши в резултат на предизвиканото от протекционизма повишение на цените на всички продукти от първа необходимост. Тогава немският промишленик няма да бъде в състояние, както твърде често се случва сега, да компенсира разорително ниската цена на своите стоки с удръжки от нормалната работна заплата на своите работници и ще бъде изтласкан от пазара. Протекционизмът в Германия убива кокошката, която снася златни яйца.

Франция също страда от последиците на протекционизма. Тук тази система, изцяло господствуваща в течение на две столетия, е станала почти неразделна част от живота на нацията. И въпреки това тя все повече и повече става пречка. Постоянни изменения в методите на производството стоят на дневен ред, но протекционизмът им преграждa пътя. Канавата на коприненото кадифе в днешно време се прави от тънки памучни нишки; за тези нишки френският фабрикант трябва или да плати висока цена, обусловена от покровителственото мито, или пък да се подложи

на такова безкрайно бюрократично разтакане, което изцяло изяжда правителствената експортна надбавка към тази цена, и по такъв начин кадифената промишленост се прехвърля от Лион в Крефелд, където вносните мита върху тънките памучни нишки са много по-ниски. Френският износ, както се каза по-горе, се състои главно от луксозни предмети; в този отрасъл френският вкус и досега не може да бъде надминат, но главните потребители на тези изделия в целия свят са наши съвременни капиталисти-парвенюта, които са невъзпитани, нямат вкус и напълно се задоволяват с евтините и груби немски или английски имитации, които често им се пробутват по извънредно надути цени вместо истинската френска стока. Пазарът за онези специални изделия, които не могат да бъдат изготвени никъде другаде освен във Франция, постоянно се стеснява, износът на френски промишлени стоки с мъка се поддържа на предишното равнище и скоро ще трябва да спадне. С какви нови стоки Франция може да замени онези, чийто износ замира? Ако тук би могло да се помогне с нещо, то може да стане само с решително преминаване към свобода на търговията, която отново ще изведе френския промишленик от привичната за него задушна атмосфера сред чистия въздух на конкуренцията с чуждестранните съперници. И наистина френската търговия, взета изцяло, отдавна би започнала да намалява, ако не беше слабата и нерешителна стъпка към свобода на търговията, каквато представляваше Кобдъновият договор от 1860 г.[423]. Но неговото действие вече почти се прекрати и необходима е по-силна доза от същото това тонизиращо средство.

За Русия едва ли си струва да се споменава. Там митата трябва да се заплащат със злато, а не с обезценените книжни пари, които са в обръщение в страната, и покровителствената тарифа служи преди всичко за снабдяване на просяшкото правителство със звънка монета, необходима му за сделките с чуждестранните кредитори; в деня, когато тази тарифа изпълни протекционистката си мисия, като съвсем изтласка чуждестранните стоки, в същия тоя ден руското правителство ще банкрутира. И все пак същото това правителство утешава поданиците си с планове за превръщане на Русия чрез тази тарифа в напълно самоснабдяваща се страна, която не ще се нуждае да получава от чужденците нито хранителни продукти, нито суровини, нито промишлени стоки, нито художествени изделия. Хората, които вярват в тази призрачна руска империя, обособена и изолирана от останалия свят, стоят на едно равнище с пруския лейтенант-патриот, който влязъл в магазина и поискал един глобус — не на земното кълбо или на небесната сфера, а глобус на Прусия.

Но да се върнем към Америка. Има вече доста симптоми, че протекционизмът е направил за Съединените щати всичко, което е могъл, и колкото по-скоро се откажат от него, толкова по-добре за всички. Един от тези симптоми е образуването на „рингове“ и „тръстове“ в покровителствуваните отрасли на промишлеността за по-пълно използване на дарения им монопол. „Ринговете“ и „тръстовете“ са самобитни американски организации и там, където те използват естествените предимства, с тях изобщо се примиряват, макар и неохотно. Превръщането на пенсилванската нефтена промишленост в монопола „Стандард ойл къмпани“[424] е процес, който напълно съответствува на законите на капиталистическото производство. Но когато собствениците на захарни рафинерии се опитват да превърнат покровителството, дадено им от нацията за защита против чуждестранната конкуренция, в монопол, насочен против родния потребител, т. е. против самата тази нация, която е дала това покровителство, това вече е нещо съвсем друго. И все пак едрите фабриканти на захар образуваха „тръст“, чиято цел е именно такава[425]. А захарният тръст не е единственият по рода си. Образуването на подобни тръстове в покровителствуваните отрасли на промишлеността е най-верният признак, че протекционизмът си е свършил работата и че се изменя самият му характер; че той защищава производителя вече не от чуждестранния вносител, а от вътрешния потребител; че той е създал, поне в дадения отрасъл, съвсем достатъчно, ако не и прекалено много фабриканти; че парите, които той влага в кесиите на тези фабриканти, са хвърлени на вятъра пари — съвсем както в Германия.

В Америка, както и в други страни, в полза на протекционизма се изтъква аргументът, че свободата на търговията ще бъде изгодна единствено за Англия. Най-доброто доказателство за обратното е фактът, че в Англия не само селските стопани и лендлордовете, но дори и фабрикантите стават привърженици на протекционизма. На 1 ноември 1886 г. в самата родина на „манчестерската школа“ на фрийтрейдърите[426] Манчестерската търговска палата е обсъждала следната резолюция:

„След като чака напразно четиридесет години с надежда, че и други страни ще последват примера на Англия по отношение свободата на търговията, палатата смята, че е настъпило време да преразгледа този въпрос“.

Резолюцията беше наистина отхвърлена, но с 22 гласа против 21! И това ставаше в центъра на памукотъкачната промишленост, т. е. на единствения отрасъл от английската промишленост, чието превъзходство на свободния пазар е все още неоспо-

римо! Но работата е там, че дори в този конкретен отрасъл изобретателският гений се е прехвърлил от Англия в Америка. Найновите усъвършенствувания в предачните и тъкачните машини за памукотъкачната промишленост са почти все от американски произход и Манчестер се видя принуден да ги въведе. На Америка решително принадлежи ръководната роля във всякакъв вид промишлени изобретения, докато Германия оспорва на Англия второто място. В Англия все повече расте съзнанието, че нейният промишлен монопол е безвъзвратно загубен, че в сравнение с другите страни тя неизменно губи почва, докато нейните съперници напредват и малко по малко тя ще стигне дотам, че ще бъде принудена да се задоволява с положението на една от многото промишлени страни, вместо да бъде, както си мечтаеше някога, „работилницата на света“. И за да отклонят от себе си този неминуем удар на съдбата, синовете на същите онези хора, които преди четиридесет години виждаха спасение само в свободата на търговията, тъй страстно призовават сега към протекционизъм, зле забулен с искания за „честна търговия“ и наказателни тарифи. Когато английските промишленици започват да намират, че свободата на търговията ги разорява, и молят правителството да ги защити от чуждестранните им конкуренти, тогава именно за тези конкуренти настъпва времето да изхвърлят през борда безполезната отсега нататък протекционистка система и да разгромят отслабващия промишлен монопол на Англия с нейното собствено оръжие — свободата на търговията.

Ала, както вече казах, лесно е да въведеш протекционизъм, но не е така лесно да се избавиш от него. След като приеха покровителствената система, законодателните органи създадоха поголяма заинтересованост у определени кръгове от тази система и взеха върху себе си отговорността за нея. И не всяка от тези заинтересовани групи — от различните отрасли на промишлеността — е еднакво готова в даден момент да издържи на открита конкуренция. Едни се влачат отзад, докато други вече не се нуждаят от протекционистка бавачка. Такава разлика в положението предизвиква обичайните кулоарни интриги и вече сама по себе си служи като надеждна гаранция, че ако въпросът бъде решен в полза на свободата на търговията, за покровителствуваните отрасли на промишлеността ще бъдат създадени твърде привилегировани условия, както беше с копринената промишленост в Англия след 1846 г. При сегашните условия то е неизбежно и фрийтрейдърската партия трябва да се подчини на това, докато преминаването от протекционизъм към свобода на търговията е решено само по принцип.

Въпросът за свободата на търговията и протекционизма се движи изцяло в границите на съвременната система на капиталистическо производство и затова не представлява непосредствен интерес за нас, социалистите, които се стремят да отстранят тази система. Ала косвено той интересува и нас, тъй като ние трябва да желаем съвременната система на производство да се развива и разпространява по възможност по-бърже и по-свободно, защото заедно с нея се развиват и онези икономически явления, които представляват неизбежни последици и трябва да разрушат цялата система: сиромашията на широките народни маси в резултат на свръхпроизводството; предизвикваните от това свръхпроизводство периодични задръствания на пазара и кризи, съпровождани от паника, или пък хронически застой в производството и търговията; разделянето на обществото на малобройна класа едри капиталисти и многобройна класа фактически наследствени наемни роби — пролетарии, които, макар че броят им постоянно нараства, същевременно биват постоянно изтиквани от новите машини, осигуряващи икономии на труд; с една дума — общество, навлязло в задънена улица, от която няма друг изход, освен пълното преобразуване на икономическия строй, който съставлява основата на това общество. Именно от тази гледна точка преди четиридесет години Маркс се изказа по принцип за свобода на търговията като по-прогресивна система, т. е. такава, която по-скоро ще отведе капиталистическото общество в тази задънена улица. Но ако на това основание Маркс се изказваше за свобода на търговията, не служи ли то на всеки привърженик на съвременния обществен ред за основание да се изказва против свободата на търговията? Щом е установено, че свободната търговия е революционна, не трябва ли всички порядъчни граждани да гласуват за протекционизма като консервативна система?

Ако в наши дни някоя страна въведе свободата на търговията, тя, разбира се, ще направи това не за да достави удоволствие на социалистите. То ще бъде направено, защото свободата на търговията е станала необходимост за промишлените капиталисти. Но ако тази страна отхвърли свободата на търговията и се държи за протекционизма, за да измами надеждите на социалистите за очакваната социална катастрофа, това ни най-малко няма да навреди на перспективите на социализма в дадената страна.* Протекционизмът е система за изкуствено фабрикуване

* В немския текст вместо думите „това ни най-малко няма да навреди на перспективите на социализма в дадената страна" е напечатано: „никой няма да бъде измамен повече от самата тази страна". *Ред.*

на фабриканти и затова е също система за изкуствено фабрикуване на наемни работници. Не може да се създават едните, без да се създават другите. Наемният работник навред върви по стъпките на фабриканта; той е като „мрачната грижа“ на Хораций, която е седнала зад ездача и от която той не може да се избави, където и да отиде[427]. Не можеш да избегнеш съдбата си — с други думи, не можеш да избегнеш неизбежните последици от собствените си действия. Система на производство, основана върху експлоатацията на наемния труд, система, при която богатството нараства пропорционално на броя на заетите и експлоатирани работници, такава система неизбежно увеличава числено класата на наемните работници, т. е. класата, която е призвана един ден да разруши самата тази система. А междувременно нищо не може да се направи; налага се да се развива капиталистическата система, да се ускорява производството, натрупването и централизирането на капиталистическото богатство, а заедно с това и производството на революционна класа на работниците. В края на краищата безразлично е кой път ще бъде избран — протекционизмът или свободата на търговията, това едва ли ще измени крайния резултат. Защото много преди настъпването на този ден протекционизмът ще се превърне в непоносими окови за всяка страна, която с перспективи за успех се стреми към независимо положение на световния пазар.

Фридрих Енгелс

Написано през април — началото на май 1888 г.

Напечатано в превод на автора на немски език в списание „Die Neue Zeit“, бр. 7, юли 1888 г., а на английски език в седмичника „Labor Standard“ през август 1888 г. и брошурата Karl Marx. „Free Trade“, Boston, 1888 г.

Печата се по текста на брошурата, сверен с немския превод

Оригиналът е на английски език

*СТАЧКАТА НА РУРСКИТЕ МИНЬОРИ ПРЕЗ 1889 г.[428]

Стачката на немските миньори за нас е огромно събитие. Подобно на английските миньори от времето на чартизма, рудокопачите на Германия навлизат в движението последни и това е тяхната първа крачка. Движението започна в северната част на вестфалския каменовъглен басейн — в район, където се добиват 45 млн. тона въглища годишно и който не е разработен дори наполовина, тъй като въглищата там трябва да се извличат от 500 ярда дълбочина. Миньорите от този район досега бяха добри поданици, патриотични, покорни и религиозни; те доставяха на VII армейски корпус превъзходна пехота (аз добре ги познавам, родният ми град е разположен само на 6 или 7 мили южно от този каменовъглен басейн). Сега те са възбудени до краен предел от притесненията на местните капиталисти. Докато мините — почти всички са акционерни предприятия — изплащаха огромни дивиденти, *реалната* заплата на работниците постоянно спадаше. Същевременно номиналната седмична заплата се запазваше на предишното равнище, а в някои случаи и дори привидно се повишаваше вследствие на това, че работниците бяха заставяни твърде много време да работят извънредно: всяка смяна продължаваше вместо 8 часа от 12 до 16 часа, което представляваше 9—12 смени седмично. Широко бяха разпространени лавките на собствениците [truckshops] под формата на „кооперативни". Обикновено работниците бяха мамени, когато се изчисляваше количеството на добитите въглища; бракуваха се цели вагонетки като уж натоварени с недоброкачествени въглища или пък недостатъчно напълнени. От миналата зима насам работниците на няколко

пъти предупреждаваха, че ако положението не се подобри, ще обявят стачка. Ала всичко си оставаше както преди и най-после те обявиха стачка, при което предупредиха предварително за своето намерение; отричайки този факт, собствениците на мините лъжат. Една седмица след това стачкуваха 70 хиляди души. *На собствениците се наложи дори да окажат поддръжка на стачката:* понеже плащаха на работниците само веднъж в месеца, на тяхно разположение винаги оставаше месечната заплата и *сега им се наложи да я раздадат на стачкуващите.* По такъв начин собствениците сами попаднаха в собствените си мрежи. След това работниците отправиха знаменитата депутация при императора*, при този тщеславен, самодоволен, суетен хлапак — който я прие със заплашителна реч: ако отидат на страната на социалдемокрацията и нанесат оскърбления на властите, той ще заповяда да ги разстрелят безпощадно.[429] (Това вече се бяха опитали да направят в Бохум, където един лейтенант, *19-годишен младеж,* заповяда на войниците си да стрелят по стачкуващите, повечето обаче стреляха във въздуха.) Но въпреки това пред тези стачници трепереше цялата империя. В района на стачката се отправи командуващият войските на окръга**, а също и министърът на вътрешните работи***; бяха пуснати в ход всички средства, за да убедят минопритежателите да се съгласят на отстъпки. Императорът дори ги посъветва да си развържат кесиите и заяви в Министерския съвет: „Моите войници се намират там, за да поддържат реда, а не за да осигуряват на минопритежателите големи печалби.“

В резултат от намесата на либералната опозиция (която в парламента губи едно след друго местата си, понеже работниците преминават към нас) беше постигнат компромис и миньорите се върнаха на работа. Но щом започнаха работа, собствениците нарушиха думата си: уволниха няколко подбудители (макар че бяха обещали да не правят това), отказаха — въпреки постигнатата договореност — да организират извънредна работа само съгласувано с работниците и т. н. Възникна заплаха от възобновяване на стачката. Конфликтът още не е уреден, но съм уверен, че правителството, което е страшно изплашено, ще застави собствениците да отстъпят поне за известно време. След това стачката се разпространи в каменовъглените басейни № II и III. В този район „социалистическата зараза“, засега още не е проникнала, защото всеки, който отиваше там с цел да агитира, получаваше, ако попаднеше в мрежата на закона, толкова години тъмничен зат-

* — Вилхелм II. *Ред.*
** — Албедил. *Ред.*
*** — Херфурт. *Ред.*

вор, колкото месеца би получил на всяко друго място в Германия. От своя страна правителството направи на работниците отстъпки, но дали това ще се окаже достатъчно, тепърва ще се види. Примера на вестфалските миньори последваха работниците от саксонския каменовъглен басейн, а също и двата силезийски, разположени по̀ на изток. По такъв начин през последните три седмици в Германия стачкуваха най-малко 120 000 миньори. От тях „заразата" премина към белгийските и бохемските миньори, а в Германия се прекрати работата в онези отрасли на промишлеността, в които се подготвяха стачки още от пролетта на тази година[430]. И така, няма съмнение, че немските миньори са се присъединили към своите братя в борбата им против капитала; това е едно важно попълнение на нашите редове, тъй като те са забележителни хора и при това почти всички са преминали военна служба. Тяхната вяра в императора и свещеника е разклатена и никакво правителство, каквото и да направи то, не ще може да удовлетвори исканията на работниците, без да засегне капиталистическата система, а германското правителство и не може, и не желае дори да се опита да направи това. За пръв път в Германия правителството е принудено да дава вид, че уж заема безпристрастна позиция спрямо стачка. Следователно то завинаги е загубило своята невинност в това отношение и както Вилхелм, така и Бисмарк трябваше да се преклонят пред стохилядната армия на стачкуващите работници. Самото това е вече забележителен резултат.

Написано в края на май 1889 г.

Напечатано в списание „The Labor Leader", vol. I, бр. V, юни 1889 г.

Печата се по текста на списанието

Оригиналът е на английски език

На руски език за пръв път е публикувано в сп. „Вопросы истории КПСС", бр. 6, 1960 г.

ПОСИБИЛИСТКИТЕ МАНДАТИ[431]

Привържениците на парижкия конгрес на посибилистите — известният г-н Смит Хедингли във вестник „Star"[432], г-н Х. Бъроуз и г-жа Безант в седмичната преса — безкрай повтарят, че техният конгрес бил действително представителен, докато конгресът на марксистите се състоял от хора, които представлявали единствено себе си и затова не се осмелили да приемат искането на посибилистите — да им представят своите мандати. Английските делегати на конгреса на марксистите несъмнено ще потърсят и ще намерят възможност да докажат лъжливостта на отправяните към тях обвинения, затова можем засега да отминем тази част на въпроса; ще отбележим само, че посибилистите едва ли биха могли да нанесат на конгреса на марксистите по-голямо оскърбление от това, което нанесоха, като поискаха от тях да признаят за недействителна проверката на собствените им мандати, завършена още на втория (или на третия?) ден, и наново да разгледат тези мандати; а самите посибилисти в резолюцията си по този въпрос старателно избягваха задължението да представят своите мандати за проверка от марксистите.

Че казаното по-горе правилно осветлява въпроса и че посибилистите имаха много повече основания от марксистите да представят своите мандати само на приятелите си, доказва съобщението на д-р Адлер на конгреса на марксистите какво му е станало известно за „австрийските" делегати на посибилистите. Тъй като това съобщение характеризира начина, по който посибилистите фабрикуваха „действително представителни" делегати, то заслужава да му се даде гласност.

В посибилисткия списък на делегатите в рубриката „Австрия" са представени следните организации: „Виенският съюз на хлебарите", „Федерацията на Горна Австрия и Залцбург", „Федерацията на работниците от Бохемия, Моравия и Силезия". Д-р Адлер, който през последните три години с удивителна енергия, такт и настойчивост се занимаваше с реорганизирането на социалистическото движение в Австрия и познава всяко работническо дружество в който и да било австрийски град, съобщи на конгреса, че у всички тези дружества, каквито и да биха били техните достойнства, има един съдбовен недостатък — *те не съществуват.*

Когато в Париж станало известно, че в неделя се е открил конгресът на марксистите и че на него присъстват делегати от Австрия, в понеделник на този конгрес се явили двама австрийци и се видели с д-р Адлер. Те му разказали, че са хлебари, от известно време работещи в Париж, и че един унгарски хлебар, по презиме Добоши, ги поканил за „делегати" на работническия конгрес; дали това е същият конгрес? Адлер ги разпитал и изяснил следното: те били поканени на конгреса на посибилистите, за участие в който имали билети; при това те казали на онзи, който ги поканил, че не представляват абсолютно никого освен самите себе си, но в отговор им било казано, че това няма значение, тъй като, понеже Австрия е деспотична страна, истински мандати не се изискват; сега те узнали, че действителните австрийски делегати присъстват на другия конгрес; и как да постъпят сега? Австрийските делегати им казали, че те нямат основание да играят ролята на делегати нито на единия, нито на другия конгрес. Уговорили се за нова среща. След един или два дни те отново дошли, присъствували на заседанието на конгреса на марксистите и след това заявили, че сами виждат необходимостта да излязат от това лъжливо положение — но как? Посъветвали ги да върнат мандатите си. Те нямали такива. Тогава върнете вашите билети. Те обещали да постъпят така и се върнали да кажат, че така и направили.

Ето пример какво посибилистите и техните английски привърженици наричат „действително представителство". А унгарските дружества, чиито названия във внушителния списък са така изкусно скрити зад печатни грешки, че само на няколко може да се узнае местността, където те уж се намират, тези дружества, според думите на истинските унгарски делегати на конгреса на марксистите, също съществуват само в пределите на страната на чудесата, създадена от въображението на посибилистите; твърде крещящо е тук създаването на небивалици. „Кръжоци по изучаването на социалния въпрос и федерация на Хърватско, Словения,

Далмация, Триест и Фиуме — върху това гръмко наименование лежи твърде очевидният печат на неговия парижки произход. И само като си помисли човек, че зад всичко това няма дори трима шивачи от Тули стрийт[433]!

По-нататък ни казват, че уж било съвсем невярно, какво конгресът на посибилистите бил само един трейдюнионистки конгрес. Г-н Хърбърт Бъроуз е крайно възмутен от такава клевета: с изключение на неколцина английски трейдюнионисти „всички делегати" били революционни социалисти и като такива представлявали своите съответни дружества. Добре, ще приведем само един пример. Какво казва мадридският вестник „El Socialista"[434] (от 26 юли) за испанските делегати посибилисти? Че „те казват, че уж представлявали 20 хиляди социалисти, а всъщност са само делегати от такива дружества, където се допущат както карлисти[435], така и революционни социалисти", от клубове, които съвсем не се занимават с политика, т. е. фактически от такива организации, които в Англия се наричат трейдюниони.

Написано в началото на август 1889 г.

Напечатано във вестник „The Labor Elector", vol. II, бр. 32, 10 август 1889 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на английски език

*ПО ПОВОД СТАЧКАТА НА ЛОНДОНСКИТЕ ДОКЕРИ[436]

Завиждам ви, завиждам на вашето участие в стачката на докерите. Това движение е най-многообещаващо измежду всички онези, които сме имали през последните години, и аз се гордея и радвам, че доживях да го видя. О, ако Маркс беше жив и сам видеше това! Ако тези нещастни, потиснати хора, слезли на самото дъно слоеве на пролетариата, отритнати хора от всички професии, които буквално се бият всяка сутрин пред вратите на доковете, за да получат работа, ако те могат да се обединят и със своята решителност изплашат могъщите докови компании, тогава наистина няма да има защо да ни отчайва която и да било част от работническата класа. Това събитие означава начало на истински живот в Ист-Енд[437] и в случай на успех ще измени целия характер на този квартал. Защото за неговите обитатели — бедняците, вегетиращи в голяма сиромашия вследствие на неувереността в себе си и липсата на организация у тях, може да се каже — lasciate ogni speranza ...* Ако докерите се организират, ще ги последват и другите категории работници... Това е забележително движение и аз още веднъж завиждам на онези, които могат да участвуват в него.

Написано между 20 и 26 август 1889 г.

Напечатано във вестник „The Labor Elector", vol. II, бр. 35, 31 август 1889 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на английски език

---

* — „оставете всяка надежда..." (Данте „Ад" (Песен III). *Ред.*

АБДИКАЦИЯТА НА БУРЖОАЗИЯТА[438]

Измежду буржоазията от всички нации английската буржоазия, без съмнение, най-много си е запазила до днес класовия, т. е. политическия разум. Нашата немска буржоазия е глупава и малодушна; тя дори не съумя да овладее и задържи политическата власт, завоювана за нея в 1848 г. от работническата класа; в Германия работническата класа трябва първом да помете останките от феодализма и патриархалния абсолютизъм, с които нашата буржоазия отдавна беше длъжна да ликвидира. Френската буржоазия, от всички най-користолюбивата и най-жадна за наслади, заслепена от своето користолюбие, не вижда собствените си бъдещи интереси; тя живее само с днешния ден, в бясна гонитба за печалби се отдава на най-скандална корупция, обявява подоходния данък за социалистическа държавна измяна, всяка стачка посреща само с пушечни залпове и така се стигна дотам, че в една република с всеобщо избирателно право на работниците не остава почти никакво друго средство за постигане на победа освен насилствената революция. Английската буржоазия не е нито глупаво алчна като френската, нито глупаво страхлива като немската. В периода на своите най-големи триумфи тя постоянно правеше отстъпки на работниците; дори най-ограничената нейна част, консервативната поземлена и финансова аристокрация, не се побоя да предостави на градските работници такова избирателно право, че единствено по вина на самите работници те не вкараха след 1868 г. 40—50 свои представители в парламента. Оттогава насам цялата буржоазия — консервативна и либерална заедно — разпростря разширеното избирателно право и върху селските райони,

приблизително изравни размерите на избирателните окръзи и с това предостави на работническата класа най-малко 30 нови избирателни окръга. Докато немската буржоазия никога не е имала способността като господствуваща класа да ръководи и да представлява нацията, а френската буржоазия всеки ден доказва — също и при последните избори[439], — че съвсем е загубила тази способност, която тя някога притежаваше повече от всяка друга средна класа, то английската буржоазия (включително и разтворилата се в нея така наречена аристокрация) до последно време проявяваше определен талант да изпълнява, макар и до известна степен, ролята си на ръководна класа.

Но сега това положение изглежда все повече и повече се изменя.

В Лондон всичко, което е свързано със стария градски режим — с устройството и управлението, собствено на Сити, — все още представлява чисто средновековие. Тук се отнася и лондонското пристанище, първото пристанище в света. Собствениците на товарни пристани (wharfingers), водачите на лихтери (lightermen) и лодкарите (watermen) образуват истински цехове с изключителни привилегии, а отчасти дори и със средновековни костюми. Тези патриархални цехови привилегии през последните 70 години бяха увенчани с монопола на доковите компании и така огромното лондонско пристанище бе предадено в ръцете на незначителен брой привилегировани корпорации, които го експлоатират безпощадно. И цялото това привилегировано уродливо създание се увековечава и става, така да се каже, неприкосновено вследствие безкрайната редица от сложни и противоречиви парламентарни актове, които го създадоха и откърмиха, така че този юридически лабиринт стана най-добрата негова защита. Но докато спрямо търговците тези корпорации упорито държат на средновековните си привилегии и правят от Лондон най-скъпото пристанище в света, членовете на тези корпорации са се превърнали в същински буржоа, които, освен своите клиенти, най-безсрамно експлоатират и своите работници, като по такъв начин използват едновременно изгодите и на средновековното цехово общество, и на съвременното капиталистическо.

Но тъй като тази експлоатация се извършваше в рамките на съвременното капиталистическо общество, то въпреки средновековната одежда тя беше подчинена на законите на това общество. По-големите изяждаха по-малките или най-малкото ги прикачваха към своята триумфална колесница. Големите докови компании станаха господари на пристанищните цехове, овладяха пристаните, преносвачните кораби и лодките, следователно цялото

лондонско пристанище. Така пред тях се откри перспективата за неограничени печалби. Тази перспектива ги заслепи. Те хвърляха милиони в безразсъдни предприятия; а тъй като такива компании имаше няколко, те започнаха помежду си конкурентна война, която струваше нови милиони, предизвика ново безсмислено строителство и постави компаниите пред банкрут, докато най-сетне, преди около две години, те се споразумяха.

Между това търговията на Лондон беше вече минала върхната си точка. Хавър, Антверпен, Хамбург. а с прокарването на новия морски канал и Амстердам привличаха все по-голяма част от трафика, чийто център преди се намираше в Лондон. Ливерпул, Хъл и Глазгоу също взеха своя дял. Новопостроените докове пустееха, дивидентите намаляваха и често съвсем изчезваха, акциите падаха; директорите на доковете — упорити, разглезени от добрите стари времена, високомерни парични тузове — не виждаха никакъв изход. Те не искаха да признаят истинските причини за относителния и абсолютния упадък на търговския оборот на лондонското пристанище. А тези причини, доколкото имат местен характер, са изключително тяхното собствено безсмислено високомерие и неговият източник — привилегированото им положение, средновековната, отдавна отживяла структура на Сити и на лондонското пристанище, структура, чието място, строго казано, е в Британския музей наред с египетските мумии и асирийските каменни чудовища.

Никъде другаде на земята не биха търпели такова безумство. В Ливерпул, където беше започнало да се създава подобно положение, то бе ликвидирано още в зародиша му, а цялото устройство на пристанището — модернизирано. В Лондон обаче търговският свят страда от това, ръмжи, но го търпи. Буржоазията, чиято маса плаща тези нелепости, се прекланя пред монопола — наистина неохотно, но се прекланя. У нея няма повече енергия да отхвърли този кошмар, който заплашва да задуши след време живота в целия Лондон.

Но ето, избухва стачката на докерите[440]. Разбунтува се не ограбваната от доковите компании буржоазия, а експлоатираните от тях работници, най-бедните от бедните, най-низшите слоеве на пролетариата в Ист-Енд — те хвърлиха на доковите магнати ръкавицата. И тогава най-сетне буржоазията се сеща, че доковите магнати са и нейни врагове, че стачкуващите работници са започнали борба не само за своите собствени интереси, но косвено и в интерес на буржоазната класа. В това се крие тайната на симпатиите на широката публика към стачката и на небивалата досега щедра парична помощ от буржоазни кръгове. Но това бе-

ше и всичко. Работниците се хвърлиха в боя под одобрителните викове и аплодисментите на буржоазията; работниците спечелиха сражението и не само доказаха, че гордите докови магнати могат да бъдат победени, но със своята борба и победа те така раздвижиха цялото обществено мнение, че доковият монопол и феодалните порядки на пристанището не могат повече да се задържат и навярно в най-скоро време ще бъдат изпратени в Британския музей.

Тази работа отдавна трябваше да бъде извършена от буржоазията. Но тя не можеше или не искаше. Сега работниците се заеха с това, и сега то ще бъде направено. С други думи, в дадения случай буржоазията сама е абдикирала от собствената си роля в полза на работниците.

Ето и друга картина. От средновековното лондонско пристанище да отидем при съвременните памукопредачни фабрики в Ланкашир. В настоящия момент там памуковата реколта от 1888 г. е изчерпана, а реколтата от 1889 г. още не е излязла на пазара, следователно това е момент, когато спекулата с тази суровина има най-добри перспективи. Един богат холандец по име Стинстранд и негови съдружници са образували „ринг“ за изкупуване на всичкия наличен памук и за съответно покачване на цените. Памукопредачните фабриканти могат да се съпротивяват на това само като намалят консумацията си на памук, т. е. като преустановят работата в своите фабрики за по няколко дни в седмицата или пък съвсем, докато се появи нов памук. Това те се опитаха да направят през последните 6 седмици. Обаче не успяха, както и преди в други случаи не са успявали. Защото измежду тези фабриканти мнозина са толкова обременени с дългове, че едно частично или пълно спиране на работата ще ги постави пред гибел. Други пък дори искат поголямата част от фабриките да спрат работата и така да се покачат цените на преждата, но самите те да продължат работата и да печелят от тези повишени цени. През последните десетина и повече години вече се изясни, че има само едно средство да се накарат всички памукотъкачни фабрики напълно да прекратят работата — безразлично с каква крайна цел, — а именно, като се снижи работната заплата, да кажем, с 5%. Тогава избухва стачка или пък самите фабриканти затварят фабриките и тогава в борбата против работниците се възцарява безусловно единство между фабрикантите и дори онези спират своите машини, които не знаят дали въобще ще бъдат в състояние пак да ги пуснат.

При създалото се положение на нещата снижение на работната заплата е нецелесъобразно. Но как без него да се наложи

затваряне на всички фабрики, без което собствениците на памукопредачниците от 6 седмици насам с вързани ръце и нозе са предоставени на милостта на спекулантите? Направеното за тази цел е единствено по рода си в историята на съвременната промишленост.

Чрез своя централен комитет фабрикантите „официално" се обръщат към централния комитет на работническите професионални съюзи с молба организираните работници в общ интерес с провеждане на стачки да *заставят* съпротивяващите се фабриканти да преустановят работата. Признавайки неспособността си за сплотени действия, господа фабрикантите молят тъй ненавистните им преди работнически професионални съюзи да благоволят да приложат принуда срещу тях самите, фабрикантите, та найсетне горчивата нужда да застави тях, фабрикантите, да действуват единно като класа в интерес на собствената си класа. Принудени от работниците, тъй като самите те за това не са годни!

Работниците се съгласиха. И достатъчно беше те само да заплашат със стачка. След 24 часа „рингът" на памучните спекуланти се разпадна. Това показва какво могат фабрикантите и какво могат работниците.

Следователно и тук, в този най-съвременен от всички съвременни крупни отрасли на промишлеността, буржоазията се оказва също тъй неспособна да отстоява собствените си класови интереси, както и в средновековния Лондон. И нещо повече. Тя открито признава това и — като се обръща към организираните работници с молба да осигурят съществени класови интереси на фабрикантите с принуда против самите фабриканти — тя самата не само абдикира, но и признава в лицето на организираната работническа класа своя приемник, призван и способен да поеме властта. Тя самата заявява, че макар и всеки отделен фабрикант да може да ръководи собствената си фабрика, единствено само организираните работници са в състояние да вземат в свои ръце ръководството на цялата памукотъкачна промишленост.

А казано на обикновен език, това означава, че фабрикантите вече нямат друга перспектива, освен да станат платени ръководители на предприятия в служба на организираните работници.

Написано в края на септември — началото на октомври 1889 г.

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat", бр. 40, 5 октомври 1889 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на немски език

ИЗ РЪКОПИСНОТО НАСЛЕДСТВО НА Ф. ЕНГЕЛС

ЗА АСОЦИАЦИЯТА НА БЪДЕЩЕТО[441]

Съществуващите до днес асоциации — естествено формирали се или пък изкуствено създадени — служеха всъщност на икономически цели, но тези цели бяха завоалирани и скрити с идеологически добавки. Античният полис[442], средновековният град или цех, феодалният съюз на поземлената аристокрация — всички имаха допълнителни идеологически цели, чиято светост те почитаха и които у патрицианския родов съюз и у цеха възникваха из спомени, традиции и символи на родовото общество не по-малко, отколкото у античния полис. Единствено капиталистическите търговски дружества са съвсем трезви и делови — но пошли.

Асоциацията на бъдещето ще съедини трезвостта на последните с грижата на древните за общото обществено благо и така ще постигне своята цел.

Написано в 1884 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът е на немски език

*ЗА УПАДЪКА НА ФЕОДАЛИЗМА И ВЪЗНИКВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИ ДЪРЖАВИ[443]

Докато хаотичните битки на господствуващата феодална аристокрация изпълвали средновековието със своя шум, безмълвната работа на потиснатите класи беше подкопала феодалната система в цяла Западна Европа, беше създала условия, в които за феодала оставало все по-малко място. Наистина в селата благородниците господари още безчинствували, изтезавали крепостниците, тънели в разкош от тяхната пот, тъпчели с конете си посевите им, изнасилвали жените и дъщерите им. Но наоколо вече се издигали градове: в Италия, Южна Франция, край Рейн, възродени из пепелта древноримски муниципии; на други места, особено във вътрешността на Германия, нови градежи; винаги опасани от защитни стени и ровове, те представлявали крепости, много по-мощни от феодалните замъци, защото можели да бъдат превзети само от голяма войска. Зад тези стени и ровове се развивали средновековните занаяти — в бюргерско-цехов дух и още силно ограничени, натрупвали се първите капитали, възникнала нуждата от търговски връзки на градовете едни с други и с останалия свят, а заедно с нуждата постепенно се създавали и средствата за защита на тези връзки.

През XV век градските бюргери бяха станали вече по-необходими в обществото, отколкото феодалната аристокрация. Наистина земеделието все още било главният отрасъл на производството и в него била заета грамадната маса от населението. Но неголемият брой отделни свободни селяни, оцелели още тук-таме от посегателствата на аристократите, достатъчно убедително доказвали, че в земеделието главното е не тунеядството и изнудва-

чеството на благородника, а трудът на селянина. При това нуждите и на самите феодали толкова се бяха увеличили и изменили, че дори и на тях градовете станали необходими: нали единственото си оръдие на производство — бронята и своето оръжие — те получавали от градовете! Сукно, мебели и украшения от местно производство, италианска коприна, брабантски дантели, северни кожи, арабски благовония, източни фрукти, индийски подправки — всичко, с изключение на сапун, те купували от градските жители. Развила се един вид световна търговия; италианците плавали по Средиземно море и отвъд неговите предели, покрай бреговете на Атлантическия океан до Фландрия; ханзейците, въпреки растящата конкуренция на холандци и англичани, все още господствували в Северно и Балтийско море. Между северните и южните центрове на морската търговия връзката се поддържала по суша; пътищата на тази връзка минавали през Германия. Докато аристокрацията ставала все повече излишна и пречела на развитието, градските бюргери станали така класата, която олицетворявала по-нататъшното развитие на производството и търговските сношения, на образованието, на социалните и политическите институции.

Всички тези успехи в производството били наистина, според сегашните понятия, твърде ограничени. Производството си оставало сковано във формите на чисто цеховото занаятчийство, следователно самото то имало още феодален характер; търговията се водела в пределите на европейските води и не стигала по-далеч от левантинските крайбрежни градове, в които ставала размяната на продукти от по-далечните страни на Изтока. Но колкото и дребни и ограничени да са били занаятите, а с тях и градските жители занаятчии, те били достатъчни да преобразят феодалното общество; те поне се намирали в движение, развивали се, докато аристокрацията са намирала в застой.

При това градските бюргери притежавали едно могъщо оръжие против феодализма — *парите*. В образцовото феодално стопанство на ранното средновековие за парите почти съвсем нямало място. Феодалът получавал от своите крепостници всичко необходимо или във формата на труд, или във вид на готов продукт; жените предели и тъчели лена и вълната и шиели облеклото; мъжете обработвали нивите; децата пасели добитъка на господаря, събирали за него горски плодове, птичи гнезда, слама (за постилка на добитъка); извън това цялото семейство било длъжно да доставя и зърнени храни, плодове, яйца, масло, сирене, птици, млад добитък и какво ли не още. Всяко феодално стопанство само̀ удовлетворявало нуждите си; дори военните повин-

ности се изисквали в продукти. Търговски сношения, размяна нямало, парите били излишни. Европа била смъкната до такова ниско равнище, била върната толкова назад, че парите имали тогава много по-малка обществена, отколкото чисто политическа функция: те служели за *плащане на данъците* и се добивали главно чрез *грабеж.*

Сега всичко това съвсем се изменило. Парите отново станали всеобщо средство за размяна и поради това тяхната маса значително се увеличила. Благородниците също вече не можели да минат без тях. И тъй като те имали много малко или нямали нищо за продаване, а пък и разбойничеството сега не било вече така лесно, те били принудени да взимат на заем от бюргера лихвар. Още дълго преди стените на рицарските замъци да били сринати от новите оръдия, техните основи били подкопани от парите; барутът фактически бил, така да се каже, просто съдебният изпълнител в служба на парите. Парите били в ръцете на бюргерите голямото ренде за политическо изравняване. Навред, където дадено лично отношение било изместено от парично отношение, а натуралната повинност — от парична, там вместо феодално настъпвало буржоазно отношение. Наистина в огромната част от селата продължавало да съществува предишното грубо натурално стопанство; но имало вече цели области, където, като например в Холандия, Белгия, по долното течение на Рейн, селяните вместо ангария и оброк в натура плащали на господарите пари, където господари и поданици бяха направили вече първата решителна стъпка към превръщането си в земевладелци и арендатори, където следователно и в селото политическите институции на феодализма губели обществената си основа.

До каква степен в края на XV век парите бяха вече подкопали и разяли отвътре феодалната система, ясно се вижда от жаждата за злато, която беше овладяла Западна Европа по това време. *Злато* търсеха португалците по африканския бряг, в Индия и в целия Далечен Изток; *злато* беше магическата дума, която гонеше испанците през Атлантическия океан към Америка; *злато* беше първото, за което разпитваше белият, щом стъпеше на новооткрит бряг. Но този стремеж към далечни пътешествия и приключения за търсене на злато, макар и да се осъществяваше първоначално във феодални и полуфеодални форми, беше по самата си природа вече несъвместим с феодализма, чиято основа беше земеделието, а завоевателните му походи всъщност имаха за цел *придобиване на земи.* Освен това мореплаването беше подчертано *буржоазно* занятие, което наложи своя антифеодален характер и на всички съвременни военни флоти.

И така, през XV век в цяла Западна Европа феодалната система се намирала в пълен упадък; навред във феодалните области се бяха вклинили градове с антифеодални интереси, със собствено право и с въоръжени бюргери. Навред те бяха поставили вече феодалите с помощта на парите отчасти в зависимост от себе си в обществено, а тук-таме дори и в политическо отношение; дори на село, там, където по силата на особено благоприятни условия земеделието беше достигнало по-високо равнище, старите феодални връзки под въздействието на парите започнали да отслабват; само в новозавоювани земи, като например в Германия, източно от Елба, или в други изостанали, отдалечени от търговските пътища краища продължавало да процъфтява старото феодално господство. Но навред — както в градовете, така и в селата — се бяха умножили онези елементи от населението, които искали преди всичко да се сложи край на безкрайните безсмислени войни, да се прекрати враждата между феодалите, водеща до непрестанна междуособна война дори и когато в страната се намирал външен враг, онова състояние на непрекъснато и съвсем безцелно опустошаване, което изпълвало цялото средновековие. Тъй като сами тези елементи били още твърде слаби, за да наложат волята си, те намерили силна опора в главата на целия феодален строй — в кралската власт. И тук ние стигаме до онази точка, когато разглеждането на обществените отношения ни води към разглеждане на държавните отношения, когато от областта на икономиката преминаваме в областта на политиката.

От безредното смешение на народите през ранното средновековие постепенно се развили новите националности — един процес, при който, както е известно, в повечето бивши римски провинции победените асимилираха победителя, селянинът и градският жител погълнаха германския властелин. Следователно съвременните националности също са продукт на потиснатите класи. Как на едно място е ставало сливане, а на друго — разграничаване, за това нагледна представа ни дава картата на Средна Лотарингия, съставена от Менке*. Достатъчно е да се проследи на тази карта границата между романски и германски наименования на селищата, за да се убедим, че за Белгия и Долна Лотарингия тя, общо взето, съвпада със съществуващата още преди стотици години граница между френския и немския език. Тук-таме

---

* *Spruner-Menke.* „Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neuen Zeit". 3. Aufl., Gotha, 1874, Karte № 32. [*Шпрунер-Менке.* „Учебен атлас по история на средните векове и на новото време". III изд., Гота, 1874, карта № 32].

още се среща тясна спорна територия, където двата езика се борят за първенство; но, общо взето, съвсем ясно е какво трябва да остане германско и какво — романско. Древно-долнофранконската и древно-горнонемската форма на повечето от наименованията върху картата доказва, че те се отнасят към IX, най-късно към X век, че следователно в главни линии границата е била прокарана още в края на епохата на Каролингите. На романска територия могат да се намерят, особено близо до езиковата граница, смесени наименования, съставени от германско собствено име и романско обозначение на селища, например западно от Маас, около Вердюн: Eppone curtis, Rotfridi curtis, Ingolini curtis, Teudegisilo-villa, днес: Ippécourt, Récourt la Greux, Amblaincourt sur Aire, Thierville. Това са били франконски феодални имения, малки германски колонии на романска земя, които по-рано или по-късно са били романизирани. В градовете и в отделни селски местности се намирали по-големи германски колонии, които по-продължително време са запазвали своя език; от такава колония например още в края на IX век е произлязла „Песента за Лудвиг"[444]; но че голяма част от франконските феодали е била романизирана още по-рано, това доказват текстовете на клетвата, положена от кралете и велможите в 842 г., в които романският език вече става официален език на кралството на франките[445].

След разграничаването на езиковите групи (оставяме настрана по-сетнешни завоевателни и изтребителни войни, водени например против полабските славяни[446]) е било естествено, че те послужили за определена основа при образуването на държавите, че националностите започнали да се развиват в нации. Колко силен е бил този стихиен процес още през IX век, доказва бързото разпадане на смесената държава Лотарингия[447]. Наистина през цялото средновековие езикови граници и държавни граници далеч не са се покривали; но все пак всяка националност, с изключение може би на Италия, е била представена в Европа от отделна голяма държава и тенденцията към създаване на национални държави, проявяваща се все по-ясно и по-съзнателно, е един от най-важните лостове на прогреса в средните векове.

Във всяка от тези средновековни държави кралят е представлявал върхът на цялата феодална йерархия, върховен глава, без който васалите не са могли да минат и спрямо когото те същевременно са се намирали в състояние на непрекъснат бунт. Основното отношение на целия феодален строй — отдаването на земи в ленно владение срещу определени лични услуги и облози — дори в първоначалния си най-прост вид е давало достатъчно материал за разпри, особено когато толкова много са били заин-

тересуваните в тях. А какво е било през късното средновековие, когато ленните отношения във всички страни са образували заплетено кълбо от пра́ва и задължения — раздавани, отнемани, пак възобновявани, изменявани или иначе обусловени? Карл Смели например е бил в една част от своите земи ленник на императора, а в друга — ленник на краля на Франция; от друга страна, кралят на Франция, неговият сюзерен, е бил същевременно в известни области ленник на Карл Смели, на своя собствен васал. Как тук е можело да се избягнат конфликти? Ето къде е причината за онази, продължила столетия, променлива игра на притегляне на васалите към кралския център, който единствено е бил в състояние да ги защищава от външен враг и един от друг, и на отдръпване от центъра, в каквото непрекъснато и неизбежно се превръща притеглянето; ето причината за непрекъснатата борба между кралска власт и васали, чийто див грохот е заглушавал всичко в онази епоха, когато грабежът е бил единственото достойно за свободния мъж занятие; ето причината за онази безкрайна и постоянно възобновяваща се върволица от предателства, злодейски убийства, отравяния, коварни интриги и всевъзможни низости, за всичко онова, което се крие зад поетичното име рицарство, но непрекъснато говори за чест и вярност.

Че в цялата тази всеобща бъркотия кралската власт е била прогресивният елемент — това е очевидно. Тя е представлявала реда в безредието, формиращата се нация в противовес на раздробяването в метежни васални държави. Всички революционни елементи, които се бяха образували в недрата на феодализма, държали на кралската власт, както и кралската власт е държала на тях. Съюзът между кралска власт и бюргерство води началото си от X век; често нарушаван в резултат на конфликти — защото през целите средни векове нищо въобще не се е развивало праволинейно — той пак се възобновявал все по-здрав, все по-могъщ, докато накрай помогнал на кралската власт да удържи окончателна победа, а кралската власт за благодарност поробила и ограбила своя съюзник.

Както кралете, така и бюргерите намерили могъща поддръжка в зараждащото се съсловие на *юристите*. С повторното откриване на римското право се установило разделение на труда между поповете — юридическите консултанти на феодалната епоха — и учените юристи без духовно звание. Тези нови юристи по начало са били от бюргерското съсловие; пък и правото, което те изучавали, проповядвали и прилагали, по своя характер било всъщност антифеодално и в известно отношение буржоазно. Римското право е толкова класическият юридически израз на жизне-

ните условия и конфликти на едно общество, в което господствува чистата частна собственост, че всички по-късни законодателства не са могли да подобрят в него нищо съществено. Но бюргерската собственост през средните векове още е била силно преплетена с феодални ограничения, състояла се например главно от привилегии; с оглед на това римското право далеч бе изпреварило и тогавашните граждански отношения. По-нататъшното историческо развитие на бюргерската собственост е можело обаче да се състои само в нейното превръщане в чиста частна собственост. И това развитие намерило могъщ лост в римското право, което съдържало вече в готов вид всичко онова, към което бюргерството на късното средновековие се стремяло дотогава само несъзнателно.

Наистина в много отделни случаи римското право давало предлог за още по-голямо потискане на селяните от феодалите, например когато селяните не можели да представят писмени доказателства, че са освободени от повинности — но по същество това не изменяло нещата. Феодалите и без римското право биха намерили такива предлози и всекидневно ги намирали. Във всеки случай огромен прогрес е било, че влязло в действие едно право, което абсолютно не признавало феодалните отношения и което напълно предварило съвременната частна собственост.

Ние видяхме как феодалната аристокрация в икономическо отношение започнала да става излишна в обществото на късното средновековие, дори тормоз; как вече и политически тя представлявала препятствие за развитието на градовете и на националната държава, възможна тогава само в монархическа форма. Въпреки всичко тя могла да се задържи поради обстоятелството, че дотогава имала монопола във военното дело, че без нея не е могло да се водят войни, да се дават сражения. Това също е трябвало да се измени: трябвало е да се направи последната крачка, за да стане ясно на феодалните благородници, че е настъпил краят на тяхното господство в обществото и в държавата, че от тях не се нуждаят вече дори и като рицари на бойното поле.

Да се води борба против феодалните порядки с войска, която самата е феодална, в която войниците са по-тясно свързани със своите непосредствени сюзерени, отколкото с командуването на кралската армия — това очевидно би означавало да се въртиш в омагьосан кръг и да не мръднеш от мястото си. Затова от началото на XIV век кралете се стремят да се освободят от тази феодална войска, да си създадат собствена войска. От това време срещаме в кралските армии една непрестанно увеличаваща

се част от завербувани или наемни войски. Отначало главно пехота, състояща се от измета на градовете и избягали крепостни селяни-ломбардци, генуезци, немци, белгийци и други, използвани като гарнизони в градовете и за провеждане на обсади, в първо време малко пригодни за открит бой. Но вече към края на средните векове срещаме и рицари, които със своите неизвестно как набрани дружини постъпват на служба при чуждестранни владетели, което свидетелствува за окончателното крушение на феодалната военна система.

Същевременно в лицето на градските жители и на свободните селяни — там, където последните още са съществували или пък започнали отново да се появяват — се създало основното условие за образуване на боеспособна пехота. Дотогава рицарите със своите конни дружини съставлявали не само ядрото на войската, но по-скоро самата войска; тълпите от съпровождащи ги крепостни пешаци не влизали в сметката — те се явявали на полесражението всъщност само за да се обръщат в бягство или да грабят. В периода на разцвет на феодализма, до края на XIII век, конницата водела и решавала всички сражения. Оттогава положението започва да се изменя, и при това на различни места едновременно. Постепенното изчезване на крепостничеството в Англия създало една многобройна класа от свободни селяни със своя земя (yeomen) или арендатори — суров материал за нова пехотна войска, умееща да владее лъка, английското национално оръжие тогава. Появата на тези стрелци с лък, които винаги се сражавали пешком (дори и да са извършили марша на коне), наложило съществено изменение в тактиката на английската войска. От XIV век нататък английското рицарство предпочитало да се сражава в пеши строй, когато теренът и други условия допускали това. Зад стрелците с лък, които започват сражението и внасят объркване в редиците на врага, сгъстената фаланга на спешилите се рицари изчаква вражеската атака или подходящия момент сама да настъпи, докато само една част остава на коне, за да ускори с флангови атаки развръзката. Непрекъснатите победи на англичаните във Франция[448] по онова време са съществено обусловени от това възстановяване на отбранителния елемент във войската и повечето от тях са също такива отбранителни битки, съчетани с настъпателен контраудар, каквито са тези на Уелингтън в Испания и Белгия. Откакто французите усвоили новата тактика — може би откакто наемните италиански арбалетчици започнали да играят у тях ролята на английските стрелци с лък, — на победите на англичаните бил сложен краят. Също в началото на XIV век пехотата на фландър-

ските градове се осмелявала — и често с успех — да излиза против френската рицарска конница в открит бой, а император Албрехт с опита си предателски да отдаде свободните швейцарски селяни в ръцете на австрийския ерцхерцог (който бил самият той) дал тласък за създаване на първата съвременна пехота, която си завоювала слава по цяла Европа[449]. В победоносните битки на швейцарците с австрийците и особено с бургундците окованата в броня конница, яздеща или спешена, била окончателно разгромена от пехотата, феодалната войска — от наченките на съвременната войска, рицарят — от бюргера и свободния селянин. И швейцарците, за да потвърдят още в самото начало буржоазния характер на своята република — първата независима република в Европа, — веднага *превърнали в пари* военната си слава. Всички политически съображения изчезнали; кантоните се превърнали в кантори за вербуване на наемници за оня, който плаща най-много. Барабанният грохот на вербовчиците се разнасял и по други места, особено в Германия; но цинизмът на швейцарското правителство, което съществувало сякаш само за да търгува със своите поданици, нямал равен на себе си, докато по време на най-дълбокото национално унижение на Германия не го надминаха немски князе.

След това в същия този XIV век арабите въвели през Испания в Европа употребата на барута и артилерията. До края на средните векове ръчното огнестрелно оръжие не е имало голямо значение, тъй като лъкът на английския стрелец при Креси е стрелял също толкова далеч, колкото и гладкостволовата пушка на пехотинеца при Ватерло, а може би и по-точно, макар и не със същото действие[450]. Полевите оръдия също се намирали още в детската си възраст; затова пък тежките топове вече на много пъти бяха пробивали дупки в откритите каменни стени на рицарските замъци и възвестили на феодалните благородници, че с появата на барута е дошъл краят на тяхното царство.

Разпространението на книгопечатането, възродилият се интерес към античната литература, цялото културно движение, което от 1450 г. става все по-силно и все по-широко — всичко това било от полза за бюргерите и кралската власт в борбата им против феодализма.

Съвместното действие на всички тези причини, непрекъснато усилвано от растящото им взаимно влияние една върху друга и все повече ускоряващо развитието в означената насока, осигурило през втората половина на XV век победата над феодализма — победа още не на бюргерството, но на кралската власт. Навред в Европа, включително и по далечните окрайнини, които още не

бяха минали докрай през феодалния строй, навред кралската власт възтържествувала едновременно. На Пиренейския полуостров две от романските народностни групи там се обединили в кралство Испания и говорещият по провансалски Арагон се подчинил на кастилския литературен език[451]; третата народностна група обедини езиковата си територия (с изключение на Галисия) в кралство Португалия, иберийската Холандия, обърнала гръб на вътрешната част на полуострова и със своята дейност по море доказала правото си на самостоятелно съществуване.

Във Франция след падането на бургундската промеждутъчна държава[452] Лудвиг XI успял накрай толкова да възстанови върху още силно орязаната френска територия националното единство, представлявано от кралската власт, че неговият приемник* дори е могъл да се намесва в италианските разпри[453] и само веднъж — по време на реформацията — това единство за непродължително време било поставено под въпрос[454].

Англия преустановила най-сетне донкихотовските си завоевателни войни във Франция, които, ако бяха продължили, биха източили кръвта ѝ; феодалната аристокрация потърсила замяна във войните на Розите[455] и получила повече, отколкото търсела: тя взаимно се изтребила и довела на трона династията на Тюдорите, чиято кралска власт по сила надминала всички свои предшественици и приемници. Скандинавските страни вече отдавна били обединени. Полша след обединението с Литва[456] вървяла към периода на своя разцвет с още неотслабена кралска власт. Дори и в Русия покоряването на местните князе вървяло ръка за ръка с освобождението от татарско иго и било окончателно затвърдено от Иван III. В цяла Европа оставали само две страни, в които нямало — или съществували само на книга — кралска власт и немислимото тогава без нея национално единство: Италия и Германия.

Написано в края на 1884 г. ***Печата се по ръкописа***

Оригиналът е на немски език

* Карл VIII. *Ред.*

КЪМ „СЕЛСКАТА ВОЙНА"[457]

Реформацията — лутеранска и калвинистка — е революция № 1 на буржоазията, в която Селската война е критическият епизод. Разлагане на феодализма и развитие на градовете; двата процеса са децентрализиращи, оттук станала пряко необходима абсолютната монархия за сплотяване на националностите. Тя е *трябвало* да бъде абсолютна именно поради центробежния характер на всички елементи. Но нейният абсолютистичен характер да се разбира не във вулгарния смисъл; [тя се е развивала]* в постоянна борба ту със съсловията, ту с бунтовни феодали и градове; никъде съсловията не са били премахнати от нея; следователно трябва да бъде обозначавана по-скоро като *съсловна* монархия (все още феодална, но разлагаща се феодална и в зародиш буржоазна).

Революцията № 1 — която беше повече европейска от английската и стана европейска много по-бързо от френската — победи в Швейцария, Холандия, Шотландия, Англия, а до известна степен и в Швеция още при Густав Ваза, и в Дания — тук, в ортодоксално-абсолютистична форма, едва в 1660 г.

---

* Пояснителните думи в квадратните скобки са на редакцията. *Ред.*

I*. Причините в Германия. История на Германия от началото. След героичната епоха на преселението на народите — край на Германия. Възстановена едва чрез Франкското кралство, при Карл Велики. Заедно с това идеята за римска империя. Възродена от Отон. Повече негерманци, отколкото германци. Разорение на Германия от тази политика на разграбване — италианските градове — при Хохенщауфените. Вследствие на това се засилва раздробеността — exepto casu revolutionis**. Развитие на Германия от „междуцарствието"[458] до XV век. Разцвет на градовете. Упадък на недостигналия в Германия пълно развитие феодализъм под натиска на князете (императорът като владетелен княз *противник*, а като император *привърженик* на имперските рицари). Постепенно освобождаване на селяните до обратния процес в XV век. Германия материално на равнището на съвременните ѝ страни. — Решаващо било обстоятелството, че в Германия, раздробена на провинции и *незасягана дълго време от нашествия*, не се чувствувала такава силна потребност от национално единство, както във Франция (Стогодишната война), в Испания, токущо отвоювана у маврите, в Русия, неотдавна изгонила татарите, в Англия (войната на Розите), и че императорите тъкмо тогава били толкова жалки.

II. [Да се започне] с Възраждането в неговия европейски вид, изхождайки от всеобщия упадък на феодализма и разцвета на градовете. След това абсолютистични национални монархии — навсякъде с изключение само на Германия и Италия.

III. Характер на реформацията като единствено възможен, *популярен* израз на общите стремежи и т. н.

Написано в края на 1884 г.

Печата се по ръкописа
Оригиналът е на немски език

* Текстът, обозначен от Енгелс с римска цифра I, е разположен в ръкописа след текста, обозначен с цифра II. *Ред.*

** — с изключение на случаите на революция. *Ред.*

РОЛЯТА НА НАСИЛИЕТО В ИСТОРИЯТА[459]

Написано в края на декември 1887 — март 1888 г.

За пръв път публикувано в списание „Die Neue Zeit", Bd. I, бр. 22—26, 1895—1896 г.

Печата се по ръкописа (В онази част, където ръкописът не е запазен, — по текста на списанието)

Оригиналът е на немски език

Да приложим сега нашата теория към съвременната немска история и нейната насилническа практика на кръв и желязо. Ясно ще видим защо политиката на кръв и желязо трябваше временно да има успех и защо в края на краищата тя ще се провали.

Виенският конгрес в 1815 г. така разкъса и разпродаде Европа, че цял свят се убеди в пълната неспособност на монарсите и държавните мъже. Всеобщата война на народите против Наполеон беше ответната реакция на потъпканото от него у всички народи национално чувство. Като благодарност за това князете и дипломатите потъпкаха на Виенския конгрес още по-грубо това национално чувство. Най-малката династия имаше за тях по-голямо значение от най-големия народ. Германия и Италия отново бяха раздробени на малки държавици, Полша за четвърти път бе поделена, Унгария си остана поробена. И не може дори да се каже, че с народите са постъпили несправедливо — защо те допускаха това и защо приветствуваха руския цар* като свой освободител?

Но това не можеше да продължи дълго. От края на средните векове историята води към създаването в Европа на големи национални държави. Само такива държави са нормалната политическа организация на господствуващата европейска буржоазия и заедно с това са необходима предпоставка за установяване на хармонично интернационално сътрудничество на народите, без което е невъзможно господството на пролетариата. За да се осигури международният мир, трябва преди всичко да бъдат отстра-

* — Александър I. *Ред.*

нени всички възможни национални търкания, всеки народ трябва да е независим и господар в собствения си дом. И действително с развитието на търговията, земеделието и промишлеността, а с това и на социалното могъщество на буржоазията настъпи навред подем на националното чувство, разпокъсаните и потиснати нации поискаха обединение и самостоятелност.

Затова революцията от 1848 г. навсякъде, освен във Франция, беше насочена към задоволяване на националните искания наред с исканията за свобода. Но зад победоносната в първия пристъп буржоазия навред се издигна застрашителната фигура на пролетариата, който фактически беше извоювал победата, и това тласна буржоазията в обятията на току-що победения противник — монархическата, бюрократическа, полуфеодална и военна реакция, от която революцията в 1849 г. претърпя поражение. В Унгария, където обстоятелствата се бяха стекли по-иначе, навлязоха руснаците и смазаха революцията. Руският цар* не се задоволи с това, пристигна във Варшава и започна там да съди като арбитър на Европа. Той назначи послушната си креатура Кристиян Глюксбургски за наследник на датския престол. Той унизи Прусия, както тя никога още не е бивала унизявана, като ѝ забрани дори най-плахи опити да използва в свой интерес стремежа на немците към единство и я принуди да възстанови Съюзния сейм и да се подчини на Австрия[460]. Така целият резултат от революцията се сведе на пръв поглед като че ли до това, че в Австрия и Прусия се установи конституционен по форма, но със стария дух режим и че руският цар господствуваше в Европа повече от всякога преди.

В действителност обаче революцията силно разтърси буржоата и в разкъсаните страни, особено в Германия, от старата им наследствена леност. Те получиха известна, макар и скромна част от политическата власт; а всеки политически успех на буржоазията се използва за промишлен подем. „Ужасната година“[461], която благополучно остана назад, доказа нагледно на буржоазията, че на предишната сънливост и апатия веднъж завинаги трябва да се сложи край. Вследствие калифорнийския и австралийския златен дъжд и на други обстоятелства настъпи небивало разширение на световните търговски връзки и оживление на сделките — следваше само тя да не изпуска случая и да си осигури своя пай. Едрата промишленост, чиито основи бяха положени през 1830 и особено от 1840 г. насам край Рейн, в Саксония, в Силезия, в Берлин и в отделни градове на юг, сега започна бързо

* — Николай I. *Ред.*

да се развива и разширява, домашната промишленост в селските области получаваше все по-голямо разпространение, железопътното строителство се ускори, а нарастващата въпреки това в огромни размери емиграция наложи създаването на германско трансатлантическо корабоплаване, което не се нуждаеше от субсидии. Немски търговци все повече се утвърждаваха на всички отвъдморски пазари, обслужваха нарастваща част от световната търговия и постепенно започнаха да пласират не само английски, но и немски промишлени изделия.

Но за този могъщ подем на промишлеността и за свързаната с нея търговия раздробеността на Германия на малки държави с техните най-различни търговско-промишлени закони трябваше скоро да се превърне в непоносими окови. Всеки десетина мили — друго менително право, други условия за промишлена дейност, но навсякъде всевъзможни шикании, бюрократически и фискални спънки, а често и цехови бариери, против които не помагаха дори и официалните патенти! А на това отгоре и многобройните различни закони за жителство[462] и ограничения на пребиваването. лишаващи капиталистите от възможността да прехвърлят наличната работна сила в достатъчно количество там, където руда, въглища, водна енергия и други благоприятни естествени условия подтикваха към основаване на промишлени предприятия! Възможността за безпрепятствена експлоатация на масовата работна сила в отечеството беше първото условие за промишлено развитие; но, винаги, когато отечественият фабрикант събираше работници от всички краища, полицията и службата за подпомагане на бедните се противопоставяха на настаняването на пришълците. Единно общогерманско гражданство и пълна свобода на придвижване за всички граждани на страната, единно търговско и промишлено законодателство — това сега не бяха вече патриотически фантазии на екзалтирани студенти, а необходими условия за съществуването на промишлеността.

При това във всяка държава и държавица имаше различни пари, различни системи на мерки и теглилки, често дори по две и по три в една и съща държава. И от всички тези безброй разновидности на монети, мерки и теглилки нито една не беше призната на световния пазар. Затова не е чудно, че търговци и фабриканти, които имаха работа със световния пазар или боравеха с вносни стоки, трябваше наред с множеството свои монети, мерки и теглилки да си служат още и с чуждестранни; че памучна прежда се теглеше на английски фунти, копринени материи се мереха на метри, сметки за чужбина се изготвяха във фунт-стерлинги, долари и франкове! И как можеха да възникнат големи

кредитни институти при валутни системи с такова ограничено разпространение — тук банкноти в гулдени, там в пруски талери, наред с това златен талер, талер „нови две трети“, марка банко, марка курант, двадесетгулденов фус, двадесетчетиригулденов фус, при безкрайни изчисления и колебания на курса?[463]

И ако в края на краищата всичко това можа да бъде преодоляно, то при всички тези спънки колко сили се разходваха, колко пари и време се загубиха! Най-после и в Германия започнаха да разбират, че в наши дни времето е пари.

На младата германска промишленост предстоеше да се утвърди на световния пазар; само с експорта тя можеше да се възмогне. Но затова тя трябваше да се ползва в чужбина от закрилата на международното право. Английският, френският, американският търговец можеше да си позволи в чужбина нещо повече, отколкото у дома си. За него се застъпваше посолството му, а при необходимост — и няколко военни кораба. А немецът? В Близкия Изток австриецът можеше до известна степен да разчита на своето посолство — в други места то много-много не му помагаше. А когато пруският търговец в чужбина се оплакваше на своя посланик от сполетяла го неправда, то почти винаги получаваше отговора: „Така ви се пада! Какво търсите тук? Да бяхте си седели спокойно дома!“ А поданикът на по-малка държава изобщо беше навсякъде съвсем безправен. Където и да отиваха немските търговци, навред те прибягваха до чуждестранно покровителство — френско, английско, американско — или пък бързаха да се натурализират в новата си родина*. Впрочем дори и техните посланици да биха пожелали да се застъпят за тях, каква полза би имало от това? Със самите немски посланици в отвъдморските страни се отнасяха като с ваксаджиите.

Оттук се вижда, че стремежът към единно „отечество“ имаше твърде материална подкладка. Това вече не бяха смътните пориви на студентските буршеншафти от вартбургското празненство[464], когато „пламтяха от храброст душите немски“ и както се пее по една френска мелодия, „летеше младежът в кипящия бой да сложи глава си за родния край“**, за възстановяване романтичното величие на средновековната империя, и когато летящият в бой младеж на стари години се беше превърнал в най-обикновен благочестив и предан на абсолютизма прислужник на своя владетел. Това не беше вече и много по-земният зов към единство, издигнат от адвокатите и другите буржоазни идеолози на хамбахското праз-

* Бележка на Енгелс на полето с молив: „Веерт“. *Ред.*

** Двата цитата са взети от стихотворението на К. Хинкел „Песен на Съюза“. *Ред.*

нечство[465], които си въобразяваха, че обичат свободата и единството заради самите тях, и не виждаха, че швейцаризирането на Германия в кантонална република, към което се свеждаше идеалът на по-трезвите от тях, беше също тъй невъзможно, както и хохенщауфенската империя[466] на споменатите по-горе студенти. Не, това беше възникналият из непосредствените делови потребности стремеж на практичния търговец и промишленик да се измете цялата исторически унаследена дребнодържавна вехтория, тормозеща свободното развитие на търговията и промишлеността, да се отстранят всички излишни спънки, които немският търговец трябваше да преодолява у дома си, за да излезе на световния пазар, и от които бяха избавени всички негови конкуренти. Германското единство беше станало икономическа необходимост. И хората, които сега го искаха, знаеха какво искат. Те бяха възпитани в търговията и за търговията, умееха да търгуват и даваха да се търгува с тях. Те знаеха, че трябва да се иска много, но и с готовност да се правят отстъпки. Те пееха за „родината на немеца“, включваща Щирия, Тирол и „австрийската държава, богата с победи и слава“*, а също:

От Маас дори до Мемел
и от Еч, та чак до Белт,
е Германия над всичко,
е над всичко в тоя свет** —

но при заплащане в брой те бяха готови да направят порядъчна отстъпка — 25 до 30 процента — от същото това отечество, което трябвало да става все по-широко[467]. Планът им за обединение беше готов и можеше незабавно да бъде осъществен.

Но единството на Германия не беше само германски въпрос. От Тридесетгодишната война насам нито един общогермански въпрос не се е решавал без твърде чувствителната чуждестранна намеса***. В 1740 г. Фридрих II завоюва Силезия с помощта на французите[469]. Реорганизацията на Свещената римска империя в 1803 г., проведена по решение на имперската депутация, беше буквално продиктувана от Франция и Русия[470]. След това Наполеон се разпореди с Германия по свое усмотрение. И накрай, на Виенския конгрес****, под влиянието преди всичко на Русия, а съ-

* Из стихотворението на Е. М. Арндт „Родината на немеца“. *Ред.*

** Из „Песен на немците“ от Хофман фон Фалерслебен, приета по-късно като национален химн на шовинистична Германия.

*** Бележка на Енгелс на полето с молив: „Вестфалският и Тешенският мир“[468]. *Ред.*

**** В ръкописа над този ред с ръката на Енгелс е написано: „Германия—Полша“. *Ред.*

що на Англия и Франция, тя отново беше разкъсана на тридесет и шест държави, включващи в себе си повече от двеста отделни големи и малки парчета земя, при което немските монарси, точно както на Регенбургския имперски сейм през 1802—1803 г.[471], добросъвестно помагаха за това и още повече засилиха раздробеността на страната. Освен това отделни късове от Германия бяха дадени на чуждестранни владетели. Така Германия се оказа не само безсилна и безпомощна, разкъсана от вътрешни разпри — в политическо, военно и дори в промишлено отношение обречена на жалко вегетиране, но, което е още по-лошо, Франция и Русия, по силата на вкоренилия се обичай, придобиха право на разчленяване на Германия, точно както Франция и Австрия си присвоиха правото да държат Италия разкъсана. От това мнимо право именно се възползва цар Николай в 1850 г., когато, най-безцеремонно забранявайки каквото и да било самовластно изменение на конституцията, наложи възстановяването на Съюзния сейм, този символ на безсилието на Германия.

И така, налагаше се единството на Германия да бъде извоювано в борба не само против немските монарси и другите вътрешни врагове, но и против чужбина. Или пък — с помощта на чужбина. А какво беше тогава положението в чужбина?

Във Франция Луи Бонапарт използва борбата между буржоазия и работническа класа, за да се качи с помощта на селяните на президентското кресло, а с помощта на армията — на императорския престол. Ала един нов, създаден от армията император Наполеон в границите на Франция от 1815 г. — това беше една мъртвородена нелепост. Възродената наполеоновска империя означаваше разширяване на Франция до Рейн, осъществяване на традиционните мечти на френския шовинизъм. Но на първо време заграбването на Рейн не беше по силите на Луи Бонапарт: всякакъв опит в тази насока би довел до образуване на европейска коалиция против Франция. Между това представи се удобен случай да бъде издигнат престижът на Франция и да се покрие армията с нови лаври, като в съгласие с почти цяла Европа се предприе война против Русия, която беше използвала революционния период в Западна Европа, за да окупира тихомълком дунавските княжества и да подготви нова завоевателна война против Турция. Англия се съюзи с Франция, Австрия доброжелателно се отнасяше към двете и само героична Прусия продължаваше да целува руската тояга, с която още до вчера я биеха, и запази приятелски към Русия неутралитет. Но нито Франция, нито Англия желаеха сериозно поражение на противника и затова война-

та завърши само с незначително унижение на Русия и сключване на руско-френски съюз против Австрия*.

Кримската война направи Франция ръководна европейска държава, а авантюриста Луи-Наполеон — герой на деня, което наистина не говори много. Но Кримската война не донесе на Франция увеличение на територията и затова криеше в себе си заплаха за нова война, в която на Луи-Наполеон предстоеше да осъществи своето истинско призвание — да стане „умножител на имперските земи"**. Тази нова война беше замислена още през време на първата, когато на Сардиния се позволи да се присъедини към съюза на западните държави като сателит на императорска Франция и специално като неин преден пост против Австрия; войната беше подготвена и при сключването на мира със споразумението между Луи-Наполеон и Русия[472], на която най-много от всичко се искаше наказание на Австрия.

* Кримската война беше единствена по рода си колосална комедия от грешки, в която преди всяка нова сцена се питаш: кой ще бъде този път измаменият? Но тази комедия струваше несметни разходи и над един милион човешки жертви. Едва беше започнала войната и Австрия навлезе в дунавските княжества; руснаците се оттеглиха от тях. Така, докато Австрия оставаше неутрална, война на сухопътната руско-турска граница стана невъзможна. Но да се привлече във война на тази граница Австрия като съюзник, беше възможно само ако войната се води сериозно, с цел да се възстанови Полша и задълго да се отхвърли назад западната граница на Русия. Тогава би била принудена да се присъедини и Прусия, през която Русия получаваше всички свои вносни стоки; Русия щеше да се окаже блокирана по суша и по море и скоро би била победена. Но това не влизаше в сметките на съюзниците. Напротив, те бяха доволни, че е отминала всяка опасност от сериозна война. Палмерстън предложи театърът на военните действия да се пренесе в Крим, което и сама Русия желаеше, и Луи-Наполеон на драго сърце се съгласи. Войната в Крим можеше да си остане само привидна и в такъв случай всички главни участници биха били удовлетворени. Но император Николай си беше набил в главата мисълта да води там сериозна война, като забрави при това, че ако това място беше най-благоприятно за една привидна война, то за една сериозна война беше най-неблагоприятно. Силата на Русия в отбраната — огромното протежение на нейната рядко населена, без пътища и бедна откъм спомагателни ресурси територия — при всяка настъпателна война на Русия се обръща против самата нея, и то най-силно именно в посока към Крим. Южноруските степи, които трябваше да станат гроб на нахлулия неприятел, станаха гроб на руските армии, които Николай с жестока и тъпа безпощадност изпращаше една след друга за Севастопол, напоследък сред самата зима. И когато последната, набързо събрана, оскъдно въоръжена и мизерно продоволствувана армия изгуби по пътя около две трети от своя състав (в снежните виелици гинеха цели батальони) и нейните остатъци се оказаха безсилни да прогонят неприятеля от руска земя, тогава надменният празноглав Николай позорно грохна и се отрови. От този момент войната отново стана привидна и скоро завърши със сключване на мир.

** Тук Енгелс употребява израза „Mehrer des Reiches", който е част от титлата на императорите на Свещената римска империя през средните векове. *Ред.*

Сега Луи-Наполеон стана кумир на европейската буржоазия. Не толкова заради извършеното от него на 2 декември 1851 г. „спасение на обществото", когато той наистина унищожи политическото господство на буржоазията, но само за да спаси нейното социално господство; не толкова защото той показа как всеобщото избирателно право при подходящи условия може да се превърне в оръдие за потискане на масите; не толкова защото при неговото господство търговията и промишлеността, а особено спекулата и борсовите машинации достигнаха небивал разцвет. А преди всичко, защото буржоазията призна в него първия „велик държавен мъж", който беше плът от нейната плът и кост от нейната кост. Той беше парвеню, както и всеки истински буржоа. „Минал през огън и вода" заговорник-карбонарий в Италия, артилерийски офицер в Швейцария, потънал в дългове знатен скитник и специал-констебъл в Англия[473], но всякога и навсякъде претендент за престола — с авантюристично минало и с морално компрометиране във всички страни той се подготви за ролята на френски император и разпоредител със съдбините на Европа, също както образцовият буржоа — американецът — с редица действителни и фиктивни банкрутства се подготвя за милионер. Като император той не само подчини политиката на капиталистическата печалба и на борсовите машинации, но и самата политика водеше изцяло по правилата на фондовата борса и спекулираше с „принципа на националността"[474]. Разкъсването на Германия и Италия беше за предишната френска политика неотчуждаемо сеньориално право на Франция; Луи-Наполеон веднага пристъпи към разпродажба на дребно на това сеньориално право срещу тъй наречени компенсации. Той беше готов да помогне на Италия и Германия да се избавят от раздробеността си при условие, че всяка своя крачка към национално обединение Германия и Италия ще му заплатят с териториални отстъпки. Това не само удовлетворяваше френския шовинизъм и водеше към постепенно разширяване на империята до границите от 1801 г.[475], но и отново представяше Франция като особено просветена държава, освободителка на народите, а Луи-Наполеон — като защитник на угнетените националности. И цялата просветена и въодушевена от националната идея буржоазия — тъй като тя беше живо заинтересована да се отстранят от световния пазар всички препятствия за търговията — единодушно приветствува това просветителство, носещо освобождение на света.

Началото беше положено в Италия*. Тук от 1849 г. неограничено господствуваше Австрия, а Австрия беше в онова време

* Бележка на Енгелс на полето с молив: „Орсини". *Ред.*

изкупителна жертва за цяла Европа. Жалките резултати от Кримската война се приписваха не на нерешителността на западните държави, които искаха само една привидна война, а на колебливата позиция на Австрия, за която обаче никой не беше повече виновен от самите западни държави. А пък Русия беше толкова оскърбена от придвижването на австрийците към Прут — благодарност за руската помощ в Унгария през 1849 г. (макар че именно това придвижване я спаси), — че се радваше на всяко нападение върху Австрия. Прусия вече не влизаше в сметките и още на парижкия мирен конгрес я третираха en canaille*. И тъй, войната за освобождение на Италия „до Адриатика“, замислена със съдействието на Русия, започна през пролетта на 1859 г. и още през лятото завърши край р. Минчо. Австрия не бе изхвърлена из Италия; Италия не стана „свободна до Адриатика“ и не бе обединена, Сардиния увеличи територията си, но Франция придоби Савоя и Ница и така достигна (откъм Италия) своите граници от 1801 г.[476]

Но това не задоволи италианците. В Италия дотогава още господствуваше чисто мануфактурното производство, едрата промишленост беше още в пелени. Работническата класа далеч още не беше напълно експроприирана и пролетаризирана; в градовете тя още притежаваше собствени оръдия на производство, в селата промишленият труд беше страничен поминък на дребни селяни — собственици или арендатори. Поради това силата на буржоазията още не беше подкопана от противоположността между нея и един съвременен класосъзнателен пролетариат. А тъй като в Италия раздробеността се държеше само на чуждото австрийско господство, под чието покровителство злоупотребите на князете бяха стигнали до краен предел, то и едрата земевладелска аристокрация, и градските народни маси стояха на страната на буржоазията като член борец за националната независимост. Но в 1859 г. чуждото господство бе отхвърлено навсякъде, освен във Венеция; нова намеса на Австрия в италианските работи бе осуетена от Франция и Русия, никой вече не се страхуваше от нея. А в лицето на Гарибалди Италия имаше един герой от античен тип, способен да твори чудеса и действително творящ чудеса. С хиляда волонтери той събори цялото неаполитанско кралство, фактически обедини Италия, разкъса изкуствената мрежа на бонапартистката политика. Италия стана свободна и по същество се обедини — но не с интригите на Луи-Наполеон, а с революция.

От времето на Италианската война външната политика на Втората френска империя за никого вече не беше тайна. Победи-

* — пренебрежително. *Ред.*

телите на великия Наполеон трябваше да понесат наказание, но l'un après l'autre, един след друг. Русия и Австрия вече бяха получили своето, редът беше на Прусия. А Прусия сега презираха повече, откогато и да било; нейната политика през време на Италианската война беше малодушна и жалка, точно както по време на Базелския мир в 1795 г.[477]. С „политиката на свободни ръце"[478] Прусия стигна дотам, че тя се оказа съвсем изолирана в Европа, всички нейни големи и малки съседи само се радваха на очакваното зрелище да я видят разбита на пух и прах, нейните ръце се оказаха свободни само за едно: да отстъпят на Франция левия бряг на Рейн.

Действително в първите години след 1859 г. навред и най-много на самия Рейн беше разпространено убеждението, че левият бряг на Рейн е безвъзвратно обречен на Франция. Наистина това собствено не го желаеха, но го смятаха за неотвратима съдба и, откровено казано, не особено се страхуваха. У селяните и градските дребни буржоа възкръснаха старите спомени за времената на френското владичество, което действително им донесе свобода; а в редиците на буржоазията финансовата аристокрация, особено кьолнската, беше вече силно замесена в мошеническите операции на парижкото „Crédit mobilier"[479] и други бонапартистки мошенически компании и гръмкс искаше анексия*.

Ала загубването на левия бряг на Рейн би означавало отслабване не само на Прусия, но и на Германия. А Германия беше разединена като никога дотогава. Отчуждеността между Австрия и Прусия достигна краен предел поради неутралитета на Прусия в Италианската война; дребнокняжеската измет боязливо и същевременно с въжделение поглеждаше към Луи-Наполеон като покровител на един възобновен Рейнски съюз[480] — такова беше положението на официална Германия. И то в един момент, когато само обединените сили на цялата нация бяха в състояние да предотвратят опасността от разкъсване.

Но как да се обединят силите на цялата нация? Три пътя оставаха възможни, след като мъглявите — почти всички, без изключение — опити през 1848 г. претърпяха неуспех, но именно с този неуспех поразпръснаха мъглата.

Първият път беше пътят на истинско обединение чрез премахване на всички отделни държави, т. е. открито революционен път. Такъв път току-що доведе до целта в Италия; Савойската

* Че такова беше тогава общото настроение край Рейн, в това Маркс и аз неведнъж имахме случай да се убедим на самото място. Рейнски промишленици от левия бряг ме питаха, между другото, как ще се отрази на техните предприятия френската митническа тарифа.

династия се присъедини към революцията и с това спечели италианската корона. Но на толкова смела стъпка нашите немски савойци, Хохенцолерите, и дори техните най-решителни Кавури à la Бисмарк бяха абсолютно неспособни. Всичко трябваше да извърши самият народ — и в една война за левия бряг на Рейн той, разбира се, би съумял да направи необходимото. Неизбежното оттегляне на прусаците през Рейн, обсадна война пред рейнските крепости и предателството на южногерманските князе, което без съмнение би последвало — това би било достатъчно да предизвика такова национално движение, което би разпиляло целия този династически порядък. И тогава Луи-Наполеон първи щеше да вложи шпагата си в ножницата. Втората империя можеше да воюва само срещу реакционни държави, по отношение на които тя се представяше като приемница на френската революция, като освободителка на народите. Против народ, който сам върши революция, тя беше безсилна; при това една победоносна германска революция можеше да даде тласък за сваляне на цялата френска империя. Това щеше да бъде най-благоприятният случай; а в най-лошия, ако владетелните князе овладееха движението, левият бряг на Рейн щеше временно да бъде предаден на Франция, активното или пасивното предателство на монарсите щеше да бъде разобличено пред целия свят и би се създало такова критично положение, от което за Германия нямаше да има друг изход, освен революция, изгонване на всички князе и установяване на единна германска република.

При съществуващите условия по този път на обединение Германия можеше да тръгне само в случай, че Луи-Наполеон започнеше война за рейнската граница. Но тази война не стана — по причини, за които ще говорим по-долу. А с това и въпросът за национално обединение престана да бъде неотложен жизнен въпрос, който трябваше да се реши още днес, иначе гибел. Нацията можеше засега да почака.

Вторият път се състоеше в обединение под господството на Австрия. Австрия с готовност запази в 1815 г. наложеното ѝ от Наполеоновите войни положение на държава с компактна закръглена територия. Тя не претендираше вече за отнетите ѝ предишни владения в Южна Германия и се задоволи с присъединяването на стари и нови територии, които географски и стратегически допълваха ядрото на монархията. Отделянето на немска Австрия от останалата Германия — започнало с въвеждането на покровителствените мита от Йосиф II, засилено от полицейския режим на Франц I в Италия и доведено до крайност от разпадането на Германската империя[481] и образуването на Рейнския съюз — фак-

тически остана в сила и след 1815 година. Метерних създаде между своята държава и Германия същинска китайска стена. Митническите такси не пропускаха материалната, а цензурата — духовната продукция на Германия; най-невероятни паспортни ограничения свеждаха личните сношения до краен минимум. Вътре страната беше застрахована срещу всякаква, дори и най-слаба политическа проява от един абсолютистки произвол, единствен по рода си дори в Германия. Така Австрия оставаше съвсем чужда на цялото буржоазно-либерално движение в Германия. В 1848 г. рухна в по-голямата си част поне духовната преграда; но събитията през нея година и последиците от тях съвсем не способствуваха за сближаването на Австрия с останала Германия; напротив, Австрия все повече и повече се перчеше с положението си на независима велика държава. И затова, макар че австрийските войници в съюзните крепости[482] бяха обичани, а пруските — ненавиждани и осмивани и макар че в целия предимно католически Юг и Запад Австрия все още беше популярна и се ползваше с уважение, все пак никой сериозно не мислеше за обединяване на Германия под австрийско главенство, освен може би някои князе на дребни и средни германски държави.

Иначе и не можеше да бъде. Австрия сама искаше това, макар и тихомълком да лелееше романтични мечти за империя. Австрийската митническа граница с течение на времето беше останала единствената материална преграда вътре в Германия и затова толкова по-остро се чувствуваше. Политиката на независима велика държава нямаше никакъв смисъл, ако не означаваше пожертвуването на германски в полза на специфично австрийски, т. е. италиански, унгарски и т. н. интереси. Както преди революцията, така и след нея Австрия си оставаше най-реакционната, най-неохотно възприемаща съвременния дух държава в Германия, при това и единствената останала още специфично католическа велика държава. Колкото повече следмартенското правителство[483] се стремеше да възстанови старите попски и йезуитски порядки, толкова по-невъзможна ставаше неговата хегемония над една страна, която в две трети е протестантска. И накрай, обединение на Германия под главенство на Австрия би било възможно само при разгром на Прусия. Но колкото и това само по себе си да не означава нещастие за Германия, все пак разгромяването на Прусия от Австрия би било не по-малко гибелно, отколкото разгромяването на Австрия от Прусия в навечерието на предстоящата победа на революцията в Русия (след която този разгром би бил излишен, тъй като станалата тогава ненужна Австрия сама ще се разпадне).

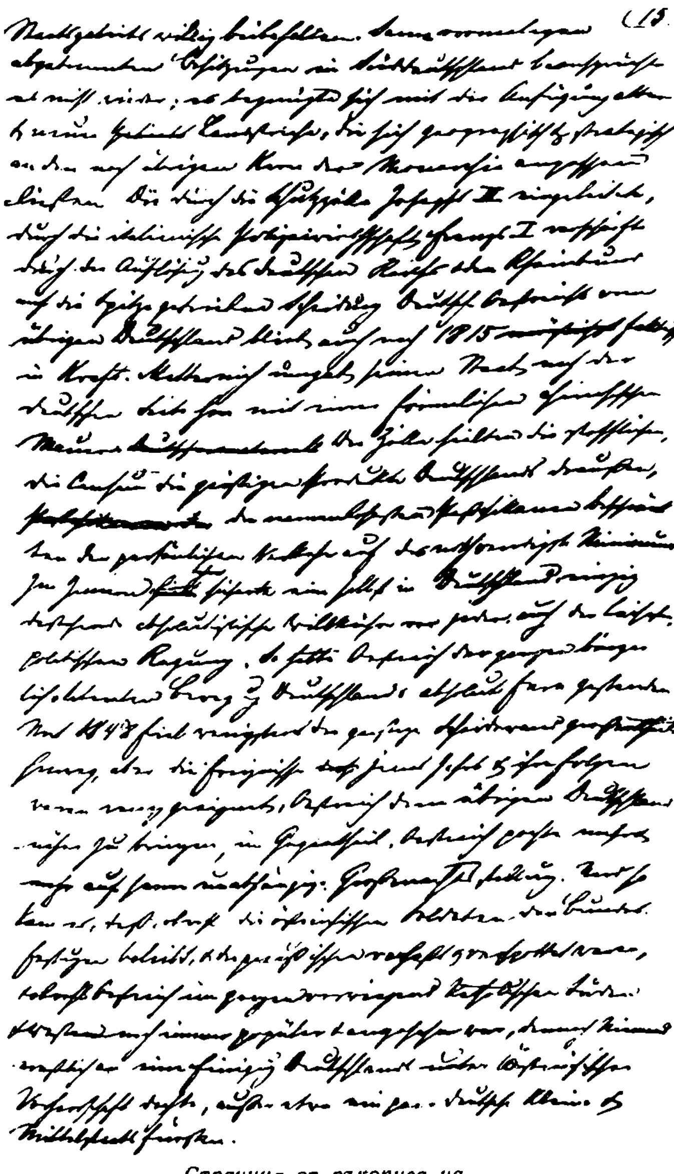

Страница от ръкописа на „Ролята на насилието в историята“

Казано накратко, германското единство под стряхата на Австрия беше романтична мечта и се оказа такава, когато германските дребни и средни князе през 1863 г. се събраха във Франкфурт, за да провъзгласят австрийския Франц-Йосиф за германски император. Пруският крал просто не се яви и тази комедия жалко се провали.[484]

Оставаше третият път: обединение под пруско върховенство. И този път, по който действително тръгна историята, ни връща от областта на умозренията върху твърдата, макар и доста мръсна почва на практическата „реална политика"[485].

От времето на Фридрих II Прусия виждаше в Германия, както и в Полша само територия за завоевания, територия, от която взимат, каквото може да се вземе, но и която, разбира се, трябва да бъде делена с други. Разделяне на Германия с други държави, на първо място с Франция — такава беше „германската мисия" на Прусия, като се започне от 1740 г. „Je vais, je crois, jouer votre jeu; si les as me viennent, nous partagerons" (Мисля, че ще играя вашата игра; ако ми дойдат асовете, ще делим) — такива бяха прощалните думи на Фридрих към френския посланик, когато се отправяше в първия си военен поход[486]. Вярна на тази „германска мисия", Прусия предаде Германия в 1795 г. при сключването на Базелския мир, предварително се съгласи (договорът от 5 август 1796 г.) да отстъпи на Франция левия бряг на Рейн срещу обещание на териториални придобивки и действително получи по продиктуваното от Франция и Русия решение на имперската депутация наградата за своето предателство спрямо империята[487]. В 1805 г. тя още веднъж измени на своите съюзници Русия и Австрия, щом само Наполеон ѝ поднесе Хановер — на такава примамка тя винаги се хващаше, — но толкова се заплете в собственото си глупаво хитруване, че бе вмъкната във война с Наполеон и при Йена получи заслужено наказание[488]. Помнейки още тези удари, Фридрих Вилхелм III дори след победите от 1813 и 1814 г. искаше да се откаже от всички западногермански предни постове, да се ограничи с притежаването на Североизточна Германия, да се отдръпне, подобно на Австрия, колкото може повече от Германия — което би превърнало цяла Западна Германия в нов Рейнски съюз под руски или френски протекторат. Планът не успя: въпреки волята на краля, натрапиха му Вестфалия и Рейнската провинция, а с тях и нова „германска мисия".

Сега с анексиите — с изключение закупуването на отделни дребни парчета земя — временно беше приключено. Вътре в страната постепенно отново разцъфтяха старите юнкерско-бюрократически порядки; обещанията да се въведе конституция, дадени

на народа в момент на крайно изостряне на положението, упорито се нарушаваха. Но въпреки това значението на буржоазията все повече нарастваше и в Прусия, тъй като без промишленост и търговия дори надменната пруска държава беше сега нула. Бавно, упорствувайки, на хомеопатични дози трябваше да се правят икономически отстъпки на буржоазията. Но, от друга страна, тези отстъпки даваха на Прусия основание да се надява, че нейната „германска мисия" ще бъде поддържана, когато тя, за да премахне чуждите митнически граници между двете свои половини, предложи на съседните немски държави митническо единство. Така възникна Митническият съюз, който до 1830 г. си оставаше само добро пожелание (в него тогава влезе само Хесен-Дармщад), но впоследствие, при ускореното политическо и икономическо развитие, икономически присъедини към Прусия по-голямата част от вътрешните области на Германия[489]. Непруските приморски земи останаха извън него и след 1848 г.

Митническият съюз беше голям успех за Прусия. Обстоятелството, че той означаваше победа над австрийското влияние, далеч не беше още най-важното. Главното се състоеше в това, че той привлече на страната на Прусия цялата буржоазия в средните и малките държави. С изключение на Саксония нито в една германска държава промишлеността не достигна дори приблизително такова развитие, както в Прусия; и това се дължеше не само на природни и исторически предпоставки, но и на по-големите по размер митническа територия и вътрешен пазар. И колкото повече се разширяваше Митническият съюз и вмъкваше малките държави в този вътрешен пазар, толкова повече издигащата се буржоазия на тези държави свикваше да гледа на Прусия като на своя икономически, а в бъдеще и политически ръководна сила. И каквото мислеха буржоата, това казваха и професорите. Ако в Берлин хегелианците философски обосноваваха призванието на Прусия да застане начело на Германия, то в Хайделберг същото доказваха с исторически доводи учениците на Шлосер, особено Хойсер и Гервинус. При това, разбира се, се предполагаше, че Прусия ще измени цялата си политическа система, че тя ще изпълни исканията на буржоазните идеолози*.

Впрочем всичко това се правеше не от някаква си особена симпатия към пруската държава, както беше например у ита-

* „Rheinische Zeitung" в 1842 г. обсъди от тази гледна точка въпроса за пруската хегемония. Гервинус ми каза още през лятото на 1843 г. в Остенде: Прусия трябва да застане начело на Германия; но за това са необходими три неща: Прусия да даде конституция, да въведе свобода на печата и да води по-определена външна политика.

лианските буржоа, които признаха Пиемонт за ръководна държава, след като той открито застана начело на националното и конституционно движение. Не, това се правеше неохотно; буржоата избираха Прусия като по-малкото зло, защото Австрия не ги допускаше на своите пазари и защото Прусия, в сравнение с Австрия, все пак имаше известен буржоазен характер поради своето финансово скъперничество. Две добри институции представляваха предимството на Прусия пред други големи държави: всеобщата военна повинност и всеобщото задължително училищно обучение. Тя ги въведе в период на крайна нужда, но в по-добри времена предпочете да ги лиши от опасния им при известни условия характер, като ги прилагаше небрежно и преднамерено ги осакатяваше. Но на книга те продължаваха да съществуват и с тях Прусия си запазваше възможността да развърже в един прекрасен ден дремещата в народните маси потенциална енергия в такива размери, каквито другаде, при същия брой население, не би могло да бъдат постигнати. Буржоазията се приспособи към тези две институции; от лично отбиване на военната повинност буржоазните синчета можеха около 1840 г. лесно и доста евтино да се избавят с подкуп, толкова повече, че в самата армия не бяха тогава на висока почит офицери на ландвера[490], набрани из търговски и промишлени кръгове. А безспорно наличният още в Прусия — благодарение на задължителното училищно обучение — доста значителен брой лица с известен запас от елементарни знания беше за буржоазията извънредно полезен; с разрастването на едрата промишленост те станаха дори недостатъчни.* От големите разходи за издържане на тези две институции, изразяващи се във високи данъци**, се оплакваше най-много дребната буржоазия; засилващата се едра буржоазия разчиташе, че неприятните наистина, но неизбежни разходи, свързани с бъдещото положение на страната като велика държава, с лихва ще бъдат възмездени от нарастващите печалби.

С една дума, немските буржоа не си правеха никакви илюзии относно пруската любезност. И ако след 1840 г. идеята за пруска хегемония започна да се ползва сред тях с влияние, то това стана само защото и доколкото пруската буржоазия, благодарение на по-бързото си икономическо развитие, застана икономически и политически начело на немската буржоазия, защото и доколкото

---

* Още по време на „културкампфа“[491] рейнски фабриканти ми се оплакваха, че не можели да повишат за надзиратели иначе добри работници, понеже им липсвали достатъчно училищни знания. Така било особено в католическите местности.

** Бележка на Енгелс на полето: „Средни училища за буржозията“. *Ред.*

Ротековци и Волкеровци от староконституционния Юг бяха изтласкани на заден план от Кампхаузеновци, Ханземановци и Милдевци от пруския Север, адвокатите и професорите — от търговците и фабрикантите. И наистина, през последните години преди 1848 г. сред пруските либерали, особено край Рейн, се чувстваха съвсем други революционни веяния, отколкото сред либералите-кантоналисти в Южна Германия.[492] Тогава се появиха двете най-добри от XVI век насам политически народни песни: песента за бургмистъра Чех и песента за баронеса фон Дросте-Фишеринг[493], от чиято кощунска дързост сега на стари години се възмущават онези, които в 1846 г. весело пееха:

Нямаше си той късмет,
този Чех, нашият кмет —
от две крачки не уцели
оня шишко най-дебели!...

Но всичко това много скоро трябваше да се промени. Дойде Февруарската революция, а след нея — мартенските дни във Виена и берлинската революция от 18 март. Буржоазията победи без сериозна борба; да се бори сериозно, когато работата стигне дотам, тя съвсем не желаеше. Защото същата тази буржоазия, която до неотдавна кокетничеше с тогавашния социализъм и комунизъм (особено край Рейн), сега изведнъж забеляза, че е откърмила не само отделни работници, а цяла работническа *класа*, един макар и още полудремещ, но постепенно вече пробуждащ се, революционен по самата си природа пролетариат. И този пролетариат, който навред извоюва победата за буржоазията, вече предявяваше — особено във Франция — искания, несъвместими със съществуването на целия буржоазен строй; на 23 юни 1848 г. в Париж се стигна до първата страшна битка между двете класи; след четиридневен бой пролетариатът претърпя поражение. От този момент масата на буржоазията в цяла Европа мина на страната на реакцията, съюзи се с току-що свалените от нея с помощта на работниците абсолютически бюрократи, феодали и попове против „враговете на обществото", т. е. против същите тези работници.

В Прусия това се изрази във факта, че буржоазията измени на избраните от самата нея представители и със скрито или явно злорадство наблюдаваше разгонването им от правителството през ноември 1848 г. Юнкерско-бюрократичното правителство, което сега се настани в Прусия за цели десет години, трябваше наистина да управлява в конституционни форми, но за това то си отмъщаваше с цяла система от дребнави, небивали дотогава дори в Прусия шикани и притеснения, от които най-много страдаше буржоазията[494]. Но тя смирено се свиваше в себе си, безропотно

приемаше сипещите се върху нея удари и ритници като наказание за някогашните си революционни въжделения и постепенно привикваше сега с мисълта, която впоследствие и изрече: и все пак ние сме псета!

След това настъпи периодът на регентството. За да докаже предаността си към престола, Мантойфел така обгради престолонаследника*, днешния император, с шпиони, както Путкамер сега обгражда с тях редакцията на „Sozialdemokrat". Щом наследникът стана регент, Мантойфел веднага получи, естествено, ритник — и започна „новата ера"[495]. Това беше само промяна в декора. Принц-регентът благоволи да разреши на буржоазията отново да стане либерална. Буржоата с удоволствие се възползваха от това разрешение, но си въобразиха, че сега те са господари на положението, че пруската държава трябва да играе по тяхната свирка. Но това съвсем не влизаше в плановете на „меродавните кръгове", да се изразим с езика на сервилната преса. Реорганизацията на армията трябваше да бъде цената, която либералните буржоа следваше да платят за „новата ера". При това правителството настояваше само за фактическо провеждане на всеобщата военна повинност в размерите от 1816 г. От гледище на либералната опозиция против това не можеше да се възрази абсолютно нищо, което да не се намира в крещящо противоречие със собствените ѝ фрази за престиж и германска мисия на Прусия. Но либералната опозиция постави като условие за съгласието си максималният срок на военната служба да бъде две години. Само̀ по себе си това беше напълно разумно; въпросът беше само дали може то да се постигне, готова ли е либералната буржоазия да отстоява това условие докрай с цената на всички жертви. Правителството твърдо настояваше на три години военна служба, камарата — на две; конфликтът избухна[496]. А с конфликта по военния въпрос външната политика отново придоби решаващо значение, също и за вътрешната политика.

Видяхме как Прусия окончателно загуби всякакво уважение с поведението си през време на Кримската и Италианската война. Тази жалка политика отчасти намираше оправдание в лошото състояние на пруската армия. Тъй като още преди 1848 г. без съгласие на съсловията не можеха да се въвеждат нови данъци или да се сключват заеми, а не желаеха да свикват за това съсловните представители, то за армията никога нямаше достатъчно пари и от безкрайното скъперничество тя дойде до пълен упадък. Вкоренилият се при Фридрих Вилхелм III дух на парадност и мар-

---

* Принц Вилхелм, впоследствие император Вилхелм I. *Ред.*

ширoвка довърши останалото. Колко безпомощна се оказа тази парадна армия в 1848 г. на бойното поле в Дания, може да се прочете у граф Валдерзее. Мобилизацията в 1850 г. беше пълен провал: нищо не стигаше, а каквото имаше, в по-голямата си част беше негодно[497]. Наистина тогава камарите отпуснаха пари и това подобри положението, армията бе измъкната от старата рутина; полевата служба, поне в повечето случаи, започна да измества парадите. Но числеността на армията си оставаше същата, каквато беше и в 1820 г., докато всички други велики държави — особено Франция, от страна на която именно сега заплашваше опасността — значително бяха увеличили своите въоръжени сили. При това в Прусия съществуваше всеобща военна повинност; на книга всеки прусак беше войник, но при увеличението на населението от $10^1/_2$ милиона (1817 г.) на $17^3/_4$ милиона (1858 г.) установеният контингент на армията не даваше възможност да се приемат на служба и обучат повече от една трета годни за военна служба лица. Сега правителството поиска едно увеличение на армията, съответствуващо почти точно на прираста на населението от 1817 г. Но същите либерални депутати, които непрестанно искаха от правителството да застане начело на Германия, да пази престижа на Германия в света, да възстанови международния ѝ авторитет — същите тези хора сега се скъпяха и пазаряха и за нищо не искаха да дадат съгласието си, освен за двегодишния срок на службата. Но бяха ли те достатъчно силни да наложат волята си, която така упорито изявяваха? Стоеше ли зад тях народът или макар и само буржоазията, готови за решителни действия?

Съвсем не. Буржоазията беше във възторг от словесните си схватки с Бисмарк, но в действителност тя организира едно движение, което, макар и несъзнателно, фактически беше насочено против политиката на мнозинството в пруската камара. Посегателството на Дания върху конституцията на Холщайн, опитите за насилствена данизация на Шлезвиг изпълниха с негодувание немския буржоа[498]. Да му дърпат ушите великите държави, на това той беше свикнал; но да получи ритници от малка Дания — това го разгневи. Създаде се Националният съюз[499]; неговата сила съставляваше буржоазията именно на малките държави. А Националният съюз, от главата до петите либерален, искаше преди всичко национално обединение под ръководство на Прусия, по възможност либерална Прусия, в краен случай каквато и да е Прусия. Да се ликвидира най-сетне жалкото положение на немците на световния пазар като хора от второ качество, да се накаже Дания, да се озъбим в Шлезвиг-Холщайн на великите държави —

ето какво, преди всичко, искаше Националният съюз. При това искането на пруско върховенство сега беше освободено от всички неясноти и илюзии, които му бяха свойствени до 1850 г. Съвсем точно се знаеше, че това означава изгонване на Австрия из Германия, фактическо премахване суверенитета на малките държави и че едното и другото е неосъществимо без гражданска война и без разделяне на Германия. Но от гражданската война вече не се страхуваха, а разделянето би сложило само край на австрийската митническа стена. Немската промишленост и търговия дотолкова се развиха, мрежата на немски търговски фирми на световния пазар така се разшири и стана толкова гъста, че дребнодържавието в собствения дом и безправието и беззащитността в чужбина повече не можеха да бъдат търпени. И докато най-силната политическа организация, с каквато немската буржоазия някога е разполагала, фактически гласува недоверие на берлинските депутати, последните продължаваха да се пазарят за срока на военната служба!

Такова беше положението, когато Бисмарк реши активно да се намеси във външната политика.

Бисмарк — това е Луи-Наполеон, френският авантюристичен претендент за короната, превъплътил се в пруски провинциален юнкер и немски студент-корпорант. Както и Луи-Наполеон, Бисмарк е човек с голям практически ум и огромна ловкост, роден за сделки, обигран, който при други обстоятелства би могъл да се състезава на нюйоркската борса с Вандербилтовци и Джейгулдовци; нали всъщност той твърде добре си уреди своите частни работи. С такъв развит ум в областта на практическия живот обаче често е свързана съответна ограниченост на кръгозора и в това отношение Бисмарк превъзхожда своя френски предшественик. Последният все пак сам, в годините на своето скитничество, си изработи своите „наполеоновски идеи“[500] — наистина скроени по негова мярка, — докато у Бисмарк, както ще видим, никога не е имало дори намек за някаква оригинална политическа идея: той само по своему комбинираше готовите чужди идеи. Но именно тази ограниченост беше негово щастие. Без нея той никога не би могъл да разглежда цялата световна история от специфично пруско гледище; и ако в този негов ултрапруски светоглед беше се появила някаква пролука, през която да проникне дневен лъч, той би се забъркал в цялата своя мисия и на славата му би настъпил край. И наистина, едва бе изпълнил по свой маниер особената си, предписана му отвън мисия, когато се оказа в задънена улица; и ние ще видим какви скокове той беше принуден да прави вследствие абсолютното отсъствие у него на рационални

идеи и неспособността му да разбере създадената от самия него историческа ситуация.

Ако миналото на Луи-Наполеон го беше научило да не се стеснява в подбора на средствата, то историята на пруската политика, особено политиката на така наричания велик курфюрст* и на Фридрих II научиха Бисмарк да действува още по-безскрупулно, при което можеше да запази възвишеното съзнание, че така остава верен на отечествената традиция. Свойственият му практически разум го учеше да оставя на заден план юнкерските си въжделения, когато се налага; но изчезнеше ли нуждата от това, те отново рязко се проявяваха; разбира се, това беше признак на упадък. Политическият му метод беше методът на студента-корпорант: до комичност буквалното тълкуване на бирените канони, с помощта на което в студентските кръчми се измъкват от затрудненията, той безцеремонно прилагаше в камарата по отношение на пруската конституция; всички новаторства, които той въведе в дипломацията, са заимствувани от обичаите на корпорантското студентство. Но ако Луи-Наполеон в критически моменти често се колебаеше, както например при държавния преврат в 1851 г., когато Морни трябваше със сила да го застави да довърши започнатото дело, или пък в навечерието на войната в 1870 г., когато неговата нерешителност влоши позицията му, то с Бисмарк, трябва да се признае, това никога не се е случвало. Силата на волята никога не го е напускала, по-скоро тя се изливаше в открита бруталност. В това, преди всичко, се крие тайната на неговите успехи. У всички господствуващи в Германия класи, юнкери и буржоа, толкова са се изпарили и последните остатъци от енергия, в „образована" Германия дотам е влязло в обичай да нямаш воля, че единственият човек между тях, който действително още притежаваше воля, именно поради това стана техният най-велик човек и техен тиранин, пред когото всички те, въпреки разсъдък и съвест, по собственото им изказване, с готовност „прескачат пръчката". Във всеки случай в „необразована" Германия нещата още не са стигнали дотам: работниците показаха, че имат воля, с която няма да се справи дори силната воля на Бисмарк.

Блестящо поприще се откриваше пред нашия бранденбургски юнкер, стига само смело и умно да действуваше. Не стана ли Луи-Наполеон кумир на буржоазията именно с това, че разгони нейния парламент, но увеличи нейните печалби? А не притежаваше ли Бисмарк същите спекулативни таланти, от които толкова се възхищаваха буржоата у лъже-Наполеон? Не беше ли свър-

* Фридрих-Вилхелм. *Ред.*

зан със своя Блайхрьодер тъй, както Луи-Наполеон със своя Фулд? Нима в Германия през 1864 г. не съществуваше противоречие между буржоазните представители в камарата, които искаха да орежат срока на военната служба, и буржоата извън камарата, в Националния съюз, които искаха национални подвизи на всяка цена, подвизи, за които е нужна армия? Точно такова противоречие както във Франция през 1851 г. между буржоата в камарата, обуздаващи властта на президента, и буржоата извън камарата, които искаха спокойствие и силно правителство, спокойствие на всяка цена, и което противоречие Луи-Наполеон разреши, като разгони парламентските кресльовци и осигури спокойствие на буржоазната маса. Нима положението в Германия не беше още по-благоприятно за един смел удар? Нима планът за реорганизация на армията не беше изцяло дело на буржоазията и нима самата тя не зовеше гръмко към енергичен пруски държавник, който да осъществи нейния план, да изключи Австрия от Германия и да обедини малките държавици под господството на Прусия? И ако се наложеше при това той не твърде деликатно да се отнесе с пруската конституция и да отстрани идеолозите във и извън камарата, като им се даде заслуженото, то нима не би могъл, подобно на Луи-Бонапарт, да се опре на всеобщото избирателно право? Какво би могло да бъде по-демократично от въвеждането на всеобщо избирателно право? Не доказа ли Луи-Наполеон пълната му безопасност — при съответно манипулиране с него? И не представляваше ли именно това всеобщо избирателно право средството да се апелира към широките народни маси и лекичко да се пококетничи с възникващото социално движение, ако буржоазията започне да упорствува?

Бисмарк се залови за работа. Трябваше да се повтори държавният преврат на Луи-Наполеон, нагледно да се покаже на немската буржоазия действителното съотношение на силите, насилствено да се разсеят нейните либерални заблуди, но да се изпълнят нейните национални искания, които съвпадаха със стремежите на Прусия. Повод за действие даде най-напред Шлезвиг-Холщайн. Външнополитически почвата беше подготвена. Руският цар* беше спечелен с полицейските услуги, които Бисмарк му оказа през 1863 г. в борбата против въстаналите поляци[501]; Луи-Наполеон също беше обработен и можеше да оправдае равнодушието си, ако не и мълчаливото си съдействие на Бисмарковите планове с любимия си „принцип на националностите“; в Англия министър-председател беше Палмерстън, но той беше поставил

* Александър II. *Ред.*

мъничкия лорд Джон Ръсел в министерството на външните работи с единствената цел да го направи за посмешище. А Австрия беше съперница на Прусия в борбата за хегемония в Германия и тъкмо по този въпрос най-малко беше склонна да отстъпи първото място на Прусия, толкова повече, че през 1850 и 1851 година тя като полицейски наемник на император Николай в Шлезвиг-Холщайн фактически се държа още по-подло от самата Прусия.[502] Следователно положението беше извънредно благоприятно. Колкото и Бисмарк да ненавиждаше Австрия и колкото и Австрия да искаше от своя страна да излее гнева си на Прусия, все пак след смъртта на датския крал Фредерик VII не им оставаше нищо друго, освен заедно да се намесят против Дания — с мълчаливо разрешение на Франция и Русия. Успехът беше предварително осигурен, докато Европа оставаше неутрална; така и стана: двете херцогства бяха завладени и отстъпени с мирния договор.[503]

В тази война Прусия имаше още и друга една цел — да изпита на бойното поле своята армия, която от 1850 г. се обучаваше по новому, а след 1860 г. беше реорганизирана и увеличена. Свръх всички очаквания армията добре издържа изпитанието, при това в най-разнообразна военна обстановка. Че игленката пушка далеч превъзхожда пушката, която се зарежда откъм дулото, и че добре умеят да си служат с нея — това доказва сблъскването при Лингби в Ютландия, където 80 залегнали зад един насип прусаци със своя чест огън обърнаха в бягство тройно повече датчани. Същевременно представи се случай да се отбележи, че от италианската война и френския начин на воюване австрийците са направили само извода, че стрелбата нищо не струвала и че истинският войник трябвало бързо да помете неприятеля с щикова атака; това си го записаха на носа, тъй като по-благоприятна тактика на неприятеля пред дулата на пушки, зареждани откъм затвора, не можеше и да се желае. И за да се даде на австрийците възможност по-скоро да се убедят в това на практика, завоюваните херцогства бяха поставени по мирния договор под общия суверенитет на Австрия и Прусия; така бе създадено едно временно положение, което не можеше да не стане извор на безкрайни конфликти и затова даваше на Бисмарк пълна възможност да избере по свое усмотрение един от тези конфликти като повод за големия си удар против Австрия. При традиционната пруска политика — всяка благоприятна ситуация „безпощадно да се използва докрай“, както се изразява г-н фон Зибел — беше напълно естествено, че под предлога на освобождение на немци от датско иго към Германия бяха присъединени около 200 000 датски жители на Северен Шлезвиг. С празни ръце остана

само кандидатът на малките германски държавици и на немската буржоазия за шлезвиг-холщайнския престол херцог Аугустенборгски.

Така Бисмарк изпълни в двете херцогства волята на немската буржоазия против нейната воля. Той прогони датчаните, хвърли предизвикателство на чуждите държави — и държавите не мръднаха. Но с току-що освободените херцогства се отнесоха като със завоювана страна: без да се интересуват за тяхната воля, те просто бяха поделени временно между Австрия и Прусия. Прусия отново стана велика държава, тя вече не беше петото колело на европейската колесница; осъществяването на националните въжделения на буржоазията вървеше успешно, но избраният за това път не беше либералният път на буржоазията. Затова пруският военен конфликт продължи и ставаше дори все по-трудно разрешим. Предстоеше второто действие на Бисмарковата държавна драма.

*
* *

Датската война осъществи част от националните искания. Шлезвиг-Холщайн бе „освободен“; Варшавският и Лондонският протокол, в които великите държави запечатаха унижението на Германия пред Дания[504], бяха разкъсани и хвърлени в краката им; а те дори не гъкнаха. Австрия и Прусия отново бяха заедно, войските им победиха рамо до рамо и нито един властелин вече не мислеше да посяга на германска територия. Рейнските въжделения на Луи-Наполеон, досега изтиквани на заден план от други въпроси — италианската революция, полското въстание, датските усложнения, накрай експедицията в Мексико[505], — сега нямаха никакви изгледи за успех. За един консервативен пруски държавник международната ситуация от гледна точка на външната политика отговаряше следователно напълно на желанията. Но Бисмарк до 1871 г. никога не е бил консервативен и още по-малко тогава, а немската буржоазия съвсем не беше удовлетворена.

Немската буржоазия продължаваше да се върти в старото противоречие. От една страна, тя искаше пълната политическа власт за себе си, т. е. за едно съставено от либералното мнозинство на камарата правителство; а на такова правителство би се наложило да води десетгодишна борба с представляваната от короната стара система, докато нейното ново положение бъде окончателно признато; това би означавало десет години вътрешно отслабване. Но, от друга страна, тя искаше революционно

преобразуване на Германия, което можеше да се осъществи само с насилие, следователно само с действителна диктатура. А между това след 1848 г. буржоазията непрекъснато, във всеки решителен момент, даваше доказателства, че тя не притежава нито следа от необходимата енергия, за да наложи едното или другото, камо ли двете. В политиката има само две решаващи сили: организираната сила на държавата, армията, и неорганизираната, стихийната сила на народните маси. Да се обърне към масите — от това буржоазията се отучи в 1848 г.; тя се страхуваше от тях повече, отколкото от абсолютизма. А армията съвсем не беше на нейно разположение. Обаче тя беше на разположение на Бисмарк.

В продължаващия още конституционен конфликт Бисмарк най-решително се бореше против парламентарните искания на буржоазията. Но той гореше от желание да осъществи нейните национални искания: те съвпадаха с най-откровените стремежи на пруската политика. Ако той още веднъж изпълни сега волята на буржоазията против нейната воля, ако той осъществи обединението на Германия в онзи вид, както то беше формулирано от буржоазията, то конфликтът от само себе си би се уредил и Бисмарк би станал за буржоазията също такъв кумир, както и неговият първообраз — Луи-Наполеон.

Буржоазията му посочи целта, Луи-Наполеон — пътя към целта; на Бисмарк оставаше само изпълнението.

За да застане Прусия начело на Германия трябваше не само да се прогони Австрия със сила из Германския съюз, но и да бъдат подчинени малките германски държави. Такива „бодри весели войни“[506] на немци против немци бяха в пруската политика отколе главното средство за териториално разширение; от такива неща не се страхуваше храбрият прусак. Също тъй никакво възражение не можеше да предизвика и второто основно средство — съюзът с чужбина против немци. Сантименталният руски цар Александър винаги беше на услугите. Луи-Наполеон никога не отричаше призванието на Прусия да играе в Германия ролята на Пиемонт и беше напълно готов да сключи сделка с Бисмарк. Можеше ли да получи нужното по мирен път, във формата на компенсация, той предпочиташе този път. При това съвсем не му беше нужен веднага целият ляв бряг на Рейн; ако биха му го давали на части, по една ивица за всяко ново придвижване на Прусия, то това не би се хвърляло толкова в очи и все пак би водило към целта. А в очите на френските шовинисти една квадратна миля край Рейн беше равноценна на цяла Савоя или Ница. И тъй, започнаха преговори с Луи-Наполеон и бе получено неговото съгласие за разширяване на Прусия и за

създаване на един Северногермански съюз. Че срещу това му бе предложено парче германска територия край Рейн, не подлежи на никакво съмнение*; в преговорите с Говоне Бисмарк спомена Рейнска Бавария и Рейнски Хесен[507]. Наистина впоследствие той го отрече. Но един дипломат, особено пруски, си има свои собствени възгледи по това, до каква степен има право или дори е длъжен да извърши известно насилие над истината. Нали истината е жена и значи, според юнкерските представи, това собствено ѝ е твърде приятно. Луи-Наполеон не беше толкова глупав да допусне разширяването на Прусия, без Прусия да му обещае компенсация; по-скоро Блайхрьодер би се съгласил да дава пари на заем без лихва. Но той недостатъчно познаваше своите прусаци и в края на краищата остана измамен. С една дума, след като го направиха безопасен, сключиха съюз с Италия за „удар в сърцето“.

Филистерите в различни страни се възмутиха дълбоко от този израз. Съвсем напразно! A la guerre comme à la guerre**. Този израз доказва само, че Бисмарк смяташе немската гражданска война от 1866 г.[508] за онова, което тя беше в действителност, т. е. за *революция,* и че той беше готов да извърши тази революция с революционни средства. Това и направи той. Неговият начин на действие по отношение на Съюзния сейм беше революционен. Вместо да се подчини на конституционното решение на съюзния орган, той го обвини в нарушение на съюзния договор — явно извъртване! — разкъса Съюза, провъзгласи нова конституция с райхстаг, избран въз основа на революционното всеобщо избирателно право, и накрай изгони Съюзния сейм от Франкфурт[509]. В Горна Силезия той формира унгарски легион под командуването на революционния генерал Клапка и други революционни офицери; войниците на този легион, унгарски дезертьори и военнопленници, трябваше да воюват против собствения си законен военачалник***. След завоюването на Бохемия Бисмарк издаде „до жителите на славното кралство Бохемия“ прокламация, чието съдържание също рязко противоречеше на традиционната законност[510]. С мирния договор той заграби в полза на Прусия всички владения на трима законни немски князе — членове на Германския съюз — и на един свободен град[511], при което това изгонване на князе, които бяха не по-малко от пруския крал „владетели по божия милост“, не предизвика ни-

* Бележка на Енгелс на полето с молив: „Раздел по линията на р. Майн“ (виж настоящия том, стр. 449). *Ред.*

** На война като на война. *Ред.*

*** Бележка на Енгелс на полето с молив: „Клетва!“. *Ред.*

какви угризения на неговата християнска и легитимистка съвест. На кратко казано, това беше пълна революция, проведена с революционни средства. Разбира се, ние сме далеч от намерението да го упрекваме за това. Ние го упрекваме, напротив, в друго — че той не беше достатъчно революционен; че беше само пруски революционер от горе; че започна цялата революция от такива позиции, от каквито можеше да я осъществи само наполовина; че веднъж тръгнал по пътя на анексиите, се задоволи с четири жалки малки държавици.

Но тук се появи малкият Наполеон и поиска своето възнаграждение. През време на войната той можеше да вземе край Рейн всичко, каквото си искаше: не само цялата територия, но и крепостите бяха беззащитни. Той се колебаеше; очакваше продължителна война, изтощаваща и двете страни, а последваха тези бързи удари: Австрия бе сломена в осем дни. Първоначално той поиска онова, което Бисмарк беше посочил на генерал Говоне като възможна компенсация — Рейнска Бавария и Рейнски Хесен с Майнц. Но сега Бисмарк вече не можеше да даде това, дори и да би искал. Огромните военни успехи му наложиха нови задължения. Откакто Прусия пое върху себе си ролята на защитник и покровител на Германия, тя вече не можеше да предаде на чужденци ключа на Среден Рейн — Майнц. Бисмарк отговори с отказ. Луи-Наполеон беше готов да се пазари; той поиска само Люксембург, Ландау, Саарлуи и Саарбрюкенския каменовъглен район. Но и това Бисмарк вече не можеше да отстъпи, толкова повече, че тези претенции включваха и пруска територия. Защо Луи-Наполеон сам не посегна в подходящия момент, когато прусаците бяха приковани в Бохемия? Така или иначе, но от компенсацията в полза на Франция нищо не излезе. Че това означаваше бъдеща война с Франция, Бисмарк го знаеше; но тъкмо това той и желаеше.

При сключването на мира Прусия не използува този път благоприятната ситуация така безцеремонно, както иначе, в щастливи случаи, беше свикнала да прави. Имаше достатъчно основания за това. Саксония и Хесен-Дармщад бяха вмъкнати в новия Северногермански съюз и затова бяха пощадени. Към Бавария, Вюртемберг и Баден се налагаше снизходително отношение, защото Бисмарк се готвеше да сключи с тях тайни отбранителни и настъпателни съюзи. А Австрия? — нима Бисмарк не ѝ оказа услуга с това, че разсече традиционните възли, които я обвързваха с Германия и Италия? Нима той не ѝ създаде едва сега толкова дълго желаното независимо положение на велика държава? Нима той всъщност не разбираше по-добре

от самата Австрия какво е от полза за нея, когато я победи в Бохемия? Нима Австрия при правилно третиране не щеше да се убеди, че географското положение и териториалната близост на двете страни превръщат пруски обединената Германия в неин необходим и естествен съюзник?

И стана така, че Прусия за пръв път, откакто съществуваше, можа да се окръжи с ореола на великодушието — защото се отказваше от салама заради шунката.

На бойните полета в Бохемия беше разбита не само Австрия, но и немската буржоазия. Бисмарк ѝ доказа, че той по-добре от самата нея знае какво е изгодно за нея. За продължаване на конфликта от страна на камарата нямаше и защо да се мисли. Либералните аспирации на буржоазията бяха погребани за дълго време, затова пък националните ѝ искания се изпълняваха от ден на ден все повече. С учудваща самата нея бързина и точност Бисмарк осъществяваше националната ѝ програма. И след като ѝ показа осезателно in corpore vili — върху собственото ѝ хилаво тяло — нейната немощ и липса на енергия и заедно с това пълната ѝ неспособност да реализира собствената си програма, той разигра великодушие към нея и отиде във фактически обезоръжената вече камара със законопроект за освобождаване от отговорност за антиконституционното управление през време на конфликта. Трогната до сълзи от този безобиден прогрес, камарата даде съгласието си.[512]

И все пак на буржоазията напомниха, че при Кьониггрец[513] беше победена и тя. Конституцията на Северногерманския съюз скроиха по шаблона на пруската конституция в нейното автентично тълкуване, което тя получи в конституционния конфликт. Забранено беше да се отказва гласуване на данъци. Съюзният канцлер и неговите министри се назначаваха от пруския крал, независимо от всякакво парламентарно мнозинство. Утвърдилата се поради конфликта независимост на армията от парламента бе запазена и по отношение на райхстага. В замяна на това пък членовете на този райхстаг имаха възвишеното съзнание, че са избрани с всеобщо избирателно право. За това обстоятелство им напомняше — наистина неприятно — и видът на двамата социалисти, които седяха между тях.* За пръв път социалистически депутати, представители на пролетариата, се появиха в парламента. Това беше зловещо предзнаменование.

На първо време всичко това нямаше значение. Сега задачата беше да се укрепи и използва в интерес на буржоазията

---

* Август Бебел и Вилхелм Либкнехт. *Ред.*

новото държавно единство поне в Северна Германия и така да се примамят в новия съюз и южногерманските буржоа. Съюзната конституция иззе най-важните в икономическо отношение обекти на законодателството от компетенцията на отделните държави и предаде уреждането им на Съюза, а именно: единно гражданство и свобода на придвижването по цялата територия на Съюза, право на жителство, законодателство в областта на промишлеността, търговията и митническите тарифи, корабоплаване, монетно дело, мерки и теглилки, железопътни съобщения, водни пътища, пощи и телеграфи, патенти, банки, цялата външна политика, консулства, охрана на външната търговия, санитарна полиция, наказателно право, съдопроизводство и т. н. Повечето от тези въпроси сега бързо се уредиха по законодателен път и общо взето, в либерален дух. И така бяха унищожени най-сетне — най-сетне! — най-уродливите прояви на дребнодържавието, онези, които най-много пречеха на капиталистическото развитие, от една страна, и на властолюбивите замисли на Прусия — от друга. Но това съвсем не беше световноисторическо постижение, както гръмогласно тръбеше ставащият сега шовинист буржоа, а едно много, много закъсняло и несъвършено подражание на онова, което беше направено от френската революция още преди седемдесет години и което всички други културни държави отдавна бяха осъществили. Вместо да се хвалим, би трябвало да се срамуваме, че „високо образована" Германия стигна до това най-последна от всички.

През целия този период от съществуването на Северногерманския съюз Бисмарк охотно съдействуваше на буржоазията в икономическата област и дори при обсъждането на въпроси, засягащи престижа на парламента, показваше железния юмрук само в кадифена ръкавица. Това беше неговото най-добро време; понякога дори би могло да се усъмним в специфичната му пруска ограниченост и в неспособността му да разбере, че в световната история има и други, по-мощни сили, освен армии и опиращи се на тях дипломатически интриги.

Че мирът с Австрия водеше към война с Франция, това Бисмарк не само знаеше — той го и желаеше. Именно тази война трябваше да бъде средството да завърши създаването на прускогерманската империя, която германската буржоазия искаше от него*. Опитите постепенно да се преобразува митническият пар-

* Още преди войната с Австрия на въпроса, зададен му от министъра на една средногерманска държава във връзка с демагогската му германска политика, Бисмарк отговори, че той въпреки всичко ще изхвърли Австрия из Германия и ще разкъса Германския съюз. — „И вие мислите, че средногер-

ламент[515] в подобие на райхстаг и така крачка по крачка южните държави да бъдат вмъкнати в Северния съюз се провалиха, защото южногерманските представители в него гръмко заявиха: никакво разширение на компетенциите! Настроението на правителствата на току-що победените на бойното поле държави не беше по-благоприятно. Само едно ново нагледно доказателство, че Прусия е не само по-силна от тях, но и достатъчно силна, за да ги защити — следователно само една нова, общогерманска война можеше да ускори капитулацията им. А освен това разделната линия по Майн[516], предварително тихомълком уговорена между Бисмарк и Луи-Наполеон, след победата изглеждаше наложена от последния на Прусия; следователно обединение с Южна Германия значеше нарушение на формално признатото този път на французите право на раздробяване Германия, повод за война.

Междувременно Луи-Наполеон търсеше по германската граница някое парче земя, което да си присвои като компенсация за Садова. При образуването на Северногерманския съюз Люксембург не беше включен в него, така че сега беше държава, намираща се в лична уния с Холандия, но иначе напълно независима. При това Люксембург беше почти така пофранцузен, както и Елзас, и много повече клонеше към Франция, отколкото към Прусия, която положително ненавиждаше.

Люксембург е поразителен пример за това, какво е направила от немско-френските погранични земи след средните векове политическата бездарност на Германия, толкова повече поразителен, че до 1866 г. Люксембург номинално принадлежеше към Германия. До 1830 г. той се състоеше от една френска и една немска половина, но и немската част още от рано беше попаднала под влиянието на по-високата френска култура. Германските императори от Люксембургската династия[517] по език и образование бяха французи. След включването на Люксембург в бургундските земи (1440 г.) той като другите Нидерландии остана само номинално свързан с Германия; в това отношение нищо не измени и приемането му в Германския съюз в 1815 г. След 1830 г. неговата френска половина и порядъчна част от немската минаха към Белгия. Но и в останалия немски Люксембург

манските държави спокойно ще гледат на това?" — „Вие, средногерманските държави, няма да направите абсолютно нищо". — „А какво ще стане след това с германците?" — „Тогава аз ще ги поведа към Париж и там ще ги обединя". (Разказано в Париж в навечерието на войната с Австрия от споменатия министър и публикувано през време на тази война във вестник „Manchester Guardian"[514] от неговата парижка кореспондентка г-жа Кроуфорд.)

всичко вървеше по френски маниер: в съдилищата, в учрежденията, в камарата се говореше на френски език; всички официални и частни документи, всички търговски книги се водеха на френски; на френски се водеше и обучението в средните училища; език на образованите хора беше и си остана френският език — разбира се, един френски, който силно скърцаше от горнонемското преливане на гласните. С една дума, в Люксембург говореха на два езика — на рейнско-франкски народен диалект и на френски, а горнонемският си оставаше чужд език. Присъствието на пруски гарнизон в столицата по-скоро влошаваше, отколкото подобряваше положението. Всичко това е доста позорно за Германия, но такива са фактите. Това доброволно пофранцузване на Люксембург правилно осветлява подобните явления в Елзас и Немска Лотарингия.

Холандският крал*, суверенен херцог на Люксембург, имаше нужда от пари и изяви готовност да продаде херцогството си на Луи-Наполеон. Люксембургци безусловно биха одобрили присъединяването им към Франция: доказателство за това е поведението им през време на войната в 1870 г. Прусия нищо не можеше да възрази от гледна точка на международното право, тъй като тя сама беше съдействувала за изключването на Люксембург из Германия. Пруската войска се намираше в люксембургската столица като съюзен гарнизон в една крепост на Германския съюз; от момента, когато Люксембург престана да бъде съюзна крепост, пруската войска изгуби всякакви права. Но защо тя не си отиде, защо Бисмарк не можеше да допусне тази анексия?

Просто затова, защото сега излязоха наяве противоречията, в които той се беше заплел. *Преди* 1866 г. Германия беше за Прусия само една територия за анексии, която трябваше да дели с чужбина. *След* 1866 г. Германия стана за Прусия *охраняема територия,* която тя трябваше да защищава от чужди посегателства. Наистина по съображения на Прусия цели части на Германия не бяха включени в новооснованата така наречена Германия. Но правото на германската нация върху цялата своя територия възлагаше сега на пруската корона задължението да не допуска включването на тези части от предишната територия на Съюза в състава на чужди държави и да не им затваря вратите за присъединяване в бъдеще към новата пруско-германска държава. Затова Италия бе спряна на тиролската граница[518] и затова Люксембург сега не трябваше да премине в

* Вилхелм III. *Ред.*

ръцете на Луи-Наполеон. Едно истинско революционно правителство би могло открито да заяви това; но не и кралско-пруският революционер, който най-сетне успя да превърне Германия в едно метерниховско „географско понятие"[519]. От гледище на международното право той сам се постави в положението на нарушител и можеше да излезе от затруднението само като приложи своето любимо корпорантско-кръчмарско тълкуване на международното право.

И ако тук не стана просто за присмех, то е само защото през пролетта на 1867 г. Луи-Наполеон още не беше готов за една голяма война. На лондонската конференция се споразумяха. Прусаците очистиха Люксембург; крепостта бе срината, а херцогството — обявено за неутрално[520]. Войната бе отново отсрочена.

Луи-Наполеон не можеше да се успокои с това. Засилването на Прусия беше за него приемливо само ако получеше съответните компенсации покрай Рейн. Беше готов да се задоволи с малко, дори от това малко нещичко отстъпи; но той съвсем нищо не получи, беше напълно измамен. Обаче една бонапартистка империя във Франция можеше да се държи само ако постепенно придвижва френската граница към Рейн и ако Франция остава — в действителност или поне във въображението — арбитър на Европа. Преместването на границата не успя, положението на арбитър беше вече заплашено, бонапартистката преса гръмко зовеше към реванш за Садова; за да запази престола си, Луи-Наполеон трябваше да остане верен на своята роля и да вземе със сила онова, което въпреки всички оказани услуги не получи с добро.

И тъй, от двете страни дейни приготовления за война, дипломатически и военни. И тогава стана следното дипломатическо събитие.

Испания търсеше кандидат за престола. През март* френският посланик в Берлин Бенедети от слухове узнава за претенции на принц Леополд фон Хохенцолерн върху този трон и получава от Париж поръчение да провери това. Помощникът на държавния секретар фон Тиле го уверява под честна дума, че на пруското правителство нищо не било известно. При едно посещение в Париж Бенедети узнава мнението на императора: „Тази кандидатура е явно антинационална, страната не ще се съгласи с нея, тя не бива да бъде допусната".

С това Луи-Наполеон впрочем доказа, че положението му се беше вече силно разклатило. Всъщност какво можеше да бъде

---

* 1869 г. *Ред.*

по-добро „отмъщение за Садова“ от това — един пруски принц на кралския трон в Испания с неизбежно произтичащите оттук неприятности, въвличане на Прусия във вътрешните взаимоотношения на испанските партии и дори може би война, поражение на смешно мъничката пруска флота, във всеки случай Прусия в крайно комично положение пред Европа? Но Луи Бонапарт вече не можеше да си позволи подобен спектакъл. Неговият кредит беше вече толкова разклатен, че той беше принуден да се придържа към традиционното гледище, според което един немски монарх на испанския трон би поставил Франция между два огъня и следователно не може да бъде търпян — гледище, след 1830 г. детски наивно.

И така, Бенедети посети Бисмарк, за да получи допълнителни разяснения и да му изложи становището на Франция (11 май 1869 г.). Той не узна от Бисмарк нищо определено. Затова пък Бисмарк узна от него онова, което искаше да узнае — че издигането на кандидатурата на Леополд би означавало незабавна война с Франция. Така Бисмарк получи възможност да започне войната, когато му бъде угодно.

Действително през юли 1870 г. кандидатурата на Леополд отново изплува и незабавно довежда до война, колкото и да се противеше Луи Наполеон. Той не само виждаше, че е попаднал в клопка. Той знаеше също, че става въпрос за неговата императорска власт, и малко вярваше в честността на своята бонапартистка „сярна банда“[52], която го уверяваше, че всичко е готово до последното копче на гетите, и още по-малко вярваше в нейните военни и административни способности. Но логическите последици на собственото му минало го тласкаха към гибелта; самите му колебания ускоряваха неговия залез.

Бисмарк, напротив, беше не само напълно готов във военно отношение, но този път зад него действително стоеше народът, който зад взаимните дипломатически лъжи виждаше само едно: това е война не само за Рейн, а за националното съществуване. Запасняци и войници от ландвера — за пръв път след 1813 г., отново се стекоха с готовност и боен дух под знамената. Не беше важно как всичко това стана, не е важно каква част от две хиляди годишното национално наследство е била или не е била самоволно обещана от Бисмарк на Луи-Наполеон — въпросът беше веднъж завинаги да се внуши на чужбината, че тя не трябва да се меси във вътрешните германски работи и че Германия не е длъжна да поддържа разклатения трон на Луи-Наполеон с отстъпване на немска територия. И пред този национален подем

изчезнаха всички класови различия, стопиха се всички помисли на южногермански дворове за Рейнски съюз, всички реставраторски попълзновения на изгонени князе.

Двете страни си търсеха съюзници. Луи-Наполеон беше уверен в Австрия и Дания и — до известна степен — в Италия. На страната на Бисмарк стоеше Русия. Но както обикновено, Австрия не беше готова и не можеше активно да се намеси до 2 септември — а на 2 септември Луи-Наполеон беше вече военнопленник на немците; при това Русия уведоми Австрия, че ще я нападне, ако тя нападне Прусия. А в Италия Луи-Наполеон плащаше за своята двулична политика: като насърчаваше националното обединение, той същевременно искаше да огради папата от националното единство; той държеше Рим окупиран с войски, които сега му бяха необходими дома, но не можеше да ги изтегли, без предварително да задължи Италия да съблюдава суверенните права на Рим и на папата; а това на свой ред попречи на Италия да му се притече на помощ. Накрай Дания получи от Русия заповед да стои мирно.

Обаче по-решително от всички дипломатически преговори повлияха за локализирането на войната бързите удари на германското оръжие от Шпихерн и Вьорт до Седан[522]. Армията на Луи-Наполеон губеше едно сражение след друго и на края три четвърти от нея паднаха в германски плен.За това бяха виновни не войниците, които се биеха достатъчно храбро, а ръководителите и управлението. Но който като Луи-Наполеон е създал своя империя с помощта на банда от нехранимайковци, който в продължение на 18 години е можал да задържи тази империя само като е предоставял на същата тази банда да експлоатира Франция, който на всички най-важни постове в държавата е поставил хора от тази банда, а на всички второстепенни места — техни съучастници, той не бива да започва борба на живот или смърт, ако не иска да се окаже в безизходно положение. За по-малко от пет седмици рухна цялата сграда на империята, дълги години будила възторга на европейския филистер. Революцията от 4 септември[523] само измете останките; а Бисмарк, започнал войната с намерение да основе една малка германска империя, в едно прекрасно утро се оказа създател на една френска република.

Според прокламацията на самия Бисмарк войната се водеше не против френския народ, а против Луи-Наполеон. С падането на последния отпадаше следователно всякакъв повод за война. Така си въобразяваше и — иначе не така наивното — правителство от 4 септември и беше крайно удивено, когато Бисмарк внезапно се превърна в пруски юнкер.

Никой в света не храни такава ненавист към французите както пруските юнкери. Не само защото юнкерът, дотогава освободен от данъци, тежко пострада от французите в периода 1806—1813 г., което той дължеше на собственото си високомерие; много по-лошо беше това, че безбожните французи с нечестивата си революция посяха такъв смут в духовете, че от някогашното юнкерско величие до голяма част нищо не беше останало дори и в стара Прусия, а за последните останки от това величие нещастните юнкери трябва от година на година да водят упорита борба и много от тях вече са изпаднали до равнището на жалка паразитираща аристокрация. За всичко това трябваше да се отмъсти на Франция и юнкерите офицери в армията се погрижиха за това под ръководството на Бисмарк. Съставиха се списъци на предишните френски военни контрибуции в Прусия и по тях се определяха размерите на контрибуциите, които трябваше да се изискат във Франция от отделните градове и департаменти — разбира се, с оглед на много по-голямото богатство на Франция. Хранителни припаси, фураж, дрехи, обувки и т. н. се реквизираха с демонстративна безогледност. Един кмет в Ардените, който заяви, че не може да изпълни исканата доставка, получи веднага двадесет и пет удара с тояга; парижкото правителство публикува официални доказателства за това. Франтирьорите, които действуваха точно по правилата на пруската „Наредба за ландщурма" от 1813 г.[524], сякаш специално я бяха изучавали, безжалостно биваха разстрелвани на място. Вярна е и историята с изпратените в родината стенни часовници: „Kölnische Zeitung" сам съобщи за това. Само че според понятията на прусаците тези часовници не били откраднати, а били просто безстопанствено имущество, намерено в напуснатите вили край Париж и прибрано в полза на близки в родината. Така юнкерите под ръководството на Бисмарк се погрижиха — въпреки безупречното поведение както на войниците, така и на значителна част от офицерството — да запазят специфичния пруски характер на войната и да втълпят това на французите, които обаче хвърлиха отговорността за дребнавите низости на юнкерите върху цялата армия.

И все пак на същите тези юнкери се наложи да отдадат на френския народ такава почест, каквато цялата история досега не познаваше. Когато всички опити да се пробие обсадата на Париж претърпяха неуспех и всички френски армии бяха отхвърлени, а последното голямо настъпление на Бурбаки срещу комуникационната линия на немците се провали, когато цялата европейска дипломация предостави Франция на съдбата ѝ, без да мръдне пръст,— тогава изгладнелият Париж беше принуден най-после да капитулира[525]. И силно затуптяха сърцата на юнкерите, когато най-сетне

те можеха триумфално да влязат в това греховно гнездо и докрай да отмъстят на парижките архибунтовници, което не им позволи да направят в 1814 г. руският император Александър, а в 1815 г. — Уелингтън; сега те можеха до насита да накажат огнището и родината на революцията.

Париж капитулира и плати 200 милиона контрибуция; фортовете бяха заети от прусаците; гарнизонът сложи оръжието си пред победителите и предаде полските си оръдия; топовете на крепостния вал бяха свалени от лафетите; всички средства за съпротива, принадлежащи на държавата, бяха предадени едно след друго. Но истинските защитници на Париж — националната гвардия, въоръженият парижки народ, — те останаха неприкосновени; никой не посмя да поиска от тях да предадат оръжието си — нито пушките, нито оръдията*. И за да стане ясно на цял свят, че победоносната германска армия почтително е спряла пред въоръжения народ на Париж, победителите не влязоха в Париж, а се задоволиха да заемат за три дни Елисейските полета — един обществен парк!, — където бяха под охраната и надзора на окръжаващите ги предни постове на парижаните! Нито един немски войник не стъпи в парижкото кметство, нито един не мина по булевардите, а неколцината, които бяха допуснати в Лувър да разгледат съкровищата на изкуството, трябваше да искат за това разрешение — за да не нарушат условията на капитулацията. Франция беше разгромена, Париж изнемогваше от глад, но със славното си минало парижкият народ беше си завоювал *такова* уважение, че нито един от победителите не се осмели да поиска разоръжаването му, нито един не дръзна да влезе в дома му и да оскверни с триумфално шествие тези улици, арена на толкова революции. Сякаш новоизпеченият германски император** свали шапка пред живите революционери на Париж, както някога неговият брат*** пред мъртвите мартенски борци в Берлин[526], и сякаш цялата германска армия, застанала зад него, им отдаваше чест.

Но това беше и единствената жертва, която трябваше да направи Бисмарк. Под предлог, че във Франция нямало правителство, годно да сключи с него мир — което беше толкова вярно, колкото и невярно както на 4 септември, така и на 28 януари, — той използва своите успехи чисто по пруски, до последна-

* Именно тези оръдия, принадлежащи на националната гвардия, а не на държавата и затова непредадени на прусаците, Тиер заповяда на 18 март 1871 г. да бъдат *откраднати* от парижаните и с това даде повод за въстанието, от което възникна Комуната.

** Вилхелм I. *Ред.*

*** Фридрих Вилхелм IV. *Ред.*

та капка и се съгласи да сключи мир едва след като Франция бе окончателно повалена. При сключването на мира по чисто старопруски маниер пак беше „безогледно използвана благоприятната ситуация“. Не само бе изнудена нечуваната сума от 5 милиарда военни репарации, но и две провинции, Елзас и немска Лотарингия с Мец и Страсбург, бяха откъснати от Франция и присъединени към Германия[527]. С тази анексия Бисмарк за първи път се прояви като независим политик, който не просто изпълнява по свой начин предписана му отвън програма, а осъществява продуктите на своя собствен мозък; и тук той извърши първата си колосална грешка.*

Елзас беше завоюван от Франция главно още през Тридесетгодишната война. С това Ришельо измени на солидния принцип на Хенрих IV:

„Земята, където говорят испански, нека да принадлежи на испанците, където говорят немски — на немците: но земите, в които се говори на френски език, те се падат на мене.“

Ришельо се опираше на принципа на естествената граница по Рейн, историческата граница на древна Галия. Това беше глупост; но Германската империя, която включваше френските езикови области на Лотарингия и Белгия и дори на Франш-Конте, нямаше правото да упреква Франция в заграбване на земи с немски език. И ако Людовик XIV в 1681 г. в мирно време заграби Страсбург с помощта на една франкофилска партия в града[528], то на Прусия не прилича да негодува от това, след като тя в 1796 г. извърши — макар и без успех — също такова насилие над свободния имперски град Нюрнберг, дори без да бъде призована от някаква пруска партия**.

---

* Оттук до думите „Бисмарк постигна целта си“ (вж. настоящия том, стр. 462) липсват съответните страници в ръкописа на Енгелс. Липсващата част се възпроизвежда по текста на списание „Neue Zeit“, Bd. I, кн. 25, 1895—1896, S. 772—776. *Ред.*

** Упрекват Людовик XIV, че в съвсем мирно време тръгнал със своите „възсъединителни камари“[529] на лов за непринадлежащи му немски области. А за прусаците и най-злостният им завистник не може да каже нищо подобно. Напротив. След като в 1795 г., открито нарушавайки имперската конституция, сключиха сепаративен мир с Франция[530] и прибраха около себе си в първия Северногермански съюз също тъй вероломните си дребни съседи зад демаркационната линия, те използваха затрудненото положение на южногерманските си съюзници, които сега заедно с Австрия трябваше сами да продължат войната, за завоевателни опити във Франкония. В Ансбах и Байройт (които тогава бяха пруски) те учредиха „възсъединителни камари“ по образеца на Людовик и предявиха върху редица съседни територии претенции, в сравнение с които юридическите аргументи на Людовик бяха връх на ясност и убедителност; и когато след това немците разбити отстъпиха и французите навлязоха

В 1735 г. по Виенския мирен договор Лотарингия бе преотстъпена от Австрия на Франция[531], а в 1766 г. окончателно мина във владение на французите. В продължение на векове тя само номинално принадлежеше на Германската империя, нейните херцози бяха във всяко отношение французи и почти винаги в съюз с Франция.

Във Вогезите до Френската революция имаше множество дребни сеньори, които спрямо Германия се държаха като непосредствено подчинени имперски членове, но спрямо Франция признаваха нейния върховен суверенитет; от това двойствено положение те извличаха изгоди. И тъй като Германската империя търпеше това, вместо да им поиска сметка, то тя нямаше право да се оплаква, когато Франция по силата на суверенните си права взе под своя защита населението на тези територии против изгонените князе.

Общо взето, тази немска територия до революцията почти съвсем не беше пофранцузена. Там немският език си оставаше език на училището и на официалните учреждения, особено в Елзас. Френското правителство покровителствуваше немските провинции, които след дългогодишни опустошителни войни сега, от началото на XVIII век насам, не бяха виждали у себе си враг. Разкъсваната от вечни вътрешни войни Германска империя действително не можеше да буди у елзасците желание да се върнат в майчиното лоно; у тях поне имаше мир и спокойствие, всеки знаеше на какво можеше да разчита — и филистерите, които даваха там тон, се примириха с неведомата воля божия. При това те не бяха сами в своята съдба: нали и холщайнци също се намираха под чуждо датско владичество.

Но ето че дойде Френската революция. Каквото Елзас и Лотарингия не смееха и да се надяват да получат от Германия, то им беше подарено от Франция. Феодалните окови бяха строшени. Крепостният, обременен с ангария селянин стана свободен човек, в много случаи свободен собственик на свое стопанство и ниви. Господството на патрициите и цеховите привилегии в градовете изчезнаха. Аристокрацията бе изхвърлена; а във владенията на малките князе и барони селяните последваха примера

във Франкония, спасителите прусаци завзеха цялата територия около Нюрнберг, включително предградията до самата градска стена, и изнудиха трепещите от страх нюрнбергски еснафи да подпишат договор (2 септември 1796 г.), според който градът се подчиняваше на пруското господство и се задължаваше никога вече да не допуска евреи между своите стени. Но веднага след това ерцхерцог Карл отново мина в настъпление и разби французите при Вюрцбург на 3 и 4 септември 1796 г. — и с това жалко се провали този опит да бъде втълпен на нюрнбергци германската мисия на Прусия.

на съседите си, изгониха владетелни особи, правителствени камари и благородници и се обявяваха за свободни френски граждани. Никъде другаде във Франция народът не се присъедини към революцията с такова въодушевление, както именно в областите, където се говори немски. И когато Германската империя обяви война на революцията, когато се оказа, че немците не само продължават и сега послушно да носят собствените си вериги, но и свръх това се оставят да бъдат използвани, за да се натрапи отново на французите старото робство, а на елзаските селяни — току-що изгонените феодални господари, тогава се свърши с германството на елзасци и лотарингци, тогава те се научиха да ненавиждат и презират немците, тогава в Страсбург се роди и бе за пръв път изпята от елзасци „Марсилезата" и тогава тези немци под френска власт, независимо от език и минало, на стотици полесражения в борба за революцията се сляха в един народ с чистокръвните французи.

Нима великата революция не извърши също такова чудо с фламандците от Дюнкерк, с келтите от Бретан, с италианците от Корсика? И когато се оплакваме, че така е станало и с немци, не забравяме ли цялата наша история, която направи това възможно? Нима сме забравили, че целият ляв бряг на Рейн, макар че взе само пасивно участие в революцията, беше франкофилски, когато в 1814 г. там пак стъпиха немците, и си остана франкофилски до 1848 г., когато революцията реабилитира немците в очите на рейнските земи? Нима сме забравили, че профранцузката възторженост на Хайне и дори неговият бонапартизъм бяха само отглас от общото настроение на народните маси наляво от Рейн?

При навлизането на съюзниците през 1814 г. в Елзас и немска Лотарингия те именно там срещнаха най-решителна враждебност, най-силна съпротива в самия народ; защото хората чувствуваха опасността отново да станат германски граждани. А при това в тези области тогава още говореха почти само на немски. Но когато опасността да бъдат откъснати от Франция премина, когато на анексионистките въжделения на немските шовинисти романтици бе сложен край, тогава се осъзна необходимостта от все по-тясно сливане с Франция и в езиково отношение, и оттогава започна същото пофранцузване на училищата, каквото бяха провели у себе си доброволно и люксембургците. И все пак преобразователният процес протичаше много бавно; едва днешното поколение на буржоазията е действително пофранцузено, докато селяни и работници говорят на немски. Положението е приблизително както в Люксембург: литературният немски език е изтлас-

кан от френския (с изключение отчасти в църквата), но народният немски диалект е загубил почва само около езиковата граница и се употребява в бита много по-широко, отколкото в повечето краища на Германия.

Такава е страната, която Бисмарк и пруските юнкери — подкрепени от неизбежното, както изглежда, при всички немски въпроси оживление на шовинистична романтика — имаха намерение отново да направят немска.

Родината на „Марсилезата", Страсбург, да бъде превърнат в немски град — това беше също такава несмислица, както онази да се пофранцузи родината на Гарибалди, Ница. Но в Ница Луи-Наполеон спази поне приличието, като остави да се гласува по анексирането — и маневрата му успя. Независимо от това, че прусаците със сериозно основание хранят отвращение към подобни революционни методи — още не е имало случай някъде народните маси да са поискали присъединение към Прусия, — твърде добре беше известно, че именно тук населението е поединодушно привързано към Франция, отколкото самите чистокръвни французи. И затова откъсването беше дело на голо насилие. То беше своего рода отмъщение за френската революция; откъсната бе една от онези части, които се бяха слели с Франция веднo именно благодарение на революцията.

От военно гледище анексията на Елзас и Лотарингия имаше впрочем известна цел. Завладявайки Мец и Страсбург, Германия придобива една изключително силна отбранителна линия. Докато Белгия и Швейцария пазят неутралитет, французите могат да проведат масово настъпление само през тясната ивица между Мец и Вогезите; при това Кобленц, Мец, Страсбург и Майнц образуват най-силния и най-голям в света крепостен четириъгълник. Но и този четириъгълник, както и австрийският в Ломбардия[532], е разположен наполовина в неприятелска страна и служи там като цитадела, за да държи в подчинение населението. Нещо повече: за да се затвори четириъгълникът, трябваше да се излезе извън границите на немската езикова област, т. е. да се анексират четвърт милион чисти французи.

Следователно голямата стратегическа изгода е единственият момент, който може да оправдае анексията. Но дали тази печалба покрива по някакъв начин вредата, причинена от нея?

За голямата морална щета, която си нанесе младата германска империя, като открито и безсрамно провъзгласи грубото насилие за основен свой принцип, пруският юнкер не държи сметка. Напротив, непокорни, насилствено обуздавани поданици са му необходими; те са доказателства за увеличеното пруско могъще-

ство; всъщност други той никога не е имал. Но онова, за което той беше длъжен да държи сметка — това са политическите последици от анексията. А те бяха съвсем ясни. Още преди анексията да влезе в законна сила, Маркс гръмко ги възвести в света в един циркуляр на Интернационала: *„Анексията на Елзас и Лотарингия прави Русия арбитър на Европа.“*[533] А от трибуната на райхстага социалдемократите достатъчно често повтаряха това, докато истинността на тези думи не призна най-сетне и сам Бисмарк в речта си пред райхстага на 6 февруари 1888 г. с хленча си пред всемогъщия цар, властелина на войната и мира.[534]

Всъщност това беше ясно като бял ден. Откъсването от Франция на две фанатично верни ѝ провинции я тласкаше в обятията на всеки, който ѝ даваше надежда за тяхното възвръщане, правеше от Франция вечен враг на Германия. Наистина Бисмарк, който в това отношение достойно и добросъвестно представлява немския филистер, иска от французите да се откажат от Елзас—Лотарингия не само в държавно-правен смисъл, но и морално, дори да се радват, че тези два къса от революционна Франция са „възвърнати на старото отечество“, за което самите те съвсем не искат и да знаят. Но французите, за съжаление, не правят това, както и немците през време на Наполеоновите войни не се отказаха морално от левия бряг на Рейн, макар че тази област тогава съвсем не се стремеше да се върне към тях. Докато елзасци и лотаринги ще искат да се върнат към Франция, дотогава Франция ще бъде и длъжна да се стреми към тяхното възсъединяване и да търси средствата за това, следователно, между другото, и съюзници. А нейният естествен съюзник против Германия е Русия.

Ако двете най-големи и най-силни нации на западния континент сами се неутрализират чрез взаимна вражда, ако между тях лежи една вечна ябълка на раздора и ги тласка към взаимни борби, то от това печели само Русия, на която тогава още повече се развързват ръцете — Русия, която в завоевателните си стремежи толкова по-малко ще среща препятствия от Германия, колкото повече ще може да разчита на безусловна подкрепа от Франция. Нима Бисмарк не постави Франция в такова положение, което я принуди да моли Русия за съюз и любезно да ѝ предоставя Цариград, стига само Русия да ѝ обещае възвръщане на загубените провинции? И ако въпреки това мирът не бе нарушен в продължение на седемнадесет години, то не се ли дължи това на обстоятелството, че въведената във Франция и в Русия система на армейския резерв изисква най-малко шестнадесет, а след недавнашното ѝ подобрение по немски образец — дори два-

десет и пет години, за да се осигури пълният брой на обучени годишни контингенти? И ако анексията на Елзас и Лотарингия вече седемнадесет години беше определящият цялата европейска политика факт, не е ли тя днес главната причина за кризата, която заплашва с война нашия континент? Отстранете само този факт — и мирът е осигурен!

Елзаският буржоа, който говори френски с горнонемски акцент, този мелез-фарисей, който се перчи с френските си маниери повече от чистокръвен французин, който гледа на Гьоте отвисоко и се възхищава от Расин, който все пак не може да се избави от мъчителното съзнание за скривания си немски произход и именно затова с презрителен тон плещи за всичко немско, така че не е годен дори за посредник между Германия и Франция — този елзаски буржоа е безспорно достоен за презрение, независимо дали е мюнхаузенски фабрикант или парижки журналист. Но кой го направи такъв, ако не немската история от последните триста години? И не бяха ли до съвсем неотдавна същински елзасци почти всички немци в чужбина, особено търговците, които се отричаха от немския си произход, с мъките на истинско самоизтезание си налагаха чуждата националност на новата си родина и при това доброволно се правеха най-малко също тъй смешни като елзасците, които все пак повече или по-малко са принудени от обстоятелствата да правят това? В Англия например всички немски търговци, които се бяха преселили там между 1815 и 1840 г., почти изцяло се англизираха, говореха помежду си почти само на английски; и днес още, на манчестерската борса например, се срещат не малко стари немски филистери, които биха дали половината от състоянието си само да минат за истински англичани. Едва след 1848 г. и в това отношение настъпи промяна, а от 1870 г. насам, когато дори запасни поручици вече идват в Англия и Берлин също изпраща свои контингенти, предишното низкопоклонство се измества от пруско високомерие, което ни прави в очите на чужденците не по-малко смешни.

И нима за елзасците обединението с Германия стана след 1871 г. по-привлекателно? Напротив. Подчиниха ги на диктаторски режим, докато наблизо, във Франция, имаше република. Въведоха у тях отегчително-педантичната пруска система на ландрати, в сравнение с която системата на строго регулираната от закона намеса на прословутите френски префекти е истинска благодат. Бързо ликвидираха последните остатъци от свобода на печата и право на събрания и сдружения, разтуриха вироглавите муниципални съвети и за бургомистри назначиха немски бюрократи. Затова пък на „нотабилите“, т. е. на изцяло пофранцузе-

ните благородници и буржоа всячески угаждаха, защищавайки експлоататорските им интереси против макар и не пронемски настроените, но все пак на немски говорещите селяни и работници — които бяха единственият елемент, с който можеше да се потърси помирение. И какво постигнаха с това? През февруари 1887 г., когато цяла Германия се остави да бъде сплашена и изпрати в райхстага мнозинство от Бисмарковия картел[535], Елзас—Лотарингия избра само отявлени франкофили и отхвърли всички, у които можеха да се подозрат дори и най-малки симпатии към немците.

И ако елзасците са именно такива, каквито са, имаме ли право да се възмущаваме от това? В никакъв случай. Тяхното негодуване от анексията е исторически факт, който се нуждае от обяснения, а не от ругатни. И тук трябва да се запитаме: а колко многобройни и колосални исторически прегрешения трябваше да извърши Германия, за да стане в Елзас възможно такова настроение? И как ли изглежда отстрани нашата нова Германска империя, щом след седемнадесетгодишни опити да бъдат отново понемчени елзасците те в един глас ни заявяват: оставете ни на мира? Имаме ли право да си въобразяваме, че два успешни военни похода и седемнадесет години Бисмаркова диктатура са достатъчни, за да заличат всички последици от една тривековна позорна история?

Бисмарк постигна целта си. Неговата нова пруско-германска империя бе официално провъзгласена във Версай, в парадната зала на Людовик XIV[536]. Франция лежеше беззащитна в нозете му; непокорният Париж, на който той сам не се осмели да посегне, беше тласнат от Тиер във въстанието на Комуната и след това разгромен от завърналите се от плен войници на бившата императорска армия. Всички европейски филистери се възхищаваха сега от Бисмарк, както в 50-те години се възхищаваха от неговия първообраз — Луи Бонапарт. Германия стана с руска помощ първата държава в Европа, а цялата власт в Германия беше в ръцете на диктатора Бисмарк. Сега всичко зависеше от това, как ще съумее той да се възползва от тази власт. Ако досега той осъществяваше обединителните планове на буржоазията, макар и не с буржоазни, а с бонапартистки средства, то сега тази задача беше вече почти решена; сега трябваше да действува по собствени планове, да покаже какви идеи е способна да роди собствената му глава. И това трябваше да се прояви при вътрешното изграждане на новата империя.

Немското общество се състои от едри земевладелци, селяни, буржоа, дребни буржоа и работници; всички те, на свой ред, се групират в три главни класи:

Едрото земевладение е съсредоточено в ръцете на малцина магнати (предимно в Силезия) и на значителен брой земевладелци от средна ръка, които са най-много в старопруските провинции източно от Елба. Именно тези пруски юнкери играят повече или по-малко господствуваща роля в цялата класа на едрите земевладелци. Самите те са земеделски стопани, доколкото ръководят стопанството в своите имения в повечето случаи чрез управители, и освен това много често са собственици на спиртни и захарни заводи. Земите им са закрепени в рода като майорат. По-младите синове постъпват в армията или на гражданска държавна служба, така че към тази земевладелческа дребна аристокрация се прибавя и една още по-дребна офицерска и чиновническа аристокрация, която свръх това се попълва и от усиленото фабрикуване на титлоносци из средата на буржоазното висше офицерство и чиновничество. В низшите слоеве на цялото това благородническо племе естествено се образува една многобройна паразитна аристокрация, един благороднически лумпенпролетариат, който живее от правене на дългове, хазартни игри, нахална просия и политически шпионаж. Всички те в своята съвкупност съставляват пруското юнкерство и са една от главните опори на старопруската държава. Но самото земевладелческо ядро на това юнкерство съвсем не стои здраво на нозете си. Необходимостта да води подобаващ на съсловието живот струва все по-скъпо; издръжката на по-младите синове, докато получат чин лейтенант или асесор, омъжването на дъщерите — всичко това струва пари; а тъй като пред изпълнението на тези задължения трябва да замлъкнат всички други съображения, то не е чудно, че доходите не стигат, че се подписват полици или дори се ипотекира имението. С една дума, цялото юнкерство постоянно се намира на края на пропастта; всяко бедствие, било то война, неурожай или търговска криза, го заплашва с крах — и затова не е чудно, че през последните стотина и повече години от гибел го е спасявала само държавна помощ в разни форми, пък в действителност и днес продължава да съществува само благодарение на такава помощ. Тази само изкуствено поддържана класа е обречена на гибел; никакви държавни субсидии не ще успеят да запазят нейното съществуване. Но с нея ще изчезне и старата пруска държава.

Селянинът е политически слабоактивен елемент. Ако сам е собственик, той все повече и повече се разорява поради неблагоприятните производствени условия в парцелното стопанство, лишено от старинната обща земя на марката или общата мера, без която той няма възможност да държи добитък. Ако е арендатор,

той се намира в още по-тежко положение. Дребното селско производство предполага предимно натурално стопанство, при паричното стопанство то загива. Оттук и растяща задлъженост, масова експроприация от кредиторите на ипотеката, търсене спасение в домашна промишленост, само и само да не бъде прогонен от парчето земя. В политическо отношение селячеството в по-голямата си част е индиферентно или реакционно: край Рейн, от стара ненавист към прусаците, то е настроено ултракатолически; на други места е проникнато от партикуларизъм или протестантски консерватизъм. В тази класа религиозното чувство все още служи като израз на обществени или политически интереси.

За *буржоазията* вече говорихме. От 1848 г. насам тя беше в небивал икономически подем. Германия взимаше все по-голямо участие в колосалното развитие на промишлеността след търговската криза от 1847 г., обусловено от създаването по това време на океанско корабоплаване, от огромното разширение на железопътната мрежа и откриването на златните залежи в Калифорния и Австралия. Именно стремежът на буржоазията към премахване на създаваните от дребнодържавната раздробеност препятствия за търговските сношения и към равноправно положение на световния пазар спрямо чуждестранните си конкуренти предизвика революцията на Бисмарк. Сега, когато френските милиарди наводниха Германия, пред буржоазията се откри нов период на трескава промишлена дейност, в който тя за пръв път — посредством един крах в национално-германски мащаб[537] — се прояви като велика индустриална нация. Тогава тя беше икономически най-силната класа на населението; на нейните икономически интереси държавата трябваше да се подчинява; революцията от 1848 г. даде на държавата външната конституционна форма, при която буржоазията можеше да господствува и политически и да разширява своето господство. Въпреки това тя беше още далеч от действителната политическа власт. От конфликта с Бисмарк тя не излезе победител; ликвидирането на конфликта чрез осъществяването в Германия на революция от горе още повече ѝ показа, че изпълнителната власт засега се намира в най-добрия случай само в много слаба косвена зависимост от нея, че тя не може нито да отстранява или назначава министри, нито да се разпорежда с армията. При това тя беше малодушна и бездейна спрямо една енергична изпълнителна власт; но такива бяха и юнкерите, а за нея това беше по-извинително поради пряката ѝ икономическа противоположност на революционната промишлена работническа класа. Обаче не подлежеше на никакво съмнение,

че тя ще унищожи постепенно юнкерството икономически, че от всички имотни класи единствено тя има още бъдеще.

Дребната буржоазия се състоеше, първо, от остатъци на средновековното занаятчийство, които в дълго време изоставаща в развитието си Германия съставляваха много по-голяма маса, отколкото в останалата Западна Европа; второ — от разорили се буржоа, и трето — от елементи на безимотното население, издигнали се до дребни търговци. С разширяването на едрата промишленост съществуването на цялата дребна буржоазия се лиши от последните остатъци на устойчивост; смяна на професията и периодически банкрути станаха правило. Тази преди тъй устойчива класа, която съставляваше основното ядро на немското филистерство и живееше в доволство, в смирение, раболепие, благочестие и благопристойност, изпадна сега в състояние на крайна обърканост и недоволство от изпратената му от Бога съдба. Оцелелите занаятчии гръмко настояваха за възстановяване на цеховите привилегии, от останалите една част станаха кротки демократи-прогресисти[538], а други се сближиха със социалдемокрацията и дори направо се присъединиха към работническото движение.

Накрай работниците. Селските работници, във всеки случай тези в Източна Германия, все още се намираха в полукрепостна зависимост и не можеха да бъдат взимани под внимание. Затова пък сред градските работници социалдемокрацията отбеляза бързи успехи и растеше успоредно с пролетаризирането на народните маси от едрата промишленост и изострянето на класовата противоположност между капиталисти и работници. Ако и социалдемократическите работници да бяха за известно време разцепени на две борещи се помежду си партии[539], то след появата на „Капиталът" от Маркс принципните разногласия между тези партии почти съвсем изчезнаха. Правоверното ласалианство с неговото специфично искане на „производителни асоциации с държавна помощ" постепенно губеше значението си и все повече и повече се оказваше негодно да създаде ядрото на една бонапартистко-държавносоциалистическа работническа партия. Каквото бяха напакостили в това отношение отделни вождове, бе поправено от здравия разум на масите. Обединението на двете социалдемократически направления, спъвано от въпроси, почти изключително от личен характер, в близко бъдеще беше осигурено. Но още през време на разцеплението и въпреки него движението стана достатъчно мощно, за да всели страх у промишлената буржоазия и да я парализира в борбата ѝ против все още независимото от нея правителство; впрочем от 1848 г. насам немската буржоазия въобще не можа да се освободи от червения призрак.

Това деление на класите лежеше в основата на разпределението на партиите в парламента и в ландтагите. Едрите земевладелци и част от селячеството образуваха масата на консерваторите[540]; промишлената буржоазия съставляваше дясното крило на буржоазния либерализъм: националлибералите[541], докато неговото ляво крило — отслабената демократическа или тъй наречена прогресистка партия — се състоеше от дребната буржоазия, поддържана от една част на буржоазията, както и на работниците. Накрай работниците имаха в лицето на социалдемокрацията своя самостоятелна партия, в която влизаха също и дребни буржоа.

Човек с положението на Бисмарк и с неговото минало трябваше при известно вникване в конкретната обстановка да разбере, че юнкерите — такива, каквито бяха — не представляваха жизнеспособна класа, че от всички собственически класи само буржоазията можеше да претендира на бъдеще (без да говорим за работническата класа, тъй като нямаме намерение да искаме от Бисмарк разбиране на нейната историческа мисия) и че затова неговата нова империя обещаваше толкова по-голяма устойчивост, колкото повече той подготви постепенното ѝ преобразуване в съвременна буржоазна държава. Не можем да изискваме от него нищо, което при дадените обстоятелства беше невъзможно за него. Незабавно преминаване към парламентарно управление с решаваща власт на райхстага (както е в английската камара на общините) не беше нито възможно, нито дори благоразумно в онзи момент; диктатурата на Бисмарк в парламентарни форми изглеждаше на самия него засега още необходима; ние съвсем не го упрекваме, че на първо време той я запази; питаме само за какво той я използва. А едва ли може да има съмнение, че подготвянето на едно състояние, аналогично на английската конституция, беше единственият път, по който се откриваше перспектива да се осигури на новата империя здрава основа и спокойно вътрешно развитие. Като се предостави по-голямата и без това вече обречена част от юнкерството на неизбежната ѝ участ, още изглеждаше възможно да се създаде от останалата му част и от нови елементи една класа на независими едри земевладелци, която сама би била само декоративната върхушка на буржоазията; една класа, на която буржоазията, дори упражнявайки пълната си власт, би била длъжна да предостави официално представителство в държавата, а заедно с това и доходни постове и твърде голямо влияние. Като се правят на буржоазията политическите отстъпки, които и без това не би могло дълго да ѝ се отказват (така поне би трябвало да се разсъждава от гледището на

заможните класи), като ѝ се правят тези отстъпки постепенно и дори в редки и малки дози, би могло поне да се насочи новата империя по един път, по който тя ще може да догони останалите, политически далеч надминали я държави в Западна Европа, да се освободи най-после от последните останки на феодализма и на още твърде силната в бюрократичните кръгове филистерска традиция, а главното — да застане здраво на собствените си нозе в деня, когато нейните вече съвсем не млади основатели се простят с тленното си съществуване.

А това съвсем не беше толкова трудно. Както юнкери, така и буржоа не се отличаваха дори и с посредствена енергия. Юнкерите доказаха това през последните шестдесет години, когато държавата постоянно провеждаше мерки в техен собствен интерес въпреки опозицията на тези донкихотовци. Буржоазията, от дългата предшествуваща история също научена на отстъпчивост, още чувствуваше последиците от конфликта; успехите на Бисмарк след него още повече сломиха съпротивителната ѝ сила, а останалото довърши страхът пред заплашително нарастващото работническо движение. При такива условия за човека, който осъществи националните въжделения на буржоазията, не би било трудно да възприеме всяко угодно нему темпо при осъществяването на нейните общо взето вече твърде скромни политически искания. Стига само да му е ясна целта.

От гледна точка на заможните класи това беше единственият разумен път. От гледна точка на работническата класа беше наистина вече твърде късно да се установи трайно господство на буржоазията. Едрата промишленост, а заедно с нея и буржоазията и пролетариатът се формираха в Германия в такова време, когато пролетариатът можа почти едновременно с буржоазията да излезе самостоятелно на политическата арена, когато следователно борбата между двете класи започна още преди буржоазията да завоюва пълното или преобладаващо политическо господство. Но макар че за едно спокойно и здраво фундирано господство на буржоазията в Германия времето да беше вече минало, все пак в 1870 г. най-правилната политика, от гледище на заможните класи изобщо, беше курс към това господство на буржоазията. Защото само така можеха да бъдат отстранени безбройните отживелици от времето на загниващия феодализъм, които продължаваха да виреят в законодателството и управлението; само така можеха постепенно да се присадят на германска почва всички постижения на Великата френска революция, с една дума — да се отреже на Германия прекалено дългата ѝ старомодна плитка и да бъде насочена съзнателно и окончателно по пътя,

на съвременното развитие, да се доведе политическият ѝ строй в съответствие с нейното промишлено развитие. А когато най-сетне се разгърне неизбежната борба между буржоазия и пролетариат, тя ще протече поне в нормални условия, при които всеки би могъл да види за какво се води тя, а не в обстановката на обърканост, неяснота, преплитащи се интереси и смут, каквито наблюдавахме в Германия през 1848 г. Само с тази разлика, че сега объркаността ще бъде изключително сред заможните класи; работническата класа знае какво иска.

При положението на нещата в Германия през 1871 г. на такъв човек като Бисмарк действително се налагаше политика на лавиране между различните класи. В това не можем да го упрекваме. Важното е — каква цел преследваше тази политика. Ако тя, все едно с какво темпо, но съзнателно и твърдо беше насочена към установяване в крайна сметка на господството на буржоазията, то тя би съответствувала на историческото развитие, доколкото това изобщо беше възможно за една политика, провеждана от позицията на заможните класи. Ако пък тя беше насочена към запазване на старопруската държава, към постепенно опрусяване на Германия, то тя би била реакционна и в края на краищата обречена на провал. Ако тя беше насочена само към запазване властта на Бисмарк, то тя би била бонапартистка и трябваше да свърши така, както свършва всеки бонапартизъм.

*

* *

Най-близката задача беше конституцията на империята. Наличен материал за това бяха конституцията на Северногерманския съюз, от една страна, и договорите с южногерманските държави[542], от друга. Факторите, с помощта на които на Бисмарк предстоеше да създаде конституцията, бяха, от една страна, представените в Съюзния съвет династии[543] и, от друга, представеният в райхстага народ. Претенциите на династиите бяха поставени в определени от конституцията на Северногерманския съюз и договорите рамки. Народът, напротив, претендираше значително да се увеличи делът му в политическата власт. Независимостта от чуждестранна намеса и обединението (доколкото можеше да се говори за такова) извоюва на бойното поле той — и именно той на първо място беше призван да решава за какво да се използва тази независимост, как конкретно да се завърши и оползотвори това обединение. И дори народът да признаеше

правната почва на северногерманската конституция и на договорите, то това ни най-малко не пречеше да получи той в новата конституция повече власт, отколкото в предишната. Райхстагът беше единственото тяло, което действително представляваше новото „единство“. Колкото по-голяма тежест има гласът на райхстага, колкото по-независима е имперската конституция спрямо конституциите на отделните лендери, толкова по-крепко ще се сплоти новата империя, толкова по-пълно баварецът, саксонецът, прусакът ще се разтворят в немеца.

За всеки, който виждаше по-далеч от носа си, това беше съвсем ясно. Но Бисмарк съвсем не мислеше така. Напротив, той използва засиленото след войната патриотическо опиянение именно да склони мнозинството на райхстага да се откаже не само от всякакво разширяване, но дори и от ясно определяне на правата на народа и да се ограничи с просто възпроизвеждане в имперската конституция на наличните в конституцията на Северногерманския съюз и в договорите правови начала. Всички опити на малките партии да се отрази в конституцията правото на народа на политически свободи бяха отхвърлени, дори и предложението на Католическия център за включване в нея на членове от пруската конституция, гарантиращи свободата на печата, сдруженията и събранията, а също и независимостта на църквата. Така пруската конституция, колкото и да беше куца и окастрена, все пак си оставаше по-либерална от конституцията на империята. Данъците не се гласуват всяка година, а се установиха веднъж завинаги „със закон“, така че за райхстага е изключена възможността да отказва на правителството утвърждаване на данъците. Така и в Германия бе приложена непонятната за извънгерманския конституционен свят пруска доктрина, според която народните представители имат само правото да отказват разходите на книга, докато правителството събира приходите в звънка монета. Но докато райхстагът така бе лишен от най-ефикасните си средства на борба и сведен до жалкото положение на пруската камара (сломена от ревизиите на конституцията в 1849 и 1850 г.[544], от мантойфелщината, от конституционния конфликт и Садова), в същото време Съюзният съвет разполага, общо взето, с цялата пълнота на властта, която старият Съюзен сейм имаше номинално, и разполага с нея на дело, тъй като е освободен от веригите, които спъваха Съюзния сейм. Съюзният съвет не само има решаващ глас в законодателството наред с райхстага, но той е и висша административна инстанция, доколкото издава наредбите за прилагане на имперските закони, и освен това взима решения по „недостатъци, които възникват при провеждането на имперските

закони", т. е. по недостатъци, които в други цивилизовани страни могат да бъдат отстранени само с нов закон (чл. 7, ал. 3, който твърде прилича на клопка за юридически конфликти).

И тъй, Бисмарк потърси главната си опора не в райхстага, представляващ националното единство, а в Съюзния съвет, представител на партикуларистичната раздробеност. Той, който се представяше за поборник на националната идея, немá мъжеството да застане действително начело на нацията или на нейните представители; демокрацията трябваше да служи на него, а не той на нея; той се облегна не на народа, а по-скоро на тъмни задкулисни интриги, на умението си с дипломатически средства, с бонбонче и камшик да скърпи едно макар и опърничаво мнозинство в Съюзния съвет. Тесният кръгозор и низостта на възгледа, които се разкриват тук пред нас, напълно отговарят на характера на този човек — такъв, какъвто го знаехме досега. И все пак трябва да се удивляваме, че големите му успехи не му помогнаха, макар и за миг, да се издигне над себе си.

Обаче всичко се сведе до това, да се даде на цялата имперска конституция един единствен здрав стожер, а именно — имперският канцлер. Съюзният съвет трябваше да бъде поставен в такова положение, при което не може да има друга отговорна изпълнителна власт освен властта на имперския канцлер, а това изключваше съществуването на отговорни имперски министри. И действително всеки опит да се регулира управлението на империята чрез назначаване на отговорно правителство се смяташе за посегателство върху правата на Съюзния съвет и се натъкваше на непреодолима съпротива. Конституцията, както скоро се видя, бе „скроена по мярката" на Бисмарк. Тя беше нова крачка по пътя към неговото еднолично господство посредством балансиране между партиите в райхстага и между партикуларистките държави в Съюзния съвет — нова крачка по пътя на бонапартизма.

Впрочем не може да се каже, че новата имперска конституция — като се абстрахираме от отделни отстъпки, направени на Бавария и Вюртемберг — представлява направо крачка назад. Но това е и най-доброто, което може да се каже за нея. Икономическите потребности на буржоазията бяха, общо взето, задоволени, а на нейните политически претенции — доколкото тя още предявяваше такива — бяха поставени същите прегради, както по време на конституционния конфликт.

Именно: доколкото тя още предявяваше политически претенции. Защото не може да се отрече, че в устата на националлибералите тези претенции бяха намалели до твърде скромни размери

и всеки ден все повече намаляваха. Тези господа съвсем не искаха от Бисмарк да им улесни сътрудничеството с него, а, напротив, стараеха се да му угаждат, където беше възможно, а понякога и където не беше възможно или беше недопустимо. Че Бисмарк ги презираше, никой не може да му се сърди за това — но мигар неговите юнкери бяха поне с един косъм по-добри и посмели?

В другата област, в която предстоеше да се установи единството на империята — областта на паричното обръщение, това стана с монетните и банковите закони от 1873—1875 г. Въвеждането на златната валута беше значителен прогрес; но тя се въвеждаше бавно и колебливо, и до днес още не се е затвърдила окончателно. Приетата парична система — една трета от талера под названието марка като единица с десетично деление — беше предложената от Зьотбер още в края на 30-те години; фактическата парична единица беше златната двадесетмаркова монета. Посредством едно почти незабележимо изменение на нейната стойност тя би могла да бъде направена съвсем равностойна или на английския соверен, или на златната 25-франкова монета, или на американската златна монета от 5 долара, и така да се приобщи към една от трите главни монетни системи на световния пазар. Но предпочетоха да създадат своя собствена монетна система и така излишно да затрудняват търговията и курсовите изчисления. Законите за имперските банкноти и за банките ограничиха спекулата на дребните държави и техните банки с ценни книжа и с оглед на настъпилия по онова време крах изразяваха известна боязлива сдържаност, напълно уместна за още неопитна в тази област Германия. И тук икономическите интереси на буржоазията бяха, общо взето, съответно задоволени.

Накрай трябваше да се въведат единни закони в областта на правораздаването. Съпротивата на средните германски държави срещу разпростиране компетенцията на империята и върху материалното гражданско право бе преодоляна; обаче гражданският кодекс все още се намира в процес на съставяне, докато наказателното право, наказателно и гражданско съдопроизводство, търговско право, съдоустройство и материята за обявяване в несъстоятелност вече са уеднаквени. Премахването на действуващите в малките държави най-различни правни норми, формални и материални, беше само по себе си вече наложителна необходимост за по-нататъшното развитие на буржоазното общество, и в това премахване се състои главната заслуга на новите закони — много по-голяма, отколкото в тяхното съдържание.

Английският юрист се опира на такова историческо развитие на правото, което пренесе през Средновековието и запази значителен дял от древногерманската свобода, което не познава полицейската държава — още в зародиш задушена от двете революции през XVII век — и достига висшата си точка в двувековно непрекъснато развитие на гражданската свобода. Френският юрист се опира на великата революция, която, след като унищожи напълно феодализма и абсолютисткия полицейски произвол, изрази с езика на юридически норми икономическите условия на нововъзникналото съвременно общество в своя класически кодекс, провъзгласен от Наполеон. А каква е историческата основа, на която се опират нашите немски юристи? Нищо друго освен един проточил се цели столетия пасивен, най-често с удари отвън тласкан напред и досега още незавършен процес на разлагане останките от Средновековието; едно икономически изостанало общество, в което феодалният юнкер и цеховият майстор бродят като призраци и търсят ново въплъщение; един правопорядък, който — въпреки че в 1848 г. бе премахнато тайното правораздаване на монарсите — полицейският произвол всекидневно превръща в решето. От тази най-лоша от всички лоши школи са произлезли те, творците на новите имперски законници — според тях е и работата им. Абстрахирайки се от чисто юридическата страна, на политическата свобода е доста тясно в тези законници. Ако съдилищата със съдебни заседатели[545] дават на буржоазията и дребните буржоа възможност да участвуват в потискането на работническата класа, то държавата, доколкото е възможно, се осигурява срещу опасността от подновена буржоазна опозиция, като ограничава компетенцията на съдилищата със заклети заседатели. Политическите текстове на наказателния кодекс често са толкова неопределени и разтегнати, сякаш са скроени по мярката на днешния имперски съд, а той — по тяхната. Разбира се, новите кодекси представляват крачка напред в сравнение с пруското право — такова чудовищно нещо не би могъл да скалъпи в наши дни и Щьокер, дори и да се подложи на обрязване. Но провинциите, в които досега действуваше френското право, твърде остро чувствуват разликата между избледнялото копие и класическия оригинал. Отстъпничеството на националлибералите от програмата си направи възможно това засилване на държавната власт за сметка на гражданските свободи, тази първа действителна крачка назад.

Следва да споменем и имперския закон за печата. Отнасящото се тук материално право в основни черти беше вече регламентирано от наказателния кодекс; така че установяването на

еднакви текстове за цялата империя и премахването на съществуващите още тук-таме парични гаранции и гербови такси съставляваше главното съдържание на този закон и същевременно единственият постигнат в тази област прогрес.

За да се представи Прусия още веднъж като образцова държава, в нея бе въведено така нареченото самоуправление. Целта беше да се премахнат най-осъдителните остатъци от феодализма и все пак по същество всичко да остане по старому. За това послужи наредбата за окръзите[546]. Полицейската власт на господа юнкерите в своите имения беше станала вече анахронизъм. Като феодална привилегия тя беше на думи отменена, но по същество възстановена, като създадоха самостоятелни земски окръзи [Gutsbezirke], в чиито предели земевладелецът или сам е земски началник [Gutsvorsteher] с пълномощията на селски общински старейшина [ländlicher Gemeindevorsteher], или пък назначава такъв началник и освен това, като прехвърлиха цялата полицейска власт и полицейска юрисдикция в даден административен окръг [Amtsbezirk] върху един окръжен началник [Amtsvorsteher], който в селските местности, разбира се, почти винаги беше едър земевладелец и така получаваше под свой надзор и селските общини. Феодалната привилегия на отделното лице бе отнета, но свързаното с нея пълновластие бе предадено на цялата класа. С подобен фокус английските едри земевладелци се превърнаха в мирови съдии и господари на селската администрация, полиция и низша съдебна власт, и така си осигуриха под нова, модернизирана титла по-нататъшното ползване на всички най-важни, но в старата феодална форма вече неудържими постове в управлението. Но в това се състои и единственото сходство между английското и немското „самоуправление“. Бих желал да видя онзи английски министър, който би посмял да предложи в парламента изборните длъжностни лица в общините да подлежат на утвърждаване и при неугоден изборен резултат правителството по принудителен ред да назначава техни заместници, или да се въведат в Англия държавни чиновници с пълномощията на пруските ландрати, окръжни управления и обер-президенти, или да се даде (както е в наредбата за окръзите) на държавните органи право да се намесват във вътрешните работи на общините, окръзите и областите, или дори да се отнеме правото на съдебна защита — нещо нечувано в страни с английски език и английско право, но съдържащо се в почти всяка страница на наредбата за окръзите. И докато окръжните парламенти и провинциалните ландтази все още се съставят по старофеодален начин от представители на трите съсловия — едрите земевладелци, градовете и селските общи-

ни, то в Англия дори едно архиконсервативно правителство внася закон цялото управление на графствата да се предаде на органи, избирани при почти всеобщо избирателно право[547].

Внасянето на наредбата за установяване на окръзи в шестте източни провинции (1871 г.) беше първият признак, че Бисмарк не мисли да разтвори Прусия в Германия, а напротив — да укрепи още повече твърдината на старото прусачество, именно тези шест източни провинции. Под изменено наименование юнкерите си запазиха всички най-важни позиции на господство, а илотите на Германия, селскостопанските работници в тези земи — ратаи и надничари, — си останаха, както и преди, фактически крепостници, допускани до изпълняване само на две обществени функции: да бъдат войници и да служат на юнкерите като гласуващо стадо при изборите за райхстаг. Услугата, която Бисмарк оказа с това на революционната социалистическа партия, не се поддава на описание и заслужава пълна благодарност.

Но какво да кажем за тъпоумието на господа юнкерите, които като разглезени деца започнаха да ритат срещу тази наредба за окръзите, изработена изключително в техен интерес, в интерес на по-нататъшното запазване на феодалните им привилегии, само че под едно леко модернизирано наименование? Пруската горна — или по-вярно юнкерска — камара първоначално отхвърли този протакан цяла година проект и го прие едва след като в нея бяха вкарани 24 нови „перове". По този въпрос пруските юнкери отново се показаха дребнави, закоравели, непоправими реакционери, неспособни да образуват ядрото на една голяма самостоятелна партия с историческа роля в живота на нацията, както в действителност правят английските едри земевладелци. С това те доказаха пълната си липса на разум; на Бисмарк оставаше само да продемонстрира пред целия свят пълната липса у тях и на характер — и един мъничък умел натиск ги превърна в партия на Бисмарк sans phrase*.

За това трябваше да послужи „културкампфът".

Осъществяването на плана за пруско-германска империя предизвика като контраудар обединяването в една партия на всички антипруски елементи, опиращи се на предишното обособено развитие. Тези пъстри елементи намериха общо знаме в ултрамонтанството[548]. Бунтът на здравия човешки разум, дори сред многобройни ортодоксални католици, против новата догма за непогрешимост на папата, от една страна, унищожаването на църковната държава и тъй нареченото пленничество на папата в

* — без уговорки. *Ред.*

Рим[549], от друга, заставиха всички войнствуващи сили на католицизма по-тясно да се сплотят. Така още по време на войната, през есента на 1870 г., в пруския ландтаг се образува специфично-католическата партия на Центъра; в първия германски райхстаг през 1871 г. тя влезе само с 57 души, но при всеки нов избор все повече се засилваше, докато надхвърли 100. Тя се състоеше от най-разнородни елементи. В Прусия главната ѝ сила съставляваха рейнските дребни селяни, които все още се смятаха за „прусаци по неволя", след това католическите земевладелци и селяни от вестфалските епископства Мюнстер и Падерборн и католическите силезийци. Вторият крупен контингент се вербуваше измежду южногерманските католици, особено измежду баварците. Силата на Центъра обаче се състоеше не толкова в католическата религия, колкото в това, че той изразяваше неприязънта на народните маси към специфичното прусачество, сега претендиращо за господство в Германия. Тази неприязън особено силно се изразяваше в католическите местности; заедно с това там се чувствуваха симпатии към Австрия, сега изхвърлена извън Германия. В съответствие с тези две популярни течения Центърът зае решително партикуларистка и федералистка позиция.

Този антипруски в основата си характер на Центъра беше веднага разпознат от другите малки фракции в райхстага, които по локални съображения — а не както социалдемократите по причини от национален и общ характер — бяха настроени против Прусия. Не само католиците поляци и елзасци, но дори и протестантите велфи[550] влязоха в тесен съюз с партията на Центъра. И макар че буржоазно-либералните фракции никога не можаха да си уяснят истинския характер на тъй наречените ултрамонтани, те все пак показаха известно разбиране на истинското положение на нещата, когато наричаха Центъра „безотечествен" и „антиимперски"...*

---

* Тук ръкописът прекъсва. *Ред.*

СКИЦА НА ПРЕДГОВОРА КЪМ БРОШУРАТА „РОЛЯТА НА НАСИЛИЕТО В ИСТОРИЯТА“

Настоящата брошура е отделен отпечатък на част от моя труд „Превратът в науката, направен от господин Е. Дюринг“ и съдържа три глави, носещи там заглавие „Теория на насилието“[551]. Още преди това те се появиха отделно в руски превод като приложение към руското издание на моя труд „Развитието на социализма от утопия в наука“[552]. В предлаганото издание са направени само най-необходимите изменения и добавки. Но за отделно издание се налага и особено допълнение.

Ако издавам на немски език брошура за „ролята на насилието в историята“, то немският читател е в правото си да иска от мене да не крия своя възглед върху твърде значителната роля, която насилието изигра през последните тридесет години именно в историята на собствената му страна. Ето защо добавих още една, четвърта глава, която, разбира се, разглежда само основните моменти. Може би след време ще ми се удаде възможност да разработя тази тема по-подробно.

Написано между края на декември 1887 и март 1888 г.
За пръв път публикувано в списание „Die Neue Zeit“, Bd. I, бр. 22, 1895—1896

Печата се по ръкописа
Оригиналът е на немски език

ПЛАН НА ЧЕТВЪРТАТА ГЛАВА НА БРОШУРАТА „РОЛЯТА НА НАСИЛИЕТО В ИСТОРИЯТА“

1) 1848 г. — Необходимост [от създаване]* на национални държави. Италия, Германия, Полша, Унгария.
2) Явната завоевателна политика на Бонапарт: удовлетворяване на национални искания срещу компенсация. Италия.
3) В отговор — реорганизиране на [пруската] армия. Конфликтът. Бисмарк. Политиката му не е оригинална.
4) Положението в Германия. Обединение: 1) осъществено от революцията, 2) от Австрия, 3) от Прусия (Митническият съюз).
5) Войните в 1864 и 1866 г. Революционни средства.
6) Най-доброто време на Бисмарк — до 1870 г.
7) Войната с Франция**. Империя. Анексия на Елзас-Лотарингия. Русия — арбитър.
8) Бисмарк на края става реакционер, тъпее. Културкампф (граждански брак). Протекционизъм и съюз на аграрниците с буржоазията. Колониална треска. Оскърблението на Бисмарк, законът против социалистите[553]. — Задушаване правото на сдружаване. Социална реформа. — Милитаризъм, обусло-

* Пояснителните думи в квадратни скобки принадлежат на редакцията. *Ред.*

** Към този пункт се отнасят и следните написани на същото листче и зачеркнати от Енгелс (по всичко изглежда след като са били използвани) бележки: „1. Методи на водене войната. Контрибуции. Франтирьори. [Кражби на] стенни часовници. Наказание с тояги. Жестокостта на юнкерското отмъщение — от висшите сфери до низшите. — 2. Падането на [Втората] империя. — 3. Долу шапките пред Париж! — Милиардите и Елзас-Лотарингия“. *Ред.*

вен от анексията на Елзас. — Юнкерът [у Бисмарк] излиза на преден план поради липса на други идеи.

Написано между края на декември 1887 и март 1888 г.

Печата се по ръкописа
Оригиналът е на немски език

ПЛАН НА ЗАКЛЮЧИТЕЛНАТА ЧАСТ НА ЧЕТВЪРТА ГЛАВА НА БРОШУРАТА „РОЛЯТА НА НАСИЛИЕТО В ИСТОРИЯТА“

I. Три класи: две калпави, от тях едната в упадък, другата в подем, и работниците, които искат от буржоазията само fairplay*. Следователно лавиране само между двете последни правилно — но не стана! Политиката: изобщо да се укрепи държавната власт и *особено* да се направи независима във финансово отношение (одържавяване на железниците, монополи). Полицейска държава и принципи на пруското право

Двойствената, „либерална“ и „национална“, природа от 1848 г. се проявява и в Германия от 1870—1888 г.

Бисмарк трябваше да се опира на райхстага и на народа, а за това — макар и за ориентировка — е необходима пълна свобода на печата, словото, събранията и сдруженията.

II. 1. Изграждане [на империята]

а. Икономически — лошата монетна реформа главно постижение.

б. Политически — възстановяване на полицейската държава и антибуржоазни закони (1876), лошо копие на френските. — Неопределеност в гражданския кодекс. Имперският съд като завършващо звено. 1879 г.

---

* — открита честна игра. *Ред.*

2. Бедна мисъл, проявила се в политическата игра и [в процесите за] оскърбление на Бисмарк.

а) Културкампф. Католическият поп не е жандарм и полицай. Ликуване на буржоазията — безперспективност — на поклонение в Каноса[554]. Единственият рационален резултат — гражданският брак!

Партията на Бисмарк sans phrase*.

3. Учредителна треска и крах. Неговото участие. Жалките консервативни юнкери също тъй безчестни, както и буржоата.

4. Окончателно превръщане [на Бисмарк] в юнкер.

а Протекционизъм и пр.; коалиция на буржоа и юнкери, лъвската част взимат последните.

б) Опитите да се въведе тютюнев монопол 1882 г. отхвърлени.

в) Колониална треска.

5. Социална политика à la Бонапарт.

а) Закон против социалистите; работническите съюзи и каси под ботуш.

б) Социалните реформи боклук.

III. 6. Външна политика. Опасност от война, резултат от анексиите. Увеличение на армията. Септенат[555]. След отслужване на срока връщане към наборите отпреди 1870 г., за да се запази превесът още няколко години.

IV. Резултат: а) Едно вътрешно положение, което със смъртта на двамината** ще рухне: няма империя без император! Пролетариатът тласкан към революция, небивало разрастване на социалдемокрацията след премахване на закона против социалистите — хаос.

б) Резултатът от всичко — в най-добрия случай мир, по-лош от война; или пък световна война.

Написано между края на декември 1887 и март 1888 г.

За пръв път публикувано в списание „Die Neue Zeit", Bd. 1, бр. 26, 1895—1896

Печата се по ръкописа

Оригиналът е на немски език

* — без уговорки. *Ред.*

** — Бисмарк и император Вилхелм I. *Ред.*

*ИЗ ПЪТНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ АМЕРИКА[556]

Обикновено ние си представяме Америка като нов свят — нов не само по времето на откриването му, но и във всички свои институции, далеч изпреварил нас, старомодните и сънливи европейци, благодарение на презрението си към всичко унаследено и традиционно, — един свят, из основи построен върху девствена почва от съвременни хора изцяло по съвременни, практични, рационални принципи. От своя страна и американците правят всичко, за да затвърдят у нас това мнение. Те гледат на нас отвисоко, като на бавни, затънали във всевъзможни овехтели предразсъдъци, непрактични хора, които се боят от всичко ново, докато те, най-бурно развиващата се нация (the most go-ahead nation), всеки нов проект за подобрение проучват просто откъм практичната му полза и ако се окаже добър, незабавно, още на следния ден, го прилагат. В Америка всичко трябва да бъде ново, всичко — рационално, всичко — практично, следователно всичко — по-друго, отколкото у нас.

На парахода „Сити ъв Берлин" за пръв път се срещнах с многобройна група американци. Повечето от тях бяха много мили хора, мъже и дами, по-общителни от англичаните, понякога доста прями в езика, но иначе почти същите като всички подобре облечени хора. Онова, което най-много ги отличаваше, беше един особен дребнобуржоазен маниер да се държат — не маниерът на плахия, неуверения немски дребен буржоа, но не и на английския; един маниер, който именно с голямата увереност на своя израз — като че ли се касае за нещо съвсем естествено — доказваше, че е вродено качество. По-младите дами особено правеха

впечатление с известна наивност, каквато в Европа може да се срещне само в малки градове; когато под ръка една с друга или с мъж енергично и почти стремително се носеха по палубата, те имаха досущ същата подскачаща походка и досущ същия целомъдрен маниер да придържат полите си при порив на вятъра, както и нашите невинни селски хубавици. Най-много те ми напомняха на шведки — като тях високи и едри, и всеки момент аз очаквах да направят реверанс, както правят шведките. От физическата и духовната тромавост, която е общата наследствена черта на германската раса, бяха получили — и далеч не бяха преодолели — своя дял и моите американски спътници. С една дума, първото ми впечатление от американците съвсем не говореше за национално превъзходство над европейците или за един съвсем нов, млад национален тип; напротив, у мен се създаде мнение, че това бяха хора, които още упорито държат на унаследени дребнобуржоазни привички, смятани в Европа за остарели, и че в това отношение ние, европейците, в сравнение с тях сме онова, което са парижаните спрямо провинциалистите.

Когато в Ню Йорк влязох в първата си спалня, какво видях? Мебели от най-старомоден вид, какъвто само можем да си представим: скринове с месингови колелца или скоби като ръчки на раклите, каквито бяха на мода в началото на това столетие и в Европа се срещат само по селата; до тях по-нови фасони в английски или френски стил, но също доста остарели и повечето поставени не на място; нищо ново, тъй като и огромното кресло-люлка, описващо дъга от 240 градуса, също беше вече излязло от мода. И такава е картината навред: столовете, масите и шкафовете в по-голямата си част изглеждат като наследство от минали поколения. Колите по нюйоркските улици имат твърде остарял вид и на пръв поглед ти се струва, че нито в един селски двор в Европа няма вече да намериш такава каруца. Наистина, като се вгледаш по-отблизо, можеш да забележиш, че тези коли са значително подобрени, много удобни, снабдени с превъзходни ресори, извънредно леки и построени от твърде здраво дърво, но все пак въпреки всички тези подобрения старомодният модел си е останал неизменен. Още до началото на четиридесетте години в Лондон съществуваха пасажерски карети, в които хората влизаха отзад и седяха вляво и вдясно един срещу друг, както в омнибуса; след 1850 г. такива карети изчезнаха. А в Бостон — единствения, доколкото ми е известно, американски град, в който действително ползват наемни карети — и днес още процъфтяват тези сандъци на колела. Съвременните американски странноприемници, с разкошната им уредба и стотиците стаи, показват в

целия си american plan, че са произлезли от уединения селски двор в слабонаселена местност, който и днес още при случай предоставя на пътника приют и храна срещу заплащане (към това ще се върна) — и затова имат характерни особености, които ни се струват не само странни, но и направо допотопни. И много още в същия дух.

Но който би искал да се наслади от едно пътешествие, каквото в Европа можеше да се направи през време на Тридесетгодишната война, нека да тръгне за някоя американска планинска местност, да стигне до края на крайната железница и оттам с дилижанса към дивите дебри. Ние, четирима, направихме такава разходка в Адирондак и рядко сме се смели така, както там, върху покрива на този дилижанс. Една стара таратайка от неописуем модел, в сравнение с която знаменитите пруски прицепи от древните времена биха изглеждали разкошни карети, с подобаващи седалища за шест до девет души горе на покрива и на капрата — ето какво представляваше този екипаж. А шосето — извинявам се, това не беше шосе, пък и път едва ли можеше да бъде наречено: две дълбоко изровени бразди в песъчливата глина, ту надолу, ту нагоре . . .*

Написано в края на септември 1888 г.

Печата се по ръкописа
Оригиналът е на немски език

* Тук ръкописът прекъсва. *Ред.*

ПРИЛОЖЕНИЯ

ИЗ ПИСМОТО НА Г. А. ЛОПАТИН ДО М. Н. ОШАНИНА[557]

Лондон, 20 септември 1883 г.

...Не мога да не споделя с Вас резултата от моята първа среща с Енгелс, мислейки, че някои от неговите мнения ще бъдат приятни и за Вас.

Ние много говорихме за руските работи, за това, как ще тръгне навярно делото на нашето политическо и социално възраждане. Както и трябваше да се очаква, сходството на възгледите се оказа най-пълно: всеки от нас постоянно доизказваше мислите и фразите на другия. Той също смята (както и Маркс, както и аз), че задачата на една *революционна* партия или партия на *действието* в Русия в дадената минута не е в пропагандирането на новия социалистически идеал и дори не в стремежа да се осъществи този съвсем още неизработен идеал с помощта на съставеното от нашите другари временно правителство, а в насочването на всички сили към това, щото 1) или да се принуди царят да свика Земски събор, 2) или пък чрез сплашване на царя и др. т. да се предизвикат такива дълбоки безредици, които да доведат по друг начин до свикването на този Събор или на нещо подобно. Той вярва, както и аз, че подобен Събор *неизбежно* ще доведе до едно радикално, не само политическо, но и социално преустройство. Той вярва в грамадното значение на избирателния период, в смисъл на несравнено по-успешна пропаганда, отколкото всички книжки и съобщения на ухо. Той смята за невъзможна една чисто либерална конституция без дълбоки икономически преустройства и затова не се страхува от тази опасност. Той вярва, че във *фактическите* условия на народния живот се е натрупал достатъчно материал за преустройване на обществото на нови начала. Разби-

ра се, той не вярва в моментално осъществяване на комунизма или на нещо подобно, но само в онова, което вече е назряло в живота и в душата на народа. Той вярва, че народът ще съумее да си намери красноречиви изразители на своите нужди и стремежи и т. н. Той вярва, че щом започне това преустройство или революция, не ще може да бъде преустановено от никакви сили. Затова важно е само едно: да се разруши съдбовната сила на застоя, да се изтръгнат за минута народът и обществото из състоянието на инертност и неподвижност, да се създаде такава безредица, която би принудила правителството и народа да се заемат с вътрешното преустройство, която би разбушувала спокойното народно море и би предизвикала всенародно внимание и всенароден *ентусиазъм* към делото за пълно обществено преустройство. А резултатите ще се проявят от само себе си и именно онезй, които са възможни, желателни и осъществими за дадената епоха.

Всичко това е дяволски накратко, но по-подробно сега не мога да пиша. А и всичко това може би няма напълно да Ви се хареса, затова бързам да Ви предам с буквална точност другите негови мнения, които са много ласкателни за руската революционна партия. Ето ги:

„Всичко зависи сега от онова, което ще бъде направено в найблизко бъдеще в Петербург, към който са устремени днес очите на всички мислещи, далновидни и проницателни хора на цяла Европа."

„Русия — това е Франция на днешния век. На нея законно и правомерно принадлежи революционната инициатива за *ново* социално преустройство."

„... Гибелта на царизма, след като се унищожи последната опора на монархизма в Европа, след като се премахне „агресивността" на Русия, ненавистта на Полша към нея и много други неща, ще доведе до съвсем друга комбинация на държавите, ще разпилее на пух и прах Австрия и ще предизвика във всички страни могъщ тласък към вътрешно преустройство."

„... Едва ли Германия ще се реши да се възползва от руските безредици, за да отправи войската си в Русия за поддържане на царизма. Но ако тя направи това, толкова по-добре. Това би било гибелта на сегашното ѝ правителство и началото на нова ера. Присъединяването на балтийските провинции към нея е безсмислено и неосъществимо. Подобно заграбване на противоположни (?) или на прилежащи тесни крайбрежия и парчета земя и получилите се оттук нелепи форми на държава би било възможно само през XVI и XVII век, а не сега. При това за никого не е

тайна, че там немците са едно нищожно реакционно малцинство." (Прибавям този пункт за Ю. П. поради нейните ултрапатриотични мнения по този пункт.)

„И аз, и Маркс намираме, че писмото на Комитета до Александър III[558] е положително прекрасно по своята политичност и спокоен тон. То доказва, че в редовете на революционерите се намират хора с държавнически ум."

Надявам се, че всичко това е доста ласкателно и приятно за Вас и че Вие ще ми поблагодарите за тези редове? Помните ли, аз казвах, че самият Маркс никога не е бил марксист? Енгелс ми разказваше, че през време на борбата на Брус, Малон и К^0 с другите Маркс, смеейки се, казвал: „Мога да кажа само едно: *че аз не съм марксист!"* . . .[559]

За пръв път напечатано в книгата: „Основи на теоретическия социализъм и тяхното приложение относно Русия". Женева, март 1893 г.

Печата се по текста на книгата

*

МАЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1849 г.[560]

Въстанието през май 1849 г., обхванало рейнските области и юга на Германия, беше предизвикано от отказа на повечето от правителствата на малките държавици да признаят конституцията, приета от Националното събрание във Франкфурт. Това събрание никога не е разполагало с материална сила и, което е още по-лошо, пренебрегваше вземането на необходимите мерки, за да си осигури тази сила; когато завърши съставянето на своята останала на книга конституция, то загуби и последните останки от моралното си влияние. Конституцията, макар и да имаше навей на романтика, беше единственото знаме, около което можеше да се сплотят хората, за да се опитат да започнат ново движение, още повече, че и не се готвеха да я прилагат след победата.

Въстанието започна в Дрезден на 3 май; след няколко дни то се разпространи в баварския Пфалц и във великото Баденско херцогство. Великият херцог* побърза да избяга, щом видя, че войската се побратимява с народа.

Пруското правителство, което през ноември 1848 г. смаза революционното движение, разоръжи Берлин и въведе в Прусия военно положение, пое върху себе си ролята на защитник на правителствата на другите държавици. То незабавно изпрати в Дрезден войски, които в четиридневна борба сломиха героичната съпротива на въстаниците.

Но за покоряването на Пфалц и на Баденското херцогство беше нужна армия: за да я сформира, Прусия беше принудена да

* — Леополд. *Ред.*

свика под знамената ландвера. В Изерлон (Вестфалия) и Елберфелд (Рейнска Прусия) войниците на ландвера отказаха да действуват. Беше изпратена войска. Градовете се забарикадираха и отблъснаха военните части. Изерлон беше превзет едва след двудневна борба. В Елберфелд, където нямаше достатъчно средства за съпротива, въстаниците, на брой почти хиляда души, решиха да си пробият път през окръжаващите ги войски и да се доберат до юга, където въстанието беше в разгара си. Те бяха разбити напълно, командирът им Мирбах — пленен. Ала значителна част от въстаниците, подпомагани от местните жители, успяха да достигнат юга. Енгелс беше адютант на Мирбах, но последният преди осъществяването на своя план го изпрати с поръчение в Кьолн, който се намираше в ръцете на пруската армия. Работата беше там, че Мирбах не желаеше да има в отряда си един известен комунист, за да не уплаши буржоазията в онези места, през където смяташе да премине.

В това време въстанието се разпространи из целия юг на Германия, но революционерите направиха същата съдбовна грешка, както и през 1871 г. в Париж — не преминаха в настъпление. Войските на съседните малки държавици бяха деморализирани и само търсеха предлог да се присъединят към въстанието: те решиха да не отиват против народа. Въстаниците можеха да вдигнат и увлекат след себе си населението на тези държавици, като обявят, че отиват да освобождават Франкфуртското събрание, обкръжено от пруски и австрийски войски. След спирането на „Нов Рейнски вестник“ Маркс и Енгелс заминаха за Манхайм, за да предложат на ръководителите на въстанието да настъпят срещу Франкфурт. Отказаха да ги слушат. Като предлог те изтъкваха, че войските били дезорганизирани от бягството на предишните офицери, че не достигали бойни припаси и т. н.

Докато въстаниците изчакваха с оръжие в ръце, прусаците, обединили се с баварците и подсилени от войските на малките държавици, които при по-смел начин на действие въстаналите биха могли да привлекат на своя страна, започнаха с форсиран марш да настъпват срещу районите на въстанието. Тридесет и шестхилядната контрареволюционна армия за една седмица очисти Пфалц от заемащите го 8—9 хиляди въстаници; трябва да се посочи, че двете крепости в Пфалц бяха останали в ръцете на силите на реакцията. Сега революционната армия имаше в редиците си само въоръжените сили на Баден, наброяващи около 10 хиляди души редовна войска и 12 хиляди доброволци. Станаха четири големи сражения, при което контрареволюционните войски успяха да удържат победа само в резултат на численото превъз-

ходство и нарушаването на границите на Вюртенберг, което им даде възможност в решителния момент да обходят революционната армия. След шестседмични сражения в открита местност остатъците от въстаническата армия бяха принудени да отстъпят в Швейцария.

През време на тази последна кампания Енгелс беше адютант на полковник Вилих, командир на един от отрядите на доброволците-комунисти. Той взе участие в три сражения и в последния решителен бой при Мург. Полковник Вилих емигрира в Съединените щати и умря в чин генерал, който той получи през Гражданската война.

Упоритата съпротива в сраженията в открита местност, оказвана от няколко хиляди въстаници без достатъчна организация и почти без артилерия срещу добре дисциплинираната пруска армия, показва на какво ще са способни нашите приятели социалисти отвъд Рейн в деня, когато в Европа прозвучи тревожният зов на революцията.

Написано в средата на ноември 1885 г.
Напечатано във вестник „Le Socialiste", бр. 13, 21 ноември 1885 г.

Печата се по текста на вестника
Оригиналът е на френски език

ЮРИДИЧЕСКИ СОЦИАЛИЗЪМ[561]

Светогледът на средните векове е бил предимно теологически. Европейският свят, фактически лишен от вътрешно единство, е бил обединен против общия външен враг — сарацините — от християнството. Единството на западноевропейския свят — представляващ група народи, развиващи се при постоянно променящи се взаимоотношения — намерило израз в католицизма. Това теологическо единство е било не само идейно. То действително е съществувало — не само в лицето на папата, монархическото му средоточие, но преди всичко в лицето на организираната върху феодални и йерархически начала църква, която във всяка страна като владетелка на приблизително една трета от всички земи притежавала огромна мощ във феодалната организация. С феодалната си поземлена собственост църквата била реалната връзка между различните страни; с феодалната си организация църквата давала религиозно освещение на светския — феодалния държавен строй. При това духовенството е било единствената образована класа. Затова напълно естествено църковната догма е била изходна точка и основа на всяко мислене. Юриспруденция, естествознание, философия — цялото съдържание на тези науки се привеждало в съответствие с учението на църквата.

Но в недрата на феодализма натрупало сили бюргерството. Една нова класа се изправила против едрите земевладелци. Градските бюргери са били преди всичко и изключително стокопроизводители и търговци, докато феодалният начин на производство почивал предимно върху собственото потребление на произведените в един тесен кръг продукти — потребление отчасти от самите

производители, отчасти от облагащите ги феодали. Нагоденият към феодализма католически светоглед не е могъл вече да удовлетворява тази нова класа и нейните условия на производство и размяна. Въпреки това и тази класа още дълго време останала в оковите на всемогъщата теология. Всички реформационни движения и свързаните с тях борби, водени от XIII до началото на XVII столетие под религиозна фирма, са откъм своята теоретическа страна само многократни опити на бюргерството, на градските плебеи и на бунтуващите се заедно с тях селяни да приспособят стария теологически светоглед към изменилите се икономически условия и положение на новата класа. Но така не можеше дълго да продължава. Религиозното знаме се развя за последен път в Англия през XVII век и само след петдесет години във Франция се изяви без всякакви украси новият светоглед, който трябваше да стане класическият светоглед на буржоазията — *юридическият светоглед.*

Това беше теологическият светоглед, но получил светски характер. Мястото на догмата, на божественото право, зае правото на човека, мястото на църквата зае държавата. Икономическите и обществените отношения, които по-рано, като санкционирани от църквата, се смятаха създадени от църквата и догмата, сега се представяха като основани върху правото и създадени от държавата. Тъй като стокообменът в мащаба на обществото и в своя най-развит вид, особено поради системата на авансиране и кредит, поражда сложни договорни взаимоотношения и с това изисква общовалидни правила, които могат да бъдат дадени само от обществото, т. е. установени от държавата правни норми, то създаде се представата, че тези правни норми възниквали не из икономическите факти, а из формалното установяване от държавата. А тъй като конкуренцията — основната форма на връзки между свободни стокопроизводители — е най-големият уравнител, то равенство пред закона стана главният боен призив на буржоазията. Фактът, че борбата на тази нова възходяща класа против феодалите и закрилящата ги тогава абсолютна монархия трябваше като всяка класова борба да стане политическа борба, борба за овладяване на държавата, и да се води за *правни искания* — този факт способствуваше за укрепването на юридическия светоглед.

Но буржоазията породи своя антипод — пролетариата, а с него и нова класова борба, която започна още преди буржоазията да беше завоювала окончателно политическата власт. Също както на времето си буржоазията в борбата против благородниците още дълго се придържаше по традиция към теологическия светоглед.

така и пролетариатът в началото зае от противника юридическия начин на мислене и в него търсеше оръжие против буржоазията. Първите пролетарски партийни формации, както и техните теоретически представители, оставаха изцяло върху юридическата „правна почва“, само че си създадоха друга правна почва, различна от тази на буржоазията. От една страна, искането за равенство бе разширено в смисъл, че правното равенство трябва да бъде допълнено с обществено равенство. От друга страна, из положенията на Адам Смит, че трудът е източник на всяко богатство, но работникът е принуден да поделя продукта на своя труд със земевладелеца и капиталиста, бе направен изводът, че тази подялба е несправедлива и трябва да бъде или ликвидирана или поне видоизменена в полза на работника. Но най-изтъкнатите мислители измежду ранните социалисти — Сен-Симон, Фурие и Оуен — почувствуваха, че ако се остане по този въпрос на чисто юридическа „правна почва“, не биха могли да бъдат отстранени бедствията, породени от буржоазно-капиталистическия начин на производство и особено от съвременната едра промишленост, и това ги накара съвсем да напуснат юридическо-политическата област и да обявят за безплодна всяка политическа борба.

И двете тези гледища бяха еднакво непригодни да изразят точно и всестранно освободителните стремежи на работническата класа, предизвикани от нейното икономическо положение. Исканията за равенство и за право върху пълния продукт на труда водеха до неразрешими противоречия, когато трябваше да им се даде конкретна юридическа формулировка, и оставаха същността на въпроса — изменението на начина на производство — повече или по-малко незасегната. Отхвърлянето на политическата борба от великите утописти беше същевременно и отхвърляне на класовата борба, т. е. на единствения възможен начин да се прояви жизнедейността на класата, за чиито интереси те се застъпваха. Двете гледища се абстрахираха от историческите условия, на които те дължаха съществуването си; и двете апелираха към чувството: едните към чувството за справедливост, другите — към чувството за човечност. Двете обличаха исканията си във формата на благочестиви пожелания, за които не можеше да се каже защо пък трябва да бъдат осъществени именно сега, а не хиляда години по-рано или по-късно.

Работническата класа, която с превръщането на феодалния начин на производство в капиталистически бе лишена от всякаква собственост върху средствата за производство и за която при механизма на капиталистическия начин на производство тази липса на собственост стана състояние, неизменно предаващо се

по наследство на всички следващи поколения — тази класа не може да изрази в юридическата илюзия на буржоазията изчерпателно своите жизнени условия. Тя може да осъзнае напълно тези жизнени условия само ако вижда нещата такива, каквито са в действителност, а не през юридически оцветени очила. А в това й помогна Маркс с материалистическото си схващане на историята, като доказа, че всички юридически, политически, философски, религиозни и т. н. представи на хората в края на краищата се определят от икономическите условия на техния живот, от техния начин на производство и размяна на продуктите. Така бе създаден светогледът, отговарящ на жизнените условия и на борбата на пролетариата; на липсата на собственост у работниците можеше да съответствува само липсата на илюзии в техните глави. И този пролетарски светоглед сега победно шествува по цял свят.

Борбата между двата светогледа, разбира се, още продължава; не само между пролетариат и буржоазия, но и между свободомислещи работници и намиращи се още във властта на стари традиции работници. Общо взето, стария светоглед защищават обикновени политици с обичайните аргументи. Обаче има и така наречени учени юристи, които правят от юриспруденцията своя професия.*

Досега тези господа смятаха, че е под тяхното достойнство да се занимават с теоретичната страна на работническото движение. Затова трябва да бъдем особено признателни, че най-сетне един истински професор по право, г-н д-р Антон Менгер, благоволи „най-подробно да осветли в догматичен аспект" историята на социализма от гледна точка на „философията на правото".**

---

* Сравни по този повод статията на *Фр. Енгелс* за *„Лудвиг Фойербах"* в „Neue Zeit", IV, стр. 206 [виж настоящия том, стр. 312. *Ред.*]: „У професионалните политици, у теоретиците на държавното право и у юристите, които се занимават с гражданско право, връзката с икономическите факти се губи окончателно. Тъй като във всеки отделен случай икономическите факти, за да получат санкция във формата на закон, трябва да приемат формата на юридически мотив и тъй като при това следва, разбира се, да се държи сметка за цялата система на съществуващото вече право, то от това се прави изводът, че юридическата форма е всичко, а икономическото съдържание — нищо. Държавно право и гражданско право се разглеждат като самостоятелни области, които имат свое независимо историческо развитие, които сами по себе си се поддават на систематично изложение и изискват такава систематизация чрез последователно изкореняване на всички вътрешни противоречия."

** *Dr. Anton Menger*, „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung". Stuttgart Cotta, 1886, X. S. 171. [*Д-р Антон Менгер, „Правото върху пълния продукт на труда в историческо осветление"*. Щутгарт, Кота, 1886, X, 171 стр.]

Наистина социалистите досега са се заблуждавали. Те пренебрегвали тъкмо онова, което било най-важно.

„Само когато социалистическите идеи бъдат очистени от безкрайните *народностопански* и филантропични разсъждения... и бъдат превърнати в трезви правни понятия" (стр. III), само когато бъде премахната цялата „политико-икономическа рамка" (стр. 37), само тогава може да бъде извършена „юридическата разработка на социализма" — тази „най-важна задача на философията на правото в наши дни".

Но в „социалистическите идеи" става дума именно за народностопански отношения, преди всичко за отношението между наемен труд и капитал, а тук народностопански разсъждения, струва ни се, са нещо повече, отколкото проста „рамка", която трябвало да бъде премахната. При това политическата икономия принадлежи към тъй наречените науки, и то с малко по-голямо основание, отколкото философията на правото, защото тя се занимава с факти, а не както последната само с едни представи. Но за юриста-професионалист това е съвсем безразлично. В неговите очи икономическите изследвания имат еднаква стойност с филантропическите декламации. Fiat justitia, pereat mundus*.

По-нататък „политико-икономическите рамки" у Маркс не са — и това особено разстройва нашия юрист — чисто икономическо изследване. Те са по същество исторически. Те показват хода на общественото развитие от феодалния начин на производство през средните векове до съвременния развит капиталистически начин на производство, изчезването на предишни класи и класови противоположности и образуването на нови класи с нови противоположни интереси, които между другото се изразяват в нови правни искания. Известна представа за това като че ли проблясва и у нашия юрист, когато на стр. 37 той прави откритие, че съвременната

„философия на правото... по същество е само отражение на исторически наследения правопорядък", че тя би могла да бъде „наречена *буржоазна философия на правото*", редом с която „в лицето на социализма възниква *философията на правото на безимотните народни класи*".

Но щом е така, то как се обяснява? Откъде собствено са се появили тези „буржоа" и тези „безимотни народни класи", като всяка от двете страни си има отделна, съответствуваща на класовото ѝ положение философия на правото? Дали са възникнали те от правото или от икономическото развитие? А нима Маркс казва нещо по-друго от това, че правните възгледи на отделните големи обществени класи се обуславят във всеки даден момент от

* Нека светът да загине, но да възтържествува правосъдието. *Ред.*

класовото положение на последните? Как Менгер се оказва сред марксистите?

Всъщност това е само недоглеждане, едно неволно признание на силата на новата теория, изплъзнало се от стария юрист, и затова ние само го регистрираме. В действителност винаги, когато нашият корифей на правото застава на собствената си правна почва, той проявява пренебрежение към икономическата история. Залязващата римска империя е негов любим пример.

„Никога още средствата за производство не са били така централизирани" — разказва ни той, — „както по времето, когато половината африканска провинция е била собственост на шестима души..., никога страданията на работните класи не са били по-големи, отколкото в епохата, когато почти всеки производителен работник е бил роб. Не е липсвала тогава — особено у църковните отци — и рязка критика на съществуващия обществен порядък, която би могла да се сравни с най-добрите съвременни социалистически съчинения, и все пак след падането на Западната римска империя настъпи съвсем не социализмът, а средновековният правопорядък" (стр. 108).

А защо стана това? Защото

„пред нацията не е стояла ясна, освободена от всякакво преувеличение картина на бъдещия строй".

Господин Менгер е на мнение, че по време на упадъка на Римската империя са съществували вече *икономическите* предпоставки на съвременния социализъм, липсвала е само юридическата му формулировка. Затова именно вместо социализъм се появил феодализъм — и материалистическото схващане на историята е сведено ad absurdum!

Онова, което юристите на залязващата Римска империя така изкусно бяха оформили в система, беше не *феодалното,* а римското право, правото на едно общество от стокопроизводители. Тъй като г-н Менгер изхожда от предпоставката, че юридическите представи са движещата сила на историята, той предявява тук спрямо римските юристи невероятно изискване: вместо правната система на съществуващото римско общество да бяха създали нейната пряка противоположност, а именно „ясна, освободена от всякакво преувеличение картина" на един фантастичен обществен строй. Ето към какво се свежда Менгеровата философия на правото, приложена към *римското* право! Но съвсем нелепо е твърдението на Менгер, че никога икономическите условия не били толкова благоприятни за социализма, както през времето на римските императори. Социалистите, които Менгер възнамерява да опровергава, виждат залога за успеха на социализма в развитието на самото производство. От една страна, поради развитието на механизираните крупни предприятия в промишлеността и сел-

ското стопанство процесът на производството все повече придобива обществен характер, а производителността на труда нараства колосално; това прави необходимо унищожаването на класовите различия и превръщането на стоковото производство на частните предприятия в производство, осъществявано непосредствено от самото общество и за обществото. От друга страна, съвременният начин на производство поражда класата, която все повече е заинтересована и все повече набира сили да осъществи това развитие — свободния, работещия пролетариат.

Сравнете сега с това условията в императорския Рим, където нито в промишлеността, нито в селското стопанство не е имало крупно машинно производство. Наистина срещаме там известна концентрация на поземлената *собственост,* но трябва да бъдеш юрист, за да смяташ това за равнозначно с развитието на обществена форма на труда в крупни предприятия. Ако предложим на г-н Менгер три примера на земевладение: ирландски лендлорд, който владее 50 000 акра земя, обработвани от 5 000 арендатори в малки стопанства по 10 акра средно; шотландски лендлорд, който е превърнал 50 000 акра в ловен резерват, и американска гигантска ферма от 10 000 акра, където се отглежда пшеница по метода на едропромишленото производство — то Менгер ще заяви, че в първите два случая концентрацията на средствата за производство била пет пъти по-голяма, отколкото в последния.

Развитието на римското селско стопанство в епохата на императорите е водило, от една страна, към разширяване на пасбищното стопанство върху огромни пространства и към обезлюдяване на страната, а от друга — към раздробяване на именията в дребни арендни участъци, предавани на колони, т. е. към създаване на миниатюрни стопанства на зависими дребни селяни, предшественици на по-късните крепостници, следователно към такъв начин на производство, в който още в зародиш се е съдържал средновековният начин на производство. И между другото вече само по силата на това, многоуважаеми г-н Менгер, „средновековният правопорядък" смени Римската империя. Наистина в отделни провинции е имало и крупни селскостопански предприятия, но не е имало машинно производство със свободни работници, а *плантационно стопанство* с *роби,* с варвари от най-различни националности, които често не са се разбирали един-друг. На тези, последните, са противостояли свободните пролетарии, но не *работещи,* а *лумпен*-пролетарии. Днес обществото все повече и повече се крепи върху труда на пролетариите, те стават все по-необходими за неговото съществуване — а римските лумпен-пролетарии са били паразити, не само безполезни, но дори

вредни за обществото, и затова те не са представлявали решаваща сила.

Обаче г-н Менгер смята, че начинът на производство и народът никога не са били толкова узрели за социализъм, както по време на императорите! Вижда се колко удобно е да се държиш по възможност по-далеч от икономическата „рамка“.

Църковните отци предоставяме нему, тъй като той премълчава в какво именно тяхната „критика на съществуващия обществен порядък би могла да се сравни с най-добрите съвременни социалистически съчинения“. На църковните отци ние дължим някои интересни сведения за римското общество от времето на упадъка; но с *критика* на това общество те обикновено не са се занимавали, а се задоволявали просто да го *порицават* и при това с такива резки изрази, че в сравнение с тях най-резкият език на съвременните социалисти и дори гръмотевичните вопли на анархистите изглеждат твърде кротки. Това ли тяхно „превъзходство“ има г-н Менгер предвид?

Със същото пренебрежение към историческите факти. което току-що отбелязахме, на стр. 2 Менгер твърди, че привилегированите класи получавали своя доход, *без лично да дават на обществото нещо в замяна.* Че господствуващите класи в периода на своето възходящо развитие изпълняват напълно определени социални функции и именно затова стават господствуващи — това следователно му е съвсем неизвестно. Докато социалистите признават историческото право на съществуване на тези класи в даден период, Менгер обявява тук присвояването от тях на прибавъчния продукт за кражба. Затова може само да го учудва обстоятелството, че тези класи, както той констатира на стр. 122 и 123, от ден на ден все повече губят *силата* си да защищават правото си на този доход. Че тази сила се състои в изпълнението на социални функции и с отпадането на тези функции в по-нататъшното развитие тя изчезва — това е за този велик мислител истинска загадка.

Достатъчно. Господин професорът сега се залавя да разглежда социализма в духа на философията на правото, т. е. да го сведе до няколко кратки юридически формули, до социалистически „основни права“, до едно ново издание на правата на човека за XIX век. Такива основни права имат наистина само

> „незначително практическо значение“, но „за науката те са полезни“ като *„лозунги“* (стр. 5, 6).

И така, стигнахме значи дотам, че сега имаме работа само с *лозунги.* Най-напред се премахва историческата връзка и истори-

ческото съдържание на огромното движение, за да се разчисти място само за една „философия на правото“, а след това и тази философия на правото се свежда до лозунги, които според признанието на самия автор практически не чинят ни счупена пара! Струваше си наистина трудът.

Господин професорът прави откритието, че *целият социализъм* можел юридически да се сведе до *три* такива лозунга, до три основни права, а именно:

1) право върху пълния продукт на труда,
2) право на съществуване,
3) право на труд.

Правото на труд е само временно искане, „първата грубовата формула, в която се резюмират революционните искания на пролетариата“ (Маркс)[562], следователно мястото му не е тук. Затова пък е забравено искането за *равенство*, което господствуваше в целия френски революционен социализъм от Бабьоф до Кабе и Прудон, но което г-н Менгер едва ли ще може да формулира юридически, въпреки или може би именно защото то е най-юридическо от всички споменати. Остават значи като квинтесенция само хилавите положения 1 и 2, които при това си противоречат, което Менгер на стр. 27 най-сетне открива, но това съвсем не му пречи да твърди, че всяка социалистическа система се движи в рамките на тези положения (стр. 6). Очевидно е обаче, че вмъкването на най-разнообразни социалистически доктрини от най-различни страни и степени на развитие в тези два „лозунга“ неизбежно води до фалшифициране на цялата картина. Своеобразието на всяка отделна доктрина, което именно и съставлява нейното историческо значение, тук не само се оставя настрана като нещо второстепенно, но направо се отхвърля като просто лъжливо, тъй като се отклонява от лозунга и му противоречи.

Разглежданото съчинение докосва само № 1, правото върху пълния продукт на труда.

Правото на работника върху пълния продукт на труда, т. е. правото на всеки отделен работник върху *своя* индивидуален трудов продукт, е идея, която в такава определена форма намираме само в учението на Прудон. Съвсем друго е искането средствата за производство и продуктите на производството да принадлежат на съвкупността от трудещи се. Това искане е комунистическо и отива значително *по-далеч* от искане № 1 — откритие, което Менгер прави на стр. 48 и което го поставя в немалко затруднение. Затова той е принуден ту да слага комунистите под рубриката на лозунга № 2, ту всячески да върти и обръща основното право № 1, докато ги подведе под тази рубрика. Това става на стр. 7.

Тук се предпоставя, че след премахването на стоковото производство последното все пак продължава да съществува. На г-н Менгер се струва напълно естествено, че и в социалистическото общество ще се произвеждат *разменни стойности,* т. е. стоки за продажба, и че ще останат *цените на труда,* следователно работната сила ще продължава да се продава като стока. Единственият въпрос, който тук го интересува, е дали ще бъдат запазени в социалистическото общество с определена надбавка исторически наследените цени на труд или трябва да възникне „съвсем нов принцип на определяне цените на труда". Според него последното би раздрусало обществото по-силно, отколкото самото установяване на социалистически обществен строй! Тази бъркачица на понятията е естествена, понеже нашият учен на стр. 94 говори за *социалистическа теория на стойността,* следователно по известни вече образци си въобразява, че Марксовата теория на стойността щяла да служи в бъдещото общество за мащаб на разпределението. Нещо повече, на стр. 56 се разказва, че пълният продукт на труда не бил нещо определено, тъй като можел да бъде изчисляван въз основа най-малко на *три* различни мащаба, и накрай на стр. 161 и 162 узнаваме, че той бил „естественият принцип на разпределение" и бил възможен само в общество с обща собственост, но с индивидуално ползване, следователно в общество, каквото нито един от съвременните социалисти не поставя за крайна цел! Забележително основно право! И забележителен философ на правото на работническата класа!

С това Менгер си е облекчил задачата да изложи „критично" историята на социализма. Три заветни слова ще ви назова аз и дори от уста в уста да не минават*, то все пак те са напълно достатъчни за матуритетния изпит, на който подлагат тук социалистите. И тъй, елате тук, Сен-Симон, Прудон, Маркс и как там още се казвате: кълнете ли се в номер 1, или в номер 2, или в номер 3? Легнете тук на моето прокрустово ложе и каквото остане да стърчи извън него, ще го отсека като икономическа и филантропска рамка!

Тук е важно само едно: у кого за пръв път се срещат тези три основни права, натрапени от Менгер на социализма; който пръв е издигнал една от тези формули, той е велик човек. Понятно е, че при това не могат да се избягнат забавни пропуски, въпреки целия наукообразен апарат. Така той смята, че у сен-симонистите терминът oisifs означава заможните, а travailleurs — тру-

* Перифразирани редове от стихотворението на Шилер „Словата на вярата". *Ред.*

дещите се класи (стр. 67), именно в заглавие на сен-симонисткото съчинение „Les oisits et les travailleurs. — Fermages, loyers, interets, salaires (Тунеядците и трудещите се. — Аренда, наем лихви, работна заплата)[563], където самото отсъствие на *печалбата* би трябвало да му посочи заблудата. На същата страница Менгер сам цитира едно характерно място на „Globe“, органа на сен-симонизма, където в противовес на oisifs наред с учените и художниците се словославят като благодетели на човечеството и industriels, т. е. *фабрикантите*, и където се иска само премахване на трибута към oisifs, т. е. към *рентиерите*, ония, които получават доход от аренда, наеми и лихви. В този списък *печалбата* пак отсъствува. В сен-симонистката система фабрикантът заема видно положение като влиятелен и добре заплащан пълномощник на обществото и г-н Менгер би трябвало да изучи по-добре това положение, преди да го разработва правнофилософски.

На стр. 73 узнаваме, че Прудон в своите „Икономически противоречия“[564] обещал *„наистина доста неясно* ново разрешение на социалния въпрос“ при запазване на стоковото производство и конкуренцията. Онова, което за г-н професора е *доста неясно* в 1886 г., Маркс го прозря още в 1847 г., като посочи, че то е нещо старо, и можа да предскаже на Прудон банкрута, който той претърпя в 1849 г.[565]

Но стига толкова. Всичко, за което досега говорихме, е за г-н Менгер и неговата публика второстепенно. Ако Менгер беше написал само история на правото № 1, съчинението му би останало незабелязано. Тази история е само предлог за книгата, нейната цел е *да развенчае Маркс.* И четат я само защото в нея става дума за Маркс. От дълго време вече не е тъй лесно да се критикува Маркс, след като разбирането на неговата система е проникнало в широки кръгове и критикът не може вече да спекулира с неосведомеността на публиката. Само едно остава: за да развенчаят Маркс, неговите заслуги приписват на други социалисти, от които никой не се интересува, които са слезли от сцената и нямат вече политическо и научно значение. Така се надяват да се справят с основателя на пролетарския светоглед и със самия този светоглед. Това именно предприе и г-н Менгер. Зер ненапразно е професор, трябва да направи нещо.

И го направи много просто.

Съвременният обществен строй предоставя на земевладелеца и на капиталиста „правото“ върху част — най-голямата — от произведения от работника продукт. Основно право № 1 гласи, че това право е несправедливост и че на работника трябва да принадлежи целият продукт на труда. С това се изчерпва цялото съ-

държание на социализма, ако се абстрахираме от основно право № 2. Следователно, който първи е казал, че съвременното право на собствениците на земята и на други средства за производство върху част от продукта на труда е *несправедливост,* той е велик човек, *основател на „научния" социализъм!* Такива бяха *Годуин, Хол и Томпсън.* След като отхвърля всички „безкрайни народностопански украси", Менгер намира у Маркс само като юридически остатък същото това твърдение. Следователно Маркс е преписал от старите англичани, особено от Томпсън, и старателно е премълчал своя източник. Доказателството е налице.

Ние се отказваме от всякакъв опит да обясним на нашия несхватлив юрист, че *Маркс никъде не поставя искания за „право върху пълния продукт на труда"*, че в теоретическите си произведения той изобщо не поставя някакви искания от правен характер. Дори у нашия юрист се пробужда смътна представа за това, когато упреква Маркс, че никъде не бил дал „сериозно обосноване на правото върху пълния продукт на труда" (стр. 98).

В теоретическите изследвания на Маркс юридическото право, което винаги отразява само икономическите условия на определено общество, играе второстепенна роля. Напротив, първо място там заема разкриването на историческата оправданост в определени епохи на известни порядки, начини на присвояване и обществени класи, изучаването на които именно интересува на първо място всеки, който вижда в историята един последователен, макар и често преплетен процес на развитие, а не, както смятаха в XVIII век, само едно безредно натрупване на глупости и зверства. Маркс признава историческата неизбежност, т. е. оправдаността на античните робовладелци, на средновековните феодали и т. н., в определени исторически периоди като лостове за развитието на човечеството. Следователно той смята експлоатацията, присвояването продукта на труда на работника от други за исторически оправдани в определен период; но същевременно с това той доказва не само че тази историческа оправданост сега е престанала да съществува, но и че по-нататъшното запазване на експлоатацията в каквато и да било форма, вместо да способствува на общественото развитие, все повече го спъва и води към все по-остри колизии. И опитът на Менгер да вмъкне тези епохални исторически изследвания в тясното си юридическо прокрустово ложе доказва само неговата собствена пълна неспособност да разбира неща, излизащи извън границите на тесния юридически хоризонт. Неговото основно право № 1 в такава формулировка за Маркс изобщо не съществува.

Но сега иде най-важното!

Г-н Менгер открил у Томпсън термина *принадена стойност*, surplus value. Няма съмнение следователно, че Томпсън е откривателят на принадената стойност, а Маркс е само жалък плагиатор:

„В тези разсъждения на Томпсън веднага узнаваме онзи ход на мисли, дори онзи начин на изразяване, които по-късно се срещат у толкова много социалисти, особено у *Маркс* и *Ротбертус*" (стр. 53).

И така, Томпсън безспорно е „най-изтъкнатият основател на научния социализъм" (стр. 49). А в какво се състои този научен социализъм?

Възгледът, „че поземлена рента и капиталистическа печалба представляват от себе си удръжки, които собствениците на земята и капитала правят от пълния продукт на труда, съвсем не е *свойствен само на социализма*, тъй като някои представители на буржоазната политическа икономия, например Адам Смит, *изхождат от същото гледище*. Томпсън и последователите му са *оригинални само доколкото* те смятаха поземлената рента и капиталистическата печалба за *несправедливи* удръжки, противоречащи на правото на работника върху пълния продукт на труда" (стр. 53, 54).

Следователно научният социализъм се състои не в откриването на даден икономически факт, тъй като според Менгер това вече направили икономистите преди него, а просто в обявяването на този факт за *несправедлив*. Такова е мнението на г-н Менгер. Ако социалистите действително така леко гледаха на своята задача, те отдавна биха могли да си стегнат куфарите и г-н Менгер щеше да бъде избавен от своя философско-правен позор. Но такава е съдбата на ония, които се мъчат да сведат едно световноисторическо движение до юридически лозунги, побиращи се в джоба на жилетката.

Но какво става с откраднатата принадена стойност на Томпсън? Ето как стои работата:

В своето „Изследване върху принципите на разпределението на богатството и т. н."[566], гл. I, разд. 15, Томпсън разглежда

„каква относителна част от продукта на своя труд работниците са длъжни (ought, буквално значи „задължени", т. е. „длъжни по право, по закон") да плащат за частта, наричана капитал, на собствениците на последния, наричани капиталисти?" Капиталистите твърдят, че „без този капитал, без машини, суровини и т. н. трудът сам нищо не би произвел и че затова е напълно справедливо работникът да плаща нещо за ползването им." И Томпсън продължава: „Несъмнено работникът е длъжен да заплати нещо за използването на капитала, щом за свое нещастие сам не го притежава; въпросът е само каква част от продукта на неговия труд трябва (ought) да бъде удържана за това ползване" (стр. 128 на подготвеното от Пер издание, 1850).

Това вече съвсем не прилича на „право върху пълния продукт на труда“. Напротив, Томпсън смята за напълно редно работникът да отстъпва част от продукта на своя труд като плащане за ползването на субсидирания му капитал. За него въпросът е само в размера на тази част. И за това съществуват „два мащаба — мащабът на работника и мащабът на капиталиста“. А какъв е мащабът на работника?

„Заплащане на сума, която да възмести износването на капитала, неговата стойност, ако изцяло е потребѐн, и освен това едно такова *добавъчно възнаграждение* за неговия собственик и разпоредител (superintendent), което би поставяло последния в *равни жизнени условия* с действително заетите (more actively employed) с производителен труд работници.“

Такова е според Томпсън искането на *работника* — и който веднага не „узнае“ тук „хода на мислите и дори начина на изразяване на Маркс“, той без всякакво снизхождение ще бъде скъсан на изпита по философия на правото при г-н Менгер.

А принадената стойност — къде остава принадената стойност? Търпение, любезний читателю, веднага пристъпваме към това.

„Мащабът на капиталиста би била *допълнителната стойност*, която *произвежда* същото количество труд *благодарение използуването на машини* или на друг капитал; така че *цялата тази принадена стойност* би била получена от капиталиста по силата на неговото умствено превъзходство и ловкост, с помощта на които той е натрупал своя капитал и го е предоставил на работниците или им го е предал за ползване“ (Томпсън, стр. 128).

Този пасаж, взет буквално, е съвсем неразбираем. Без средства за производство не е възможно никакво производство. А средствата за производство тук се предвиждат във формата на капитал, т. е. във владението на капиталисти. Следователно, ако работникът произвежда без „използване на машини или на друг капитал“, то той върши невъзможното, именно съвсем нищо не произвежда. А пък ако произвежда с използване на капитал, то *целият* му продукт ще бъде онова, което тук се нарича принадена стойност. Затова да идем по-нататък. И ето, на стр. 130 Томпсън кара същия този капиталист да казва следното:

„Преди изобретяването на машините, преди създаването на работилниците и фабриките, какъв беше тогава размерът на продукта, произведен от работника със свои сили, без спомагателни средства? Какъвто и да е бил той, работникът трябва да го получава и занапред..., но на онзи, който е построил зданието или машините, или ги е придобил чрез доброволна размяна, нему трябва да принадлежи цялата *принадена стойност* на произведените стоки като възнаграждение“ и т. н.

Капиталистът на Томпсън изрича тук само всекидневната илюзия на фабриканта, а именно, че в едно и също работно вре-

ме работникът, произвеждащ с помощта на машини и т. н., създавал по-голяма *стойност,* отколкото простият ръчен работник преди изобретяването на машините. Тази илюзия се подхранва от *извънредната* „принадена стойност", присвоявана от капиталиста, който с една новоизобретена машина, монополизирана от него или може би от още няколко други капиталисти, се вмъква в област, където е господствувал дотогава ръчният труд. Цената на продукта на ръчния труд в този случай определя пазарната цена на целия продукт в този отрасъл на промишлеността; продуктът на машинното производство струва може би само една четвърт от ръчния труд и принася следователно на фабриканта „принадена стойност" в размер на 300 процента от своята себестойност.

Разбира се, всеобщото разпространение на новата машина бързо слага край на такъв вид „принадена стойност"; но тогава капиталистът вижда, че доколкото машинният продукт започва да определя пазарната цена и тази цена все повече и повече спада до действителната стойност на машинния продукт, дотолкова пада и цената на ръчния продукт, като се смъква под предишната му стойност, и че следователно машинният труд в противоположност на ръчния труд все още произвежда известна „принадена стойност". Тази най-обикновена самоизмама Томпсън влага тук в устата на своя фабрикант. Но колко малко той сам я споделя, се вижда от това, което той ясно говори непосредствено преди това, на стр. 127:

„Суровината, зданието, работната заплата — всички те нищо не могат да притурят към собствената си стойност: *добавъчната стойност* възниква само от труда."

При това ние се извиняваме пред нашите читатели, че в полза и за благо изключително на г-н Менгер смятаме за нужно тук специално да подчертаем, че и тази „добавъчна стойност" на Томпсън съвсем не е принадената стойност на Маркс, а *цялата* добавена от труда към суровините стойност, следователно сумата от стойността на работната сила и принадената стойност в Марксовия смисъл.

Едва сега, след тези неизбежни „народностопански рамки", можем напълно да оценим смелостта на г-н Менгер, с която той на стр. 53 твърди:

„Според мнението на Томпсън... *всяка* разлика между *жизнено необходимите потребности на работника* и действителния продукт на неговия труд, станал по-производителен благодарение на машините и други разходи на капитал, капиталистите разглеждат... като принадена стойност (surplus value, additional value), която принадлежи на собственика на земята и капитала."

Това е немското „свободно“ изложение на приведения от нас по-горе цитат из Томпсън, стр. 128. Но у Томпсъновия капиталист става дума само за разликата между продукта на същото количество труд (the same quantity of labour), в зависимост от това прилага ли се този труд с използване или без използване на капитал, за разликата между продукта от равно количество ръчен и машинен труд. „Жизнено необходимите потребности на работника“ г-н Менгер може да внесе само по контрабанден път, направо фалшифицирайки Томпсън.

Следователно можем да констатираме: „Принадената стойност“ на Томпсъновия капиталист не е „принадената стойност“ или „добавъчната стойност“ на Томпсън; още по-малко една от двете е „принадената стойност“ на г-н Менгер; а най-малко някоя от тези три съвпада с „принадената стойност“ на Маркс.

Но това ни най-малко не смущава г-н Менгер. На стр. 53 той продължава:

„Поради това поземлена рента и капиталистическа печалба не са нищо друго освен удръжки, които собственикът на земя или на капитал по силата на своето установено от закона господствуващо положение може да направи от пълния продукт на труда в ущърб на работника“ (мисъл, която в пълния си обем се среща вече у Адам Смит) — и след това триумфално възкликва: „В тези разсъждения на *Томпсън* веднага узнаваме онзи ход на мисли, дори онзи начин на изразяване, които по-късно се срещат у толкова много социалисти, особено у Маркс и Ротбертус.“

С други думи: г-н Менгер е открил у Томпсън термина surplus value (също additional value) „принадена стойност“, при което той само чрез открита подмяна може да скрие, че surplus value или additional value се срещат у Томсън в две съвсем различни значения, а тези две значения на свой ред са съвсем различни от онзи смисъл, в който Маркс употребява термина „принадена стойност“.

Ето цялото съдържание на неговото велико откритие! Какъв жалък резултат в сравнение с помпозните заявления в предговора:

„В това съчинение аз ще *докажа*, че *Маркс* и *Ротбертус* са заимствували най-важните си социалистически теории от по-стари английски и френски теоретици, без да посочат източниците на своите възгледи.“

Как печално сега изглежда сравнението, предшествуващо тази фраза:

„Ако някой тридесет години след появата на труда на Адам Смит за националното богатство отново би „открил“ учението за разделението на труда или ако в наши дни някой би поискал да излезе с теорията на Дарвин за раз-

витието като дело на своя собствен ум, то биха го сметнали за *невежа* или *шарлатанин*. Само в областта на социалните науки, още почти напълно лишени от историческа традиция, са възможни успешни опити от този род."

Оставяме настрана това, че според Менгер Адам Смит „открил" разделението на труда, докато още Пети 80 години преди Смит всестранно разработи този въпрос. Но казаното от Менгер за Дарвин се обръща тук до известна степен в обратна посока. Йонийският философ Анаксимандър още в шестото столетие преди нашата ера изказал възгледа, че човекът по пътя на развитието е произлязъл от рибата, а, както е известно, такова е гледището и на съвременното еволюционно естествознание. Но ако някой би се опитал да заяви, че тук можело да се види ходът на мислите и дори начинът на изразяване на Дарвин и че Дарвин бил само плагиатор на Анаксимандър, но грижливо скрил своя източник, то той би постъпил по отношение на Дарвин и Анаксимандър тъй, както фактически постъпва г-н Менгер по отношение на Маркс и Томпсън. Г-н професорът е прав: „Само в областта на социалните науки" може да се разчита на онова невежество, което прави „възможни успешни опити от този род".

Тъй като нашият велик познавач на социалистическата и икономическата литература придава такова значение на думичката „принадена стойност", независимо от това, какво понятие се свързва с нея, то ние ще му открием секрета, че не само още у Рикардо се среща терминът surplus produce* (в главата за работната заплата[657]), но че наред с употребяваното от Сисмонди mieux-value** в обикновения делови живот на Франция от незапомнени времена е общоприет изразът plus-value за обозначаване на всяко увеличение на стойността, което нищо не струва на собственика на стоката. С оглед на това съмнително е дали направеното от Менгер откритие, че Томпсън, или по-вярно Томпсъновият капиталист, е открил принадената стойност, ще има някакво значение дори за философията на правото.

Но г-н Менгер още не си е разчистил напълно сметките с Маркс. Слушайте:

„Характерно е, че Маркс и Енгелс ето вече четиридесет години *неправилно цитират* този *фундаментален труд* на английския социализъм" (т. е. Томпсън) (стр. 50).

Не стига, че тази своя тайна егерия Маркс е премълчавал в продължение на четиридесет години, но на това отгоре и неправилно я цитирал! И то не веднъж, а в продължение на четириде-

* принаден продукт. *Ред.*
** принадена стойност. *Ред.*

сет години. И не само Маркс, ами и Енгелс! Каква грамада от умишлена низост!

Клети Луйо Брентано, ти, който вече двадесет години напразно търсиш у Маркс макар и един-единствен неверен цитат и в този лов не само сам пострада, но вкара в беда и лековерния си приятел Седли-Тейлър в Кембридж[568] — ти трябва да се обесиш, Луйо, че не можа да измислиш това. А в какво се състои тази ужасна, четиридесет години упорито продължаваща и на това отгоре „характерна" фалшификация, която по силата на престъпното също четиридесетгодишно съучастие на Енгелс вече придобива характер на злонамерен заговор?

„... невярно цитират, посочвайки като година на излизане на книгата 1827".

А книгата била излязла още в 1824 г.!

„Характерно" наистина — за г-н Менгер. Това обаче съвсем не е единственият — забележи си, Луйо!, — не е единственият случай на фалшифициране от Маркс и Енгелс, които изглежда си изкарват хляба с фалшификация на цитати, може би като — амбулантни занаятчии. В „Нищета на философията", която излезе в 1847 г., Маркс сбърка *Ходскин* с *Хопкинс,* а след четиридесет години (с по-малко от четиридесет години тези злонамерени хора не се задоволяват) Енгелс извършва същото престъпление в предговора към немския превод на „Нищета"[569]. При този тънък усет на г-н професора за писмени и печатни грешки наистина е загуба за човечеството, че той не е станал коректор в някоя печатница. Но не, трябва да вземем този комплимент обратно. Г-н Менгер не го бива и за коректор, защото и той невярно преписва, следователно невярно цитира. Това става с него не само при английски, но и при немски текстове. Така например той сочи „Енгелсовия превод на това съчинение", т. е. на „Нищетата". Преводът, както се вижда от заглавната страница, не е направен от Енгелс. Пасажът от Маркс с упоменаване на Хопкинс е цитиран от Енгелс в посочения предговор *дословно,* Енгелс беше длъжен да цитира заедно с пропуска, щом е искал да цитира Маркс точно. Но тези хора не могат никога да угодят на г-н Менгер.

Но стига с тези дребнавости, в които с такава наслада се рови нашият философ на правото. За този човек, както и за всички нему подобни, е „характерно" това, че той, който изобщо е узнал за цялата тази литература само от произведенията на Маркс — той не цитира нито един английски автор извън цитираните вече от Маркс, с изключение може би на Хъл и на световноизвестни хора като Годуин, тъста на Шели, — той се чувствува длъжен да

покаже, че познава две-три книги повече, отколкото е познавал Маркс „преди четиридесет години“, в 1847 г. Който само със заглавията на цитираните от Маркс съчинения в джоба си и при съвременните справочни пособия и удобства на Британския музей не е в състояние да направи друго откритие в тази област, освен това, че „Разпределението“ на Томпсън е излязло в 1824, а не в 1827 г., той наистина няма защо да се хвали с библиографска ученост.

За г-н Менгер се отнася онова, което се отнася за някои други социалреформатори на нашето време: гръмки думи и нищожни — ако въобще ги има — дела. Обещават да докажат, че Маркс бил плагиатор, а доказват, че една *дума*, „принадена стойност“, била употребявана още преди Маркс, макар и в друг смисъл!

Точно така е и с юридическия социализъм на г-н Менгер. В предговора си г-н Менгер заявява, че той вижда

„в юридическата разработка на социализма най-важната задача на философията на правото в *наше време*. Правилното разрешение на тази задача съществено ще съдействува, неизбежните изменения на нашия правопорядък да станат по пътя на мирна реформа. Едва когато социалистическите идеи бъдат превърнати в трезви юридически понятия, управляващите държавници ще бъдат в състояние да разберат доколко трябва да се преобразува съществуващият правопорядък в интерес на страдащите народни маси.“[570]

И той иска да съдействува на това преобразуване със своето изложение на социализма като правна система.

А до какво се свежда тази юридическа разработка на социализма? В неговите „Заключителни бележки“ се казва:

„Не подлежи на никакво съмнение, че изработването на една правна система, която изцяло да се ръководи от тези фундаментални правни идеи“ (основните права № 1 и 2), *„е работа на далечно бъдеще“* (стр. 163).

Онова, което в предговора се изтъква като най-важна задача на „нашето време“, в заключението се отлага за „далечното бъдеще“.

„Необходимите изменения“ (на съществуващия правопорядък) „ще се извършат по пътя на дълго историческо развитие, тъй както нашият съвременен обществен строй в течение на вековете така разложи и разруши феодалната система, че *накрай беше достатъчен само един тласък, за да я премахне напълно“* (стр. 164).

Много хубаво казано, но защо е тогава философията на правото, щом „историческото развитие“ на обществото само̀ ще доведе до необходимите изменения? Според предговора именно юристите предписват пътя на общественото развитие; а сега, когато от юриста искат да изпълни обещанието си, храбростта му изчез-

ва и той мърмори нещо за историческо развитие, което само̀ ще уреди всичко.

„Върви ли обаче нашето социално развитие към осъществяване на правото върху пълния продукт на труда или на правото на труд?“

Г-н Менгер заявява, че не знае това. Така позорно дига той сега ръце от своите социалистически „основни права“. Но щом тези основни права не са в състояние никого да привлекат, щом те не определят и не осъществяват социалното развитие, а се определят и осъществяват от това развитие, то защо са тогава всички тези старания да се сведе целият социализъм до основните права? За какво са тези усилия да бъде лишен социализмът от неговата икономическа и историческа „рамка“, щом след това трябва да узнаем, че тази „рамка“ съставлява неговото истинско съдържание? Защо едва в края ни заявяват, че цялото това изследване няма никакъв смисъл, тъй като целта на социалистическото движение може да се познае не чрез превръщане на социалистическите идеи в трезви юридически понятия, а само чрез изучаване на социалното развитие и на неговите движещи сили?

Мъдростта на г-н Менгер в края на краищата се свежда до декларацията му, че той не можел да каже каква насока ще вземе социалното развитие, но едно било несъмнено: не бивало *„изкуствено* да се увеличават недъзите на съвременния социален строй“ (стр. 166), и той препоръчва за по-нататъшното запазване на тези „недъзи“ — *свободната търговия* и да се избягват нови *дългове* от държавата и общините!

Тези съвети са единственият осезателен резултат от философията на правото на Менгер, действуваща с такъв шум и самовъзхвалство! За съжаление, г-н професорът не ни открива тайната как съвременните държави и общини ще могат да се справят без „сключване на държавни и общински дългове“. Ако той притежава тази тайна, нека не я пази за себе си. Тя би му проправила път „нагоре“, към министерското кресло, по-бързо от „правно-философските“ му постижения.

Но какъвто и прием да намерят последните в „меродавните кръгове“, ние смятаме себе си във всеки случай в правото си да уверим, че всички социалисти, днешни и бъдещи, ще подарят на г-н Менгер всички негови основни права или ще се откажат от всякакъв опит да му оспорват този негов „пълен продукт на труда“.

Казаното, разбира се, не значи, че социалистите се отказват да поставят *определени искания от правен характер.* Без такива искания не може да има активна социалистическа партия, както въобще политическа партия. Произтичащите от общите интереси

на една класа искания могат да бъдат осъществени само като тази класа завоюва политическата власт и придаде на своите претенции всеобща сила във формата на закони. Затова всяка бореща се класа трябва да формулира в програма своите претенции във вид на *искания от правен характер.* Но претенциите на всяка класа се менят в хода на обществените и политическите преобразования, във всяка отделна страна те са различни, в зависимост от нейните особености и равнището на социалното ѝ развитие. Поради това и правните искания на отделните партии, въпреки общността на крайната им цел, не са винаги и у всеки народ напълно еднакви. Те са променлив елемент и от време на време се преразглеждат, както наблюдаваме у социалистическите партии в различни страни. При такова преразглеждане се държи сметка за *фактическите отношения;* затова пък на нито една от съществуващите социалистически партии не е идвало на ум да прави от своята програма нова философия на правото, няма да ѝ идва това на ум и в бъдеще. Поне онова, което постигна г-н Менгер в тази област, е в състояние само да отблъсне от такова начинание.

Това е единствената полезна страна на неговото жалко съчинение.

Написано през ноември — началото на декември 1886 г.

Напечатано в списание „Die Neue Zeit", бр. 2, 1887

Печата се по текста на списанието

Оригиналът е на немски език

ПОПРАВКИ НА Ф. ЕНГЕЛС КЪМ ПРОГРАМАТА НА СЕВЕРНОАНГЛИЙСКАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ФЕДЕРАЦИЯ[571]

Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

СЕВЕРНОАНГЛИЙСКА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ФЕДЕРАЦИЯ

(ОСНОВАНА В НОРТЪМБЪРЛАНД ПРЕЗ МАЙ 1887 г.)

ПРИНЦИПИ*

Северноанглийската социалистическа федерация е основана с цел да възпитава и организира народните маси за постигане на икономическото освобождение на труда.

Съчувствувайки и съдействувайки напълно на всички усилия на наемните работници, насочени към постигането на по-добри условия за живот при съществуващия строй, Социалистическата федерация се стреми да премахне класата на капиталистите и едрите земевладелци, *а също и класата на наемните работници,* и да обедини <работниците на цялото общество> *всички членове на обществото* в асоциация, основана върху кооперирането.

Строят, при който класата на индустриалците монополизира всички средства, служещи за придобиване и създаване на богатства, а класата на наемните работници е принудена да работи <преди всичко> заради печалбите на тези индустриалци, е строй на тирания и робство.

Антагонизмът между тези две класи <води до> *се изразява* в ожесточена конкуренция за работа между работниците и за пазари между капиталистите. Това <поражда класова ненавист и

* Думите, зачеркнати от Енгелс в програмата, са дадени в ъглови скоби, а добавеният от него текст е напечатан с получер курсив. *Ред.*

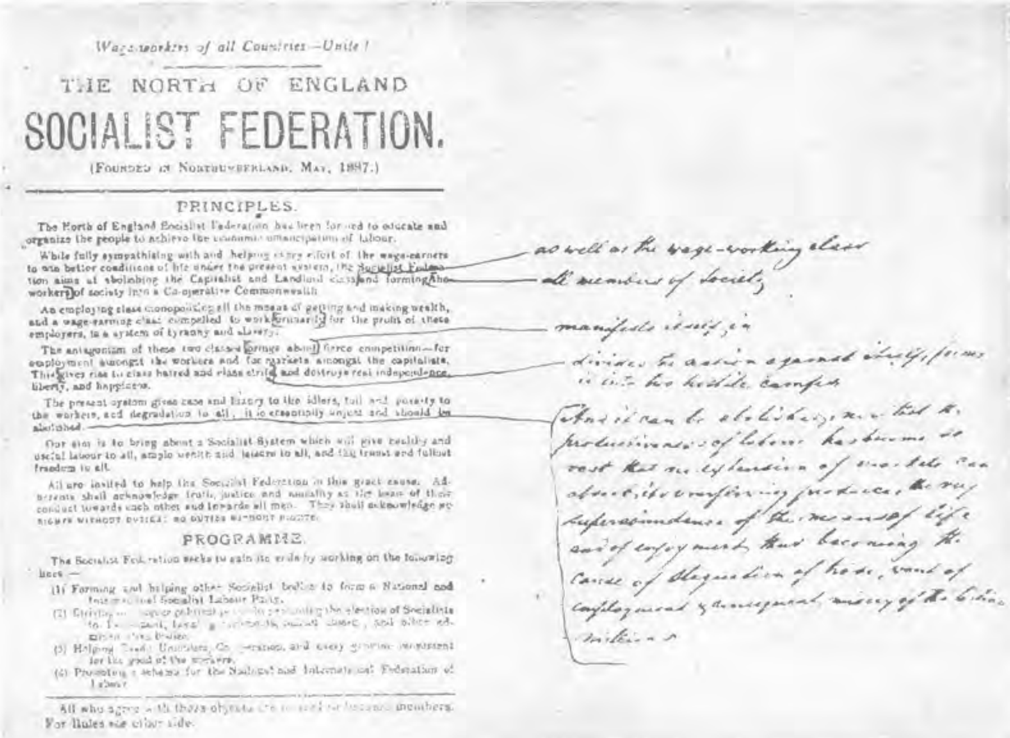

Wage-workers of all Countries—Unite!

THE NORTH OF ENGLAND

SOCIALIST FEDERATION.

(FOUNDED IN NORTHUMBERLAND, MAY, 1887.)

PRINCIPLES.

The North of England Socialist Federation has been formed to educate and organize the people to achieve the economic emancipation of labour.

While fully sympathising with and helping every effort of the wage-earners to win better conditions of life under the present system, the Socialist Federation aims at abolishing the Capitalist and Landlord class and forming the workers of society into a Co-operative Commonwealth.

An employing class monopolising all the means of getting and making wealth, and a wage-earning class compelled to work primarily for the profit of these employers, is a system of tyranny and slavery.

The antagonism of these two classes brings about fierce competition—for employment amongst the workers and for markets amongst the capitalists. This gives rise to class hatred and class strife and destroys real independence, liberty, and happiness.

The present system gives ease and luxury to the idlers, toil and poverty to the workers, and degradation to all; it is essentially unjust and should be abolished.

Our aim is to bring about a Socialist System which will give healthy and useful labour to all, ample wealth and leisure to all, and the truest and fullest freedom to all.

All are invited to help the Socialist Federation in this great cause. Adherents shall acknowledge truth, justice and morality as the basis of their conduct towards each other and towards all men. They shall acknowledge NO RIGHTS WITHOUT DUTIES: NO DUTIES WITHOUT RIGHTS.

PROGRAMME.

The Socialist Federation seeks to gain its ends by working on the following lines:—

(1) Forming and helping other Socialist bodies to form a National and International Socialist Labour Party.

(2) Striving [illegible] the election of Socialists to Parliament, local [illegible], and other administrative bodies.

(3) Helping Trade Unionism, Co-operation, and every genuine movement for the good of the workers.

(4) Promoting a scheme for the National and International Federation of Labour.

All who agree with these objects are invited to become members. For Rules see other side.

Програмата на Североанглийската социалистическа федерация с поправките на Ф. Енгелс

класови разпри> *разцепва самата нация, разделя я на два враждебни лагера* и разрушава действителната независимост, свободата и щастието.

При съвременния строй тунеядците се ползват с охолство и разкош, на работниците се пада труд и бедност, а на всички — общ упадък; по своята същност този строй е несправедлив и трябва да бъде унищожен. *И той може да бъде унищожен, защото сега производителността на труда е нараснала дотолкова, че никакво разширение на пазарите не е в състояние да погълне излишната продукция; по такъв начин самото изобилие от средства за живот и блага става причина за застой на промишлеността, за безработица и следователно за бедност на милионите трудещи се.*

Нашата цел е установяване на социалистически строй, който ще предостави на всички здрава и полезна работа, достатъчно материално благополучие и свободно време, както и истинска пълна свобода.

Приканват се всички да съдействуват на Социалистическата федерация в това велико дело. Присъединяващите се трябва да признават правдата, справедливостта и нравствеността за основа на своето отношение един към друг и към всички хора. Те трябва да признаят, че *няма права без задължения, няма задължения без права.*

Написано между 14 и 23 юни 1887 г.

За пръв път публикувано на руски език в „Сочинения К. Маркса и Ф. Енгельса", I изд., т. XVI, ч. I, 1937 г.

Печата се по текста на програмата с ръкописните поправки на Енгелс

Оригиналът е на английски език

ИНТЕРВЮ НА „NEW YORKER VOLKSZEITUNG" С ЕНГЕЛС[572]

Въпрос. Успешно ли се развива в Англия социализмът, т. е. възприемат ли английските работнически организации повече, отколкото преди социалистическата критика на икономическото развитие и стремят ли се те — в известни по-значителни мащаби — към социалистическите „крайни цели"?

Енгелс. Напълно съм доволен от успехите на социализма и на работническото движение в Англия; но тези успехи се състоят главно в растежа на пролетарското съзнание на *масите*. Официалните работнически организации, трейдюнионите, които на места заплашваха да станат реакционни, се влачат в опашката като австрийския ландщурм.

Въпрос. Как е в това отношение в Ирландия? Има ли там — освен националния въпрос — нещо, на което биха могли да възлагат надежда социалистите?

Енгелс. В Ирландия още дълго време не може да се очаква чисто социалистическо движение. Там хората искат първом да станат дребни селяни със своя земя, но когато постигнат това, ще дойде ипотеката и пак ще ги разори. Все пак това не значи, че ние не трябва да им помогнем да се освободят от лендлордовете, т. е. да преминат от полуфеодални в капиталистически условия.

Въпрос. Какво е отношението на английските работници към ирландското движение?

Енгелс. Масите са *за* ирландците. Организациите, както и изобщо работническата аристокрация, вървят с Гладстон и либералната буржоазия и не отиват по-далеч от тях.

Въпрос. Какво мислите за Русия? Доколко сте променили своето гледище — изразено от Вас и Маркс преди шест години при моето* тогавашно пребиваване в Лондон, — съгласно което вследствие успехите, постигнати по него време от нихилистите терористи, тласъкът за революционно движение в Европа би могъл вероятно да дойде от Русия?[573]

Енгелс. Общо взето, още съм на мнение, че една революция в Русия или дори само свикване там на някакво Национално събрание биха предизвикали преврат в цялото политическо положение в Европа. Но днес това вече не е най-близката възможност. Затова пък у нас има друг Вилхелм.**

На въпроса, как би характеризирал съвременното положение в Европа, Енгелс отговори: Вече седем седмици не съм чел нито един европейски вестник и затова не съм в състояние да характеризирам каквито и да било събития там.

С това разговорът ни завърши.

Напечатано във вестник „New Yorker Volkszeitung", бр. 226, 20 септември 1888 г.

Печата се по текста на вестника
Оригиналът е на немски език

* — на Ф. Т. Куно, представител на вестник „New Yorker Volkszeitung". *Ред.*

** — Вилхелм II. *Ред.*

МЕЖДУНАРОДНИЯТ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС ПРЕЗ 1889 г.

ОТГОВОР НА ВЕСТНИК „Justice"[574]

В броя си от 16 март 1889 година „Justice", *„органът на социалдемокрацията"*, напада позицията, която заеха към горе-казания конгрес онези, които той нарича „официални немски социалдемократи" (които и да били те) изобщо, и „официалния орган на немските социалдемократи" — става дума за лондонския вестник „Sozialdemokrat" — в частност.

„Sozialdemokrat" престана да бъде „официален" орган, откакто с решение на Върховния съд на Германската империя нашите немски приятели бяха лишени от възможността да имат такъв официален орган, без да бъдат обвинени, че принадлежат към „тайно дружество"[575]. Оттогава вестникът, както показва и неговото наименование, претендира да е дори не „орган на социалдемокрацията", а само „орган на социалдемократите, говорещи немски". И въпреки това „Sozialdemokrat" се гордее, че се ползва с пълното доверие на Германската социалдемократическа партия, партия, чиято сила далеч не се изчерпва със 770 000 избиратели, гласували за нея в 1887 г.

Според мнението на „Justice"

> „немските социалдемократи не само във Великобритания, но и в Америка затрудняват пропагандирането на нашето дело, като издават свои вестници на език, неразбираем дори от един на десет хиляди от окръжаващите ги хора, при все че самите те, поне в Съединените щати, са длъжни да научат английския език. Нещо повече, те строго ограничават дейността си в своите национални клубове."

Упрекът е съвсем безпрецедентен! Според „Justice" немците, живеещи в чужда страна, трябва да се откажат от своя роден

език, от единствено достъпното за тях оръдие за пропаганда между своите сънародници, и да се превърнат само в придатък на всяко движение, което би могло да възникне в избраната от тях за живеене страна.

„Sozialdemokrat“ е немски вестник, предназначен за читатели, говорещи немски. Девет десети от неговия тираж се изпращат непосредствено в Германия. Налага се той да се печата в Англия, защото извънредното законодателство, по-лошо от онова, което Англия прилага спрямо Ирландия, принуди редакцията да пренесе своята дейност в чужбина, а швейцарското правителство под натиска на Бисмарк изгони всички негови сътрудници от Швейцария.

„Londoner Freie Presse“[576] е местен вестник на немски език. Той съществува вече повече от три години, което достатъчно доказва потребността от такъв орган. Впрочем неговата защита може да се предостави на самия него.

Същото се отнася и до американските немци. Но за характеристика на обвиненията, които хвърля срещу тях „Justice“, можем да отбележим, че у Американската социалистическа работническа партия[577], макар че в началото тя се състоеше и дори и сега се състои главно от немци, има цяла редица немски секции — англо-американска, славянска, скандинавска и т. н.; че освен своите многобройни немски вестници, които всички изцяло или почти изцяло се самоиздържат, тя издава английския орган „Workmen's Advocate“[578] и покрива значителния дефицит, който и досега съществува в неговия баланс (вж. нюйоркския „Sozialist“ от 2 март 1889 г., отчет на Националния изпълнителен комитет); че тя за своя сметка осигурява агитатор за англо-американските работници — професор Гарсайд; че в Америка към нея се отправят упреци, че била шепа неканени чужденци, вмесващи се в американските работи, които не ги засягат и от които те нищо не разбират. И това им го казват, въпреки че американските немци или вече са приели американско поданство, или възнамеряват да го приемат и завинаги да останат в Америка. И ако живеещите в Англия немци, които в мнозинството си са там само временни жители, бяха последвали наставленията, които им дава „Justice“, ако започнеха да издават английски вестници за английските читатели, да взимат дейно участие в публична агитация между англичаните, да се намесват в политическия живот на Англия, да изпълняват всички задължения на англичани и да претендират за всички права на англичани — в лицето им би бил хвърлен същият упрек, при което между обвинителите може би щеше да бъде и „Justice“.

Що се отнася до твърдението, че американските немци били „длъжни да научат английски език", мога да кажа само, че такова е и моето желание. Но за съжаление въпросът стои съвсем не така.

Където и да се намираха немските социалисти, те неизменно, според своите възможности, взимаха дейно и резултатно участие в социалистическата агитация. Нито в Америка, нито в Швейцария, нито в Източна и Северна Европа социалдемокрацията не би заемала своето сегашно положение, ако не беше дейността на живеещите в тези страни немци. Винаги и навсякъде те първи установяваха взаимни връзки между социалистите от различните националности, а Просветното дружество на немските работници (помещаващо се днес на Тотънхемстрийт 49, Тотънхем Корт Роуд) още в 1840 г. беше първата международна социалистическа организация.[579] Ако на „Justice" тези факти не са известни, то международната полиция и международният капитал са отлично осведомени за тях. От всеки четирима социалисти в чужбина, които преследваше, гонеше или екстрадираше континенталната полиция, трима бяха немци; и законопроектът за забраняване емигрирането на чуждестранни социалисти, който понастоящем се разглежда в американския конгрес, е насочен главно против немци.

„Justice" продължава:

„Сега — за предстоящия конгрес. На Парижкия конгрес през 1886 г., където немците имаха свои представители, и на Лондонския конгрес през 1888 г. организирането на конгреса през 1889 г. беше еднодушно възложено на партията на посибилистите. Никакви възражения против това не бяха изказани по него време... Затова имаше основания да се надяваме, че всички дребни лични обиди от последните години са се прекратили. Ала оттогава и до ден днешен официалният орган на немските социалдемократи упорито осмива и хули посибилистите, и неговите нападки завършиха с едно тайно сборище, състояло се на 28 февруари в редакцията на „Recht voor Allen[580] и напомнящо за гнъсните интриги, които разрушиха стария „Интернационал". Тази седмица „Sozialdemokrat" отново се е заловил за своето — цитира от нюйоркския „Der Sozialist" нападки против нашите френски другари. Но това е вече наистина прекалено. Без съмнение нашият другар Раков и всички независими немски социалдемократи ще се обединят с нас в честен опит да се сложи край на тези дребнави и злобни пререкания и интриги."

За да се разбере всичко това, трябва да се знаят някои факти из историята на френското социалистическо движение след 1871 г. Разбитите през дните на Комуната в 1871 г. френски социалисти постепенно се оправиха и отново излязоха на сцената на конгреса в Марсилия през 1879 г., където те се организираха в Работническа партия; но в 1882 г. на конгреса в Сент-Етиен стана разцепление. Всяка фракция наричаше себе си Френска

работническа партия (Parti ouvrier), ала най-удобно е те да бъдат обозначени с названията, които си дадоха една на друга, а именно: посибилисти и марксисти. Освен тези две групи съществуваше и групата на бланкистите, която имаше своя отделна организация, макар всъщност да сътрудничеше отначало с Работническата партия, а след разцеплението — с тъй наричаните марксисти. В сферата на влиянието на всяка от тези различни фракции се намираха цяла редица професионални съюзи (chambres syndicales) и други работнически обединения. Общо взето, посибилистите имаха най-голямо влияние в Париж, докато в провинцията господствуваха почти изцяло така наречените марксисти. Тук не влизам в същността на разногласията между тези отделни групировки; трябва да се съжалява, че тези разногласия съществуват. Но нито английските социалисти, също разделени на няколко различни групи, нито немските социалисти, обединили се едва в 1875 г., имат право да упрекват французите в тази липса на единство.

За да получат признание, че те са единствената във Франция истинска работническа партия, посибилистите започнаха да свикват международни конференции и конгреси — първо през 1883 г. в Париж, след това през 1884 г. (тук от чуждестранните делегати присъствуваха главно английски трейдюнионисти) и третия път през 1886 г., когато също присъствуваха няколко делегати и от други страни. На тази последна конференция беше решено да се свика в Париж през 1889 г. международен конгрес и организирането му беше възложено на посибилистите. Но нито *немският делегат* Гримпе, нито австрийският делегат *не гласуваха за тази резолюция.* Така или иначе това постановление на конференцията — на която освен посибилистите и английските трейдюнионисти присъствуваха само шепичка белгийци, един австралиец, един немец, един делегат от немското Дружество в Лондон, един швед и един австриец — има значение само като пожелание. Че хората, представени на тази конференция, изобщо не смятаха за задължителни приетите на нея резолюции, доказаха английските трейдюниони, когато на своя конгрес в Хъл отказаха да признаят много от тези резолюции.

През септември 1887 г. в Санкт-Гален, в Швейцария, се състоя конгрес на представители на Германската социалдемократическа партия. На този конгрес между другото беше взето решение да се свика в 1888 г. международен работнически конгрес. Когато приблизително по същото време трейдюнионите обявиха свикването на конгрес в Лондон, Германската работническа партия изказа готовност да се откаже от собствения си конгрес, ако

нейните членове бъдат допуснати — само допуснати! — на конгреса в Лондон.

Свиквайки своя конгрес, трейдюнионите обявиха, че на него могат да бъдат допуснати само bona fide* делегати на bona fide работнически организации. Но в Германия при днешните изключителни закони правителството незабавно би разтурило всякаква професионална организация, която просто избере делегат и го изпрати в Лондон, и би конфискувало нейните фондове. Поставеното от Съвета на трейдюнионите условие беше равносилно на затваряне вратите на конгреса за всички немски делегати. Тогава Германската работническа партия делегира в Лондон А. Бебел, нашия известен член на Райхстага, придружен от автора на настоящата брошура. Той посети секретаря на Парламентарния комитет[581] и на Съвета на трейдюнионите и разговаря с представители на Социалдемократическата федерация и на Социалистическата лига[582]. След това се поде дълга преписка, чрез която немците се опитваха да постигнат изменение на условията за участие в конгреса. Обаче решението на Парламентарния комитет при Съвета на трейдюнионите остана в сила и достъпът ни до конгреса беше съзнателно затворен. След това ръководството на нашата партия публикува протест против такъв един конгрес.

Конгресът се състоя. Никога досега в цялата история на работническото движение работнически конгрес не се е събирал при такива унизителни условия. Всички свикани по-рано работнически конгреси смятаха себе си за суверенни. Техните организатори можеха да изработват предварителни правила, но всеки делегат можеше да не се съгласи с тях и тогава окончателно решение взимаше самият конгрес. А този път условията за участие, регламентът, правилата на процедурата и гласуването, въпросите, подлежащи на обсъждане — фактически всичко беше предварително продиктувано от Парламентарния комитет, от този антисоциалистически орган на антисоциалистическия лондонски Съвет на трейдюнионите. И все пак делегатите социалисти се подчиниха на такова унижение, защото иначе Съветът на трейдюнионите, който бе наел помещението, просто би ги изгонил и защото те смятаха — и съвсем правилно, — че главната им задача е да докажат на света съществуването на силно социалистическо малцинство в редиците на английските професионални организации. Но те трябваше да изразят протест, а не направиха това.

Решенията на такъв един конгрес едва ли могат да се смятат задължителни дори и за онези, които изпращаха на него пред-

* — доверени, официални. *Ред.*

ставители, и самите му инициатори — Парламентарният комитет — се отрекоха от тези решения, когато отказаха да изпълнят макар и едно от тях (доклад от ноември 1888 г., стр. 2)[583]. Да се смятат задължителни за онези, които не само че не бяха представени на конгреса, но съзнателно бяха изключени и протестираха против това, е просто глупаво. Както и да е, конгресът постанови, че през 1889 г. в Париж се свиква международен конгрес, и възложи организирането му на парижките посибилисти.

Едновременно с Лондонския конгрес френските професионални съюзи, свързани с френските така наричани марксисти, проведоха в Бордо свой конгрес, който също постанови да се организира през 1889 г. в Париж международен работнически конгрес. От Бордо беше изпратен делегат за Лондонския конгрес, но той пристигна в Лондон едва към края му.

След това френските посибилисти свикаха свой, национален работнически конгрес в Труа през декември миналата година. Но местните организатори от Труа — членове на тяхната партия — заявиха, че смятат за свой дълг да поканят на този конгрес делегати от *всички* социалистически и работнически организации във Франция. Тогава посибилистите се отказаха от собствения си конгрес и без тяхното участие беше организиран конгрес от тъй наричаните марксисти и бланкисти, които потвърдиха приетата в Бордо резолюция за свикване на международен конгрес в Париж през 1889 г. Това беше направено просто за самозащита, защото те твърде добре знаеха, че Лондонският конгрес, поверявайки организирането на *свой* конгрес в Париж на посибилистите, фактически, макар и несъзнателно, бе подготвил изключването из числото на неговите участници на всички френски работници, които не се намират под влиянието на посибилистите.

По такъв начин в Париж през 1889 г. трябваше да се съберат два конгреса-съперници. И макар „Justice" да държеше читателите си в пълна неизвестност за това, че големи групи френски работници са се събирали през есента на 1888 г. в Бордо и Труа (в Бордо 63 делегати представляваха 250 местни обединения от Марсилия, Лил, Лион, Рубе и други градове; в Труа 36 делегати представляваха 327 различни организации, местни професионални съюзи и социалистически кръжоци) и са постановили да се свика конгрес, където и те да бъдат представени — тези факти все пак дойдоха до знанието на Германската социалдемократическа партия. Тогава немците сметнаха за свой дълг да положат всички усилия, за да предотвратят провеждането на тези два конкуриращи се конгреса, като знаеха, че те ще враждуват помежду си и че и двата са обречени на провал, а също

да се опитат да създадат от тези два сакати конгреса един истински.

За тази цел немците — членове на Райхстага, от които се състои ръководството на нашата партия — предложиха да се свика международна конференция и поканиха на нея двете фракции на френските социалисти, а също и онези други не немски социалистически организации, с които те поддържаха връзки и кореспонденция. Тази конференция се състоя в Хага (Холандия) на 28 февруари и аз присъствувах на нея не като делегат, а само като наблюдател. Поканени бяха и двете френски партии, но посибилистите не се явиха. Марксистите бяха представлявани от Лафарг. Измежду делегатите имаше двама немци (Бебел и Либкнехт), двама холандци (Домела Нювенхейс и Крол), двама белгийци (Ансел и Волдерс) и двама швейцарци (Райхел и Шерер).

Трябваше да се уредят три основни въпроса: първо, мероприятия за свикване на обединен конгрес; второ, изработване на такива условия за участие в него, при които да не може да бъде отстранена нито една от групите, пожелали да бъдат представени на него; трето, суверенност на конгреса по отношение на вътрешните му работи. Трябва да се каже, че следвайки по стъпките на Парламентарния комитет на трейдюнионите, посибилистите предварително бяха публикували инструкциите и правилата, с които се готвеха да свържат конгреса. Не само че беше напълно изготвен дневният ред, но освен това имаше и правило, че мандатите на делегатите трябва да се проверяват и утвърждават не от конгреса целокупно, а от всяка национална група поотделно. Впоследствие конгресът можеше да приеме или да отхвърли и този дневен ред, и този начин за проверка на мандатите, но във всеки случай правото на конгреса да дава или да не дава съгласието си безусловно трябваше да му бъде запазено, още повече че начинът за проверка на мандатите, предписан от посибилистите, фактически им даваше възможност да допуснат на конгреса само онези френски делегати, които биха били желателни за тях. Ще припомним, че няколко английски социалисти — делегати на Лондонския конгрес — едва не бяха изключени от комисията по изработването на регламента, в която английските трейдюниони имаха само незначително мнозинство в сравнение с чужденците. А Париж представлява опора на посибилистите, които при това възнамеряват да се обърнат към парижкия общински съвет с молба да им се отпуснат за нуждите на конгреса около 50 000 франка (2 000 фунта стерлинги), с които да могат да се разпореждат.

И така, Хагската конференция единодушно прие следната резолюция:

„Ние, долуподписаните, предлагаме на Френската федерация на социалистическите работници (т. е. посибилистката федерация), „по силата на пълномощията, дадени ѝ от Лондонския конгрес в 1888 г., да свика Парижкия международен конгрес в съгласие с френските работнически и социалистически организации и организациите на други страни.

Възванието за свикване на конгреса, подписано от всички представители на работническите и социалистическите организации, трябва по възможност по-скоро да се доведе до знанието на работническата класа и на социалистите в Европа и Америка.

В това възвание трябва да бъде заявено:

1) Че Парижкият международен конгрес трябва да се състои от 14 до 21 юли 1889 година;

2) Че в него могат да участвуват работници и социалисти от различни страни при условия, които трябва да държат сметка за политическите закони на всяка страна;

3) Че конгресът ще бъде суверенен по отношение на проверката на мандатите и установяването на дневния ред.

За обсъждане се набелязват предварително следните въпроси:

а) Международно работническо законодателство — законодателно регулиране на работния ден (дневната работа, нощната работа, съблюдаването на празнични дни, трудът на възрастните мъже, а също на жените и децата);

в) Инспектиране на фабриките и работилниците, а също и на домашната промишленост;

с) Пътища и средства, гарантиращи изпълнението на тези искания.

Хага, 28 февруари 1889 г.

Делегати от Германия: *А. Бебел, В. Либкнехт*
„ „ Швейцария: *А. Райхел, Х. Шерер*
„ „ Холандия: *Ф. Д. Нювенхейс, К. Крол*
„ „ Белгия: *Е. Ансел, Ж. Волдерс*
„ „ Франция: *Пол Лафарг.*"

По такъв начин конференцията се съгласи да направи всякакви отстъпки на посибилистите. В съгласие с решението на Лондонския конгрес подготовката и организирането на конгреса се възлагаше на тях, а техните съперници във Франция бяха отстранени от тази работа. Те бяха замолени само за едно — да подпишат съвместното възвание за свикването на конгреса, което щяха да подпишат и всички други заинтересувани партии и в което трябваше да бъде посочено: 1) датата за свикване на конгреса; 2) основните условия за участие в него и 3) суверенността на конгреса по отношение на регламента и дневния ред. Такава форма на съвместно възвание, налагащо определени задължения на всички подписали го организации, представляваше най-доброто, по-скоро единственото средство да се осигури действително всеобщ международен характер на конгреса. Предложените в него основни условия за участие предотвратяваха повтаряне на

скандалното недопускане на немските, австрийските и руските делегати, поради което на Лондонския конгрес пролетарското движение в наши дни беше представено така непълно. Изискването да се отбележи специално суверенността на конгреса по отношение на всички негови вътрешни работи стана необходимо, след като Парламентарният комитет се опита да създаде прецедент и посибилистите последваха неговия пример. То се отнасяше единствено до онова, което се разбираше от само себе си, и ни наймалко не отнемаше на посибилистите пълномощията, възложени им от Лондонския конгрес, защото Лондонският конгрес не беше упълномощил и не можеше да упълномощи никого в света да установява правила, задължителни за следващи конгреси.

Хагската резолюция беше приета съвсем не от дух на противоречие спрямо Лондонския конгрес; това се доказва от обстоятелството, че двама от делегатите, които се бяха съгласили с нея и я бяха подписали — *Ансел* от *Гент* и *Крол* от *Хага,* — бяха също делегати в Лондон през ноември 1888 г., и при това не просто делегати, а членове на президиума измежду чужденците. Това се доказва още и от обстоятелството, че двама немци, недопуснати на Лондонския конгрес, и онези французи, които не бяха представени на него, са съгласни посибилистите да си запазят всички пълномощия, които са можели да имат там и са им били дадени. Те искат само едно: да им бъде осигурена възможността да участвуват в Парижкия конгрес на равни начала с другите делегати и когато този конгрес се събере, той сам да може окончателно да решава вътрешните си работи. И загдето Хагската конференция се е осмелила да действува в такъв примирителен дух, „Justice" я нарича „тайно сборище"!

Посибилистите отказаха предлаганото им сътрудничество. Те са съгласни възванието за свикването на конгреса да бъде подписано заедно с тях и от чуждестранните социалисти, но нито един от френските социалисти, който не членува в тяхната партия, не трябва да поставя своя подпис. По такъв начин те претендират за ролята на *единствена* социалистическа организация във Франция и разчитат, че ние, чужденците, ще ги признаем за такава. Освен това те не са съгласни да се предостави на конгреса като цяло да определи начина за проверка на мандатите: съществуват, значи, инструкции и правила, предварително предписани от посибилистите, и конгресът трябва да ги приеме безпрекословно.

Тези обстоятелства слагат край на всички надежди, че конгресът, чието свикване беше решено през ноември миналата година в Лондон и организирането на който беше възложено на посибилистите, няма да се окаже само пародия на конгрес. А ще

видим какво ще предприемат сега групите, представени в Хага; във всеки случай те твърдо са решили да действуват заедно.

Що се отнася до „Sozialdemokrat“, „Justice“ твърди, че уж този вестник след Лондонския конгрес „упорито осмива и хули посибилистите“. „Justice“ призовава всички независими немски социалдемократи „да се обединят с нас в честен опит да се сложи край на тези дребнави и злобни пререкания и интриги“.

„Justice“ с особен, присъщ нему тон, вече много години критикува думите и постъпките на немските социалдемократи, ала „Sozialdemokrat“ нито веднъж не се е оплакал от надсмиванията и хулите или от дребнавите и злобни пререкания и интриги. Ние, немците, сме свикнали с много откровена критика както вътре в нашата партия, така и по отношение на другите национални секции на пролетарското движение. Ние твърде добре разбираме, че да се превърне това движение в дружество за взаимна възхвала или в корпорация за взаимна застраховка на агитатори, би значило най-успешно да подпомагаме нашите врагове. Затова сега ние сме достатъчно дебелокожи и можем, без да трепнем, да изтърпим нападките на „Justice“. Но ние сме дошли в Англия не за да се отказваме от правото си на свободна критика, което сме запазили пред лицето на Бисмарк и което англичаните са си завоювали в славните революционни боеве на миналото, с което те справедливо се гордеят; и ще си позволяваме всеки път, когато сметнем за необходимо, да изказваме свое мнение за „пререканията и интригите“ на французите, а щом е тръгнало така — и на английските социалисти.

Политическата линия, която провеждат напоследък посибилистите, съвсем не винаги се посреща с общо одобрение от социалдемократите от другите националности, а позицията, която те заеха през време на последните парижки избори, не може с нищо да се оправдае. Под предлог за спасяване на републиката от Буланже те се обединиха с най-продажните елементи на буржоазния републиканизъм, с опортюнистите[584], които ето вече десет години се обогатяват, като смучат кръвта на Франция; те ратуваха и гласуваха за кандидата на правителството, спиртовара капиталист, „мръсния кандидат — френския Джон Джеймсън“ („Justice“ от 19 януари 1889 г.). А когато социалистът и работникът Буле, онзи, който организира неотдавна голямата стачка на земекопачите, беше издигнат в противовес както на Буланже, така и на Жак, те се присъединиха към хора на буржоазията: не всявайте раздор в редовете на великата Републиканска партия! Със същите изрази великата Либерална партия тук, в Англия, неведнъж е изказвала своя протест против кандидатите,

издигнати от „Justice". Нима борбата против Буланже няма да бъде по-успешна, ако се даде възможност на работниците да гласуват за един от собствените си представители, вместо да бъдат изправени пред избора — да гласуват или за Буланже, или за един от онези капиталисти, чийто алчен стремеж да прехвърлят богатството на Франция в джоба си (както много вярно забеляза г-н Хайндман в „Justice" от 2 февруари 1889 г.) единствено можеше да направи Буланже онова, което той представлява понастоящем.

Трябва да се отдаде справедливост на „Justice"*, той не защищаваше нито тези действия на посибилистите, нито „тяхната до известна степен компрометираща връзка с буржоазната партия" („Justice" от 28 януари); но той също нито зъб не обели пред своите читатели за това, че органът на посибилистите „Parti Ouvrier"[585] в своята ярост към буланжистите поиска извънредни мерки против „чудовищната свобода на печата"** и свободата на сдруженията. „Justice" взе всички мерки, за да скрие от своите читатели и този факт, и борбата около кандидата на работниците, както и факта, че той все пак получи 17 хиляди гласове. И загдето ние открито говорим за тези позорни действия на посибилистите, същият оня вестник, който не се осмелява да защищава постъпките на своите посибилистки приятели, ни обвинява, че сме се занимавали с надсмивания и хули, с дребнави и злобни пререкания и интриги.

Работата е там, че понастоящем посибилистите представляват всъщност правителствена партия — *министерски социалисти,* и се ползват от всички облаги на това положение. В същото време, когато конгресът в Бордо беше забранен от властите, подлагаше се на преследване от полицията и можа да се състои само благодарение на това, че намери приют в кметството на едно съседно градче с революционно настроен кмет; в същото време, когато на конгреса в Труа полицията извърши няколко нападения с цел да възпрепятствува издигането на червения флаг — факти, които не бяха нито осъдени, нито дори споменати във вестниците на посибилистите, — тези „дълбоко порядъчни" социалисти отлично се сработиха с парижките чарлз-уоръновци. И когато парижките власти забраниха демонстрацията за осемчасов работен ден, подготвена от независимите социалисти и от професионал-

* Игра на думи: „Justice" значи „справедливост"; „Justice" е името на вестника. *Ред.*

** „Ние трябва непрестанно да повтаряме, че в критичното време, в което живеем, тази свобода на печата трябва да се отмени" — „Parti Ouvrier" от **18 март 1889 г. (именно в този ден!).**

ните съюзи, те не само не протестираха, но и открито *приветствуваха* тази стъпка.

И така, ако в Париж през тази година се състоят два конгреса, на единия от тях е осигурена не само защита, но и покровителство от страна на полицията. Към него благосклонно ще се отнесат правителството, департаменталните власти, парижкият общински съвет. Ще го чествуват и по всякакъв начин ще му угаждат. Той ще се радва на всички облаги и предимства, от които се ползват в буржоазната република официалните гости от чужбина.

От другия конгрес благонамерените републиканци ще странят, властите бдително ще го следят и в най-добрия случай ще го оставят на мира. И ако на него присъствуват английски делегати, те рискуват, без да напуснат Париж, да се намерят на родния си Трафалгар-скуер.

Написано през март 1889 г.

Напечатано във вид на брошура в Лондон през март 1889 г. и във вестник „Der Sozialdemokrat", бр. 13 и 14, 30 март и 6 април 1889 г.

Печата се по текста на брошурата

Оригиналът е на английски език

ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК „THE LABOUR ELECTOR“[586]

Наблюдавайки постоянния интерес, който проявявате към въпросите, възникнали във връзка с предстоящия международен работнически конгрес, предполагам, че ще разрешите на един французин, член на тъй наречената Организация на френските марксисти (Agglomération Parisienne), да каже няколко думи в отговор на циркуляра, публикуван в бюлетина на парижката Камара на труда и препечатан на английски език в „Justice“ от 27 април.

Понастоящем парижката Камара на труда представлява организация, намираща се изцяло в ръцете на посибилистите. Те я заграбиха с помощта на опортюнистите и радикалите[587] — членове на парижкия общински съвет, и всеки професионален съюз, който се осмелява открито да се обяви против принципите и тактиката на посибилистите, веднага се подлага на изключване. Този гореспоменат циркуляр, макар и публикуван от името на 78 парижки професионални организации, поради това обстоятелство е в също такава степен произведение на посибилистите, както ако беше издаден от самия посибилистки комитет.

Този циркуляр призовава „всички организации на френската работническа класа, с безразлично какви — републикански или социалистически — възгледи“ да се обединят в конгреса, свикван от посибилистите. Като че ли всичко се прави на справедливи начала. А понеже нашата фракция от френските социалисти напълно измести посибилистите в провинцията, така че те не се осмелиха да присъстват на собствения си конгрес в Труа, щом дочуха, че сме били допуснати там, и тъй като нашите ор-

ганизации в провинцията са много по-многобройни, отколкото всички посибилистки организации във Франция, взети заедно, ние несъмнено бихме имали повечето от френските делегати дори на посибилисткия конгрес, ако би била осигурена справедлива основа на представителство. Но точно тук е и затруднението. При все че посибилисткият комитет натрупа за своя конгрес цяла камара предписания, именно този най-важен въпрос никога дори и не се споменаваше. Никому не е известно колко делегати трябва да изпрати всяка група — един, двама или повече, и трябва ли броят на нейните делегати да бъде зависим от броя на членовете ѝ. И ето, понеже посибилистите, както е известно, са най-силната организация в Париж, те могат да изпратят двама или трима делегати от всяка група, докато ние, поради нашата простота, изпращаме само един. Те могат да си изфабрикуват толкова делегати, колкото си искат. Те ги имат готови под ръка в Париж, трябва само да ги назначат. И по такъв начин при цялата тази привидна справедливост френската секция на конгреса би се превърнала в сговорна тайфа посибилисти, които биха могли да ни третират, както им скимне, и за да избегнем това, ние ще трябва да апелираме към конгреса.

Единствено от тези съображения не можехме да се откажем от суверенитета на конгреса по отношение на всички негови вътрешни работи, ако изобщо е възможно да се отказваме от този пръв и основен принцип. Аз мисля, че в Лондон още не са съвсем забравили как през ноември миналата година Парламентарният комитет даде на тогавашния конгрес съвсем ясно да разбере, че помещението е наето от него и затова конгресът се намира там по неговото милостиво благоволение. Ние не желаем това да се повтори и в Париж.

Написано в края на април 1889 г.

Напечатано във вестник „The Labour Elector", vol I, бр. 18, 4 май 1889 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът е на английски език

МЕЖДУНАРОДЕН СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС

14—21 юли 1889 г.

ВЪЗВАНИЕ КЪМ РАБОТНИЦИТЕ И СОЦИАЛИСТИТЕ В ЕВРОПА И АМЕРИКА[588]

През октомври 1888 г. в Бордо се състоя национален конгрес, на който бяха представени повече от 200 работнически синдикални камари и отраслови групи. Този конгрес реши да се проведе по време на Световното изложение международен конгрес в Париж.

Също такова решение взе състоялият се в Труа през декември 1888 г. национален конгрес, на който бяха представени всички фракции на френската социалистическа партия.

Националният съвет, избран от конгреса в Бордо, и Изпълнителната комисия, избрана от конгреса в Труа, бяха натоварени да се споразумеят за съвместно организиране на международния конгрес и да поканят на него всички, без разлика на фракционна принадлежност, работници и социалисти в Европа и Америка, стремящи се към освобождение на труда. Това бе направено.

На 28 февруари [1889 г.] в Хага се състоя Международна конференция, на която бяха представени с делегати социалистическите партии в Германия, Швейцария, Белгия, Холандия и Франция. Английската Социалистическа лига и датските социалисти се извиниха за своето отсъствие и заявиха, че предварително се присъединяват към всички решения, които бъдат взети.

Хагската конференция постанови:

1. Международният конгрес в Париж да се състои от 14 до 21 юли 1889 г.

2. В него могат да участвуват всички работници и социалисти от различни страни при условия, съобразени с политическите закони във всяка страна.

3. Конгресът е пълновластен в проверката на мандатите и установяването на дневния ред.

Предварително се набеляза следният дневен ред:

a) Международно работническо законодателство; законодателно регулиране на работния ден (дневна работа, нощна работа, почивни дни, труд на възрастни мъже, на жени, на деца);

b) Надзор на фабриките и работилниците, също и на домашната промишленост;

c) Пътища и средства за изпълнението на тези мероприятия.

Затова в изпълнение на мандата, възложен ни от конгресите в Бордо и в Труа, и в съответствие с решенията на конференцията в Хага:

1) Ние свикваме в Париж Международния конгрес, който ще се състои от 14 до 21 юли 1889 г.

2) Дневен ред — установеният на Хагската конференция.

3) Поканваме социалистическите и работническите организации в Европа и Америка на този конгрес, който трябва да положи основите за съюз на всички работници и всички социалисти от Стария и Новия свят.

Ние учредихме в Париж една Изпълнителна комисия, на която е възложено окончателното организиране на Международния конгрес и посрещането на чуждестранните делегати.

Изпращаме на всички работници и социалисти нашия братски привет.

Да живее освобождението на работниците в целия свят!

За Националния съвет
в Бордо:
генерален секретар *Р. Лавин,*
улица Сюливан № 16

За Изпълнителната комисия
в Труа:
генерален секретар *Ж. Батис*

Изпълнителна комисия в Париж:

За Федерацията на парижките синдикални камари:
Буле, Бесе, Фелин, Монсо, Русел.

За социалистическите организации в Париж:
Вайян, Гед, Девил, Жаклар, Крепен, Лафарг.

За социалистическата група в Парижкия общински съвет:
Дома, Лонге, Шовйер, Вайян — общински съветници.

За социалистическата група в Камарата на депутатите:
Ферул, Планто — депутати.

Адреси:

Секретар за Франция: Бесе, Bureau de la ordonnerie, Bourse du Travail, Rue J. J. Rousseau.

Секретар за връзки с чужбина: Пол Лафарг, Le Perreux, Paris, Banlieue.

Напечатано във вид на отделен позив в Лондон във вестниците: „Berliner Volksblatt", бр. 109, 10 май 1889 г. „Der Sozialdemokrat", бр. 19, 11 май 1889 г. „The Labour Elector", vol. 1, бр. 20, 18 май 1889 г. и в списание „The Commonweal", бр. 176, 25 май 1889 г.

Печата се по текста на вестник „Der Sozialdemokrat"

Оригиналът е на немски език

МЕЖДУНАРОДНИЯТ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС ПРЕЗ 1889 г.

II. ОТГОВОР НА „МАНИФЕСТА НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ“[589]

Този манифест, публикуван в „Justice“ от 25 май 1889 г., претендира да обяви на цял свят „очевидни истини“, отнасящи се до гореказания конгрес. Отговорността за тези „очевидни истини“ поеха върху си „Международната комисия на Социалдемократическата федерация“ и „Генералният съвет на Социалдемократическата федерация“. Не ни е известно какви лица влизат в състава на тези два органа. Не е посочено нито едно име. И това ни се струва странно, като се вземе под внимание, че неговите автори непрестанно се оплакват от хагското „тайно сборище“, чиито участници във всеки случай от никого не скриваха своите имена. Но съвет или комисия на Социалдемократическата федерация — това са изобщо явления съвсем непонятни. Някои може би си спомнят, че на 23 октомври 1888 година Генералният съвет на Социалдемократическата федерация с мнозинство от 7 гласа против два гласува остро порицание на г-н Хайндман, загдето „проституира“ в „Justice“; г-н Хайндман се отнесе към този вот с пълно презрение („Justice“ от 27 октомври 1888 г.), нарече го „изтръгнат“ и скоро издействува отменяването му със също толкова, ако и не още по-значително мнозинство на гласовете. След всичко това няма защо да се учудваме, че този Генерален съвет не съобщава имена, като с това рискува даже самият той да бъде назован „тайно сборище“; и всъщност след всичко това не е вече и важно съобщават ли се имена или не.

Манифестът започва така:

„Решението на една от групите наши другари, френските социалисти, действуващи в съгласие с други, които не са социалисти — да се свика в

Париж конгрес в противовес на онзи, който са свикали и организират наши другари от посибилистката партия, — изисква разяснение за истинското положение на нещата от страна на Социалдемократическата федерация, най-многобройната и най-мощната социалистическа организация във Великобритания".

Кои са споменатите тук, „които не са социалисти" — това се прикрива така старателно, както и имената на хората, на чието перо принадлежи горецитираното твърдение; затова невъзможно е да се определи в каква степен то е или не е „очевидна истина". Но такова твърдение е или съзнателна клевета, или изобщо е лишено от смисъл и звучи доста странно в устата на представители на една организация, влизаща в тесен настъпателно-отбранителен съюз със самите онези посибилисти, които никога досега не са успявали да съберат нито един конгрес без помощта на „други, които не са социалисти". На първата тяхна конференция в Париж през 1883 г. присъствуваха от чужбина почти само лидерите на английските трейдюниони начело със самия г-н Броудхърст; и г-н Броудхърст беше твърде доволен от произнесените речи и приетите резолюции. Втората им конференция по състав малко се отличаваше от първата, а Лондонският конгрес в 1888 г. беше дори свикан от Парламентарния комитет на конгреса на трейдюнионите, чиито членове, както е известно, „не са социалисти", а тъкмо обратното.

Но да оставим това. Авторите на манифеста използват случая да ни напомнят, че Социалдемократическата федерация е „най-многобройната и най-мощната социалистическа организация във Великобритания". Тази новост вече почти шест години от седмица на седмица ни се съобщава във всеки брой от „Justice" и все пак се намират хора, достатъчно покварени, за да се усъмнят във величието и мощта на Социалдемократическата федерация; те дори се осмеляват да твърдят, че тези уверения в собствено величие и мощ стават особено чести, гръмогласни и досадни тъкмо в периоди, когато действителното величие и силата на Социалдемократическата федерация се намират в упадък. Те се позовават на факта, че в края на миналата година форматът на „Justice" е намалял наполовина „само през празниците", но тези празници продължават и има хора, запознати с положението на нещата във вестника, които твърдят, че тиражът на този вестник, който превишаваше 4 000 екземпляра, сега едва достига една трета от това количество; че има секции на Федерацията, които никога не се събират дори проформа, а в редица големи промишлени градове този вестник изобщо не се чете. И трябва да се каже, че отчети като този на Болтънското отделение („Labour Elector" от 28 май 1888 г.) — не анонимен като нашия манифест,

а подписан от осем членове на Федерацията — твърде способствуват за потвърждаването на тези изказвания. Можем да си говорим, каквото си щем, в защита на военната хитрост, когато на противника се съобщават преувеличени данни за собствените сили, но не може да има две мнения в нейната оценка, когато тя се прилага с цел да се хвърли прах в очите на своите съюзници и другари. И без преувеличение, само с фенера на Диоген може да се намери в Обединеното кралство макар и един единствен човек, когото да могат да измамят тези наскучали самохвалства на Социалдемократическата федерация.

Много съжалявам, че съм принуден да говоря в такъв тон за организация, която е направила немалко добро, която би могла да направи още повече и в чийто състав има прекрасни елементи. Но докато допуска да я „командуват" така, както понастоящем, тя няма защо и да се надява, че ще заеме мястото, за което претендира.

По-нататък авторите на манифеста заявяват, че от своя страна са положили всички усилия за постигане на споразумение, но тъй като това се оказало безполезно, сега са решили да се ограничат с „излагането на очевидни факти, които от никого никога не са оспорвани". Тези очевидни факти се изброяват четиринадесет.

1. „Френската посибилистка партия... беше упълномощена от Парижкия международен конгрес на професионалните съюзи в 1886 г. да свика... международен конгрес на работниците в Париж през 1889 г. На този парижки конгрес в 1886 г. представител на немците беше Гримпе."

Този „очевиден факт" наистина от никого не се оспорва; само че по него време събранието в 1886 г. се наричаше просто „конференция", а сега, за да му се придаде по-голяма тежест, го превърнаха в истински „конгрес". После има един важен пропуск: Гримпе *не* гласува за тази резолюция и затова неговото присъствие на конференцията в никакъв случай не бива да се смята като съгласие на „немците" с дадения на посибилистите мандат.

2. „Парламентарният комитет на английските трейдюниони съвсем неправилно и несправедливо не допусна представители от немците и австрийците на Лондонския международен конгрес на професионалните съюзи в 1888 г. След това немците обявиха конгреса за „сакат", а Бебел, Либкнехт и други лица, които понастоящем организират съперническия конгрес в Париж, започнаха да призовават представителите на другите националности да не взимат участие в Лондонския конгрес, защото самите те не са били допуснати на него."

Против това няма възражение.

3. „Лондонският международен конгрес на професионалните съюзи в 1888 г. все пак се състоя и премина много успешно. Особено близките съюзници на парламентарните немски социалисти, така наричаните марксисти или гедисти във Франция, бяха представени от Фаржа. Този конгрес *единодушно* упълномощи посибилистите да свикат и съответно да подготвят международен конгрес на работниците в Париж през 1889 г. Фаржа заедно с останалите гласува за тази резолюция, Ансел, представител на белгийците, и холандецът* се съгласиха с нея. Въпреки това и Ансел, и Крол взеха участие в хагското сборище."

Твърдението, че Фаржа бил представлявал „така наричаните марксисти или гедисти", не е точно. Фаржа беше изпратен в Лондон от конгреса на френските професионални съюзи, открит в Бордо няколко дни преди Лондонския конгрес. 250-те местни съюзи, представени в Бордо от 63 делегати, могат да бъдат назовани „марксисти или гедисти" само ако под това наименование се разбират всички френски работници, които не са посибилисти. Конгресът в Бордо също единодушно постанови „да се свика и съответно да се подготви международен конгрес на работниците в Париж през 1889 г."; той направи това няколко дни преди да бе гласувана резолюцията на Лондонския конгрес. Но тъй като представените в Бордо хора бяха всички до един отхвърлени от посибилистите, които се отнасяха към тях като към врагове, на тях и на ум не можеше да им дойде да упълномощят същите тези посибилисти да свикват такъв конгрес; затова да се твърди, че уж „Фаржа е гласувал за тази резолюция", е просто глупаво, така глупаво, както и да се заявява, че „марксистите" трябва да се смятат обвързани с това гласуване на Фаржа, който съвсем и не е гласувал, а дори и да беше направил това, то е било само по погрешка, а следователно не обвързва дори и самия него.

Обстоятелството, че Ансел и Крол, гласували за гореспоменатата лондонска резолюция, все пак са „взели участие в хагското сборище", наистина може да се стори невероятно на всеки, който би се задоволил с „очевидните истини" и „неоспоримите факти" на разглеждания от нас манифест. Но от приложението към настоящия отговор** се вижда, че Ансел и Крол са намерили за необходимо не само да отидат в Хага, но и изобщо да се оттеглят от конгреса на посибилистите и да подкрепят свикването на контраконгрес; така постъпиха не само Ансел и Крол, но и други лондонски делегати, а заедно с тях и огромното мнозинство от представителите на европейския социализъм. „Очевидните истини" на манифеста бяха отдавна известни на всички тях и все пак — такава е вродената поквареност на човешката природа! —

* К. Крол. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 556—558. *Ред.*

те направиха изводи, тъкмо обратни на ония, които така усърдно им натрапваха органите на Социалдемократическата федерация.

4. „След като получиха един след друг тези два мандата, посибилистите, представляващи безусловно най-силната френска социалистическа партия, както в Париж (където те получиха 50 хиляди гласа), така и в провинцията, пристъпиха — смятайки това за свой дълг — към свикване и организиране на международен работнически конгрес в края на юли 1889 г."

В общинските избори посибилистите действително получиха около 50 хиляди гласа, много от които бяха дадени от техните противници, колективистите (така наричаните марксисти); последните бяха достатъчно благородни, за да оставят настрана фракционните разногласия, където беше възможно. Но твърдението, че посибилистите представлявали „безусловно най-силната френска социалистическа партия както в Париж, така и в провинцията", е направо лъжа. Дори в Париж, който, както е добре известно, е тяхна опора, положението на посибилистите много се влоши, откакто те открито влязоха в съюз не само с буржоазните радикали, но и с опортюнистите — тази партия от борсови спекуланти, въплъщаващи цялата продажност на днешните официални кръгове във Франция. Фактът, че посибилистите под предлог на борба срещу Буланже се побратимиха със същите онези хора, чиито служебни престъпления именно създадоха популярността на Буланже и накараха стотици хиляди хора от всички класи да заявят на всеуслишание: „По-добре Буланже, по-добре самият дявол, само не тази продажна система, изсмукваща цялата ни кръв!" — този факт отблъсна мнозина, по-рано искрени техни последователи; а когато в януарските избори те подкрепиха *буржоата* Жак (който в общинския съвет неизменно гласуваше против всички резолюции, благоприятни за работническата класа) и фактически се опълчиха против кандидата на работническата класа Буле, признаците на недоволство в редиците им започнаха да се умножават. Един от техните оратори, Рети, който на едно събрание ратуваше за Жак, бе отрупан с въпроси и реплики от работници, привърженици на Буле; обзет от ярост, най-после той напусна трибуната, като възкликна: „Да! Аз ще гласувам за Жак, но ще отмъстя на онези, които ме карат да извърша тази низост!" И Буле, въпреки яростното противодействие на посибилистите, все пак получи около 18 хиляди работнически гласа.

След всичко това не бива да се учудваме, че в партията на посибилистите в Париж се появиха симптоми на разпадане. На 16 април групата от 14-и парижки район беше изключена от съвета на делегатите, от които против изключването се изказаха

само двама. А когато на 23 април Алеман поиска да се заставят двама членове на партията да предадат някакви си писма, които в противен случай биха могли да бъдат използвани във вреда на някои от лидерите, това предложение беше поставено на гласуване в двадесет и шест групи. Но петнадесет групи се изказаха против него, а три се въздържаха и вследствие на това най-важните организации на 13-и район излязоха от федерацията, заявявайки:

„съюзниците на Фери, Клемансо и Ранк вече нямат право да претендират за място в партия, която основава своята дейност върху класовата борба. Те дезертираха от тази партия, след като измениха на задълженията си пред работническата класа; сега те представляват само опора на буржоазиото управление."

И при все че това е още само началото, можем да не се съмняваме, че дори в Париж господството на посибилистките лидери сериозно се е разклатило.

Що се отнася до твърдението, че посибилистите били „безусловно най-силните" в провинцията, това не само не е „очевидна истина" и „неоспорим факт" — то е просто глупаво. Във всички големи градове и промишлени центрове на Франция социалистическите организации не влизат във федерацията на посибилистите и са враждебни ней. Да вземем например Лион (5 члена на общинския съвет са социалисти), Марсилия (1 член на департаменталния съвет е социалист), Рубе (2 членове на общинския съвет), Армантиер (5 членове на общинския съвет), Монлюсон (2 членове на общинския съвет), Командри (всички членове на общинския съвет и кметът са социалисти), Кале (2 членове на общинския съвет), Лил (4 хиляди гласа за социалистите непосибилисти в последните общински избори), Бурж, Виерзон, Руан, Бордо, Нарбон, Алес и пр. и пр. — измежду членовете на тези общински и департаментални съвети няма нито един посибилист. Във всички тези градове всички социалистически и работнически организации безспорно се намират в ръцете на техните противници.

Наистина, през последните години посибилистите не рискуват и да се покажат в провинцията. В 1887 г., когато те избираха място, където биха могли поне с някакви шансове за успех да устроят своя национален конгрес, наложи им се да спрат избора си на едно затънтено градче в Ардените, което едва ли някой ще може да намери на картата. А миналата зима, когато обявиха свикването на своя конгрес в Труа, където им се струваше, че могат да се осланят на представителите на местните работници, местният комитет заяви, че този път конгресът ще бъде действително, а не само привидно достъпен за всички френски социали-

стически и работнически организации. Когато главатарите на посибилистите в Париж разбраха, че това не е шега, те предпочетоха *по-добре да се откажат от собствения си конгрес,* отколкото да се срещнат с колективистите и бланкистите, които се бяха събрали в Труа и проведоха конгреса, свикан от посибилистите, но изоставен от тях и всъщност изтръгнат от тях.

И така, „очевидната истина", че посибилистите безусловно били най-силните, трябва да се преценява по същия начин, както и гръмогласните възгласи на манифеста за величието и мощта на Социалдемократическата федерация.

Ала независимо от това, дали са силни или не, те „смятаха за свой дълг да свикат конгрес в Париж".

Това поставя пред нас въпроса за действителността на предоставените им за тази цел пълномощия.

На парижката конференция през 1886 г. присъствуваха толкова малко делегати от други страни — изобщо трудно може да бъде наречена тя представително събрание, — че нейната резолюция има значение само като пожелание; тя би могла да бъде задължителна в най-добрия случай за онези, които са гласували за нея, т. е. за посибилистите и английските трейдюнионисти. Последните скъсаха с парижките резолюции още на следващия си конгрес в Хъл. Следователно остава само фактът, че в Париж през 1886 г. посибилистите са упълномощили сами себе си да свикат конгрес в Париж през 1889 г.

Да преминем сега към Лондонския конгрес.

Лондонският конгрес не беше общоработнически конгрес, това беше конгрес на трейдюнионите, свикан от трейдюнионите и принципно невключващ никой друг освен трейдюнионистите. Как могат решенията на такъв конгрес да бъдат задължителни за работници, които не са трейдюнионисти, или за всички социалисти — за мен това е тайна. Конгресът на трейдюнионите може да свика друг конгрес на трейдюнионите, но нищо повече. Свиквайки работнически конгрес, той надхвърли своите пълномощия; сам по себе си този факт би могъл да предизвика от наша страна съчувствие, понеже той ознаменуваше победа над остарелите трейдюнионистки предразсъдъци, но фактът си остава факт: свикването на конгреса не влизаше в компетенцията на лондонските делегати и затова има само значение на пожелание.

Несъмнено, че и конгресът в Бордо беше само конгрес на професионални съюзи, а следователно и неговото решение да се свика международен работнически конгрес е в същата степен недействително. Но през декември т. г. това решение беше утвърдено от социалистическия конгрес в Труа, против чиито ре-

золюции не могат обосновано да възразяват дори посибилистите, защото сами те го свикаха, и ако не присъствуваха на него, вина за това имат самите те.

Че поради съзнателното недопущане на Лондонския конгрес на делегатите от Германия и Австрия — страни, в които има почти толкова социалисти, колкото в цяла останала Европа — се получи един осакатен конгрес, „очевидна истина“, наистина „неоспорим факт“; дори манифестът не го оспорва, той само се оплаква, че немците му дали такова наименование, нарекли нещата с техните истински имена.

При това сакатият конгрес (чието малцинство впрочем оказа големи услуги на делото на социализма в Англия) не беше свободен в своите действия. Още при първото сериозно разногласие между английските шиптънистки трейдюниони и социалистите, шиптънистите с устата на самия Шиптън заявиха, че ако върви така и по-нататък, ще закрият конгреса; те могат да направят това, защото помещението е наето от тях. По такъв начин още от самото начало на социалистите бе дадено да почувствуват, че се намират в положението на ирландски арендатори и че техният лендлорд Шиптън е готов, ако се наложи, да приложи своето право на изселване с помощта на въоръжените сили на нейно величество.

Социалистите се подчиниха и при създалите се обстоятелства постъпиха правилно; но те не изразиха официален протест и това беше грешка. Ала все пак не са забравили как се бяха отнесли към тях като награда за проявеното от тях прекомерно доверие и както е явно от приложението към тази брошура, са твърдо решени подобен случай да не се повтори.

Освен това Парламентарният комитет бе подготвил за конгреса сборник от правила и инструкции, с които се надяваше да затвори устата на социалистите и да ги държи в подчинение. Проверката на мандатите, дневният ред, начинът на гласуване — фактически целият регламент — беше предварително изработен от шиптънистите и натрапен на участниците на конгреса под заплахата с незабавно изгонване. Лондонският конгрес беше свободен не повече от един работник, наемащ се на работа при капиталиста, или от един ирландски селянин, арендуващ три-четири акра земя у кръвопиеца-лендлорд и изправен пред избора: или да приеме неговите условия, или да умре от глад. Достатъчно позорно е и обстоятелството, че конгресът, проведен в такава обстановка, ще фигурира в летописите на работническото движение; но да се допусне свикването на още един конгрес при такива или подобни условия — за нищо на света!

Въпреки всичко това социалистическото малцинство на конгреса така насоли шиптънисткото мнозинство, че Парламентарният комитет бърже охладня към това си намерение. Той публично се отнесе към резолюциите на конгреса и на първо място към резолюцията за свикването на парижки конгрес като към къс хартия.

И така, мандатът, който получиха посибилистите от Лондонския конгрес, беше незаконен, първо, защото беше даден от конгрес на трейдюнионите, който не е властен да свързва със задължения работници, невлизащи в трейдюнионите, или социалистите изобщо; второ, защото Лондонският конгрес поради недопускането на немците и други стана сакат конгрес; трето, защото той не беше свободен в своите действия, и, четвърто, защото лицата, които бяха свикали конгреса и съставляваха неговото мнозинство, първи анулираха този мандат.

Аз изобщо не бих влязъл в тази дискусия, ако посибилистите и техните съюзници от Социалдемократическата федерация не ни натрапваха постоянно мандата на Лондонския конгрес като нещо свещено и безупречно. Този мандат се поставя над всичко; той, разбира се, анулира предишното решение на конгреса в Бордо, потвърдено след това от конгреса в Труа; той е задължителен не само за тези, които са гласували на Лондонския конгрес за него, но и за онези, които не са присъствували там, и дори за онези, които умишлено не са били допуснати там. А когато се изтъкват такива претенции, установяването на истинската стойност на този мандат става вече безусловно задължително.

Трябва да се каже, че лондонският мандат, макар по своята същност да беше недействителен, макар да е открита плесница за останалите френски социалисти и за конгреса в Бордо — плесница наистина непреднамерена от страна на повечето от онези, които са гласували за него, — все пак, както ще видим, хората, непричастни в неговото даване, се отнесоха към него с най-голямо уважение и в края на краищата щеше да бъде фактически приет от всички, ако не беше безпринципното поведение на самите посибилисти.

Още първият циркуляр, с който посибилистите обявиха свикването на конгреса, показа, че те не само не осъждат начина, по който Парламентарният комитет ограничи свободата на Лондонския конгрес, но придадоха на това самовластие значение на *прецедент* и претендират за същите права, които беше узурпирал Парламентарният комитет. Те предварително установиха дневния ред, начина на гласуване и проверка на мандатите, при което мандатите трябваше да се проверяват от всяка национална група

поотделно. Ни дума не беше казана, че всичко това носи само временен характер и подлежи на утвърждаване от конгреса.

Но Лондонският конгрес не можеше да даде на посибилистите каквито и да било пълномощия, които сам нямаше. Никакъв конгрес не може да гласува резолюции, които следващият конгрес да не бъде властен да отмени. Следователно Лондонският конгрес нямаше право да упълномощава посибилистите да изработват правила и инструкции, задължителни за Парижкия конгрес. Пък той и не направи нищо подобно. Но посибилистите претендираха за такива пълномощия. Тези именно безсъвестни претенции на посибилистите предизвикаха всички последвали разногласия и спорове, а тяхното нежелание по ясен и несъмнен начин да се откажат от тези претенции доведе до разцеплението и свикването на втория конгрес. Повечето от европейските социалисти не желаят повторно — и този път с отворени очи — да влязат в капана.

Така че предмет на спора е не толкова лондонският мандат — по него не би било трудно да се споразумеем, — колкото начинът, по който го използваха посибилистите, и претенциите им да диктуват закони, задължителни за конгреса, и по този начин да въздигнат самовластието на Парламентарния комитет по отношение на Лондонския конгрес в прецедент за всички следващи конгреси.

5. „Марксистите, макар и свързани с гласа на Фарж, протестираха против това и подбуждаха към протест и немците, защото по техните думи посибилистите имаха намерение да не допускат своите противници на конгреса и да го използват за собствените си цели. Това обвинение беше изказано от тях, макар досега посибилистите никога да не са отстраиявали от участие в какъвто и да било конгрес нито една група социалисти и абсолютно нищо не показва намерение от тяхна страна да постъпят така в дадения случай. Покани бяха разпратени на всички социалистически организации."

Основната част на тази „очевидна истина" е опровергана вече от нас. Но твърдението, че „досега посибилистите никога не са отстранявали от участие в какъвто и да било конгрес нито една група социалисти и абсолютно нищо не показва намерение от тяхна страна да постъпят така в дадения случай", е или огромна съзнателна лъжа, или доказателство, че авторите на манифеста живеят в щастливо неведение за онова, което пишат. На третия регионален конгрес на Федералния съюз на центъра (Франция) през май 1882 г. посибилистите обявиха, че достъпът до конгреса е свободен за всички социалисти. Но когато тридесет колективисти (така наричаните марксисти) повярваха на тази декларация и се явиха на конгреса, те бяха безжалостно изгонени под смешния пред-

лог, че като са се нарекли „Fédération du Centre"*, са влезли в нечестна конкуренция с посибилисткия „Union Fédérative"**. Когато на осмия регионален конгрес на същия Съюз в 1887 г. пристигнаха дванадесет делегати на колективистите в съответствие с многократните декларации, че се канят всички социалисти, посрещнаха ги с подвиквания и насмешки и те бяха принудени да напуснат конгреса, при което беше гласувано решение „никога да не се допускат марксисти нито на един от нашите конгреси". И нещо повече: в 1888 г., когато местният комитет, комуто беше възложено да организира националния конгрес на посибилистите в Труа, заплаши този път да приложи вечно повтаряната фраза, че на конгреса ще бъдат допуснати всички социалисти, посибилистите, както вече видяхме, предпочетоха да напуснат собствения си конгрес, само и само да не изпълнят самохвалните си обещания.

Трябва ли след всичко това да ни учудва увереността на колективистите, че „посибилистите са имали намерение да не ги допускат на своя конгрес и да го използват за собствените си цели".

6. „Както и да е, Лафарг, Гед и други марксисти, действувайки в съгласие с немците от партията в Райхстага и с техните приятели, свикаха конференция в Нанси. Посибилистите бяха поканени на тази конференция последни, само една седмица преди тя да се събере."

Конференцията в Нанси беше свикана от немците, а не от Лафарг, който, напротив, възразяваше против времето и мястото за нейното свикване и направи всичко възможно, за да постигне отменяването ѝ, което и му се удаде. Посибилистите бяха поканени не „последни", а едновременно с всички останали. По такъв начин „очевидната истина" № 6 е лъжа от начало до край; но дори и всичко това да беше истина, какво би доказвало то?

7. „Проектираната конференция в Нанси не се състоя, а вместо нея беше свикана конференция в Хага. На нея посибилистите също бяха поканени последни. В отговор на поканата те написаха няколко писма, съдържащи редица твърде важни въпроси. Отговори на тези писма така и не последваха и конференцията беше проведена незабавно и без тяхното участие."

И пак твърдението, че уж посибилистите били поканени последни, е лъжа. Те бяха поканени едновременно с всички останали; ние специално разследвахме този въпрос, макар и сам по себе си той да няма голямо значение. Конференцията беше определена за 28 февруари, а на 17 февруари посибилистите на събранието на своя национален комитет вече имаха не само поканата, но и отговора на Либкнехт на техните писма, съдържащи „реди-

* — „Федерация на центъра". *Ред.*
** — „Федерален съюз". *Ред.*

ца твърде важни въпроси“, т. е. на същите онези писма, на които по думите на манифеста „отговор така и не последва“. Самите те казват, че Либкнехт „не отговорил на техните въпроси относно дневния ред на конференцията“.* Доколкото ми е известно, той им съобщил, че отговор на тези въпроси ще получат на самата конференция. За посибилистите може би е било желателно да започнат дълга преписка за предварителните условия и по този начин да отложат конференцията до края на самия конгрес, но за онези, които сериозно се стремяха към споразумение, еднакво почетно за всички заинтересовани страни, това беше съвсем нежелателно. Така или иначе, подир това посибилистите не се явиха на конференцията, вследствие на което се наложи тя да бъде проведена наистина без тяхното участие.

8. „Тази конференция се състоя при отсъствието на представители от Великобритания, Италия, Испания и няколко други страни. Социалдемократическата федерация не беше дори известена за предстоящото ѝ свикване. Покана получиха само лица, явно враждебни на посибилистите. Единственият представител на Франция беше самият Лафарг, макар че между него и посибилистите съществуваше дългогодишна жестока разпра от личен характер! Пълен отчет за конференцията не беше публикуван нито по него време, нито впоследствие.“

9. „Такава конференция, като тази, не представлява нищо друго освен тайно сборище, преследващо, както ни се струва, недобрн цели. Нашият благороден другар Домела Нювенхейс, както с дълбоко съжаление трябва да съобщнм в писмото си до Социалдемократнческата федерация, казва, че тази конференция била замислена като тайна.“

Тъй като Хагската конференция беше свикана от немците, те поканиха онези чуждестранни социалисти, с които поддържаха връзки, т. е. холандците, белгийците, датчаните и швейцарците, а също и двете френски партии, между които на немците предстоеше да посредничат. Социалистическата лига в лицето на У. Морис беше поканена от Лафарг и по същия път посибилистите можеха да поканят Социалдемократическата федерация; във всеки случай тук, в Лондон, никому не беше известно кой е бил и кой не е бил поканен и кой кого е бил упълномощен да покани. Лъжа е, че били поканени само лица, явно враждебни на посибилистите. Белгийците години наред поддържаха с тях приятелски отношения и на своя национален конгрес, състоял се тази година на Великден, доказаха, че най-малко от всички желаят да предизвикат с нещо тяхното неудоволствие.[591] Холандците, датчаните и швейцарците също не се отнасят към тях враждебно и във всеки случай не „явно“. Ако Лафарг се оказа единствен представител на Франция, виновни за това са изключително посибилистите, които

* Виж техния официален орган „Prolétariat“[590] от 23 февруари.

не пожелаха да приемат поканата. Не е истина, че „дългогодишната жестока разпра“ на Лафарг с посибилистите имала личен характер. Лафарг, Гед, Девил и многобройна група социалисти и професионални организации се отцепиха от мнозинството на партията, защото то се отрече от своята програма и предпочете да основе партия *изобщо без никаква програма.*

Единствената истина в параграфите 8 и 9 е, че конференцията е била „тайна“, тъй като тя не беше открита. Разбира се, публика и представители на печата не бяха поканени на нея. Ако тя се оказа „тайна“ за посибилистите, то е само защото те не намериха за нужно да се явят на нея. Но резолюциите на конференцията бяха гласувани специално за да узнаят посибилистите за тях, и им бяха съобщени незабавно от Волдерс. В такъв случай какво означава това мърморене за „тайна“ конференция? Безспорно, тя беше много по-малко „тайна“, отколкото събранията на двата загадъчни органа, взели върху себе си отговорността за манифеста. На света са известни не само нейните резолюции, доколкото те могат да интересуват публиката, но дори и имената на делегатите. А да се поканят представители на печата на конференция, която си е поставила за цел да посредничи между две несъгласни групи социалисти, би било несъмнено глупаво.

10. „Това тайно сборище, заседаващо по такъв начин при закрити врата, прие редица резолюции, непредизвикващи сериозни възражения. Обаче Волдерс беше изпратен в Париж, за да натрапи на посибилистите тези решения, сякаш те бяха някакви укази на вселенски събор, а Бернщайн писа в същия дух в Лондон. Писмата на немските лидери, които, да се надяваме, не ще бъдем принудени да публикуваме, също са написани в много злобен и властен тон и съдържат заплаха да се свика конкурентен конгрес, в случай че техните заповеди не бъдат незабавно изпълнени.“

След всички тези зловещи инсинуации за фалшив състав на конференцията и тайно сборище читателят има всички основания да очаква страхотни разобличения относно позорните престъпления и гнъсните злодеяния на това събрание от заговорници, „преследващо, както ни се струва, недобри цели“. А каква е развръзката? В Хага бяха взети „редица резолюции, непредизвикващи сериозни възражения“! Мигар у Международната комисия и у Генералния съвет на Социалдемократическата федерация не е останало нито капка чувство за хумор?

Нашите автори се мъчат да си разчистят сметките с тези резолюции по възможност по-скоро. Та в тях се съдържаха много повече отстъпки, отколкото можеха да се надяват да получат посибилистите. И немците, които не бяха допуснати на Лондонския конгрес, и френските колективисти, които той пренебрегна, изка-

заха готовност *да признаят лондонския мандат*, да допуснат, че по силата на него се анулират решенията, взети в Бордо и Труа, и да се запазят пълномощията на посибилистите за свикване и организиране на конгреса при условие, че те с ясни и недвусмислени думи ще се откажат от всички претенции да предписват правила, задължителни за този конгрес, и „да го използват за собствените си цели". Все пак необходимо е да се отбележи, че дори манифестът не успя да намери повод да се заяде с хагските резолюции.

Ала главното зло не се крие в самите резолюции, а в начина, по който се опитваха да накарат посибилистите да ги приемат. И тук отново започват измислиците. Волдерс беше изпратен да „натрапи на посибилистите тези решения". Волдерс, който беше изпратен, защото от всички делегати на Хагската конференция той най-енергично се изказваше в тяхна защита! А онова, което е „писал Бернщайн", не задължава никого освен самия него и време е авторите на манифеста да разберат това. И при все че аз нямам право да говоря от името на „немските лидери", уверен съм, че те не биха се отрекли от мен, ако бях предложил на Социалдемократическата федерация и на парижките ѝ съюзници да публикуват което и да е получено от тях писмо.

Хагските резолюции са обнародвани и посибилистите бяха предупредени, че ако не ги приемат, то организациите, представени на конференцията, ще свикат друг конгрес, същия оня, за чието свикване бяха гласувани резолюциите в Бордо и Труа. Това можеше да се стори на посибилистите „много злобно и властно", но то беше единственото средство да се вразумят, ако изобщо беше възможно това.

А по-нататък следва върхът на всичко — наистина бисерът на целия манифест.

> 11. „Все пак посибилистите фактически признаха всички резолюции, гласувани и предложени им по горепосочения начин."
>
> 12. „Въпреки това признание и въпреки че конгресът, свикван от посибилистите, ще бъде и при всички обстоятелства би бил суверенен по отношение на своите вътрешни работи, въпреки че всяка страна може да представи всеки спорен случай за разрешение от целия конгрес, привържениците на хагското тайно сборище свикват сега в Париж втори конгрес."

Участниците в Хагската конференция заявиха, че са готови да се присъединят към тайното сборище на посибилистите при две условия. Първо, посибилистите трябва да свикат конгрес в съгласие с работническите и социалистическите организации във Франция и други страни, чиито делегати трябва заедно с посибилистите да подпишат съобщението за свикването на конгреса. Посибилистите категорично отказаха да изпълнят това условие; нека да

подписва който си ще, само не представителите на съперничещата им френска групировка. Ако авторите на манифеста не знаят това, нека се обърнат към редактора на „Justice“*, комуто това е много добре известно.

Второто условие гласеше, че конгресът трябва да бъде суверенен по отношение на проверката на мандатите и установяването на дневния ред. Това условие посибилистите също не признаха нито „фактически“, нито както и да било другояче. В началото те постановиха, че всяка национална група поотделно ще си проверява мандатите. Когато противната страна заяви, че решението по този въпрос следва да се предостави на целия конгрес, посибилистите отвърнаха, че би могло да се отнасят до конгреса изключителни случаи, като не поясниха нито с една дума какви случаи ще се смятат за изключителни. Не, те продължават да се препират какви права да се дадат на конгреса, а какви да не се дават и чак след като получиха циркуляра за свикването на „конкурентен конгрес“, се видяха накрай принудени ясно и без забикалки да заявят, че конгресът ще решава всички случаи, когато мандатите се оспорват от националната група. Ако бяха заявили своевременно това, главната трудност щеше да бъде преодоляна; сега, разбира се, е много късно.

Към подобни усуквания те прибягваха и по въпроса за дневния ред. Те не гледаха на себе си като на лица, упълномощени да набележат за облекчаване работата на конгреса временни мероприятия и предложения, които конгресът ще бъде в правото си да утвърди или отхвърли; напротив, те действуваха като носители на някаква мистична и всъщност неограничена власт над бъдещия конгрес, които, ако пожелаят, биха могли да отстъпят част от своите права от любезност към чуждестранните организации, а заради това последните ще трябва да признаят останалите техни претенции за власт над конгреса. Да вземем дори и най-последните им резолюции от 13 май, когато циркулярът за свикването на контраконгреса е бил вече получен от тях (вж. „Justice“ от 25 май). Те все още се пазарят с датчаните за дневния ред, сякаш на тях или на датчаните е предоставено правото да решават въпроса, влизащ в компетенцията единствено на самия конгрес. След това милостиво се съгласяват да приемат едно предложение на протестния комитет на английските трейдюниони да се включат в дневния ред правила за свикване и организиране на бъдещи конгреси. Към това „Justice“ наивно добавя, че дори и да има още основания за недоволство, „нашите немски и други другари мо-

* — Хайндман. *Ред.*

гат този път да се примирят с това". Съгласете се с нас „само този път", а следния път можете да постъпвате, както си искате — много съблазнително предложение наистина, но за съжаление същата линия се опитваха да провеждат миналата година в Лондон и „този път" това се оказа повече от достатъчно.

Достатъчно беше посибилистите да кажат само една дума, за да се постигне споразумение да вмъкнат във всички свои правила и инструкции думата „временен", „подлежащ на утвърждаване от конгреса". Но това именно не можа с никакви усилия да се изтръгне от тях и по такъв начин вторият конгрес стана необходимост за всички ония, които не биха желали да бъдат повторно ошиптънени [shiptonized].

Тъй като по-голямата част от тази дускусия се водеше на страниците на „Justice", очевидно хората, които бяха заявили от името на Социалдемократическата федерация онова, което се съдържа в § 12, или не четат собствения си официален орган, или умишлено твърдят нещо, което противоречи на фактите.

13. „Те насрочиха конгреса си за същото време, което и посибилистите бяха определили за своя, макар в Хага единодушно да бяха гласували резолюция, в която се казва, че краят на юли е най-неподходящото и неудобно време за организиране на работнически конгрес в Париж, и макар Ансел в писмо до Социалдемократическата федерация да твърдеше, че ако бъде свикан втори конгрес, той ще се състои през септември, а Либкнехт да казваше, че ще се състои или тази година, или идната."

Излиза следователно, като че ли делегатите на Хагската конференция са дали на посибилистите тържествено обещание да свикат своя конгрес не през юли, а „през септември" или „или тази година, или идната". Но третата седмица на юли безусловно ще бъде през „тази година", така че във всеки случай Либкнехт не може да бъде упрекнат в нищо. От уважение към нашите читатели няма да влизаме в дискусия по повод на такива детински хленчения. Впрочем мога да кажа, че времето от 14 до 21 юли беше избрано, първо, за да удовлетвори единодушното искане на французите, и, второ, защото единственото още неизпитано средство да се постигне сливането на двата конгреса, ако такова изобщо е възможно, е да се накарат те да заседават едновременно.

14. „Главните инициатори на хагското тайно сборище и на конкурентния конгрес в Париж са Лафарг, Гед, г-жа Елеонора Маркс-Евелинг (за чиято сестра, дъщеря на Карл Маркс, е женен Лафарг), Бернщайн (редактор на вестник „Sozialdemokrat"), Бебел и Либкнехт. Фридрих Енгелс напълно одобрява техния начин на действие".

В тази последна „очевидна истина" действително има найсетне поне частица истина. Никой не оспорва факта, че сестрата

на г-жа Елеонора Маркс-Евелинг е дъщеря на Карл Маркс и жена на Лафарг; впрочем авторите на манифеста формулират тази мисъл така, че може да се разбере, какво г-жа Лафарг е дъщеря на Карл Маркс, а сестра ѝ — не. И макар да е абсолютно невярно, че Бернщайн или който и да било друг в Лондон са в някаква степен „инициатори на Хагската конференция", към чието свикване и определяне на състава те не са имали ни най-малко отношение, нито едно от изброените по-горе лица, вярвам, няма да отрече, че те съдействуваха за свикването на „конкурентния конгрес в Париж", но постъпиха така едва след като поведението на посибилистите направи това съдействие неизбежно. На авторите на манифеста трябва да е известно, че г-жа Е. Маркс-Евелинг и Бернщайн бяха у г-н Хайндман в началото на април, щом тонът на „Justice" стана мъничко по-малко „злобен" и „личен", с цел да се опитат да спечелят неговата подкрепа за смекчаване на съществуващите разногласия, и че г-н Хайндман им обеща тази подкрепа.

В края на манифеста има следната малка забележка:

> „Поръчано е гореизложеният текст да бъде преведен на няколко европейски езика и разпратен във всички страни."

Подписите под прилагания документ доказват, че почти във всички страни на Европа въпросът всъщност е вече решен. Огромното мнозинство от социалистите на континента се изказа за конгреса, свикван от колективистите и бланкистите, и против конгреса, свикван от посибилистите. Единствената страна, където социалистите и изобщо работниците още се различават в мненията си, е Англия. Затова настоящият отговор няма да бъде преведен на нито един чужд език.

Резюмирам:

1. През 1889 г. в Париж трябва да се състоят два конгреса: първият — по решение на конгреса на френските професионални съюзи в Бордо, състоял се през октомври—ноември 1888 г. и утвърден на Коледа от конгреса на френските социалисти в Труа; вторият — по решение, взето една седмица по-късно от Лондонския международен конгрес на професионалните съюзи, който е възложил неговото организиране на посибилистите.

2. Сливането на тези два конгреса щеше да стане почти безпрепятствено, ако посибилистите още при първите съобщения за свикването на конгреса не бяха започнали да претендират за пълномощия, които самият Лондонски конгрес не е имал, а следователно и не е можел да им даде, а именно — правото да ръководят вътрешните работи на конгреса, предварително да пред-

писват начина за проверка на мандатите, дневния ред и целия регламент, с други думи — същите онези права, за които претендираше и които упражняваше на Лондонския конгрес Парламентарният комитет.

3. Тъй като действията на посибилистите в миналото и понастоящем съвсем лишиха останалите групи френски социалисти от възможността да участвуват в свикания от тях конгрес, немските социалисти — депутати в Райхстага, се опитаха да посредничат между двете партии с помощта на ръководителите на онези национални работнически партии, с които те поддържаха връзка. Така възникна Хагската конференция (28 февруари), чиито резолюции, дори по мнението на разглеждания от нас манифест, „принципно не предизвикват сериозни възражения".

4. В тези резолюции мандатът, даден на посибилистите от Лондонския конгрес, беше напълно признат и утвърден, но при условие, че посибилистите ще се откажат от своите претенции за власт над бъдещия конгрес. Белгийците, холандците, немците, швейцарците и дори французите непосибилисти изразиха готовност да участвуват в свикания от посибилистите конгрес, при условие, че той ще бъде *свободен* конгрес. По такъв начин те поставиха само едно условие, но неговата разумност беше самоочевидна и безспорна.

5. Въпреки това посибилистите отказват да признаят тези резолюции и в следващите циркуляри предлагат само формални отстъпки, свеждащи се в действителност до нула. По основния въпрос — за суверенността на конгреса по отношение на своите вътрешни работи — те държат на своето; преговорите се водят до края на април, но без никакъв резултат.

6. Накрай, като видяха, че посибилистите не желаят да дадат ясен и задължаващ отговор, който да гарантира срещу повтаряне на скандалното отношение на инициаторите на Лондонския конгрес към участниците в него, френските колективисти с одобрението на няколко национални организации насрочват за 14 юли конгреса, решение за който беше взето в Бордо и в Труа.

7. Както се вижда от приложението, за този конгрес се изказаха значителното мнозинство от социалистическите организации и представителите на социалистите в Европа, които не желаеха повторно да представят на света печално зрелище — работнически конгрес, заседаващ по нечие милостиво благоволение и скован от правила, наложени му от неговите организатори.

Лондонският мандат, признат от Хагската конференция, беше разкъсан на парчета от самите посибилисти, когато си послужиха с него като претекст да претендират не само за организиране

на бъдещия конгрес, но и да го контролират и да се разпореждат на него.

А сега разрешете да завърша с думите на манифеста:

„Другари и съграждани, това са фактите. На вас остава да се погрижите на вашето дело, на делото на работниците от цял свят, да не нанесат съзнателно вреда ония, които първи би трябвало да се откажат от личните си интереси заради социализма."

1 юни 1889 г.

Напечатано във вид на брошура в Лондон през юни 1889 г.

Печата се по текста на брошурата
Оригиналът е на английски език

СЪОБЩЕНИЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННАТА КОМИСИЯ ЗА СВИКВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДЕН СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС[592]

Работници и социалисти от Европа и Америка!

Работническият конгрес в Бордо с участието на делегати от повече от 200 синдикални камари от всички промишлени центрове на Франция и конгресът в Труа с участието на делегати от триста работнически и социалистически групи, представляващи обединените сили на френската работническа класа и на революционния социализъм, постановиха да се свика в Париж през време на Световното изложение международен конгрес, в който биха могли да участвуват пролетарии от цял свят.

Това решение бе приветствувано с радост от социалистите в Европа и Америка, щастливи от възможността да се съберат и ясно да формулират исканията на работническата класа в областта на международното трудово законодателство — въпрос, който ще бъде обсъждан на конференцията, свиквана от представители на европейските правителства през септември тази година в Берн.

Капиталистите канят богатите и властвуващите на Световното изложение да се любуват и възхищават от произведенията на труда на работниците, обречени на бедност сред най-голямото богатство, каквото човешкото общество е владеело някога. Ние, социалистите, стремящи се към освобождаване на труда, към премахване системата на наемно робство и създаване на такъв обществен строй, при който всички работници без разлика на пол и националност ще имат право на богатствата, създадени от съвместния им труд — ние каним истинските производители на тези богатства да се срещнат с нас на 14 юли в Париж.

Ние ги призоваваме да дойдат, за да укрепят братските връзки, които, обединявайки усилията на пролетариите от всички страни, ще ускорят началото на новия свят.

„Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“

Германия* — от социалдемократическата партия: *А. Бебел, Диц, Фроме, Гриленбергер, Харм, Кюн, В. Либкнехт, Майстер, Забор, Шумахер, Зингер* — социалистически депутати в Райхстага.

Елзас — Лотарингия — от Социалистическото републиканско дружество: *Жаклар.*

Америка — от социалистическите групи в Буенос Айрес: *Александър Пейре.*

Англия — от Социалистическата лига: *У. Морис, Ф. Китц;* от Работническата асоциация: *Р. Б. Кънингам-Грейъм,* социалистически депутат в Камарата на общините, *У. Парнел, Дж. Бейтмън, Х. Чемпиън, Том Ман;* от Ерширския съюз на миньорите: *Дж. Кеър Харди.*

Австрия — от Социалистическата работническа партия: *Ю. Поп. В. Адлер, Е. Кралик, А. Цинрам, Н. Хофман, А. Кройцер, Винциг, Г. Попер* (Виена); *Макарт, Х. Фльокингер, К. Замс* (Инсбрук); *А. Вайгуни, Зигъл* (Линц); *А. Фримел, Т. Хайнц, Винер, А. Бочек* (Щирия); *К. Шнеевайс, А. Клофач, А. Соботка, Й. Хибеш* (Брюн); *Щурц, Ф. Дошек, Т. Немечек* (Прага); *Т. Зедничек, Р. Загалка* (Проснииц); *А. Герин, К. Уцекар, Лакс* (Триест); *Данилюк* (Лвов); *Ф. Аденау* (Клагенфурт); *Е. Ригер* (Кратцау); *Циммерман* (Егерндорф).

Белгия — от Социалистическата партия в Гент: *Ансел, Ван-Беверен.*

Испания — от Социалистическата работническа партия: *Пабло Иглесиас, Франсиско Диего.*

Франция — от Федерацията на синдикалните камари и отрасловите групи във Франция: *Р. Лавин;* от Френската социалистическа федерация: *Батис.*

Гърция — от групата на социалистите-елини: *Платон Е. Дракулис,* редактор на социалистическия орган в Атина „Арден“.

Холандия — от Социалдемократическата партия: *Демела Нювенхейс* — депутат, *Крол.*

Унгария — от Социалистическата работническа партия: *Лео Франкел.*

---

* В съобщението страните се изброяват по азбучен ред според наименованията им на френски език. *Ред.*

Италия — *Амилкаре Чиприани, Алдисио Самито* (от социалистическите групи в Сицилия); *Джузепе Дефрански, Филипо Турати, Енрико Сесана, Ньоки-Виани* (от социалистическите групи в Милано).

Норвегия — *Карл Йепесен* от Норвежката социалдемократическа партия.

Полша — *С. Менделсон* (от групата „Класова борба"); *Л. Анелевски* (от Работническия комитет на групата „Пролетариат" във Варшава).

Португалия — *Карвалю* (от социалистическите работнически дружества).

Русия — от Съюза на руските социалдемократи: *Вера Засулич, Плеханов, Акселрод, Степняк.* От дружеството на руските работници в Париж, от руското социалистическо издателско дружество в Цюрих, от редакцията на руското списание „Социалист", от групата на социалистите-революционери в Петербург, от групата „Народна воля", находяща се в чужбина: *Пьотр Лавров.*

Швеция — от Социалдемократическата партия: *Август Палм, Ялмар Брантинг, Аксел Даниелсон.*

Швейцария — *Брандт,* подпредседател на Съюза Грютли; от Социалистическата работническа партия: *А. Рейхел, А. Шек.* От швейцарските професионални съюзи: *Мерк.*

Организационна комисия по свикване на конгреса:

От Федерацията на синдикалните камари в Париж: *Буле, Бесе, Гусел, Фелин.*

От социалистическите организации в Париж: *Вайян, Гед, Девил, Жаклар, Малон, Лафарг.*

От социалистическата група при парижкия общински съвет: *Дома, Алфонс Юмбер, Лонге, Шовиер, Вайян, Крепен* — общински съветници.

От социалистическата група при Камарата на депутатите: *Басли, Камелина, Буайе, Клюзере, Ферул.*

Напечатано в началото на юни 1889 г. във вид на позив на английски и френски език, а също и в социалистическите вестници на разни страни и в брошурата „Congrès International ouvrier Socialiste de Paris". Paris, 1889.

Печата се по текста на брошурата

Оригиналът е на френски език

БЕЛЕЖКИ

ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА Ф. ЕНГЕЛС

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

1 Изданието на «Манифеста на комунистическата партия» (виж. настоящото издание, т. 4, стр. 419—458), за което е написан настоящият предговор, било третото немско авторизирано издание, първото издание, прегледано от Енгелс след смъртта на Маркс. — *3*.

2 Виж настоящото издание, т. 2, стр. 225—506. — *3*.

3 Тази статия на Ф. Енгелс била написана в края на май 1883 г. и публикувана във вестник «Sozialdemokrat» на 7 юни 1883 г. под заглавие « «Песен на калфата» от Георг Веерт (1846 г.)». Още в 1856 г., скоро след смъртта на Веерт, Маркс се готвил да напише некролог за него, но не осъществил намерението си, тъй като публикуването на такъв некролог било невъзможно в обстановката на реакцията, която царяла през 50-те години в Германия. Един от мотивите за написването на тази статия бил стремежът на Енгелс да събуди интерес у немските работници и социалдемократи към революционното минало на немското работническо движение. Заглавието на статията е изменено от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС съобразно с нейното съдържание.

«*Der Sozialdemokrat*» («Социалдемократ») — немски седмичник, централен орган на Германската социалдемократическа партия, излизал през периода на действието на изключителния закон против социалистите, от септември 1879 до септември 1888 г. в Цюрих и от октомври 1888 до 27 септември 1890 г. в Лондон. През 1879—1880 г. вестникът излизал под редакцията на Г. Фолмар, а от 1881 до 1890 г. под редакцията на Е. Бернщайн. Маркс, както и Енгелс, който сътрудничил на вестника през целия период на неговата издаване, активно помагали на редакцията на вестника да провежда партийна пролетарска линия, критикували и коригирали отделни нейни грешки и колебания. — *5*.

4 G. Weerth. «Leben und Thaten des berühmten Ritters Schnapphahnski». Hamburg, 1849; в «Neue Rheinische zeitung» това произведение на Веерт било отпечатано като серия фейлетони без подпис през август—септември, декември 1848 и януари 1849 г.

«*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*» («Нов рейнски вестник Орган на демокрацията») излизал всеки ден в Кьолн под редакцията на Марк

от 1 юни 1848 до 19 май 1849 г. В редакцията влизал Енгелс, а също и В. Волф, Г. Веерт, Ф. Волф, Е. Дронке, Ф. Фрайлиграт и Х. Бюргерс. Боен орган на пролетарското крило на демокрацията, «Neue Rheinische Zeitung» играел ролята на възпитател на народните маси, вдигал ги на борба срещу контрареволюцията. Уводните статии, които определяли позицията на вестника по най-важните въпроси на германската и европейската революция, се пишели обикновено от Маркс и Енгелс.

Въпреки всички преследвания и полицейски пречки «Neue Rheinische Zeitung» мъжествено отстоявал интересите на революционната демокрация, интересите на пролетариата. През май 1849 г., в обстановката на всеобщо настъпление на контрареволюцията, пруското правителство, възползвайки се от обстоятелството, че Маркс нямал пруско поданство, издало заповед за изгонването му от Прусия. Изгонването на Маркс и репресиите против другите редактори на «Neue Rheinische Zeitung» станали причина да се прекрати излизането на вестника. Последният, 301-ят, брой на «Neue Rheinische Zeitung», напечатан с червено мастило, излязъл на 19 май 1849 г. — *6*.

5 С името *Сулук*, президент на република Хаити, който на 26 август 1849 г. се обявил за император и се прославил със своята жестокост и тщеславие, антибонапартисткият печат наричал Наполеон III. — *6*.

6 В статията «Книга на откровението» (има се предвид «Откровението на Йоан», по гръцки «Апокалипсис», една от книгите на библията) Ф. Енгелс разглежда някои проблеми на историята на ранното християнство, към които той, според собствените му думи, е проявявал интерес още от 1841 г. и които били вече отчасти засегнати от него в статията «Бруно Бауер и първобитното християнство» (виж настоящото издание, т. 19, стр. 306—314). По-подробно Енгелс излага тези проблеми по-късно, в 1894 г., в труда си «Към историята на първобитното християнство» (виж настоящото издание, т. 22). Статията била напечатана в списание «Progress».

«Progress» («Прогрес») — английско месечно списание по въпроси на науката, политиката и литературата, излизало в Лондон от 1883 до 1887 г. Известно време било близко до социалистическите кръгове. В списанието сътрудничели Елеонора Маркс и Едуард Евелинг. — *9*.

7 Тук става дума за *Тюбингенската теологическа школа* — школа на изследователи и критици на библията, основана от Ф. Х. Баур през първата половина на XIX век. Привържениците на тази школа критикували противоречията и историческите несъобразности в книгите на Новия завет, но се стремели да запазят някои положения на библията като исторически достоверни. Но без да искат, тези изследователи съдействували за подкопаване авторитета на библията. — *9*.

8 Имат се предвид втората и третата глава от «Откровението на Йоан». — *10*

9 *Стоици* — представители на философска школа, възникнала в Древна Гърция в края на IV век преди н. е. и съществувала до VI век от н. е.; представителите на тази школа се колебаели между материализма и идеализма. През епохата на Римската империя философията на стоиците се превърнала в реакционно религиозно-идеалистическо учение. Проявявайки особен интерес към моралните проблеми, стоиците ги трактували в духа на мистицизма и фатализма; те отстоявали извънтелесното съществуване на душата, култа на покорност на човека пред съдбата, несъпротивление на злото, самоотричане и аскетизъм и др.т.; учението на стоиците оказало значително влияние върху формирането на християнската религия. — *11*.

[10] Ириней. «Пет книги против ересите», кн. V, гл. 28—30.
В цитата от Тацит у Енгелс, изглежда, се е промъкнала известна неточност: в посоченото място от съчинението на Тацит «Анали» се говори за Нерон, но по друг повод; а за споменаваните факти се говори в друго съчинение на Тацит — «История», кн. II, гл. 8. — *13.*

[11] В своя труд «Към историята на ранното християнство», написан през 1894 г. (вж. настоящото издание, т. 22), Енгелс уточнил въпроса за предводителите на въстаналите легиони. — *14.*

[12] Статията «Маркс и «Neue Rheinische Zeitung»» била написана от Ф. Енгелс за вестник «Sozialdemokrat» по случай годишнината от смъртта на К. Маркс. — *14.*

[13] К. Маркс и Ф. Енгелс. «Манифест на комунистическата партия» (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 436); курсивът в настоящия цитат е на Ф. Енгелс. — *17.*

[14] Виж настоящото издание, т. 4, стр. 458. — *17.*

[15] Тук и по-долу под *Наполеонов кодекс* Енгелс има предвид не само Гражданския кодекс, приет при Наполеон в 1804 г. и известен под названието «Наполеонов кодекс», но и в широк смисъл цялата система на буржоазното право, представена от петте кодекса (граждански, гражданско-процесуален, търговски, наказателен и наказателно-процесуален), приети при Наполеон през 1804—1810 г. Тези кодекси били въведени в завоюваните от Наполеонова Франция области на Западна и Югозападна Германия и продължавали да действуват в Рейнската провинция и след като тя била присъединена към Прусия в 1815 г. Френския граждански кодекс (същинския «Наполеонов кодекс») Енгелс наричал «класически сборник от закони на буржоазното общество» (вж. настоящия том, стр. 308). — *19.*

[16] Немският студент-демократ Г. А. Шльофел, който след мартенската революция от 1848 г. издавал в Берлин вестник «Volksfreund» («Приятел на народа»), бил даден през април 1848 г. под съд и осъден на 6 месеца затвор в крепост по обвинение в подстрекателство към метеж във връзка с публикуването в бр. 5 на вестника от 19 април на две свои статии, в които се обявявал в защита на правата на трудещите се маси. — *19.*

[17] «*Kreuz-Zeitung*» («Кръстов вестник») — така наричали немския ежедневник «Neue Preussische Zeitung» («Нов пруски вестник»), който излизал в Берлин от юни 1848 до 1939 г., бил орган на контрареволюционната придворна камарила и пруското юнкерство, по-късно на крайните десни кръгове на германската консервативна партия; в заглавието му бил изобразен кръст — емблемата на ландвера. — *20.*

[18] Има се предвид статията на Ф. Енгелс «Франкфуртското събрание» (вж. настоящото издание, т. 5, стр. 10—13). — *20.*

[19] Енгелс има предвид статиите в «Neue Rheinische Zeitung», посветени на критиката на франкфуртското и берлинското Национално събрание, известна част от които били написани от Маркс (вж. настоящото издание, т. 5 и 6); в обобщен вид тази критика била приведена от Енгелс и в неговия труд «Революцията и контрареволюцията в Германия» (вж. настоящото издание, т. 8, стр. 90). — *21.*

20 A. Bougeart. «Marat, L'Ami du Peuple». T. I—II, Paris, 1865 (A. Бужар, «Марат, приятелят на народа». T. I—II, Париж, 1865).

«L'Ami du Peuple» («Приятел на народа») — вестник, който един от вождовете на якобинците, Жан Пол Марат, издавал от 12 септемврн 1789 до 14 юли 1793 г.; под това заглавне вестникът излизал от 16 септември 1789 до 21 септември 1792 г.; на вестнкка имало надпис: Marat, L'Ami du Peuple. — *22.*

21 Става дума за статията на К. Маркс «Юнската революция» (вж. настоящото издание, т. 5, стр. 134—138). — *22.*

22 *24 февруари* 1848 г. — денят на свалянето на монархията на Луи-Филип във Франция.

На *24 февруари* по стар стил (7 март) 1848 г. Николай I, след като получил известнето за победата на февруарската революция във Франция, издал заповед до военния министър за провеждане на частична мобилизация в Русия за подготовка на борба против революцията в Европа. — *22.*

23 Серията статии от приятеля и съратника на Маркс и Енгелс Вилхелм Волф «Die schlesische Milliarde» бнла публикуваиа в «Neue Rheinische Zeitung», бр. 252, 255, 256, 258, 264, 270—272 и 281 от 22 март до 25 април 1849 г. В 1886 г. тези статии с известни изменения били отпечатани в отделна брошура с увод от Енгелс (вж. настоящия том, стр. 244—254). Подробен разбор на тези статии Енгелс дава в своята работа «Вилхелм Волф» (вж. настоящото издание, т. 19, стр. 55—97). — *23.*

24 Вж. настоящото издание, т. 6, стр. 427—458. — *23.*

25 Вж. статията «До кьолнските работници» в «Neue Rheinische Zeitung», бр. 301 от 19 май 1849 г., излязла като редакцнонна (настоящото издание, т. 6, стр. 564). — *24.*

26 *«Kölnische Zeitung»* («Кьолнски вестник») — немски ежедневник, излизал под това заглавие от 1802 г.; през периода на революцията от 1848—1849 г. и настъпилата след това реакция отразявал страхливата и предателска политика на пруската либерална буржоазия; водил постоянна ожесточена борба против «Neue Rheinische Zeitung». — *24.*

27 *На 13 юни 1849 г.* в Париж дребнобуржоазната партия на Планината организирала мирна протестна демонстрация против изпращането на френски войски за потушаване на революцията в Италия в нарушение на конституцията на Френската република, която забранявала да се използват френски войски против свободата на друг народ. Провалът на тази демонстрация, разгонена от войската, потвърдил банкрута на дребнобуржоазната демокрация във Франция. След 13 юни много лидери на Планината, а също и свързани с тях чуждестранни дребнобуржоазни демократи били подложени на арести и екстерниране или били принуденн да емигрират от Франция. — *24.*

28 За участието на Енгелс в баденско-пфалцкото въстание през 1849 г. в редовете на доброволческия отряд на Вилих виж неговия труд «Германската кампания за имперска конституция» (настоящото издание, т. 7, стр. 113—207). — *24.*

29 *«Произход на семейството, частната собственост и държавата»* — едно от основните произведения на марксизма. В този труд е даден научен анализ на историята на човечеството в ранните етапи на неговото развитие, разкрит е

процесът на разлагането на първобитнообщинния строй и на образуването на класовото общество, основано върху частната собственост, показани са общите характерни черти на това общество, изяснени са особеностите на развитието на семейните отношения в различните обществено-икономически формации, разкрити са произходът и същността на държавата и е доказана историческата неизбежност на нейното отмиране с окончателната победа на безкласовото комунистическо общество.

Книгата «Произход на семейството, частната собственост и държавата» е била написана от Енгелс за два месеца — от края на март до края на май 1884 г. Подреждайки ръкописите на Маркс, Енгелс открил подробен конспект на книгата на прогресивния американски учен Л. Х. Морган «Първобитното общество», който бил съставен от Маркс през 1880—1881 г. и съдържал множество негови критични бележки и собствени становища, а също и допълнения от други източници. След като се запознал с този конспект и се убедил, че книгата на Морган потвърждава изработеното от Маркс и от него материалистическо схващане на историята и утвърдилите се у тях възгледи за първобитното общество, Енгелс сметнал за необходимо да напише специален труд, като използвал широко бележките на Маркс, както и някои изводи и фактическия материал, съдържащи се в книгата на Морган. Енгелс гледал на това като на «изпълнение до известна степен на завета» на Маркс. При работата над книгата Енгелс използвал многобройни и разнообразни допълнителни материали от свои собствени изследвания върху историята на Гърция и Рим, на древна Ирландия, на древните германци и т. н. (вж. трудовете на Енгелс «Марката», «Към историята на древните германци» и «Френският период», напечатани в 19 том на настоящото издание, и др.).

Първоначално Енгелс възнамерявал да напечата труда си в легалното теоретично списание на германската социалдемокрация «Neue Zeit» («Ново време»), но по-късно се отказал от този план, тъй като смятал, че поради своята политическа насоченост това произведение не може да бъде напечатано в Германия при действието на изключителния закон против социалистите. Книгата излязла в Цюрих в началото на октомври 1884 г. На първо време германските власти пречели за нейното разпространение, но по-късно тези трудности били преодолени и двете следващи издания на книгата (второто — в 1886 и третото — в 1889 г.) излезли вече в Щутгарт. В сравнение с първото издание в тях не били внесени никакви изменения. Първите преводи на книгата на чужди езици — полски, румънски и италиански — се появили през 1885 г., при което италианският превод бил редактиран от самия Енгелс. Енгелс редактирал също и датския превод, излязъл в 1888 г. Първото издание било преведено и на сръбски език.

В 1890 г. във връзка с натрупването на нов материал по историята на първобитното общество, Енгелс пристъпил към подготовка на ново издание на своята книга. В процеса на работата той проучил цялата най-нова литература по въпроса, по-специално трудовете на руския учен М. М. Ковалевски, внесъл в първоначалния текст много изменения и поправки, а също и значителни допълнения, особено в главата за семейството, взимайки предвид найновите постижения на археологията и етнографията (в настоящия том найсъществените изменения, внесени в 4-то издание, са отбелязани под линия). Тези изменения и уточнения обаче не засегнали изводите на Енгелс, които получиха ново потвърждение в новите данни на науката. Тези изводи напълно запазили своето значение и по-късно; развитието на науката показа цялата правилност на основните положения на произведението на Енгелс, макар някои подробности, взети от книгата на Морган, да се нуждаят в светлината на новите научни данни от известно уточнение (например Моргановата периодизация на първобитната история, терминологията, с която той си служи във връзка с това, и т. н.)

Четвъртото, поправено и допълнено издание на книгата на Енгелс излязло в Щутгарт в края на 1891 г. и по-късно вече не било подлагано на каквито и да било изменения; Енгелс написал за него също нов предговор, публикуван и като отделна статия под заглавие «Към историята на първобитното семейство» (виж настоящото издание, т. 22).

Приживе на Енгелс излезли още две издания — петото (1892) и шестото (1894), които представлявали просто препечатване на четвъртото издание. От това издание били направени първите преводи на френски (1893 г., преводът бил редактиран от Лаура Лафарг и прегледан от Енгелс), български (1893), испански (1894) език; на английски език книгата излязла едва в 1902 г. На руски книгата на Енгелс била издадена за пръв път в Петербург в 1894 г. в превод, направен по четвъртото немско издание; това било първото произведение на Енгелс, издадено легално в Русия. До Октомврийската революция, през 1894—1910 г., книгата претърпяла в Русия десет издания. По-късно тя била нееднократно издавана на руски и други езици, редица нейни издания бяха подготвени от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. — *25.*

30 Има се предвид съставеният от К. Маркс «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»»; публикуван е в книгата «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, 1941, стр. 1—192. — *27.*

31 Има се предвид книгата на Е. А. Freeman. «Comparative Politics». London, 1873 (Е. О. Фриман. «Сравнителна политика». Лондон, 1873). — *29.*

32 Виж L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 19, а също и «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 4. — *30.*

33 *Пуебло* — наименование на група индийски племена в Северна Америка, живеещи на територията на Ново Мексико (понастоящем — югозападната част на САЩ и Северно Мексико) и обединени от обща история и култура. Това наименование, произхождащо от испанската дума pueblo (народ, селище, община), им било дадено от испанските завоеватели във връзка с особения характер на техните селища, които представлявали големи общинни домове-крепости до пет-шест етажа, побиращи до хиляда души; то се употребявало и за селищата на тези племена. — *33.*

34 Енгелс има предвид съчиненията на Гай Юлий Цезар «Записки за галската война» и на Публий Корнелий Тацит «Германия». — *35.*

35 При работата върху първото издание на своя труд Енгелс се ползвал от следните книги на Мак-Ленън: «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies». Edinburgh, 1865 («Първобитен брак. Изследване върху произхода на обреда на отвличане в сватбените церемонии». Единбург, 1865); «Studies in Ancient History comprising a Reprint of «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies». London, 1876 («Очерци по древна история, включващи препечатка на книгата «Първобитен брак. Изследване върху произхода на обреда на отвличане в сватбените церемонии»». Лондон, 1876); по-късно, при подготовката на четвъртото издание (1891), Енгелс взел под внимание също и излязлото в Лондон и Ню Йорк през 1886 г. ново издание на последната книга на Мак-Ленън. — *37.*

36 L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 435. — *38.*

37 К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 21). — *38,*

38 Има се предвид книгата: J. J. Bachofen. «Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur». Stuttgart, 1861. (Й. Я. Бахофен. «Майчино право. Изследване на гинекокрацията на древния свят въз основа на неговата религиозна и правна природа». Щутгарт, 1861). — *39.*

39 Ch. Letourneau. «L'évolution du mariage et de la famille». Paris. 1888. — *39.*

40 Това изказване на Сосюр се цитира в книгата: A. Giraud-Teulon, «Les origines du mariage et de la famille». Génève, Paris, 1884, p. XV (А. Жиро-Тьолон. «Произходът на брака и семейството». Женева, Париж, 1884, стр. XV). — *40.*

41 E. Westermarck. «The History of Human Marriage», London and New York, 1891. — *40.*

42 Ch. Letourneau. «L'évolution du mariage et de la famille». Paris, 1888, p .41. — *40.*

43 A. Espinas. «Des sociétés animales». Paris, 1877; Енгелс цитира Еспинас по стр. 518 от книгата на Жиро-Тьолон (виж бележка 40), в която като приложение е поместен откъс от тази книга. — *40.*

44 H. H. Bancroft. «The Native Races of the Pacific States of North America». Vol. I—V, New York, 1875. — *42.*

45 Виж E. Westermarck. «The History of Human Marriage». London and New York, 1891, p. 70—71. — *43.*

46 Това писмо на Маркс не е стигнало до нас. Енгелс споменава за него в писмо до Кауцки от 11 април 1884 г. — *44.*

47 Става дума за текста на оперната тетралогия на Р. Вагнер «Пръстенът на Нибелунгите», написан от самия композитор въз основа на скандинавския епос «Еда» и немския епос «Песента за Нибелунгите». Виж R. Wagner «Der Ring des Nibelungen, erster Tag, die Walküre», zweiter Aufzug (Р. Вагнер, «Пръстенът на Нибелунгите, първи ден, Валкирия», второ действие). — *44.*

«Песен за Нибелунгите» — най-големият паметник на немския народен героичен епос, създаден върху основата на древни германски митове и сказания от периода на така нареченото велико преселение на народите (III—V в.). В стигналия до нас вид тази епическа поема се е оформила към 1200 г. — *44.*

48 *«Еда»* — сборник от митологични и героични сказания и песни на скандинавските народи; запазил се е във вид на ръкопис от XIII в., открит в 1643 г. от исландския епископ Свейнсон (така наречената «Стара Еда»), и във вид на трактат за поезията на скалдите, съставен в началото на XIII в. от поета и летописеца Снори Стурлусон («Младата Еда»). Песните на «Еда» отразили състоянието на скандинавското общество в периода на разлагането на родовия строй и преселението на народите. В тях се срещат образи и сюжети из народното творчество на древните германци.

«Егисдрека» — една от песните от «Старата Еда», отнасяща се към по-късните текстове на сборника. Енгелс цитира тук места от 32 и 36 строфи на тази песен. — *44.*

49 *Аси* и *вани* — две групи богове в скандинавската митология.

«Сага за Инглингите» — първата сага от книгата за норвежките крале (от най-древни времена до XII в.) на средновековния исландски поет и летописец Снори Стурлусон «Heimskringla» («Земен кръг»), съставена през пър-

вата половина на XIII в. въз основа на историческите хроники за норвежките крале и исландските и норвежките родови саги. Енгелс цитира място от 4-а глава на тази сага. — *44.*

50 L. H. Morgan. «Ancient Society». London 1877, p. 425. — *45.*

51 Виж J. J. Bachofen. «Das Mutterrecht», Stuttgart, 1861, S. XXIII, 385 и др.—*47.*

52 К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 187). — *47.*

53 Цезар. «Записки за галската война», кн. V, гл. 14. — *47.*

54 «The People of India». Edited by J. F. Watson and J. W. Kaye. Vol. I—VI, London, 1868—1872. («Народът на Индия». Издадено от Дж. Ф. Уотсън и Дж. У. Кей. Т. I—VI, Лондон, 1868—1872); Енгелс привежда цитат от II том на това издание, стр. 85. — *47.*

55 Става дума за брачните класове, или секции — особени групи, на които се делели повечето австралийски племена. Мъжете от всяка група можели да встъпват в брак само с жени от определена друга група; във всяко племе имало по четири-осем такива групи. — *47.*

56 L. H. Morgan. «Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family». Washington, 1871 (Л. Х. Морган. «Системи на родство и сватовство на човешкото семейство». Вашингтон, 1871). — *49.*

57 Резултатите от изследванията на Файсън, проведени от него съвместно с Хаунт, са изложени в книгата: L. Fison and A. W. Howitt. «Kamilaroi and Kurnai». Melbourne, Sydney, Adelaide and Brisbane, 1880 (Л. Файсън и А. У. Хаунт. «Камиларои и курнаи». Мелбърн, Сидней, Аделаида и Бризбейн, 1880). — *49.*

58 Виж L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 459; Енгелс привежда този цитат в изложението на Маркс (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 28). — *53.*

59 Енгелс цитира писмото на А. Райт по извадка, приведена в книгата на Морган (виж. L. H. Morgan, «Ancient Society». London, 1877, p. 455, а също и «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 26—27). Пълният текст на това писмо (точната му дата е 19 май 1874 г., у Морган е посочена 1873 г.) бил публикуван в списание «American Anthropologist». New Series. Menasha. Wiskonsin, U. S. A., 1933. N 1, p. 138—140 («Американски антрополог». Нова серия. Менаша. Уисконсин, САЩ, 1933, бр. 1, стр. 138—140). — *54.*

60 H. H. Bancroft. «The Native Races of the Pacific States of North America». Vol. I, New York, 1875. p. 352—353. — *55.*

61 *Сатурналии* — ежегодни празненства в древния Рим в чест на бог Сатурн, устройвани в периода на зимното слънцестоене във връзка с привършване на земеделските работи. През време на тези празненства се устройвали масови пирове и оргии; в сатурналиите вземали участие и робите, на които разрешавали да седят на една трапеза със свободните. В дните на сатурналиите царувала свобода на половите отношения. Думата «сатурналии» е станала нарицателна за означаването на разгулни пиршества и оргии. — *56.*

62 Става дума за книгата на Л. Агасис, която той написал съвместно с жена си: Professor and Mrs. Louis Agassiz. «A Journey in Brazil». Boston and New York, 1886; първото издание на този труд излязло в 1868 г. — *56.*

[63] Има се предвид тъй наречената «Гвадалупска сентенция» от 21 април 1486 г. — арбитражно решение на испанския крал Фердинанд V Католик, което той взел под натиска на селското въстание в Каталония; кралят се намесил тук като арбитър между въстаналите селяни и феодалите. Решението предвиждало отменяването на закрепостяването на селяните към земята и премахването на редица най-омразни на селяните феодални повинности, включително правото на първата брачна нощ; срещу това селяните трябвало да внесат голям откуп. — *57.*

[64] S. Sugenheim. «Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts». St. Petersburg, 1861 (С. Зугенхайм. «История на отменяването на крепостното право и личната зависимост в Европа до средата на XIX век». С. - Петербург, 1861). — *57.*

[65] К. Маркс, «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 111). — *61.*

[66] К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 112). — *61.*

[67] M. Kovalevsky. «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890. — *62.*

[68] Виж L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 465—466, а също и «Архив Маркса и Энгельса, т. IX, стр. 29. — *62.*

[69] Виж L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 470, а също и «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 31. — *62.*

[70] К. Маркс «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 31). — *63.*

[71] Има се предвид трудът на М. М. Ковалевски «Первобытное право, вып. II. Род» М., 1886. В този си труд Ковалевски се позовава на данни за семейната община в Русия, съобщени от Оршански в 1875 г. и от А. Я. Ефименко в 1878 г. — *74.*

[72] *«Правда» Ярославова* се нарича първата част от най-старата редакция на «Руска правда» — сборник от закони на древна Русия, който бил създаден през XI—XII в. въз основа на обичайното право от онова време и отразявал икономическите и социалните отношения на тогавашното общество. — *64.*

[73] *Далматински закони* — сборник от закони, които действували през XV—XVII в. в Полица (част от Далмация); известен под името Полицки статут. — *64.*

[74] Виж A. Heusler. «Institutionen des Deutschen Privatrechts», Bd. II, Leipzig, 1886, S. 271 (А. Хойзлер. «Институции на германското частно право». Т II, Лайпциг, 1886, стр. 271). — *64.*

[75] Споменаваното съобщение на Неарх виж в книгата: Страбон. «География», кн. XV, гл. I. — *64.*

[76] *Calpullis* — семейни общини у мексиканските индианци през периода на завоюването на Мексико от испанците; всяка семейна община (calpulli), всички членове на която имали общ произход, притежавала общ участък земя,

който не подлежал нито на отчуждаване, нито на подялба между наследниците. Calpullis са описани от Алонсо де Сурита в иеговия труд «Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquète, etc., etc.» («Доклад за различните категории вождове в Нова Испания, за законите, нравите на жителите, за налозите, установени преди и след завоеванието, и т. н. и т. н.»), публикуван за пръв път в книгата: «Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique, publiés pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans». Vol. 11, Paris, 1840, pp. 50—64 («Пътеписи, описания и мемоари, отнасящи се до историята на откриването на Америка, публикувани за пръв път на френски език от А. Терно-Компан». Т. 11, Париж, 1840, стр. 50—64). — *64.*

77 Има се предвид статията на Х. Кунов «Die altperuanischen Dorf — und Markgenossenschaften» («древноперуански селски и маркови общини»), напечатана в сп. «Ausland» на 20 и 27 октомври и 3 ноември 1890 г.
«Das Ausland» («Чужбина») — немско списание по география и етнография, и природознание, излизало през 1828—1893 г. отначало ежедневно, а от 1853 г. — седмично; от 1873 г. излизало в Щутгарт. — *64.*

78 Става дума за чл. 230 на Гражданския кодекс, приет при Наполеон в 1804 г. — *66.*

79 Виж К. Маркс. Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество» («Архив Маркса и Энгельса, т. IX, стр. 32). — *66.*

80 Омир. «Одисея», песен първа. — *66.*

81 Есхил. «Орестея. Агамемнон». — *67.*

82 Плутарх. «Максими на лакедемонянките», гл. V; виж също G. F. Schoemann. «Griechische Alterthümer». Bd. I, Berlin, 1855, S. 268 (Г. Ф. Шьоман. «Гръцки древности». Т. I, Берлин, 1855, стр. 268). — *67.*

83 *Спартиати* — пълноправни граждани на древна Спарта. *Илоти* — безправни жители на древна Спарта, прикрепени към земята и задължени да изпълняват определени повинности в полза на земевладелците спартиати. По същество положението на илотите по нищо не се отличавало от положението на робите. — *68.*

84 Аристофан. «Жени на празника на Тесмофориите». — *68.*

85 Херодот. «История», кн. VIII, гл. 105, виж също W. Wachsmuth. «Hellenische Alterthümskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates». Th. II, Abth. II, Halle, 1830, S. 77 (В. Ваксмут. «Елинската древност от гледна точка на държавата». Ч. II, отдел II, Хале, 1830, стр. 77). — *68.*

86 Еврипид. «Орест». — *68.*

87 Енгелс привежда мисъл, изказана в труда на Маркс и Енгелс «Немска идеология» (виж настоящото издание, т. 3, стр. 32). — *69.*

88 L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 504. — *70.*

89 *Хиеродули* — в древна Гърция и гръцките колонии робите и робините, които принадлежали на храмовете. Жените хиеродули на много места, особено в градовете на Предна Азия и в Коринт, се занимавали с храмова проституция. — *70.*

90 Виж Тацит. «Германия», гл. 18—19. — *72.*

91 Амиан Марцелин. «История в 31 книги», кн. XXXI, гл 9; Прокопи Кесарийски. «Войната с готите», кн. II, гл. 14 (книга VI от «Историята на войните на Юстиниан с персите, вандалите и готите»). — *73.*

92 Става дума за поезията на трубадурите от Южна Франция от края на XI и началото на XIII век. — *73.*

93 Енгелс перифразира тук едно място от произведението на Ш. Фурие «Théorie de l'unité universelle». Vol. III, 2-me éd.; Ouvre complètes, t. IV, Paris, 1841, p. 120 (Ш. Фурие. «Теория на световното единство», т. III, 2 изд.; Пълно събрание на съчиненията, т. IV, Париж, 1841, стр. 120); първото издание на това произведение излязло под заглавие: «Traité de l'association domestique-agricole». T. I—II, Paris—London, 1822 («Трактат върху домакинско-земеделската асоциация». Т. I—II, Париж—Лондон, 1822). — *75.*

94 *Дафнис и Хлоя* — герои на древногръцки пасторален роман от II—III век; за неговия автор Лонгос не са се запазили никакви сведения. — *79.*

95 Виж «Песен за нибелунгите», песен десета. — *80.*

96 *«Гудрун»* (също «Кудрун») — средновековна немска епическа поема от XIII век. — *80.*

97 H. S. Maine. «Ancient Law: its Connection with the Early History of Society, and its Relation to Modern Ideas» (Х. С. Мейн. «Древно право: връзката му с ранната история на обществото и отношението му към съвременните правни понятия»); първото издание на този труд излязло в Лондон в 1861 г.; споменаваното от Енгелс място виж на стр. 170 на това издание. — *82.*

98 Виж К. Маркс и Ф. Енгелс, «Манифест на комунистическата партия», глава първа (настоящото издание, т. 4, стр. 424—429). — *82.*

99 L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 491—492. — *85.*

100 Виж бележка 56. — *86.*

101 L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 85—86; Енгелс дава цитата по «Конспекта на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» на Маркс (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 71). — *90.*

102 Става дума за завоюването на Мексико от испанските конквистадори през 1519—1521 г. — *91.*

103 L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 115. — *93.*

104 Тук и по-нататък Енгелс има предвид съчинението на Тацит «Германия». — *94.*

105 *Новомексиканци* — виж бележка 33. — *95.*

106 Имат се предвид трудовете на Г. Л. Маурер: «Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt». München, 1854 («Въведение в историята на марковото, дворното, селското и градското устройство и на публичната власт». Мюнхен, 1854); «Geschichte der Markenverfassung in Deutschland». Erlangen, 1856 («История на марковото устройство в Германия». Ерланген, 1856); «Geschichte der Fronhöfe,

der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland». Bd. I—IV, Erlangen, 1862—1863 («История на феодалните имения, селските дворове и дворното устройство в Германия». Т. I—IV, Ерланген, 1862—1863); «Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland». Bd. I—II, Erlangen, 1865—1866 («История на селското устройство в Германия» Т. I—II, Ерланген, 1865—1866); «Geschichte der Städterverfassung in Deutschland», Bd. I—IV, Erlangen, 1869—1871 («История на градското устройство в Германия». Т. I—IV, Ерланген, 1869—1871). — *96*.

[107] *«Неутрална нация»* — така се наричал през XVII век военният съюз на няколко родствени на ирокезите индиански племена, живеещи на северния бряг на езерото Ери. Това наименование било дадено на съюза от френските колонисти, защото той пазел неутралитет във войните между племената ирокези и хурони. — *97*.

[108] Има се предвид националноосвободителната борба на зулусите и нубийците против английските колонизатори. Зулусите, които били нападнати от англичаните през януари 1879 г., начело с вожда си Кетчвайо половин година оказвали изключително упорита съпротива на войските на английските колонизатори. Последните успели да победят едва след редица сражения благодарение на огромното си превъзходство във въоръжението. Англичаните успели окончателно да подчинят зулусите под свое господство по-късно, в 1887 г., като използвали провокираната от тях и продължила няколко години междуособна война между различните зулуски племена.

Националноосвободителното въстание на нубийците, арабите и други народности на Судан начело с мюсюлманския проповедник Мохамед-Ахмед, наричащ се «махди», т. е. «спасител», избухнало в 1881 г. и постигнало особени успехи през 1883—1884 г., когато почти цялата територия на Судан била освободена от войските на английските колонизатори, които проникнали в Судан през 70-те години. В хода на въстанието била образувана самостоятелна централизирана махдистка държава. Едва към 1899 г. войските на английските колонизатори, използвайки вътрешното отслабване на тази държава в резултат на непрекъснати войни и междуплеменни ежби, а също и опирайки се на преобладаващото превъзходство във въоръжението, завоювали Судан. — *97*.

[109] G. Grote. «A History of Greece». Vol. I—XII (Дж. Грот. «История на Гърция». Т. I—XII); първото издание на този труд излязло в Лондон през 1846—1856 г; привежданото тук място виж на стр. 54—55 на третия том, излязъл в Лондон, 1869 г. — *99*.

[110] Има се предвид съдебната реч на Демостен против Евбулид. В тази реч се споменава за древния обичай в родовите гробници да се погребват само лица от даден род. — *100*.

[111] К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса, т. IX, стр. 134). — *100*.

[112] Споменаваният тук от Енгелс откъс от недошлото до нас съчинение на древногръцкия философ Дикеарх се цитира в книгата на Ваксмут «Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates». Th. I, Abth. I, Halle, 1826, S. 312. — *100*.

[113] W. A. Becker. «Charikles. Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens». Th. II, Leipzig, 1840, S. 447 (В. А. Бекер.

«Харикъл. Картини на древногръцки нрави за по-подробно запознаване с частния живот на гърците». Ч. II, Лайпциг, 1840, стр. 447). — *100.*

114 К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» («Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 136). — *101.*

115 G. Grote. «A History of Greece». A New Ed., vol. III, London, 1869, p. 66 (Дж. Грот. «История на Гърция». Ново изд., т. III, Лондон, 1869, стр. 66). — *101.*

116 К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 137). — *101.*

117 G. Grote. «A History of Greece». A New Ed., vol. III, London, 1869, p. 60. Цитатът е приведен от Маркс (с бележки в скобки) в неговия «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 138). — *102.*

118 К.Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 138—139). — *102.*

119 G. Grote. «A History of Greece». A New Ed., vol. III, London, 1869, p. 58—59. — *103.*

120 Омир. «Илиада», песен втора. — *103.*

121 Има се предвид произведението: Fustel de Coulanges. «La cité antique», livre III, chap. I (Фюстел дьо Куланж. «Древната градска община», кн. III, гл. I); първото издание на тази книга излязло в Париж—Страсбург през 1864 г. — *103.*

122 Дионисий Халикарнаски. «Римска древна история», кн. II, гл. 12. — *104*

123 Есхил. «Седмина против Тива». — *104.*

124 G. F. Schoemann. «Griechische Alterthümer». Bd. I, Berlin. 1855, S. 27. — *104.*

125 Има се предвид книгата: W. E. Gladstone. «Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age», chap. 11 (У. Ю. Гладстон. «Младостта на света. Боговете и хората от героичната епоха», гл. 11); първото издание на тази работа излязло в Лондон през 1869 г. — *104.*

126 К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 143); цитира се място от книгата: L. H. Morgan. «Ancient Society», London, 1877, p. 248. — *105.*

127 Омир. «Илиада», песен втора. — *105.*

128 Виж К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» («Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 144—145). — *106.*

129 Тукидид. «История на Пелопонеската война», кн. I, гл. 13. — *106.*

130 Аристотел. «Политика», кн. III, гл. 10. — *106.*

131 Става дума за даване правото на заемане граждански длъжности на четвъртата класа атински граждани — фетите (свободни, но безимотни хора), което някои източници приписват на Аристид (V век преди н. е.). — *115.*

132 Имат се предвид така наричаните метеки — чужденци, установили се в Атика на постоянно местожителство; въпреки че били свободни, те нямали правата на атинските граждани (правото да заемат обществени длъжности, да участвуват в народното събрание, да притежават недвижимо имущество и т. н.). Те се занимавали главно със занаятчийство и търговия, били длъжни да плащат особен данък и да имат «покровители» измежду пълноправните граждани, чрез които можели да се обръщат към органите на управлението. — *115.*

133 През 510—507 г. преди н. е. представителят на рода на Алкмеонидите Клистен възглавил борбата на атинския демос против господството на старата родова аристокрация; в резултат то било съборено и били проведени реформи, насочени към ликвидиране останките от родовия строй. — *115.*

134 Виж L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 271. — *116.*

135 В 560 г. преди н. е. властта в Атина била заграбена от представителя на обеднял аристократически род Пизистрат, който установил режим на еднолично управление — тирания. Този режим съществувал с прекъсвания (Пизистрат на два пъти бил изгонван от Атина и отново се връщал) до смъртта на Пизистрат в 527 г. и след това до 510 г., когато неговият син Хипий бил изгонен и скоро в Атина се установило господството на робовладелската демокрация начело с Клистен. Дейността на Пизистрат, насочена към защита на интересите на дребните и средните земевладелци против родовата аристокрация, не довела до сериозни изменения в политическата структура на атинската държава. — *118.*

136 *Закони на Дванадесетте таблици* — най-древният паметник на римското право. Съставени били в средата на V век преди н. е. в резултат на борбата на плебеите против патрициите и заменили действувалото по-рано в Рим обичайно право; тези закони отразили процесите на имущественото разслоение на римското общество, на развитието на робството и формирането на робовладелската държава; законите били написани върху дванадесет дъски (таблици). — *120.*

137 Има се предвид битката в *Тевтобургската гора* (9 г. от н. е.) между въстаналите против римските завоеватели германски племена и римските войски под командуването на Вар. Битката завършила с разгрома на римляните и гибелта на техния пълководец. — *120.*

138 *Апий Клавдий* бил избран за 451 и 450 г. преди н. е. в комисията на десетте (децемвири), на която било възложено да състави законите, станали известни като закони на Дванадесетте таблици; за това време комисията била облечена в пълна власт; след изтичането на устоновения срок Апий Клавдий заедно с другите децемвири се опитал чрез узурпация да продължи властта на комисията и за 449 г.; но произволът и насилията на децемвирите, особено на Апий Клавдий, предизвикали въстание на плебеите, което довело до сваляне на децемвирите; Апий Клавдий бил хвърлен в затвора, където скоро умрял.

Втора Пуническа война (218—201 г. преди н. е.) — една от войните, които водили помежду си двете най-големи робовладелски държави на древността — Рим и Картаген — за установяване господство в Западното Средиземноморие, за заграбване на нови територии и придобиване на роби. Войната завършила с поражението на Картаген. — *121.*

139 Тук Енгелс отново цитира бележката, направена от Маркс по повод на гръцкия род (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 134). — 121.

140 Th. Mommsen. «Römische Forschungen». 2. Aufl. Bd. I, Berlin. 1864. — *121.*

141 Тит Ливий. «История на Рим от основаването на града». — *122.*

142 В своята книга «Römische Alterthümer». Bd. I, Berlin, 1856, S. 195, Ланге се позовава на дисертацията: Ph. E. Huschke. «De Privilegiis Feceniae Hispalae senatusconsulto concessis (Liv. XXXIX, 19)». Gottingae, 1822 (Ф. Е. Хушке. «За предоставяне привилегии на Феценця Хиспала с постановление на сената (Лив. XXXIX, 19)». Гьотинген, 1822). — *124.*

143 B. G. Niebuhr. «Römische Geschichte». Th. I—III (Б. Г. Нибур. «История на Рим». Ч. I—III); Енгелс привежда място от първата част, чието първо издание излязло в Берлин през 1811 г. — *125.*

144 Th. Mommsen. «Römische Geschichte». Bd. I, Buch I. Kap. 6 (Т. Момзен. «История на Рим». Т. I, кн. I, гл. 6); първото издание на първия том на този труд излязло в Лайпциг през 1854 г. — *125.*

145 Dureau de La Malle. «Economie politique des Romains». T. I—II. Paris, 1840 Дюро дьо Ла Мал. «Политическа икономия на римляните». Т. I—II, Париж, 1840). Имат се предвид сравнителните таблици за древните и новите мерки, а също и за паричните единици, поместени в края на първи том. — *127.*

146 J. F. M'Lennan. «Primitive Marriage». Edinburgh, 1865. — *129.*

147 M. Kovalevsky. «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890. — *129.*

148 Англичаните завоювали Уелс през 1283 г., но Уелс продължавал и след това да се ползва с автономия; бил обединен окончателно с Англия в средата на XVI век. — *129.*

149 През 1869—1870 г. Енгелс работил над голям труд, посветен на историята на Ирландия, който останал незавършен (написания от Енгелс откъс от този труд виж в настоящото издание, т. 16, стр. 487—527, част от подготвителните материали към него виж в «Архив Маркса и Энгельса», Т. X, 1948, стр. 100—263), а във връзка с изучаването на историята на келтите изследвал също и древноуелските закони. — *130.*

150 Енгелс цитира книгата «Ancient Laws and Institutes of Wales». Vol. 1, 1841 p. 93 (Древни закони и институции на Уелс». Т. I, 1841, стр. 93). — *130.*

151 През септември 1891 г. Енгелс пътувал из Шотландия и Ирландия. — *132.*

152 През 1745—1746 г. в Шотландия избухнало въстание на планинските кланове против потисничеството и обезземяването, осъществявани в интерес на англо-шотландската поземлена аристокрация и буржоазия; планинците се борели за запазване на старинната родова организация. От недоволството на планинците се възползвала част от дворянството на планинска Шотландия, която била заинтересована от запазване на феодално-патриархалната кланова система и издигнала като цел на въстанието възстановяването на династията на Стюартите на английския престол. След първоначалните кратковременни успехи армията на въстаниците била разбита. В резултат на смазването на въстанието клановата система в планинска Шотландия била разрушена, останките от родовото земевладение — ликвидирани, засилил се процесът на изгонване на шотландските селяни от земята, отменени били родовите съдилища и били забранени някои родови обичаи. — *132.*

[153] L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 357, 358. — *132.*

[154] Beda Venerabilis. «Historia ecclesiastica gentis Anglorum» (Беда Венерабилис. «Църковна история на англите»), кн. I, гл. I, — *132.*

[155] Цезар. «Записки за галската война», кн. VI, гл. 22. — *133.*

[156] *«Алеманска правда»* — сборник на обичайното право на германския племенен съюз на алеманите (аламаните), който заемал от V в. теротнрнята на съвременен Елзас, на съвременна Източна Швейцария и Югозападна Германия; отнася се към края на VI — началото на VII и VIII век. Тук Енгелс се позовава на закон LXXXI (LXXXIV) на «Алеманска правда». — *133.*

[157] Става дума за трудовете на М. М. Ковалевски «Первобытное право. Вып. 1. Род». М., 1886 и «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890. — *133.*

[158] *«Песен за Хилдебранд»* — героична поема, паметник на древногерманската епична поезия от VIII в., запазил се в откъси. — *134.*

[159] Тацит. «Германия», гл. 7. — *135.*

[160] Диодор Сицилийски. «Историческа библиотека», кн. IV. гл. 34, 43—44. — *136.*

[161] *«Völuspâ»* («Предсказание на ясновидката») — една от песните на «Старата Еда» (виж бележка 48). — *135.*

[162] Имат се предвид следните трудове: A. Ch. Bang. «Vøluspá og de sibyllinske orakler». 1879 (А. К. Банг. «Предсказание на ясновидката и сибилините пророчества», 1879) и S. Bugge. «Studier over de mordiske Gude-og Heltesagns Oprindelse». Kristiania, 1881—1889 (С. Буге. «Очерци по въпроса за произхода на скандинавските саги за богове и герои». Християния. 1881—1889). — *135.*

[163] G. L. Maurerer. «Geschichte der Städtverfassung in Deutschland.» Bd. I, Erlangen, 1869. — *136.*

[164] Въстанието на германските и галските племена под предводителството на Цивилис против римското владичество, предизвикано от увеличаването на данъците, увеличените набори във войската и злоупотребите на римските чиновници, станало през 69—70 г. (според някои източници през 69—71 г.) и обхванало значителна част от Галия и подвластните на Рим германски области, като създало за Рим заплахата да загуби тези територии. След първоначалните успехи въстаниците претърпели няколко поражения и били принудени да сключат мир с Рим. — *137.*

[165] Цезар. «Записки за Галската война», кн. IV, гл. 1. — *138.*

[166] Тацит. «Германия», гл. 26. — *138.*

[167] *«Codex Laureshamensis»* («Лоршски картуларий») — сборник от копия на дарствените грамоти и привилегиите на Лоршския манастир, основан през втората половина на VIII в. във Франкската държава, недалеч от град Вормс, и представляващ голямо феодално владение в Югозападна Германия; сборникът, съставен през XII век, е един от най-важните източници по историята на селското и феодалното земевладение през VIII—IX век. — *139.*

[168] Плиний. «Естествена история в 37 книги», кн. XVIII, гл. XVII. — *140.*

169 Плиний. «Естествена история в 37 книги», кн. IV, гл. XIV. — *144.*

170 Лиутпранд Кремонски. «Възмездие», кн. VI, гл. 6. — *147.*

171 Салвиан Марсилски. «De gubernatione dei» («За управлението божие»), кн. V, гл. 8. — *147.*

172 *Бенефиция* (beneficium, буквално: «благодеяние») — форма на награждаване със земя, широко разпространена във Франкската държава през първата половина на VIII век. Предаваната под формата на бенефиция земя с живеещите на нея зависими селяни преминавала в доживотно ползване на получателя (бенефициария) при условие да изпълнява определени служби, най-често военна. В случай на смърт на дарителя или на бенефициария, а също и в случай, че последният не изпълнява своите задължения или пък не стопанисва земята си, бенефицията подлежала на връщане на собственика или на неговите наследници и за възобновяването на бенефициалните отношения се изисквало повторно награждаване. Към раздаване на бенефиции прибягвала не само кралската власт, но и църквата, а също и големите магнати. Бенефициалната система съдействувала за формирането на класата на феодалите, особено на дребното и средното дворянство, за закрепостяването на селските маси, за развитието на васалните отношения и феодалната йерархия. По-късно бенефициите започнали да се превръщат в наследствени ленове (феоди). Ролята на бенефициалната система в историята на формирането на феодализма е разкрита от Енгелс в труда му «Франкският период» (виж настоящото издание, т. 19, стр. 495—546). — *149.*

173 *Графове на окръзи* (Gaugrafen) — във Франкската държава кралски чиновници, поставени начело на окръзите или графствата. Всеки граф бил облечен в съдебна власт в своя окръг, събирал в него данъците и издържал войска, която командувал във време на походи. За своята служба той се ползвал с една трета от кралските доходи, получавани в дадения окръг, и освен това получавал в ленно владение земя. По-късно от назначавани кралски длъжностни лица графовете започнали постепенно да се превръщат в големи феодални сеньори, притежаващи суверенна власт, особено след 877 г., когато официално било установено предаването на графската длъжност по наследство. — *150*

174 Има се предвид съставеният през IX в. полиптик (опис на поземлените владения, населението и доходите) на манастира Сен Жермен дьо Пре, известен под името «Полиптик на абат Ирминон». Енгелс привежда данни из полиптика, както изглежда, по книгата: P. Roth. «Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert». Erlangen, 1850. S. 378 (П. Рот. «История на бенефициалната система от най-древни времена до десетия век». Ерланген, 1850, стр. 378). — *150.*

175 *Ангарии* — повинности, налагани на жителите на Римската империя. Те задължавали последните да предоставят коне и носачи за обслужване на правителствени транспорти; по-късно придобили по-широк характер и се превърнали в тежко бреме за населението. — *150.*

176 *Комендация* — една от разпространените в Европа от VIII—IX век нататък форми на преминаване на селяните под «покровителството» на феодалите или на дребните феодали под «покровителството» на едрите при определени условия (да носят военна служба и други служби в полза на «покровителя», да му предадат своята земя, като я получават обратно под формата на ленно владение). Означавайки за селяните, които често били принуждавани към

този акт със сила, изгубване на личната свобода, а за дребните феодали — влизане във васални отношения с едрите. комендацията съдействувала, от една страна, за закрепостяването на селяните, а от друга — за затвърдяване на феодалната йерархия. — *152.*

[177] Ch. Fourier. «Theorie des quatre mouvements et des destinées générales», 3-me éd.; Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1846, p. 220 (Ш. Фурие. «Теория на четирите движения и на всеобщите съдбини», 3 изд.; Пълно събрание на съчиненията, т. I, Париж, 1846, стр. 220); първото издание на книгата излязло анонимно в Лион в 1808 г. — *153.*

[178] «*Песен за Хилдебранд*», виж бележка 158.

При Хастингс в 1066 г. станало сражение между нахлулите в Англия войски на нормандския херцог Вилхелм и англосаксите. Англосаксонските войски, които били запазили във военната си организация остатъците от общинния строй и имали примитивно въоръжение, били разбити, кралят на англосаксите Харолд загинал в боя, а Вилхелм станал крал на Англия под името Вилхелм I Завоевател. — *161.*

[179] К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» («Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 153—154.). — *162.*

[180] *Дитмаршен* — област в югозападната част на съвременен Шлезвиг-Холщайн. В древността била населена със сакси; през VIII в. била завоювана от Карл Велики и по-късно се намирала във владение на различни духовни и светски феодали. От средата на XII в. населението на Дитмаршен, сред което преобладавали свободните селяни, постепенно започнало да се бори за самостоятелност и от началото на XIII до средата на XVI в. фактически се ползвало с независимост, като успешно отблъсквало нееднократните опити на датските крале и холщайнските херцози да покорят тази област. Общественото развитие на Дитмаршен протичало твърде своеобразно: към XIII в. старото местно дворянство фактически изчезнало, през периода на независимостта Дитмаршен представлявал съвкупност от самоуправляващи се селски общини, чиято основа в много случаи били старите селски родове. До XIV в. върховната власт в Дитмаршен принадлежала на събранието на всички свободни земевладелци, след това тя преминала върху три изборни колегии. В 1559 г. войските на датския крал Фредерик II и на холщайнските херцози Йохан и Адолф сломили съпротивата на населението на Дитмаршен и областта била поделена между победителите. Общинното устройство и частичното самоуправление обаче се запазили в Дитмаршен до втората половина на XIX век. — *167.*

[181] G. W. F. Hegel. «Grundlinien der Philosophie des Rechts», §§ 257 u 360 (Г. В. Ф. Хегел. «Основи на философията на правото», § 257 и 360); първото издание на този труд излязло в Берлин в 1821 г. — *167.*

[182] F. Lassalle. «Das System der erworbenen Rechte». Th. II. «Das Wesen des Römischen und Germanischen Erbrechts in historisch-philosophischer Entwicklung» (Ф. Ласал. «Система на придобитите права». Ч. II. «Същност на римското и германското наследствено право в историко-флософско развитие»); първото издание на този труд излязло в Лайпциг в 1861 г. — *174.*

[183] Цитираното място се привежда частично от Маркс в неговия «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, стр. 56—57). — *175.*

184 Тази бележка била написана от Енгелс във връзка с преиздаването в 1884 г. на произведението на Маркс «Наемен труд и капитал» (виж настоящото издание, т. 6, стр. 427—458); в 1891 г. Енгелс изцяло я включил в своя увод към новото издание на това произведение на Маркс (виж настоящото издание, т. 22). — *176.*

185 *Немското работническо дружество* в Брюксел било основано от Маркс и Енгелс в края на август 1847 г. с цел за политическо просвещаване на немските работници, живеещи в Белгия, и за пропагандиране идеите на научния комунизъм между тях. Под ръководството на Маркс и Енгелс и на техните съратници Дружеството станало легален център за обединяване на немските революционни пролетарии в Белгия и поддържало пряка връзка с фламандските и валонските работнически клубове. Най-добрите елементи на Дружеството влизали в брюкселската община на Съюза на комунистите. Немското работническо дружество в Брюксел прекратило своята дейност скоро след февруарската буржоазна революция от 1848 г. във Франция във връзка с арестуването и екстернирането на неговите членове от белгийската полиция. — *176.*

186 Настоящата работа била написана от Енгелс като предговор към първото немско издание на произведението на К. Маркс «Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» на г. Прудон» (виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184), което било написано и издадено на френски език в 1847 г. и приживе на Маркс не било преиздавано изцяло. Енгелс написал и за това издание редица бележки и редактирал превода. Книгата излязла през втората половина на януари 1885 г. под заглавие: «Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons «Philosophie des Elends». Stuttgart, 1885; още в началото на януари същата година по инициатива на Енгелс предговорът бил публикуван в списание «Neue Zeit» под заглавие «Маркс и Родбертус». Предговорът бил включен и във второто немско издание на книгата, което излязло в 1892 г.; за това издание Енгелс също написал специален предговор (виж настоящото издание, т. 22). На руски език предговорът, преведен от В. Засулич,бил отпечатан за пръв път в първото руско издание на този труд на Маркс, издадено от групата «Освобождение на труда» в Женева през 1886 г.

«Die Neue Ziet» («Ново време») — теоретическо списание на германската социалдемокрация, излизало в Щутгарт от 1883 до октомври 1890 г. всеки месец, а след това до есента на 1923 г. всяка седмица. Редактор на списанието от 1883 до октомври 1917 г. бил К. Кауцки, а от октомври 1917 до есента на 1923 г. — Х. Кунов. През 1885—1894 г. Ф. Енгелс публикувал в списанието редица свои статии, като постоянно подпомагал със съветите си редакцията на списанието и често я критикувал за допусканите в списанието отстъпления от марксизма. От втората половина на 90-те години, след смъртта на Ф. Енгелс, в списанието започнали системно да се печатат статии на ревизионисти. През Първата световна война списанието заемало центристка позиция, поддържайки фактически социалшовинистите. — *177.*

187 P. J. Proudhon. «Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère». T. I—II, Paris, 1846. — *177.*

188 Става дума за статията на Маркс «За Прудон (писмо до И. Б. Швайцер)» (виж настоящото издание, т. 16, стр. 26—33).

«Social-Demokrat» («Социалдемократ») — орган на ласалианския Общогермански работнически съюз. Под това заглавие вестникът излизал в Берлин от 15 декември 1864 до 1871 г.; през 1864—1865 г. бил редактиран от И. Б. Швайцер. — *178.*

189 Декларацията на Маркс и Енгелс, че преустановяват сътрудничеството си в «Social-Demokrat», била изпратена до редакцията на този вестник през февруари 1865 г.; благодарение на взетите от Маркс мерки декларацията скоро била публикувана в много немски вестници. Във връзка с това Швайцер се видял принуден да я напечата в «Social-Demokrat» на 3 март 1865 г. (виж настоящото издание, т. 16, стр. 81). — *178.*

190 Енгелс има предвид своя предговор към първото немско издание на втория том на «Капиталът» от Маркс, който той завършил на 5 май 1885 г. (виж настоящото издание, т. 24, стр. 3—23). — *178.*

191 Тези клеветнически обвинения по адрес на Маркс се съдържат в писмата на Родбертус до Р. Майер от 29 ноември 1871 г. (в книгата: «Briefe und Socialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow. Herausgegeben von Dr. R. Meyer». Bd. I, Berlin, S. 134. — «Писма и социално-политически съчинения на д-р Робертус-Ягецов. Издадени от д-р Р. Майер». Т. I, Берлин, стр. 134) и до Й. Целер от 14 март 1875 г. (в «Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft». Bd. 35, Tübingen, 1879, S. 219 «Списание за общо държавно право». Т. 35, Тюбинген, 1879, стр. 219). — *178.*

192 Rodbertus-Jagetzow. «Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände». Neubrandenburg und Friedland, 1842 (Родбертус-Ягецов. «Към познаване на нашия икономически строй». Нойбранденбург и Фридланд, 1842). — *178.*

193 Енгелс има предвид три отделни работи на Родбертус, издадени в Берлин през 1850 и 1851 г. под общо заглавие: «Sociale Briefe an von Kirchmann» («Социални писма до фон Кирхман»). — *178.*

194 Rodbertus. «Sociale Briefe an von Kirchmann. Zweiter Brief: Kirchmann's sociale Theorie und die meinige». Berlin, S. 1850, S. 54 (Родбертус. «Социални писма до фон Кирхман. Писмо второ: Социалната теория на Кирхман и моята». Берлин, 1850, стр. 54). — *178.*

195 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1817 (Д. Рикардо. «Принципи на политическата икономия и данъчното облагане». Лондон, 1817). — *178.*

196 В 1821 г. в Лондон излязъл анонимен памфлет под заглавие: «The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord John Russel». London, 1821 («Източникът и разрешението на националните трудности, изведени из принципите на политическата икономия. Писмо до лорд Джон Ръсел». Лондон, 1821). Характеристика на този памфлет е дадена в предговора на Енгелс към първото немско издание на втория том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 24, стр. 15—17). — *179.*

197 Виж К. Маркс. «Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» на г. Прудон» (виж настоящото издание, т. 4, стр. 103); курсивът и думите в скобки принадлежат на Енгелс. — *179.*

198 Виж настоящото издание, т. 13, стр. 3—170. — *180.*

199 Виж настоящото издание, т. 13, стр. 50. — *180.*

200 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». В първото издание на книгата, което излязло в Лондон в 1817 г., липсвало приведеното

от Енгелс делене на главите на отдели; Рикардо въвел това делене от второто издание, което излязло в 1819 г.; в 1821 г. излязло трето издание на книгата, значително преработено от автора. — *182.*

201 J. Gray. «The Social System: A Treatise on the Principle of Exchange». Edinburgh, 1831 (Дж. Грей. «Социалната система. Трактат върху принципа на размяната». Единбург, 1831). — *183.*

202 В 1871 г. Родбертус публикувал статията «Der Normal-Arbeitstag» («Нормалният работен ден»); статията била напечатана в списание «Berliner Revue» («Берлински преглед») на 16, 23 и 30 септември, а след това излязла в отделна брошура в Берлин през същата година. — *183.*

203 Става дума за група лица, които участвували в издаването на литературното наследство на Родбертус-Ягецов, по-специално на неговата работа «Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann». Berlin, 1884 («Капиталът. Четвърто социално писмо до фон Кирхман». Берлин, 1884); издател на тази работа и автор на увода към нея бил Т. Козак; предговорът бил написан от немския вулгарен икономист А. Вагнер. — *183.*

204 Има се предвид откъсът от произведението на К. Маркс «Към критиката на политическата икономия», в който се критикуват възгледите на Дж. Грей (виж настоящото издание, т. 13, стр. 69—72). Този откъс е бил включен в първото немско издание на «Нищета на философията» като приложение. — *183.*

205 Rodbertus-Jagetzow. «Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände». Neubrandenburg und Friedland, 1842, S. 61. — *183.*

206 Има се предвид следното място от предговора на А. Вагнер към работата на Родбертус «Капиталът. Четвърто социално писмо до фон Кирхман»: «Тук Родбертус разкрива такава сила на абстрактното мислене, която е присъща само на най-големите умове» (виж C. Rodbertus-Jagetzow. «Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann». Berlin, 1884, S. VII—VIII). — *183.*

207 Rodbertus-Jagetzow. «Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände». Neubrandenburg und Friedland, 1842, S. 62. По-долу също се разглежда и цитира тази работа. — *184.*

208 Член 110 от Наказателния кодекс на Германската империя, влязъл в сила в 1871 г., предвиждал парична глоба в размер до 600 марки или затвор до 2 години за публичен призив в писмена форма към неподчинение на законите или указите, действуващи в Германската империя. — *189.*

209 Има се предвид второто френско издание на «Нищета на философията», подготвено по това време от дъщерята на Маркс Лаура Лафарг; подготовката на това издание обаче се забавила и то излязло в Париж едва след смъртта на Енгелс, в 1896 г. — *190.*

210 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 403—417. — *191.*

211 Тази статия била написана от Енгелс на 25 януари 1885 г. за вестник «Socialdemokrat». Приблизително в същия ден той изпратил на П. Лафарг писмо, което съдържало — в малко по-различни изрази и в по-сбита форма — същите факти и мисли. Лафарг предал това писмо на Ж. Гед и последният го поставил в основата на своята статия, публикувана като уводна във вестник

«Cri du Peuple» на 31 януари 1875 г. В статията Гед привел голяма извадка от писмото на Енгелс, без да посочва името му, но отбелязвайки, че получил това писмо от Лондон от «един от ветераните на нашите велики социални битки».

«Le Cri du Peuple» («Народен вик») — френски социалистически ежедневник, излизал в Париж през февруари — май 1871 г. с прекъсване, а след това от октомври 1883 до февруари 1889 г. — *192.*

212 Има се предвид размяната на ноти от 13 (1) януари 1885 г. между Русия и Прусия за взаимно предаване на лица, обвинявани в престъпления или простъпки против монарха на едната или другата от договарящите се страни или против членове на техните семейства, а също и на лица, обвинявани в изготвяне или съхраняване на взривни вещества. — *192.*

213 През време на Сърбо-черногорско-турската война от 1876 г. и Руско-турската война от 1877—1878 г., които се водели в обстановката на подем на националноосвободителното движение на балканските славяни против турското иго през 70-те години, руската публицистка О. А. Новикова, която през 1876—1877 г. живеела в Лондон и имала връзки с управляващите кръгове на Русия, а също и с ръководните кръгове на либералната партия в Англия, в тесен контакт с Гладстон участвувала активно в разгърналата се в Англия и Русия кампания против опитите на консервативното правителство на Дизраели да въвлече Англия във война против Русия, на страната на Турция. Тази кампания изиграла известна роля с това, че Англия не влезе в тази война. Статията на О. А. Новикова, споменавана от Енгелс, била озаглавена «Русификацията на Англия».

«The Pall Mall Gazette» («Вестник Пол-Мол») — английски ежедневник, излизал в Лондон от 1865 до 1920 г.; през 60—70-те години имал консервативна насока. Маркс и Енгелс поддържали връзка с този вестник от юли 1870 до юни 1871 г. През 1870—1871 г. във вестника били публикувани серия статии на Енгелс за Френско-пруската война, първото възвание и извадки от второто възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за Френско-пруската война. Както отбелязва Маркс, известно време «Pall Mall Gazette» бил «единственият неподкупен вестник в Лондон». Но в края на юни 1871 г. вестникът се включил в общата клеветническа кампания срещу I Интернационал, предприета от буржоазния печат във връзка с революцията в Париж. Това обстоятелство заставило Маркс и Енгелс да скъсат всякакви връзки с вестника. — *192.*

214 Тази брошура била издадена на руски език. — *193.*

215 E. Regnault. «Histoire politique et sociale des principautés danubiennes». Paris, 1855. — *193.*

216 Статията *«Англия през 1845 и 1885 г.»* била написана от Енгелс за списание «Commonweal»; по-късно той я превел на немски език и я публикувал в списание «Neue Zeit» от юни 1885 г. Впоследствие Енгелс я включил изцяло в приложението към напечатаното в 1887 г. американско издание (виж настоящия том, стр. 257—263), а в 1892 г. — в предговора към английското и към второто немско издание на своето произведение «Положението на работническата класа в Англия» (виж настоящото издание, т. 22).

«The Commonweal» («Общо благо») — английско седмично списание, излизало в Лондон през 1885—1891, 1893—1894 г.; орган на Социалистическата лига; през 1885—1886 г. Енгелс поместил в списанието няколко статии. — *195.*

217 *Народната харта*, която съдържала искания на чартистите, била публикувана на 8 май 1838 г. като законопроект, предназначен за внасяне в парламента; тя се състояла от шест пункта: всеобщо избирателно право (за мъжете, навършили 21 година), ежегодни избори за парламента, тайно гласуване, изравняване на избирателните окръзи, отменяване на имуществения ценз за кандидатнте за депутати от парламента, възнаграждение иа депутатите. Трите петиции на чартистите с искане да бъде прнета Народната харта, подадени до парламента, били отхвърлени през 1839, 1842 и 1849 г. — *195*.

218 За *10 април 1848 г.* чартистите насрочили в Лондон масова демонстрация, която трябвало да се отправи към сградата на парламента, за да подаде третата петиция за приемане на Народната харта. Правителството забранило демонстрацията, войска и полиция били струпани в Лондон, за да попречат на провеждането ѝ. Ръководителите на чартистите, между които мнозина проявявали колебание, решили да се откажат от провеждането на демонстрацията и убедили масите на демонстрантите да се разотидат. Неуспехът на демонстрацията бил използван от силите на реакцията за настъпление срещу работниците и репресиите против чартистите. — *196*.

219 Става дума за реформата на избирателното право, законопроектът за която бил приет от английската камара на общините в 1831 г. и окончателно утвърден от камарата на лордовете през юни 1832 г. Реформата била насочена срещу политическия монопол на поземлената и финансовата аристокрация и открила достъп в парламента на представителите на промишлената буржоазия. Пролетариатът и дребната буржоазия, които били главната сила в борбата за реформа, били измамени от либералната буржоазия и не получили избирателни права. — *196*.

220 *Житни мита* се събирали в Англия въз основа на така наречените житни закони, насочени към ограничаване или забраняване на вноса на зърнени храни от чужбина и въведени в интерес на едрите земевладелци лендлордове. Борбата между промишлената буржоазия и поземлената аристокрация за житните закони завършила с приемането в 1846 г. на законопроект за тяхното отменяване. Тази мярка и свързаното с нея спадане на цените на зърнените храни, макар и да предизвикали известно поевтиняване на живота, довели в края на краищата до намаляване на работната заплата на работниците и до увеличаване печалбите на буржоазията. Отменяването на житните закони било силен удар върху поземлената аристокрация и съдействувало за ускоряване развитието на капитализма в Англия. — *196*.

221 Тук и по-нататък със заградените с кавички думи Енгелс предава съдържанието на основните искания на Народната харта. — *197*.

222 През *1867 г.* в Англия под натиска на масовото работническо движение била проведена втора парламентарна реформа. Активно участие в движението за реформа взел Генералният съвет на I Интернационал. По новия закон имущественият ценз за избирателите в графствата бил намален за арендаторите на 12 ф. ст. аренда годишно, в градовете право на глас получили всички домопритежатели и наемодатели, а също и наемателите, които са живели в даден населен пункт не по-малко от една година и са плащали наем не по-малко от 10 фунта стерлинги. В резултат на реформата от 1867 г. броят на избирателите в Англия се увеличил повече от два пъти, избирателно право получили също известна част квалифицирани работници.

През *1884 г.* под натиска на масовото движение в селските райони в Англия била проведена трета парламентарна реформа, в резултат на която върху селските окръзи били разпространени същите условия за получаването

право на глас, които в 1867 г. били установени за населението на градските окръзи. След третата избирателна реформа в Англия все още нямали избирателно право значителни слоеве от населението: селският пролетариат и градската беднота, както и жените. — *198*.

[223] *Ист-Енд* (East-End) — източната част на Лондон, включваща квартали, населени с пролетариат и бедняци. — *200*.

[224] Виж «Report of the Fifty-Third Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883». London, 1884, p. 608—609 («Отчет за петдесет и третото събрание на Британската асоциация за съдействие за развитието на науката, състояло се в Саутпорт през септември 1883 г.» Лондон, 1884, стр. 608—609).

Британската асоциация за съдействие за развитието на науката била основана в 1831 г. и съществува в Англия досега; материалите на годишните събрания на асоциацията се публикуват във вид на отчети. — *201*.

[225] Брошурата «Карл Маркс пред съдебните заседатели в Кьолн. Процес против Рейнския окръжен комитет на демократите по обвинение в призив към въоръжена съпротива», Хотинген-Цюрих, 1885 («Карл Marx vor den Kölner Geschwornen. Prozess gegen den Ausschuß der rheinischen Demokraten wegen Aufrufs zum bewaffneten Wiederstand». Hottingen-Zürich, 1885) била напечатана в началото на октомври 1885 г. като втора книжка на «Социалдемократическа библиотека», издавана на немски език в Цюрих, а по-късно в Лондон през 1885—1890 г. В брошурата бил включен отчетът за процеса, препечатан от «Neue Rheinische Zeitung», бр. 226 и 231—233 от 19, 25, 27 и 28 февруари 1849 г. — *203*.

[226] Има се предвид възванието на Рейнския окръжен комитет на демократите от ноември 1848г. за отказа да се плащат данъците (виж настоящото издание, т. 6, стр. 36). — *204*.

[227] *«Пруското главенство»* («preussische Spitze») — израз, употребен от пруския крал Фридрих-Вилхелм IV в речта му от 20 март 1848 г., в която той заявил, че е готов да застане «за спасение на Германия начело (an die Spitze) на цялото отечество». През периода на борбата за обединение на Германия този израз се употребявал за означаване стремежа на Прусия да обедини страната под своята хегемония. — *204*.

[228] На съдебния процес срещу «Neue Rheinische Zeitung» на 7 февруари 1849 г. Маркс като главен редактор, Енгелс като съредактор и Х. Корф като отговорен издател на вестника били обвинени, че в статията «Арести», напечатана в «Neue Rheinische Zeitung», бр. 35 от 5 юли 1848 г. (виж настоящото издание, т. 5, стр. 168—170), се съдържало оскърбление на оберпрокурора Цвайфел и клевета срещу стражарите, които арестували Готшалк и Анеке. Макар че съдебното следствие започнало на 6 юли, съдебният процес бил насрочен едва за 20 декември, а после отложен. Защитник на Маркс и Енгелс на съдебния процес на 7 февруари бил адвокатът Шнайдер II, защитник на Корф — адвокатът Хаген. Съдът със съдебни заседатели оправдал обвиняемите, което, както е отбелязано в отчета за процеса, «предизвикало гръмко ликуване от страна на присъствуващата публика». Речите на Маркс и Енгелс на този процес виж в настоящото издание, т. 6, стр. 234—253. — *205*.

[229] Процесът срещу Рейнския окръжен комитет на демократите се състоял на 8 февруари 1849 г. Пред съда със съдебни заседатели в Кьолн били изправени К. Маркс, К. Шапер и адвокатът Шнайдер II; те били обвинени в подстре-

кателство към метеж във връзка с възванието на този комитет от 18 ноември 1848 г. да не се плащат данъците (виж настоящото издание, т. 6, стр. 36). Съдът със съдебни заседатели оправдал обвиняемите. Защнтната реч на Маркс на този процес виж в настоящото издаиие, т. 6, стр. 254—272. — *205.*

230 *«Frankfurter Zeitung und Nandelsblatt»* [(«Фраикфуртски вестник и търговски лист») — немски ежедневник, излизал във Франкфурт иа Майн от 1856 (под това заглавие от 1866) до 1943 г.; през 80-те години бил орган на дребнобуржоазната демократическа партия в Югозападна Германия — Немската народна партия. — *206.*

231 Става дума за Австро-пруската война от 1866 г. и Френско-пруската война от 1870—1871 г.; в резултат на първата война, в която Прусия се противопоставила на повечето членове на Германския съюз (виж бележка 232), на мястото на последния в 1867 г. бил създаден Северногерманският съюз — съюзна германска държава под хегемонията на Прусия; създаването на Северногерманския съюз било крачка напред по пътя към националното единство на Германия. Френско-пруската война била заключителният етап от обединението на Германия «от горе», чрез династични войни и политнка на «желязо и кръв».

Национал-либерали — партия на немската (главно на пруската) буржоазия, създадена през есента на 1866 г. в резултат на разцеплението на буржоазната партия на прогресистите. Национал-либералите се отказали от претенциите на буржоазията за политическо господство в замяна на задоволяването на икономическите интереси на тази класа и си поставяли за основна цел обединението на германските държави под хегемонията на Прусия; тяхната политика отразявала капитулацията на немската либерална буржоазия пред Бисмарк. След обединението на Германия национал-либералната партия окончателно се оформила като партия на едрата буржоазия и промишлените магнати. Вътрешната политика на национал-либералите вземала все по-верноподанически характер, при което национал-либералите фактически се отказали от издиганите от тях по-рано либерални искания, включително и от искането в програмата от 1866 г. «да се отстоява преди всичко бюджетното право». — *206.*

232 Става дума за Германския съюз — обединение на германските държави, създадено в 1815 г. от Виенския конгрес и включващо първоначално тридесет и четири държави и четири свободнн града. Съюзът нямал нито централизирана армия, нито финансови средства и запазвал всички основнн черти на феодалната раздробеност; неговият централен орган — бундестагът — заседавал под председателството на представителя на Австрия. Този орган не изпълнявал функциите на централно правителство, играел контрареволюционна роля и се месел във вътрешните работи на германските държави единствено с цел да смазва възникващото в тях революционно движение. Разпаднал се през време на революцията от 1848—1849 г., Германският съюз бил възстановен в 1850 г. Съюзът окончателно прекратил своето съществуване през време на Австро-пруската война от 1866 г. — *206.*

233 Имат се предвид следните действия на правителството на Бнсмарк във връзка с Австро-пруската война от 1866 г.:

Сключването на 8 април 1866 г. на таен съюзен договор между Прусия и Италия, по който Италия се задължавала да се вдигне срещу Австрия, ако през следващите три месеца Прусия започне военни действия протнв нея;

Преговорите на Бисмарк с Наполеон III в края на 1865 г. и в началото на 1866 г., в хода на които той в желанието си да си осигури неутралитета

на Франция в подготвяната от него война се стараел да създаде у Наполеон III впечатлението, че за Прусия войиата ще бъде крайно изтощителна, и в неопределена форма намекнал, че е възможно териториално разширение на Франция за сметка на Белгия н Люксембург, както и на някои пруски владения по Рейн;

Организирането през юли 1866 г. в Силезия на легион от унгарски войници, служили в австрийската армия и пленени от прусаците през време на войната, под командуването на участника в революцията от 1848—1849 г., унгарския генерал Д. Клапка, и на други унгарски офицери, също участници в революцията, специално пристигнали по това време в Прусия от емиграция, за да участвуват във войната; легионът премиал унгарската граница, но скоро се върнал в Силезня и след това бил разформирован поради свършването на войната;

Анексирането и включването в състава на Прусия по закона от 20 септември 1866 г. на кралство Хановер, курфюршество Хесен-Касел, херцогство Насал и свободния град Франкфурт на Майн, които участвували във войната на страната на Австрия. — *206.*

234 Има се предвид конституцията на Северногерманския съюз (Съюзът обхващал 19 държави и 3 свободни града), която била утвърдена на 17 април 1867 г. от Учредителния райхстаг на Съюза и затвърдявала фактическото господство на Прусия в него. Пруският крал бил обявен за президент на Съюза и главнокомандуващ съюзните въоръжени сили, на него се предавало и ръководството на външната политика. Законодателните пълномощия на райхстага на Съюза, избран въз основа на всеобщо избирателно право, били миого ограничени: гласуваните от него законн влизали в сила след одобряването им от реакционния по своя състав Съюзен съвет и утвърждаването им от президента. По-късно конституцията на Съюза легнала в основата на конституцията на Германската империя. Саксония, която взела участие в Австро-пруската война от 1866 г. на страната на Австрия, била принудена в 1866 г., след завършването на войната, да влезе в Северногерманския съюз и по-късно да приеме тази конституция.

Тилзитски мир — мирни договори, сключени на 7 и 9 юли 1807 г. между Наполеонова Франция и участниците в четвъртата антифренска коалиция, Русия и Прусия, които претърпели поражение във войната. Условията на мира били крайно тежки за Прусия, която се лишавала от значителна част от своята територия (включително всички владения, западно от Елба). Русия не понесла никакви териториални загуби, но била принудена да признае засилването на позициите на Франция в Европа и да се присъедини към блокадата на Англия (така наречената континентална блокада). Продиктуваният от Наполеон I грабителски Тилзитски мир породил остро недоволство сред населението на Германия, като с това подготвил почвата за разгърналото се в 1813 г. освободително движение против Наполеоновото господство. — *206.*

253 Има се предвид изключителният закон против социалистите, въведен от правителството на Бисмарк с подкрепата на мнозинството в райхстага на 21 октомври 1878 г. за борба протнв социалистическото и работническото движение. Този закон поставил Германската социалдемократическа партия в нелегално положенне; забраненн били всички организации на партията, масовите работнически организации, социалистнческият и работническият печат, конфискувала се социалнстическата литература, социалдемократите са подлагалн на репресии. Но социалдемократическата партия, която с активната помощ на Маркс и Енгелс съумяла да се справи и с опортюнистическите, и с «ултралевите» елементи в своите редове, успяла през време на дей-

ствието на изключителния закон да съчетае правилно нелегалната работа с използването на легалните възможности и значително да укрепи и разшири влиянието си сред масите. Под натиска на масовото работническо движение изключителният закон бил отменен на 1 октомври 1890 г. Оценката, която Енгелс дава на този закон, виж в статията «Бисмарк и германската работническа партия» (настоящото издание, т. 19, стр. 289—291). — *207.*

236 На *4 юли* 1776 г., през време на войната на английските колонии в Северна Америка за независимост, конгресът на представителите на 13-те английски колонии, който заседавал по това време във Филаделфия, приел съставената от Т. Джеферсън «Декларация за независимост»; в този документ било провъзгласено отделянето на северноамериканските колонии от Англия и образуването на независима република — Съединените американски щати, а така също били формулирани редица буржоазнодемократически принципи. — *207.*

237 В 1618 г. Бранденбургското курфюрство се обединило с Пруското херцогство (Източна Прусия), което било образувано в началото на XVI в. от владенията на Тевтонския орден и се намирало в ленна зависимост от Реч Посполита. Бранденбургските курфюрсти в качеството си на пруски херцози останали васали на Полша до 1657г., когато, възползвайки се от нейните затруднения във войната ѝ с Швеция, курфюрстът Фридрих Вилхелм успява да получи признание на суверенните му права върху пруските владения. — *208.*

238 През октомври 1801 г. между Франция и Русия била сключена тайна конвенция, която предвиждала уреждането на териториалните въпроси в крайрейнска Германия в интерес на Наполеонова Франция под предлог за компенсиране на онези германски държави, чиито владения по левия бряг на Рейн били завзети от Франция в резултат на войните ѝ против първата и втората коалиция. В резултат на изпълнението на конвенцията били премахнати 112 германски държавици (почти всички духовни владения и имперски градове) с общо население от 3 милиона души; значителна част от владенията им била предадена на изцяло зависещите от Наполеонова Франция Бавария, Вюртемберг и Баден, а също и на Прусия. Формално тези мероприятия били проведени съгласно решението на така наречената имперска депутация — комисия от представители на държавите на Германската империя, избрана от райхстага още през октомври 1801 г.; това решение било взето от нея след дълги разисквания и под натиска на представителите на Франция и Русия едва на 25 февруари 1803 г. — *208.*

239 Бавария и Вюртемберг, които участвували във войната на Наполеонова Франция против третата коалиция, получили правата на независими кралства по условията на мирния договор, сключен между Франция и Австрия в Пресбург (Братислава) на 26 декември 1805 г. Баден, който също участвувал в тази война на страната на Франция, в 1806 г., след премахването на Свещената римска империя, станал независимо велико херцогство. — *208.*

240 Енгелс привежда фраза от речта на пруския офицер княз Ф. Лихновски по полския въпрос, произнесена във Франкфуртското Национално събрание на 25 юли 1848 г. (виж също настоящото издание, т. 5, стр. 366). — *209.*

241 Настоящото писмо било написано от Енгелс по съвета на Н. Ф. Даниелсон, който му съобщил, че непубликуваното писмо на Маркс до редакцията на «Отечественные Записки» (виж настоящото издание, т. 19, стр. 116—121) може да бъде напечатано в «Северный вестник». Но писмото на Маркс не се появило в това списание и било напечатано за пръв път на руски език в

1886 г. в Женева в списание «Вестник Народной Воли», кн. 5, а в руския легален печат — през октомври 1888 г. в списание «Юридический вестник».

«Северний вестник» — месечно литературно-научно и политическо списание, издавано в Петербург през 1885—1898 г.; до средата на 1891 г. — с либерално-народническо направление, по-късно преминало в ръцете на декадентнте; в края на 80-те години в списанието били печатани статии от П. Лафарг и други западноевропейски социалисти. — *210.*

242 Трудът на Енгелс *«Към историята на Съюза на комунистите»* бил написан от него като увод към третото немско издание на памфлета на Маркс «Разкрития относно кьолнския процес на комунистите» (виж настоящото издание, т. 8, стр. 419—487) и напечатан за пръв път във вестник «Socialdemokrat», бр. 46, 47 и 48 от 12, 19 и 26 ноември 1885 г., а също и в брошурата: «K. Marx. «Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln. Neuer Adbruck mit Einleitung von Friedrich Engels und Dokumenten» Hottingen-Zürich, 1885 (К. Маркс. «Разкрития относно кьолнския процес на комунистите. Ново издание с увод от Фридрих Енгелс и документи». Хотинген-Цюрих, 1885), която излязла през втората половина на ноември 1885 г. Освен памфлета на Маркс в тази книга били включени и четвъртото приложение («Кьолнският процес срещу комунистите») към труда на Маркс «Господин Фогт» (виж настоящото издание, т. 14, стр. 679—688), послесловът на Маркс към второто немско издание на памфлета (виж настоящото издание, т, 18, стр. 550—553), както и обръщенията на Централния комитет до Съюза на комунистите от март и юни 1850 г. (виж настоящото издание, т. 7, стр. 257—268 и 324—330). — *211.*

243 Wermuth — Stieber. «Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts». Berlin, Erster Theil, 1853, Zweiter Theil, 1854. В приложенията към първата част на книгата, в която се излагала «историята» на работническото движение като ръководство за полицаите, били препечатани някои попаднали в ръцете на полицията документи на Съюза на комунистите. Втората част представлявала «черен списък» с биографични сведения за лицата, свързани с работническото и демократичното движение. — *211.*

244 *Бабувизъм* — едно от теченията на утопическия уравнителен комунизъм, основан от френския революционер от края на XVIII в. Гракх Бабьоф и неговите привърженици. — *212.*

245 *Sosiété des Saisons* (Дружество на годишните времена) — тайна републиканско-социалистическа заговорническа организация, която действувала в Париж през 1837—1839 г. под ръководството на О. Бланки и А. Барбес.

Въстанието на *12 май 1839* г. в Париж, в което главна роля играли революционните работници, било подготвено от Дружеството на годишните времена; въстанието не се опирало на широките маси и било смазано от правителствените войски и националната гвардия. — *212.*

246 Шапер бил арестуван веднага след въстанието от 12 май 1839 г. и след седем месеца затвор бил екстерниран от Франция; Бауер продължил революционната си дейност в Париж, по-късно, в 1842 г., бил арестуван и също екстерниран. — *212.*

247 Става дума за един епизод от борбата на немските демократи против реакцията в Германия, установила се след Виенския конгрес (този епизод бил наречен Франкфуртското покушение); на 3 април 1833 г. група радикални елементи, главно из студентските кръгове, се опитали чрез акция против централния

орган на Германския съюз — бундестага във Франкфурт на Майн, да предизвикат преврат в страната и да провъзгласят общогерманска република; войската смазала тази зле подготвена акция. — *212*.

248 През февруари 1834 г. италианският буржоазен демократ Мадзини организирал поход на членовете на основаното от него в 1831 г. дружество «Млада Италия», а също и на група чуждестранни революционни емигранти от Швейцария в Савоя, която влизала в Сардинското кралство (Пиемонт), с цел да вдигне там народно въстание за обединението на Италия и създаването на независима буржоазна италианска република; нахлулият в Савоя отряд бил разбит от пиемонтските войски. — *212*.

249 *«Демагози»* реакционните кръгове в Германия наричали от 1819 г. участниците в опозиционното движение измежду немската интелигенция и студентските гимнастически дружества, които през периода след войните с Наполеонова Франция се борели против реакционния строй в германските държави и организирали политически манифестации с искания за обединението на Германия. Реакционните власти преследвали «демагозите». — *213*.

250 Лондонското *Комунистическо просветно дружество на германските работници* било основано от К. Шапер, Й. Мол и други дейци на Съюза на справедливите. След организирането на Съюза на комунистите ръководна роля в Дружеството играели местните общини на Съюза. Активно участие в дейността на Дружеството през 1847 и 1849—1850 г. взимали Маркс и Енгелс — *214*.

На 17 септември 1850 г. Маркс, Енгелс и редица техни привърженици напуснали Дружеството, защото в борбата между ръководеното от Маркс и Енгелс мнозинство на Централния комитет на Съюза на комунистите и сектантско-авантюристическото малцинство (фракцията на Вилих-Шапер) по-голямата част от Дружеството застанала на страната на малцинството. От края на 50-те години Маркс и Енгелс отново взели участие в дейността на Дружеството. С основаването на I Интернационал Дружеството, един от чийто ръководители бил Ф. Леснер, влязло в Международната работническа асоциация. Лондонското просветно дружество продължило да съществува до 1918 г., когато било разтурено от английското правителство. През XX в., дружеството било посещавано от много руски политически емигранти. — *214*.

251 Енгелс цитира статията на Маркс «Критични бележки към статията на «Прусак» «Пруският крал и социалната реформа»» (виж настоящото издание, т. 1, стр. 426—427).

«Vorwärts!» («Напред!») — немски вестник, излизал в Париж от януари до декември 1844 г. два пъти седмично. Във вестника сътрудничели Маркс и Енгелс. Под влиянието на Маркс, който от лятото на 1844 г. започнал да взима близко участие в редактирането на вестника, той постепенно придобил комунистически характер; вестникът разгърнал остра критика срещу реакционния режим в Прусия. По искане на пруското правителство правителството на Гизо издало през януари 1845 г. заповед за експулсирането на Маркс и някои други сътрудници на вестника от Франция, след което издаването на «Vorwärts!» било преустановено. — *214*.

252 *«Deutsch-Französische Jahrbucher»* («Немско-френски годишници») се издавали в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязла само първата, двойна книжка през февруари 1844 г. В нея били поместени произведенията на К. Маркс «По еврейския въпрос» и «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод», а също и произведенията на Ф. Енгелс: «Очерци към критиката на политическата икономия» и «Положението

в Англия. Томас Карлайл. «Минало и настояще»» (виж настоящото издание, т. 1, стр. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези трудове бележат окончателното премннаване на Маркс и Енгелс от революционния демократизъм към материализма и комунизма. Главна причина за прекратяване издаването на вестника били принципните разногласия между Маркс и буржоазния радикал Руге. — *217.*

253 *«Deutsche-Brüsser-Zeitung»* («Немски брюкселски вестник»), основан от немски политически емигранти в Брюксел, излизал от януари 1847 до февруари 1848 г. Първоначално насоката на вестника се определяла от стремежа на нейния редактор, дребнобуржоазния демократ Борнщедт, да примири различните течения в радикалния и демократическия лагер. Но още от лятото на 1847 г. вестникът благодарение публикуваните в него статии на Маркс и Енгелс и на техните съратници все повече се превръщал в рупор на революционнодемократическите и комунистическите идеи. От септември 1847 г. Маркс и Енгелс станали постоянни сътрудници на вестника и започнали да оказват непосредствено влияние върху неговата насока, съсредоточавайки фактически през последните месеци на 1847 в ръцете си неговите редакционни работи. Под ръководството на Маркс и Енгелс вестникът станал орган на формиращата се революционна партия на пролетариата — Съюза на комунистите. — *218.*

254 *«The Northerm Star»* («Северна звезда») — английски седмичен вестник, централен орган на чартистите, основан в 1837 г.; излизал до 1852 г., отначало в Лийдс, а от ноември 1844 г. в Лондон. Основател и редактор на вестника бил Ф. О'Конор, в редакцията влизал също Дж. Харни. От 1843 до 1850 г. във вестника се печатали статии и бележки на Енгелс. — *218.*

255 *Демократическата асоциация*, основана в Брюксел през есента на 1847 г., обеднявала в редовете си пролетарските революцнонерн, предимно измежду немските революционни емигранти и прогресивните елементи на буржоазната и дребнобуржоазната демокрация. Активна роля в създаването на Асоциацията изиграли Маркс и Енгелс н ръководеното от тях брюкселско Немско работнническо дружество. На 15 ноември 1847 г. Маркс бил избран за нейн подпредседател, а председател станал белгийският демократ Л. Жотран. Благодарение на влиянието на Маркс брюкселската Демократическа асоциация станала един от големите центрове на международното демократично движение. През време на февруарската буржоазна революция във Франция пролетарското крило на брюкселската Демократическа асоциация се стремяло да въоръжи белгийските работнници и да започне борба за демократична република. Но след експулсирането на Маркс от Брюксел в началото на март 1848 г. и разправата на белгийските властн с най-революционните елементи на Асоциацията белгийските буржоазни демократи не съумели да възглавят антимонархическото движение на трудещите се маси. Дейността на Демократическата асоцнация придобила по-тесен, чисто местен характер и в 1849 г. фактически била прекратена.

«La Réforme» («Реформа») — френски ежедневиик, орган на дребнобуржоазните демократи-републиканци и дребнобуржоазните социалисти; излизал в Париж от 1843 до 1850 г. От октомври 1847 до януари 1848 г. Енгелс публикувал в този вестннк редица статии. — *218.*

256 Има се предвид «Der Volks-Tribun» («Народен тирбун») — седмичен вестник, основан от немските «истински социалисти» в Ню Йорк; излизал от 5 януари до 31 декември 1846 г.

«Цнркуляр против Криге» — виж настоящото издание, т. 4, стр. 3—18. — *219.*

257 W. Weitling. «Das Evangelium eines armen Sünders», Bern, 1845. — *219.*

258 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 450—452. — *220.*

259 Енгелс цитира чл. първи от устава на Съюза на комунистите (виж настоящото издание, т. 4, стр. 520). — *221.*

260 *«Искания на Германската комунистическа партия»* (виж настоящото издание, т. 5, стр. 1—3) били написани от Маркс и Енгелс в Париж между 21 и 29 март 1848 г. Те представлявали политическата платформа на Съюза на комунистите в избухналата германска революция. «Исканията на Германската комунистическа партия» били напечатани около 30 март в отделен позив и в началото на април били публикувани в редица демократични вестници. «Исканията» били връчвани като инструкция на членовете на Съюза на комунистите, които се връщали в отечеството си. През време на революцията Маркс, Енгелс и техните привърженици се стремели да пропагандират този програмен документ сред народните маси. Не по-късно от 10 септември 1848 г. «Исканията» били напечатани в Кьолн във вид на позив, който се разпространявал от членовете на кьолнския Работнически съюз в редица градове в Рейнската провинция. На втория демократически конгрес в Берлин през октомври 1848 г. делегатът на кьолнския Работнически съюз Бойст направил от името на комисията по социалния въпрос предложение да се приеме програма от мероприятия, заимствувана почти изцяло от «Исканията». През ноември и декември 1848 г. на заседанията на кьолнския Работнически съюз били обсъждани отделни пунктове на «Исканията». В края на 1848 или в началото на 1849 г. «Исканията» били публикувани и в отделна брошура в съкратен вид в Лайпциг.

Енгелс цитира този документ не изцяло. — *222.*

261 Става дума за Клуба на немските работници, основан в Париж на 8—9 март 1848 г. по инициатива на ръководителите на Съюза на комунистите. Ръководна роля в това дружество играел Маркс. Целта на създаването на клуба била да се сплотят немските работници-емигранти в Париж и да им се разясни тактиката на пролетариата в буржоазнодемократическата революция. — *223.*

262 Въоръженото *въстание в Дрезден* станало на 3—8 май 1849 г. Като повод за въстанието послужили отказът на саксонския крал да признае имперската конституция и назначаването на поста министър-председател на крайния реакционер Чински. Буржоазията и дребната буржоазия почти не взели участие в борбата, главна роля в барикадните боеве изиграли работниците и занаятчиите. Въстанието било потушено от правителствените и пристигналите в Саксония пруски войски. Дрезденското въстание сложило началото на въоръжената борба в защита на имперската конституция. Тази борба се водила в Южна и Западна Германия през май — юли 1849 г. и завършила с поражението на демократичните сили. — *225.*

263 *Тринадесети юни 1849 г.* — виж бележка 27. — *225*

264 Има се предвид «Обръщение на Централния комитет до Съюза на комунистите. Март 1850.» (виж настоящото издание, т. 7, стр. 257—268). — *226.*

265 Има се предвид «Обръщение на Централния комитет до Съюза на комунистите». Юни 1850» (виж настоящото издание, т. 7, стр. 324—330). — *226.*

266 Енгелс цитира тук статията «Трети международен преглед. От май до октомври» (виж настоящото издание, т. 7, стр. 465).

«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» («Нов рейнски вестник». Политико-икономически преглед») — списание, основано от Маркс и Енгелс през декември 1849 г. и издавано от тях до ноември 1850 г. Списанието било теоретически и политически орган на Съюза на комунистите, продължение на издавания от Маркс и Енгелс през време на революцията от 1848—1849 г. «Neue Rheinische Zeitung (виж бележка 4). От март до ноември 1850 г. излезли всичко шест книжки на списанието, от които една двойна (5—6). Списанието се радактирало в Лондон, а се печатало в Хамбург. На корицата бил посочен и Ню Йорк, тъй като Маркс и Енгелс разчитали на разпространение на списанието и между немските емигранти в Америка. По-голямата част от материалите (статии, прегледи, рецензии) били писани от Маркс и Енгелс, които привличали за сътрудници и своите привърженици — В. Волф, Й. Вайдемайер, Г. Екариус. От произведенията на основоположниците на марксизма в списанието били публикувани «Класовата борба във Франция» от Маркс, «Германската кампания за имперска конституция» и «Селската война в Германия» от Енгелс, а също и редица други трудове. В статиите, публикувани в списанието, се обобщават резултатите от революцията от 1848—1849 г., доразработвали се теорията и тактиката на революционната пролетарска партия. Списанието престанало да излиза поради полицейските преследвания в Германия и липсата на материални средства. — *227.*

267 *Зондербунд* (Особен съюз), по аналогия със сепаративното обединение на реакционните католически кантони в Швейцария през 40-те години на XIX в., Маркс и Енгелс наричали иронично сектантско-авантюристическата фракция на Вилих-Шапер, обособила се след разцеплението на Съюза на комунистите на 15 септември 1850 г. в самостоятелна организация със свой собствен Централен комитет. Със своята дейност фракцията помогнала на пруската полиция да разкрие нелегалните общини на Съюза на комунистите в Германия и ѝ дала повод да изфабрикува съдебния процес против видни дейци на Съюза на комунистите в Кьолн през 1852 г. — *228.*

268 Настоящата бележка на Енгелс представлява откъс от писмо до Пол Лафарг, посветено на анализ на вътрешнополитическото положение във Франция след състоялия се на 4 октомври 1885 г. първи тур от изборите за камарата на депутатите. Управляващата от 1879 г. партия на умерените буржоазни републиканци (така наречените «опортюнисти»), които отразявали интересите на едрата буржоазия, изгубила доверието на значителна част от избирателите вследствие дефицита в държавния бюджет, повишаването на данъците, разточителните заеми, неизпълнението на повечето от своите обещания (премахване на сената, отделяне на църквата от държавата, въвеждане на прогресивно-подоходен данък и т. н.), а също и в резултат на непопулярните сред народа колониални авантюри, особено във Виетнам. При това мнозина от ръководните дейци на партията се оказали замесени в съмнителни финансови машинации и корупция, което било използвано от монархистите в предизборната кампания. Мнозинството от избраните в първия тур били монархисти. Поради това, че френските социалисти преценили тези резултати като поражение, Енгелс именно написал това писмо. Съответен откъс от писмото бил напечатан във вестник «Socialiste» на 17 октомври под редакционното заглавие «Обстановката» («La Situation»). Във връзка с това Енгелс се обърнал към редакцията на вестник «Socialiste» с писмо, което било поместено във вестника на 31 октомври 1885 г. (виж настоящия том, стр. 233—234).

«Le Socialiste» («Социалист») — френски седмичник, основан от Ж. Гед в Париж в 1885 г., до 1902 г. — орган на Работническата партия, от 1902 до 1905 г. — орган на Социалистическата партия на Франция, от 1905 г. —

орган на Френската социалистическа партия; през 80—90-те години във вестника сътрудничел Ф. Енгелс. — *231.*

[269] Имат се предвид орлеанистите, бонапартистите и легнтимистите. — *231.*

[270] С тези думи изразила отношението си към юлската монархия във Франция комисията на парижката община в своя доклад до новия крал Луи-Филип наскоро след неговото качване на престола в 1830 г. — *232.*

[271] Поради това, че в резултат на изборите от 4 октомври 1885 г. голям брой кандидати не получили необходимото за избиране количество гласове, на 18 октомври бил насрочен втори тур, в който било избрано преобладаващо мнозинство републикански кандидати. В резултат на това във френската камара на депутатите се оказали 372 републиканци, между които имало много радикали, и 202 монархисти.

Радикали — през 80—90-те години парламентарна група във Франция, отцепила се от буржоазната партия на умерените републиканци («опортюнистите»), продължавала да отстоява редица буржоазнодемократически искания, които били фактически отхвърлени от тази партия: премахване на сената, отделяне на църквата от държавата, въвеждане на прогресивно-подоходен данък и т. н., за да привлече на своя страна масата на избирателите, настоявала също за ограничаване на работния ден, пенсии за инвалидите и някои други мероприятия от социално-икономически характер. Лидер на радикалите бил Клемансо. В 1901 г. радикалите организационно се оформили в партия, която отразявала интересите главно на средната и дребната буржоазия. — *232.*

[272] В настоящата статия се подлага на критичен разбор преводът на първия и част от втория раздел на първата глава от I том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 43—52), напечатан в списание «To-day», vol. 4, кн. 22 от октомври 1885 г., стр. 429—436. Преводът бил направен от ръководителя на Социалдемократическата федерация Х. М. Хайндман под псевдонима Джон Бродхаус. След статията на Енгелс Хайндман продължил да печата своя превод в списание «To-day» до май 1889 г.; били публикувани всичко седем глави и по-голямата част от глава осма на I том. Първият научен английски превод на I том на «Капиталът», направен от С. Мур и редактиран от Енгелс, излязъл в 1887 г.

«To-day» («Днес») — английско месечно списание със социалистическо направление; излизало в Лондон от април 1883 до юни 1889 г.; от юли 1884 до 1886 г. редактор на списанието бил Х. М. Хайндман. — *735.*

[273] Виж настоящото издание, т. 23, стр. 44. Енгелс превежда тук израза «in der bürgerlichen Gesellschaft с думите «в гражданското общество»; във френското авторизирано издание от 1872—1875 г. и в английското издание на I том на «Капиталът», излязло в 1887 г. под редакцията на Енгелс, този израз е преведен иначе: «в буржоазното общество». — *242.*

[274] A. Ferguson. «An Essay on the History of Civil Society». Edinburgh, 1767 (А. Фъргесън. «Опит за историята на гражданското общество». Единбург, 1767). — *242.*

[275] Трудът на Енгелс *«Към историята на пруските селяни»* бил написан като втори раздел на увода към излязлото по негова инициатива отделно издание на серията статии на В. Волф за положението на селяните в Силезия (виж бележка 23). За първи раздел на увода послужила значително съкратената от Енгелс за това издание негова статия «Вилхелм Волф», напечатана в 1876 г. (виж настоящото издание, т. 19, стр. 55—97). — *244.*

276 Тевтонски *орден* — немски рицарски духовен орден, основан в 1190 г. през време на кръстоносните походи. Орденът завзел многобройни земи в Германия и в други страни. През XIII в. под властта на ордена преминала завоюваната чрез покоряване и изтребване на прибалтийските племена на прусите и отчасти на литовците огромна територия между устията на реките Висла и Неман, която станала опора на агресията на ордена против Полша, Литва и руските княжества. След поражението му на Чудското езеро в 1242 г. («битката върху леда») и в сражението при Грунвалд в 1410 г. орденът започнал да запада и по-късно запазил само малка част от своите владения. — *245.*

277 *Селяни-обложници* — зависими селяни, които се ползвали с лична свобода, но били длъжни да плащат за своя поземлен участък, намиращ се в тяхно наследствено владение, определена сума (облог) в пари или в натурални повинности. — *247.*

278 *Тридесетгодишната война* от 1618—1648 г. — общоевропейска война, предизвикана от борбата между протестанти и католици. Германия станала главна арена на тази борба, обект на плячкосване и на грабителски претенции от страна на участниците във войната и претърпяла редица нашествия на чуждестранни завоеватели, които съперничели помежду си. Войната завършила в 1648 г. със сключването на Вестфалския мир, който затвърдил политическата раздробеност на Германия.

Поражението при Йена — разгромът на пруската армия на 14 октомври 1806 г., който довел до капитулацията на Прусия пред Наполеонова Франция и показал цялата гнилост на социално-политическия строй на феодалната монархия на Хохенцолерните. — *248.*

279 Имат се предвид някои категории зависими селяни, които не притежавали орна земя.

Dreschgärtner — така се наричали в някои области в Германия, по-специално в Силезия, зависимите селяни, които получавали от земевладелеца парче земя с къщичка и трябвало да работят на помешчика (главно при вършитбата) срещу нищожно заплащане в натура или в пари.

Näusler — зависими селяни, които получавали от земевладелеца къщичка и малко парче земя, недостатъчно да изхрани семейството; това принуждавало такива селяни да работят при земевладелеца като надничари.

Instleute—надничари, които работели на земевладелеца по договор, сключен за определен брой години, и получавали за своя труд през този срок жилище, парче земя за ползване и крайно незначителна заплата в натура и пари. — *248.*

280 *Капитулариите на Карл Велики* — кралски укази, които са едни от основните паметници на законодателството на Франкската държава. — *249.*

281 С цел да осигури на пруската държава постъпления на парични средства, а също и набиране на войници, пруският крал Фридрих II издал редица закони, насочени против изгонването на селяните от техните земи от страна на земевладелците; но тези закони се изпълнявали в най-незначителна степен. — *249.*

282 *На 18 март 1848 г.* в Берлин избухнало въоръжено въстание, което било началото на буржоазнодемократическата революция от 1848—1849 г. в Германия.

При *Молвиц* (село в Силезия) през време на войната за Австрийското наследство (1740—1748) армията на пруския крал Фридрих II нанесла на 10 април 1741 г. поражение на австрийската армия. В района на *Седан* (град

в Североизточна Франция) на 1 септемврн 1870 г. станало едно от най-големите сражения във Френско-пруската война (1870—1871), в резултат на което на 2 септември френската армия капитулирала; това ускорило крахът на Втората империя. — *249.*

283 Виж «Sammlung der für die Königlichen Preußischen Staaten erschienenen Gesetze und Verordnungen von 1806 bis zum 27sten Oktober 1810». Berlin, 1822, S. 170—173 («Сборник от закони и укази за Пруското кралство, издадени от 1806 до 27 октомври 1810 г.» Берлин, 1822, стр. 170—173). — *250.*

284 Имат се предвид указите от 14 февруари 1808 г., от 27 март 1809 г., от 8 април 1809 г. и от 9 януари 1810 г. (виж изданието, посочено в бележка 283, стр. 189—193, 552—555, 557—561, 626—629); в указа от 8 април 1809 г. се разяснявало, че отменяването на личната наследствена зависимост не трябва да се схваща като отменяване на изпълнението на феодалните повинности от селяните. — *250.*

285 Виж «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1811», Berlin, S. 281—299 («Сборник от закони за Пруското кралство. 1811». Берлин, стр. 281—299). — *250.*

286 Виж «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1816». Berlin, S. 154—180.

Победата на англо-холандските и пруските войски над Наполеоновата армия при *Ватерло* (Белгия) била удържана на 18 юни 1815 г. — *250.*

287 *Седемгодишна война* (1756—1763) — общоевропейска война, предизвикана от завоевателните стремежи на феодално-абсолютистките държави и от колониалното съперничество между Франция и Англия. Англия в съюз с Прусия воювала против коалицията на Австрия, Франция, Русия, Саксония и Швеция. В резултат на войната Франция била принудена да отстъпи на Англия най-големите си колонии (Канада, владенията в Източна Индия и др).; Прусия, Австрия и Саксония запазили довоенните си граници. — *251.*

288 Виж «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten, 1821». Berlin, S. 77—83. — *251.*

289 *Ackernahrung* — така се наричало в Прусия селското стопанство, което притежавало такова количество земя и средства за производство, че членовете на семейството можели да се изхранят със собствения си труд, без да прибягват до наемане на чужда работна сила или пък до някакво странично занятие. — *251.*

290 Става дума за пруската провинция Саксония. — *251.*

291 Виж «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1845». Berlin, S. 502—505, 682—684. — *251.*

292 *«Държава на разума»* — израз, станал пословичен; отнася се до пруската държава и се употребява често в ироничен смисъл; води произхода си от изказаното от Хегел във встъпителната му реч към курса лекции по история на философията в Хайделбергския университет от 28 октомври 1816 г. мнение, че именно пруската държава била построена върху разума. — *251.*

293 A. Meitzen. «Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preußischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866». Bd. I—IV, Berlin, 1868—1871 (А. Майтцен. «Земята и аграрните отношения в пруската държава в границите ѝ преди 1866 г.». Т. I—IV, Берлин, 1868—1871). — *252.*

294 Виж «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1848». Berlin, S. 276—279. — *252.*

295 Виж «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1848». Berlin, S. 427—441. — *253.*

296 Виж «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1850». Berlin, S. 77—111. — *253.*

297 Енгелс цитира доклада на аграрната комисия на пруската втора камара по законопроекта за изкупване на феодалните повинности, издаден на 2 март 1850 г.; докладът бил внесен за обсъждане в камарата на заседанието от 23 ноември 1849 г.; виж «Stenographische Berichte über die Verhandlungen der durch die Allerhöchste Verordnung vom 30. Mai 1849 einberufenen Zweiten Kammer». Neunundfunfzigste Sitzung, 23. November 1849 (Стенографски отчети за дебатите във втората камара, свикана въз основа на височайши указ от 30 май 1849 г.», петдесет и девето заседание, 23 ноември 1849 г.); курсивът е на Енгелс. — *253.*

298 Енгелс има предвид две таблици в книгата на Майтцен, в първата от които се обобщават резултатите от изкупните операции от 1816 до 1848 г., а във втората — от 1816 до края на 1865 г. — *264.*

299 Виж настоящото издание, т. 8, стр. 113—212. — *255.*

300 Има се предвид държавният преврат във Франция от 2 декември 1851 г., извършен от Луи Бонапарт, който от 10 декември 1848 г. заемал поста председател на Френската република: Законодателното събрание и Държавният съвет били разтурени, мнозина депутати — арестувани, в 32 департамента било обявено военно положение, социалистическите и републиканските лидери били изгонени от Франция. На 14 януари 1852 г. била приета нова конституция, по силата на която цялата власт се съсредоточавала в ръцете на председателя на републиката, а на 2 декември 1852 г. Луи Бонапарт бил провъзгласен за император на Франция под името Наполеон III. — *255.*

301 Настоящата статия била написана от Енгелс във връзка с подготовката за издаване в САЩ на неговия труд «Положението на работническата класа в Англия» (виж настоящото издание, т. 2, стр. 225—506); това било първият превод на това произведение на английски език. Първоначално Енгелс възнамерявал да помести статията в това издание като предговор или послеслов, но тъй като отпечатването на книгата се забавило значително, понеже не могло да се намери веднага издател, Енгелс сметнал за необходимо да напише за нея нов предговор (виж настоящия том, стр. 343—352), а настоящата статия била поместена в книгата като приложение. В 1892 г. Енгелс включил тази статия почти изцяло в предговора към английското и към второто немско издание на този свой труд (виж настоящото издание, т. 22). — *257.*

302 Виж бележка 220. — *258.*

303 *Truck-system* — система на заплащане труда на работниците със стоки. Характеристика на тази система е дадена от Енгелс в труда му „Положението на работническата класа в Англия“ (виж настоящото издание, т. 2, стр. 399—400. В 1831 г. бил гласуван закон, който забранявал прилагането на тази система, но мнозина фабриканти го нарушавали.

Законът за *десетчасовия работен ден,* който се разпростирал само върху децата и жените работнички, бил гласуван от английския парламент на 8 юни 1847 г. — *258.*

304 *„Малка Ирландия"* („Little Ireland") — работнически квартал в южните предградия на Манчестер, заселен главно с ирландци; подробно описание на този квартал виж в труда на Енгелс „Положението на работническата класа в Англия (настоящото издание, т. 2, стр. 289—290).

„Седем стрелки" („Seven Dials") — работнически квартал в центъра на Лондон. — *259.*

305 Има се предвид „Report of the Royal Commission on the Housing of the Working Classes. England and Wales". 1885 („Отчет на кралската комисия за жилищните условия на трудещите се класи. Англия и Уелс". 1885). — *260.*

306 *Система на котеджи* — предоставяне жилищно помещение на работника от фабриканта при заробващи условия, като наемът се удържа от заплатата на работника (по-подробно за това виж настоящото издание, т. 2, стр. 400—401). — *260.*

307 Става дума за стачката на повече от 10 000 миньори от щата Пенсилвания (САЩ), която продължила от 22 януари до 26 февруари 1886 г. През време на стачката работниците от доменните и коксовите пещи, които искали повишение на работната заплата и подобрение на трудовите условия, постигнали частично задоволяване на своите искания.

За *стачката на миньорите в Северна Англия през 1844 г.* — виж настоящото издание, т. 2, стр. 465—471. — *260.*

308 Настоящото писмо било написано от Енгелс в отговор на молбата на френските социалисти да изрази публично своята солидарност с тях във връзка с 15-годишнината на Парижката комуна. Писмото било напечатано в „Le Socialiste" на 27 март 1886 г. под заглавие „Писмо на Енгелс". — *264.*

309 До 1885 г. във Франция действувала избирателна система „по малки окръзи", когато от всеки избирателен окръг се избирал един представител в камарата на депутатите. През юни 1885 г. по инициатива на умерените буржоазни републиканци била въведена система на избори по департаментални листи. По тази система, която била в сила до 1889 г., малките избирателни окръзи се групирали в по-големи, всеки от които съответствувал на департамент. В този окръг избирателят гласувал по листа, която включвала кандидати на различни партии, но при това бил длъжен да гласува за толкова кандидати, колкото следвало да бъдат избрани за депутати от дадения департамент при съотношение един депутат на 70 хил. жители. Депутатът се смятал за избран в първия тур, ако получел абсолютно мнозинство от всички подадени гласове; във втория тур за избиране било достатъчно относително мнозинство. — *265.*

310 Трудът на Ф. Енгелс *„Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия"* е едно от основните произведения на марксизма. В него е разкрито отношението на марксизма към философските му предшественици в лицето на най-големите представители на немската класическа философия Хегел и Фойербах и е дадено системно изложение на основите на диалектическия и историческия материализъм. Трудът бил напечатан първоначално в теоретичното списание на германската социалдемокрация „Neue Zeit", а по-късно излязъл в отделно издание, за което Енгелс написал специален предговор (виж настоящия том, стр. 369—370). През 1889 г. в петербургското списание „Северный вестник", кн. 3 и 4, под заглавие „Кризата във философията на класическия идеализъм в Германия" бил отпечатан ру-

ският превод на труда на Енгелс, но без да се посочва името на автора и с многобройни добавки и отклонения от текста; под статията стоял подпис Г. Л., принадлежащ на преводача Г. Ф. Лвович. В 1892 г. в Женева групата „Освобождение на труда" издала в отделна книга пълния превод на този труд, направен от Г. В. Плеханов; същата година излязъл и преводът ѝ на българскн език. В 1894 г. той бил отпечатан в парижкото списание „Ere nouvelle", кн. 4 и 5, в превод на Лаура Лафарг, прегледан от Енгелс. Приживе на Енгелс други издания на този труд не са излизали; покъсно той бил преиздаван нееднократно в Германия, а също на руски и много други езици.

„L'Ere nouvelle" („Нова ера") — месечно френско социалистическо списание, излизало в Париж през 1893—1894 г.; в списанието сътрудничели Ж. Гед, Ж. Жорес, П. Лафарг, Г. В. Плеханов и други. — *270.*

311 Енгелс има предвид изказванията на Хайне за немската философска революция, съдържащи се в неговия труд „Към историята на религията и философията в Германия", който бил публикуван в 1834 г. и представлявал продължение на прегледа на събитията в немския духовен живот, част от който била напечатана в 1833 г.; в тези изказвания Хайне прокарва мисълта, че философската революция в Германия, чийто заключителен етап била тогава философията на Хегел, е пролог към предстоящата демократическа революция в Германия. — *272.*

312 Енгелс перифразира тук едно място от труда на Хегел „Grundlinien der Philosophie des Rechts". Vorrede („Основи на философията на правото". Предговор). Първото издание на този труд излязло в Берлин в 1821 г. — *272.*

313 Виж G. W. F. Hegel. „Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Teil. Die Logik". § 147; § 142, Zusatz (Г. В. Ф. Хегел. „Енциклопедия на философските науки в сбит очерк. Част първа. Логика", § 147; § 142, допълнение). Първото издание на тази книга излязло в Хайделберг в 1817 г. — *272.*

314 G. W. F. Hegel. „Wissenschaft der Logik". Nürnberg, 1812—1816 (Г. В. Ф. Хегел. „Науката логика". Нюрнберг, 1812—1816). Това произведение се състои от три части: 1) обективна логика, учение за битието (изд. в 1812 г.); 2) обективна логика, учение за същността (изд. в 1813 г.); 3) субективна логика, или учение за понятието (изд. в 1816 г.). — *274.*

315 *„Deutsche Jahrbücher"* — съкратено наименование на литературно-философското списание на младохегелианците *„Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst"* („Немски годишници за наука и изкуство"). Списанието излизало във вид на всекидневни отпечатъци в Лайпциг. Под това наименование списанието излизало от юли 1841 до януари 1843 г.; преди това (1838—1841) излизало под наименованието „Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst" („Халски годишници за немска наука и изкуство"); до юни 1841 г. списанието се редактирало от А. Руге и Т. Ехтермайер в Хале, а от юли 1841 г. — от А. Руге в Дрезден. Преместването на седалището на редакцията от пруския град Хале в Саксония и промяната на наименованието на списанието били предизвикани от заплахата от забрана на „Hallische Jahrbücher" в пределите на Прусия. Но и под новото наименование списанието просъществувало недълго. През януари 1843 г. списание „Deutsche Jahrbücher" било спряно от саксонското правителство и забранено с постановление на бундестага на цялата територия на Германия. — *277.*

316 *„Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe"* („Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост") — ежедневник, излизал в Кьолн от 1 януари 1842 до 31 март 1843 г. Вестникът бил основан от представители на рейнската буржоазия, опозиционно настроена към пруския абсолютизъм. Във вестника били привлечени за сътрудници и някои младохегелианци. От април 1842 г. К. Маркс станал сътрудник на „Rheinische Zeitung", а от октомври същата година — един от неговите редактори. В „Rheinische Zeitung" били публикувани също редица статии на Ф. Енгелс. Под ръководството на Маркс вестникът започнал да взема все по-определен революционнодемократичен характер. Правителството въвело за „Rheinische Zeitung" особено строга цензура, а след това го спряло. — *277.*

317 D. F. Strauß. „Das Leben Jesu". **Bd. 1—2, Tübingen, 1835—1836** (Д. Ф. Щраус. „Животът на Исус". Т. 1—2, Тюбинген, 1835—1836). — *278.*

318 Става дума за книгата: M. Stirner. „Der Einzige und sein Eigenthum". Leipzig, 1845 (М. Щирнер „Единственият и неговата собственост". Лайпциг, 1845). — *278.*

319 L. Feuerbach. „Das Wesen des Christenthums". Leipzig, 1841. — *278.*

320 Виж настоящото издание, т. 2, стр. 3—224. — *279.*

321 Енгелс има предвид, изглежда, книгата: E. F. Im Thurn. „Among the Indians of Guiana". London,, 1833, p. 344—346 (Е. Ф. Им Турн. „Между индианците в Гвиана". Лондон, 1883, стр. 344—346). — *280.*

322 Става дума за планетата Нептун, открита в 1846 г. от немския астроном Йохан Гале. — *282.*

323 Тук Енгелс цитира афоризми на Фойербах. Този цитат се привежда в книгата на Щарке „Ludwig Feuerbach". Stuttgart, 1885. на стр. 166. Той е взет от книгата: **K. Grün. „Ludwig Feuerbach, in seinem Briefwechsel** und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Charakterentwicklung". Bd. II, Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 308. (К. Грюн. „Лудвиг Фойербах, неговата кореспонденция и литературно наследство, както и анализ на философските му възгледи". Т. II, Лайпциг и Хайделберг, 1874, стр. 308.) — *284.*

324 G. W. F. Hegel. „Phänomenologie des Geistes" (Г. В. Ф. Хегел. „Феноменология на духа"). Първото издание на този труд излязло в Бамберг и Вюрцбург в 1807 г. — *287.*

325 *Деисти* — привърженици на религиозно-философско учение, което признава бога за безлична разумна първопричина на света, но отрича намесата му в живота на природата и обществото. В условията на господството на феодално-църковния мироглед деизмът често заставал на рационалистически позиции, като критикувал средновековния теологически мироглед, разобличавал паразитизма и шарлатанството на духовенството. Но в същото време деистите правели компромис с религията, като искали тя да бъде запазена за народните маси в рационална форма. — *288.*

326 Този цитат е взет от произведението на Фойербах „Grundsätze der Philosophie. Notwendigkeit einer Veränderung" („Принципи на философията. Необходимост от промяна"), публикувано в книгата: K. Grün. „Ludwig Feuerbach". Bd. I, Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 407. — *289.*

327 Този цитат е взет от произведението на Фойербах: „Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist" („Против дуализма на тялото и душата, плътта и духа"). Виж „Ludwig Feuerbach's sämmtliche Werke". Bd. II, Leipzig, 1846, S. 363 („Пълно събрание на съчиненията на Лудвиг Фойербах". Т. II. Лайпциг, 1846, стр. 363). — *292.*

328 Този цитат се привежда в книгата на Щарке „Ludwig Feuerbach". Stuttgart, 1885, на стр. 254. Той е взет от произведението на Фойербах „Noth meistert alle Gezetze und hebt auf" („Нуждата преодолява всички закони и ги премахва"), публикувано в книгата: K. Grün. „Ludwig Feuerbach". Bd. II, Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 285—286. — *292.*

329 Този цитат се привежда в книгата на Щарке „Ludwig Feuerbach". Stuttgart, 1885, на стр. 280. Той е взет от произведението на Фойербах „Grundsätze der Philosophie. Notwendigkeit einer Veränderung" („Принципи на философията Необходимост от промяна"), публикувано в книгата: K. Grün. „Ludwig Feuerbach". Bd. I, Leipzig und Heidelberg, 1874, S. 409. — *292.*

330 C. N. Starcke. „Ludwig Feuerbach." Stuttgart, 1885, S. 280. — *292.*

331 Енгелс резюмира тук мислите на Хегел, изказани главно в неговите произведения: „Grundlinien der Philosophie des Rechts", §§ 18, 139, а също и „Vorlesungen über die Philosophie der Religion". Dritter Theil, II, 3 („Лекции по философия на религията". Част трета, II, 3). Първото издание на това произведение излязло в Берлин в 1832 г. — *293.*

332 Виж произведението на Л. Фойербах „Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae" (Л. Фойербах „Фрагменти към характеристиката на моята философска биография") в книгата: „Ludwig Feuerbach's sämmtliche Werke". Bd. II, Leipzig, 1846, S. 411. — *293.*

333 Популярен израз в немската буржоазна публицистика след победата на прусаците при Садова (в Австро-пруската война от 1866 г.), смисълът на който е, че победата на Прусия била обусловена от предимствата на пруската система на народно образование; води началото си от статията на О. Пешел, редактор на издаваното в Аугсбург списание „Ausland", „Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte" („Поуки от неотдавнашната война"), поместена в кн. 29 на това списание от 17 юли 1866 г. — *295.*

334 Става дума за книгата на Д. Ф. Щраус: „Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft". Bd I—II, Tübingen—Stuttgart, 1840—1841 („Християнското вероучение в неговото историческо развитие и в борбата му със съвременната наука". Т. I—II, Тюбинген—Щутгарт, 1840—1841); втората част на книгата, по-голяма по обем, носи заглавието: „Der materiale Inbegriff der christlichen Glaubenslehre *(Dogmatik)*" („Материалното съдържание на християнското вероучение *(Догматика)*"). — *297.*

335 Енгелс има предвид книгата на И. Дицген: „Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Dargestellt von einem Handarbeiter. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft". Hamburg, 1869 („Същност на работата на човешката глава. Изложено от представител на физическия труд. Нова критика на чистия и практичен разум". Хамбург. 1869). — *299.*

336 Виж G. W. F. Hegel. „Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte". Zweiter Theil, zweiter Abschnitt (Г. В. Ф. Хегел. „Лекции по философия

на историята". Втора част, втори отдел). Първото издание на тази книга излязло в Берлин в 1837 г. — *304*.

337 *Никейският събор* е първият така наречен вселенски събор на епископите на християнската църква на Римската империя, свикан в 325 г. от император Константин I в гр. Никея в Мала Азия; съборът изработил задължително за всички християни верую (основни положения на вероучението на ортодоксалната християнска църква), непризнаването на което се наказвало като държавно престъпление. — *310*.

338 *Албигойци* — религиозна секта, широко разпространена през XII—XIII в. в градовете на Южна Франция и Северна Италия. Главно нейно огнище бил южнофренският град Алби. Албигойците се борили против пищните католически обреди и църковната йерархия, изразявали в религиозна форма протеста на търговско-занаятчийското население на градовете против феодализма. Към тях се присъединила част от южнофренското дворянство, което се стремяло да секуларизира църковните земи. Папа Инокентий III организирал в 1209 г. кръстоносен поход против албигойците. В резултат на двадесетгодишна война и свирепи репресии тяхното движение било смазано. — *311*.

339 Става дума за държавния преврат в Англия през 1688 г., довел до изгонването на Якоб II Стюарт и провъзгласяването в 1689 г. на щатхалтера на Холандската република Вилхелм III Орански за английски крал; от 1689 г. в Англия се утвърдила конституционна монархия, основана на компромиса между поземлената аристокрация и едрата буржоазия. — *312*.

340 През 1685 г. в обстановката на засилилите се от 20-те години на XVII в. политически и религиозни преследвания на хугенотите (протестанти-калвинисти) Людовик XIV отменил издадения в 1598 г. Нантски едикт, даващ свобода на вероизповеданието и богослужението на хугенотите; в резултат на отменяването на Нантския едикт няколкостотин хиляди хугеноти емигрирали из Франция. — *312*.

341 Има се предвид Германската империя, основана през януари 1871 г. под хегемонията на Прусия без Австрия. — *313*.

342 *Заявлението до редакцията на „New Yorker Volkszeitung"* било написано от Енгелс в края на април 1886 г. във връзка с посещението на Мак-Енис, кореспондент на един от вестниците на демократическата партия на САЩ „Missouri Republikan" („Мисурийски републиканец"), издаван в Сент-Луис. Понеже бил уверен, че Мак-Енис няма да може правилно да предаде неговите думи, Енгелс помолил Зорге, в случай че се появи в печата интервю, да публикува това заявление в един от американските социалистически вестници.

„New Yorker Volkszeitung" („Нюйоркски народен вестник") — всекидневен американски социалистически вестник, издаван на немски език от 1878 до 1932 г. — *315*.

343 Има се предвид правителството на Фрейсине (7 януари — 3 декември 1886 г.), което се състояло, общо взето, от буржоазни радикали и умерени републиканци за разлика от повечето предшестващи кабинети, спрямо които обикновено радикалите се намирали в опозиция. — *316*.

344 В края на януари 1886 г. в гр. Деказвил (Южна Франция) избухнала стачката на 2000 въглекопачи, предизвикана от жестокото експлоатиране

на работниците от капиталистите на Аверонското дружество за каменовъглени мини и леярни заводи; правителството изпратило в Деказвил войска. Стачката продължила до средата на юни и предизвикала широк отглас в страната; под влияние на стачката в камарата на депутатите се образувала малка работническа фракция, която се обявила в защита на класовите искания на работниците. — *316*.

345 Имат се предвид допълнителните избори за камарата на депутатите в Париж на 2 май 1886 г., когато социалистическият кандидат Ернест Рош получил 100 795 гласа. — *316*.

346 Статията *„Политическото положение в Европа"* представлява писмото на Енгелс до Лафарг от 25 октомври 1886 г. с малки съкращения и редакционни промени. Статията била препечатана в превод на немски език в нюйоркския вестник „Sozialist" на 20 и 27 ноември и на 4 декември 1886 г. и в превод на румънски език в списание „Revista Socială", кн. 2, декември 1886 г., а също в съкратен вид в превод на немски език във вестник „Sozialdemokrat" на 12 декември 1886 г.

„Der Sozialist" („Социалист") — седмичен вестник, орган на Северноамериканската социалистическа работническа партия, излизал в Ню Йорк на немски език от 1885 до 1892 г.

„Revista Socială" („Социален преглед") — румънско списание, излизало в Яш от 1884 до 1887 г. под редакцията на социалиста И. Нъдежде. — *317*.

347 *Сан-Стефанският* прелиминарен мирен договор между Русия и Турция бил сключен на 3 март (19 февруари) 1878 г. в Сан-Стефано (близо до Цариград) в резултат на завършването на Руско-турската война от 1877—1878 г. Този договор означавал засилване влиянието на Русия на Балканите и предизвикал остър протест от страна на Англия и Австро-Унгария при негласната подкрепа на Германия. Под натиска на дипломатически и военни заплахи руското правителство било принудено да предаде договора за преразглеждане от един международен конгрес, който се състоял в Берлин от 13 юни до 13 юли 1878 г.; на конгреса присъствували представители на Русия, Германия, Австро-Унгария, Франция, Великобритания, Италия и Турция; в резултат на конгреса бил сключен *Берлинският* договор, според който условията на Сан-Стефанския договор били рязко изменени в ущърб на Русия и славянските народи на Балканския полуостров. Територията на самоуправляваща се България, предвидена от Сан-Стефанския договор, била орязана повече от два пъти; от българските области на юг от Балкана била образувана автономна провинция „Източна Румелия", която оставала под властта на султана; значително орязана била територията на Черна гора. Берлинският договор потвърдил предвиденото в Сан-Стефанския договор възвръщане на Русия на част от Бесарабия, отнета ѝ в 1856 г., и същевременно санкционирал окупирането на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария. В навечерието на конгреса Англия завзела Кипър. Решенията на Берлинския конгрес допринасяли за създаването на Балканите на огнище на нови международни противоречия, криещо заплаха от нови войни. — *317*.

348 В резултат на потушаването на националноосвободителното въстание от 1794 г. в Реч Посполита станала третата подялба на нейната територия — между Русия, Австрия и Прусия — в 1795 г. По решение на Виенския конгрес (1814—1815) в състава на Руската империя било създадено Полското царство, в което влязла по-голямата част от земите, заграбени от Прусия и Австрия по третата подялба на Реч Посполита. — *317*.

349 През 70-те години на XIX в., като се възползвали от финансовите затруднения на египетското правителство, Англия и Франция установили финансов контрол над Египет; египетският народ започнал борба против експанзията на чуждия капитал за запазване на националната си независимост. В 1882 г. Англия предизвикала конфликт с Египет, започнала военни действия и завзела Египет, като го превърнала по същество в своя колония. — *318.*

350 Има се предвид Австро-пруската война от 1866 г., която завършила с победа на Прусия; главен театър на военните действия била Бохемия (Чехия).

С тази кампания Енгелс сравнява военните действия на България във войната със Сърбия, избухнала на 2 ноември 1885 г. Войната била предизвикана от претенциите на поощряваните от правителството на Австро-Унгария сръбски управляващи кръгове за териториална компенсация за сметка на България във връзка със съединението на Източна Румелия с България, станало през септември 1885 г. Още през първия месец на войната българските войски нанесли поражение над сръбската армия и скоро навлезли в територията на Сърбия. Под натиска на Австро-Унгария България прекратила по-нататъшното придвижване на своите войски и на 3 март 1886 г. в Букурещ бил сключен мир, с който се признавали границите на обединена България. — *320.*

351 При посрещането в Москва на 13 (25) май 1886 г. на връщащия се от Крим Александър III московският градоначалник Алексеев в своето приветствие заявил: „Крепне нашата вяра, че кръстът Христов ще засияе върху света София" (Алексеев имал предвид храма св. София в Цариград). — *320.*

352 След абдикирането на Александър Батенберг от българския престол под натиска на царска Русия и образуването на регентство царското правителство изпратило в България през септември 1886 г. като военен комисар генерал Н. В. Каулбарс с цел да възстанови руското влияние в България и да подготви почвата за избирането на руски кандидат на българския престол; мисията на Каулбарс се оказала безуспешна, една от причините за това била позицията, която западноевропейските държави начело с Англия заели по българския въпрос; през ноември същата година Каулбарс бил отзован; същевременно царското правителство скъсало дипломатическите отношения с България. — *321.*

353 *Зондербунд* — сепаративен съюз на седем икономически изостанали католически швейцарски кантони, сключен в 1843 г. с цел да се окаже съпротива на прогресивните буржоазни преобразования в Швейцария и защита на привилегиите на църквата и йезуитите. Реакционните попълзновения на Зондербунда срещнали противодействие от страна на буржоазните радикали и либерали, които в средата на 40-те години получили превес в повечето кантони и в швейцарския сейм. Постановлението на швейцарския сейм от юли 1947 г. за разтурянето на Зондербунда послужило на Зондербунда като повод да започне в началото на ноември военни действия против останалите кантони. На 23 ноември 1847 г. армията на Зондербунда била разбита от войските на съюзното правителство. — *326.*

354 Става дума за републиканското въстание в Баден през април 1848 г. под ръководството на дребнобуржоазните демократи Ф. Хекер и Г. Струве; към края на април това недостатъчно подготвено и зле организирано въстание било потушено. — *327.*

355 Става дума за въстанията в защита на имперската конституция, приета от Франкфуртското Национално събрание на 27 март 1849 г., но отхвърлена от редица немски държави начело с Прусия. Въстания избухнали в Саксония и в Рейнската провинция през май 1849 г., както и в баварски Пфалц и в Баден през май—юли 1849 г. В имперската конституция народните маси виждали единственото още неунищожено завоевание на революцията. Но въстанията, начело на които стоели главно лидери на дребнобуржоазната демокрация, имали разединен, стихиен характер и били потушени към средата на юли 1849 г. За характера и хода на тези въстания, в които Енгелс лично участвувал, виж неговото произведение „Германската кампания за имперска конституция" (настоящото издание, т. 7, стр. 113—207). — *327.*

356 На 5 юни 1849 г. левите демократи в Баден, недоволни от капитулантската политика на правителството Брентано и от засилването в него на десните елементи, предложили на Брентано да разшири революцията извън пределите на Баден и Пфалц и да попълни състава на правителството с радикални дейци. След като получили отрицателен отговор, те се опитали на *6 юни* да въздействуват върху правителството със заплаха за въоръжена демонстрация. Но правителството ги накарало да капитулират, като се възползувало от подкрепата на буржоазното гражданско опълчение и на други въоръжени части. — *327.*

357 Става дума за доброволческия отряд на гимнастическото дружество на град Ханау (близо до Франкфурт на Майн), взел участие в баденско-пфалцкото въстание от 1849 г. — *327.*

358 На 28 септември 1864 г. в *Сент-Мартинс-хол* в Лондон се състояло голямо международно събрание на работници, подготвено от ръководителите на лондонските трейдюниони и от група парижки работници прудонисти при участие на представители на живеещи по онова време в Лондон германски, италиански и други работници и на редица дейци на европейската дребнобуржоазна и революционнодемократична емиграция. Събранието приело резолюция за основаването на Международната работническа асоциация, по-късно известна като I Интернационал.

359 *„Der Vorbote* („Предвестник") — месечно списание, официален орган на немските секции на I Интернационал в Швейцария; издаван на немски език в Женева от 1866 до 1871 г.; отговорен редактор бил И. Ф. Бекер. Общо взето списанието провеждало линията на Маркс и на Генералния съвет, като системно публикувало документи на Интернационала и давало информация за дейността на секциите на Асоциацията в различни страни. — *330.*

360 *„Alliance de la Démocratie socialiste"* („Алианс на социалистическата демокрация") бил основан от М. Бакунин в Женева през октомври 1868 г. като международна организация на анархистите, в която бил включен създаденият от него по-рано таен заговорнически съюз; Алиансът имал свои секции в слаборазвитите в промишлено отношение области на Италия, Испания, Швейцария и Южна Франция. В 1869 г. Алиансът се обърнал към Генералния съвет с молба да бъде приет в I Интернационал. Генералният съвет се съгласил да приеме секциите на Алианса при условие, че той бъде разтурен като самостоятелна организация. След като влязъл в Интернационала, Бакунин по същество не се подчинил на това решение и Алиансът се включил в Интернационала под формата на Женевска секция на Интернационала, която си запазила наименованието Алианс. Водейки открита и тайна подмолна дейност против Интернационала, бакунистите се стремели да за-

грабят в свои ръце Генералния съвет и по такъв начин да подчинят на себе си международното работническо движение; отричането от анархистите на диктатурата на пролетариата и на необходимостта от създаването на масови независими работнически партии водело към пряко подчиняване на работническото движение на буржоазията. Маркс и Енгелс и Генералният съвет на Интернационала се борели решително против Алианса, разобличавайки го като враждебна на работническото движение секта, която се стреми да разцепи работническото движение и да го отклони от пътя на самостоятелно развитие. На Хагския конгрес на I Интернационал (1872) на бакунистите бил нанесен съкрушителен удар, Бакунин бил изключен от Интернационала, марксизмът удържал идейна и организационна победа над предмарксовските дребнобуржоазни сектантски форми на социализма. — *330.*

361 *„Песен за Нибелунгите“* — виж бележка 47. — *361.*

362 Виж настоящото издание, т. 18, стр. 205—284. — *332.*

363 *„Der Volksstaat“* („Народна държава“) — централен орган на немската Социалдемократическа работническа партия (айзенахци), издаван в Лайпциг от 2 октомври 1869 до 29 септември 1876 г. (първоначално два пъти седмично, от юли 1873 г. — три пъти). Вестникът изразявал възгледите на представителите на революционното течение в работническото движение на Германия. Заради смелите си революционни статии вестникът бил подлаган на непрекъснати правителствени и полицейски преследвания Съставът на редакцията му постоянно се менял поради арестуванията на редакторите, но общото ръководство на вестника си оставало в ръцете на В. Либкнехт. Значителна роля във вестника изиграл А. Бебел, който завеждал издателство „Volksstaat“.

Маркс и Енгелс поддържали тесен контакт с редакцията на вестника, на неговите страници системно се печатали техни статии. Придавайки голямо значение на дейността на „Volksstaat“, Маркс и Енгелс внимателно го следили и критикували отделни негови пропуски и грешки, изправяли линията на вестника, който благодарение на това бил един от най-добрите работнически вестници през 70-те години на XIX век. — *332.*

364 Става дума за контрибуцията от 5 милиарда франка, която била наложена на Франция по Франкфуртския мирен договор от 1871 г., сключен след завършването на Френско-пруската война. — *332.*

365 Шестте статии на Мюлбергер под заглавие „Die Wohnungsfrage“ („Жилищният въпрос“) били публикувани без подпис във вестник „Volksstaat“ от 3, 7, 10, 14, 21 февруари и 6 март 1872 г. — *333.*

366 E. Sax. „Die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen und ihre Reform“. Wien, 1869 (Е. Закс. „Жилищните условия на трудещите се класи и тяхната реформа“. Виена, 1869). — *333.*

367 Отговорът на Мюлбергер на статиите на Енгелс бил публикуван във вестник „Volksstaat“ на 26 октомври 1872 г. под заглавие „Zur Wohnungsfrage (Antwort an Friedrich Engels von A. Mülberger)“ — „Към жилищния въпрос (Отговор на А. Мюлбергер до Фридрих Енгелс)“. — *333.*

368 Виж настоящото издание, т. 18, стр. 226 и бележка 231 към този том. — *333.*

369 Виж настоящото издание, т. 18, стр. 229. — *334.*

370 *Новата мадридска федерация* била образувана на 8 юли 1872 г. от членовете на редакцията на вестник „La Emancipacion“, изключени от Мадридската федерация от анархисткото мнозинство във връзка с разкритията, които вестникът публикувал за дейността на тайния Алианс на социалистическата демокрация в Испания. В организирането и дейността на Новата мадридска федерация активно участвувал П. Лафарг. След като Испанският федерален съвет отказал да я приеме, Новата мадридска федерация се обърнала към Генералния съвет, който на 15 август 1872 г. я признал като федерация на Интернационала. Новата мадридска федерация водела решителна борба срещу разширяването на анархисткото влияние в Испания, пропагандирала идеите на научния социализъм, борела се за създаването на самостоятелна пролетарска партия в Испания. В нейния орган, вестник „La Emancipacion“, сътрудничел Енгелс. Членовете на Новата мадридска федерация станали организатори на основаната в 1879 г. Испанска социалистическа работническа партия. — *334*.

371 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184. — *335*.

372 Районът *Айфел* (Рейнска провинция на Прусия), с хълмист ландшафт и обширни торфени блата и пустеещи земи, притежавал не много благоприятни почвено-климатични условия за селско стопанство; в този район селскостопанското производство се водело от дребни слаби селски стопанства при помощта на изостанала агротехника; всичко това предизвиквало периодични неплодородия и изостряло нуждите на дребното селячество; в тази статия на Енгелс става дума за събитията, станали през 1882 г., когато след редица неурожаи и поради спадането на цените на селскостопанската продукция през предшествуващите години в района на Айфел настъпил глад. — *336*.

373 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 481—491. — *341*.

374 Тази статия на Енгелс била напечатана като предговор към американското издание на неговия труд „Положението на работническата класа в Англия“, излязъл в Ню Йорк през май 1887 г. Същата година статия под заглавие „Работническото движение в Америка“ била напечатана в превод от автора на немски език във вестник „Sozialdemokrat“ на 10 и 17 юни, а след това през юли във вид на отделни отпечатъци — на немски и английски език в Ню Йорк и в превод на френски език — във вестник „Socialiste“ на 9, 16 и 23 юли. Още преди да излезе книгата, без знанието и съгласието на Енгелс статията била преведена на немски език и отпечатана във вестник „New Yorker Volkszeitung“ през април 1887 г., което предизвикало официален протест от страна на Енгелс, който не бил доволен от качеството на превода. — *343*.

375 Има се предвид серия статии от Едуард Евелинг и Елеонора Маркс-Евелинг, публикувани в списание „Time“ през 1887 г.

„Time“ („Време“) — английско месечно списание със социалистическа насока; излизало в Лондон през 1879—1891 г. — *343*.

376 Енгелс има предвид клеветническите обвинения по адрес на английския социалист Едуард Евелинг от страна на Изпълнителния комитет на Социалистическата работническа партия на Северна Америка, в чийто състав влизали доста ласалианци. Евелинг бил обвиняван, че през време на своето агитационно пътуване из САЩ през септември—декември 1886 г. заедно с жена си Елеонора — дъщеря на Маркс — и немския социалист В. Либкнехт бил представял на изпълкома фалшиви сметки за изплащане; ме-

сеци наред Енгелс водил преписка по този въпрос и помогнал на Евелинг да докаже пълната абсурдност и клеветническия характер на тези обвинения.

Социалистическата работническа партия на Северна Америка била създадена в 1876 г. на обединителния конгрес във Филаделфия в резултат на сливането на американските секции на I Интернационал и други социалистически организации в САЩ. Повечето от членовете на партията били емигранти (главно немци), слабо свързани с местните работници в Америка. Вътре в партията се водела борба между реформисткото ръководство, което се състояло главно от ласалианци, и марксисткото крило, което се възглавявало от съратника на Маркс и Енгелс Ф. А. Зорге. Партията провъзгласила за своя програма борбата за социализъм, но в резултат на сектантската политика на нейното ръководство, което пренебрегвало работата сред масовите организации на американския пролетариат, тя изобщо не могла да стане истински революционна масова марксистка партия. — *343.*

377 Виж бележка 307. — *344.*

378 Става дума за общата стачка в САЩ на 1 май 1886 г. и през следващите дни, преминала под лозунга за борба за 8-часов работен ден; стачката обхванала главните промишлени центрове на страната — Ню Йорк, Филаделфия, Чикаго, Луисвил, Сент-Луис, Милуоки, Балтимор; в резултат на стачката около 200 000 работници получили намаление на работния ден. Но индустриалците веднага предприели контранастъпление: на 4 май в Чикаго с провокационна цел била хвърлена бомба в един полицейски отряд, което дало повод на полицията да употреби оръжие против работниците и да арестува няколкостотин души. Бил организиран съдебен процес, на който били произнесени сурови присъди срещу ръководителите на чикагското работническо движение; четирима от тях били обесени през ноември 1887 г.; следващите години успехите, завоювани от американските работници в майската стачка през 1886 г., били сведени от индустриалците до нула. В чест на тази стачка Международният социалистически работнически конгрес през 1889 г. в Париж взел решение 1 май да се празнува всяка година от работниците от цял свят като интернационален празник. — *344.*

379 През време на подготовката за общински избори в Ню Йорк през есента на 1886 г. била основана за съвместни политически действия на работническата класа Обединената *работническа партия.* Инициатор за създаването на партията станал нюйоркският *Централен работнически съюз* — обединение на професионалните съюзи в града, създадено в 1882 г. По примера на Ню Йорк такива партии били създадени в редица други градове. Излизайки на *изборите в Ню Йорк, Чикаго и Милуоки* под ръководството на новите работнически партии, работническата класа постигнала сериозни успехи: кандидатът за кмет на Ню Йорк на Обединената работническа партия Хенри Джордж получил 31% от всички гласове; в Чикаго привържениците на работническата партия вкарали в законодателното събрание на щата един сенатор и девет членове на долната камара, на кандидата на работническата партия за Конгреса на САЩ не достигнали само 64 гласа; в Милуоки работническата партия наложила своя кандидат за кмет на града, вкарала един в сената и шестима в долната камара на законодателното събрание на щата, а също и един представител в Конгреса на САЩ. — *344.*

380 *„Рицари на труда"* — съкратено наименование на „Ордена на рицарите на труда" — организация на американските работници, основана през 1869 г. във Филаделфия и до 1878 г. имаща характер на тайно дружество; Орде-

нът обединявал главно неквалифнцирани работници, между които много негри; той си поставял за цел създаването на кооперативи и организиране то на взаимопомощ и взел участие в редица акции на работническата класа. Ръководството на Ордена обаче по същество отхвърляло участието на работниците в политическата борба и стояло на позицията на сътрудничество между класите; в 1886 г. ръководството иа Ордена противодействувало на общонационалната стачка, като забранило на членовете си да участвуват в нея; въпреки това редовите членове на Ордена взели участие в стачката; подир това Орденът започнал да губи влиянието си сред работническите маси и към края на 90-ге години се разпаднал. — *346.*

381 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 725—773. Споменаваната от Енгелс глава в третото издание на том I иа „Капиталът" влизала в VIII отдел, а от четвъртото издание нататък влиза в VII отдел. — *347.*

382 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 436 и 457. — *351.*

383 Настоящото писмо било написано от Енгелс във връзка с международния празник на братството, организиран в Париж на 19 февруари 1887 г. по инициатива на редица организации на чуждите социалисти във Франция; в него взимали участие немски, скандинавски, полски и руски социалисти емигранти. Целта на празника била да се изрази протест против иадпреварата във въоръжаваието и подготовката на война в Европа. Писмото на Енгелс било прочетено иа празника и публикувано във вестник „Socialiste" иа 26 февруари и в превод на немски език — във вестник „Sozialdemokrat" на 11 март, а също и в нюйоркския вестник „Sozialist" на 19 март същата година. — *353.*

384 S. Borkheim. „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten 1806—1807". Hottingen-Zürich, 1888. Брошурата била издадена по инициатива на Енгелс като XXIV номер на „Социалдемократическа библиотека". Втората половина на „Увода" била отпечатана още преди излизането на брошурата във вестник „Sozialdemokrat" иа 15 януари 1888 г. под заглавие „Какво предстои иа Европа". — *355.*

385 На 14 юни 1848 г. работници и занаятчии в Берлин, възмутени, че Пруското национално събрание се отрича от мартенската революция (виж за това статията иа Ф. Енгелс „Берлинските дебати за революцията", настоящото издание, т. 5, стр. 61—76), с щурм завзели *цойгхауза,* за да защитят, след като въоръжат народа, завоеванията иа революцията и да я тласнат напред. Но акцията на берлинските работници била стихийна и неорганизирана. Пристигналите военни подкрепления съвместно с отрядите иа буржоазното гражданско опълчение успели бързо да изтласкат и разоръжат народа. — *355.*

386 Има се предвид републиканското въстание в Баден, избухнало в края на септември 1848 г.; въстанието било вдигнато от група иемски емигранти начело с Густав Струве, прехвърлила се иа 21 септември от Швейцария на баденска територия. При подкрепата иа въоръжените отряди на баденските демократи и на местното гражданско опълчение Струве провъзгласил Германска република. Няколко дни по-късно въстанието било потушено от баденските войски, а Струве и редица други участници във въстанието били арестувани и осъдени на много години затвор. — *355.*

387 Виж бележка 355. — *355.*

388 *Движението от 6 юни* — виж бележка 356. — *355.*

389 *„Сярна банда"* — първоначално наименование на едно студентско дружество в Йенския университет през 70-те годнни на XVIII в., което се ползвало с лоша слава заради безчинствата, правени от неговите членове; по-късно изразът „сярна банда" станал нарицателен за означаване на всяка компания от престъпни и подозрителни елементи.

Дребнобуржоазният демократ, платеният бонапартистки агент К. Фогт, издал в 1859 г. клеветническата брошура „Моят процес срещу „Allgemeine Zeitung"", насочена срещу Маркс и възглавяваните от него пролетарски революционери. В тази брошура, изопачавайки фактите, Фогт наричал Маркс и неговите партийни другари „сярна банда", която той изобразявал като дружество, занимаващо се с мръсни политически работи. А в действителност под шеговитото наименование „сярна банда" бил известен съществуващият в Женева през 1849—1850 г. кръжок на немски емигранти, член в който бил и Боркхайм. Маркс и неговите съмишленици нямали никакво отношение към този кръжок; а при това и самият кръжок нямал политически характер и обеднявал една безобидна весела компания от гуляйджии.

Маркс дал съкрушителен отпор на Фогт в памфлета си „Господин Фогт", написан в 1860 година (виж настоящото издание, т. 14, стр. 399—702); същевременно той опровергал измислицата на Фогт относно „сярната банда". — *356.*

390 През февруари 1860 г. Маркс се обърнал към С. Боркхайм с молба да му даде сведения за женевската „сярна банда". Отговорът на Боркхайм от 12 февруари Маркс използвал, за да разобличи Фогт в своя памфлет (виж настоящото издание, т. 14, стр. 407—410). — *357.*

391 В руското издание брошурата на А. Серно-Соловьович е озаглавена: „Нашите домашни работи. Отговор на г. Херцен на статията „Редът тържествува" (III, Колокол, бр. 233)." Vevey, 1867. В превода на Боркхайм брошурата е издадена под заглавие: „Unsere Russischen Angelegenheiten. Antwort auf den Artikel des Herrn Herzen: „Die Ordnung herrscht!" (Kolokol № 233)". Leipzig, 1871. Немското издание се състои от увода на Боркхайм и текста на брошурата на Серно-Соловьович под заглавие „Unsere häuslichen Angelegenheiten". — *358.*

392 *„Die Zukunft"* („Бъдеще") — немски буржоазнодемократичен вестник, орган на Народната партия; излизал от 1867 г. в Кьонигсберг, а от 1868 до 1871 г. в Берлин. — *358.*

393 Става дума за книгата: E. Höpfner. „Der Krieg von 1806 und 1807. Ein Beitrag zur Geschichte der Preussischen Armee nach den Quellen des Kriegs-Archivs bearbeitet". 2 Aufl., Bd. I—IV, Berlin, 1855 (Е. Хьопфнер. „Войната през 1806 и 1807 г. Очерк по историята на пруската армия, написан въз основа на източници от военни архиви". 2 изд., томове I—IV, Берлин, 1855). — *358.*

394 Говорейки за *походите в Дания* през 1850 г., Енгелс има предвид заключителния етап на военните действия на Прусия против Дания през време на войната с нея за херцогствата Шлезвиг и Холщайн. През време на революцията от 1848 г. населението на Шлезвиг и Холщайн, което се стремяло към обединение с Германия, вдигнало националноосвободително въстание против датското господство. Под натиска на общественото мнение на Гер-

мания пруските правителствени кръгове започнали привидна война против Дания заедно с други държави от Германския съюз; но на всяка крачка те предавали революционната шлезвиг-холщайнска армия и на 26 август 1848 г. сключили примирие за седем месеца, чиито условия обезсилвали всички демократични завоевания в Шлезвиг и Холщайн. В края на март 1849 г. военните действия били възобновени. Те се водели с променлив успех, завършили с ново предателство на Прусия, която на 2 юли 1850 г. сключила мир с Дания и оставила населението на Шлезвиг и Холщайн да продължава войната със собствени сили. През юли 1850 г. шлезвиг-холщайнската армия била разбита от датските войски и херцогствата останали в състава на датското кралство.

Под *похода на Прусия в Южна Германия* през 1850 г. Енгелс има предвид влизането на пруските войски в курфюрство Хесен-Касел (Курхесен) през ноември 1850 г. във връзка с изострянето на борбата между Прусия и Австрия за хегемония в Германия след революцията от 1848—1849 г.

Революционните действия в Курхесен през есента на 1850 г. дали повод на Австрия и Прусия да се намесят в неговите вътрешни работи, като всяка от двете страни претендирала за ролята на усмирител на движението като ръководна сила в Германия.

В отговор на влизането на австро-баварските войски в Курхесен пруското правителство обявило в началото на ноември 1850 г. *мобилизация* и изпратило от своя страна там войски. На 8 ноември станало незначително сблъскване между австро-баварските и пруските предни отряди при Бронцел. Сериозните недостатъци на военната система и остарялото въоръжение на пруската армия, които се разкриха при мобилизацията, както и енергичното противодействие на Русия, която в германския конфликт поддържала Австрия, принудили Прусия да се откаже от военните действия и да капитулира пред Австрия. Още преди влизането на пруските войски в Курхесен, през октомври 1850 г. на съвещание във *Варшава* руският император Николай I като арбитър между Австрия и Прусия се обявил против опитите да се създаде обединение на германските държави под пруска хегемония. На 29 ноември в гр. *Олмюц* (чешкото наименование е Оломоуц) било подписано споразумение между Австрия и Прусия, по силата на което Прусия трябвало да се откаже от плановете си за обединение на Германия и да влезе във възстановения от Австрия Германски съюз. — *359.*

395 Има се предвид Австро-пруската война от 1866 г. и Френско-пруската война от 1870—1871 г. — *359.*

396 Текста на „Манифест на Комунистическата партия“ виж в настоящото издание, т. 4, стр. 419—458. — *361.*

397 *„The Red Republican“* („Червен републиканец“) — чартистки седмичник, издаван от Дж. Харни през юни—ноември 1850 г. „Манифест на комунистическата партия“ бил публикуван в съкратен вид в броеве 21—24 на този седмичник. — *361.*

398 Енгелс цитира думи из речта на Бивен, председател на съвета на трейдюнионите в град Суонси, произнесена на годишния конгрес на трейдюнионите в 1887 г., който заседавал в този град; отчет за тази реч бил отпечатан във вестник „Commonweal“ на 17 септември 1887 г. — *365.*

399 *„Woodhull and Claflin's Weekly“* („Седмичник на Удхъл и Клафлин) — американски седмичник, издаван през 1870—1876 г. в Ню Йорк от буржоазните феминистки В. Удхъл и Т. Клафлин.

„Манифестът на комунистическата партия“ бил публикуван (в съкратен вид) в този седмичник на 30 декември 1871 г. — *365*.

400 *„Le Socialiste“* („Социалист“) — седмичен вестник, издаван от октомври 1871 до май 1873 г. на френски език в Ню Йорк, от декември 1871 до октомври 1872 г. бил орган на френските секции на I Интернационал в САЩ; поддържал разколническите буржоазни и дребнобуржоазни елементи в Северноамериканската федерация на Интернационала; след Хагския конгрес вестникът скъсал с Интернационала.

„Манифестът на комунистическата партия“ бил публикуван (в съкратен вид) в този вестник през януари—февруари 1872 г. — *365*.

401 *„Колокол“* — руски революционнодемократичен вестник, издаван през 1857—1867 г. от А. И. Херцен и Н. П. Огарьов в основаното от Херцен издателство „Свободна руска печатница“ на руски език и през 1868—1869 г. на френски език с руски приложения; излизал до 1865 г. в Лондон, после — в Женева.

„Манифестът на комунистическата партия“ бил издаден в Женева в 1869 г. от издателство „Свободна руска печатница“, което в 1867 г. Херцен предал в собственост на сътрудника на издателството Чернецки. — *365*.

402 В послеслова към статията „За социалния въпрос в Русия“ (виж настоящото издание, т. 22) Енгелс нарича споменатия превод превод на Плеханов; сам Плеханов в изданието на „Манифеста“ от 1900 г. също посочва, че преводът е направен от него. — *365*.

403 Споменатият датски превод — K. Marx og F. Engels. Det. Kommunistiske Manifest“. Kbenhavn, 1885 — съдържал някои пропуски и неточности, което било отбелязано от Енгелс в предговора към четвъртото немско издание на „Манифеста“ (виж настоящото издание, т. 22). Френският превод бил публикуван във вестник „Socialiste“ на 29 август — 7 ноември 1885 г., а също и препечатан като приложение към книгата на Mermeix. „La France socialiste“. Paris, 1886 (Мерме. „Социалистическа Франция“. Париж, 1886). Испанският превод бил публикуван във вестник „Socialista“ през юли—август 1886 г. и излязъл също в отделно издание — „Manifesto de Partido Communista“ par Carlos Marx y F. Engels. Madrid, 1886. — 365.

404 Тази идея се изказва от Маркс и Енгелс в редица техни трудове, като се започне от 40-те години на XIX век; тази формулировка е в „Устава на Международната работническа асоциация“ (виж настоящото издание, т. 16, стр. 14 и т. 17, стр. 445). — *366*.

405 Виж настоящото издание, т. 17, стр. 337. — *367*.

406 Виж настоящото издание, т. 18, стр. 90—91. — *368*.

407 Виж настоящото издание, т. 13, стр. 10; в този цитат става дума за труда на К. Маркс и Ф. Енгелс „Немската идеология“ (виж настоящото издание, т. 3, стр. 9—531.) — *369*.

408 C. N. Starcke. „Ludwig Feuerbach“. Stuttgart, 1885. (К. Н. Щарке. „Лудвиг Фойербах“. Щутгарт, 1885). — *370*.

409 Виж настоящото издание, т. 3, стр. 3—5. — *370*.

[410] Тази статия била написана от Енгелс на английски език като предговор към американското издание на речта на Маркс за свободата на търговията, произнесена в Брюксел на 9 януари 1848 г. (виж настоящото издание, т. 4, стр. 403—417). Енгелс прегледал и ръкописа на превода на речта, направен от Ф. Кели-Вишневецка, и превел своя предговор на немски език, на който той и бил за пръв път публикуван в списание „Neue Zeit", кн. 7, юли 1888 г. През втората половина на август 1888 г. той бил публикуван в английския оригинал в Ню Йорк в „Labor Standard". Издаването на речта на Маркс в отделна брошура закъсняло, тъй като много издатели отказали да я печатат и тя излязла едва през септември 1888 г. в издателството Ли и Шепърд, Бостън. Заключителната част на статията била освен това публикувана на немски език в нюйоркския вестник „Sozialist" на 27 октомври 1888 г.

„The Labor Standard" („Знаме на труда") — седмичник със социалистическа насока, издаван в Ню Йорк през 1876—1900 г. — *371.*

[411] За брюкселския *конгрес по въпроса за свободата на търговията* — виж статиите на Ф. Енгелс, настоящото издание, т. 4, стр. 249—253 и 257—267. — *371.*

[412] Виж бележка 220. — *371.*

[413] Виж бележка 255. — *371.*

[414] К. Маркс. „Капиталът", т. I (виж настоящото издание, т. 23, стр. 767). — *372.*

[415] *„Manifest destiny"* („Предначертана мисия") — израз, широко употребяван през XIX в. от идеолозите на експанзионистичната политика на управляващите кръгове в САЩ за оправдаване на тази политика. За пръв път бил употребен от редактора на списание „U. S. Magazine and Democratic Reveiw" Дж. О'Съливан в това списание през юли—август 1845 г., т. XVII, стр. 5. — *376.*

[416] *Парламентарни* влакове в Англия през XIX в. иронично наричали особените влакове от трета класа, въведени със закон през 1844 г.; съгласно този закон всяка железопътна компания била длъжна да пуща всеки ден по един такъв влак по всички свои линии със скорост не по-малка от 12 мили в час при заплащане за пътуването не повече от 1 пени за миля. — *376.*

[417] „Annual Report of the Secretary of the Treasury on the State of the Finances for the Year 1887". Washington, 1887, pp. XXVIII, XXIX („Годишен отчет на министъра на финансите за състоянието на финансите през 1887 г." Вашингтон, 1887, стр. XXVIII, XXIX). — *378.*

[418] През 1823 г. английски министър на търговията станал *У. Хаскисън,* по чиято инициатива в течение на 20-те години били проведени редица мероприятия по реорганизиране на остарялата митническа система, отменени или намалени били вносните мита за някои видове суровини, хранителни продукти и други стоки, охранителното мито върху вноса на зърнени храни било заменено с подвижна скала на митата върху зърнените храни, според която вносните мита се повишавали със спадането на цените на зърнените храни вътре в страната и се понижавали при тяхното повишаване.

В 1842 г. правителството на *Р. Пил* провело още по-голямо намаляване на митническите тарифи. — *379.*

419 Има се предвид законът за 10-часовия работен ден, приет от английския парламент на 8 юни 1847 г. Той засягал само децата и жените работнички. — *379.*

420 *Митническият съюз* бил окончателно оформен в 1834 г. под хегемонията на Прусия. След 1819 г. Прусия успяла да склюxи митнически споразумения само с няколко малки германски държавици, най-голямата от които била Хесен-Дармщад. Съюзът, който установявал обща митническа граница, след време обхванал почти всички германски държави; извън Съюза оставали Австрия, ханзейските свободни градове (Любек, Хамбург, Бремен) и някои малки държавици в Северна Германия. Създаденият в интерес на един общогермански пазар Митнически съюз допринесъл за политическото обединение на Германия, което завършило през 1871 г. — *380.*

421 Има се предвид книгата: G. F. Kolb. „Handbuch der vergleichenden Statistic der Völkerzustands-und Staatenkunde". 7 Aufl., Leipzig, 1875 (Г. Ф. Колб. „Справочник по сравнителна статистика за състоянието на народите и техния държавен живот". 7-о изд., Лайпциг, 1875); в книгата на Колб сумата на оборота се дава в милиони талери. — *381.*

422 Декларация за необходимостта от реформиране на митническата тарифа с цел да бъдат повишени вносните мита както за промишлените стоки, така и за продуктите на селското стопанство била направена от група депутати в райхстага през октомври 1878 г. През декември 1878 г. Бисмарк предложил на специално създадена комисия своя първоначален проект на реформата. От май 1879 г. окончателният проект започнал да се обсъжда в райхстага и на 12 юли 1879 г. бил приет. Новата митническа тарифа предвиждала значително увеличаване на вносните мита върху желязото, машините, текстила, както и върху зърнените храни, добитъка, мазнините, лена, дървесината и др. — *382.*

423 Става дума за търговския договор, подписан между Англия и Франция на 23 януари 1860 г., при чието сключване главен пълномощник на Англия бил фритредерът Р. Кобден. В този договор Франция се отказвала от протекционистката митническа политика и я заменяла с въвеждането на мита, които не можели да надвишават 30% от стойността на стоките. В договора се предоставяло на Франция правото на безмитен внос в Англия на повечето френски стоки. Последица от сключването на този договор било рязкото засилване на конкуренцията на вътрешния пазар поради притока на стоки от Англия, което предизвикало недоволство сред френските промишленици. — *384.*

424 Компанията *„Стандарт Ойл"* била основана от Дж. Д. Рокфелер в щата Охайо в 1870 г. с капитал от 1 милион долара. През 70-те години компанията, прибягвайки широко към спекулативни машинации, монополизирала превоза и преработката на нефта и подчинила на своя контрол почти цялата нефтена промишленост на САЩ. През 1882 г. компанията била преобразувана в едноименен тръст, който вече контролирал капитали в общ размер от 75 милиона долара. По-късно „Стандарт Ойл" станала един от най-големите световни капиталистически монополи, един от вдъхновителите на реакционната вътрешна и агресивната външна политика на американския империализъм. — *385.*

425 **Захарният тръст**, или Компанията на захарно-рафинерийните заводи, бил създаден в 1887 г. и в 1891 г. преобразуван в Американска захарно-рафине-

рийна компания. През първите годинн на своето съществуване тръстът моиополизирал почти цялата захарна промишленост на САЩ. По-късно, въпреки създаването иа редица силни конкуриращи компании, тръстът, установявайки въз основа на системата на участие контрол върху едни и връзки с други от тях, продължавал да бъде най-големият монопол в този отрасъл иа промишлеността. — *385.*

[426] *Манчестерска школа* — направлеиие в икономическата мисъл, което изразявало интересите на промишлеиата буржоазия. Привържениците на това направление, фритредерите, защищавали свободата на търговията и ненамесата на държавата в икономическия живот. Центърът иа агитацията на фритредерите се намирал в Манчестер, където начело на това движение застанали двамата текстилии фабрикаити — Кобдеи и Брайт, които организирали в 1838 г. Лигата против житните закоии. През 40—50-те години фритредерите представлявали отделна политическа групировка, която по-късно образувала лявото крило на английската либерална партия. — *385.*

[427] Енгелс има предвнд първата ода от третата книга на одите на Хораций. — *388.*

[428] Тази статия представлява едно писмо на Енгелс до редактора на списание „Labour Leader“ Джеймс Кейр Харди и била публикувана в това списание без заглавие в раздела „Бележки за миньорите“.

Стачката на немските миньори в Рур — едно от най-големите събития в германското работническо движение от края на XIX в. — започнала на 4 май 1889 г. в Гелзенкирхенския миннопромишлен окръг, а след това обхванала целия район на Дортмунд. През време на най-големия размах на стачката в нея участвували към 90 хиляди души. Известна част от стачниците се намирали под влиянието на социалдемократите. Основните искания на стачииците били: повишаване на заплатата; намаляване на работния ден на осем часа, включващи спускаието в шахтата и излизаието на повърхността; признаване на работническите комитети. Под въздействието на правителствените органи, изплашени от размаха на стачката, индустриалците обещали да изпълнят някои от исканията на работниците, в резултат на което в средата на май работата частично била възобновена. Но поради нарушаваието на обещаиията от страна на собствениците на мините делегатското събрание на миньорите на 24 май взело решение за продължаваие на стачката. Само под натиска на репресивни мерки, от една страна, и с нови обещання, дадени от собствениците на мините, от друга страна, стачката била прекратена в началото на юни. Много малко от исканията на работниците били изпълнени, но стачката допринесла за повишаване класовата съзнателност и организираност на миньорите, за засилване значението на социалдемокрацията. Тя оказала сериозно влияние върху понататъшното развитие на работническото движение в Германия.

„The Labour Leader“ („Работнически лидер“) — английско месечно списание, излизало от 1887 г., първоначално под наименованието „Miner“ „Миньор“), а от 1889 г. — под същото наименование като орган на Шотландската работническа партия; от 1893 г. станало орган на Независимата работническа партия. От 1894 г. излизало всяка седмица. До 1904 г. редактор на списанието бил Джеймс Кейр Хардн. — *389.*

[429] Делегацията на стачкуващите миньори в състав от трима души била формирана с усилията на някои либерални депутати в райхстага, които се стремели да не допуснат влиянието на социалдемокрацията сред миньорите

да се засилва и използвали недостатъчната политическа съзнателност на част от миньорите. Делегацията била приета от Вилхелм II на 14 май. — *390.*

430 В средата на май 1889 г. стачното движение на миньорите се разпространило в Горна и Долна Силезия, където стачката обхванала по-голямата част от рудниците (20 хиляди души) и продължила от 14 до 24 май, а също и в Саксония, където по това време стачкували 10 хиляди души. В Саарската област стачките на миньорите в отделни рудници започнали на 14—16 май, на 23 май броят на стачкуващите достигнал 12 хиляди души; още по-рано започнали да стачкуват миньорите от миннопромишления окръг Вурм, където стачкували около 8 хиляди. Работата била възобновена едва на 31 май. Голяма миньорска стачка избухнала и в Чехия. в района на Кладно, на 24 май 1889 г.

В края на май стачки с искане за повишаване на заплатата, а в отделни случаи и за намаляване на работния ден станали в различни градове и райони на Германия. Така например в Берлин на 25 май стачкували около 20 хиляди зидари; във Фрайенвалде стачкували железничарите, в Щетин и Кьонигсберг — бояджиите и дърводелците и др. — *391.*

431 Статията *„Посибилистките мандати"* била написана от Енгелс във връзка с кампанията, подета от опортюнистическите групи — посибилистите във Франция и техните привърженици от Социалдемократическата федерация в Англия, — с цел да се дискредитира Международният социалистически работнически конгрес, състоял се в Париж от 14 до 21 юли 1889 г. при преобладаващото влияние на марксистките партии от европейските страни. Първоначално посибилистите се опитвали да вземат в ръцете си подготовката на конгреса и да заемат в него ръководната роля, но след като претърпели провал, свикали в Париж паралелен конгрес, на който присъствували само незначителен брой чужди делегати, като представителството на повечето от тях било съвсем фиктивно. Опитът да се обединят двата конгреса нямал успех, понеже посибилисткият конгрес поставил като условие искането за нова проверка на мандатите на делегатите на конгреса на марксистите. По-подробно за историята на подготовката на Международния социалистически работнически конгрес от 1889 г. виж в настоящия том, стр. 520—552. Статията била напечатана във вестник „Labour Erektor". бр. 32, 10 август 1889 г.

„The Labour Elector" („Работнически избирател") — английски седмичник със социалистическо направление, излизал в Лондон от юни 1888 до юли 1894 г.

Посибилисти — опортюнистическо течение във френското социалистическо движение, възглавявано от Брус, Малон и други, които предизвикали в 1882 г. разцепление във Френската работническа партия. Лидерите на това течение провъзгласили реформисткия принцип: стреми се само към „възможното" („possible"); оттук и наименованието посибилисти. По-подробно за това течение виж в настоящия том, стр. 520—521, 527—528, 539—541. — *392.*

432 *„The Star"* („Звезда") — английски ежедневник, орган на либералната партия, излизал в Лондон от 1888 г.; през първите години на своето съществуване бил близък до Социалдемократическата федерация. — *392.*

433 *„Трима шивачи от Тули стрийт"* — популярен израз, в основата на който лежат думите на английския държавник Дж. Кънинг. че трима шивачи от лондонската улица Тули стрийт се обърнали към камарата на общините с петиция, която започвала с думите: „Ние, народът на Англия". — *394.*

434 *„El Socialista“* („Социалист“) — седмичен вестник, централен орган на Испанската социалистическа работническа партия, излизал в Мадрид от 1885 г. — *394.*

435 *Карлисти* — реакционна клерикално-абсолютистка групировка в Испания, която от 30-те години на XIX в. поддържала претендента за испанския престол дон Карлос, а по-късно — неговите потомци; опирала се върху военщината, католическото духовенство и част от земевладелците. — *394.*

436 Тази бележка представлява откъс из писмо на Енгелс, адресирано, изглежда, до Елеонора Маркс. Откъсът бил публикуван във вестник „Labour Erektor“, в превод на немски език бил препечатан във вестниците „New Yorker Volkszeitung“ на 25 септември 1889 г. и „Berliner Volks-Tribüne“ на 26 октомври 1889 г.

Стачката на лондонските докери, която траяла от 12 август до 14 септември 1889 г., представлявала едно от най-големите събития в английското работническо движение от края на XIX в. В нея участвували 30 хиляди докери и над 30 хиляди работници с други професии; повечето от тях били неквалифицирани работници и не членували в нито един от трейдюнионите. В резултат на своята твърдост и организираност стачниците постигнали задоволяване на своите искания за повишаване на заплатата и подобряване на трудовите условия. Стачката на докерите спомогнала за укрепването на пролетарската солидарност (в стачния фонд били събрани около 50 хиляди фунта стерлинги), както и за по-нататъшното повишаване на организираността на работническата класа: бил създаден съюз на докерите и други съюзи, които обединили голям брой неквалифицирани работници; общият брой на членовете на трейдюнионите през следващата година се увеличил повече от два пъти.

„Berliner Volks-Tribüne“ („Берлинска народна трибуна“) — социално-политически седмичник на германските социалдемократи, близък до полуанархистката група на „младите“; излизал от 1887 до 1892 г. — *395.*

437 *Ист-Енд* — виж бележка 223. — *395.*

438 Статията на Енгелс *„Абдикацията на буржоазията“*, поместена във вестник „Sozialdemokrat“, предизвикала голям интерес в социалистическите кръгове на различни страни: на 11 октомври 1889 г. тя била препечатана във виенския вестник „Arbeiter-Zeitung“, на 12 октомври 1889 г. в превод на английски език (с малки съкращения) във вестник „Labour Elector“, на 26 октомври (с незначителни редакционни изменения и под заглавие: „Какво не може буржоазията и какво могат работниците“) във вестник „Berliner Volks-Tribüne“; публикувана била и в някои други вестници в Германия и САЩ. В 1890 г. статията била преведена на руски език и напечатана в списание „Социаль-демократ“, кн. 1 от 1890 г.

„Arbeiter-Zeitung“ („Работнически вестник“) — орган на австрийската социалдемокрация, основан във Виена в 1889 г.

„Социаль-демократ“ — литературно-политическо списание, издавано от групата „Освобождение на труда“ в Женева през 1890—1899 г.; излизало нередовно, отпечатани били само четири броя. — *396.*

439 Има се предвид първият тур от изборите за френската камара на депутатите на 22 септември 1889 г.; в този тур републиканците получили общо 215 места, а различните монархически групировки (легитимисти, бонапартисти и буланжисти) — 140 места. — *397.*

440 Виж бележка 436. — *398.*

441 Този откъс е бил написан от Енгелс, изглежда, във връзка с неговата работа над книгата „Произход на семейството, частната собственост и държавата". По съдържание той се отнася към онова място от IX глава на тази книга, в което се говори за запазване на остатъците от родовия строй в средновековните дворянски, патрициански и селски родове (виж настоящия том, стр. 167). Но поради липсата на каквито и да било други данни времето на написването на този ръкописен фрагмент може да се определи само приблизително. Откъсът е написан на отделен лист. Заглавието е дадено от Института по марксизъм-ленинизъм. — *403.*

442 *Полис* — град-държава, една от формите на социално-икономическата и политическата организация на робовладелското общество, създала се в най-типични черти в древна Гърция през VIII—VI в. преди нашата ера. Всеки полис представлявал община, която се състояла от самия град с малка територия непосредствено до него. Пълноправни граждани на полиса били само коренните жители, които притежавали поземлена собственост и владеели роби. — *403.*

443 Това незавършено произведение на Енгелс е написано, изглежда, през последните месеци на 1884 г. във връзка с подготовката на замисленото от него ново издание на книгата „Селската война в Германия". Както се вижда от писмата на Енгелс, по-специално от неговото писмо до Ф. А. Зорге от 31 декември 1884 г., той възнамерявал основно да преработи своята книга с цел да представи селската война от 1525 г. като „крайъгълен камък на цялата немска история", а за това в началото и в края ѝ да направи значителни исторически допълнения. Ако се съди по съдържанието на ръкописа, той е трябвало да служи вероятно за част от увода или за встъпителен раздел от новото издание на книгата. Със същата цел са възникнали по всяка вероятност публикуваните по-долу (виж настоящия том, стр. 414—416) чернови скици, отнасящи се по съдържание към дадения ръкопис и наречени от Енгелс „Към „Селската война"". Работейки над допълнението към тази книга, Енгелс използвал също и своите предишни чернови скици по историята на Германия, по-специално ръкописа „Бележки за Германия" (виж настоящото издание, т. 18, стр. 571—577). Но поради претрупаност с други задачи Енгелс не успял да осъществи своето намерение за ново, преработено издание на книгата „Селската война в Германия", въпреки че се връщал към този проект и по-късно, през 90-те години. Заглавието на произведението е дадено от Института по марксизъм-ленинизъм. — *404.*

444 *„Песен за Лудвиг"* — стихотворение от неизвестен средновековен поет, написано в края на IX в. на франкски диалект. Стихотворението представлява панегирик за западнофранкския крал Лудвиг III и прославя неговата победа над норманите в 881 г. — *408.*

445 Имат се предвид запазилите се текстове — на древно-горнонемски и романски (старофренски) езици — на клетвата за вярност, дадена един на друг от източнофранкския крал Лудвиг Немски и западнофранкския крал Карл Плешиви, както и от васалите им в Страсбург в 842 г. — *408.*

446 *Полабски славяни* — голяма група западнославянски племена, живели върху територията на Централна Европа от река Лаба (Елба) до река Одра (Одер). Полабските славяни отблъсквали честите нахлувания на германски племена, но от X в. били подложени на системно нападение от страна на немските феодали, които в резултат на кървави завоевателни

войни, въпреки упоритата съпротива на полабските славяни, през XII в. завзели техните земи; славянското население било отчасти унищожено, отчасти закрепостено от немските завоеватели и се понемчвало насилствено. — *408.*

447 Става дума за среднофранкската държава, образувала се от земите между Шелда, Рейн, Маас и Сона, които в средата на IX в. император Лотар I дал на сина си Лотар II, и получила по името на последния названието *Лотарингия;* след смъртта на Лотар II в 870 г. Лотарингия била поделена (приблизително по езиковата граница) между неговите братя — източнофранкския крал Лудвиг Немски и западнофранкския крал Карл Плешиви. — *408.*

448 Имат се предвид победите на англичаните през време на Стогодишната война между Англия и Франция (1337—1453). Войната била предизвикана от завоевателните стремежи на феодалната аристокрация на двете страни, по-специално от борбата между Франция и Англия за завладяването на търговско-промишлените градове на Фландрия — главна потребителка на английската вълна, както и от претенциите на английските крале върху френския престол. През време на войната англичаните неведнъж завземали значителни територии от Франция, но в края на краищата били изгонени из френската земя; в ръцете на англичаните останало само пристанището Кале. — *411.*

449 Енгелс има предвид отказа на германския император Албрехт I от династията на австрийските Хабсбурги да признае привилегиите, потвърдени от неговия предшественик Адолф Насауски на швейцарските кантони, които образували ядрото на Швейцарския съюз, и стремежа му да задържи тези кантони под властта на австрийските херцози. През XIV—XV в. в хода на по-нататъшната борба за своята независимост кантоните успели да разгромят войската на австрийските феодали и да си затвърдят положението на държава, свободна от австрийско господство и само формално подчинена на Германската империя. — *412.*

450 При *Креси* (Североизточна Франция) на 26 август 1346 г. станало едно от големите сражения през Стогодишната война; английските войски, чието ядро съставлявала пехотата, набрана от свободни селяни, нанесли поражение на французите, главната сила на които била недисциплинираната рицарска конница. — *412.*

За сражението при *Ватерло* виж бележка 286. — *412.*

451 Обединението на кралствата Арагон и Кастилия станало в 1479 г. — *413.*

452 *Бургундското* херцогство, образувало се през IX в. в Източна Франция, в района на горното течение на Сена и Лоара, и присъединило по-късно значителни територии (Франш-Конте, част от Северна Франция, Нидерландия), станало през XIV—XV в. самостоятелна феодална държава, която достигнала най-голямо могъщество през втората половина на XV в. при херцог Карл Смели. Бургундското херцогство, което се стремяло към разширение на владенията си, било пречка за образуването на централизирана френска монархия; бургундската феодална аристокрация в съюз с френските феодали противодействувала на централизаторската политика на френския крал Людовик XI и водела завоевателна война против швейцарците в Лотарингия. Людовик XI успял да постигне образуването на коалиция от швейцарците и лотарингците против Бургундия. Във войната против коалицията (1474—1477) войските на Карл Смели били разгромени

и самият той паднал убит в битката при Нанси (1477). Владенията му били поделени между Людовик XI и сина на германския император Максимилиан Хабсбургски. — *413.*

453 Използувайки политическата раздробеност на Италия и разприте между италианските държавици, френският крал Карл VIII в 1494 г. нахлул на територията на Италия и завзел Неаполитанското кралство. Но на следващата година френските войски били изгонени от коалицията на италианските държавици с подкрепата на германския император Максимилиан I и на испанския крал Фердинанд II. С похода на Карл VIII било сложено началото на така наречените италиански войни (1494—1559), през време на които в Италия неведнъж нахлували френски, испански и немски завоеватели и тя станала арена на продължителна борба между тях за господство над Апенинския полуостров. — *413.*

454 Говорейки за *реформацията* във Франция, Енгелс има предвид движението на хугенотите, развило се през XVI в. под религиозните лозунги на калвинизма, но по същество чуждо на буржоазното съдържание на това учение. Движението, в което участвували различни социални слоеве, включително селяни и занаятчии, било използвано от феодалната аристокрация и дворянството, които били недоволни от централизаторската политика на формиращата се абсолютистка държава и се стремели да възстановят своите средновековни провинциални „свободи“. В резултат на така наречените хугенотски войни, продължили с прекъсвания от 1562 до 1594 г., феодалите и буржоазията, наплашени от размаха на народното движение, което приело антифеодален характер, се обединили около бившия вожд на хугенотите Хенрих Наварски, представител на новата династия на Бурбоните, който, след като приел католичеството, станал крал под името Хенрих IV. — *413.*

455 Има се предвид войната (1455—1485) между представителите на двата борещи се за престола английски феодални родове: Йорк, на чийто герб била изобразена бяла роза, и Ланкастер, които имали на герба си червена роза. Около Йорките се групирали: част от едрите феодали на по-развитите в икономическо отношение южни графства, рицарството и гражданството; Ланкастерците били поддържани от феодалната аристокрация на северните графства. Войната довела до почти пълното унищожаване на старинните феодални родове и завършила с идването на власт на новата династия на Тюдорите, която установила в Англия абсолютизма. — *413.*

456 Първият опит за обединение на Полша и Литва бил направен в 1385 г., когато между двете държави била сключена Кревската уния, която имала за цел главно съвместна отбрана против нарастващата агресия на Тевтонския орден. До средата на XV в. унията на няколко пъти се разпадала и възобновявала. Постепенно унията се превръщала от отбранителен съюз в съюз на полските и литовските феодали против украинския и белоруския народ. В 1569 г. била сключена Люблинската уния, съгласно която Полша и Литва образували една държава под името Реч Посполита; Литва си запазвала автономията. — *413.*

457 Тези чернови скици са написани от Енгелс във връзка с намерението му да преработи книгата „Селската война в Германия“ (виж бележка 443) и представляват, очевидно, фрагмент и скица на плана на замисления от него увод (или встъпителен раздел) към новото издание на тази книга. Черновите скици са написани на отделен лист. — *414.*

458 *Междуцарствие* — започнал след прекратяването в 1254 г. на династията на Хоенщауфенните и продължил до 1273 г. период на борба за императорската корона между различните претенденти; този период се отличавал с непрекъснати смутове и разпри между князете, рицарите и градовете; в 1273 г. на престола на Германската империя (тъй наричаната Свещена римска империя) бил избран един от князете — Рудолф Хабсбургски. — *415*.

459 Това произведение представлява част от замислената, но незавършената от Енгелс брошура на тема: „Ролята на насилието в историята". Първоначално, в края на 1886 г., Енгелс възнамерявал да преработи за отделно издание три глави от втория отдел на „Анти-Дюринг", обединени под едно заглавие „Теория на насилието", в които той критикува тази теория у Дюринг и същевременно излага — в противовес на нея — материалистическите възгледи върху съотношението между икономиката и политиката; към тези глави Енгелс възнамерявал да добави, също в преработен вид, още две глави от първия отдел на същото произведение, отнасящи се до морала и правото — „Вечните истини" и „Равенството" (виж настоящото издание, т. 20). Енгелс възнамерявал да озаглави тази книга „За правото и насилието в световната история". По-късно Енгелс изменил своя план, като решил да се ограничи с издаването на една брошура, съставена от първите споменати три глави, към които да добави нова, четвърта глава, посветена на конкретизацията на основните изказани в тях положения с примери из историята на Германия от 1848 до 1888 г., анализирана от гледна точка на критиката на „цялата Бисмаркова политика". Предполагало се брошурата да бъде озаглавена „Ролята на насилието в историята". Енгелс започнал да работи над тази глава към края на 1887 г. и продължил през първите месеци на 1888 г. Но поради претрупаност с други задачи той прекъснал тази работа през март 1888 г. и изглежда повече не се е връщал към нея. След смъртта на Енгелс в неговия архив в отделен плик с надпис „Теория на насилието" били открити трите горепосочени глави от „Анти-Дюринг", незавършеният ръкопис на четвъртата глава на замислената брошура и чернови скици на предговора към нея, план на четвъртата глава изцяло и план на заключителната ѝ част, която изобщо останала ненаписана, а също хронологически извадки по историята на Германия от 70-те и 80-те години на XIX в., по-специално из книгата на C. Bulle. „Geschichte der neusten Zeit. 1815—1885". Aufl. 2, Bd. I—IV, Berlin, 1888 (К. Буле, „История на най-новото време. 1815—1885." 2 изд., т. I—IV, Берлин, 1888).

Ръкописът на незавършената глава, черновата скица на предговора и някои подготвителни материали били публикувани за пръв път от Е. Бернщайн в списание „Neue Zeit", кн. 22—26, 1895—1896 под заглавието „Силата и икономиката при създаването на новата Германска империя". Работата на Бернщайн по подготовката на ръкописа за печат е един пример за безцеремонното отнасяне на десните социалдемократи към ръкописното наследство на Енгелс: без да се потруди да направи копие от ръкописа, Бернщайн своеволно го разчленил на отделни раздели, като поставил на всеки от тях измислени от самия него подзаглавия, вмъкнал бележки, направил свои допълнения в текста на Енгелс. Не е изключено в резултат на недопустимо небрежното отношение на Бернщайн част от страниците на ръкописа (виж настоящия том, стр. 456—462) да са се загубили. В 1896 г. ръкописът в превод на френски език бил публикуван в списание „Devenir Social" („Социално развитие"), кн. 6—9, заедно с трите горепосочени глави из „Анти-Дюринг". В 1899 г. произведението на Енгелс излязло в Рим на италиански език в отделно издание, което представлявало пълна препечатка на

немската публикация в „Neue Zeit". На руски език това произведение било напечатано съкратено в 1898 г. в Петербург в списание „Научное обозрение", кн. 5. Първото отделно руско издание в същия обем излязло в Киев в 1905 г. В изданието, публикувано в Москва в 1923 г. под заглавие „Силата и икономиката при създаването на Германската империя", освен ръкописа на четвъртата глава за пръв път на руски език била напечатана и онази част от подготвителните материали към брошурата, която била публикувана в „Neue Zeit".

В първото издание на „Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса" (т. XVI, ч. I, 1937) произведението на Енгелс за пръв път е било напечатано не по публикацията в „Neue Zeit", а по самия ръкопис, като от текста били отстранени всички наслоения, принадлежащи на Бернщайн (разчленяването на разделите, подзаглавията и др. т.). Заглавието също било приведено в съответствие с плана на Енгелс. Подготвителните материали и извадките към произведението за пръв път били изцяло публикувани на руски език в „Архив Маркса и Энгельса", т. X, 1948.

В настоящото издание наред с ръкописа на четвъртата глава на брошурата „Ролята на насилието в историята" се публикуват и черновите скици на предговора към брошурата, планът на цялата четвърта глава и планът на заключителната част на тази глава, който разкрива съдържанието на онзи раздел от произведението, който останал незавършен. — *417.*

460 За преговорите във *Варшава* през 1850 г. и за изхода на борбата в това време между Прусия и Австрия за хегемония в Германия — виж бележка 394.

За *бундестага* — виж бележка 232. — *420.*

461 *„Безумната година"* („das tolle Jahr") — така някои немски реакционни литератори и историци наричали 1848 г. Изразът бил заимствуван от писателя Лудвиг Бехщайн, който през 1833 г. издал под такова заглавие роман, посветен на вълненията в Ерфурт през 1509 г. — *420.*

462 *Законодателството за правата на местните жители* (Heimatgesetzgebung) установявало правото на гражданите на държавата да живеят постоянно в определена местност, както и правото на обеднели семейства да получават материална помощ от общините, към които те принадлежат. — *421.*

463 *Пруският талер* съставлявал $^1/_{14}$ от тегловната марка чисто сребро; въведен бил в Прусия в 1750 г. и през първата половина на XIX в. (до 1857 г.), приет и от северногерманските, както и от някои други държави; деленето на пруския талер на зилбергрошове, шилинги и пфениги в различните германски държави било различно.

Златен талер — парична единица на свободния град Бремен, запазил (до 1872 г.) за разлика от всички други валутни системи в Германия златния стандарт; равнявал се на около 3,32 марки.

Талер „нови две трети" — сребърна монета, пусната в обръщение в Хановер, Мекленбург и някои други северногермански държави, равнявала се на около 2,34 марки.

Марка банко (Mark Banko) — монета, въведена от хамбургската банка за уреждане на сметки при търговия на едро и дълго време приемана като международна разчетна единица. *Марка курант* (Mark Courant) — текуща монета; от XVII в. така се наричали сребърните монети на стойност 0,5 марки в противоположност на златните монети, дребните разменни монети и книжните пари.

Двадесетгулденов фус (Zwanzig-Guldenfuss) — система, при която от една тегловна марка чисто сребро се изсичали 20 гулдена, или $13^1/_3$ талера; била въведена в Австрия през 1748 г. и скоро приета в Бавария, Саксонското курфюрство и в редица държави в Западна и Южна Германия; тази система била в сила в Австрия до 1857 г.

Двадесет и четири гулденов фус (Vierundzwanzig-Guldenfuss) — система, при която от тегловната марка чисто сребро се сечели 24 гулдена; от 1776 г. била приета в Бавария, Баден, Вюртемберг и други южногермански държави. — *422.*

464 *Вартбургското празненство* се състояло на 18 октомври 1817 г. във връзка с 300-та годишнина на Реформацията и 4-та годишнина на Лайпцигската битка от 1813 г. Инициаторите на празненството били *буршеншафтите* — немски студентски организации, възникнали под влияние на освободителната война против Наполеон и борещи се за обединението на Германия. Празненството се превърнало в демонстрация на опозиционно настроеното студентство против реакционния Метерниховрежим и за единство на Германия. — *422.*

465 *Хамбахският празник* — политическа манифестация, станала на 27 май 1832 г. край замъка Хамбах в баварски Пфалц, организирана от представители на немската либерална и радикална буржоазия. Участниците в празника излезли с призиви за единство на всички немци против немските владетели в името на борбата за буржоазни свободи и конституционни преобразования. — *423.*

466 Става дума за средновековната Свещена римска империя, основана в 962 г.; при династията на Хоенщауфените (1138—1254) в състава на империята, която представлявала нетрайно обединение на феодални княжества и свободни градове, влизали Германия и редица други страни от Централна Европа, част от Италия и някои владения на славяните в Източна Европа, завзети от немските феодали. — *423.*

467 Тук Енгелс иронично перифразира един от рефрените на известното стихотворение на Ернст Мориц Арндт „Отечеството на немеца", написано в 1813 г., което призовавало немците към обединение на всички немски земи, „където немска реч звучи". У Арндт този рефрен гласи: „Нека отечеството се разшири". — *423.*

468 За *Тридесетгодишната война* и *Вестфалския мир* — виж бележка 278.

Тешенският мир — мирният договор между Австрия, от една страна, и Прусия и Саксония, от друга, който бил сключен в Тешен на 24 май 1779 г. и сложил край на войната за Баварското наследство (1778—1779). Съгласно този договор Прусия и Австрия получили някои части от територията на Бавария, а Саксония — парична компенсация. При сключването на договора посредник била Русия, която заедно с Франция станала гарант на договора. — *423.*

469 Заграбването на Силезия от пруския крал Фридрих II било осъществено в резултат на войната за Австрийското наследство (1740—1748), която била предизвикана от претенциите на редица европейски феодални държави, на първо място Прусия, върху владенията на австрийските Хабсбурги, паднали се след смъртта на император Карл VI на неговата дъщеря Мария-Терезия поради липса на преки наследници по мъжка линия. През декември 1740 г. пруският крал Фридрих II нападнал принадлежащата на Австрия Силезия. Франция и Бавария заели спрямо Прусия позиция на благосклo-

неи неутралитет, а след няколко поражения на австрийските войски открито се присъединили към нея. На страната на Австрия застанала Англия — търговски съперник на Франция, военна и дипломатическа подкрепа на австрийците оказвали Сардиния, Холандия и Русия. В тази война Фридрих II на два пъти изменял на своите съюзници, като сключвал сепаративен мир с Австрия (в 1742 и 1745 г.); в 1742 г. на Прусия била дадена по-голямата част от Силезия, а след свършването на войната — цяла Силезия. — *423.*

470 Виж бележка 238. — *423.*

471 Има се предвид обсъждането и утвърждаването от *Регенсбургския райхстаг* — висш орган на Свещената римска империя, който се състоял от представители на германските държави — на продиктуваното от Франция и Русия решение за уреждане на териториалните въпроси в крайрейнска Германия (виж бележка 238). — *424.*

472 Енгелс има предвид сключения на 3 март (19 февруари) 1859 г. в Париж таен договор между Русия и Франция, насочен против Австрия. Според този договор Русия се задължавала да заеме позиция на благосклонен неутралитет по отношение на Франция в случай на война между Франция и Сардиния, от една страна, и Австрия — от друга. Франция пък давала обещание да повдигне въпроса за преразглеждане на ония членове на слагащия край на Кримската война Парижки мирен договор от 1856 г., които ограничавали суверенитета на Русия върху Черно море. Но по-късно, поради отклоняването на Наполеон III от изпълнението на своите обещания и във връзка с разногласията по други въпроси, във взаимоотношенията между двете страни настъпило охлаждане. — *425.*

473 На 10 април 1848 г. живеещият в Англия Луи Бонапарт участвувал в провалянето на чартистката демонстрация, намирайки се в редовете на особените полицейски отряди, така наричаните специални констебли. — *426.*

474 *„Принципът на националностите"* бил издигнат от управляващите кръгове на Втората империя и широко използван от тях като идеологическо прикритие на завоевателните планове и външнополитическите авантюри. Играейки фалшивата роля на „защитник на националностите", Наполеон III спекулирал с националните интереси на поробените народи с цел да укрепи хегемонията на Франция и да разшири нейните граници. „Принципът на националностите" нямал нищо общо с признаването правото на нациите на самоопределение и бил насочен към разпалване на национална вражда, към превръщане на националното движение, особено на движението на малките народи, в оръдие на контрареволюционната политика на съперничещите помежду си големи държави. Разобличаване на бонапартисткия „принцип на националностите" виж в памфлета на К. Маркс „Господин Фогт" (настоящото издание, т. 14, стр. 507—558) и в труда на Ф. Енгелс „Какво общо има работническата класа с Полша?" (настоящото издание, т. 16, стр. 158—168). — *426.*

475 Става дума за границите на Франция, установени с Люневилския мир, който бил сключен между Франция и Австрия на 9 февруари 1801 г. след поражението на войските на втората антифренска коалиция. Мирният договор затвърдил разширяването на границите на Франция, осъществено в резултат на войните с първата и втората коалиция, по-специално — присъединяването на левия бряг на Рейн, Белгия и Люксембург, също така санкционирал фактическото ѝ господство над създадените през 1795—1798 г. зависими

от Франция републики: Батавската, Хелвецката, Лигурийската и Цизалпийската. — *426.*

476 Войната на Франция и Сардиния (Пиемонт) против Австрия била разпалена от Наполеон III, който се стремял под знамето на „освобождението" на Италия (в манифеста за войната Наполеон III демагогски обещал да я направи „свободна до Адриатическо море") към териториални завоевания и укрепване на бонапартисткия режим във Франция чрез външни авантюри. Италианската едра буржоазия и либералното дворянство се надявали в резултат на войната да се осъществи обединението на Италия под властта на управляващата в Пиемонт Савойска династия. Войната започнала на 29 април 1859 г. След решаващото сражение при Солферино (24 юни 1859 г.), в което австрийската войска претърпяла поражение и отстъпила към река Минчо, Наполеон III, изплашен от размаха на националноосвободителното движение в Италия и не желаейки да съдейства за създаването на единна независима италианска държава, сключил на 11 юли сепаративно, зад гърба на Сардиния, прелиминарен мирен договор с Австрия в град Вилафранка. Според този договор Венеция оставала във владението на Австрия, Ломбардия преминавала към Франция, която по-късно я предала на Пиемонт срещу Савоя и Ница. Условията на Вилафранкския договор изцяло били положени в основата на окончателния мирен договор, подписан в Цюрих на 10 ноември 1859 г. — *427.*

477 *Базелският мир от 1795 г.* с Френската република бил сепаративно сключен на 5 април от Прусия, която по такъв начин изменила на своите съюзници в първата антифренска коалиция. — *428.*

478 Така пруският министър на външните работи фон Шлайниц характеризирал в 1859 г. външната политика на Прусия през периода на войната на Франция и Пиемонт против Австрия. Според официалното тълкуване на управляващите кръгове тази политика трябвало да се състои в това, Прусия да не се присъединява към нито една от воюващите страни, но и да не обявява неутралитет. — *428.*

479 *„Crédit Mobilier"* — пълното наименование е „Société Générale du Crédit Mobilier" — голяма френска акционерна банка, създадена в 1852 г. Главен източник на доходите на банката била спекулацията с ценните книжа на учредените от нея акционерни дружества. „Crédit Mobilier" била тясно свързана с правителствените кръгове на Втората империя. В 1867 г. дружеството фалирало и в 1871 г. било ликвидирано. Същността на „Crédit Mobilier" Маркс разкрил в редица статии, публикувани във вестник „New-York Daily Tribune" (виж настоящото издание, т. 12, стр. 21—37, 207—215, 296—299). — *428.*

480 *Рейнски съюз* — обединение на държавите от Южна и Западна Германия, осъществено под протектората на Наполеон I през юли 1806 г. Наполеон успял да създаде такава военнополитическа опора в Германия в резултат на разгромяването на Австрия в 1805 г. В състава на Съюза първоначално влезли 16 (Бавария, Вюртемберг, Баден и др.), а след това още 5 държави (Саксония, Вестфалия и др.), които фактически станали васали на Франция. Съюзът се разпаднал в 1813 г. в резултат на поражението на Наполеоновата армия. — *428.*

481 След разгромяването на Австрия от Наполеонова Франция през юли 1805 г. и образуването на Рейнския съюз на немските държави, които заявил за своето скъсване с Германската империя, на 6 август 1806 г. Франц II

който още преди това приел титлата император на Австрия под името Франц I, се отказал от германската императорска корона и по такъв начин тъй наречената Свещена римска империя на германската нация, или Германската империя, прекратила своето съществуване. — *429.*

482 Има се предвид крепостите на Германския съюз, разположени главно близко до френската граница; гарнизоните на тези крепости се формирали от въоръжени сили на по-големите държави на Съюза, предимно от австрийски и пруски войски. — *430.*

483 Има се предвид реакционното правителство на княз Шварценберг, което се образувало през ноември 1848 г. след поражението на буржоазнодемократичната революция, чието начало било сложено от народното въстание на 13 март 1848 г. във Виена. — *430.*

484 По инициатива на австрийския император Франц-Йосиф през август 1863 г. във Франкфурт на Майн било свикано съвещание на немските владетели за обсъждане проекта за реформиране на Германския съюз, който предвиждал фактическата хегемония на Австрия. Пруският крал Вилхелм I отказал да вземе участие в съвещанието; пълна подкрепа на Австрия не оказали и няколко второстепенни държави, поради което съвещанието не дало никакви резултати. — *433.*

485 Изразът *„реална политика"* се употребявал за характеризиране политиката на Бисмарк, която съвременниците преценявали като основана на хладна пресметливост. — *433.*

486 Става дума за разговора на Фридрих II с френския извънреден посланик в Берлин Бово преди избухването на войната за австрийското наследство (за войната виж бележка 469). — *433.*

487 На 5 август 1796 г. между Прусия и Френската република бил сключен таен договор в Берлин. Според този договор пруският крал срещу обещанието за териториални компенсации се съгласявал Франция да си запази заетите от нейните войски територии по левия бряг на Рейн, които по-рано принадлежали предимно на духовните княжества, които влизали в състава на Германската империя. При уреждане на териториалните въпроси от действуващата по нареждане на Наполеон тъй наречена имперска депутация (виж бележка 238) в 1803 г. Прусия получила като компенсация секуларизираното Мюнстерско епископство и някои други владения в Западна Германия. — *483.*

488 В третата коалиция на европейските държави (Англия, Австрия, Русия, Швеция, Неаполитанското кралство) против Наполеонова Франция, формирана в 1805 г., Прусия отказала да вземе участие, като заявила за своя неутралитет; през ноември 1805 г. тя сключила в Потсдам договор с Русия, като обещала да воюва против Наполеон, в случай че нейните опити за посредничество между Франция и третата коалиция бъдат отклонени. Но на 15 декември 1805 г. Прусия сключила договор с Франция, съгласно който в замяна на малки териториални отстъпки по Рейн и в други места получила Хановерското курфюрство. След установяването на хегемонията на Наполеон в Западна и Южна Германия в резултат на победите му над третата коалиция Прусия все пак била принудена през септември 1806 г. да влезе във войната на страната на четвъртата коалиция (Англия, Русия, Прусия, Швеция) против Наполеонова Франция; на 14 октомври 1806 г. в двете едновременни сражения, при Йена и Ауерщедт,

пруската армия била унищожена, пруската държава се оказала напълно разгромена. — *433*.

489 Виж бележка 420. — *434*.

490 *Ландвер* — съставна част на пруските военни сухопътни сили. Ландверът, възникнал в Прусия през 1813 г. като народно опълчение за борба против Наполеоновите войски, обхващал военно задължените от по-напреднала възраст, отбили службата си в постоянната армия и в нейния запас. В мирно време се провеждали само отделни учебни сборове на части от ландвера. През време на война ландверът от първия набор (военно задължените на възраст от 26 до 32 години) се използувал за попълване на действуващата армия; ландверът от втория набор (военнозадължените на възраст от 32 до 39 години) — за носене на гарнизонна служба. — *435*.

491 *„Културкампф"* — получило широко разпространение название, дадено от буржоазните либерали на системата от мероприятия на правителството на Бисмарк през 70-те години на XIX в., провеждани под знамето на борба за светска култура и насочени против католическата църква и партията на центъра, които поддържали сепаратистките и антипруските тенденции на земевладелците, буржоазията и отчасти на селяните от католическите райони на Прусия и държавите в Югозападна Германия. Под предлог за борба против католичеството правителството на Бисмарк засилило и националното потискане в полските земи, попаднали под пруско господство. Тази политика на Бисмарк имала също за цел чрез разпалване на религиозните страсти да отклони работниците от класовата борба. В началото на 80-те години при условията на разрастването на работническото движение Бисмарк, с цел да сплоти реакционните сили, отменил по-голямата част от тези мероприятия. — *435*.

492 Така Енгелс иронично нарича либералите — привърженици на превръщането на Германия във федеративна държава, подобна на Швейцария, разделена на самоуправляващи се кантони. — *436*.

493 *Песен за кмета Чех* — сатирична народна песен, която осмивала пруския крал Фридрих Вилхелм IV във връзка с неуспешното покушение върху него на 26 юли 1844 г., от бившия кмет на града Щорков Г. Чех.

Песен за баронеса фон Дросте-Фишеринг — сатирична народна песен, насочена против католическото духовенство; в песента се осмивали шмекериите на организаторите на така наричаните „чудотворни изцеления", вършени през 40-те години в Трир. — *436*.

494 Става дума за държавния преврат в Прусия през ноември—декември 1848 г. и за последвалия след това период на реакция. На 1 ноември 1848 г. дошъл на власт контрареволюционният кабинет Бранденбург—Мантойфел; на 9 ноември 1848 г. с указ на краля заседанията на пруското Национално събрание били пренесени от Берлин в затънтеното градче Бранденбург; мнозинството на Събранието, което продължавало да заседава в Берлин, на 15 ноември 1848 г. било разгонено от войските на генерал Врангел; държавният преврат завършил с разпускане на Събранието на 5 декември 1848 г. и с публикуването на така наричаната октроирана конституция, според която се въвеждала двукамарна система и на краля се признавало правото не само да отменя решенията на камарите, но дори да ревизира отделни членове на самата конституция. Но в тази конституция били запазени все още някои демократични завоевания, по-специално — всеобщото избирателно

право. През април 1849 г. Фридрих Вилхелм разпуснал камарата, избрана въз основа на октроираната конституция, и на 31 май 1849 г. издал нов избирателен закон, който установявал тристепенна изборна система, основана на висок имуществен ценз и на неравно представителство на различните слоеве на населението. Опирайки се върху раболепното мнозинство на новата камара на представителите, кралят успял да прокара още по-реакционна конституция, влязла в сила на 31 януари 1850 г. В Прусия се запазвала горната камара, съставена предимно от представители на феодалната аристокрация („камара на господарите"). Конституцията давала на правителството правото да създава специални съдилища за разглеждане на дела за държавна измяна. През декември 1850 г. кабинетът Бранденбург—Мантойфел бил сменен от кабинета на Мантойфел, в периода на чието управление, до ноември 1858 г., в Прусия продължавала крайна политическа реакция. — *437.*

495 Във връзка с неизлечимото психично заболяване на пруския крал Фридрих Вилхелм IV неговият брат, принц Вилхелм, бил назначен първоначално (в 1857 г.) за негов заместник, а от октомври 1858 г. — за регент. Периодът на регентството продължил до смъртта на Фридрих Вилхелм IV през януари 1861 г., когато регентът станал крал под името Вилхелм I. В 1858 г. принц-регентът отстранил кабинета на Мантойфел и извикал на власт умерените либерали; в буржоазния печат този курс получил гръмкото название *„нова ера"*; но всъщност политиката на Вилхелм била насочена изключително към укрепване позициите на пруската монархия и юнкерството. „Новата ера" фактически подготвила диктатурата на Бисмарк, който дошъл на власт през септември 1862 г. — *437.*

496 През февруари 1860 г. буржоазното мнозинство в долната камара (камара на представителите) на пруския ландтаг отказало да утвърди внесения от военния министър фон Роон проект за реорганизиране на армията. Но правителството скоро успяло да принуди камарата да гласува кредит за „поддържане бойната готовност на армията", което означавало фактически начало на осъществяване на замислената реорганизация. А когато през март 1862 г. либералното мнозинство на камарата отказало да утвърди военните разходи и поискало отговорен пред ландтага министерски кабинет, правителството разтурило ландтага и насрочило нови избори. В края на септември 1862 г. бил съставен министерският кабинет на Бисмарк, който през октомври същата година отново разпуснал ландтага и започнал да провежда военната реформа, разходвайки за това средства без одобрението на ландтага. Този така наричан конституционен конфликт между пруското правителство и буржоазнолибералното мнозинство на ландтага бил разрешен едва през 1866 г., когато след победата на Прусия над Австрия пруската буржоазия капитулирала пред Бисмарк. — *437.*

497 За войната на Прусия против *Дания* през 1848—1850 г. и за *мобилизацията през 1850 г.* виж бележка 394. — *438.*

498 Съгласно Лондонския протокол относно целостта на Датската монархия, който бил подписан на 8 май 1852 г. от Русия, Австрия, Англия, Франция, Прусия и Швеция съвместно с представители на Дания, Холщайнското херцогство оставало в Германския съюз и същевременно влизало в състава на Дания; херцогство Шлезвиг влизало в състава на Датското кралство, като си запазвало някои специални права, които обаче не били съблюдавани от господствуващите класи на Дания. Последните продължавали опитите да си подчинят напълно двете херцогства; в 1855 г. била публикувана единна за-

всички части на Датското кралство конституция, която обхващала и тези две херцогства; само под натиска на германския бундестаг датското правителство се съгласило в 1858 г. да изключи из сферата на действие на конституцията Холщайн, но при условие, че херцогството ще участвува в националните разходи; а Шлезвиг изцяло си останал в състава на Датското кралство. На 13 ноември 1863 г. датският парламент гласувал нова конституция, която провъзгласявала пълното присъединяване на Шлезвиг към Дания. — *438.*

499 *Националният съюз* бил основан на 15—16 септември 1859 г. на конгреса на буржоазните либерали от немските държави във Франкфурт на Майн. Организаторите на Националния съюз, които представлявали интересите на немската буржоазия, си поставяли за цел обединението **на цяла Германия, с из**ключение на Австрия, под хегемония на Прусия. След Австро-пруската война и образуването на Северногерманския съюз, на 11 ноември 1867 г., Националният съюз обявил, че се саморазтурва. — *438.*

500 Намек за книгата на Луи Бонапарт „Наполеоновите идеи", издадена в Париж в 1839 г. (Napoléon-Louis Bonaparte. „Des idées napoléoniennes". Paris, 1839). — *439.*

501 На 8 февруари 1863 г., през време на националноосвободителното въстание в Полша, по инициатива на Бисмарк министърът на външните работи на Русия Горчаков и представителят на пруското правителство генерал Алвенслебен подписали в Петербург конвенция, която предвиждала съвместни действия на войските на двете държави против въстаналите, включително и предоставяне право на войските да преминават държавната граница. Още преди подписването на конвенцията пруските войски блокирали границата с цел да не допуснат преминаването на въстаниците на пруска територия. При все че конвенцията не била ратифицирана, нейното сключване значително облекчило царското правителство при потушаване на въстанието в Полша. — *441.*

502 Енгелс има предвид контрареволюционната роля на Австрия по шлезвиг-холщайнския въпрос през време на националноосвободителната война на Шлезвиг-Холщайн против Дания от 1848—1850 г., когато на страната на херцогствата застанали Прусия и някои други държави от Германския съюз (виж бележка 394). Австрия оказвала подкрепа на Датската монархия заедно с други европейски държави; под техен натиск през юли 1850 г. Прусия сключила мир с Дания, след което шлезвиг-холщайнската армия била разбита. По инициатива на Австрия през зимата на 1850—1851 г. в Холщайн били изпратени австрийски и пруски войски с цел да ускорят разоръжаването на шлезвиг-холщайнската армия. — *442.*

503 След смъртта на датския крал Фредерик VII Австрия и Прусия дали на 16 януари 1864 г. на правителството на Дания ултиматум за отменяване на конституцията от 1863 г., която провъзгласявала пълното присъединяване на Шлезвиг към Дания. Дания отказала да приеме ултиматума, тогава Австрия и Прусия започнали военни действия и към юли 1864 г. датските войски били разбити. През време на цялата война Франция и Русия запазвали приятелски неутралитет спрямо Австрия и Прусия. Според мирния договор, сключен във Виена на 30 октомври 1864 г., територията на херцогствата, включително и онези части, в които преобладавало ненемско население, била обявена за съвместно владение на Австрия и Прусия, а след Австро-пруската война от 1866 г. била изцяло присъединена към Прусия. — *442.*

504 Съгласно *Варшавския протокол* от 5 юни (24 май) 1851 г., подписан от представители на Русия и Дания, а също и според *Лондонския протокол* от 8 май 1852 г. (виж бележка 498), се установявал принципът на неделимост на владенията на датската корона, включително херцогствата Шлезвиг и Холщайн. — *443.*

505 *Експедицията в Мексико* — въоръжена интервенция на Франция, предприета през 1862—1867 г., първоначално съвместно с Англия и Испания; преследвала целта да потуши мексиканската революция и да превърне Мексико в колония на европейските държави. Англия и Франция се стремели също, след като завземат Мексико, да използуват неговата територия като плацдарм за намеса в Гражданската война в САЩ на страната на робовладелските южни щати. Макар че френските войски успели да завземат столицата на Мексико, Мексико, и да провъзгласят „империя" начело с протежето на Наполеон III — австрийския ерцхерцог Максимилиан, в резултат на героичната освободителна борба на мексиканския народ френските интервенти претърпели поражение и в 1867 г. били принудени да оттеглят войските си от Мексико. Мексиканската експедиция коствала на Франция огромни разходи и нанесла на Втората империя сериозни щети. — *443.*

506 Изразът *„бодра весела война"* („ein frischer fröhlicher Krieg") бил за пръв път употребен от реакционния историк и публицист Х. Лео през юни 1853 г. във „Volksblatt für Stadt und Land" („Народен вестник за града и селото"), бр. 61 и се употребявал през следващите години и в милитаристки и шовинистичен дух. — *444.*

507 Става дума за дипломатическата подготовка от Бисмарк на Австро-пруската война от 1866 г. В началото на март 1866 г. в резултат на преговори с Наполеон III пруският посланик в Париж фон дер Голц успял да изтръгне от френския император декларация, че ще пази благосклонен неутралитет спрямо Прусия, в случай че тя воюва с Австрия, и ще подкрепи претенциите ѝ за ръководна роля в обединяването на северногерманските държави при условие на определени компенсации в полза на Франция. Същевременно Бисмарк водел в Берлин преговори с италианския генерал Говоне за съвместни действия на Италия и Прусия във войната против Австрия. В разговора си с Говоне Бисмарк, който допускал, че съдържанието на разговора ще стане известно на Наполеон III, дал да се разбере, че няма да възразява против предаването на Франция на немската територия между Рейн и Мозел, в случай че Франция не пречи на образуването на пруско-италианска коалиция против Австрия. Преговорите с Говоне завършили на 8 април 1866 г. с подписването на таен договор между Прусия и Италия за отбранително-настъпателен съюз. Договорът предвиждал в случай на победа над Австрия да се предаде на Италия Венеция. — *445.*

508 В Австро-пруската война от 1866 г. на страната на Австрия воювали Саксония, Хановер, Бавария, Баден, Вюртемберг, Хесенското курфюрство, Хесен-Дармщадт и други членове на Германския съюз; на страната на Прусия — Мекленбург, Олденбург и други северногермански държави, както и три свободни града. — *445.*

509 През пролетта на 1866 г. Австрия отправила до бундестага оплакване, че Прусия е нарушила споразумението за съвместно управление на херцогствата Шлезвиг и Холщайн; Бисмарк отказал да се подчини на решението на бундестага, който по предложение на Австрия обявил война на Прусия. През време на войната във връзка с успехите на пруските войски

бундестагът се видял принуден да се прехвърли от Франкфурт в Аугсбург, където на 24 август 1866 г. заявил, че прекратява своята дейност. — *445.*

610 Прокламацията *„Към жителите на славното кралство Бохемия"* била напечатана в „Königlich Preussischer Staats-Anzeiger" („Кралско-пруски държавен вестник"), бр. 164, 11 юли 1866 г. — *445.*

611 След завършването на Австро-пруската война в Прага бил подписан на 23 август 1866 г. мирен договор

За анексирането от Прусия на три кралства и един свободен град — виж бележка 233. — *445.*

612 През септември 1866 г. пруската камара на представителите с 230 гласа против 75 приела внесения от Бисмарк законопроект за освобождаване на правителството от отговорност за изразходваните средства, които не били утвърдени по законодателен ред през време на конституционния конфликт (виж бележка 496) — така наречения закон за индемнитета. С това конфликтът завършил с пълната капитулация на буржоазната опозиция. — *447.*

613 Става дума за решаващото сражение през Австро-пруската война, станало на 3 юли 1866 г. в Чехия край град *Кьониггрец* (днес Градец-Кралове), недалеч от село Садова. Сражението при Садова завършило с голямо поражение на австрийските войски. — *447.*

614 *„The Manchester Guardian"* („Манчестерски страж") — английски буржоазен вестник, орган на привържениците на свободната търговия (фритредерите), по-късно орган на либералната партия; основан в Манчестер в 1821 г. — *449.*

615 *Митническият парламент* — ръководен орган на Митническия съюз, преобразуван след войната от 1866 г. и сключването на 8 юли 1867 г. от Прусия договор с южногерманските държави, съгласно който се предвиждало създаването на този орган. Парламентът се състоял от членовете на райхстага на Северногерманския съюз и от специално избрани депутати на южногерманските държави — Бавария, Баден, Вюртемберг и Хесен. Той трябвало да се занимава изключително с въпроси на търговията и митническата политика; стремежът на Бисмарк да разшири постепенно неговата компетенция, като я разпростре и върху други политически въпроси, се натъкнал на упорита съпротива от страна на представителите на Южна Германия. — *449.*

616 По река Майн минавала границата между Северногерманския съюз и южногерманските държави. — *449.*

617 *Императорите от Люксембургската династия,* която първоначално владеела само малкото графство Люксембург, заемали престола на Свещената римска империя (Германската империя) с прекъсвания от 1308 до 1437 година; същевременно тази династия владеела и чешката (1310—1437), и унгарската (1387—1437) корона. — *449.*

618 Съгласно сключения във Виена на 3 октомври 1866 г. мирен договор с Австрия на Италия, която участвувала в Австро-пруската война на страната на Прусия, била върната Венеция, но поради противодействието на Прусия претенциите ѝ да ѝ бъдат предадени принадлежащите на Австрия Южен Тирол и Триест не били удовлетворени. — *450.*

519 *Метерниховото „географско понятие"* — израз на австрийския канцлер Метерних, който той употребил за Италия („Италия е географско понятие") в депеша от 6 август 1847 г. до посланика в Париж граф Апони и по-късно употребявал и по отношение на Германия. — *451.*

520 *Лондонската конференция* на дипломатическите представители на Австрия, Русия, Прусия, Франция, Италия, Нидерландия и Люксембург по люксембургския въпрос се състояла от 7 до 11 май 1867 г. под председателството на английския министър на външните работи. Според подписания на 11 май договор херцогство Люксембург (херцогската титла, както и преди, постоянно се запазвала за краля на Нидерландия) било обявено за неутрална държава, неутралитетът му се гарантирал от подписалите договора държави; Прусия се задължавала незабавно да изтегли своя гарнизон из Люксембургската крепост, а Наполеон III трябвало да се откаже от претенциите си за присъединяване на Люксембург към Франция. — *451.*

521 Виж бележка 389. — *452.*

522 В сраженията при *Шпихерн* (Лотарингия) и при *Вьорт* (Елзас) на 6 август 1870 г. пруските войски нанесли поражение на няколко френски корпуса; спечелването на тези сражения в началния стадий на Френско-пруската война от 1870—1871 г. дало възможност на пруското командуване да предприеме настъпателни действия, в хода на които френската армия била разкъсана, а след това обкръжена и разгромена на части.

За сражението при *Седан* — виж бележка 282. — *453.*

523 *На 4 септември* 1870 г. в Париж, след като се получило съобщението за разгрома на френската армия при Седан, народните маси вдигнали революция, която довела до падането на режима на Втората империя и до провъзгласяването на република. Но в състава на образуваното временно правителство начело с военния губернатор на Париж Трошю (негов фактически вдъхновител бил лидерът на орлеанистката фракция на монархистите реакционерът Тиер, който първоначално не заемал официални правителствени постове), отразявайки капитулантските настроения на буржоазно-земевладелческите кръгове на Франция и страха им от народните маси, тръгнало по пътя на национална измяна и предателско съглашателство с външния враг. — *453.*

524 *„Наредба за ландщурма"* — издадена в Прусия на 21 април 1813 г., предвиждала създаването на доброволчески отряди („свободни стрелци"), които не носели военна униформа и действували по методите на партизанската война в тила и по фланговете на Наполеоновата армия. В отрядите на ландщурма се призовавало задължително цялото немобилизирано в редовете на армията боеспособно мъжко население.

За зверските разправи на пруската армия с френските франтирьори виж серията статии на Енгелс „Бележки за войната" (настоящото издание, т. 17, стр. 167—171, 204—208). — *454.*

525 Енгелс има предвид сражението при Ерикур (близо до Белфор), станало на 15—17 януари 1871 г., между немските войски и френската Източна армия под командуването на Бурбаки, който настъпвал в района на южните Вогези, за да нанесе оттам флангов удар на главната комуникационна линия на германската армия, която обсаждала Париж. Атаките на Източната армия били отблъснати от немците и тя била принудена да започне отстъпление, при което била притисната към швейцарската граница и интернирана

на територията на Швейцария. Докато ставало това отстъпление, представителят на правителството на Националната отбрана Фавър подписал на 28 януари 1871 г. конвенция с Бисмарк за примирие и за капитулация на Париж. — *454*.

526 Има се предвид следният епизод от мартенските събития през 1848 г. в Прусия: след победоносното народно въстание на 18 март в Берлин въстаналите принудили пруския крал Фридрих Вилхелм IV на 19 март сутринта да излезе на балкона на двореца и да свали шапка пред труповете на загиналите на барикадите бойци. — *455*.

527 След като на *28 януари* 1871 г. била сключена конвенцията за примирие и капитулация на Париж, военните действия между Франция и Прусия не се възобновили. Капитулантските управляващи кръгове на Франция начело с Тиер побързали да подпишат на 26 февруари 1871 г. прелиминарен мирен договор при условия, продиктувани от Бисмарк. Окончателният мирен договор бил подписан на 10 май 1871 г. във Франкфурт; с него се потвърдило анексирането на Елзас и Източна Лотарингия от Германия. Съгласно Франкфуртския договор условията за изплащане от Франция на контрибуцията, възлизаща на 5 милиарда франка, били влошени и сроковете за окупиране на френската територия от немските войски — продължени; това била цена на помощ, оказана от Бисмарк на версайското правителство при смазването на Комуната. — *456*.

528 Съгласно Вестфалския мир, с който завършила общоевропейската Тридесетгодишна война (1618—1648), Страсбург оставал в състава на Германската империя, макар че Елзас минал под владичеството на Франция. По заповед на Людовик XIV от 30 септември 1681 г. градът, като принадлежащ към Елзас, бил завзет от френските войски. Католическата партия в Страсбург начело с епископ Фюрстенберг приветствувала присъединяването към Франция и съдействувала да не се оказва съпротива на французите. — *456*.

529 *„Възсъединителните камари"*, създадени от Людовик XIV през 1679—1680 г., трябвало юридически и исторически да обосновават и оправдават претенциите на Франция върху една или друга част на съседните държави, които след това били завземани от френските войски. — *456*.

530 Виж бележка 477. — *456*.

531 Има се предвид прелиминарният мирен договор, подписан на 3 октомври 1735 г. във Виена между Австрия и Франция, с който се слагало край на тъй наречената война за Полското наследство (1733—1735); в нея Русия и Австрия поддържали кандидатурата на саксонския курфюрст (от 1734 г. полски крал под името Август III) за полския престол, а Франция — на тъста на крал Людовик XV Станислав Лешчински. Съгласно условията на договора Людовик XV се отказвал от претенциите на своя тъст и направил редица други отстъпки на австрийските Хабсбурги в замяна на предаването на Лотарингското херцогство (владеещия го дотогава Франк Стефан Лотарингски за компенсация получил Тоскана) на Станислав Лешчински; след неговата смърт Лотарингското херцогство трябвало да премине към френската корона. Условията на прелиминарния мир били утвърдени окончателно с Виенския договор от 1738 г. — *457*.

532 Има се предвид извънредно силно укрепената позиция, образувана от крепостите на Северна Италия — Верона, Леняго, Мантуа и Пескиера. За ролята на този четириъгълник от крепости като опора на австрийското господ-

ство в Северна Италия виж работите на Енгелс „Как Австрия държи в ръцете си Италия“ и „По и Рейн“ (настоящото издание, т. 13, стр. 204—211, 251—255). — *459.*

533 Има се предвид „Второто възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за Френско-пруската война“ (виж настоящото издание, т. 17, стр. 273—281). — *460.*

534 В своята *реч в райхстага на 6 февруари 1888 г.*, произнесена през време на обсъждане законопроекта за реорганизиране на въоръжените сили на Германия, Бисмарк настоявал върху необходимостта от засилване военната мощ на Германската империя и фактически признал възможността за възникване на антигермански съюз между Франция и царска Русия, но същевременно възхвалявал по всякакъв начин политиката на Александър III по отношение на Германия, като противопоставял тази политика на антигерманската кампания, която се водела по това време в руския печат. — *460.*

535 През зимата на 1886—1887 г., възползвайки се от известно изостряне на отношенията с Франция и вдигнатия в печата шум за „опасност от война“, Бисмарк поискал от райхстага да гласува законопроект за значително увеличаване на армията и да утвърди военен бюджет за следващата седемлетка. Повечето от депутатите отказали да гласуват искания от Бисмарк бюджет за седем години, като се ограничавали на три години, и райхстагът бил разпуснат. На изборите на 21 февруари 1887 г. по-голямата част от гласовете получили поддържащите Бисмарк партии (консерваторите, „свободните консерватори“ и национал-либералите), обединили се на тази основа в така наречения *„картел“*. Новият райхстаг утвърдил искания от Бисмарк бюджет. — *462.*

536 Енгелс има предвид провъзгласяването на пруския крал Вилхелм I за германски император, което станало във Версайския дворец на 18 януари 1871 г. — *462.*

537 Има се предвид икономическата криза, избухнала в Германия през май 1873 г. Кризата била предшествувана от бурен промишлен подем, съпровождан от трескаво основаване на предприятия и огромен размах на спекулативните операции. — *464.*

538 *Прогресисти* — представители на пруската буржоазна партия на прогресистите, възникнала през юни 1861 г. Прогресистката партия настоявала за обединение на Германия под хегемонията на Прусия, за свикване на общогермански парламент, за създаване на силно либерално правителство отговорно пред камарата на депутатите. През 1866 г. от прогресистката партия се отделило дясното крило, което капитулирало пред Бисмарк и образувало партията на национал-либералите. За разлика от тях прогресистите и след като било завършено обединението на Германия в 1871 г. продължавали да се провъзгласяват за партия на опозицията, но тази опозиционност си оставала чисто декларативна. От страх пред работническата класа и от омраза към социалистическото движение прогресистката партия се примирявала с господството на пруското юнкерство в условията на полуабсолютистка Германия. Колебанията в политиката на прогресистката партия отразявали неустойчивостта на търговската буржоазия, дребните индустриалци и отчасти занаятчиите, на които тя се опирала. В 1884 г. прогресистите се обединили с отцепилото се от национал-либералите ляво крило в Немска свободомислеща партия. — *465.*

539 Имат се предвид Всеобщият германски работнически съюз (ласалианците), създаден в 1863 г., и немската Социалдемократическа работническа партия (айзенахците), чийто учредителен конгрес се състоял в Айзенах в 1869 г. Всеобщият германски работнически съюз бил общогерманска политическа организация на работническата класа, но се намирал под влиянието на опортюнистическите възгледи на Ласал и на неговите последователи, които се стремели да насочат работническото движение по реформистки път, били против стачната борба и организирането на профсъюзи, поддържали провежданата от Бисмарк политика на обединение на Германия отгоре и се опитвали да влязат в споразумение с него. Немската Социалдемократическа работническа партия била създадена с подкрепата на Маркс и Енгелс и се възглавявала от Бебел и Либкнехт; партията влизала в I Интернационал. Въпреки редица погрешни положения в своята програма тя стояла изцяло на почвата на марксизма, провеждала революционно-пролетарска линия по въпроса за обединението на Германия и по други въпроси, разобличавала реформизма и национализма на ласалианските лидери. Под влиянието на стремежите на немските работници към обединение и на разочарованието на редовите членове на ласалианската организация от догмите и тактиката на своите лидери в 1875 г. на конгреса в Гота било осъществено обединението на двете течения в единна партия, която до 1890 г. се наричала Германска социалистическа работническа партия. По този начин било преодоляно разцеплението в редовете на немската работническа класа. Но приетата от Готския конгрес програма на обединената партия съдържала сериозни грешки и отстъпки на ласалианството, заради което тя била остро разкритикувана от Маркс и Енгелс. Идейният компромис, допуснат в Гота, допринесъл по-късно за засилване на опортюнистическите елементи в немската социалдемокрация. — *465.*

540 *Консерватори* — партия на пруското юнкерство, военщината, върхушката на бюрокрацията и лутеранското духовенство. Произхода си водела от крайната дясна монархическа фракция в пруското Национално събрание от 1848 г. Политиката на консерваторите, насочена към запазване на остатъците от феодализма и реакционния политически строй в страната, била проникната от духа на войнстващ шовинизъм и милитаризъм. След създаването на Северногерманския съюз и в първите години след образуването на Германската империя те били дясна опозиция на Бисмарковото правителство, опасявайки се, че неговата политика ще доведе до „разтварянето“ на Прусия в Германия. Но още в 1866 г. от тази партия се отделила така наречената партия на „свободните консерватори“ (или „имперската партия“), която изразявала интересите на едрите земевладелци и на част от промишлените магнати и застанала на позицията на безрезервна подкрепа на Бисмарк. — *466.*

541 Виж бележка 231. — *466.*

542 *Договорите с южногерманските държави* (Баден, Хесен, Бавария, Вюртемберг) за влизането им в Северногерманския съюз били сключени през ноември 1870 г. Договорите предвиждали внасянето на известни изменения в конституцията на Северногерманския съюз с цел да се даде известна по-голяма самостоятелност на влизащите в него държави.

В конституцията на Германската империя, приета на 16 април 1871 г., били утвърдени привилегиите, дадени на някои южногермански държави въз основа на гореспоменатите договори. Бавария и Вюртемберг запазили например специалния налог върху ракията и бирата, специалните права по

управлението на пощите и телеграфа; освен това Бавария запазила известна самостоятелност в управлението на армията си и в управлението на железниците. — *468.*

543 Според конституцията на Севериогерманския съюз Съюзният съвет се състоял от представители, назначавани от правителствата на всички влизащи в Съюза германски държави; функциите на съвета се свеждали до утвърждаване на законите. — *468.*

544 Виж бележка 494. — *469.*

545 Имат се предвид съдилища от първа инстанция в Германската империя, въведени в редица немски държави след революцията от 1848 г., а в цяла Германия — от 1871 г. Те се състояли по онова време от коронен съдия и двама заседатели (шофени), които за разлика от съдебните заседатели не само установявали виновността на подсъдимите, но и заедно със съдията определяли наказателната мярка; за изпълнение функцията на шофени се изисквало определен възрастов ценз, ценз за постоянно местожителство, както и осигурено имуществено положение. На тези съдилища били подсъдни по-незначителни престъпления. — *472.*

546 Има се предвид административната реформа от 1872 г. в Прусия, с която се отменяла родовата наследствена власт на земевладелците в село и се въвеждали някои елементи на местно самоуправление: изборни старейшини в общините, окръжни съвети при ландратите, избирани по съсловната система, и др. Реформата имала за цел да укрепи държавния апарат и да засили централизацията в интерес на цялата юнкерска класа. Същевременно юнкерите земевладелци на практика запазили местната си власт, заемайки повечето от изборните и назначаваните длъжности или лично, или чрез свои протежета. — *473.*

547 Става дума за реформата на местното управление в Англия, чийто проект бил внесен от правителството на Солсбъри (1886—1892) през март 1888 г. и през август същата година гласуван от парламента. Съгласно тази реформа функциите на шерифите били предадени на изборните съвети на графствата, в чиято компетентност се намирали събирането на данъците, местният бюджет и др. За избиране на съветите на графствата се допускали всички лица, ползващи се с правото да избират за парламента, както и жените, по-възрастни от 30 години. С провеждането на тази буржоазнодемократична реформа консервативното правителство се стремяло да затвърди положението си и да отвлече вниманието на широките слоеве от увеличението на разходите за армията, флота и агресивната външна политика. — *474.*

548 *Ултрамонтанство* — крайно реакционно течение в католицизма, което се борело против самостоятелността на националните църкви и защищавало правото на римския папа да се намесва във вътрешните работи на всяка държава. Засилването на влиянието на ултрамонтанството през втората половина на XIX в. се изразило в създаването на католически партии в някои европейски държави, в приемането през 1870 г. от Ватиканския събор на догмата за „непогрешимостта“ на папата и др. — *474.*

549 На 20 септември 1870 г. в Рим, който дотогава се намирал под властта на папата, влезли войските на Италианското кралство. Въз основа на проведения на 2 октомври в Папската област плебисцит, на който преобладаващото мнозинство от жителите се изказало за присъединяване към Италия,

италианското правителство обявило включването на тази област в състава на Италианското кралство. По този начин било завършено политическото обединение на страната. Светската власт на папата била премахната. „Законът за гаранциите", приет в 1871 г., предоставял на папата държавен суверенитет само в пределите на Ватиканския и Латеранския дворец и извънградската резиденция. В отговор на това папата отлъчил от църквата вдъхновителите на завземането на Рим, отказал да признае „закона за гаранциите" и се обявил за „ватикански затворник". Продължилият много години конфликт между папата и италианското правителство бил разрешен официално едва в 1929 г. — *474.*

550 Имат се предвид представените в райхстага малки групи депутати на поляци и елзасци, както и сепаратистката партия, която се образувала в Хановер след 1866 г. от привърженици на възстановяването на самостоятелна хановерска монархия начело с династията на Велфите, която заемала там престола до присъединяването на Хановер към Прусия в 1866 г. — *475.*

551 Виж настоящото издание, т. 20, стр. 168—187. — *476.*

552 Става дума за брошурата: Ф. Енгелс, „Развитие на научния социализъм" Женева, 1884; издадена е от групата „Освобождение на труда" като втора книжка от „Библиотека на съвременния социализъм". — *476.*

553 Има се предвид процесът за обида в печата, който Бисмарк завел през 1876—1877 г. срещу някои журналисти и политически дейци от консервативните кръгове, които разобличавали участието му в борсовите машинации и грюндерската треска. Това отразявало изострилите се по онова време търкания между правителството на Бисмарк и консерваторите, които критикували неговата политика от дясно.

Законът против социалистите — виж бележка 235 — *477.*

554 Говорейки за *„отиване в Каноса"*, Енгелс намеква иронично за големите отстъпки, които били направени от Бисмарк на клерикалните кръгове и на папа Лъв XIII през 1878—1887 г.; тези отстъпки били равносилни на признаване безплодността на „културкампфа" и неговото пълно ликвидиране. Бисмарк, който в началото на конфликта с католическата църква заявил в райхстага през май 1882 г.: „в Каноса ние няма да отидем", нуждаейки се в края на 70-те години от поддръжката на католическата партия на центъра (предишната му опора — партията на национал-либералите — губела своето влияние) и подмазвайки се на папата, отменил почти всички издадени през време на конфликта антикатолически закони и принудил да си подадат оставката главните проводници на антикатолическата политика.

Изразът „отивам в Каноса" води своя произход от унизителното отиване на поклонение в замъка Каноса (Северна Италия) на германския император Хайнрих IV в 1077 г. с цел да измоли от папа Григорий VII да отмени отлъчването му от църквата. — *480.*

555 *Септенат* (от латинската дума septem — седем) — прокараният в 1874 г. от Бисмарк в райхстага в обстановката на вдигнатия от него шум за „опасност от война" от страна на Франция закон за утвърждаването на военния бюджет за седем години и за увеличаване — за същия срок — на мирновременния състав на германската армия на 401 хиляди души. — *480.*

556 Този откъс бил написан от Енгелс през втората половина на септември 1888 г. на парахода „Сити ъв Ню Йорк", с който се завръщал от пътуване-

то си из САЩ и Канада. Заедно с Елеонора Маркс-Евелинг, Едуард Евелинг и със своя приятел Карл Шорлемер Енгелс прекарал в Америка повече от месец (от 17 август до 19 септември); през това време той бил в Ню Йорк, Бостон и околните градове, след това на Ниагарския водопад и езерото Онтарио, като се отбил в Канада. Енгелс възнамерявал да напише за това си пътуване пътни бележки, в които, както свидетелствуват за това освен публикувания фрагмент запазилите се откъслечни бележки, искал да направи характеристика на обществено-политическия живот на страната. Това си намерение обаче той не успял да осъществи. Публикуваният откъс, написан на параходна бланка, представлява само началото на замислената работа. — *481.*

557 В публикувания откъс из писмото на руския революционер-народник Г. А. Лопатин до члена на Изпълнителния комитет на „Народна воля" М. Н. Ошанина се излага съдържанието на разговора му с Ф. Енгелс, разбира се, в интерпретация на самия автор на писмото, върху което лежи печатът на неговите народнически възгледи. Но редица мисли на Енгелс, записани под прясното впечатление от разговора, Лопатин, както изглежда, възпроизвежда повече или по-малко точно. Срещата с Енгелс, описана в писмото, станала на 19 септември 1883 г., няколко месеца след бягството на Лопатин от Вологда, където бил заточен, в чужбина. За пръв път откъсът бил напечатан по инициативата на П. Л. Лавров и със съгласието на Енгелс в книгата: „Основи на теоретическия социализъм и тяхното приложение към Русия", излязла в Женева в 1893 г. — *487.*

558 Има се предвид писмото на Изпълнителния комитет на „Народна воля" до Александър III от 10 март 1881 г. (след събитията от 1 март 1881 г., когато цар Александър II бил убит от народоволците). В писмото си Изпълнителният комитет обещал да прекрати своята терористична дейност, при условие че царят обяви обща амнистия на политическите затворници и даде съгласие за провеждането на общи избори за органи на народно представителство въз основа на всеобщо избирателно право при осигуряване пълна свобода на печата, словото, събранията и избирателните програми. Изпълнителният комитет заявявал по-нататък, че ще се подчини на решението на бъдещото Народно събрание. — *489.*

559 Има се предвид ироничното изказване на Маркс във връзка с някои грешки от сектантски и догматичен характер, допуснати от френските марксисти в борбата им против опортюнистическото течение на посибилистите. Напомняйки по-късно за това изказване, в писмото си до Лафарг от 27 октомври 1890 г. Енгелс пише, че тогава по повод на тези грешки Маркс казал: „В такъв случай аз зная само, че самият аз не съм марксист." — *489.*

560 В основата на статията *„Майското въстание през 1849 г."* залегнало писмото на Енгелс от 14 ноември 1885 г., което той написал по молба на П. Лафарг във връзка с подготвяната от него биография на Енгелс за серията биографии на изтъкнати представители на международния социализъм, която се печатала във вестник „Socialiste". Статията била поместена във вестника на 21 ноември 1885 г. без подпис, като втори раздел от биографията на Енгелс. — *490.*

561 Статията *„Юридически социализъм"* била замислена от Енгелс през октомври 1886 г. във връзка с излизането на книгата на австрийския буржоазен социолог и юрист А. Менгер „Правото на пълен трудов доход в истори-

ческо изложение", в която се правил опит да се докаже „неоригиналността" на икономическата теория на Маркс и че той бил заимствувал своите изводи от английските социалисти-утописти от рикардианската школа (Томпсън и др.). Понеже не смятал за възможно да отмине тези клеветнически измислици на Менгер, както и фалшифицирането от него на същността на самото учение на Маркс, Енгелс решил да му отговори в печата. Но предполагайки, че личното му излизане против Менгер би могло да бъде използвано до известна степен за рекламиране на тази третостепенна дори в буржоазната наука фигура, Енгелс сметнал за целесъобразно да даде отпор на Менгер във вид на редакционна статия на списание „Neue Zeit" или във вид на рецензия за книгата, публикувана от името на редактора на това списание К. Кауцки. Поради това Енгелс привлякъл Кауцки в написването на статията против Менгер. Самият той отначало възнамерявал да напише основната част на текста, но болестта прекъснала започнатата от него работа и статията била завършена от Кауцки съобразно с указанията на Енгелс. Статията била публикувана в списание „Neue Zeit", кн. 2, 1887 г., без подпис, но по-късно в показалеца за това списание, издаден в 1905 г., като нейни автори били посочени Енгелс и Кауцки. В 1904 г. статията била напечатана в превод на френски език в списание „Mouvement socialiste" („Социалистическо движение"), кн. 132, като статия на Енгелс. В първото руско издание на съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс бе поместено само началото на статията, изкуствено отделено от нейния основен текст. Тъй като не може да се установи достоверно каква част от статията е написана от Енгелс и каква от Кауцки (ръкописът на статията не се е запазил), в настоящото издание статията се публикува изцяло в раздела „Приложения". — *493.*

562 Цитира се трудът на К. Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г." (виж настоящото издание, т. 7, стр. 43. — *501.*

563 Под такова заглавие била публикувана във вестник „Globe" на 7 март 1831 г. една от статиите на Б. П. Анфантен, печатани последователно в „Globe" от 28 ноември 1830 г. до 18 юни 1831 г. и издадени след това в Париж през 1831 г като отделна книга под общото заглавие „Economie politique et politique" („Политическа икономия и политика").

„Le Globe" („Земно кълбо") — ежедневник, излизал в Париж от 1824 до 1832 г.; от 18 януари 1831 г. станал орган на сенсимонистката школа. — *503.*

564 Става дума за книгата на П. Ж. Прудон „Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère". T. I—II, Paris, 1846. („Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата". Т. I—II, Париж, 1846). — *503.*

565 К. Маркс. „Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата" от г-н Прудон" (виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184).

През януари 1849 г. Прудон направил опит да основе „Народна банка" върху основата на развиваните от него утопични принципи на „безлихвен" кредит. Тази банка, чрез която Прудон възнамерявал по мирен път да осъществи своята социална реформа, след като успее да премахне лихвения процент и да въведе безпаричната размяна на базата на получаването от производителя на пълния еквивалент на своя трудов доход, банкрутирала два месеца след основаването ѝ. — *503.*

566 Виж W. Thompson. „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness". A New Editon by William

Parе. London. 1850 (У. Томпсън. „Изследване принципите на разпределението на богатството, които допринасят най-много за човешкото щастие". Ново издание, подготвено от Уилиям Пер. Лондон, 1850); първото издание на тази книга излязло в 1824 г. — *505.*

567 Виж D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation". London, 1817, p. 90—115. — *509.*

568 Става дума за враждебната кампания, която немският буржоазен икономист Брентано водил против Маркс през 70-те години на XIX в.; той обвинявал Маркс в преднамерено фалшифициране на един цитат из речта на Гладстън от 16 април 1863 г. Фразата на Гладстън, напечатана на 17 април 1863 г. почти във всички отчети на лондонските вестници за това заседание на парламента („Times", „Morning Star", „Daily Telegraph" и др.), била пропусната в полуофициалното издание на парламентарните дебати на Хансард, чийто текст се преглеждал от самите оратори. Това дало повод на Брентано да повдигне срещу Маркс обвинение в научна недобросъвестност. Маркс отговорил на тази клевета в писмата си до редакцията на вестник „Volksstaat" от 23 май и 28 юли 1872 г. (виж настоящото издание, т. 18, стр. 84—87, 103—110). След смъртта на Маркс, през ноември 1883 г., същото обвинение било повторено от английския буржоазен икономист Тейлър. Версията за фалшифициране на цитата била разобличена от Елеонора Маркс през февруари и март 1884 г. в две писма до списание „To-day", а след това от Енгелс през юни 1890 г. в предговора към четвъртото немско издание на „Капиталът" (виж настоящото издание, т. 23, стр. 35—40) и през 1891 г. в брошурата „Брентано contra Маркс, по повод мнимото фалшифициране на един цитат. История на въпроса и документи" (виж настоящото издание, т. 22). — *510.*

569 Тази прокраднала се в текста на книгата на Маркс неточност била поправена от Енгелс във второто немско издание на „Нищета на философията", отпечатано в 1892 г. В него било направено съответно уточняване в цитата, приведен от Енгелс в предговора към първото немско издание (виж настоящия том, стр. 179), била уточнена и датата на излизането на книгата на Томпсън. — *510.*

570 Виж A. Menger. „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag". Stuttgart, 1886, S. III. — *511.*

571 Поправките на Енгелс към текста на програмата на Северноанглийската социалистическа федерация били написани от него по молба на английския работник и социалист Дж. Л. Махон. В писмото си до Махон от 22 юни, с което Енгелс му изпратил своите поправки, той доста високо оценил програмата като „инстинктивна декларация на принципите на работническата класа", стремейки се в същото време да издигне теоретическото равнище на този документ, който отразявал опита на прогресивните английски работници да създадат самостоятелна работническа партия в Англия. Поправките на Енгелс се отнасят към встъпителната част на програмата; те са написани на листа, който съдържа нейния текст.

Северноанглийската социалистическа федерация — работническа организация, създадена в Нортъмберланд (Северна Англия) на 30 април 1887 г. по време на голямата стачка на миньорите, която траяла от края на февруари до 24 юни 1887 г. Инициатори за създаване на тази организация били работниците — членове на Социалистическата лига, Дж. Л. Махон, Т. Бининг, А. К. Доналд и др. През 1887 г. Федерацията разгърнала ак-

тивна дейност сред работниците, главно миньорите на Нортъмберланд, но не успяла да укрепи първите си успехи и скоро прекратила своето съществуване. — *514.*

572 Настоящото интервю било дадено от Енгелс на представителя на вестник „New Yorker Volkszeitung" на 19 септември 1888 г. след завършване на пътуването си из САЩ. Понеже не желаел да се среща с многина представители на немските социалистически организации в Америка, към които се отнасял отрицателно, Енгелс направил своето пътуване инкогнито и се стараел да избягва какъвто и да било контакт с представители на печата. Но редакторът на „New Yorker Volkszeitung" Йонас узнал за пребиваването на Енгелс в Ню Йорк и изпратил при него като свой представител бившия деец на I Интернационал Т. Куно, в резултат на което и се появило настоящото интервю: то било публикувано в този вестник, без предварително да бъде съгласуван неговият текст с Енгелс. След това, на 13 октомври, интервюто било препечатано във вестник „Sozialdemokrat" очевидно без възражения от страна на Енгелс. — *516.*

573 Тази мисъл е изказана в „Предговора към второто руско издание на „Манифест на Комунистическата партия"" (виж настоящото издание, т. 19, стр. 304—305). — *517.*

574 Първоначалният вариант на този памфлет бил написан от Бернщайн по инициатива на Енгелс в отговор на поместената във вестник „Justice" на 16 март 1889 г. редакционна бележка „Немските „официални" социалдемократи и Международният конгрес в Париж". Текстът на памфлета бил редактиран от Енгелс и издаден в отделна брошура на английски език в Лондон, също така напечатан в превод на немски език във вестник „Sozialdemokrat" с подписа на Бернщайн като редактор на този орган. Памфлетът изиграл голяма роля за разобличаването на интригите на френските посибилисти, които с подкрепата на опортюнистическите лидери на английската Социалдемократическа федерация се опитвали да вземат в свои ръце свикването на Международния социалистически работнически конгрес в Париж в 1889 г. и ръководството на този конгрес.

„Justice" („Справедливост") — седмичник, излизал в Лондон от януари 1884 г., орган на Социалдемократическата федерация; под това име излизал през 1884—1925 г. — *518.*

575 Има се предвид утвърждаването от наказателното отделение на имперския съд на присъдата, произнесена от саксонския съд във Фрайберг на 4 август 1886 г. против група ръководни дейци на германската социалдемокрация (Бебел, Ауер, Фроме и др.), обвинени в членуване в „таен съюз" на основание връзките им с вестник „Sozialdemokrat", който имал подзаглавие: „Централен орган на германската социалдемокрация". Обвиняемите били осъдени на различни срокове затвор. При произнасяне на присъдата съдът изхождал от изключителния закон против социалистите (виж бележка 235). След потвърждаването на присъдата от имперския съд социалдемократическата фракция в райхстага намерила за целесъобразно „Sozialdemokrat" да престане да излиза като официален партиен орган и от 5 ноември 1886 г. вестникът започнал да излиза с подзаглавие: „Орган на социалдемократите, говорещи немски език". Това решение било одобрено от Енгелс. — *518.*

576 *„Londoner Freie Presse"* („Лондонски свободен печат") — социалистически седмичник, издаван от немските емигранти, излизал от 1886 г. под името

„Londoner Arbeiter Zeitung" („Лондонски работнически вестник"), а от октомври 1887 до юни 1890 г. — под първото име. — *519.*

577 Виж бележка 376. — *519.*

578 „*Workmen's Advocate*" („Работнически защитник") — седмичник, орган на Северноамериканската социалистическа работническа партия, основана в Ню Йорк в 1885 г.; под това име излизал до април 1891 г. — *519.*

579 Виж бележка 250. — *520.*

580 „*Recht voor Allen*" („Право за всички") — холандски социалистически вестник, основан в 1879 г. от Ф. Д. Нювънхейс. — *520.*

581 *Парламентарен комитет* — изпълнителен орган на възникналото в края на 60-те години под названието Британски конгрес на трейдюнионите обединение на професионалните съюзи в Англия; от 1871 г. се избирал всяка година на конгресите на трейдюнионите и в периодите между конгресите се смятал за техен ръководен център. Занимавал се с издигането на трейдюнионистки кандидати за парламента, поддържал законопроектите, внасяни в интерес на трейдюнионите, подготвял предстоящите конгреси. В Комитета преобладавали реформистки елементи, които водели политика в дух на стария, консервативен трейдюнионизъм и се опирали на работническата аристокрация. През 1921 г. Парламентарният комитет бил заменен от Генералния съвет на Британския конгрес на трейдюнионите. — *522.*

582 *Социалдемократическа федерация* — английска социалистическа организация, създадена през август 1884 г.; обединявала разнородни социалистически елементи предимно из средата на интелигенцията. Дълго време ръководството на Федерацията се намирало в ръцете на реформисти начело с Хайндман, който водил опортюнистическа и сектантска политика. Влизащата във Федерацията група революционни марксисти (Е. Маркс-Евелинг, Е. Евелинг, Т. Ман и др.) в противовес на линията на Хайндман водела борба за установяване на тясна връзка с масовото работническо движение. След разцеплението през есента на 1884 г. и образуването от представителите на лявото крило на самостоятелна организация (Социалистическата лига) влиянието на опортюнистите във Федерацията се засилило. Но под въздействието на революционните настроения на масите вътре в нея продължавал да се извършва процес на формиране на революционни елементи, недоволни от опортюнистическото ръководство.

Социалистическа лига — английска социалистическа организация, основана през декември 1884 г. от група социалисти, напуснали Социалдемократическата федерация поради недоволство от опортюнистическата линия на нейното ръководство. Между организаторите на Лигата били Елеонора Маркс-Евелинг, Едуард Евелинг, Ърнест Белфорт Бакс, Уилям Морис и др. През първите години от съществуването на Лигата нейните дейци вземали активно участие в работническото движение. Но скоро в Лигата взели връх анархистки елементи и мнозина от нейните организатори, между които и Е. Маркс-Евелинг и Е. Евелинг, напуснали нейните редове и в 1889 г. Лигата се разпаднала. — *522.*

583 В споменатия доклад на Парламентарния комитет за резултатите от Лондонския международен работнически конгрес от 1888 г. се поставяла под съмнение целесъобразността на взетото на него решение за свикването на нов международен работнически конгрес в Париж през 1889 г. — *523.*

584 *Опортюнисти* — виж бележка 268. — *527.*

585 *„Parti Ouvrier"* („Работническа партия") — френски вестник, орган на посибилистите, основан в Париж през март 1888 г. — *528.*

586 Това писмо било изпратено по инициатива на Енгелс до редакцията на английския вестник „Labour Elector" от френския социалист Ш. Бонне, който се намирал по това време в Лондон и взимал активно участие в подготовката за свикването на международен социалистически работнически конгрес. Писмото имало за цел да разобличи пред английските работници интригите на посибилистите във връзка с подготовката на конгреса. Както се вижда от писмото на Енгелс до Лафарг от 7 май 1889 г., текстът на писмото бил съставен от Енгелс, но публикуван като писмо на Бонне. — *530.*

587 *Радикали* — виж бележка 271. — *530.*

588 Това възвание било написано при активното участие на П. Лафарг с цел да се информират работническите и социалистическите организации от всички страни за решенията на Хагската конференция на социалистите от редица страни (февруари 1889 г.) относно предстоящия Международен социалистически работнически конгрес и да бъдат поканени на този конгрес. На 6 май 1889 г. текстът на възванието бил изпратен от П. Лафарг на Енгелс, който изцяло го одобрил, превел го на немски език и съдействувал за неговото публикуване на английски и немски език. Възванието било напечатано в 1889 г. на немски език в превод на Енгелс във вестник „Sozialdemokrat" на 11 май и в превод на Либкнехт във вестник „Berliner Volksblatt" („Берлински народен вестник") на 10 май, а също и на английски език като отделен отпечатък и във вестниците „Labour Elector" на 18 май и „Commonweal" на 25 май. В настоящото издание текстът на възванието се дава по немския превод, направен от Енгелс. — *532.*

589 Първоначалният вариант на този памфлет бил написан от Бернщайн по инициатива на Енгелс във връзка с кампанията, която опортюнистическото ръководство на Социалдемократическата федерация продължавало да води в подкрепа на свикания от посибилистите конгрес в Париж и с цел да попречи на успеха на Международния социалистически работнически конгрес, който се подготвял от марксистите. Памфлетът бил редактиран от Енгелс и напечатан като отделна брошура на английски език; в брошурата като приложение било поместено „Съобщение на организационната комисия за свикване на Международен социалистически работнически конгрес" (виж настоящия том, стр. 554—556). Откъс от памфлета в превод на немски език бил напечатан във вестник „Sozialdemokrat" на 15 юни 1889 г.; два откъса на английски език били препечатани също във вестник „Labour Elector" същия ден. — *535.*

590 *„Prolétariat"* — френски седмичник, официален орган на посибилистката Федерация на трудещите се социалисти във Франция; под това име излизал в Париж от 5 април 1884 до 25 октомври 1890 г. — *546.*

591 Има се предвид решението на състоялия се през април 1889 г. конгрес на Белгийската работническа партия да изпрати делегати както на Международния социалистически работнически конгрес, свикван от марксистите, така и на конгреса, свикван от посибилистите. — *546.*

592 Това съобщение било написано от П. Лафарг при участието на други френски социалисти и препратено от него на 14 май 1889 г. на Енгелс, който внесъл в текста някои поправки. Съобщението било напечатано през юни 1889 г. като отделен позив на френски език — в Париж, и на английски —

в Лондон, също така било публикувано на немски език във вестниците „Sozialdemokrat" на 1 юни и „Berliner Volksblatt" на 2 юни. На английски език то било напечатано и във вестник „Commonweal" на 8 юни и като приложение към брошурата „Международният работнически конгрес от 1889 г. II. Отговор на Манифеста на Социалдемократическата федерация" (виж настоящия том, стр. 535—552.), публикувана в началото на юни. В първите публикации на съобщението някои подписи на социалисти от различни страни още липсвали, с постъпването на нови заявления за присъединяване към съобщението броят на подписите се увеличавал. В настоящия том то се публикува по официалното френско издание на материалите и резолюциите на Парижкия конгрес, отпечатано непосредствено след завършване на неговата работа. — *554.*

ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА Ф. ЕНГЕЛС

(май 1883 — декември 1889)

1883

Май—декември Смятайки, че за международното работническо движение от огромно значение е завършването на недовършените от Маркс теоретически трудове и публикуването на литературното му наследство, Енгелс продължава да работи над ръкописното наследство на Маркс, по-специално върху ръкописите на „Капиталът", прави опис на някои от тях, подбира за преиздаване отделни трудове на Маркс, подрежда кореспонденцията му.

10 май Във връзка с продължаващите действия на опортюнистическите елементи в редовете на немските социалдемократи Енгелс в писмо до един от ръководителите на Германската социалдемокрация А. Бебел подчертава необходимостта от решителна борба срещу опортюнистите и неизбежността на разрива с тях, като отбелязва, че от тактически съображения този разрив не бива да се форсира, докато действува извънредният закон против социалистите.

Краят на май Намерил сред ръкописното наследство на Маркс стихотворението на немския пролетарски поет Георг Веерт „Песен на занаятчийските калфи", Енгелс пише биографична статия за Веерт. Стихотворението и статията под общо заглавие „„Песен на занаятчийските калфи" от Г. Веерт" се публикува в централния орган на Германската социалдемократическа партия вестник „Der Sozialdemokrat" („Социалдемократ") на 7 юни.

Юни — средата на октомври Енгелс работи над коректурата на третото немско издание на I том на „Капиталът", чиято подготовка не била завършена от Маркс.

Първата половина на юни В стремежа си да ускори издаването на I том на „Капиталът" на английски език Енгелс води преговори с лондонското издателство П. Кигън и К°; за преводач той посочва

	своя приятел, бившия член на I Интернационал, английския юрист С. Мур.
12 юни — 27 август	Във връзка с това, че известна част от германските социалдемократи продължават да се намират под влиянието на ласалианската догма за реакционността на всички класи освен на пролетариата, Енгелс в редица писма до ръководни дейци на партията разяснява въпроса за съюзниците на пролетариата и за тактиката на пролетарската партия в предстоящата революция в Германия; той също препоръчва на немската социалдемокрация да използува противоречията между различните фракции на управляващите класи; посочва, че в Германия непосредствена задача е установяването на буржоазна република, която трябва да бъде само кратък преходен етап към победата на диктатурата на пролетариата.
Втората половина на юни	Енгелс преглежда италианския превод на своя труд „Развитието на социализма от утопия към наука", направен от италианския социалист П. Мартинети, и дава положителен отзив за качеството на превода; брошурата излиза от печат в Беневенто през юли.
28 юни	Енгелс пише предговор към третото немско издание на „Манифест на Комунистическата партия"; изданието излиза в Цюрих в 1883 г.
Август	Статията на Енгелс „Книга на откровението", посветена на историята на ранното християнство, се публикува в лондонското списание със социалистическа насока „Progress" („Прогрес").
. . . .	. . . .
Средата на август — началото на октомври	Енгелс чете в ръкопис краткото изложение на I том на „Капиталът", съставено от френския социалист Г. Девил; той стига до извода, че макар теоретическите положения да са осветлени от автора задоволително, излагането на историческото съдържание и на икономическите факти заслужава сериозна критика; отбелязва, че тази част е написана бегло и небрежно, много неща в нея са опростени и дори изопачени и че тя не може да даде правилна представа за труда на Маркс.
17 август — 14 септември	Енгелс е на почивка в Истбърн (южния бряг на Англия).
Краят на август	Енгелс пристъпва към редактиране на първите глави на английския превод на I том на „Капиталът", върху този превод той продължава да работи наред с другите занимания около три години.
30 август	Енгелс информира Бебел за състоянието на социалистическото движение в Англия, като отбелязва положителното значение на факта, че Демократическата федерация, възглавявана от Х. М. Хайндман, е заявила, че признава теорията на марксизма; същевременно той посочва, че тази

организация няма връзки с масовото работническо движение, което продължава да се намира под влиянието на либералната буржоазия. Енгелс подчертава, че икономическа основа на това влияние е промишленият и търговският монопол на Англия, който дава възможност на буржоазията системно да подкупва известна част от работническата класа, и че истинско революционно движение на английския пролетариат ще възникне най-вероятно в резултат на подкопаването на този монопол.

Втората половина на септември — Енгелс започва подготовката за печат на нередактирания от Маркс ръкопис на II том на „Капиталът“; близо две години той посвещава на тази работа основната част от своето време; сверява различните варианти на ръкописите, установява структурата на тома, съставя окончателния текст въз основа на най-късните изследвания на Маркс, извършва общото редактиране на текста.

19 и 23 септември — Енгелс бива посетен от руския революционер-народник Г. А. Лопатин; в писмото си до руската революционерка М. Н. Ошанина Лопатин съобщава, че Енгелс в разговор с него изказал своята увереност, че на Русия, в която назрява буржоазнодемократическа революция, законно принадлежи инициативата за ново социално преустройство.

Октомври — 17 декември — Енгелс е болен.

Около октомври — Придавайки огромно значение на въвличането на селскостопанските работници и трудещите се селяни на Германия в революционната борба, Енгелс подготвя за печат ново популярно издание на своята работа „Марката“, която в отделен отпечатък под заглавие „Немският селянин. Какво е бил? Какво е? Какво би могъл да бъде?“ излиза в Цюрих през ноември.

Средата на октомври — Енгелс получава от ветерана на немското работническо движение Ф. Леснер писмо с молба да му изпрати няколко екземпляра от I том на „Капиталът“ за разпространение между немските работници в Лондон.

Около края на октомври — началото на ноември — Енгелс получава от руската социалистка В. И. Засулич писмо, в което тя му съобщава, че в Женева е създадена руската марксистка група „Освобождение на труда“, а също и първият програмен документ на тази организация — съобщение за издаването на „Библиотека на съвременния социализъм“.

7 ноември — Енгелс пише предговор към третото немско издание на I том на „Капиталът“.

13 ноември — В писмо до Засулич Енгелс отбелязва напрегнатото политическо положение в Русия и изказва предположение, че там в скоро време може да настъпи революционна криза.

Декември 1883 — октомври 1884 Наред с другите занимания Енгелс редактира първня превод на немски език на труда на Маркс „Нищета на философията" и пише към нея бележкн и предговор.

Краят на 1883 Енгелс изпраща на руския учен — историк и социолог, М. М. Ковалевски нзлязлото през октомври трето немско издание на своята книга „Развитието на социализма от утопия към наука".

1884

Януари — началото на август Енгелс продължава да следи внимателно развитието на социалистическото движение в Англия, поддържа постоянен контакт с дъщерята на Маркс Елеонора, Е. Евелинг, Е. Б. Бакс и други социалистически дейци, одобрява борбата им против сектантската и опортюнистическата линия на лидера на Демократическата федерация Хайндман, когото смята за неподбиращ средствата кариерист и прикрит шовинист; информира за състоянието на социалистическото движенне в Англия социалистите от други страни, като при това подчертава, че обективните обстоятелства все повече благоприятствуват за една социалистическа асоциация сред английските работници, и посочва, че най-важна задача на социалистите в Англия е установяването на тясна връзка с работническите маси.

Януари — март Енгелс продължава подреждането на ръкописното наследство и на библиотеката на Маркс.

Първата половина на януари Енгелс чете книгата на Бебел „Жената и социализмът" и дава за нея висока оценка.

28 януари Енгелс съобщава на полския социалист Л. Крживицки за съгласието си да бъде издаден I том на „Капиталът" в превод на полски език.

28 януари — 7 март Запознал се с принадлежащата на Маркс колекция от руски книги, Енгелс решава да предаде значителна част от нея на разположение на представителите на руската революционна емиграция за организиране на библиотека; по този повод води кореспонденция с намиращня се в Париж руски революционер-народник П. Л. Лавров н в края на февруари му изпраща тези книги.

Февруари — март Енгелс подробно се запознава с икономическите ръкописи на Маркс, написани през 1861—1863 г., които представлявали първата системна чернова скица на всички томове на „Капиталът"; по-голямата част от тези ръкописи под заглавие „Теории за принадеиата стойност" съставлява критическа история на икономическите учения, която Маркс възнамерявал да изложи в IV том на своя труд.

Февруари Енгелс отклонява категорично настойчивите опити на немския емигрант Ноне да го спечели в подкрепа на плановете за създаване на международна социалистическа организа-

ция с участието на малко известни или съвсем неизвестни на Енгелс лица. По-късно Ноне бил разобличен като полицейски агент на германското правителство в Париж.

Първата половина на февруари Енгелс се запознава с конспекта на книгата на известния американски етнограф и историк Л. Х. Морган „Първобитното общество", съставен от Маркс през 1881—1882 г. и намерен при подреждане на ръкописното му наследство; взимайки под внимание неосъщественото намерение на Маркс да излезе в печата във връзка с появата на книгата на Морган, Енгелс решава да напише труд, в който, опирайки се на бележките на Маркс, съдържащи се в този конспект, и като използува фактически материали и някои изводи на Морган, да напише от позициите на историческия материализъм очерк по историята на първобитното общество и произхода на частната собственост и държавата.

Началото на февруари Излиза от печат третото немско издание на I том на „Капиталът".

Средата на февруари — началото на март Енгелс работи над статията „Маркс и „Neue Rheinische Zeitung"", в която разкрива тактиката на Маркс и на възглавяваните от него пролетарски революционери в буржоазнодемократическата революция от 1848—1849 г.; статията се публикува във вестник „Sozialdemokrat" на 13 март.

14 февруари и 7 март Продължавайки да следи внимателно борбата на германската работническа класа в условията на действието на извънредния закон против социалистите, в писма до видните дейци на международното работническо движение И. Ф. Бекер и Ф. А. Зорге Енгелс изразява задоволството си от значителните успехи на тази борба, през време на която революционните идеи получават все по-широко разпространение, а масите на пролетарната придобиват голям революционен опит.

Втората половина на февруари — началото на март Във връзка с подготовката на второто френско издание на труда на Маркс „Нищета на философията" Енгелс превежда на френски език статията на Маркс „За Прудон (писмо до И. Б. Швайцер)", напечатана през 1865 г.; преводът, прегледан от един от лидерите на френската работническа партия П. Лафарг, бил публикуван след смъртта на Енгелс във френското издание на „Нищета на философията" от 1896 г.

Около 20 февруари Енгелс получава от Зорге писмо с някои данни за положението на американските работници и съобщение за предстоящото прехвърляне в САЩ на дееца на немското работническо движение, философа-материалист И. Дицген.

Краят на февруари — началото на март Енгелс чете книгата на Морган „Първобитното общество"; след като се убедил, че въз основа на своите изследвания на обществения строй на индианците от Северна Америка и на редица древни народи Морган стихийно е стигнал до материалистическото схващане на историята, Енгелс намира в произведението му ново фактическо потвърждение на създалите се у Маркс и у самия него възгледи върху историята на първобитното общество.

Енгелс изпраща френските книги от библиотеката на Маркс на П. Лафарг и на жена му, дъщерята на Маркс Лаура, в Париж.

Март — Енгелс води преговори с хамбургския издател О. Майснер за издаването на II том на „Капиталът".

Около 5 март — Енгелс съобщава на частния доцент от Виенския университет Г. Грос по негова молба някои факти из живота на Маркс за биографическия очерк за Маркс във „Всеобщия немски биографически речник".

6 март — Енгелс пише писмо на Засулич, в което, изразявайки задоволството си от засилването на интереса към социалистическата теория в Русия, приветствува намеренията на групата „Освобождение на труда" да издаде труда на Маркс „Нищета на философията" на руски език и обещава да изпрати предговора си към първото немско издание на този труд, както и някои други материали. Същевременно Енгелс ѝ изпраща копие от писмото до редакцията на списание „Отечественные Записки", което той намира при подреждане ръкописното наследство на Маркс. Написано в 1877 г., но неизпратено на адресата. Писмото на Маркс, преведено от Засулич, се публикува в нелегалното списание „Вестник Народной Воли" в 1886 г.

7 март — Енгелс съобщава на Зорге за състоянието на социалистическото движение в Англия и Франция, отбелязва, че Френската работническа партия начело с Ж. Гед и Лафарг развива активна дейност в провинцията и успешна пропаганда на марксизма в Париж.

24 март — В писмо до редактора на вестник „Sozialdemokrat" Е. Бернщайн Енгелс критикува погрешното, пренебрегващо класовата същност на проблема тълкуване на понятието „демокрация", допуснато в уводната статия на този вестник от 20 март; посочва, че демократичната република представлява най-последователната форма на господството на буржоазията и в същото време наличието в тази република на буржоазнодемократически свободи създава най-благоприятни условия за завоюването на политическата власт от пролетариата.

Краят на март — 26 май — Енгелс работи над своята книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата"; прави в нея марксистки анализ на древната история на човешкото общество, на възникването на антагонистичните класи и класовото господство, разкрива зависимостта на сменяването на различните форми на семейството от развитието на производствените отношения, изтъква противоречията, присъщи на семейството в класовото общество, посочва класовата природа на държавата и историческата неизбежност на нейното отмиране заедно с ликвидирането на частната собственост, набелязва контурите на бъдещото социалистическо общество. В процеса на работата си Енгелс използува конспекта на книгата на Морган „Първобитното общество", съставен от Маркс, и голямо количество други материали.

Между 2 и 15 април	Енгелс получава от Пол и Лаура Лафарг подробна информация за заседаващия в Рубе конгрес на Френската работническа партия, преценява го като сериозен успех на работническото движение във Франция.
11 април	По повод голямото впечатление, което е направило в Германия и в други страни, особено в Русия, неговото произведение „Анти-Дюринг", Енгелс съобщава на редактора на „Sozialdemokrat" за решението си да подготви второ издание.
Май	Енгелс следи внимателно дейността на Френската работническа партия; в писма до Лафарг по повод резултатите от общинските избори в Париж дава на ръководителите на партията редица съвети във връзка с тактиката им спрямо отцепилата се от партията опортюнистическа групировка на посибилистите, препоръчва да издигат в изборите собствени кандидати.
Началото на май	Енгелс се запознава с текстовете на лекциите на Лафарг за материалистическото схващане на историята и на Девил за „Капиталът" на Маркс, които били четени в Париж за работническа аудитория с цел да се пропагандира марксизмът, и дава за тези лекции положителна оценка.
22 май	Енгелс завършва работата над първите осем глави от труда си „Произход на семейството, частната собственост и държавата" и изпраща ръкописа за издаване в Цюрих; в съпроводителното писмо той подчертава невъзможността за легалното ѝ публикуване в Германия предвид на това, че в нея се прави остра критика на съвременното буржоазно общество и извод за неизбежността на неговата гибел.
Преди 23 май	Енгелс посещава един от ръководителите на Германската социалдемократическа партия П. Зингер; в разговор с него Енгелс препоръчва на немските социалдемократи през време на предстоящите през октомври избори за райхстаг да водят гъвкава тактика, като не се отказват от временни споразумения с други опозиционни партии, ако това не е свързано с принципни отстъпки и може да допринася за увеличаването на броя на социалдемократическите депутати.
26 май	Енгелс завършва работата над своята книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата".
29 май — 4 юни	Енгелс гостува на немския публицист-демократ, активен участник в Баденското въстание от 1849 г. С. Боркхайм в Хастингс (южния бряг на Англия).
Юни	Енгелс работи над подготовката на ново издание на труда на Маркс „Наемен труд и капитал", преглежда текста на книгата и пише кратък увод. Брошурата излиза от печат през октомври в Цюрих.
5—6 юни	Във връзка с непрестанното активизиране на опортюнистите В. Блос, Б. Гайзер и др. в Германската социалдемократи-

ческа партия, по-специално във фракцията в райхстага, в писма до Бебел и други ръководни дейци на партията Енгелс настоява за непримирима борба с опортюнистическите елементи и преди всичко за решителен отпор на техните посегателства и нападки срещу партийния орган „Sozialdemokrat". Посочвайки, че в края на краищата пълният разрив с опортюнистите е неизбежен, Енгелс препоръчва на партийното ръководство, според възможностите си, да отдалечава разцеплението, като се стреми към постепенно изолиране на опортюнистите и отстраняването им от партията.

Между 21 и 26 юни — Енгелс чете ръкописа на критичната статия на немския социалдемократ К. Кауцки „„Капиталът" на Родбертус" и му съобщава своите бележки, като му препоръчва по-специално да подчертае близостта на икономическите възгледи на пруския икономист, идеолога на обуржоазилото се юнкерство К. Родбертус с възгледите на френския дребнобуржоазен социолог П. Ж. Прудон.

26 юни — Енгелс пише на руската емигрантка Е. Паприц писмо, в което дава висока оценка на Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов и на цялата историческа и критическа школа в руската литература, отбелязвайки, че трудовете на представителите на тази школа по своето научно равнище значително превъзхождат произведенията на официалната историческа наука в Германия и Франция.

16 юли — Руският революционер-народник С. М. Степняк-Кравчински посещава Енгелс.

Краят на юли — 3 октомври — Енгелс работи над коректурата на книгата си „Произход на семейството, частната собственост и държавата".

Между 1 и 11 август — По молба на Лафарг Енгелс чете току-що излязлата в Париж книга на френския буржоазен икономист Льороа-Болио „Колективизмът, критическа проверка на новия социализъм", в която се прави опит за „опровергаване" на икономическото учение на Маркс; запознава се с ръкописа на статията на Лафарг, посветена на критика на тази книга, и му изпраща своите бележки по повод статията. След измененията, внесени от Лафарг по съвета на Енгелс, статията се печата в списание „Journal des économistes" („Списание на икономистите") в 1884 г.

Началото на август — Енгелс получава от И. Ф. Бекер писмо със съобщение за състоянието на работническото движение в Швейцария и за отслабването там на влиянието на анархистите.

Около 5 август — 1 септември — Енгелс е на почивка в Уертинг (южния бряг на Англия).

Между 13 и 20 август — Енгелс отговаря със съгласие на молбата на представителката на намиращата се в Женева полска емигрантска социалдемократическа група „Класова борба" Мария Янковска Менделсон (С. Леонович) да ѝ разреши да преведе на

полски език „Произход на семейството, частната собственост и държавата".

Септември — Енгелс чете няколко книжки от немското социалдемократическо списание „Die Neue Welt" („Нов свят") и отбелязва примитивизма и вулгаризаторския характер на напечатаните в него философски и исторически статии на опортюнистите Б. Гайзер и В. Блос.

В теоретичното списание на германската социалдемокрация „Die Neue Zeit" („Ново време") се печата редакционната статия „Нова книга на Фридрих Енгелс", посветена на намиращия се под печат труд „Произход на семейството, частната собственост и държавата"; в статията се привеждат извадки от предговора към тази книга.

Първата половина на септември — Енгелс чете книгата на американския социалреформист Л. Грьонлунд „Кооперативната държава" и изказва остри критични съждения за нея.

Средата на септември — Енгелс се запознава с ръкописа на статията на немския социалдемократ, опортюниста К. Шрам „Кауцки и Родбертус", в която се прави опит да се защити пророкът на „социалната мисия" на пруската държава Родбертус от критиката на марксистите, а също и с ръкописа на статията-отговор от Кауцки на Шрам; Енгелс изказва критични бележки във връзка със статията на Кауцки, препоръчва настойчиво да се заостри и засили отговорът до Шрам.

Октомври — Във връзка с наближаващите избори за германския райхстаг Енгелс продължава внимателно да следи вътрешнополитическата обстановка и предизборната дейност на социалдемократическата партия, като поддържа постоянен контакт с нейните ръководители Бебел, Либкнехт и др.; в писмата си до тях той подчертава, че успехът на социалдемокрацията в изборите ще има голямо значение за цялото международно работническо движение, и отбелязва, че при създалите се условия в бъдещата фракция на райхстага неизбежно ще влязат опортюнисти, с които ще се наложи да се води решителна борба.

2 октомври — Във връзка с избирателната кампания за изборите за райхстага във вестник „Sozialdemokrat" се печата откъс от труда на Енгелс „Произход на семейството, частната собственост и държавата", в който се разяснява, че пролетариатът трябва да използува всеобщото избирателно право в интерес на разгръщане революционната борба.

Около 3 октомври — В Цюрих излиза от печат трудът на Енгелс „Произход на семейството, частната собственост и държавата".

11—14 октомври — Енгелс изпраща екземпляри от книгата си „Произход на семейството, частната собственост и държавата" на Бебел, И. Ф. Бекер, Лавров и на други дейци на социалистическото движение.

15 октомври — В писмо до И. Ф. Бекер Енгелс дава висока оценка на дейността на Бебел като ръководител на германската социал-

демокрация, твърд пролетарски революционер и изтъкнат оратор.

23 октомври Енгелс завършва предговора към първото немско издание на книгата на К. Маркс „Нищета на философията“; в този предговор той остро критикува вулгарно-утопичните възгледи на Родбертус и опровергава лъжливите измислици, че последният уж бил изпреварил основните открития на Маркс в областта на политическата икономия. Предговорът под заглавие „Маркс и Родбертус“ се печата през януари 1885 г. в списание „Neue Zeit“, а след това в книгата, която излиза в Щутгарт през януари 1885 г.

28—29 октомври Енгелс съобщава на редица дейци на английското и френското социалистическо движение за успехите на германските социалдемократи в току-що състоялите се избори за райхстаг; в писмо до Бебел той изразява увереността си, че това събитие ще даде тласък към нов подем на работническото движение във Франция, Англия, САЩ и други страни.

Около 30 октомври — 30 декември Във връзка с превеждането на италиански език на книгата му „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ Енгелс води кореспонденция с Мартинети, който му съобщава, че е постигнато споразумение за отпечатването на книгата в Италия.

8—18 ноември Продължавайки да анализира резултатите от изборите за германския райхстаг, в писма до Бебел и други дейци на Германската социалдемократическа партия Енгелс характеризира успеха на тази партия в изборите като доказателство, че тя въпреки извънредния закон против социалистите е съумяла благодарение на революционната тактика да укрепи значително своите позиции сред работниците и да завоюва редица нови окръзи; Енгелс препоръчва на социалдемократическата фракция да разобличава от трибуната на райхстага действията на правителството и господствуващите класи, като внася систематично законопроекти в интерес на работническата класа; във връзка с наличието на опортюнистически елементи в новоизбраната фракция той предупреждава Бебел за опасността от всякакви принципни отстъпки на управляващите класи.

12 ноември Енгелс започва да работи над окончателната редакция на трети отдел от II том на „Капиталът“, който съдържа анализ на възпроизводството и обръщението на целия обществен капитал.

Краят на ноември — декември Енгелс поддържа енергично борбата на революционните елементи в Социалдемократическата федерация против нейното опортюнистическо ръководство начело с Хайндман, във връзка с това се среща много пъти с дъщерята на Маркс Елеонора, Евелинг, Бакс, с английския социалист поета У. Морис, с работника-социалист Д. Махон; той одобрява излизането от федерацията в края на декември — в знак на протест против политиката на Хайндман и привържениците му — на мнозинството от нейните членове, възглавявано от Еве-

линг, Бакс, Морис и др., и създаването от тях на нова организация — Социалистическата лига.

11—30 декември Във връзка с решението на опортюнистическото мнозинство на социалдемократическата фракция в германския райхстаг да не се обяви против правителствения законопроект за държавните субсидии на параходните компании Енгелс в разговори със Зингер и в писма до Бебел и Либкнехт осъжда остро тази позиция, смятайки я за фактическа подкрепа на колониалната политика на управляващите класи в Германия. Енгелс предлага на фракцията следната тактика: да обуслови гласуването за този проект със съвършено неприемливи за правителството искания, чието отклоняване би разобличило антинародната същност на неговата политика; за едно от тези искания той смята например предлагане на законопроект за предаване на държавните имения под аренда на кооперативни дружества на селскостопански работници и да им се окаже финансова помощ от страна на държавата. Енгелс разяснява, че поставянето на такова искане във вид на законопроект би имало голямо пропагандно значение за привличането на селскостопанските работници и дребните селяни на страната на социалдемокрацията.

Краят на 1884 Енгелс работи над замисленото от него ново издание на книгата му „Селската война в Германия", в която възнамерява да покаже Селската война през XVI в. като кулминационен момент на първата буржоазна революция в Германия и повратен пункт в историята на страната; той съставя план на замислената от него нова встъпителна част на книгата и пише началото на този увод, който останал незавършен. Други неотложни занимания принуждават Енгелс да прекрати тази работа.

1885

Януари — 4 февруари Енгелс редактира част от превода на английски език на своя труд „Положението на работническата класа в Англия", направен от американската социалистка Кели-Вишневецка за издаването на тази книга в САЩ.

Януари Енгелс готви за печат второ немско издание на книгата си „Анти-Дюринг".

25 януари Енгелс пише статията „Руските императорски действителни тайни динамитни съветници", в която разобличава интригите на царското правителство, което се стреми да постигне от английските управляващи кръгове предаването на руските политически емигранти; статията се публикува във вестник „Sozialdemokrat" на 29 януари. Същата тема той осветлява в писмо до П. Лафарг; откъси от това писмо се печатат на 21 януари във вид на извадки в написаната от Гед уводна статия във френския социалистически вестник „Le Cri du peuple" („Народен вик").

Февруари — началото на юни Енгелс работи над коректурата на II том на „Капиталът".

4 февруари В писмо до В. Либкнехт Енгелс критикува примиренческото му отношение към опортюнистическите елементи в германската социалдемокрация.

Средата на февруари Във връзка със замисления от него предговор към американското издание на книгата му „Положението на работническата класа в Англия", Енгелс пише статията „Англия през 1845 и 1885 г.", в която характеризира измененията, настъпили в икономиката на страната и положението на английския пролетариат в продължение на четиридесет години. Статията се публикува в английското социалистическо списание „The Commonweal" („Общо благо"), кн. 2 от март, и в превод от автора на немски език в списание „Neue Zeit", кн. 6.

11 февруари Енгелс се съгласява да изпълни молбите на един от руските преводачи на I том на „Капиталът", икономиста-народник Н. Ф. Даниелсон, да му изпраща за превод коректурите на немското издание на II том на „Капиталът", за да се ускори издаването на този том на руски език.

23 февруари Енгелс завършва работата над последната част от ръкописа на II том на „Капиталът" и я изпраща в издателството.

Краят на февруари Енгелс започва подготовката за печат на ръкописа на III том на „Капиталът"; тази работа продължава около десет години. През това време Енгелс дешифрира ръкописа, определя въз основа на запазилите се бележки на Маркс плана и структурата на книгата, като съответно прегрупира материала, доработва някои отдели и глави, които съществували само като чернови, пише отново отделни части, които Маркс възнамерявал да напише, но не успял, както и редица допълнения въз основа на свои собствени изследвания на някои нови явления в икономиката на капитализма през последната четвърт на XIX век; внася в текста множество уточнения и поправки, пише предговор и послеслов, извършва обща редакция на окончателния текст.

Началото на март Във връзка с напечатаното във вестник „Sozialdemokrat" писмо на немския социалдемократ К. Фаренхолц, който се опитвал да изопачи истинските причини за разцеплението в Социалдемократическата федерация и да защити опортюнистическата и сектантската линия на Хайндман, Енгелс препоръчва на Евелинг да излезе с отговор на това писмо и да му помага да състави този отговор, който се печата в „Sozialdemokrat", бр. 13 от 26 март.

Април — юни Енгелс редактира италианския превод на своята книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата", направен от Мартинети.

С възмущение Енгелс следи опитите на опортюнистите от социалдемократическата фракция в германския райхстаг, които протестирали по повод критиката на вестник „Sozial-

demokrat" на тяхното становище по въпроса за субсидиите на параходните компании, да подчинят редакцията на този орган. В писма до ръководителите на германската социалдемокрация и в лични беседи с някои от тях той препоръчва настойчиво да се запази самостоятелността на редакцията по отношение на фракцията, за да се осигури понататъшната борба с опортюнистите и провеждането на последователна революционна линия.

Април Енгелс чете на руски език книгата на руския марксист Г. В. Плеханов, ръководител на групата „Освобождение на труда", „Нашите разногласия", изпратена му от Засулич.

23 април В писмо до Засулич Енгелс изказва дълбокото си задоволство по повод появата в Русия на привърженици на теорията на Маркс, като характеризира този факт като огромен прогрес, който ще има голямо значение за по-нататъшното развитие на революционното движение; същевременно той отбелязва нарастването на елементи на революционна криза в страната и неизбежността на настъпването на истинска народна революция.

Май — ноември Енгелс работи над коректурите на второто немско издание на своя труд „Анти-Дюринг".

5 май Енгелс завършва работата над предговора към II том на „Капиталът", което съвпада с рождения ден на Маркс; в този предговор той разобличава клеветите на немските буржоазни катедер-социалисти, които се опитвали да обвинят Маркс, че бил плагиатствувал от Родбертус, и посочва научната несъстоятелност на възгледите на последния.

15 май В писмо до редактора на вестник „Sozialdemokrat" Енгелс препоръчва да се отделя главно внимание на защитата на теорията на марксизма от изопачения и нападки от страна на опортюнистите и на отстояването на последователно революционната линия на партията по всички практически въпроси.

Краят на май— юни Енгелс работи над коректурите на третото немско издание на произведението на Маркс „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт"; изданието излиза в 1885 г. със специално написан за него предговор от Енгелс.

Около 13 юни Смятайки за важна задача правилното осветляване на въпроса за философските източници на марксизма и разобличаването на опитите да му се противопостави немската класическа философия, Енгелс обещава на редакцията на „Neue Zeit" да напише статия за философията на Л. Фойербах; това обещание било изпълнено по-късно в труда „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия".

16 юни Енгелс съобщава на Х. Шлютер, ръководител на германското социалдемократическо издателство в Цюрих, че е съгласен да бъдат издадени в отделни брошури произведения на Маркс и други материали, които се отнасят до процесите

срещу редакторите на „Neue Rheinische Zeitung" и Рейнския окръжен комитет на демократите през 1849 г., както и до кьолнския процес срещу членовете на Съюза на комунистите в 1852 г., и обещава да напише предговори към тези брошури.

Юли — средата на септември Енгелс редактира превода на френски език на труда на К. Маркс „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт", направен от френския социалист Е. Фортен, а също води кореспонденция с последния относно възможността да се публикува този превод във френския социалистически вестник „Le Sozialist" („Социалист"); тази публикация, както и отделното френско издание на труда били осъществени едва в 1891 г.

1 юли Енгелс пише предговор към брошурата „Карл Маркс пред съдебните заседатели в Кьолн", съдържаща речите на Маркс и на другите обвиняеми по процеса срещу Рейнския окръжен комитет на демократите в 1849 г.; предговорът се публикува изцяло в брошурата, която излиза в Цюрих в началото на октомври, а в съкратен вид — във вестник „Sozialdemokrat" на 15 октомври.

Началото на юли (не по-късно от 10) Излиза от печат II том на „Капиталът".

Втората половина на юли Енгелс завършва дешифрирането на ръкописа на III том на „Капиталът".

14 август — 14 септември Енгелс е на почивка на остров Джерси, чете коректурите на второто издание на своя труд „Анти-Дюринг".

Около 21 август Енгелс получава от Даниелсон съобщение, че преводът на II том на „Капиталът" на руски език е завършен, както и че по цензурни съображения в текста на неговия предговор се е наложило да бъдат направени някои съкращения.

25 август По предложение на Даниелсон Енгелс се обръща към редакцията на руското легално списание с народническо направление „Северный вестник" с предложение да напечата писмото на Маркс до редакцията на списание „Отечественные Записки". Писмото на Маркс било напечатано през октомври 1888 г. в друг легален печатен орган — списанието „Юридический вестник".

23 септември Енгелс завършва работата над предговора към второто немско издание на своя труд „Анти-Дюринг", в който подчертава необходимостта от прилагане на диалектическия метод в природознанието и отбелязва, че най-новите успехи на природните науки потвърждават тази необходимост.

Октомври Енгелс пише статията „Как не бива да се превежда Маркс", в която остро критикува напечатания в английското социалистическо списание „To day" („Днес") през октомври 1885 г. превод на част от първата глава на I том на „Капиталът", направен от Хайндман под псевдоним Джон

Брюдхаус; статията се печата в списание „Commonweal" през ноември.

8 октомври — Енгелс завършва работата си над очерка по историята на Съюза на комунистите, за да бъде публикуван като увод към третото немско издание на брошурата на К. Маркс „Разкрития относно кьолнския процес на комунистите". Очеркът под заглавие „Към историята на Съюза на комунистите" се печата във вестник „Sozialdemokrat" на 12, 19 и 26 ноември и в третото издание на брошурата, което излиза през октомври в Цюрих.

8 и 12 октомври — В писма до редактора на „Sozialdemokrat" и до Лафарг Енгелс анализира политическото положение във Франция след състоялия се на 4 октомври първи тур на изборите за камара на депутатите, през време на които намиращата се на власт партия на умерените републиканци претърпяла голямо поражение. Енгелс отбелязва, че резултатите от изборите правят вероятно идването на власт на партията на радикалите, което ще създаде благоприятна обстановка за дейността на социалистите. Откъси от първото писмо (без да се посочва името на автора) се публикуват на 15 октомври в уводна статия на вестник „Sozialdemokrat", а част от второто — под заглавие „Обстановката" — на 17 октомври във вестник „Socialiste".

Между 10 октомври и 24 ноември — Енгелс пише статията „Към историята на пруските селяни", в която дава кратък критически очерк на положението на селяните в Прусия, като се започне от средните векове и се свърши до 60-те години на XIX век. Статията се печата като втори раздел от увода към преиздадената по инициатива на Енгелс брошура на немския пролетарски революционер В. Волф „Силезийският милиард", която се публикува в Цюрих през април 1886 г.

Средата на октомври — Във връзка със започналото през август публикуване във вестник „Socialiste" на „Манифест на Комунистическата партия", преведен на френски език от Лаура Лафарг, Енгелс в редица писма ѝ съобщава своите бележки по качеството на превода и предлага да внесе някои изменения.

Втората половина на октомври — декември — Във връзка с изострянето на международната обстановка в Европа, предизвикана от войната между Сърбия и България, и със засилването на противоречията по българския въпрос между европейските държави Енгелс изучава икономическото и финансовото положение на Русия и стига до извода, че Бисмарк, като съдействува на царското правителство да получи заеми от германските банкери, играе провокационна роля в разпалването на военния конфликт на Балканите и същевременно се стреми да поддържа царизма в неговата борба срещу революционното движение. Някои материали по този въпрос той изпраща на Либкнехт, който ги използува в своята реч в райхстага.

21 октомври — Енгелс пише до редакцията на вестник „Socialiste" писмо, в което уточнява някои положения на поместения в този

вестник на 17 октомври откъс из писмото му до Лафарг под заглавие „Обстановката“. Писмото под заглавие „До редакционния комитет на „Socialiste““ се публикува в този вестник на 31 октомври.

28 октомври — В писмо до Бебел Енгелс, анализирайки икономическото положение и състояние на работническото движение в Англия, отбелязва, че старите трейдюниони, обединяващи квалифицирани работници, играят по същество реакционна роля; същевременно той остро критикува ръководството на Социалдемократическата федерация заради нейната сектантска позиция и откъснатост от работническите маси. Засягайки положението във Франция, Енгелс посочва недостатъчната теоретическа зрелост на френските социалисти; той изказва увереност, че френските работници ще се включват толкова повече в социалистическото движение, колкото повече буржоазните партии разкриват своята несъстоятелност.

Ноември — началото на декември — Енгелс чете книгата на немския буржоазен публицист Г. Адлер „История на първото социално-политическо работническо движение в Германия“, в която се фалшифицира историята на Съюза на комунистите и се изопачава дейността на Маркс; по полетата на книгата прави критични бележки и дава на Кауцки редица указания във връзка с написването от последния на критична рецензия за тази книга. Рецензията, написана според тези указания на Енгелс, се публикува в списание „Neue Zeit“ през февруари 1886 г.

13 ноември — В писмо до Даниелсон Енгелс благодари за изпратените му извадки из писмата на Маркс; съобщава за намерението си по-нататък да издаде избрани писма на Маркс.

14 ноември — По молба на Лафарг, подготвящ кратък биографичен очерк за Енгелс за вестник „Socialiste“, Енгелс му съобщава някои подробности по майското въстание от 1849 г. в Западна и Южна Германия; статията, написана въз основа на тези данни, се публикува във вестник „Socialiste“ на 21 ноември като втори раздел от биографията на Енгелс под заглавие „Майското въстание от 1849 г.“, без подпис.

17 ноември — В писмо до Бебел Енгелс, анализирайки международната обстановка в Европа, отбелязва опасността от избухване на европейска война; той подчертава задължението на социалистите да се борят против милитаристичните планове на господствуващите класи и посочва, че ако последните все пак успеят да подпалят такава война, тя ще ускори краха на капиталистическия строй.

26 ноември — В писмо до немската писателка М. Кауцка Енгелс посочва, че социалистическата литература, реалистично и правдиво изобразявайки действителните отношения в буржоазното общество, трябва да разкрива по този начин истинската природа на тези отношения и да показва не само несправедливостта на капитализма, но и да внедрява увереност в неизбежността на заменяването му от социалистическия строй.

Около 2 декември В Цюрих излиза второто издание на книгата на Енгелс „Анти-Дюринг".

7 декември В писмо до редактора на „Sozialdemokrat" Енгелс съобщава за станалите известни и предизвикали възмущението на ръководителите на местните организации на английската Социалдемократическа федерация факти за тайното получаване от Хайндман на пари от консервативната партия, за да ги използва в ноемврийската кампания по изборите за парламент; Енгелс подчертава недопустимостта на такива действия от страна на Хайндман. Писмото на Енгелс и материалите, които той изпраща по този въпрос, се използуват от редакцията в бележка, поместена на 17 декември в „Sozialdemokrat". Същите сведения Енгелс съобщава в писмо до Лафарг от същия ден.

1886

Януари Енгелс получава от Даниелсон бележки върху икономическото положение на Русия.

По молба на Либкнехт Енгелс му дава някои съвети относно неговата публицистична дейност и речите му в Райхстага, като отбелязва необходимостта да се продължава борбата против опортюнистическите елементи.

Между 7 януари и 25 февруари Енгелс редактира превода на английски език на своята книга „Положението на работническата класа в Англия" за американското издание и пише към това издание послеслов, в който дава обща характеристика на положението на пролетариата в Англия и САЩ; послесловът се печата в книгата като приложение, в което Енгелс включва и статията си „Англия през 1845 и 1885 г.". Книгата излиза в Ню Йорк през май 1887 г.

Не по-късно от 20 януари Енгелс се запознава с брошурата на опортюниста Шрам „Родбертус, Маркс, Ласал" и съобщава критичните си бележки по повод на тази брошура на редактора на вестник „Sozialdemokrat"; бележките се използуват в насочената против Шрам и другите идеолози на „държавния социализъм" и апологети на Родбертус и Ласал серия редакционни статии под заглавие „Моралният критик и неговият критически морал", публикувани в „Sozialdemokrat" на 21 и 28 януари, 5 и 12 февруари.

20—23 януари В писмо до Бебел Енгелс отново подчертава огромното значение на въвличането на трудещите се селяни на Германия в революционната борба като съюзник на работническата класа; посочва, че искането да се създадат кооперативни дружества на дребните селяни и селскостопанските работници при запазването на държавната собственост върху средствата за производство и земята може да бъде осъществено само от социалдемокрацията и трябва да стане задължителен етап при преминаването към комунистическото сто-

панство. В същото писмо той съветва Бебел да вземе участие заедно с Либкнехт в агитационното пътуване из САЩ, организирано от Германската социалдемократическа партия; на това пътуване Енгелс гледа като на едно от средствата за укрепване на международните пролетарски връзки и за разпространяването на социалистическите идеи.

Краят на януари Енгелс получава от Мур и Евелинг пълния текст на ръкописа на направения от тях английски превод на I том на „Капиталът".

Енгелс получава от Даниелсон току-що излязлото руско издание на II том на „Капиталът".

4 февруари Енгелс съобщава на холандския социалист Ф. Д. Нювънхейс положителния си отзив за книгата му „Как управляват нашата страна"; във връзка с това той отбелязва като една от особеностите на историческото развитие на Холандия липсата в нея на развит бюрократичен апарат на управление; в същото писмо Енгелс дава на Нювънхейс някои разяснения за превода на книгата „Развитието на социализма от утопия към наука" на холандски език.

Между 8 и 15 февруари Във връзка с провокационните прояви на декласирани елементи в Лондон на 8 февруари през време на митинга на безработните, проведен при участието на Социалдемократическата федерация, в писма до Зорге, Бебел и др. Енгелс остро критикува действията на нейното ръководство, по-специално на Хайндман, който фактически поощрявал тези елементи.

Средата на февруари Отбелязвайки голямото значение на новия подем на работническото движение във Франция, показател за който била стачката на миньорите в Деказвил, Енгелс приветствува действията на тримата френски работници — депутатите в парламента Е. Басли, З. Камелин и А. Боайе, които енергично излезли в защита на стачниците, скъсали с фракцията на буржоазните радикали и фактически сложили началото на съществуването в парламента на самостоятелна работническа фракция; това събитие Енгелс преценява като сериозен успех на революционните социалисти, означаващ, че френските работници са започнали да се освобождават от влиянието на радикалите.

25 февруари — 5 август Енгелс редактира ръкописа на английския превод на I том на „Капиталът", като използува при това по-специално писмените указания на Маркс, направени в 1877 г. във връзка с първия опит за такъв превод, предприет в САЩ.

Средата на март В писма до Лафарг Енгелс съветва френските марксисти да продължат своята борба за сплотяване на революционните сили на пролетариата, като се стремят да изолират опортюнистическата група на посибилистите и разобличават действията им, пречещи на единството на работническата класа; той одобрява поведението на работническите депутати, които успели с решителните си действия в защита на стачкуващите

миньори в Деказвил да заставят парламента да гласува резолюция, призоваваща правителството да държи сметка за интересите на труда; считайки този факт за голяма победа на работническото движение, Енгелс изпраща на Бебел текстовете на речите на депутатите.

15 март — Енгелс пише на френските социалисти писмо, в което изразява своята солидарност с тях във връзка с 15-та годишнина на Парижката комуна. Писмото се публикува в „Socialiste" на 27 март.

Краят на март — Енгелс благодари на Засулич за това, че му е изпратила изданения в превод от нея на руски език труд на К. Маркс „Нищета на философията".

Април—юли — Енгелс е болен.

Април—май — В списание „Neue Zeit" се печата трудът на Енгелс „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия", в който се разкрива отношението на марксизма към неговите философски предшественици и се разглеждат основните проблеми на диалектическия и историческия материализъм.

Първата половина на април — Във връзка с това, че в речта си, произнесена пред райхстага на 31 март, Бисмарк се опитал да представи опиталия се в 1866 г. да извърши срещу него атентат Ф. Блинд за ученик на Маркс, Енгелс настоява Л. Лафарг и Е. Маркс-Евелинг да излязат по този повод с опровержение; изявлението на дъщерите на Маркс се публикува във вестниците „Sozialdemokrat" на 15 април и „Socialiste" на 24 април.

Началото на април — След като се запознал с хода на обсъждането в германския райхстаг на въпроса за продължаване на извънредния закон против социалистите, Енгелс одобрява речите на Бебел и Либкнехт с остра нападка срещу правителството и реакционните депутати; той отбелязва, че върху дейността на германската социалдемокрация революционизиращо влияние оказва борбата на работническата класа в други страни, по-специално стачката на френските миньори в Деказвил и действията на работническите депутати във френския парламент.

Средата на април — Енгелс приема кореспондента на вестника на демократическата партия в Сент-Луис (САЩ) Мак-Енис и разговаря с него по въпросите на работническото законодателство; във връзка с това, че в публикуваната в началото на юли във вестник „Missouri Republican" („Мисурийски републиканец") бележка за този разговор изказванията на Енгелс се предават в изопачен вид, писмото на Енгелс с протест срещу тези изопачавания се печата в социалистическия вестник „New Yorker Volkszeitung" („Нюйоркски народен вестник") на 8 юли.

Краят на април — септември — Енгелс следи внимателно разгръщането на масовата борба за осемчасов работен ден в САЩ, първомайските стачки, демонстрации и митинги на работниците в Чикаго, Филадел-

фия, Бостън, Ню Йорк и други градове; в писма до Зорге, Бебел и други видни социалисти той подчертава голямото международно значение на тези акции на пролетариата в САЩ; Енгелс отбелязва, че недостатъците и слабостите на американското работническо движение — голямото влияние на анархистите, липсата на определена програма и ясно формулирани цели, слабото разпространение на идеите на научния социализъм — са неизбежни за началния стадий на движението и в процеса на по-нататъшната борба ще бъдат преодолени.

29 април и 12 май — В писма до Зорге и Либкнехт, като характеризира състоянието на социалистическото движение в Англия, Енгелс отбелязва, че отцепилата се от Социалдемократическата федерация Социалистическа лига не е съумяла да стане масова работническа партия, а ръководителите й Морис и Бакс се оказали до голяма степен под влиянието на анархистите.

Началото на май — Във връзка с това, че на общинските избори в Париж от 2 май социалистическият кандидат получил значителен брой гласове, Енгелс в писма до Лафарг и Либкнехт преценява този факт като сериозна победа, свидетелствуваща за все по-голямото освобождаване на работниците от влиянието на буржоазния радикализъм.

Енгелс изпраща на Мартинети списание „Neue Zeit" със своето произведение „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия" и брошурата на Волф „Силезийският милиард" със своя увод.

15 май — Бележката на Енгелс за откриването на огън срещу работниците през време на стачката в стъкларския завод в Лион се печата в списание „Commonweal".

22 май — Енгелс сключва договор с лондонското издателство Суон, Зоненшайн, Лаури и К° за издаването на английския превод на I том на „Капиталът".

Краят на май — 3 юни — Енгелс чете коректурите на американското издание на своя труд „Положението на работническата класа в Англия".

Около 25 юни — 7 юли — Енгелс се намира на лечение в Истбърн, където го посещава неговият приятел, известният немски учен-химик, социалдемократът К. Шорлемер.

Август—ноември — Енгелс работи над коректурите на английското издание на I том на „Капиталът".

7 август — 4 септември — Енгелс е на почивка в Истбърн, където за няколко дни му гостува Либкнехт.

Втората половина на август — октомври — Във връзка с изострянето на противоречията между европейските държави в резултат на засилването на съперничеството между царска Русия и Австро-Унгария на Балканите, разрастването на реваншизма във Франция и агресивните стремежи на управляващите кръгове в Германия, а също и на завоевателната политика на Англия в Близкия и Сред-

ния Изток, Енгелс изучава внимателно международната обстановка в Европа. Отбелязвайки реалността на заплахата от избухване на общоевропейска война, той стига до извода, че такава война ще предизвика засилването на шовинизма и национализма и би нанесла тежък удар на международното работническо движение, но същевременно неизбежно ще ускори назряването на революционна криза във Франция, както и в други страни на Европа, особено в Русия.

18 август — В писмо до Бебел Енгелс го информира за състоянието на социалистическото движение в Англия, отбелязва, че Социалдемократическата федерация и другите социалистически организации продължават да си остават откъснати от масите, а Социалистическата лига, една част от чийто ръководители е попаднала под влиянието на анархистите, преживява вътрешна криза. Енгелс подчертава също, че изострянето на класовата борба в САЩ и Франция потвърждава тезата на Маркс, че демократическата република представлява онази форма на буржоазна държава, в рамките на която става решаващото сражение между пролетариата и буржоазията.

Във връзка с осъждането на Бебел и на редица други активни дейци на германската социалдемокрация от саксонския съд във Фрайберг на тъмничен затвор заради участие в Копенхагенския конгрес на партията и разпространяване на забранения от германските власти вестник „Sozialdemokrat" Енгелс в същото писмо преценява тази присъда наред с други актове на полицейския терор като доказателство за безсилието на германското правителство пред лицето на разрастването на работническото движение.

20 август — Енгелс съобщава на Шлютер за съгласието си за ново издание на серията свои статии „Към жилищния въпрос" и препоръчва да се преиздаде брошурата на починалия през декември 1885 г. Боркхайм „За спомен на немските ура-патриоти от 1806 и 1807 г.", като обещава да напише биографията на Боркхайм като увод на тази брошура.

29 август — Енгелс пристига за един ден от Истбърн в Лондон, за да се срещне с Либкнехт, който пътува от Германия за САЩ.

В Лондон Енгелс се среща с ветерана на чартисткото движение Дж. Харни.

Между 5 и 13 септември — Ръководителите на Социалистическата лига Бакс и Морис посещават Енгелс много пъти, с които той разговаря по положението вътре в Лигата.

Приблизително между 5 и 11 септември — Енгелс чете ръкописа на книгата на Кауцки „Икономическото учение на К. Маркс" и прави свои бележки.

17 септември — около 27 септември — И. Ф. Бекер гостува на Енгелс.

2 октомври Във връзка с това, че съдът със съдебни заседатели в Париж оправдал Лафарг и Гед, привлечени под съдебна отговорност заради публичното разобличаване на връзките между правителството и големите банки, Енгелс в писмо до Лаура Лафарг характеризира този факт като доказателство, че организираният пролетариат може да използва противоречията между различните фракции на буржоазията; същевременно Енгелс предупреждава френските социалисти за опасността от надценяване на тези противоречия и подчертава неизбежността на колебания и политическа неустойчивост на дребната буржоазия.

8 и 9 октомври Енгелс предлага на Бебел и на други дейци на германската социалдемокрация да се осигури на И. Ф. Бекер материална издръжка от страна на партията, като по този начин му се даде възможност да напише спомените си, които имат голямо значение за историята на революционното движение в Германия.

23 октомври В писмо до Бебел Енгелс отбелязва целесъобразността — в условията на полицейския режим — на решението на социалдемократическата фракция в германския райхстаг вестник „Sozialdemokrat" да престане да се нарича официален орган на партията; Енгелс посочва, че тази стъпка не само ще облекчи фракцията в нейната легална дейност, но и ще създаде по-благоприятна обстановка за борбата на вестника против опортюнизма.

25 октомври Енгелс пише преглед на международното положение в Европа, в който прави анализ на изострянето на противоречията между големите държави, особено между Русия и Австро-Унгария, а също и между Германия и Франция, и отбелязва нарастващата опасност от общоевропейска война; Енгелс посочва, че управляващите класи на тези държави виждат във войната едно от средствата за потискане на революционното движение и за запазване на реакционните режими, и поставя пред социалистите задачата за решителна борба против опасността от война. Този преглед, изпратен от Енгелс на Лафарг, се публикува с малки съкращения и редакционни изменения във вестник „Socialiste" на 6 ноември във вид на статия под заглавие „Политическото положение в Европа".

Ноември — началото на декември Енгелс работи над статията „Юридически социализъм", посветена на критиката на книгата на австрийския буржоазен юрист А. Менгер „Правото на пълен трудов доход в историческа светлина", която изобилствува с нападки против Маркс и неговото учение. Във връзка с лошото състояние на здравето си Енгелс бил принуден да прекрати работата и статията завършил Кауцки. Статията се публикува в списание „Neue Zeit" през февруари 1887 г. без подпис.

5 ноември Енгелс довършва предговора към английското издание на I том на „Капиталът".

Втората половина на ноември — Енгелс продължава да следи внимателно положението в английското работническо движение; в редица писма до видни социалисти в други страни той отбелязва засилването на недоволството сред работническите маси, особено сред безработните; изказва мнението, че Социалдемократическата федерация, в чийто състав има здрави пролетарски елементи, има шансове въпреки опортюнистическото ръководство да издигне своя авторитет сред работниците, докато Социалистическата лига все повече става сектантска организация, откъсната от практическата борба; Енгелс подчертава необходимостта да се прави разлика между ръководството на Социалдемократическата федерация и нейните редови привърженици.

Краят на ноември — декември — В писма до Зорге и други социалисти Енгелс анализира новите факти в развитието на американското работническо движение — значителното увеличаване на броя на членовете на ордена „Рицари на труда“, създаването в Ню Йорк на Обединената работническа партия, успехите на работническите кандидати в изборите в отделни щати; той отбелязва, че в условията на мощния подем на борбата на работническата класа и при липсата у най-масовата работническа организация, ордена на „Рицарите на труда“, на теоретически обоснована социалистическа програма особено значение придобива разпространяването в САЩ на теорията на научния социализъм. Същевременно Енгелс подлага на сурова критика догматизма и сектантството на Северноамериканската социалистическа работническа партия, състояща се общо взето от немски емигранти и несвързана с практическата борба на американската работническа класа; той подчертава, че задачата на социалистите в САЩ се състои в това, да не се откъсват от масовото движение в съществуващите форми, да се стремят към създаване на общонационална политическа партия на американския пролетариат.

Около декември 1886 — март 1887 — Енгелс чете изпратения му по-рано ръкопис на брошурата на Шлютер „Чартисткото движение в Англия“, съставя хронология на чартисткото движение, внася в текста на брошурата изменения и допълнения. Брошурата, без посочване името на автора, излиза в Цюрих в началото на октомври 1887 г.

5—10 декември — Завръщайки се от САЩ, Либкнехт с жена си гостуват на Енгелс.

6 декември — Зингер посещава Енгелс.

9 декември — По повод смъртта на Бекер Енгелс пише статия, посветена на паметта на този виден немски пролетарски революционер. Статията под заглавие „Йохан Филип Бекер“ се публикува във вестник „Sozialdemokrat“, бр. 51 от 17 декември, и с известни съкращения се препечатва в централния орган на Северноамериканската социалистическа работническа партия, нюйоркския вестник „Der Sozialist“ („Социалист“), на 1 и 8 януари 1887 г.

Около 23 декември 1886—средата на януари 1887 Пол и Лаура Лафарг гостуват на Енгелс в Лондон.

1887

Януари—юли Поради заболяване на очите Енгелс е принуден да намали четенето и писането на писма

Началото на януари Излиза от печат английският превод на I том на „Капиталът“.

10 януари Енгелс завършва предговора към второто издание на своето произведение „Към жилищния въпрос“, в който подлага на критика утопичните теории на буржоазния социализъм; анализирайки състоянието на селската домашна промишленост в Германия, той доказва, че развитието на капитализма води до революционизиране не само на работническата класа, но и на дребните селяни, които са естествен съюзник на пролетариата в борбата му против капитализма. Предговорът се печата във вестник „Sozialdemokrat“ на 15 и 22 януари и в книгата, която излиза през първата половина на март 1887 г.

26 януари Енгелс завършва работата си над предговора към американското издание на своята книга „Положението на работническата класа в Англия“. В този предговор той разглежда състоянието на работническото движение в САЩ, подлага на критика теорията на американския икономист Х. Джордж, разкривайки буржоазния характер на издиганото от него искане за национализиране на земята, посочва, че най-важна задача на работническата класа и социалистите в САЩ е създаването на пролетарска партия в мащаба на цялата страна. Книгата излиза в Ню Йорк в началото на май; предговорът под заглавие „Работническото движение в Америка“, преведен от Енгелс на немски език, се печата също във вестник „Sozialdemokrat“ на 10 и 17 юни и под същото заглавие като отделни отпечатъци — на английски и немски език в Ню Йорк през юли.

Февруари—юни Във връзка с клеветническата кампания, подета от Изпълнителния комитет на Северноамериканската социалистическа работническа партия срещу Евелинг, обвинен във финансови злоупотреби през време на пътуването му из САЩ, за да държи лекции по теория на научния социализъм, Енгелс води обширна кореспонденция със Зорге и други социалистически дейци, с цел да опровергае тази клевета и да реабилитира Евелинг.

Първата половина на февруари Енгелс чете румънския превод на статията си „Политическото положение в Европа“, публикувана в социалистическото списание „Revista Socială“ („Социален преглед“), изучавайки при това румънския език.

Около 12 февруари Енгелс получава от Даниелсон „Приказки“ от М. Е. Салтиков-Щедрин.

12 февруари	Енгелс изпраща на Даниелсон английското издание на I том на „Капиталът“.
13 февруари	Във връзка с набелязаното за 19 февруари в Париж международно празненство, организирано от руските, немските, полските и др. социалисти-емигранти при подкрепата на френските социалисти с цел да се протестира против въоръженията и подготовката за война в Европа, Енгелс пише поздравително писмо до организационния комитет. Писмото се чете на празненството, публикува се във вестник „Socialiste“ на 26 февруари и в превод на немски език във вестник „Sozialdemokrat“ на 11 март, както и в нюйоркския вестник „Socialist“ на 19 март.
Между 24 февруари и 19 март	Анализирайки в писма до Л. Лафарг, Зорге и други дейци на социалистическото движение резултатите от състоялите се на 21 февруари избори за германския райхстаг, при които социалдемократическата партия въпреки полицейския терор получила значителен прираст на гласовете, Енгелс преценява това като голяма победа на социалдемокрацията, свидетелствуваща за неотклонното разрастване на влиянието ѝ сред работниците.
Март 1887 — януари 1888	Наред с другите си занимания Енгелс чете направения от Мур превод на „Манифест на Комунистическата партия“ на английски език, внася поправки и пише бележките към английското издание.
4 март	Откъс от книгата на Енгелс „Анти-Дюринг“ под заглавие „Как е възникнала идеята за равенство“ се печата във вестник „Sozialdemokrat“.
10 и 12 март	Енгелс съобщава на Л. Лафарг и на Бебел, че първото издание на I том на „Капиталът“ на английски език е разпродадено и е започнало отпечатването на второ издание.
Втората половина на март—май	Енгелс ръководи агитационната дейност на английските социалисти Евелинг и Елеонора Маркс-Евелинг в работническите квартали на Лондон, по-специално в работническите радикални клубове в Ист-Енд, намиращи се под влиянието на либералите; тази агитация той преценява като сериозна стъпка към създаването на масова политическа работническа партия със социалистическа програма.
18 март	По повод годишнината на Парижката комуна Енгелс изпраща на парижката организация на Френската работническа партия следното приветствие: „Лондон, 18 март. Граждани! С цялото си сърце празнувам с вас осемнадесети март.“ Приветствието се печата във вестник „Socialiste“ на 26 март.
Приблизително към края на март	Енгелс преглежда превода на датски език на книгата си „Произход на семейството, частната собственост и държавата“.
Около 23 април	Поради това, че редакцията на американския социалистически вестник „New Yorker Volkszeitung“ без знанието на Енгелс е превела на немски език, като е допуснала изопа-

	чаване на текста и в такъв вид е публикувала на 10 април предговора към американското издание на книгата „Положението на работническата класа в Англия", Енгелс отправя протест по този повод.
Около 24 април	Енгелс получава от Даниелсон писма, които Маркс му е писал.
Краят на април — началото на май	Енгелс води кореспонденция с испанския социалист Х. Меса, който му съобщава за отслабването на влиянието на анархистите в Испания и за разрастването на социалистическото движение там, а също му изпраща броеве от мадридския вестник „El Socialista", излезли през 1886 г., в които е напечатан първият испански превод на произведението „Развитието на социализма от утопия към наука".
Началото на май	В Ню Йорк излиза първият превод на английски език на книгата на Енгелс „Положението на работническата класа в Англия."
4 и 7 юни	Енгелс съобщава на Зорге и Л. Лафарг, че на състоялата се в Лондон на 29 май конференция на Социалистическата лига победа удържали анархистичните елементи, с чиито гласове била приета резолюция, насочена против всякаква парламентарна дейност. Енгелс изказва мнение, че при тези условия марксистите, възглавявани от Едуард Евелинг и Елеонора Маркс-Евелинг, ще бъдат принудени да излязат от Лигата, която сега може да служи само като пречка за разгръщането на масово работническо движение.
Между 14 и 23 юни	Енгелс се запознава с програмата на Северноанглийската социалистическа федерация и внася в нея някои поправки и допълнения. Текста на програмата със своите поправки Енгелс изпраща на един от организаторите на Федерацията Махон, в писмо до когото подчертава, че само действителното движение на работническите маси може да доведе до създаването на самостоятелна политическа работническа партия в Англия.
24 юни	В писмо до Дж. Харни Енгелс изказва намерението си да напише биография на Маркс.
Юли	Енгелс чете ръкописа на своята биография, написана от Кауцки за книгата „Австрийски работнически календар за 1888 г.", нанася в текста някои поправки и допълнения. Енгелс чете коректурите на брошурата на Шлютер „Чартисткото движение в Англия".
23 юли — 2 септември	Енгелс е на почивка в Истбъри.
Началото на август	На Енгелс в Истбърн гостува английският социалист Бакс.
Втората половина на август	По молба на Кауцки Енгелс чете коректурите на неговата книга „Томас Мор и неговата утопия" и прави своите забележки.

3 септември	След като получил съобщение за смъртта на Лопатин, което се оказало, както се изяснило по-късно, невярно, Енгелс съобщава на Лавров за намеренията си да напише за него некролог за вестник „Sozialdemokrat".
Средата на септември	Узнавайки за изключването на Северноамерниканската социалистическа работническа партия от Обединената работническа партия на щата Ню Йорк, станало по инициатива на Х. Джордж, Енгелс в писма до Зорге и Кели—Вишневецка изказва предположението, че разривът на Джордж със социалистите и образуването от него на партия от буржоазно-реформаторски тип ще окаже благоприятно влияние върху развитието на работническото движение в САЩ, тъй като това може да разкрие на работниците същинското лице на Джордж и да му попречи да застане начело на това движение.
Втората половина на октомври	Бебел гостува на Енгелс.
Краят на ноември — началото на декември	Енгелс води преговори с лондонския издател Ривс за разпространяването в Англия на американското издание на неговия труд „Положението на работническата класа в Англия" и отделния отпечатък на предговора към тази книга.
Декември 1887 — януари 1888	Енгелс изучава румънски език.
Началото на декември	Енгелс изпраща на немския социалдемократически издател И. Диц ръкописа на своя труд „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия" за издаване в отделна книга, а също и написаните през 1845 г. тезиси на Маркс за Фойербах, които трябвало да бъдат поместени в тази книга като приложение.
7 декември	Енгелс отговаря със съгласие на предложението на Шлютер да издаде сборник от свои статии под заглавие „Кратки статии от Фридрих Енгелс от 1871—1875 г.". Изданието не било осъществено.
15 декември	Енгелс завършва работатата над увода към подготвяното по негов съвет второ издание на брошурата на Боркхайм „За спомен на немските ура-патриоти от 1806—1807 г.". В този увод той прави дълбока прогноза относно машабите и възможния изход на надигащата се общоевропейска война и изразява увереност, че ако тази война избухне, тя рано или късно неизбежно ще доведе до победа на пролетариата. Уводът се публикува в брошурата, която излиза в Цюрих през юни 1888 г.
Краят на декември 1887— март 1888	Енгелс работи над четвъртата глава на замислената от него брошура „Ролята на насилието в историята", трите първи глави на която трябвало да съставляват главите от втория отдел на „Анти-Дюринг", обединени под общото заглавие „Теория на насилието". В тази глава Енгелс възнамерявал да направи критичен анализ на цялата политика на Бисмарк и с пример от историята на Германия след 1848 г. да покаже правилността на направените в „Анти-Дюринг"

	теоретични изводи за взаимоотношенията между икономиката и политиката. Главата не била завършена от Енгелс поради други занимания, по-специално във връзка с работата над подготовката за печат на ръкописа на III том на „Капиталът“.
29 декември	Енгелс съобщава на Лафарг някои данни за политическото минало на австрийския социалист от ласалиански тип Х. Обервиндер, който бил разобличен като платен агент на Бисмарк.

1888

Януари—март	Поради заболяването на очите Енгелс отново е принуден да ограничи своите занимания и кореспонденция. Работейки над брошурата „Ролята на насилието в историята“, Енгелс чете току-що излязлата книга на немския историк К. Буле „История на най-новото време“, т. IV, и прави от нея подробни извадки по историята на Германия след 1871 г.
Януари—февруари	Енгелс внимателно изучава международната обстановка в Европа във връзка с непрекъснатата опасност от война.
Между 2 и 4 януари	Енгелс си поръчва 4-томния труд на руския икономист И. А. Кейслер „Към историята и към критиката на селското общинно земевладение в Русия“, издаден в Петербург на немски език.
4 януари	В писмо до румънския социалдемократ И. Недежде Енгелс изразява задоволството си от разпространяването в Румъния сред социалистите на теорията на марксизма; той подчертава важността на единството на социалистическите партии в Европа по въпросите на международната политика и изказва увереност, че революционното събаряне на руския царизъм би дало тласък към разгръщане на революционни събития в Германия, Австрия и в целия свят. Откъс от това писмо в превод на румънски език се публикува в списание „Contemporanul“ („Съвременник“), кн. 8.
30 януари	Енгелс пише предговор към английското издание на „Манифест на Комунистическата партия“. Предговорът се публикува в книга, излязла в Лондон в 1888 г.
Между 13 и 25 февруари	Енгелс чете коректурите на английското издание на „Манифест на Комунистическата партия“.
21 февруари	Енгелс пише предговор към отделното издание на своя труд „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“. Книгата излиза в Щутгарт през първата половина на май.
Краят на февруари	Енгелс организира материално подпомагане на вдовицата и дъщерята на К. Пфендер, член на Съюза на комунистите и на Генералния съвет на I Интернационал.

19 март — В писмо до Лафарг Енгелс характеризира обстановката в Германия след смъртта на Вилхелм I; Лафарг използува това писмо в бележката си, поместена във френския вестник с радикално направление „L'Intransigeant" („Непримирим") на 26 март.

Април — 9 май — Енгелс преглежда и поправя превода на английски език на речта на Маркс „За свободата на търговията", направен от Кели-Вишневецка за издаване в САЩ като отделна брошура, и работи над предговора към тази реч, като използува по-специално изпратените му от Ню Йорк материали за митническата политика на Съединените щати; предговорът под заглавие „Протекционизмът и свободата на търговията" се печата в „Neue Zeit" през юли, в седмичника „Labor Standard" („Знаме на труда") — през август, а в американското издание речите на Маркс — през септември.

Началото на април — В писмо до английската писателка М. Харкнес Енгелс дава положителна оценка за нейната повест „Градската девойка" и развива своите възгледи върху реализма в изкуството: изтъквайки, че в реалистично произведение трябва да бъдат посочени типични характери, действуващи при типични обстоятелства, характеризира Балзак като най-голям майстор на реализма.

16 април — След като узнал за решението на конгреса на германската социалдемократическа партия в Санкт-Гален да се свика по инициатива на партията международен работнически конгрес в Лондон в 1888 г., Енгелс в писмо до Либкнехт се изказва против това, германската социалдемокрация, работеща в условията на извънредния закон, да бъде инициатор за свикването на такъв конгрес; той посочва също, че провеждането на конгреса в Лондон е нецелесъобразно поради липсата в Англия на масова социалистическа работническа партия, и прави предложение конгресът да бъде свикан от френските социалисти, като се съвпадне по дата със стогодишнината от Френската революция от 1789 г., и да има чисто социалистически характер.

Май — средата на юли — Във връзка с активизирането във Франция на реваншистките елементи, групиращи се около бившия военен министър генерал Ж. Буланже, свързан с монархистките кръгове, в писма до Лафарг Енгелс подчертава опасността от буланжизма. Той характеризира това движение като шовинистическо, като разновидност на бонапартизма, подлагайки на критика грешките в оценката на буланжизма от страна на Лафарг и други лидери на Френската работническа партия, които неправилно са изтълкували някои успехи на Буланже като резултат от солидарността на народните маси с него. Енгелс настоява за решителна борба на френските социалисти срещу буланжизма, за разобличаване на демагогските реваншистки лозунги на Буланже и неговите привърженици.

Между 6 юли и началото на август — Енгелс превежда на немски език стиховете на английския поет П. Шели за статията на Евелинг и Е. Маркс-Евелинг, озаглавена „Шели като социалист", публикувана през декември в списание „Neue Zeit".

8—17 август	Заминавайки заедно с Е. Маркс-Евелинг, Евелинг и Шорлемер на пътешествие из САЩ, Енгелс пътува с парахода „Сити ъв Берлин" от Лондон за Ню Йорк.
17 август — 19 септември	Заедно с Шорлемер, Е. Маркс-Евелинг и Евелинг Енгелс пътува из САЩ и Канада; прекарва няколко дни в Ню Йорк, където гостува на Зорге, след това с влак отива в Бостън; там прекарва близо една седмица, разглеждайки пътьом околните градове, по-специално Кембридж и Конкорд; от Бостън с влака отива на Ниагарския водопад, където почива пет дни; оттук пътува с параход по езерото Онтарио и реката Св. Лаврентий до Монреал, като се отбива в канадските градове Торонто, Порт-Хоп и Кингстън; от Монреал с влак се завръща в САЩ, в Платсберг, откъдето предприема излет из планините Адирондак, след което с параход по езерата Шамплейн и Джордж се отправя за Олбани, а оттам пак с параход по река Худзън се завръща в Ню Йорк.
19 септември	В интервю с представителя на вестник „New Yorker Volkszeitung", бившия деец на I Интернационал Т. Куно, Енгелс отговаря на поставените му въпроси, като подчертава издигането на класовото съзнание на английския пролетариат, характеризира аграрното движение в Ирландия като буржоазно-демократическо и изказва увереност, че една революция в Русия би оказала огромно въздействие върху положението в цяла Европа. Интервюто се публикува в този вестник на 20 септември и се препечатва във вестник „Sozialdemokrat" на 13 октомври.
19—29 септември	С парахода „Сити ъв Ню Йорк" Енгелс се завръща в Лондон от пътуването си из САЩ и започва да пише статия за своето пътуване за „Neue Zeit"; статията останала незавършена.
Октомври 1888— началото на януари 1889	Енгелс работи над подготовката за печат на първия отдел на III том на „Капиталът"; определя структурата на отдела и названията на главите, въз основа на отделни бележки на Маркс съставя 1, 2 и 3 глава, написва изцяло текста на 4 глава, за която имало само заглавие.
Октомври — декември	В писма до Лафарг Енгелс критикува остро стремежа на отделни социалисти да създадат избирателен блок с буланжистите, продължава да настоява лидерите на Френската работническа партия официално и открито да заявят, че безпрекословно осъждат буланжизма като дълбоко враждебно на пролетариата течение.
17 ноември	Енгелс се среща с английския социалист М. Бари, който го информира за хода и резултатите от състоялия се в Лондон Международен конгрес на професионалните съюзи, на който било взето решение да се свика в Париж през лятото на 1889 г. международен работнически конгрес и организирането на този конгрес да се възложи на опортюнистическата партия на френските посибилисти.

Краят на ноември — декември Във връзка с решението на състоялия се в Бордо конгрес на Френската национална федерация на синдикалните камари, ръководена от Френската работническа партия, за свикването в Париж през юли 1889 г. на международен социалистически работнически конгрес в противовес на конгреса, свикван от посибилистите, Енгелс получава от семейство Лафарг подробна информация за хода на подготовката на тези конгреси, по-специално, че посибилистите се стремят да наложат участието на германските социалдемократи в организирания от тях конгрес.

1889

5 януари В писмо до Бебел Енгелс разяснява положението, създало се във връзка с едновременното свикване на двата международни конгреса; характеризирайки посибилистите като открита буржоазна агентура в работническото движение, свързана с правителствените кръгове, той настоява категорично германските социалисти да скъсат отношенията си с посибилистите и да вземат участие в международния конгрес, свикван от френските марксисти.

14 януари Енгелс препоръчва на френските марксисти да вземат участие в организираната в Нанси по инициатива на германските социалдемократи предварителна конференция, като поканят всички социалистически партии, включително и посибилистите, с цел да се изработят условия за свикване на единен международен социалистически работнически конгрес; Енгелс преценява тази конференция като средство за разобличаване и изолиране на посибилистите.

10 февруари Енгелс завършва подготовката за печат на четвъртия отдел на III том на „Капиталът“, завършвайки по този начин повече от една трета от тома.

11 февруари Енгелс съобщава на Л. Лафарг за машинациите на посибилистите, които, ползувайки се от подкрепата на Хайндман, се опитват чрез него да въздействуват на германските социалдемократи, за да ги привлекат да вземат участие в организирания от тях конгрес.

Между 14 и 20 февруари Енгелс преглежда коректурите на статията на Кауцки „Класовите противоречия през 1789 г.“, която се печата в списание „Neue Zeit“, и прави своите бележки.

Втората половина на февруари Енгелс взима активно участие в подготовката на конференцията на представителите на социалистическите партии в Хага, която се свиквала вместо набелязаната конференция в Нанси.

Март — 14 юли Смятайки за най-важна задача да не се допусне опортюнистическите елементи в лицето на френските посибилисти и на ръководителите на английската Социалдемократическа федерация да завземат ръководни позиции в международното работническо движение, Енгелс взима активно участие в под-

готовката на конгреса, свикван от френските марксисти, във връзка с това води обширна кореспонденция с видни социалистически дейци в различни страни: разобличава опортюнистическата същност на посибилистите и съюзниците им, критикува примиренческите настроения спрямо посибилистите от страна на някои социалисти в Германия, Холандия, Белгия и други страни, както и сектантските грешки на френските марксисти, които не схващат необходимостта от провеждането на гъвкава тактика по този въпрос.

Между 17 и 22 март Енгелс редактира памфлета „Международният работнически конгрес през 1889 г.", написан по негова инициатива от Бернщайн в отговор на редакционната статия на органа на Социалдемократическата федерация вестник „Justice" („Справедливост") от 16 март, която изопачава фактите, свързани с подготовката на конгреса, и съдържа нападки срещу германските социалдемократи. Памфлетът излиза на английски език в отделно издание около 23 март и се печата на немски език във вестник „Sozialdemokrat" на 30 март и 6 април.

Краят на април Във връзка с препечатания във вестник „Justice" на 27 април циркуляр на парижката Камара на труда, в който се твърдяло, че свикваният от посибилистите конгрес се ползува с подкрепата на мнозинството от организираните френски работници, Енгелс пише бележка, опровергаваща това твърдение; бележката, във форма на писмо до редакцията с подписа на френския социалист Ш. Боние, се публикува в лондонския вестник „The Labor Elector" („Работнически избирател") на 4 май.

7—10 май След като получил от семейство Лафарг текста на възванието на представителите на френските социалистически и работнически организации към работниците и социалистите в Европа и Америка с покана да дойдат в Париж на Международния социалистически работнически конгрес, Енгелс превежда този текст на немски и организира превеждането му на английски език. Възванието се печата в редица немски и английски социалистически вестници.

Втората половина на май—началото на юни Енгелс взима активно участие в съставянето и редактирането на текста на Известието за свикването на Международния социалистически работнически конгрес в Париж, издадено от името на Организационната комисия по свикването на конгреса, организира превеждането на текста на този документ на различни езици, печатането и разпращането му, действува за получаването на подписите под него на социалисти от различни страни.

Краят на май Енгелс редактира втория памфлет „Международният работнически конгрес през 1889 г.", написан по негова инициатива от Бернщайн в отговор на „Манифест на Социалдемократическата федерация", в който се изопачавала грубо историята по подготовката на конгреса, свикван от френските марксисти. Памфлетът излиза като отделна брошура на английски език около 8 юни.

Не по-късно от 27 май — Енгелс изпраща на редактора на списанието на Шотландската работническа партия „The Labour Leader" („Работнически лидер") Дж. К. Харди писмо, в което описва избухналата на 4 май стачка на миньорите в Рурската област и характеризира тази стачка като много важно събитие в германското работническо движение; писмото се печата в юнския брой на списанието във вид на статия без заглавие в рубриката „Бележки за миньорите".

17 юли — Във връзка с откриването на 14 юли в Париж на Международния социалистически работнически конгрес, който слага началото на II Интернационал, в писмо до Зорге Енгелс преценява конгреса като голям успех на марксистите за интернационалното сплотяване на социалистите от всички страни върху основата на научния социализъм; той отбелязва пълния крах на опитите на посибилистите да заграбят ръководството на международното работническо движение.

Около 8 август — около 6 септември — Енгелс е на почивка в Истбърн.

10 август — Енгелс публикува във вестник „Labour Elector" статията „Посибилистките мандати", в която разобличава опитите на посибилистите да дискредитират Международния социалистически работнически конгрес в Париж, и доказва, че много делегати на конгреса на посибилистите фактически не представлявали никакви организации.

Краят на август — началото на октомври — Енгелс продължава да следи политическото положение във Франция и дейността на френските социалисти във връзка с предстоящите избори за камара на депутатите, като получава подробна информация от семейство Лафарг; в писма до тях той изказва своята увереност, че привържениците на буланжизма ще претърпят пълен крах в изборите; препоръчва на френските социалисти да провеждат самостоятелна линия, организира за тях парична помощ.

Краят на август — началото на септември — Енгелс следи внимателно избухналата в Лондон стачка на докерите; в редица писма до социалистите в различни страни той я преценява като много важно събитие в английското работническо движение, което бележи включването на неорганизирани слоеве на пролетариата в активната борба; откъс от негово писмо до Е. Маркс-Евелинг се печата във вестник „Labour Elector" на 31 август, а част от писмо до редактора на „Sozialdemokrat" се включва в текста на уводната статия на този вестник от 31 август.

Около 6 септември — Либкнехт и Зингер посещават Енгелс в Лондон.

Втората половина на септември — октомври — Енгелс готви за печат четвъртото немско издание на I том на „Капиталът", отново сверява цитатите, поправя грешки, пише няколко допълнителни бележки.

Краят на септември — началото на октомври — Енгелс пише статията „Абдикацията на буржоазията“, в която, опирайки се на опита от стачката на лондонските докери и на някои други факти на английското работническо движение, посочва, че буржоазията в Англия започва да губи ролята си на ръководна класа на нацията; статията се публикува на 5 октомври във вестник „Sozialdemokrat“.

Октомври — декември — Енгелс оказва помощ на Елеонора Маркс-Евелинг, Е. Евелинг и на други английски социалисти в дейността им сред неквалифицираните работници на Лондон; той преценява навлизането на тези слоеве от работническата класа в пътя на стачната борба и организирането им в нови трейдюниони в противовес на старите, обединяващи главно работническата аристокрация, като начало на нов етап в развитието на английското работническо движение.

8 и 29 октомври — В писмо до Л. Лафарг Енгелс дава оценка на състоялите се на 22 септември и 6 октомври избори за френската камара на депутатите; отбелязва, че резултатът от изборите, въпреки загубата на няколко мандата, представлява известен успех за социалистите, тъй като марксистите са получили два пъти повече гласове от посибилистите; Енгелс отбелязва като главен резултат от изборите факта, че буланжистите са претърпели пълно поражение.

Ноември — Енгелс възобновява интензивната си работа над подготовката за печат на III том на „Капиталът“; едновременно преглежда и чете икономичека литература по съответните проблеми.

4 декември — Енгелс дава на австрийския социалист В. Адлер указания относно превеждането и преработването на книгата на френския историк с радикално направление Ж. Авенел „Анахарзис Клоотс, оратор на човечеството“.

7 декември — В писмо до Зорге Енгелс отбелязва успехите на марксистите и рязкото спадане на влиянието на анархистите в австрийското работническо движение.

18 декември — В писмо до датския социалист Г. Трир Енгелс излага своите възгледи върху тактиката на пролетарската партия; подчертавайки, че пролетариатът може да осъществи своето освобождение единствено като създаде самостоятелна класова партия, той изтъква допустимостта в отделни случаи на временни съюзи с други партии с цел за съвместна борба за едни или други прогресивни мероприятия, от изпълнението на които е заинтересован пролетариатът, при условие че това не е свързано с принципни отстъпки; същевременно Енгелс подлага на критика опортюнистическото ръководство на Датската социалдемократическа партия, което изключило от партията Трир и неговите привърженици, които са били против безпринципния блок с буржоазиите партии.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

В

Л

Н

О

П

У

Ф

Х

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧЕСКИ ЛИЧНОСТИ

ПОКАЗАЛЕЦ
НА ПЕРИОДИЧНИТЕ ИЗДАНИЯ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА*

А

Б

* В скоби се посочва названието, дадено в съвременните карти. В случаите, когато от текста не е ясно местонахождението на един или друг пункт, дава се кратко пояснение *Ред.*

М

Н

О

П

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЕТНОГРАФСКИТЕ ИМЕНА КЪМ ТРУДА „ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО, ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА“

Е

Ери — индианско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живеело в района на езерото Ери. — 97.

И

Ибери — група племена, населявали в древността част от Пиренейския полуостров, близколежащите острови в Средиземно море и югоизточната част на днешната територия на Франция; към началото на нашата ера били покорени от римляните и постепенно подложени на романизация. — 144.

Ингевони — една от основните групи германски племена, към началото на нашата ера населявала крайбрежието на Северно море от залива Зьойдер-зе до Дания; влизали в състава на племената на англи, саксн и други, през V—VI в. завоювали Британия. — 144.

Индианци — коренно население на Америка. — 28, 32, 34, 37, 49, 53—57, 59, 61, 72, 86, 90, 94, 96, 97, 99, 102, 105, 119, 121, 138, 141, 142, 154, 157.

Индуси, индуски племена — коренно население на Индня. — 37, 129

Йонийци — една от основните групи на древногръцките племена, от най-стари времена населявала Атнка и североизточната част на Пелопонеския полуостров, по-късно заселила също и част от островите в Егейско море и крайбрежието на Мала Азия. — 67, 68.

Ирокези — група индиански племена от Северна Америка; жнвели в района на езерата Ери и Онтарио н още по̀ на юг, в басейна на река Св. Лаврентий, а също и в южната част на Апалачските планини. — 36, 37, 53, 54, 87, 92, 93—95, 97—100, 104, 105, 111, 121, 128, 141, 143.

Искевони (нстевонн) — една от основните групи на германските племена, към началото на нашата ера населявала територията по средното н долното течение на Рейн; от III в. получила името франки. — 144.

Италийски племена, италики — племена, населявалн в древността Апенинския полуостров; латините и сабелите съставлявали двете главни групи на тези племена. — 34, 62.

К

Кабили — група берберски племена в Алжир, населяващи планината Джурджур, планинските райони на провинция Константнн и платото Орес. — 64.

Кавиати (кавиаки) — индианско племе от Северна Америка, живяло по крайбрежието на Беринговия проток. — 43.

Кайюга — ннднанско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живяло на територията на днешния щат Ню Йорк. — 94.

Калмики — народност от монголски произход; до края на XVI в. жнвели в степнте на Джунгария в Централна Азия, през втората половина на XVII в. преминали в югоизточиите райони на Русия и се разселили по долното течение на Волга. — 129.

Камиларои — австралийско племе, живяло в басейна на река Дарлинг (западната част на Австралия). — 50.

Караиби (кариби) — група индиански племена от Южна Америка; живели върху територията на Северна и Централна Бразилня и в районите, граничещи с Венецуела, Гвиана и Колумбия. — 43.

Т

СЪДЪРЖАНИЕ*

* Заглавията на произведенията, дадени от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС, са отбелязани със звездичка. *Ред.*

ИЗ РЪКОПИСНОТО НАСЛЕДСТВО НА Ф. ЕНГЕЛС

ПРИЛОЖЕНИЯ

ИЛЮСТРАЦИИ

Преводач: Николай Тодоров и др.

Редактори: { *Цветан Драгнев* / *Хенрих Шпетер* / *Борис Миндов*

Худож. редактор: Тотю Данов

Техн. редактор: Тодор Бъчваров

Коректор: Надя Въргулева

Корица: Милка Пейкова

Дадена в произв. на 4. VI. 1966 г. Подп. за печат на 16. I. 1967 г.
Формат 65X92/16. Печ. коли 48,125. Изд. коли 48,12. Авт. коли прибл. 68.
Тираж 5 100. Изд. № 3894. Лит. група II.

Цена 2,11 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев"